

ॐ नमः शिवाय ।

तत्त्वचिन्तामणौ

शब्दाख्यतुरीयखण्डम् ।

अथ शब्दो निरूप्यते । प्रयोगहेतुभूतार्थतत्त्वज्ञान-
जन्यः शब्दः प्रमाणम् ।

शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्यम् ।

न्यायानुधिकृतमेतत् हेतुं श्रीराममखिलसम्पत्तेः ।

तार्तं विभुवनगीतं तर्कालङ्कारमादरावत्वा ॥१॥

श्रीमता मधुरानाथ^(१) तर्कवागीशधीमता ।

विषंदीक्षाय दर्शने तुरीयमणिकक्षिकाः ॥२॥

श्रान्तीचिकीपण्डितमण्डलीपु

सन्ताण्डवैरध्वयनं विनापि ।

मदुक्तमेतत् परितन्त्र्य धीरा-

निःप्रदमध्यापनमातनुध्वम् ॥३॥

प्रत्यक्षादिप्रमाणवयं निरूपितमिदानीं चरमप्रमाणं शब्दः^(२)

(१) श्रीनश्रीमधुरानाथेति ख० ।

(२) इदानीं शब्द इति ख० ।

निरूपणीयोऽतः श्रियावधानाय प्रतिजानीते^(१) 'अथेत्यादिना,
 'अथ' उपमाननिरूपणान्तररक्षणनिष्ठं, 'शब्दः' शब्दप्रमाकरणं,
 यथाश्रुते अथे प्रमाणशब्दस्य लक्षणकरणे अर्थान्तरतापत्तेः । 'निरू-
 प्यत इत्यथ निरूपणं लक्षण-स्वरूप-प्रामाण्यादिभिर्ज्ञापनं, लक्षण-
 स्वरूप-प्रामाण्यादिप्रकारकज्ञानानुसूक्तस्य व्यापार इति यावत्,
 आख्यातस्य च विषयत्वमर्थः, तथाचोपमानविशेषक-लक्षण-स्वरूप-
 प्रामाण्यादिप्रकारकज्ञानानुसूक्तव्यापारान्तररक्षणनिष्ठाभिन्नो यो-
 लक्षण-स्वरूप-प्रामाण्यादिप्रकारकज्ञानानुसूक्तव्यापारस्तद्विषयः प्रमाणं
 शब्दः इत्यन्वयः । 'अथपदस्य सुप्रतितीयाविभक्तिकस्य निरूपण-
 क्रियाविशेषणतया कौकं पचनौत्यादाविवामेदस्य समर्गमर्थ्यादावन्त-
 लभ्यत्वात्, नाथः क्रियाविशेषणत्वमूल्ये अभेदान्वयबोधस्यैव साकाङ्क्ष-
 त्वात्, व्यापारस्य शब्दप्रयोग एव तद्विषयता, च व्यापारानुबन्धिनी^(२)
 तेन शब्दस्य निर्विषयकत्वेऽपि नू चतिः ।

(१) अथशब्दोत्तरकोशकर्मत्वप्रकारक-श्रियासमवेतबोधानुसूक्तव्यापार-
 प्रतिज्ञापदार्थं, न च अथेत्यादि निरूप्यत इत्यन्तं वाक्यं, निरूप्यत-
 इत्यत्र वर्तमानकालीयार्थकलट्प्रत्ययस्य वर्तमानकालाव्यवहितोत्तर-
 कालार्थकत्वेन अथेत्यादिवाक्यस्य निरुक्तप्रतिज्ञात्वं, अथेत्यादिना इत्यत्र
 अभेदे तृतीया तथाच अथेत्यादिवाक्याभिन्नप्रतिज्ञानुसूक्तकतिमान्
 मलिकार इति शब्दबोधः ।

(२) व्यापारानुबन्धिनी व्यापारप्रयोग्या, तथाच शब्दप्रयोगस्य निर्विषयक-
 त्वेऽपि चापितमस्यगत्यायात् तज्जन्यज्ञानरूपव्यापारविषयत्वेन तद्वि-
 षयत्वनिर्वाह इति भावः ।

केचित्तु । अथशब्दस्य ध्वंसाधिकरणवृत्तित्वरूपानन्तरवृत्ति-
वृत्तित्वाशये^(१) धर्मिणि न शक्तिरपि तु अनन्तरवृत्तित्वे धर्म-
एव शक्तिः अनन्तरवृत्तित्वत्वरूपेणानन्तरवृत्तित्वस्य शक्यता-
वच्छेदकत्वमपेक्ष्यानन्तरवृत्तित्वस्य केवलस्य शक्यतावच्छेदकत्वे
लाघवात् तथाचाश्याश्रयिभावसम्बन्धेनैवान्वयबोधः अभेदसम्बन्धे-
नान्वयबोधे अथपदस्य धर्मिणि लक्षणापत्तेः, अतएव चाश्या-
तिरिक्तत्वाद् क्रियाविशेषणत्वञ्च एव अभेदसंमर्गकान्वयबोध-
नियमोऽश्यातिरिक्तत्वञ्च एव धात्वर्थ-नामार्थयोर्भेदान्वयबुद्ध्यभाव-
नियमश्च, अन्यथा अथादिपदस्य धर्मिणि लक्षणापत्तेः । वस्तुतस्तु
'अथादिपदस्यानन्तरवृत्तित्वेऽपि न शक्तिः अपि त्वनन्तरत्व एव
शक्तिः, अनन्तरत्वञ्च ध्वंस एव, तथाच 'अथपदोत्तरं सप्तमीलोपात्
लुप्तसप्तम्यर्थं समानकालीनत्वे 'अथपदार्थस्योपमाननिरूपणध्वंस-
स्यान्वयः^(२) न तु धात्वर्थं, धात्वर्थं च सप्तम्यर्थस्यान्वय इति प्राज्ञः ।
तदसत्, 'अथादिपदस्य लाघवात् अनन्तरवृत्तित्वे अनन्तरत्वे
वा शक्तावपि प्रकृते उपमाननिरूपणोपस्थापकपदाभावेनोपमाननि-
रूपणानन्तरवृत्तित्वस्य उपमाननिरूपणानन्तरत्वस्य वा विशेषतो
लाभाय लक्षणाया आवश्यकत्वेनाभेदान्वयबोधपक्षस्यापि सम्यक्-
त्वादिति ।

(१) 'अथशब्दस्य ध्वंसाधिकरणवृत्तित्वाशय इति ख० ।

(२) अथि त्वनन्तरवृत्तित्व एव शक्तिः अनन्तरत्वस्य अधिकरणतया ध्वंस-
विश्लेषत्वं तथाचाथपदोत्तरसप्तमीलोपात् लुप्तसप्तम्यर्थनिरूपणध्वंस-
स्यान्वय इति ख० ।

अथ च उपजीवकत्वमेव सङ्गतिरयं गवयपदवाच्य इत्युपमित्या-
त्मकशक्तिपदविषयकज्ञानस्य शब्दधीकरणतया शब्दस्यातिदेश-
वाक्यार्थज्ञानात्मकोपमानोपजीवकत्वादिति भावः । ननु उपमित्या-
त्मकशब्दप्रमाणस्य अतिदेशवाक्यार्थज्ञानात्मकोपमानोपजीवकत्वव-
दतिदेशवाक्यार्थज्ञानात्मकोपमानस्यापि अतिदेशवाक्यज्ञानात्मक-
शब्दोपजीवकत्वमेवोपजीव्योपजीवकभावाविशेषादुपमानमेवादौ कुतो
'निरूपितं शब्दस्तु पश्चाच्चिरूप्यते विनिगमकाभावात् । अथोपमाने
शब्दोपजीवकत्वमेव नास्ति यच्च कीदृग्गवय इति प्रश्नानन्तरं
चिचलेखादिना तादृशपिण्डप्रदर्शनं तथातिदेशवाक्यं विनापि
सादृश्यज्ञानात्मकोपमानोत्पत्तिः । न च चिचलेखादिना गोसदृशो-
पस्थितावपि तच्च गवयपदवाच्यत्वानुपस्थितेः तदुपस्थित्यर्थमभिप्राय-
विषयः शब्दस्तत्रापि कल्पनीय इति वाच्यम् । चिचलेखाद्युपस्थिते
गोसदृशे प्रत्यवाक्यस्य गवयपदोपस्थापितस्य गवयपदवाच्यत्वस्य मन-
सैव बोधोपपत्तेः आभिप्रायिकशब्दकल्पनाया अनावश्यकत्वात् । न
च प्रष्टुर्वाक्ये तज्जन्यशब्दबोधे वा इच्छासत्त्वात् तद्विषयसम्पादनाय
शब्दोऽवगम्य कल्पनीय इति वाच्यम् । यदा प्रष्टुर्ज्ञानमात्रे इच्छा तदा
शब्दकल्पनाभावादिति चेत्, तर्हि, शब्दस्यापि नोपमानोपजीवकत्वं
स्यात् व्यवहारादिनापि शक्तिप्रहात्मकशब्दोदयात् तावचित्कोप-
जीवकत्वस्य तुल्यमिति, मैवं, मानतावच्छेदकधर्मव्यापकोपजीव्यता-
निरूपिता या स्वरूपोपजीवकता^(१) तस्या एव प्रमाणान्तराभिधाने

(१) मरुप्य उपजीवकतेति त्व० ।

प्रयोजकत्वात् । माश्रतावच्छेदकधर्मश्च इन्द्रियत्व-व्याप्तिज्ञानत्व-वर्ण-
ज्ञानत्व-सादृश्यज्ञानत्वान्यतमधर्माः, सा च^(१) शब्द एव वर्तते न
तूपमाने सादृश्यज्ञानमात्रस्यैव उपमित्यात्मकशक्तिपदविषयकज्ञानस्य
शब्दधीकरणतया शब्दस्य उपजीव्यत्वात् शब्दमात्रस्य च उपमानं
प्रत्यनुपजीव्यत्वात्, उपजीव्यता च स्वरूपयोग्यता बोधा तेन
निखिलसादृश्यज्ञानस्य शक्तिपदविषयकोपमित्यनुपधायकत्वेऽपि न
चतिः उपमितित्वेन सादृश्यज्ञानत्वेन कार्य-कारणभावात् सादृश्य-
ज्ञानमात्रस्यैव शक्तिपदविषयकोपमितिस्वरूपयोग्यत्वात् । उपजीव-
कता च प्रमाणविभाजकोपाधिनियतधर्मावच्छिन्ना बोधा तेना-
तिदेशवाक्यार्थज्ञानात्मकोपमानस्य वर्णज्ञानत्वावच्छिन्नोपजीव्यता-
निरूपितशब्दत्वावच्छिन्नकार्यतान्यत्वेऽपि न चतिः शब्दत्वस्य उप-
मितिकरणत्वानियतत्वात् साक्षात्कारत्व-चातुषत्वादिकञ्च^(२) अनु-
मितिकरणत्वनिधत्त तज्ज्ञानत्वेन तस्मिन्नुक्तानुमितित्वेन ज्ञानत्वेन
अनुमितित्वेन वा^(३) कार्य-कारणभावात् तेन प्रत्यचोपजीवकत्व-

(१) सा च उपजीवकता चेत्यर्थः ।

(२) साक्षात्कारत्वं चातुषत्वेति ख० ।

(३) प्रान्तत्वेन अनुमितित्वेन तज्ज्ञानत्वेन तस्मिन्नुक्तानुमितित्वेन वा इति
ख० घ० चिद्विस्तृतपुस्तकपाठे ईदृशपाठे तु वाकारस्यानास्मर्यवृत्तत्वेन
पूर्वकस्य एव निर्भरः, परामर्शविशेषस्य अनुमितिविशेष्य प्रति कार-
णत्वव्यवस्थामनेनैवातिप्रसङ्गमङ्गात् परामर्शस्य दारतारक्षार्थमेव
ज्ञानत्वेन अनुमितित्वेन कार्य-कारणभावो न तु धर्माभिज्ञानत्वेनानु-
मितित्वेन न वा तज्ज्ञानत्वेन तस्मिन्नुक्तानुमितित्वेनेत्यवधेयम् ।

सङ्ख्या न प्रायचानन्तरमनुमाननिरूपणानुवपत्तिः^(१) । न च यत्र
का श्रौषधी ज्वरं हन्तीति प्रप्रे दशभूलघटश्रौषधी ज्वरं हन्ती-
त्युत्तरे उपमित्या ज्वरहरणकार्य-कारणभावग्रहः तत्रोपमितेः
शक्तिपदाविषयकत्वेन शब्दधीकरणत्वाभावादुपमितित्वमपि प्रमाण-
विभाजकशब्दधीकरणत्वानियतमिति वाच्यम् । उपमितेः शक्ति-
मात्रविषयकत्वनियमेन^(२) तच्चानुमानादिनैव कार्य-कारणभाव-
ग्रहादिति । एतेनोपमानफलस्योपमितेरतिदेशवाक्यज्ञानात्मकशब्द-
फलस्यातिदेशवाक्यार्थज्ञानस्य उपजीवकतया फलतः शब्दोपजीव-
कत्वस्योपमाने सत्त्वात् शब्दनिरूपणानन्तरमुपमाननिरूपणापत्ति-
रित्यपि प्रत्युक्तं, निरूपकस्योपजीवकताया एव प्रमाणान्तराभि-
धाने प्रयोजकतया फलत उपजीवकत्वस्य तदप्रयोजकत्वात्, यद्-
नन्तरं यन्निरूपण तन्निष्ठतदुपजीवकताया एव लाघवात् तत्र
प्रयोजकतया फलनिष्ठफलनिरूपितोपजीवकतायाः कारणानन्तरं
कारणाभिधाने प्रयोजकत्वाम्भवाच्च, फलनिष्ठफलोपजीवकतायाः
कारणनिष्ठत्व-कारणनिरूपितत्वाभावात् तस्या अपि परस्पराम्ब-
न्धेन कारणनिष्ठत्व-कारणनिरूपितत्वाभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात् गौरवाच्च ।
अतएवानुमानदौधितौ फलत इति विज्ञाप्य स्वरूपतद्येथुक्रममिति
सम्यदायः ।

नयामु उपजीव्योपजीवकभावयोस्तुन्यत्वेऽपि न क्षतिः आन-

(१) आदत्तेन अनुमितित्वेन कार्यकारणत्वात् प्रत्यक्षत्वव्यापकोपजीव्यता-
निरूपितोपजीवकत्वं अनुभावस्याच्चतमिति तात्पर्यम् ।

(२) शक्तिविषयकत्वनियमेनेति ख० ।

अर्थनियमे सङ्गतेरप्रयोजकत्वात् किन्तु स्वतन्त्रेच्छेति न्यायेन^(१)
इच्छैव क्रमनियामिका, सङ्गतिश्चानन्तराभिधानस्यापकतायामुप-
युज्यते अन्यथा सादृश्यालिङ्गक-पदलिङ्गकानुमितेरपि लिङ्गज्ञान-
विधया ज्ञानमामान्यस्यानुमितिकरणतया वा अनुमानत्वेन तदुपजी-
व्यस्य सादृश्याज्ञानत्व-पदज्ञानत्वावच्छेदेन सत्त्वात् उपमान-शब्दयोः
पूर्वमनुमाननिरूपणेऽपि किं विनिगमकमिति प्राङ्गरिति संक्षेपः ।

लक्षण-स्वरूप-प्रामाण्यनिरूपणस्य प्रतिज्ञातत्वात् प्रथमतो लक्षणं
निरूपयति, 'प्रयोगेति 'प्रयोगहेतुभूतं' प्रयोगकारणीभूतं, 'यदर्थ-
तत्त्वज्ञानं' यत् अर्थविषयकतत्त्वज्ञानं, तज्जन्यः 'प्रमाणं शब्दः' इत्य-
न्वयः, 'प्रमाण शब्दः' इति लक्ष्यनिर्देशः, अन्यथा 'शब्दपदस्य
लक्षणान्तर्गतत्वे प्रमाणमामान्यस्य लक्ष्यतापत्तौ अर्थान्तराव्याप्त्यो-
रापत्तेः^(२) । प्रथमतो येन केनापि प्रमाणेन वक्तुर्वाक्यार्थज्ञानं ततो
वाक्यार्थज्ञानज्ञानं ततः परस्य वाक्यार्थज्ञानं भवत्विति वाक्यार्थ-
ज्ञानेच्छा ततो वाक्यार्थज्ञानरूपेष्टमाधनताज्ञानात् वाक्ये इच्छा^(३)
ततो वाक्यरूपेष्टमाधनताज्ञानात् कृतिसाध्यताज्ञानमद्वक्तृतात्
कण्ठाभिधातादौ चिकीर्षां ततः कण्ठाभिधातादिमाधिका कण्ठा-

(१) स्वतन्त्रेच्छाय ध्येनुयोगानर्हत्वमिति न्यायेनेक्यं ।

(२) अर्थान्तरं अवाकाङ्क्षिताभिधानं, प्रमादसामान्यस्य लक्ष्यत्वे अवाका-
ङ्क्षितस्य शब्दातिरिक्तप्रमादस्याभिधानापत्तिरिति भावः । प्रमाद-
सामान्यस्य लक्ष्यत्वे प्रमादसामान्यान्तर्गतप्रत्यक्षादौ प्रयोगहेतुभूतार्थ-
तत्त्वज्ञानजन्यप्रमादस्याभावादपत्तिरिति तात्पर्यम् ।

(३) कृतिसाध्यताज्ञाने इच्छा इति ल० ।

द्युपादानकप्रवृत्तिः ततः कण्ठादिचेष्टाविभागादिकसेण कण्ठाभि-
 घाताद्युत्पत्तिः ततो वाक्योत्पत्तिरिति प्रणाल्या प्राचां नये पर-
 म्यस्या वक्तृवाक्यार्थबोधयिषापूर्वकवाक्यत्वावच्छिन्नं प्रति वक्तृवाक्या-
 र्थज्ञानस्य हेतुतया च सर्वत्र लक्षणं सद्गमनीयम् । वज्रिना मिश्रति
 इत्यप्रमाणशब्देऽतिव्याप्तिवारणाय 'तत्त्वेति यथार्थेत्यर्थः । ननु
 'प्रयोगहेतुभूतेति ज्ञानविशेषणं व्यर्थं, न हि प्रयोगाहेतुभूतेनापि
 ज्ञानेन शब्दो जन्यते यदिदं व्यावर्त्तयेत्, शब्दाहेतुभूतं अथच शब्दं
 जनयतीति^(१) वदतो व्याघातात् । न चार्थतत्त्वज्ञानादिजन्यसंस्कारा-
 दिवारणाय तदिति वाच्यम् । तथापि प्रयोगहेतुभूतार्थतत्त्वज्ञान-
 जन्यसंस्कारादावतिव्याप्तितादवस्थ्यात् । तदारणाय शब्दपदं लक्ष्य-
 लक्षणयोरुभयत्रापि प्रवेशनीयमिति चेत्, कृतं तर्हि भूतान्तेन ।
 किञ्च अर्थपदमपि व्यर्थं अर्थत्वस्य ज्ञानविषयत्वस्वरूपस्य ज्ञेयत्वा-
 न्वयितया ज्ञानमात्रस्यैवार्थविषयकत्वेनाव्यावर्त्तकत्वात् । न च
 वाक्यार्थज्ञानद्वारा वक्तृपदार्थतत्त्वज्ञानजन्ये साक्षादौशरीयपदार्थ-
 तत्त्वज्ञानजन्ये च वज्रिना मिश्रतीत्यादिवाधितवाक्येऽतिव्याप्तिवार-
 णायार्थपदं वाक्यार्थपरमिति गच्छम् । तथापि कण्ठतात्त्वाद्यभि-
 घातादौ तदाक्षरूपेष्टसाधनतादिज्ञानात्मकवाक्यार्थतत्त्वज्ञानजन्य-
 तथा तादृशवाधितवाक्येऽतिव्याप्तितादवस्थ्यात् इष्टसाधनत्वादेरपि
 यत्किञ्चिद्वाक्यार्थत्वात् । अथार्थपदं स्वार्थपरं स्वपदं प्रकृतवाक्यपर-
 मिति चेत्, तथापि वज्रिकरणकसेकानुकूलकृतिमानित्यादिप्रकृत-

(१) शब्दाहेतुभूतेन अथच शब्दोजन्यत इतीति क० । शब्दाहेतुभूतं
 अथच शब्दोजन्यत इतीति ग० ।

वाक्यार्थज्ञानस्यापि अंशतः प्रमात्वात् तज्जन्यतया अतिव्याप्तिता-
 दवस्थान्त् स्वरूपत्वं स्वजन्यप्रतिपत्तिविषयत्वं तच्च पदार्थेऽप्यस्तीति
 वक्तुरीश्वरस्य वा पदार्थतत्त्वज्ञानमादायाप्यनित्याग्नेर्दुर्ब्बारत्वाच्च अतएव
 तत्त्वपदमपि व्यर्थं तदुपादानेऽप्यतिव्याग्नेर्दुर्ब्बारत्वादिति । उच्यते ।
 इदं हि न प्रमाणशब्दसामान्यलक्षणं शब्दसाधस्यैव प्रमाणत्वेन साक्षा-
 द्ज्ञशब्दत्वस्य शब्दत्वस्य वा तज्जलणत्वात् वज्जिना सिद्धतीत्यस्यापि
 क्वचिदर्थं प्रमाणत्वेनार्थतत्त्वेत्यादेर्यथोपपत्तेश्च किन्तु कस्मिन्नर्थे किं
 वाक्यं प्रमाणं तस्यैव लक्षणं, तथाच अर्थतत्त्वेत्यादेस्तदिशेष्यक-तत्सं-
 मर्गक-तत्प्रकारकयथार्थज्ञानजन्यो यः स तदिशेष्यक-तत्संसर्गक-
 तत्प्रकारकप्रमाणशब्द इत्यर्थः, एतन्नाभायैवार्थपदं, वज्जिना सिद्ध-
 तीत्याद्ययोग्यवाक्यस्य सेने वज्जिकरणकत्वांगे प्रमाणत्ववारणाय
 यथार्थेति, तादृशज्ञानजन्यमंस्तारेच्छादावतिव्याप्तिवारणाय प्रयोग-
 हेतुभूतेति जन्यविशेषणं, प्रयोगहेतुभूतत्वं च वर्णसामग्रीजन्यत्वं,
 'प्रयोगस्य' वर्णस्य, 'यो हेतुः' या सामग्री, 'ततो भूतः' तत उत्पन्न-
 इति व्युत्पत्तेः, तथाच वर्णसामग्रीजन्यत्वे मति निरुक्ततत्त्वज्ञान-
 जन्यत्वं निरुक्तप्रमाणशब्दत्वमिति लक्षणं फलितं । मंस्तारेच्छादिय
 न वर्णसामग्रीजन्यः इतरसामग्र्या इतरवाजनकत्वादिति नाति-
 व्याप्तिः, ध्वनिवारणाय शब्दत्वमपहाय वर्णत्वेनोपादानं, वर्णत्वञ्च
 कत्वादिव्यापक-शब्दत्वव्याप-ध्वनिवातृत्तज्जानिविशेषः । न च वर्ण-
 प्रागभावजन्यत्वे सतीत्येव मस्यक् किं कारणकलापात्प्रकामग्री-
 प्रयेगेनेति वाच्यम् । यच्च वर्णप्रागभावप्रत्यक्षे वाक्यार्थोऽप्युपगम्यतो
 भासते तच्च वर्णप्रागभावप्रत्यक्षेऽतिप्रमद्धान् तस्य वाक्यार्थविशेषण-

कतथा निरुक्तज्ञानजन्यत्वस्यापि तत्र सम्भवात् । न च तथापि
वर्णने प्रतीत्येव सम्यक् तावन्तैव सस्कारादेरुपनीतवाक्यार्थविषयक-
वर्णप्रागभावप्रत्यक्षस्य च वारणसम्भवादिति वाच्यम् । यथाध्वनि-
ज्ञेयो वैयर्थ्याभावात् । एतच्च ज्ञाद्यमानशब्दस्य प्रमाणत्वपक्षे, शब्द-
ज्ञानस्य प्रमाणत्वपक्षे तु तादृशजन्यविषयकज्ञानत्व स्वरूपमवसेधम् ।

अनु मौनिष्ठोक्त्यापि यदा कदाचित् येन केनचित् कस-
श्चुतृकमोक्षरितानामेव तत्तत्प्रदाना मौनिना अर्थकसेषास्तुसम्भीय-
मानागा मौनिष्ठोक्तत्वे तत्र च यस्मिन्नर्थे यदर्थाग्रे प्रमाणशब्दत्वे
तदर्थविशेषक तदर्थप्रकारकवच्यार्थज्ञानजन्यत्वं नास्ति तादृशज्ञान-
वता मौनिना अनुस्मरितत्वात् उच्चारकस्य च तादृशज्ञानाभा-
वादिति, एव यत्र वज्रा यदर्थबुबोधविषया वाक्यमुत्तरित ओवा
तात्पर्यभ्रमेण स्वरूपादिना वा तदितरस्योग्याप्येवमत तत्र ओत-
स्वरूपतापै तदाकाशमाभाषापत्तिस्तद्विषयक तत्प्रकारकज्ञानजन्य-
त्वाभावात्, एव शुकाद्युत्तरिते पयसा चिद्वतीत्यादिवाक्येऽपि
शुकादे प्रकृतवाक्यार्थानभिज्ञतया इदं वाक्यं सुखसाधनमिति
सुखसाधनताज्ञानादेव तेन तदाक्यप्रयोगादिति चेत्, न, तेषा-
मपीश्वरीयतादृशज्ञानजन्यतया स्वरूपसम्भवात् । न चैवञ्चेत्
वज्रिणा चिद्वतीत्याद्यस्योग्यवाक्यस्यापि कारणत्वे वज्रग्रे प्रमाणत्वा-
पत्तिः, एवमीश्वरीयतादृशज्ञानजन्यतया घटमानयेत्याद्युदासीन-
वाक्यस्यापि कारणत्वे वज्रग्रे प्रमाणत्वापत्तिरिति वाच्यम् । वज्रि-
मेति भागम्^(१) तदग्रे प्रमाणत्वख्येष्टत्वात् चिद्वतीतिभागस्य

(१) वज्रिमेति यागे इति ख० ।

घटमानयेत्युदासीनवाक्यस्यापि च लक्षणया करणत्वविशेष्यक-
वज्रिप्रमाजननसमर्थत्वेन लक्ष्यत्वस्येष्टत्वात् तादृशप्रमास्वरूपयोग्यस्यैव
लक्ष्यत्वात् अतएव कचिदामन्तिधर्मेण अनासन्नादपि अवयवबोध-
इति स्वरूपयोग्यतया अनासन्नोऽपि लक्ष्य एव । न च निरा-
काङ्क्ष घटः कर्मत्वमानयनं कतिरित्यादेरपि कर्मत्वविशेष्यक-
घटप्रकारकयथार्थज्ञानजन्यतया कर्मत्वे घटाग्रे प्रमाणत्वं स्यादिति
वाच्यम् । घटपद-कर्मत्वादपदस्य लक्षणया घटः कर्मत्वमिति
समुदितवाक्ये घटवत्कर्मत्वरूपविशिष्टे शक्तिधर्माच्च घटवत्कर्मत्व-
विषयकशब्दधीजननसमर्थत्वेन घटः कर्मत्वमित्यादिनिराकाङ्क्ष-
स्यापि तादृशप्रमास्वरूपयोग्यत्वेन लक्ष्यत्वात् । न चैवमेतल्लक्षणस्य
व्यावर्त्याभाव इति वाच्यम् । वज्रिना सिद्धतीत्यादेः सेके वज्रि-
करणकत्वाग्रे प्रमाणत्वमात्रस्य^(१) व्यवच्छेद्यत्वात् । एतेन वक्तृवाक्यार्थ-
ज्ञानं न वाक्यहेतुः वाक्यार्थज्ञानं विनापि शुक-वाक्कादिभिः^(२)
वाक्यप्रयोगात् । न च वाक्यार्थज्ञानत्वेन हेतुत्वात् तत्रापीशरीय-
वाक्यार्थज्ञानमस्तीति वाच्यम् । तथापि विषंवादिशुकादिवाक्ये
अभिचारात् । न च वक्तृवाक्यार्थबुधयिषापूर्वकवाक्यत्वावच्छिन्नं
प्रति वक्तृवाक्यार्थज्ञानं हेतुरिति न अभिचार इति वाच्यम् ।
मानामावात् । न च वाक्यं प्रति वाक्यार्थज्ञानस्य भासादहेतुत्वेऽपि
उक्तप्रशङ्का वक्तृवाक्यार्थबुधयिषापूर्वकवाक्यत्वावच्छिन्नं प्रति
स्वविषयवेच्छादिद्वारा वाक्यार्थज्ञानं हेतुरावश्यक इति वाच्यम् ।

(१) प्रमाणत्वस्येति ख० ।

(२) शुकादिभिरिति ख० ।

उक्तप्रकाशा वाक्यार्थज्ञानस्य परम्परया तादृशवाक्योपयोगित्वेऽपि
 वाक्यार्थज्ञानस्य हेतुत्वे भावाभावात्, वाक्यार्थज्ञानं विनापि तदि-
 श्येयक-तत्त्वकारकज्ञानरूपेण आप्तवाक्यानुमानादिना वाक्यार्थ-
 ज्ञानज्ञानात् वाक्यार्थज्ञाने इच्छासम्भवात् सौक्तिकप्रत्यक्षं प्रत्येक
 विषयस्य हेतुत्वात् यच्च च वाक्यार्थज्ञानस्य सौक्तिकमाहात्म्यकारादेव
 तत्रेच्छा तथापि वाक्यार्थज्ञानस्य तद्धेतुत्वे भावाभावः कण्ठाभि-
 घातादिना अन्यथा सिद्धत्वात्, अतएव वाक्यार्थज्ञानज्ञानमपि न
 हेतुः कण्ठाभिघातादिना अन्यथा सिद्धत्वात् अन्यथा जलादहरणा-
 दियुक्तप्रकाशा कपाससंयोगादिमाधकप्रवृत्तिद्वारा घटादिहेतु-
 त्वापत्तेरिति न्ययमते सखलमिदमप्यस्मि पयसा सिद्धतीति वाक्ये
 निरुक्तार्थतत्त्वज्ञानजन्यत्वविरहादिष्वपि निरस्तम् । ज्ञानत्वेन ईश्व-
 रीयतादृशज्ञानजन्यतामादायैव सर्वत्र जलणयमन्यथात् । न चैवं
 तत्त्वपदवैयर्थ्ये अयोग्ये तादृशवाक्यार्थज्ञानस्य इत्यरीयस्याभावात्
 वस्तुवाक्यार्थज्ञानस्य चाजगन्मत्वादिति वाच्यम् । वस्तुवाक्यार्थज्ञानस्य
 वाक्यार्थज्ञानत्वेनाजगत्कलेऽपि ज्ञानत्वेन कालत्वेन च जगत्कलात् ।
 अस्तु वा जन्यत्वमत्र समानकालीनतमत्वं लाघवात् तेन कार्यत्वा-
 दच्छिन्नं प्रति ज्ञानत्वेन कालत्वेन च कार्य-कारणभावासत्त्वेऽपि ॥
 इतिः^(१) ।

(१) तथाच यदि विशेष्यो, कार्य-कारणभाव तत्त्वामान्ययोरेपीति नियमे
 मलामारेण कार्यविशेषं प्रति कारणविशेषस्य ज्ञानविशेषस्य च कार-
 यत्वेऽपि कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कालसामान्यस्य आदसामान्यस्य च
 हेतुत्वे भावाभाव इति भावः ।

केचित्तु वाक्यार्थज्ञानस्य वाक्यहेतुत्वेऽपि वक्तुरानुपूर्व्यज्ञानं
हेतुरेव तथाच तत्त्वपदानुपादाने बाधितवाक्यानुपूर्व्य-बाधित-
वाक्यार्थभयविषयकसमूहालम्बनजन्ये बाधितवाक्ये^(१) अतिव्याप्तिः
आनुपूर्व्यज्ञानविधया तच्च वाक्यार्थज्ञानस्य हेतुत्वात् न ह्यर्थज्ञान-
त्वेन जनकत्वं विवक्षितं येन नोक्तदोषः स्यादित्याहुः । तदसत्,
वाक्यार्थज्ञानवदानुपूर्व्यज्ञानस्यापि वाक्यहेतुत्वे मानाभावात्^(२)
वाक्याद्यभिधायकजन्ये करणपाटवजन्ये च वाक्ये व्यभिचारात् । न
चैवं घटमानघेत्याद्यानुपूर्व्यमविदुषोऽपि मूखादिः तादृशानुपूर्व्यक-
वाक्यप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । आनुपूर्व्यज्ञानं विना कण्ठाभि-
घातादौ तादृशवाक्यरूपेऽसाधनताज्ञानस्यैवावभावात् । खोद्देशक-
कृतिषाध्यवाक्यत्वावच्छिन्नं प्रत्यानुपूर्व्यज्ञानस्य परम्परयोपयोगित्वे-
ऽपि कारणत्वे मानाभावात् कण्ठाभिघातादिना अन्यथासिद्धत्वाच्च
अन्यथा श्रुगादिज्ञानस्यापि यागादिषाध्यकप्रवृत्तिद्वारा यागादि-
जन्यस्वर्गहेतुत्वापत्तेरिति ।

केचित्तु, प्रयोगो हेतुभूतो यस्येति व्युत्पत्त्या प्रयोगाद्देतोः
भूतमुत्पन्नमिति व्युत्पत्त्या वा प्रयोगहेतुभूतपदं शाब्दत्वरूपजाति-
विशेषविशिष्टपरं, तादृशं यदर्थतत्त्वज्ञानं तदेव जन्यं यस्येति रीत्या
शाब्दप्रमाकरणत्वं लक्षणं पर्यवसितं, अर्थपदस्य स्वरूपकथनं । न चैवं
लक्ष्यतावच्छेदक-लक्षणधोरभेद इति वाच्यम् । लक्ष्यप्रविष्टस्य विल्ल-

(१) विसर्वादिवाक्ये इति ख० ।

(२) वाक्यार्थज्ञानवदानुपूर्व्यज्ञानमपि न वाक्यहेतुः मानाभावादिति ख० ।

ननु शब्दो न प्रमाणं तथाहि करणविशेषः प्रमाणं,

क्षणप्रमाकरणत्वस्य^(१) लक्षणेऽनिवेद्यात् तथोरभेदेऽपि क्षतिविर-
हाच्च^(२) । प्रमात्वञ्च पूर्ववत् तत्त्वसर्गक-तत्त्वत्पदार्थघटित बोध्य-
मिति प्राञ्जरिति शेषे ॥

लक्षणमुक्तमिदानीं प्रामाण्य व्यवस्थापयितुं प्रथमतो बौद्धमत-
माशङ्क्य निराकरोति, 'मन्वित्यादिना, 'न प्रमाण' न प्रमितिकरण,
करणत्वञ्च फलायोग्यवच्छिन्नकारणत्व फलोपधाधिकत्वमिति यावत्,
न तु व्यापारवत्ते क्षति कारणत्व, प्रमायोग्यवच्छेदाभावस्य वक्ष्य-
माणहेतोरप्रयोजकत्वापत्ते । नच स्वप्रत्यय-^(३)स्वलिङ्गकानुमित्युपधा-
यकत्वात् बाध इति वाच्यम् । शब्दाविषयकानुमितिभिन्नप्रमित्युप-
धायकान्यत्वस्य^(४) साध्यत्वात् । पक्षे च शब्दपद शब्दज्ञानपर, अन्यथा
न्यायनघेऽपि शब्दज्ञानस्यैव प्रमाणत्वात् सिद्धसाधनापत्ते शायमान-
शब्दस्य करणत्वपक्षे तु यथाश्रुतमेव साधु । न च तथापि अजनित-
शब्दबोधके शब्दज्ञाने तादृशशब्दे वा अग्रतः सिद्धसाधन एव
शब्दो गुण इति शब्दे तज्ज्ञाने वा अग्रतः सिद्धसाधनमिति वाच्यम् ।

(१) लक्ष्यप्रविष्टविषयज्ञानप्रमात्वस्येति क०, ग० ।

(२) तथाच वस्तुगत्या लक्ष्यतावच्छेदक लक्षणयोरभेदेऽपि क्षतिविरतादुप-
हितभेदात् लक्ष्यतावच्छेदक लक्षणभावसङ्कटिरिति भावः ।

(३) यत्र प्रत्यक्षपद लौकिकप्रत्यक्षपरम् ।

(४) यत्र शब्दाविषयकेति प्रमितिविशेषण तथाच शब्दविषयताग्रन्था
यानुमितिभिन्ना या प्रमिति तदुपधायकान्यत्वस्येवार्थः ।

पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात्^(१) । न चैतदनुमान-
खण्ड एव 'नाप्रत्यक्षं प्रमाणं' इति वाग्भट्टाशङ्कितं तत् किमर्थं
पुनराशङ्कते, इति वाच्यम् । तत्र हि अनुमानं यदि न प्रमाणं
तदा तेन शक्तिपक्षे एव शब्दः प्रमाणं भविष्यतीति शब्दोऽपि न
प्रमाणमित्याशयः इह तु अस्तुमानप्रामाण्यं तथापि फलव्यभि-
चारेण करणत्वाभावात् न न प्रमाणमित्याशयः । न च शब्दस्य
प्रमोपधापकत्वानुपपत्तेः शब्दश्रवणानन्तरं विशिष्टानुभवः कथं
स्यादिति वाच्यम् । एतन्मते शब्दश्रवणानन्तरं विशिष्टानुभवस्यैवा-
सिद्धेः किन्तु पदार्थोपस्थितिसादसंभगाग्रहमात्रम् । यदा^(२) शब्देन
प्रत्येकं तत्तत्पदार्थोपस्थितौ मनसैव सर्वत्र साक्षात्कारात्मको विशि-
ष्टानुभवः इत्यभिप्राय इति न काव्यनुपपत्तिः । अत्र च शब्दः
तज्ज्ञानं वा शब्दाविधयकानुमितिभिन्नप्रमित्युपधायकं न वेति
विप्रतिपत्तिः, पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन विधेः पक्षतावच्छे-
दकावच्छेदेन च निषेधस्य सिद्धेरुद्देश्यत्वात् नाजनिताशब्दबोधके
शब्दे शब्दोगुण इति शब्दे च विधिकोटावशतो बाधोनिषेध-
कोटावशतः सिद्धसाधनमिति ।

केचित्तु, शब्दत्वं तज्ज्ञानत्वं वा तादृशप्रमित्युपधायकवृत्ति न
वेति विप्रतिपत्तिर्नातोऽशतो बाधाद्यवकाशः, शब्दत्वन्तु शब्दपद-

(१) तथाचावच्छेदावच्छेदेवानुमितौ सामानाधिकरण्यमात्रेण सिद्धेरप्रति-
बन्धकात्वात् न सिद्धसाधनमिति भावः ।

(२) ननु विशिष्टमतेरानुमतिकत्वात् अनुमनापनाप इत्यस्तरसादाह
यदेति ।

करणञ्च तत् यस्मिन् सति क्रिया भवत्येव ।

न च शब्दे सति प्रमा भवत्येवेति नायं शब्दः
प्रमाणं^(१) । न च शब्दो न प्रमाणमिति^(२) वाक्यस्य
प्रामाण्याप्रमाण्ययोर्व्याघातः, अस्याप्रामाण्येऽपि एत-

प्रवृत्तिनिमित्तमुभयवादिभिर्द्वमेव केवलं जातिरूपत्वे अतद्वावृत्ति-
रूपत्वे च विवाद इत्याहुः^(३) ।

कुतो न प्रमाणं तत्र हेतुमाह, 'तथाहीति, 'करणविशेषः'
प्रमायाः करणं, 'क्रिया भवत्येव' कार्यमुत्पद्यत एवेत्यर्थः, तथाच
कार्योपधायकत्वं करणत्वमिति भावः, 'प्रमा भवत्येव' अवश्यं प्रमा
भवति, आकाङ्क्षादिज्ञानविरहद्वयायां पदार्थस्मरणादिष्वपार-
विरहद्वयायाञ्च शब्दात् प्रमातृत्वत्तेरिति भावः । तथाच प्रमोप-
धायकत्वात्यन्ताभावो हेतुः, प्रमा च शब्दाविषयकत्वेन अनुमिति-
भिन्नत्वेन च विशेषणीया तेन स्वस्तिग्वानुमिति स्वप्रत्यक्षज्ञादाय
न स्वरूपाभिद्धिः । न च साध्याविशेषः, तादृशप्रमोपधायकान्यत्वस्य
साध्यतया अन्योन्याभावात्यन्ताभावभेदेन भेदादिति वदयम् ।
'वाक्यस्य' भवदुक्तवाक्यस्य, 'प्रामाण्याप्रामाण्ययोः' प्रमोपधायकत्वे

(१) नायं प्रमायमिति क० ।

(२) न च न शब्दः प्रमायमिति क० ।

(३) शब्दत्वस्य जातिरूपत्वे मुख्यतयात्वनङ्गीकर्तव्यमते विवादः शब्दत्वस्य
अतःप्रवृत्तिरूपत्वे अखण्डोपाधिरूपत्वे शब्दत्वस्य जातित्वाङ्गीकार-
समते विवाद इति समुदिततात्पर्यम् ।

दुत्याप्यमानाविसंवादादिति^(१) चेत्, न, आकाङ्क्षादिमतः

अप्रमोपधायकत्वे च, 'व्याघातः' शब्दस्य प्रमोपधायकान्यत्वव्याघातः, प्रमोपधायकत्वे व्याघातं शब्दस्य साक्षादेव प्रमोपधायकत्व, अप्रमोपधायकत्वे हि अप्रमोपधायकत्वं अप्रमोपधायकत्वं, प्रमित्यनुपधायकत्वं वा, आद्ये व्याघातं शब्दमात्रस्यैव प्रमोपधायकत्वं, विषयबाधेनैव प्रकृतवाक्यजन्यज्ञानस्य भ्रमत्वात्^(२) । अन्ये शब्दस्य प्रमोपधायकान्यत्वे मानाभावः भवदुक्तवाक्यस्यैव तत्र मानत्वादिति भावः^(३) । 'अप्रामाण्येऽपि' प्रमित्यनुपधायकत्वेऽपि, 'एतदुत्याप्यमानेति एतज्जन्यपदार्थोपस्थिति-तदसंसर्गाग्रहप्रकृतमनस इत्यर्थः, 'अविसंवादात्' अविसंवादिज्ञानजनकत्वात् शब्दस्य प्रमोपधायकान्यत्वविषयकप्रमाजनकत्वादिति यावत्, तथाच नम एव शब्दस्य प्रमोपधायकान्यत्वे मानं, हेतुनिर्देशश्च अप्रामाण्यग्रहानुदासावेति भावः । कश्चिच्च 'एतदुत्याप्यमानाविसंवादादिति पाठः तच्चैतज्जन्यसार्ध-साधनादिरूपपदार्थोपस्थिति-तदसंसर्गाग्रहजन्यानुमानस्य शब्दप्रमोपधायकान्यत्वप्रमाजनकत्वादित्यर्थः, तथाचानुमानमेव शब्दस्य प्रमोपधायकान्यत्वे मानमिति भावः । न च चार्वाकानुमानस्यापि प्रामाण्यानुप-

(१) एतदुत्याप्यमानाविसंवादादित्येति क० ।

(२) 'प्रकृतवाक्यजन्यज्ञानस्य' शब्दो न प्रामाण्यमिति वाक्यजन्यज्ञानस्य, 'भ्रमत्वात्' बाधितविषयकत्वादित्यर्थः ।

(३) तथाच यदि 'शब्दः ॥ प्रमाणं' इति भवदुक्तवाक्यं प्रमित्यनुपधायकं तदा शब्दमात्रस्य प्रमित्यनुपधायकत्वं निष्प्रमाण्यमिति भावः ।

पदार्थस्मरणादिध्यापारवतः प्रमाणत्वेन तथाभूतात्
प्रमोत्यन्तेरावश्यकत्वात् अतथाभूतत्वे च फलाजनक-

गमादिदममङ्गतमिति वाच्यम् । एतत्पाठपक्षे सौगतमात्रस्य पूर्व-
पक्षित्वादिति इदम् । स्वमते भागासिद्धिमाह, 'आकाङ्क्षादौति
आकाङ्क्षाज्ञानादिविशिष्टस्येत्यर्थः', 'आदिना योग्यताज्ञानासत्तिज्ञान-
सत्तिज्ञान-विरोधिजिज्ञासादिप्रतिबन्धकाभावपरिग्रहः^(१), 'पदार्थ-
स्मरणादौति पदार्थस्मरणादिरूपध्यापारविशिष्टस्येत्यर्थः, 'आदिना
अवान्तरवाक्यार्थबोधपरिग्रहः, आकाङ्क्षाज्ञानन्तु न पदज्ञानध्यापारः
अनुमानादिना तज्ज्ञानेऽपि ग्राह्योदयादिति तस्य प्रयङ्निर्देशः,
'प्रमाणत्वेन' प्रमासामर्थीविशिष्टत्वेन, 'आवश्यकत्वादिति, तथाच
सर्वत्र शब्दे नोभयवादिमिद्धो हेतुरिति भावः^(२) ।

नन्वाकाङ्क्षादिज्ञानविशिष्टशब्देऽप्याकाङ्क्षादिज्ञानरूपसामर्थीविर-
हदशायां प्रमोपधायकत्वाभावस्तथाभ्युपगत इति न भागासिद्धिरित्य-
क्षेपाह, 'अतथाभूतत इति इतरसामर्थ्यमवधान इत्यर्थः, 'चकारः
'साम्यादित्यनन्तरं' योज्यः, 'फलाजनकत्वस्य' प्रमास्योपधायकत्वा-
भावस्य, 'करणान्तरेति करणान्तरे चतुरादावपि सत्त्वाच्चेत्यर्थः,
तथाच चतुरादौ यन्निवार इति भावः । अन्योन्याभावस्य ध्याप्य-

(१) आदिना योग्यताज्ञानासत्तिज्ञान-विरोधिजिज्ञासादिप्रतिबन्धका-
भावपरिग्रह इति ख० ।

(२) तथाच अक्षतावच्छेदकसामानाधिकरक्ष्येन हेतुभावात् भागासिद्धि-
रिति भावः ।

वृत्तिनियमेन तत्र साध्यासत्तात् प्रमाफलोपधायकत्वात्प्रमाभावात्
साध्यत्वे सिद्धसाधनादिति भावः ।

अत्र केचित् शब्दस्य स्वप्रत्ययानुमितिभिन्नप्रमाजनकत्वे माना-
भावः । न चेवं वाक्यव्यवहानन्तरं वाक्यार्थबोधः कथं स्यादिति
वाच्यम् । वाक्यघटकीभूततत्तत्पदेभ्यस्तत्तत्पदार्थापक्षितौ मन्त्रै-
वोपनौतमानात्मकवाक्यार्थबोधसम्भवात् । न च तथापि वाक्यव्यवहा-
नन्तरं शाब्दत्वजातिविशेषविशिष्टवाक्यार्थबोधः कथं स्यात्तादृशशाब्द-
वच्छिन्नबोधस्यापि पदार्थापक्षितिसदृशतमनोमात्रहेतुकत्वे मानसत्वं
विशिष्टसाक्षात्कारमात्रस्यैव शाब्दत्वापत्तिरिति वाच्यम् । शाब्दत्वह-
पातिरिक्तजातौ मानाभावात् शाब्दत्वस्यातिरिक्तजातेरभ्युपगमे तद-
वच्छिन्नोत्पत्तिनियामकतया^(१) वृत्त्या पदजन्यपदार्थापक्षित्यादेर्हेतु-
ताया अवश्यकल्पनीयत्वेन गौरवप्रसङ्गाच्चेत्याहुः । तदसत्, अमुमर्थं
शाब्दयामि अयमर्थः शाब्दित इत्याद्यनुभवसिद्धायाः शाब्दत्वजाते-
रपक्रोतुमशक्यत्वात् । अतएव तदवच्छिन्नं प्रति वृत्त्या पदजन्यपदा-
र्थापक्षित्यादेः कारणत्वकल्पनागौरवमपि प्रामाणिकत्वाच्च दोषाय ।
वस्तुतस्तु अमुमर्थं शृणोमि श्रुतमेवेदं पुराणादिभ्य इत्याकारानु-
भवसिद्धैव शाब्दत्वजातिः । न च श्रुधातोः आवणप्रत्यय एव शक्तेः
शाब्दत्वजातिः कथं तादृशानुभवविषय इति वाच्यम् । श्रुवोना-
गार्थत्वात् “आत्मा वाऽरे श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादिश्रुतौ^(२) मया
अयमर्थः श्रुत इत्यादिलौकिकवाक्ये च शाब्दबोधेऽपि प्रायोगात् ।

(१) तदवच्छिन्नोत्पत्तिनियामिकाया इति ख०, ग० ।

(२) “आत्मा वाऽरे मैत्रेयि श्रोतव्य ” इत्यादिश्रुताविति ख०, ग० ।

न च तत्र शाब्दे सचणेत्येति वाच्यम् । श्रुतः प्रत्यये सचणेत्यस्यापि^(१)
 सचणत्वात् । अथास्तु शाब्दत्वं जातिरस्तु वा तदवच्छिन्नं प्रति
 पदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थित्यादेर्हेतुत्वं, तथापि सा जातिर्मानसत्-
 व्याप्यैव तथाच चक्षुरादिवच्छब्दोऽपि प्रत्यक्षप्रमाणान्तर्गत एव न तु
 प्रमाणान्तरं । न च तस्य मानसत्वव्याप्यत्वे यागादेः शाब्दबोधानन्तरं
 धामं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायापत्तिः तत्र इदं नानुमितं न वा
 साक्षात्कृतं किन्तु श्रुतमेवेदं पदेभ्य इत्यनुव्यवसायाभावापत्तिश्चेति^(२)
 वाच्यम् । लौकिकविषयतास्वरूप^(३)साक्षात्कारत्वावच्छिन्नविषयता-
 तदभावयोस्तद्विषयत्वात्^(४) । अन्यथा सुरभि चन्दनं इत्युपनीतभाना-
 नन्तरं धौरभं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायापत्तेः धौरभं न साक्षात्करो-
 मीत्यनुव्यवसायाभावापत्तेश्च^(५) । न च तस्य मानसत्वव्याप्यत्वे उच्छृङ्ख-
 लोपस्थितघटादीनामपि^(६) यागादिशाब्दबोधे उपनीतभानापत्तिः
 तथाच यागादिकं दृष्टोमीत्यनुव्यवसायवत् घटादिकं दृष्टोमीत्यनु-
 व्यवसायः स्यादिति वाच्यम् । शाब्दत्वावच्छिन्नविषयतायास्तथाभावेन

(१) शाब्दे शक्तिः आवयप्रत्यये सचणेत्यस्यापेति ख०, ग० ।

(२) इत्यनुव्यवसायानुपपत्तिश्चेतीति ख०, ग० ।

(३) लौकिकविषयतात्मकेति ख०, ग० ।

(४) तथाप्येतन्मते शाब्दस्य मानसोपनीतभानात्मकतया लौकिकविषयता-
 भावात् यागादेः शाब्दबोधानन्तरं न धामं साक्षात् करोमीत्यनुव्य-
 वायापत्तिर्न वा इदं न साक्षात्कृतमित्यनुव्यवसायानुपपत्तिरिति
 भावः ।

(५) इत्यनुव्यवसायानुपपत्तिश्चेति ख०, ग० ।

(६) पदान्योपस्थितघटादीनामपीत्यर्थः ।

त्वस्य करणान्तरसाम्यात्^(१) । तथापि शब्दो न प्रमा-

तत आकाङ्क्षा-योग्यतादिमूढासम्भवं ततो यागादिः शब्दबोधः तत्र
शब्दबोधसमये उच्छृङ्खलौपस्थितघटादेरपि मानमापत्तिः । न चेष्टा-
पत्तिः, शब्दबोधानन्तरं घटं जानामीत्यनुभवसायापत्तेः, अपि च
योग्यतासंग्रहग्रथामपि शब्दव्यवधानान्तरं वाक्यार्थनिश्चयोऽनुभव-
सिद्धः च कथं स्यात् योग्यतासंग्रहे मति मासमसंग्रहसामपीमत्वा-
दर्पसंग्रहोत्पत्त्यापत्तेः एकपदार्थेऽपरपदार्थवत्त्वस्य योग्यतात्वादिति
द्वयं पञ्चवितेन ।

इदानीं वैशिष्ट्यिकमतमाग्रह्यते, 'तथापीति आकाङ्क्षादिज्ञान-
विशिष्टस्य शब्दस्य शब्दाविषयकप्रमोपधायकत्वेऽपीत्यर्थः, 'न प्रमा-
णान्तरमिति, ननु प्रमाणान्तरत्वं यदि स्वभिन्नप्रमाणत्वं तदा तद-
भावे साध्ये सिद्धसाधनं^(२) । अथ प्रत्यक्षानुमानभिन्नप्रमाणत्वं तदा
तन्मते अयमभिद्धिः तेनोपमानानभ्युपगमात्, अनुमानभिन्नत्वहेतु
तदा तदभावे साध्ये सिद्धसाधनं नैयायिकैरपि प्रसिद्धिकानुमितौ
शब्दस्य करणत्वस्वीकारादिति चेत्, न, प्रमाणान्तरत्वं हि अनु-
मितिभिन्नशब्दाविषयकप्रमितिकरणत्वं, तदभावः साध्यः स्वविषयक-
प्रत्यक्षकरणतया बाधधारणाय शब्दाविषयकेति । न च प्रत्यक्ष-
करणत्वमेव नास्ति व्यापाराभावादिति वाच्यम् । स्वविशिष्टबुद्धौ

(१) कारणान्तरसाम्यादिति ख० ।

(२) तथापि नस्मिन् स्वभिन्नप्रमाणात्तामात्रस्य सर्वत्रादिसम्भवनमिति भावः ।

‘यान्तरं पदार्थसंसर्गस्यानुमानादेव सिद्धेः^(१) । तथाहि

करणलसंभवात् निर्विकल्पकस्यैव व्यापारत्वात् । न चैवं शब्दविषयक-
शब्दकरणे शब्दोगुण इति शब्दे नैयायिकानां अंगतः सिद्धसाधनं
इति वाच्यम् । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात्तद्वि-
भवेन वा पक्षत्वात्^(२) । यद्वा ‘न प्रमाणात्तरं’ कृतप्रमाणात्तरगतं,
प्रत्यक्षानुमित्यन्यतरत्वव्याप्यतावच्छेदकानुभववृत्तिसञ्जन्यतात्कमिति
व्यावत्, इदमिन्द्रियादायैव प्रसिद्धं, ध्वंसादेरपीन्द्रियादिजन्यतया
अप्रसिद्धिवारणाय अनुभववृत्तीति, सत्तेरप्यनुमानजन्यतया अनु-
मानस्य कृतप्रमाणात्तरगतत्वसम्पादनाय आगतं विहायानुभवत्वेनो-
पादानं^(३) । एतच्च ज्ञायमानशब्दकरणतापक्षे, शब्दज्ञानकरणतापक्षे
तु शब्दज्ञानं यत्नोच्यते, तत्र हेतुमाह, ‘पदार्थसंसर्गस्येति, ‘अनु-
मानत एव सिद्धेः’ अनुमितिधामणीत एव यद्वात्, अनुमिति-

(१) अनुमानत एव सिद्धेः इति ख०, व्ययमेव पाठः टीकाकारसम्मत इति ।

(२) तादृशशब्दभिन्नशब्दस्य पक्षत्वादित्यर्थः ।

(३) ‘अनुभवत्वेनोपादानमित्यनन्तरं’ शब्देन्द्रियसाधारणस्वत्वाभावात् तदन-
न्तर्गतत्वेन तादृशजन्यतात्कत्वमात्रविवक्षणे साध्याप्रसिद्धिः कालादि-
निष्ठजन्यतातिरूपितजन्यताया अपि अनुभववृत्तिरत्वात् तद्वृत्तिजन्य-
तात्वस्य घटादिजन्यतायामपि सत्त्वात् तादृशजन्यतात्वस्य व्याप्यताव-
च्छेदकत्वाभावात् सामानाधिकरण्यासम्बन्धेनानुभववृत्तित्वविशिष्टजन्य-
तात्वस्य तादृशव्याप्यतावच्छेदकत्वे त्वनुमानवैफल्यं तादृशजन्यतावच्छेदेन
तादृशान्ततत्त्वव्याप्यत्वसिद्धायेषोद्देश्यस्यापि सिद्धेः इति ‘पूर्ववत्कल्प एव
सम्यग्गितं धीयं’ इत्यधिकः पाठः क-चिद्विज्ञानवृत्तौ वर्धते ।

सामयौभिन्नसामग्र्या अपहादिति यावत्, एवञ्च अनुमितिसामंयौ-
 भिन्नसामयौजन्यशब्दाविषयकज्ञानाकरणत्वादिति हेतुरिति भावः ।
 नन्वयं हेतुः स्वरूपासिद्धः 'घटमानयेत्यादिशब्दजन्यज्ञानस्यानुमिति-
 सामयौभिन्नसामयौजन्यत्वादित्यत आह, 'तथाहीति । यदा अनुमिति-
 सामयौभिन्नसामयौजन्यशब्दाविषयकज्ञानाकरणत्वादिति हेतुश्चः,
 नन्वयं हेतुः स्वरूपासिद्धः तादृशसामयौजन्यशब्दाविषयकज्ञानं
 पदार्थसंसर्गज्ञानमेव तस्यैव करणत्वात् शब्दस्येत्यत आह, 'पदार्थसंसर्ग-
 स्येति, 'सिद्धेः' यद्वात्, तथाच तादृशसामयौजन्यत्वमेव पदार्थसंसर्ग-
 ज्ञाने नास्तीति भावः । अनुमानेन सिद्धिप्रकारमेवाह, 'तथाहीति,
 यद्यपि क्लृप्तप्रमाणान्तर्गतत्वे साध्ये नायं हेतुः सम्भवति अतीन्द्रिये
 परमाण्वादौ व्यभिचारात् तथापि तस्मिन् साध्ये 'अनुमानतः' अनु-
 मानविधया, 'सिद्धेः' साधकत्वादित्यर्थः, तथाच पदार्थसंसर्गात्तुमाप-
 कत्वादिति हेतुरिति भावः । पदार्थसंसर्गात्तुमापकत्वमेव कथं
 तदाह, 'तथाहीति ।

केचित्तु 'शब्दो न प्रमाणान्तरं' इत्यस्य शब्दत्वं तज्ज्ञानत्वं
 वा अनुभवत्वसाक्षाद्वाप्यज्ञात्यवच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताव-
 च्छेदकं नेत्यर्थः, तत्त्वे साधकाभावादिति हेतुश्चः । ननु शब्दस्यैव
 प्रमाणान्तरं तदा घटमानयेत्यादिवाक्यप्रयोगानन्तरं^(१) पदार्थसंसर्ग-
 मोपः कथं स्यादित्यत आह, 'पदार्थेति, अनुमानतः सिद्धिप्रकार-
 मेव विवृणोति, 'तथाहीतीत्याहुः ।

(१) घटमानयेत्यादिवाक्यप्रयोगानन्तरमिति ख०, ग० ।

गामभ्याज दण्डेनेति^(१) पदानि वैदिकपदानि
वा तात्पर्यविषयस्मारितपदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि

पदश्रवणानन्तरं पदार्थोपस्थितिस्तदमन्तरं पदानि पचीकृत्य
पदार्थान् पचीकृत्य वा पदार्थसंसर्गः सोचानुमीयते न तु पदार्थ-
संसर्गस्य शाब्दबोधः इति वैशेषिकमतं तच्चादौ पदपक्षकानुमानप्रकारं
दर्शयति, 'दण्डेनेति, पदार्थपक्षकत्वये वक्ष्यते, गुरुत्वये लौकिकः
शब्दोऽनुवादकः वैदिक एव प्रमाणं तस्मत्तनिरासार्थं वैदिकपदानि
पचीकृत्य वैदिकस्य छेऽप्यनुमानान् पदार्थसंसर्गसिद्धिप्रकारं दर्शयति,
'वैदिकेति, अत्र वैदिकशब्दत्वेन न पक्षता किन्तु स्वर्गकामोऽग्निष्टो-
त्रेन यज्ञैतित्यादिक्रमेण अन्यथा पदार्थादिर्विशिष्टज्ञानासम्भवादिति
बोध्यं । 'तात्पर्यविषयेति तात्पर्यविषयोभूतस्यैः स्मारितपदार्थसंसर्गः
तज्ज्ञानपूर्वकाणीत्यर्थः' । न च तात्पर्यविषयोभूतोयः संसर्गस्तज्ज्ञान-
पूर्वकाणीत्येव सम्बन्धः किं स्मारितपदार्थत्वेनेनेति वाच्यम् । दण्डेन
गामभ्याजेति प्रयोगानन्तरं गोपदार्थान्पदार्थादिविषयकज्ञानमनु-
भवसिद्धं अनुमानेनापि तादृक्ज्ञानं करणीयं अन्यथा तद्विषयक-
ज्ञानार्थं शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वापत्तिरतस्तदुपादानात् । न च
तथापि कर्मत्वे गोसंघर्गावगाहिज्ञानं कर्मत्वं गोमञ्ज वेति संशय-
निवर्तकं तच्च एतदनुमानान्न दृष्टं तेन शब्दोऽवश्यं प्रमाणान्तर-
महोकार्थमिति वाच्यम् । तात्पर्यविषयः स्मारितपदार्थसंसर्गो
यत्र तज्ज्ञानपूर्वकाणीतिव्युत्पत्त्या तात्पर्यविषयस्मारितपदार्थसंसर्ग-

(१) दण्डेन गामभ्याजेतीति सू०, एतत्पाठस्यैव टीकाकारसम्मतत्वमिति ।

वत्पदार्थज्ञानपूर्वकाणीति^(१) भाष्यार्थः^(२) । न च स्मारितेति व्यर्थं,
तदनुपादाने यथा पदार्थत्वरूपेण गोसंसर्गवत्कर्णत्वज्ञानपूर्वकत्वं
मिथ्याति तथा पदार्थत्वरूपेण घटादिसंसर्गवत्कर्णत्वज्ञानपूर्वकत्व-
स्यापि मिथ्यापत्तेः । न च तत्संसर्गस्य तात्पर्याविषयतया कर्णं
तत्संसर्गवत्कर्णत्वज्ञानपूर्वकत्वं चेत्स्यतीति वाच्यम् । यदा पदार्थ-
संसर्गाऽपि तात्पर्यविषयः अथ च गवादिपदेन न स्मारितस्तदा
तत्सिद्ध्यापत्तेः । न च प्रकृतपदे तज्ज्ञानपूर्वकत्वस्य बाधादेव न
मिथ्यिरिति वाच्यम् । यदा तज्ज्ञानमपि वस्तु पूर्वमस्ति तदा
बाधाभावात्, स्मारितलोपादाने तु तस्य तदागौमस्मारिततया न
तत्संसर्गवत्ज्ञानपूर्वकत्वमिच्छिः । न च तत्सिद्ध्यापि न क्षतिः वृद्देश्च
कर्णत्वे गोसंसर्गाविगाहिज्ञानस्य वृत्तत्वादधिकन्तु प्रविष्टमिति न्याया-
दिति वाच्यम् । तथा सति दण्डेनेत्यादिप्रयोगानन्तरं घटाद्य-
विषयकज्ञानमतुभवमिदं अनुमानेन च तस्य वृत्तमिति तदर्थं
शब्दस्य प्रमाणाभारतापत्ते एवं सर्वत्र बोध्य^(३) । न च घटादिरपि

(१) न च तथापि तत्सम्बन्धेन गोमस्त्वविषयस्यैव विरोधित्वान् तस्याति-
व्याप्तात् तद्विषयतादवस्थमिति वाच्यं । तत्सम्बन्धेन तज्ज्ञानस्यैव
तत्र तत्प्रयोगकतत्सम्बन्धवत्त्वज्ञानस्यापि विरोधित्वादिति भावः ।

(२) साध्यत्वादिति क० ।

(३) 'एवं सर्वत्र बोध्यं' इत्यनन्तरं 'न च तथाप्यनुमितौ ज्ञानपूर्वकत्व-
स्याधिकस्य भावान् शब्दान्युक्तान्तिरिक्तविषयत्वमनुमितेरस्मिन्निति
वाच्यं । ज्ञानपूर्वकत्वादतिरिक्तशब्दविषयविशेष्यप्रकारकसंसर्गाति-
रिक्तविशेष्यप्रकारसंसर्गाविषयत्वमनूनावतिरिक्तविषयकत्वं तच्च ता-
दृशपूर्वकत्वानेऽपि तादृशानुमिनावत्तुल्यमित्यभिप्रायादिति ध्येयं'
इत्यधिश्रु पाठः क-विश्वितपुस्तके वर्तते इति ।

घटादिपदेन स्मारित एवेति वाच्यम् । स्मारितपदार्थेत्यस्य हि प्रकृतपदस्मारितेत्यर्थः^(१) प्रकृतपदस्मारितत्वं द्वितीयपदार्थेऽपि विशेषणं देयं अन्यथा यदा^(२) करणत्वं-कर्मत्वोभयनिष्ठबोधसंगं एव तात्पर्यं वर्त्तते अथ याम्पदेन करणत्वं न स्मारितं तदा तात्पर्यविषयप्रकृत-गोपदस्मारितार्थसंसर्गवत्पदार्थत्वरूपेण करणत्वज्ञानपूर्वकत्वस्यापि सिद्धापत्तेः नसिद्धौ च तदानीं करणत्वाविषयकज्ञानस्यानुभवसिद्ध-स्यानुमानादनिर्वाहात्^(३) तदर्थं शब्दस्य प्रमाणात्तरतापत्तेः, इत्यस्य तात्पर्यविषयो य एतद्गोपदस्मारितार्थसंसर्गस्तद्वान् यः एतदम्पद-स्मारितार्थस्तज्ज्ञानपूर्वकाणि एवं तात्पर्यविषयौभूतो य एतद्दण्ड-पदस्मारितार्थसंसर्गस्तद्वान् य एतद्वापदस्मारितार्थस्तज्ज्ञानपूर्वकाणी-त्यादिक्रमेण नानैव सार्थं समूहात्मनानुमितिः । न च यदा दण्डे-नेत्यादिप्रयुक्तेन गोपदेन सम्बन्धिविधया आकाशमपि स्मारितं कर्मत्वनिष्ठतत्सर्गाऽपि तात्पर्यविषयः तदा एतद्गोपदस्मारितत्वरूपेण-काशादिसंसर्गवत्कर्मत्वज्ञानपूर्वकत्वस्यापि सिद्धिप्रसङ्गादिति वाच्यम् । वृत्त्या^(४) एतद्गोपदस्मारितत्वस्य विवक्षितत्वात् एवमम्पदस्य स्मारि-तत्वमपि वृत्त्या विवक्षणीयं, अन्यथा यदाम्पदेन यथाकथञ्चित्

(१) प्रकृतपदस्मारितेत्यर्थेति क० ।

(२) करणत्वाविषयकज्ञानस्यानुमानादनिर्वाहादिति ख०, ग० ।

(३) यत्र वृत्तित्वं शक्ति-तत्त्वस्यान्यतरसम्बन्धत्वं, तथाच सम्बन्धत्वेन तादृ-शान्यतरसम्बन्धज्ञानजन्यपदस्मारितत्वं यत्र विवक्षणीयं, यत उक्तस्थाने आकाशस्य जनकत्वत्वेन जनकत्वरूपसम्बन्धज्ञानजन्यपद-स्मारितत्वेऽपि न वृत्त्या पदस्मारितत्वमिति ।

समन्वेन करणत्वमपि स्मारितं तच्चिद्वगोसंसर्गाऽपि तात्पर्यविषयः
 तदा तथापि सिद्धापत्तेः, तात्पर्यविषयत्वं संसर्गविशेषणञ्च^(१) यदाम्-
 पदार्थकर्मनिष्ठगोपदार्थस्य समवायरूपसंसर्गतात्पर्येण दण्डेनेत्यादि-
 वाक्यं प्रयुक्तं तदा एतद्वगोपदस्मारितार्थसंसर्गत्वरूपेण एककालीनत्वा-
 दिसंसर्गवैतक्यमेवज्ञानपूर्वकत्वस्यापि निश्चिन्वारणाय । तात्पर्यविषय-
 त्वञ्च एतत्पुरुषोया एतत्कालीना या एतदाख्यजन्यप्रतीतीच्छा
 तद्विषयत्वं, यदा एककालीनत्वादौ समवाये च तात्पर्येण दण्डेने-
 त्यादिवाक्यं प्रयुक्तं तदा तात्पर्यविषयीभूतैतद्वगोपदस्मारितार्थसंसर्गत्वं
 रूपेण एककालीनत्वादिसंसर्गवैतक्यमेवज्ञानपूर्वकत्वस्यापि निश्चिः
 स्यादित्याकाङ्क्षानिरूपकत्वमपि संसर्गविशेषणं देयं,^(२) आकाङ्क्षानि-
 रूपकत्वञ्च एतद्वगोपदनिरूपितेतदम्पदनिष्ठाकाङ्क्षानिरूपकत्वं, अन्यथा
 एककालीनत्वादेरपि कुचचिदाकाङ्क्षानिरूपकत्वेन तद्विषयतादव-
 द्यतात् । न च वैशेषिकैः शाब्दत्वजातिरन्वयपगमात् तत्रापि आकाङ्क्षानि-
 रूपकत्वं^(३) दुर्वचमिति वाच्यम् । तैरपि शाब्दत्वजातिरन्वयेयत-
 एव परन्तु सा जातिरुक्तानुमितिदत्तिरनुमितित्वव्याप्येतेवाभ्युप-
 गमात्, अमु वा तत्तत्संसर्गभिन्नसंसर्गत्वमेवाकाङ्क्षानिरूपकत्वं,^(४) एवं
 यदा नवि कर्षत्वे च तात्पर्येण दण्डेनेत्यादिकं वाक्यं प्रयुक्तं अथ

(१) संसर्गविशेषणस्यैवार्थस्य अयमेव निश्चिन्वारणायैवनेन सहान्वयः ।

(२) आकाङ्क्षानिरूपकत्वस्यापि संसर्गविशेषणत्वमिति ख०, ग० ।

(३) शाब्दबोधालुक्रान्तुपूर्वमन्वयाकाङ्क्षानिरूपकत्वस्य शाब्दत्वघटित-
 त्वेन तादृशान्वयान्वयपगमे तस्य दुर्वचत्वमिति तात्पर्यम् ।

(४) आकाङ्क्षानिरूपकत्वमन्वयत्वमिति क० ।

आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बत्वात् घटमानयेतिवत् ।

य गोपदेन लक्षण्या घटादिरपि स्मारितः अम्पदेन लक्षण्या
करणत्वमपि स्मारितं तयोः संसर्गाऽपि तात्पर्यविषयः एतदुभयन्तु
न तात्पर्यविषयः तदा एतद्वोपदस्मारितार्थसंसर्गवदेतदन्पदार्थत्व-
रूपेण घटादिसंसर्गवत्करणत्वज्ञानपूर्वकत्वस्यापि सिद्धिः स्यादिति
गोपदस्मारितार्थऽम्पदस्मारितार्थे च तात्पर्यविषयत्वं विशेषणं देयं ।
ननु गोपदार्थाम्पदार्थघटितसाध्ये संसर्गं तात्पर्यविषयत्वविशेषणं व्यर्थं
तात्पर्यविषयौभूतैककालीनत्वादिसंसर्गस्य प्रकृतस्यैव आकाङ्क्षाया-
निरूपकत्वादेवानिहः इति चेत्, सत्यं, तदुभयघटितसाध्ये न
देयमेव तत्, किन्तु यथाभ्याजपदमपि पक्षीकृतं तच्च चातुर्कुलत्व-
विषयत्वाख्यसम्बन्धद्वयमेवाकाङ्क्षानिरूपकं तदभिप्रायेण मूले तदु-
पादानमिति सर्वं रमणीयं । 'आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बत्वादिति
गोपदाकाङ्क्षादिमदम्पदत्वात् दण्डपदाकाङ्क्षादिमद्वापदत्वादित्यर्थः,
समूहालम्बनश्च परामर्शः, 'आकाङ्क्षादीत्यादिना योग्यतापरिपक्षः,
यत्पदाकाङ्क्षायोग्यतावद्यत्पदं भवति^(१) तत् तत्तात्पर्यविषयौभूतो
यः वृत्त्या तत्पदस्मारिततात्पर्यविषयौभूतस्यार्थस्याकाङ्क्षानिरूपक-
संसर्गः तद्वान् यो वृत्त्या तत्पदोपस्थापिततात्पर्यविषयौभूतार्थः
तज्ज्ञानपूर्वकमिति सामान्यमुखी व्याप्तिः^(२) विशेषव्याप्तौ 'घटमान-

(१) यद् यत्पदाकाङ्क्षायोग्यतावद्यत्पदं भवतीति ख० ।

(२) ध्वनेर्दं चिन्तं यत्तज्ज्ञा सामान्यत्वं जडादिरणवाक्याधीनसामान्यव्याप्ति-
साम्बन्धं ततो विशेषहेतुपरामर्शं, अथ वा तावृत्तौदाहरणानन्तरं

येति दृष्टान्तासङ्गतेः । एवञ्च वक्रिणा सिद्ध्यतीत्यादौ टापदाकाङ्क्षा-
दिमत्तिवृत्ते व्यभिचारः सित्पदार्थस्य एतद्व्यापदोपस्थापितार्थ-
संसर्गवत्त्वाभावादतो व्यपदवोग्यतावत् हेतावुपात्तं, तदर्थस्य न
व्यपदार्थावाधितार्थकत्वं, तथाभूति व्यपदद्वयेन पदार्था नोपस्थापितः
'परस्परमवाधितार्थकत्वं भवति तत्रैव व्यभिचारापत्तेः तदुभयपद-
स्मारितसौवार्थस्याप्रसिद्धेरपि तु वृत्त्या व्यपदस्मारितार्थावाधितार्थस्य
वृत्त्या स्मारकत्वं तत्, अवार्थद्वय एव तात्पर्यविषयत्वं विशेषणं देयं,
अन्यथा तात्पर्यं विनैव व्यपदद्वयं प्रयुक्तं अथ च वृत्त्या स्मारितार्थकं
परस्परमवाधितार्थकस्य भवति तत्रैव व्यभिचारापत्तेः तात्पर्य-
विषयौभूतस्यैव तदर्थस्याप्रसिद्धे, अवाधितत्वं तात्पर्यविषयसंसर्ग-
बोधं अन्यथा पदार्थमात्रे तात्पर्येण व्यपदद्वयं प्रयुक्तं तत्संसर्गं
तात्पर्यं नास्ति किन्तु पदार्थापस्थापकत्वं अवाधितार्थकस्य वृत्तं
तत्रैव व्यभिचारापत्तेस्तात्पर्यविषयतापदार्थसंसर्गस्यैवाप्रसिद्धेः । न च

सामान्यहेतौ व्याप्तिश्चान्न ततोऽस्मादेव व्याप्तिविशिष्टविशेषहेतौ-
पक्षधर्मताद्यानात् विशेषरूपेणैव साध्यसिद्धिरिति वक्तुं वदितसा-
मान्यव्याप्तिपक्षसामान्योदाहरणस्यैव कार्य-कारणभाव तद्यथा
व्यपदकाङ्क्षा योऽप्यवद्वयस्य भवति तत् तात्पर्यविषयौभूतो
य वृत्त्या व्यपदस्मारिततात्पर्यविषयौभूतस्यार्थस्य व्याकाङ्क्षानिष्-
प्रकृत्यसर्वं, यदा च यो वृत्त्या व्यपदोपस्थापिततात्पर्यविषयौभूतार्थः
तत्प्रधानपूर्वकभवति इत्युदाहरणान्तरं सामान्यहेतौ व्याप्तिपक्षात्
अपूर्वकं गोमत्कर्मताद्यानाम्पूर्वकं औपदाकाङ्क्षावदभ्युपगमादिति
प्रमेय हेतुषु व्याप्ति-पक्षधर्मताद्यानाम् समूहान्मन्वन्मन्विकात् तत्-
वदितसमूहान्मन्वन्मन्विकात् तत्त-
वदितसमूहान्मन्वन्मन्विकात् तत्त-

योग्यतासत्तिमत्त्वे सति संसृष्टार्थपरत्वात् तत्पर-

तद्वरणाय संसृष्टतात्पर्यकत्वे सतीत्येव विशेषणमुपादीयतामिति वाच्यम् । तथापि यदा घट-कर्मत्वयोरभेदसंभर्गे तात्पर्येण घटमिति प्रयुक्तं वृत्तिलसंभर्गे तात्पर्ये भास्ति तदा तदम्पदे व्यभिचारापत्तेः । अम्पदोपस्थापितार्थस्य तात्पर्यविषयीभूतसंभर्गवत्त्वाभावात् घटस्तात्पर्यविषयीभूतो घटतादात्म्यसंभर्गानाम्पदार्थनिष्ठः अम्पदार्थनिष्ठ-घटवृत्तिलसंभर्गश्च न तात्पर्यविषय इति, यदा साधाराधेयभाव-समन्वये तात्पर्येण घटः कर्मत्वमिति प्रयुक्तं तदा तत्कर्मत्वपदे (१) व्यभिचारः कर्मत्वपदार्थे घटपदार्थस्याकाङ्क्षानिरूपकामेदं संभर्गवत्त्वाभावात् अतो घटपदाकाङ्क्षात्वं विशेषणं । न च तथापि न दोष-स्तदवस्यः कर्मत्वपदस्यापि तादात्म्यसमन्वयेनाभ्यवस्यो धर्जनने घटपदाकाङ्क्षावत्तादिति वाच्यं । आकाङ्क्षानिरूपकसंभर्गेणायाधितत्वस्य योग्यताघटकत्वसामास्य तदुपादानात् तदर्थं निर्गमितहेत्वर्थः 'वृत्त्या यत्पदोपस्थापिततात्पर्यविषयीभूतार्थतात्पर्यविषयाकाङ्क्षानिरूपक-समन्वेनाबाधितस्य तात्पर्यविषयीभूतार्थस्य वृत्त्या सारकं यत्पदं भवतीति सर्व्वं सुखम् ।

प्रकृतसाधो लीलावतीकारोक्तहेतुद्वयं दूषयति, 'योग्यतेति, ननु संसृष्टार्थपरत्वं एकपदार्थसंभर्गवान् योऽपरपदार्थस्याप्रतीतीच्छ-योसरित्तत्वं, तथाच योग्यतोपादानं स्वर्थं विभवादिवाक्यस्य तेऽपर-पदार्थस्यैकपदार्थसंभर्गवत्त्वाभावाद्भूलभावेनैव व्यभिचारस्य बाधित-

(१) तद्वट-तत्त्वमत्वपदे इति क० ।

सन्निधिमत्त्वादेति न हेतुः, संसृष्टो हि योऽर्थस्तत्परत्वं
तत्परसन्निधिमत्त्वं वा असिद्धं संसर्गस्य प्रागप्रतीतेः ।

त्वादिति चेत्, न, संसृष्टार्थपरत्वं हि एकपदार्थोऽपरपदार्थसंसर्गप्रती-
तीच्छयोच्चरितत्वं एवञ्च विसंवादिवाक्ये व्यभिचारवारणाय योग्य-
तोपादानं, योग्यमतात्पर्येण वाक्येन यच्च पदार्थस्मरणं न जनि-
तञ्च व्यभिचारवारणायामस्तिमत्त्वे सतीति स्मारकत्वार्थकं, 'तत्परेति
संसृष्टार्थपरेत्यर्थः, तथाचैकपदार्थोऽप्युपदार्थसंसर्गप्रतीतीच्छयोच्चरि-
तत्वे सति आसत्तिमत्त्वादित्यर्थः, अत्रापि योग्यतानुपपन्नमीया । न
च द्वैतोरभेद इति वाच्यं । विग्रेय-विग्रेयणभावभेदेन^(१) भेदात् ।

केचित्तु अत्र योग्यता न प्रवेशनीया । न चात्र योग्यताया-
अप्रवेशेऽयोग्यवाक्ये व्यभिचार इति वाच्यं । एतद्दोषस्थानासौक-
ट्यादिना स्वयमेशाये वक्ष्यमाणत्वात् इति प्राहुः ।

'यथाश्रुते दूषणमाह, 'संसृष्टो हीति एकपदार्थसंसर्गवान्
योऽपरपदार्थस्तत्परत्वमित्यर्थः, 'तत्परेति तत्परत्वे सति सन्निधि-
मत्त्वमित्यर्थः, 'वाकारत्यर्थः, 'असिद्धं' प्रकृतानुमानात् पूर्वमज्ञातं,
विशिष्टज्ञाने विग्रेयणज्ञानं हेतुमाह, 'संसर्गस्येति एकपदार्थसंसर्ग-
वत्त्वस्यापरपदार्थं प्रागप्रतीतेरित्यर्थः । न चैवं भवतामपि माध्या-
प्रसिद्धिरिति वाच्यम् । यथाह्यां सामान्यतोष्यातिपत्येऽप्रसिद्धस्यैव
माध्यम्य पक्षधर्मावस्थात् सिद्धहेतुप्रसिद्धिर्वावगमपेक्षितेति भावः ।
इदमुपपन्नं पूर्वोक्तमेव योग्यताविग्रेयणमपि व्यर्थमित्यपि बोध्यं ।

(१) विदग्धस्य विदग्ध्यभावेभेदेति सू०, ग० ।

संसृष्टत्वप्रकारकप्रतीतिपरत्वं तत्प्रकारकप्रतीतिपरस-
न्निधिमत्त्वं वा अनाप्तोक्ते निराकाङ्क्षे च व्यभिचारि ।

नन्वेकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं संसृष्टार्थपरत्वं तादृ-
ग्रोच्चरितत्वे सति सन्निधिमत्त्वं तत्परसन्निधिमत्त्वमित्यत आह,
'संसृष्टत्वप्रकारकेति एकपदार्थेऽपरपदार्थसंसृष्टत्वप्रकारकेत्यर्थः, अत्र
प्रकारकत्वं विषयकत्वमात्रं अन्यथा स्वरूपासिद्धं स्यात्, 'अनाप्तोक्त-
इति अयोग्य इत्यर्थः । न चेत्तदयुक्तं योग्यताया हेतुघटकत्वादिति
वाच्यम् । 'अनाप्तोक्तपदस्य स्थिरजलाभिप्रायेण पयसा सिद्धतीत्या-
द्यनाप्तोक्तविशेषपरत्वात् । न च तत्रापि न व्यभिचारः तस्याप्य-
योग्यत्वादिति वाच्यम् । लोलावतीकारमते हि अन्वयप्रयोजक-
रूपवत्त्वं योग्यता सा च तत्र वर्तत एव कलत्रस्य शैककरणत्वान्वय-
प्रयोजकरूपत्वेन तस्य करकायां सत्त्वात्, केपाचित्तमते 'अनाप्तोक्त-
इति द्वितीयहेतौ रूपं तत्र योग्यताया अनिवेगात्, 'निराकाङ्क्षे
चेति हेतुद्वये रूपमिति धेयं । 'निराकाङ्क्षे चेति घटः कर्मत्व-
मानयनं क्षतिरित्यादावित्यर्थः, घटपदार्थं कर्मत्वपदार्थस्याकाङ्क्षा-
निरूपकसंसर्गाप्रसिद्धा साध्यासत्तादिति भावः ।

ननु यदाभ्याजभावार्थाख्यातार्थयोर्विषयत्वरूपसंसर्गे तात्पर्येण
दृष्टेनेत्यादिवाक्यं प्रयुक्तं अनुकूलत्वसंसर्गं च तात्पर्यं नास्ति तदा तद्वा-
क्यजन्यज्ञाने न्यायनयेऽनुकूलत्वसंसर्गः ॥ भाष्यते भवन्मते च तदानीम-
भ्याजपदार्थसंसर्गरूपेण तदपि सिद्धोदित्यत आह, 'संसर्गस्येति अभ्या-
जधात्वर्थाख्यातार्थयोः संसर्गस्येत्यर्थः, 'वज्रप्रकारकत्वेऽपीति अनेक-

संसर्गस्य बहुप्रकारकत्वेऽपि नानभिमतसंसर्गसिद्धिस्तस्य
तात्पर्याविषयत्वात् । अन्यथा शब्दादप्यभिमतान्वय-
बोधो न स्यात्^(१) । अतएव विशेषण-विशेष्यभाववदर्थ-
कानि तद्बोधपूर्वकाणि वेति^(२) न स्वाध्यं ।

यत् सारितार्थसंसर्गवन्तीति सार्धं, मत्वर्थश्च

रूपत्वेऽपीत्यर्थः, 'अनभिमतसंसर्गसिद्धिर्न स्यादित्येत्यादिवाक्यजन्यज्ञानविषयतया
नैयायिकाभिमतसंसर्गसिद्धिरिति, 'तस्य' अनभिमतसंसर्गस्य, तथाचैतदर्थमेव
मया तात्पर्यविषयत्वं संसर्गविशेषणसुपात्तमिति भावः । 'अन्यथा'
तस्य तात्पर्यविषयत्वे, 'शब्दात्' दृष्टेनेत्यादिवाक्यात्, न्यायमये इति
शेषः, 'अभिमतान्वयबोधः' अभिमतोयोऽन्वयबोधः एकसंसर्गमात्र-
विषयकशब्दबोध इति^(३) यावत् न स्यादित्यर्थः, 'अतएव' अन-
भिमतसंसर्गसिद्धिप्रसङ्गादेव, 'विशेषण-विशेष्येत्यादि, सार्थकानीत्ये-
तावन्मात्रोक्तौ संसर्गस्य न सिद्धिरित्यतो 'विशेषण-विशेष्यभाववदिति
विशेषणता-विशेष्यतान्यतरवदित्यर्थः, विशेषणत्वमपरपदार्थमिष्टवै-
शिष्ट्यप्रतिधोगितया भासमानत्वं, विशेष्यत्वञ्चापरपदार्थप्रतिधोगिक-
वैशिष्ट्यानुधोगितया भासमानत्वमिति भावः । 'तद्बोधेति तादृशा-
न्वयबोधेत्यर्थः ।

आचार्य्यैः साध्यमाशङ्क्य दूयवति, 'यत्तित्यादिना, अत्रापि
तात्पर्यविषयभूतो यो वृत्त्या एतत्पदसारिततात्पर्यविषयार्थस्य

(१) अनभिमतसंसर्गसिद्धिर्न स्यादित्येति क० ।

(२) तद्बोधपूर्वकाणीति वेति क० ।

(३) संसर्गमात्रविषयकशब्दबोध इतीति ख० ।

लिङ्गतया ज्ञापकत्वं । न चान्योन्याश्रयः, पूर्वपूर्वा-

संमर्गस्तद्वत्त्वमिति साधारणः, एवं प्रत्येकं तत्तत्पदमादाय नानैव
साध्यं प्रत्येकमपदादिकमेव पक्षः हेतुश्च पूर्वोक्त एव समूहा-
स्तत्त्वमौ त्वन्मिति-परामर्शाविति बोध्यम् । नन्वत्र 'मत्वर्थः कः
सम्बन्धः' (१) संयोग-समवायादेः पक्षे बाधितत्वादित्यत आह, 'मत्वर्थ-
येति, 'लिङ्गतयेति, 'लिङ्गपदं पक्षपर, अन्यथा पदानां लिङ्ग-
त्वाभावेन बाधापक्षे, शब्द एव तादात्म्यसम्बन्धेन लिङ्गमित्याशयेन
वा, 'ज्ञापकत्वं' कारुणीभूतज्ञानावच्छेदकत्वं (२) । ननु 'लिङ्गतयेति
किमर्थं ज्ञापकत्वमात्रस्यैव सम्बन्धत्वे दोषाभावात् । न चैवं नैया-
यिकैः सिद्धसाधनमुद्भावनीयं तैरपि शब्दस्य ज्ञापकत्वस्वीका-
रादिति वाच्यम् । न हि नैयायिकैः सह विवादे इदमनुमानं
किन्तु वाक्यभोक्तुर्वैशिष्टिकनये यथा रीत्या अनुमानविधया शब्दात्
संमर्गधीः सा रीतिरुपदर्शते तत्र च नैयायिकैः सिद्धसाधनोद्भा-
वनप्रसङ्गाभावात् अन्यथा 'लिङ्गतयेत्युक्तावपि सिद्धसाधनोद्भा-
वनमभवात् नैयायिकैः शब्दस्य लिङ्गतयापि ज्ञापकत्वस्वीकारात्
पूर्वोक्तसंमर्गज्ञानपूर्वकत्वानुमाने तदापत्तेश्च नैयायिकैरपि तदङ्गी-
कारादिति चेत्, न, वैशेषिकनये पदानां लिङ्गविधयैव ज्ञापकत्वेन
तस्य स्वरूपकथनमात्रपरत्वात् सम्बन्धस्तु ज्ञापकत्वमात्रमेवेति टिक् ।
'न चेति, पक्षे ज्ञापकत्वसंमर्गेण एतादृशसंमर्गसिद्धौ तद्वृष्टान्तेन

(१) क सम्बन्धो मत्वर्थ इति ख०, ग० ।

(२) ज्ञाननिष्ठतया कारुण्यतया विषयविधयावच्छेदकत्वमित्यर्थः ।

नुमितिहेतुत्वेन^(१) अनादित्वात् । तन्न । ज्ञापकत्व-
मावेणार्थासिद्धेः । प्रमापकत्वे तेनैव व्यभिचारात् ।

दृष्टान्ते ज्ञापकत्वसम्बन्धेन तादृशमसर्गसिद्धिः । दृष्टान्ते ज्ञापकत्वसम्बन्धेन
‘एतादृशमसर्गसिद्धावेव पक्षे ज्ञापकत्वसम्बन्धेन तादृशमसर्गसिद्धि-
रित्यन्योन्याशयः’, अन्योन्याश्रयाभावे हेतुमाह, ‘पूर्वपूर्व्वेति पूर्व-
पूर्व्वानां वाक्यानां उत्तरोत्तरवाक्ये तादृशमसर्गानुमितौ दृष्टान्त-
विधया प्रयोजकत्वेनेत्यर्थः’, ‘अनादित्वादिति पक्षीयमाध्यमिद्धेर्दृष्टा-
न्तीयमाध्यमिद्धेरादावनेपेक्षितत्वादित्यर्थः ।

केचित्तु ‘हेतुत्वेनेत्यनन्तरं खेदः’, तथाच ‘हेतुत्वेनेत्यनन्तरमन्योन्या-
श्रयाभावे हेतुः’, अयं तु पूर्व्ववत् । नन्वेवमनवस्येत्यत आह, ‘अनादि-
त्वादिति बीजाङ्कुरवदनादित्वादित्यर्थः’, तथाच प्रामाणिकी अन-
वस्था न दोषायेति भाव इत्याहुः । तद्वत् । पञ्चम्यस्तेनैव मुख्य-
हेतुप्रयोगनिपमान् द्वतीयाद्या असङ्गतत्वापत्तेरिति श्रेयम् ।

‘ज्ञापकत्वमावेण’ ज्ञापकत्वसम्बन्धेन, स्मरितपदार्थसंमर्गस्य सा-
ध्यत्वे इति शेषः, ‘अवेति एकपदार्थं अपरपदार्थसंमर्गानामिद्धेरित्यर्थः’,
प्रवर्तकश्च तथा ज्ञानमिति भावः । ननु स्मरितपदार्थसंमर्गवन्तीति
न भाष्यं करणीयं किन्त्वेकपदार्थसंमर्गवत्यपरपदार्थं यदेकपदार्थ-
संमर्गज्ञान तज्जनकमिति साधनीयं तथाच कोत्रदोष इत्यत आह,
‘प्रमापकम इति एकपदार्थसंमर्गवत्यपरपदार्थं यदेकपदार्थसंमर्गज्ञानं
तज्जनकम इत्यर्थः’, माध्यम इति शेषः, ‘तेनैव’ अनाप्तोक्तेनैव, कर-

(१) पूर्व्वपूर्व्वतत्तदनुमितिहेतुत्वमेति न० ।

काभिप्रायप्रयुक्तपयसा सिद्धतीत्यादिवाक्येनैवेति यावत्, एतदनु-
मानस्याचार्योक्तत्वात्तन्मते चाप्यप्रयोजकरूपवत्त्वस्य योग्यतात्वात्
योग्यतागर्भपूर्वकहेतोस्तथापि सत्त्वादेकपदार्थसंसर्गवत्त्वस्यापरपदा-
र्थभावेन साध्यस्य चासत्त्वादिति भावः । साध्यभावरूपयोग्यताया-
हेतुविशेषणत्वे तु 'प्रमापकत्वं' प्रमोपधायकत्वं, प्रमास्वरूपयोग्यत्वं
वा, आद्येऽजमितशब्दबोधके शब्दे व्यभिचारः, अन्त्ये निराकाङ्क्षा-
देरपि स्वरूपयोग्यत्वेनाकाङ्क्षादिमत्त्वविशेषणं हेतौ अर्थं योग्यताव-
त्त्वस्यैव सम्यक्त्वात् यदि च साकाङ्क्षशब्दत्वेन स्वरूपयोग्यता तदा
आकाङ्क्षावत्त्वमेव सम्यक् योग्यतादिविशेषणं अर्थं इत्यादीनि दूष-
णान्यवशेष्यानि ।

केचित्तु 'ज्ञापकत्वमात्रेण' ज्ञापकत्वसम्बन्धेन, साध्यत्व इति शेषः,
'अर्थेति, 'अर्थः' उद्देश्यः संसर्गानुमितिरिति यावत्, अस्मादिद्वेति-
त्यर्थः, अभावप्रतियोगितावच्छेदकेन हि सम्बन्धेन साध्यं साधयत्य-
नुमानं ज्ञापकत्वञ्च नाभावप्रतियोगितावच्छेदकं वृत्त्यनियामकत्वा-
दिति भावः । ननु वृत्तिनियामकसम्बन्ध एव साध्यतावच्छेदकसम्बन्ध-
इत्यत आह, 'प्रमापकत्व इति धर्मिपरो निर्देशः, प्रमा विशिष्टज्ञानं
तज्जनकै सम्बन्धे वृत्तिनियामकसम्बन्धे इति यावत्, साध्यतावच्छेदके
इति शेषः, 'तेनैव' पदेनैव, 'व्यभिचारादिति' पदे वृत्तिनियाम-
कसम्बन्धेन पदार्थसंसर्गासत्तात् इत्याहुः ।

मित्यानुयायिनस्तु, ननु 'स्मारितार्थसंसर्गवन्तीत्यत्र स्मारितप-
दार्थसंसर्गज्ञानजनकत्वमात्रं साध्यं एकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गवति
यदपरपदार्थज्ञानं तज्जनकत्वं वा आद्ये आह, 'ज्ञापकत्वेति

ज्ञानावच्छेदकतया च संसर्गसिद्धिः ज्ञानज्ञानस्य तद्वि-
पर्याविषयकत्वनियमात् ।

ज्ञापकत्वसाधकानुमानमाधेनेत्यर्थं, 'अर्थेति एकपदार्थेऽपरपदार्थ-
संभगांसिद्धेरित्यर्थः, प्रवर्त्तकश्च तज्ज्ञानमिति भावः । अन्ये आह,
'प्रमापकत्व इति एकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गवति यत्तज्ज्ञानं तज्ज्ञान-
कत्व इत्यर्थः, साध्य इति शेषः, 'तेनैव' अनाप्तोक्तेर्नैवेत्याहुः^(१) ।
तद्वत्, अथ संसर्गस्यैव साध्यत्वात् ज्ञापकत्वस्य च मत्वर्थतया
साध्यतावच्छेदकत्वमन्वत्वात् ।

ननु भवदुक्तानुमानाद्व्यापकत्वेन गृहीतं संसर्गज्ञानं सिद्ध्यतु
संसर्गस्तु कथं सिद्धेतस्य व्यापकत्वेनागृहीतत्वादित्यत आह, 'ज्ञा-
नावच्छेदकतयेति परामर्शं ज्ञानांशे संसर्गस्य विभेदणतावच्छेदक-
तया वज्जिज्ञानानुमितौ वज्जिवद्वत्^(२) तज्ज्ञानमित्यर्थः । अनुमितेः
संसर्गविगाहने प्रमाथान्तरमाह, 'ज्ञानज्ञानस्येति, 'तद्विषयेति
ज्ञानविषयसाधद्विषयकत्वादित्यर्थः, यावदित्यकरणे यत्किञ्चिद्विषय-
विषयकत्वसिद्धावपि संसर्गविषयकत्वासिद्धे । ननु नायं नियमः
ज्ञानमितिपदजन्ये शाब्दज्ञाने आत्मा ज्ञानवान् इत्यनुमित्यादौ
च व्यभिचारात् । न च विषयविशिष्टतया तज्ज्ञानावगाहि-
ज्ञानस्य तज्ज्ञानयावद्विषयविषयकत्वमिति नियम इति वाच्यम् ।
घटः श्याम इति ज्ञानस्य घटज्ञानमित्यादिशब्दतो ज्ञाने

(१) धर्मव्यप्रयोजकरूपत्वं योम्यतेति भावः ।

(२) वज्जिवद्वेति क०, ग० ।

संसर्गे च सम्बन्धिन एव विशेषकत्वात् ।

व्यभिचारात् । न च तज्ज्ञानविषयीभूतयावद्विषयविशिष्टतया तज्ज्ञानावगादिज्ञानस्य तज्ज्ञानयावद्विषयविषयकत्वमिति नियम-
इति वाच्यम् । उक्तसंसर्गज्ञानानुमितेः संसर्गज्ञानविषयीभूतयावद्वि-
षयविशिष्टतया संसर्गज्ञानावगाहितस्यैवाप्रसिद्धेः तत्रैव विवादात् ।
न च तज्ज्ञानयावद्विषयोपस्थितैरव्यवहितोत्तरवर्तिं यत्तज्ज्ञान-
विषयकं ज्ञान तत्तज्ज्ञानयावद्विषयविषयकमिति नियमः अनुव्यव-
सायादौ तथा दर्शनात् उक्तानुमित्यादौ च ज्ञानविषयस्य नोपस्थि-
तत्वं अनुव्यवसायादौ च व्यवसायादित एव तद्विषयस्योपस्थितत्वं प्रकृते
च पदार्थसंसर्गज्ञानानुमितिजनकीभूतपरामर्शेनैव पदार्थसंसर्गज्ञान-
यावद्विषयाणामुपस्थितत्वमिति वाच्यम् । तथाप्यथ घट इत्यादि-
ज्ञानाव्यवहितोत्तरज्ञानवानित्यनुमित्यादौ^(१) व्यभिचारादिति । नैवं,
बाधकाभावे सति तज्ज्ञानविषयकं यज्ज्ञानं तत्तज्ज्ञानयावद्विषय-
विषयकमिति नियमात् उक्तस्थले कारणभावादेरेव बाधकस्य
सत्त्वाच्च व्यभिचारः । नचेवमपि सम्बन्धिनः पदार्थस्य भानं कथं
स्यादित्यत आह, 'संसर्गे चेति व्यापकविशेषणविशेषणौभूतसंसर्गेशे-
चेत्यर्थः, 'सम्बन्धिनः' पदार्थस्य, 'विशेषकत्वादिति विशेष्यतेऽनेनेति
व्युत्पत्त्या परामर्शे विशेषणत्वादित्यर्थः । ननु तथापि गोताभ्याज-
त्वादिरूपेण गवाभ्याजनादिसंसर्गसिद्धिः कथं स्यात् स्फारितपदार्थ-
त्वादिरूपेणैव व्यापकतायद्वात् अवर्त्तकञ्च तज्ज्ञानं^(२) अत आह,

(१) ज्ञानाव्यवहितोत्तरैवस्य अनुमित्यादावित्यनेन सह सम्बन्धः ।

(२) तथा ज्ञानमिति ख०, ग० ।

पक्षधर्मताबलात् व्यापकत्वेनायहीतस्यापि संसर्गविशेष-
स्य सिद्धिः । अथैवं भ्रान्तिज्ञानमपि भ्रमः स्यात् । न
चेष्टापत्तिः, ईश्वरस्यापि भ्रान्तत्वापत्तेः । इदं रजतमिति
भ्रमादिव शुक्तौ रजतज्ञानवानयमिति भ्रमस्य ज्ञा-
नात् भ्रान्तिज्ञप्रवृत्त्यापत्तेश्च ।

‘पक्षधर्मतेति, ‘व्यापकत्वेनेति ताद्रूप्येणेत्यादिः, ‘संसर्गविशेषस्येति
गोलाभाजनत्वादिविशिष्टोपस्थितसंसर्गस्येत्यर्थः । अत्रविषयकं ज्ञानं
भ्रम इत्यभिप्रायेणाग्रहते, ‘अथैवमिति, ‘एवं’ ज्ञानज्ञानस्येत्यादि-
निघने, ‘भ्रान्तीति भ्रमस्य ज्ञानमित्यर्थः, ‘भ्रमः स्यादिति उक्त-
व्याप्तिबलाद्भ्रमविषयत्वावधिषयकत्वेन तस्यापि भ्रमविषयीभूतासद्वै-
शिष्ट्यविषयकत्वादिति भावः । भ्रमस्येव तज्ज्ञानस्यापि भ्रमत्वे न
कश्चिद्दोष इत्याशयवतः सग्रहं निराकरोति, ‘न चेति, ‘ईश्वर-
स्येति, तस्य सर्वज्ञत्वेन सर्वभ्रमविषयकज्ञानवत्त्वादिति भावः । ननु
बाधकाभावे सतीति विशेषणादेव नेश्वरज्ञानस्य भ्रमत्वं तस्य सत्त्वाव-
धिषयकत्वेनैव धर्मिण्याहकप्रमाणेन सिद्धेरित्यस्वरसादाह, ‘इदं रजत-
मिति, ‘शुक्ताविति, ‘प्रवृत्त्यापत्तेरित्यनेनान्वित, ‘ज्ञानात्’ भ्रमादु-
च्यवसायात्, ‘भ्रान्तिज्ञेति भ्रान्तिज्ञपुरुषस्येत्यर्थः । भ्रमविषयत्वाव-
धिषयकत्वेनोभयोरप्यविशेषादिति भावः । एतदप्यापातत, रजत-
ज्ञानवानयमितिज्ञानेन रजतस्यविशिष्टेदंविषयकज्ञानवानयमिति
ज्ञानं विवक्षितं, इदंविशेष्यकरजतत्वप्रकारकज्ञानवानयमिति ज्ञानं वा,
अथैव प्रवृत्ताविष्टापत्तिरेव तस्यापि शुक्तौ रजतत्वप्रकारकत्वेन भवतापि

ततः प्रवृत्तिस्वीकारात्, अन्ये तस्य भ्रमविषययावद्विषयकत्वेऽपि इष्ट-
तावच्छेदक-प्रवृत्तिविषययोर्वैशिष्ट्यानवगाहित्वेन मन्त्रात् प्रवृत्त्यापादन-
मभद्रतम् । न चेष्टतावच्छेदक-प्रवृत्तिविषययोरसद्वैशिष्ट्यापि यावद-
न्तर्गतत्वेन तदवगाहित्वमस्येवेति वाच्यम् । तथापि प्रवृत्तिविषये
इष्टतावच्छेदकप्रकारकत्वात्^(१) तस्मात् प्रवृत्त्यापादनासम्भवात् तादृ-
गज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वात् । अथ इष्टतावच्छेदक-प्रवृत्तिविषयवैशि-
ष्ट्यावगाहित्वेन प्रवर्तकत्वमित्यभिमानेन प्रवृत्त्यापादनं, किञ्च उक्त्या-
सङ्गीकारे भ्रमास्तुल्यवसायेऽसद्वैशिष्ट्यमवगमं विषयः तच्च संसर्गमर्या-
दयैव भविष्यति अस्य रूपेण सतो भ्रान्तानङ्गीकारात् तथाच प्रवृत्ति-
विषये इष्टतावच्छेदकप्रकारकत्वमस्येवेति चेत् । न । तादृगव्याप्यन-
ङ्गीकर्तृमतेऽपि तादृगभ्रसानुव्यवसायात् प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् वैशिष्ट्य-
विषयकत्वप्रयोजकव्यवसायरूपमत्यासत्तेः सम्भवात् तन्मतेऽप्यवगम-
स्तुल्यवसायस्य वैशिष्ट्यविषयकत्वात् प्रवृत्तिविषये इष्टतावच्छेदकवि-
शिष्टयुद्धर्थवसायादिरूपसामग्रीमत्वेन प्रवृत्तिविषये इष्टतावच्छेदक-
प्रकारकत्वाच्च । न च शुक्तीरजतलाभाववतीति याधुस्तुत्तरं भ्रमा-
स्तुल्यवसायात् प्रवृत्तिरापाद्यते. अस्मान्मते तच्च प्रतिपन्नकमत्वेनामु-
ल्यवसाये शुक्ती न रजतत्वं प्रकारः तन्मते ज्ञानज्ञानस्येति नियम-
मत्तेनावगमं रजतत्ववैशिष्ट्यं भासते^(२) तच्च संसर्गमर्यादया नान्यप्रका-
रेण सम्भवतीति तस्य प्रवृत्तिविषये रजतत्वप्रकारत्वादिति वाच्यम् ।
तन्मतेऽपि याधकाभावे संतीति विगोपणसद्भावात्तच्च रजतत्ववैशि-

(१) इष्टतावच्छेदकप्रकारकत्वमाशङ्कितं ३८, ३० ।

(२) रजतत्ववैशिष्ट्यविषयकत्वमिति ३९, ३० ।

यत्तु भ्रमविषयविषयकत्वेन न भ्रमत्वं^(१) भ्रमविष-
याणां^(२) सिद्धसिद्धिपराहतत्वात् इति, तत्र वक्ष्यामः ।

व्याविषयकत्वात् बाधबुद्धिरूपबाधकसङ्गात्वात्, अतएव शक्तिविशे-
ष्यक-रजतत्वप्रकारकज्ञानवानयमिति शब्दादिज्ञानात् प्रवृत्तिरा-
पाद्यते तथासम्पत्ते शङ्कौ रजतत्ववैशिष्ट्योपस्थापकपदाभावात् शङ्कौ
न रजतत्ववैशिष्ट्यं विषयः सम्पत्ते च व्याप्तिवलेनावयं तस्य
विषयत्वादित्यपि परासं, तथापि कारणाभावरूपबाधकसङ्गात्वा-
दिति सङ्केपः ।

‘अथैवमिति पूर्वपक्षे भ्रमविषयकत्वमेव भ्रमत्वमिति’ स्वीकृतं तौ
वैशेषिकैकदेशिनः, सिद्धान्तमुपन्यस्य दूषयति,^(३) ‘यत्त्वित्यादिना,
अन्यथा ‘अथैवमिति पूर्वपक्षिणं प्रति यत्त्वित्यादिनापे ‘तत्र वक्ष्याम-
इत्यस्याननुगुणतापत्तेः ‘अथैवमिति पूर्वपक्षिणाऽपि सिद्धान्तानभि-
धानात् तदुपरि दोषाभिधाने तस्यैव सिद्धान्तकरणौचित्यादित्य-
वचेयम्^(४) । ‘भ्रमविषयविषयकत्वेन’ भ्रमविषययावद्विषयकत्वेन, ‘न
भ्रमत्वं’, आपादयितुं शक्यमिति शेषः, ‘सिद्धसिद्धौति भ्रमविष-
याणां यावतां सत्त्वावलाभ्यामित्यर्थः, ‘पराहतत्वादिति आपादनस्य
व्याहतत्वादित्यर्थः, भ्रमविषयाणां यावतां सत्त्वे तद्विषयकत्वेन कथं

(१) भ्रमविषयविषयकत्वेनाभ्रमत्वमिति क० ।

(२) भ्रमविषयस्येति ख० ।

(३) सिद्धान्त्येव दूषयतीति क० ।

(४) अन्यथेत्यादिरवनेयमित्यन्तं पाठ ख०-ग० चिप्रितपुस्तकद्वये नास्ति ।

‘मैवं, असद्विषयकत्वेन न भ्रमत्वं^(१) भ्रमविषयाणां

भ्रमत्वमापादनीयम् सन्मात्रविषयकत्व-भ्रमत्वयोर्विरोधात्, असत्त्व-
क्षेत्रायापि असत् आपादकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेन आपादक-
तावच्छेदकप्रकारकापादकज्ञानाभावादापादनासम्भवात् असत्तः संस-
र्गमर्यादयैव भानाङ्गीकारादिति भावः । यदा असत्त्वक्षेत्रादा
तद्विषयकत्वमप्यसदेव तथाच तेन कथमापादनीयं असति व्याप्य-
भावेनापादकत्वस्यानुमापकत्वस्य वा असम्भवादिति भावः । ‘तत्र’
व्याघातरूपायां समाधानयुक्तौ,^(२) ‘वक्ष्याम इति दूषणमित्यादिः,
‘मैवमित्यादिना असद्विषयकत्वस्य भ्रमरूपतानिराकरणावसरेऽनु-
पदमेवेत्यर्थः, एतत्समाधानं तदा सम्भवति यद्यसद्विषयकत्वं भ्रमत्वं
भवति अन्यथा सन्मात्रविषयकत्व-व्यधिकरणप्रकारकत्वरूपप्रमाल-
भ्रमत्वयोः^(३) विरोधाभावेनैतत्समाधानासम्भवात् तच्चैव दूषणी-
यत्वादिति भावः । ‘असद्विषयकत्वेनेति, धान्येन धनवानित्यादा-
विवाभेदे द्वितीया, ‘भ्रमत्वं’ भ्रमपदप्रवृत्तिनिमित्तं, तथाच भ्रम-
पदप्रवृत्तिनिमित्तं नासद्विषयकत्वरूपमिति समुदितार्थः ।

केचित्तु ‘भ्रमत्वं’ भ्रमपदग्रहत्वं, द्वितीयाणोऽवच्छिन्नत्वं, तथाच
भ्रमपदग्रहत्वं नासद्विषयकत्वावच्छिन्नमिति समुदितार्थ इत्याहुः ।

‘भ्रमविषयाणामिति, शक्ति-रजतत्व-तद्वैशिष्ट्यानां सर्वेषां पार-

(१) असद्विषयकत्वेनाभ्रमत्वमिति ख० ।

(२) ‘तत्र’ व्याघातरूपायां समाधानयुक्ताविषयं पाठः ख०-ग० चिह्नितः
पुस्तकद्वये नास्ति ।

(३) सन्मात्रविषयकत्व-भ्रमत्वयोरिति ख०, ग० ।

सत्त्वात् किन्तु व्यधिकरणप्रकारकत्वेन । न च भ्रमस्य
ज्ञाने व्यधिकरणं प्रकारः, रजतत्वप्रकारकत्वस्य
भ्रमेऽपि सत्त्वात् अन्यथा भ्रान्त्युच्छेदः^(१) प्रमाणाभा-

मार्थिकत्वादित्यर्थः । नन्वेवं सदिपयकत्वेऽपि रजतत्वभ्रमस्य यथा
भ्रमत्वं तथा रजतत्वभ्रमविषयकज्ञानस्यापि भ्रमत्वमस्त्वित्यत आह,
'किन्त्विति, 'व्यधिकरणेति विशेष्यताव्यधिकरणेत्यर्थः', अत्रापि
द्वितीया पूर्ववत् । ननु व्यधिकरणप्रकारकत्वे भ्रमत्व एव भ्रमस्य
ज्ञानं कथं न भ्रम इति तदप्याग्रहायामाह, 'न चेति, 'व्यधिरणं
प्रकार इति । न च प्रतियोगिवाचकपदस्य^(२) अतुयोगिवाचकपद-
ममामलिङ्गकत्वनियमात् व्यधिकरणमित्यत्र नपुंसकलिङ्गकत्व-
मनुपपन्नं प्रकार इत्यस्य पुलिङ्गकत्वादिति वाच्यम् । अत्रापि
व्यधिकरणमित्येवानुयोगि व्यधिकरणमुद्दिश्य प्रकारभेदविधाना-
दतः सामान्यतो नपुंसकलिङ्गत्वमेवोचितं प्रकारग्रहस्य च अज्ञ-
हलिङ्गकत्वाच्च नपुंसकलिङ्गत्वमिति भावः । 'रजतत्वप्रकारकत्वस्येति
भ्रमस्य ज्ञाने प्रकारोभूतस्य रजतत्वप्रकारकत्वस्येत्यर्थः, शुद्धिविशेष्यक-
त्वस्य चेत्यपि बोध्य, 'अन्यथा' रजतत्वप्रकारकत्वस्य भ्रमेऽपि,
'भ्रामोति रजतत्वाभावविशेष्यकत्वात्च्छिन्नरजतत्वप्रकारकत्वाश्रय-
ज्ञानोच्छेद इत्यर्थः, 'प्रमाणाभावादिति, 'प्रमाणं' प्रमा, तस्यां रज-

(१) भ्रमोच्छेद इति क० ।

(२) प्रतियोगित्वमनुयोगित्वसामान्यबोधस्य अन्यपद्याभेद न च प्रकारस्येति
भावे ।

वात् । ननु 'प्रतारकवाक्ये व्यभिचारः विशेषदर्शनेन
तत्र संसर्गज्ञानाभावात् । न च संसर्गमप्रतीत्य वाक्य-

तत्वाभाववदिशेष्यकत्वाच्छिञ्चरजतत्वप्रकारकत्वाभावादित्यर्थः, भ्रम-
प्रमातिरिक्तं च विशिष्टज्ञानमपधिष्ठमिति भावः^(१) ।

केचित्तु 'अन्यथा' भ्रमविषयकज्ञानमात्रे शुक्लादौ रजतत्वा-
देव्यधिकरणस्य प्रकारत्वे, 'भ्रान्तीति' रजतत्वाभाववदिशेष्यकरज-
तत्वप्रकारकज्ञानोच्छेद इत्यर्थः, 'प्रमाणेति, तथा' सति' भ्रम-
प्राप्तकस्य सर्वस्यैव ज्ञानस्य शुक्लादौ रजतत्वादिवैशिष्ट्यावगाहित्वेन
शुक्लादौ तदभावेवत्तावगाहनासम्भवेन रजतत्वाभाववति शुक्लादौ
रजतत्वप्रकारकत्वरूपभ्रान्तिनावगाहनासम्भवादिति भाव इत्याहुः ।

अन्ये तु 'अन्यथा' यस्यैशिष्ट्यविषयकत्वस्य भ्रमत्वरूपत्वे, 'भा-
न्युच्छेदः' भ्रममात्रत्वोच्छेदः, 'प्रमाणेति, ज्ञानज्ञानस्येत्यादिव्याप्ति-
बलात् भ्रान्तिप्राप्तकस्य सर्वस्यैवास्यैशिष्ट्यविषयकतया भ्रमत्वेन विष-
यासाधकत्वादिति भाव इत्याहुः । तदसत्, शुक्लौ रजतत्वस्यास्यैशि-
ष्ट्यविषयकत्वेऽपि भ्रमाग्ने भ्रमताग्ने च प्रमाताज्ञपायादिति सङ्क्षेपः ।

'ननु प्रतारकेति वस्तुमत्या घटवति भूतत्वे परप्रतारणेच्छया
प्रयुक्ते घटाभाववद्भूतत्वमिति विमत्त्वादिवारको इत्यर्थः, तेन 'भ्रान्त-
प्रकारकवाक्ये च व्यभिचार इत्ययिमग्रत्वेन न भौनहृत्यमिति ध्येयं,
'विशेषेति प्रतारकस्य वस्तुर्धटवद्भूतत्वमिति स्वस्य निश्चयमन्वेने-
त्यर्थः, 'संसर्गति घटाभाव-भूतत्वयोः संसर्गज्ञानाभावादित्यर्थः ।

(१) विशिष्टत्वेन निर्विकल्पकज्ञानव्यावृत्तिः, तथाच भ्रम प्रमातिरिक्तस्य
निर्विकल्पकज्ञानस्य पमिद्वलेऽपि न क्षतिः ।

रचना न सम्भवतीत्याहार्यं तस्य संसर्गज्ञानं सम्भव-
तीति^(१) वाच्यं । तावत्पदज्ञानादेव श्रुतस्येव वाक्यरच-

न च बाधाभावरूपयोग्यताविशेषितहेतोरुक्तत्वाभावात् कथं व्यभि-
चार इति वाच्यम् । 'योग्यताविरहाच्चेत्यनेनास्य दोषस्यापेक्ष्य-
मेव वक्ष्यमाणत्वात् ।

केचित्तु - 'अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं' योग्यता हेतौ प्रविष्टेति
भनेणाशङ्कते, 'नन्विति, तथाच 'प्रतारकवाक्ये' इत्यस्य करका-
कारणकोन चेक इति जानानेन परस्य करकाकरणकत्वेन चेक-
बोधो भवन्निति प्रतारणेच्छया प्रयुक्ते पक्षमा सिद्धतीति वाक्ये
इत्यर्थः, अपेक्षे च बाधाभावरूपयोग्यता हेतौ प्रविष्टेत्यभिप्रायेण
'योग्यताविरहाच्चेति समाधाकृत इत्याहुः ।

'संसर्ग' एकपदार्थेऽपरपदार्थसंस्पर्श, 'वाक्यरचना' वाक्योद्देश्यक-
प्रवृत्तिः, 'आहार्येति, तस्याप्रतिबन्धत्वादिति भावः । यद्यपि
आहार्यज्ञानमन्त्रेऽपि प्रमापूर्वकत्वपर्यवर्त्तमायिराध्यविरहाद्व्यभिचार-
त्वादवश्य एव, तथापि न्युट्त्वान् तदुपेत्य दूषणान्तरमाह,
'तावत्पदेति सुग्गादिरूपेष्टमाधनतया आनुपूर्वोक्तज्ञानादेवेत्यर्थः,
वाक्यार्थज्ञान विनापीति शेषः । ननु पक्ष्यासन्निरिक्तस्य वाक्या-
नुकूलतया वाक्यार्थज्ञानरूपेष्टमाधनज्ञानमेव हेतुरिति ह्यवि-
षयकज्ञानेच्छादारा प्रतारणात्मन्त्रेऽपि वाक्यार्थज्ञानमवश्यमपेक्षि-

(१) तस्य संसर्गस्य ज्ञानमन्त्रोक्तौति ॥ ।

नोपपत्तेः । अन्यत्रापि तस्यैव तन्त्रत्वादिति चेत्, न,
एतद्वाक्यमेतस्य पदार्थसंसर्गं बोधयिष्यतीत्याशयेन
वाक्यप्रयोगात् तस्यापि संसर्गज्ञानात् योग्यताविर-
हाच्च । अतएव विसम्बादिवाक्ये शुक्लवदुच्चरिते न

तमित्यत आह, 'अन्यत्रापि' पक्षि-पशुभिस्त्वस्य मूर्ख-बाणकादे-
र्वाक्यान्तुकूटज्ञतावपौत्यर्थः, 'तस्यैव' सुखादिरूपेष्टसाधनत्वेनान्तुपूर्वा-
ज्ञानस्यैव । 'आशयेनेति' इच्छयेत्यर्थः । अन्यत्राज्ञातार्थस्यान्यथा-
बुबोधयिष्यायाः^(१) प्रतारणत्वादिति भावः । 'तस्यापि' प्रतारक-
स्यापि, 'संसर्गज्ञानादिति पदार्थानां'^(२) परस्परसंसर्गज्ञानादित्यर्थः,
संसर्गबोधनेच्छां प्रति संसर्गज्ञानज्ञानद्वारा संसर्गज्ञानस्यापेक्षितत्वात्
संसर्गज्ञानं विना प्रतारणाया असम्भवादिति भावः । न च
विशेषदर्शनसत्त्वात् कथं संसर्गज्ञानमिति वाच्यं । आहार्यसंसर्ग-
ज्ञानस्य यथाकथञ्चित् संसर्गज्ञानस्य^(३) च तत्सत्त्वेऽपि सम्भवात् ।
न च तथापि संसर्गज्ञानजन्यत्वं नास्त्वेवेति व्यभिचार इति वाच्यं ।
संसर्गज्ञानपूर्वकत्वमात्रस्य सार्थत्वादित्यभिप्रायात् । ननु तथापि
प्रमापर्थवन्मायिमाधविरहाद्व्यभिचार एवेत्यस्वरसादाह, 'योग्यतेति,
बाधविरह एव योग्यता चेती प्रविष्टेति भावः । 'अतएव' चेती
बाधाभावरूपयोग्यताविशेषणादेव, 'शुक्लवदुच्चरित इति एकपदार्थ-

(१) एकप्रकारेण ज्ञातार्थस्य प्रकारान्तरेण ज्ञापनेच्छाया इत्यर्थः ।

(२) प्रकृतपदार्थानामिति क० ।

(३) लौकिकाप्रामाण्यावयवस्येत्यर्थः ।

व्यभिचारः । शब्दात् संसर्गप्रत्ययस्तु योग्यताभ्रमात् ।
अथ संसर्गज्ञानं विना शुक्स्यान्यस्य वा सम्बाद्धि-

परपदार्थसंसर्गज्ञानवदन्येनोचरित इत्यर्थः । यद्यपि तादृशयोग्य-
ताविशेषणानुपादाने प्रमापर्थ्यसाधिसाध्यविरहिणि तत्तात्पर्यक-
विषयाद्विवाक्यमात्र एव व्यभिचारो भवतीति शुक्वदुच्चरित-
त्वपर्यन्तानुधावनं व्यर्थं, तथापि तादृशवाक्ये एकपदार्थपर-
पदार्थज्ञानमात्रपूर्वकत्वमाद्येऽपि व्यभिचारः सम्भवतीति तात्प-
र्यन्तानुधावनं । न च तथापि शुकोच्चरिते इत्यस्यैव सम्यक्त्वाच्छु-
क्वदिति व्यर्थमेवेति वाच्यम् । शुकोच्चरिते तात्पर्यगर्भहेत्वभावेन
व्यभिचारामन्वयान् पुंवच्चि तु एकपदार्थपरपदार्थसंसर्गज्ञाना-
भावेऽपि इदं वाक्यं सेक-वञ्जिकरणल-संसर्गाणां ज्ञान जनयत्विति
मामान्यतन्तात्पर्यसम्भवादिति भावः । ननु यदि तत्र न योग्यता
तर्हि कदाचित् कथं तत्र संसर्गप्रत्ययः हेत्वभावादित्यत आह,
'शब्दादिति, प्रयोजकत्वे पञ्चमी, 'योग्यताभ्रमादिति, हेतु-
भ्रमादनुमितिरिति भावः । 'संसर्गज्ञानं विनेति अपरपदार्थं
एकपदार्थसंसर्गज्ञानं^(१) विनेत्यर्थः, उच्चरिते इति शेषः । शुक्वाक्ये
तात्पर्यघटितहेत्वभावाद् व्यभिचारो न सम्भवतीत्यत आह, 'अन्यथा
वेति, तथापि अपरपदार्थं एकपदार्थसंसर्गज्ञानाभावेऽपि इदं
वाक्यं भूतल-घट-संसर्गाणां ज्ञानं जनयत्विति मामान्यतन्ता-
त्पर्यं सम्भवतीति बोध्यम् । 'आप्तेति वस्तुमत्या घटाभाववति
भूतले घटवद्भूतलमिति धाम्नेन प्रतारणेश्चया प्रयुक्ते घटा-

(१) एकपदार्थपरपदार्थसंसर्गज्ञानमिति ख० ।

वाक्ये भ्रान्तप्रतारकवाक्ये च व्यभिचारः कथं वा तत्र
संसर्गप्रमा वक्तृज्ञानानुमानासम्भवादिति^(१) चेत् ।
न । यदि तत्र संसर्गप्रमा तदा वेदतुल्यतेत्युक्तं ।

भावेवद्भूतलसिति वाक्ये इत्यर्थः, योग्यतायत्नलाभाय 'भ्रान्तेति,
'व्यभिचार इति प्रकृतैकपदार्थसंसर्गवत्प्रकृतापरपदार्थज्ञानपूर्वकत्वा-
भावादिति भावः । न च भ्रान्तप्रतारकवाक्ये कथं व्यभिचारः
अन्यथा ज्ञातार्थस्यान्यथा बुबोधविषयान्निष्ठायाः^(२) प्रतारणायाः
संसर्गज्ञानजन्यत्वनियमेन प्रतारणान्यथानुपपत्त्या एकपदार्थसंसर्गवद्-
परपदार्थज्ञानम्याहार्यस्यापि विषयाबाधात् प्रमाहूपस्थावग्रकत्वात्
सामान्यतन्मादृशपदार्थज्ञानपूर्वकत्वस्यैव साध्यत्वादिति वाच्यम् ।
साध्ये स्मरधिकज्ञानस्य प्रमात्वेन विपर्ययित्वात् काकतालीय-
सन्वादत्वादाहार्यज्ञानस्य प्रमाणान्तरफलत्वात् । यदा^(३) 'भ्रान्तप्रता-
रकवाक्ये इत्यस्य भ्रान्तप्रतारकस्यैव वाक्यं इति श्रुत्यस्या करणा-
पाटवजन्यवाक्य इत्यर्थादिति मन्यम् । 'तत्र' तेषु स्थलेषु, 'संसर्गप्रमा'
संसर्गज्ञानं, प्रमात्वपर्यन्तानुधावनस्य धर्मत्वात्, 'वक्तृज्ञानेति,
बाधादिति भावः । 'वेदतुल्यतेति वेदे यथा ईशरीयसंसर्गप्रमा-
पूर्वकत्वमादाय साध्यमत्वं तथा प्रकृतोऽपीत्यर्थः, यदि न संसर्गप्रमा
तदा एतद्वाक्यजन्यप्रतीत्यप्रसिद्धा सात्पर्य्यघटितहेतुभावादेव न

(१) कृतवक्तृज्ञानानुमानासम्भवादित्येति क० ।

(२) यन्मार्गबुबोधविषयान्निष्ठाया इति ख० ।

(३) 'साध्य इत्यादि' धर्मेयक पाठः ख ग-विहितप्रकृतकल्पे नान्ति ।

आकाङ्क्षा-योग्यतासत्तित्य ज्ञातोपयुज्यते, अन्यथा
'शब्दध्वमानुपपत्तेरिति । उच्यते । अर्थज्ञानं प्रवर्त्तकं

अभिचार इति भावः । 'उक्तमिति प्रत्यक्षमण्डे उत्पत्तिवादे
इत्यर्थः । ननु आकाङ्क्षादिज्ञानं विनापि शब्दश्रवणानन्तरमनु-
भवमिदं पदार्थसंसर्गबोधः 'स वैज्ञेयिकमते कथं स्यात् हेतुविशेष-
णीभूताकाङ्क्षाद्यज्ञानेनानुमानासम्भवात् अतः शब्दोऽवयवं मानान्त-
रमङ्गीकार्य इत्यत आह, 'आकाङ्क्षेति, भवत्यनेऽपि शब्दबोधे
इति शेषः । 'अन्यवेति यदि ताः स्वरूपसत्यः शब्दधीकारण-
नीत्यर्थः, (१) 'शब्देति शब्दबोधस्याकाङ्क्षादिभ्रमेणानुपपत्तेरित्यर्थः,
स्वरूपसदाकाङ्क्षादेरभावादिति भावः । यथाश्रुतन्तु न भङ्गच्छते
योग्यतायाः स्वरूपसदुपयोगित्वे शब्दध्वमानुपपत्तावपि आकाङ्क्षा-
मत्तोः स्वरूपसदुपयोगित्वे तदिरहात् यस्मिन्ना भिद्यतीत्यादौ
शब्दध्वमस्यनेऽपि स्वरूपसत्योक्तयोः सम्भाविति धेयम् । तस्माद-
नेनैव प्रकारेण सर्वत्र शब्दात् संसर्गबोधो भविष्यति किं शब्दस्य
प्रमाणान्तरत्वेनेति वैज्ञेयिकाणां पूर्वपक्षं तत्र गूढाभिमन्त्रिः
समाधानमाह, 'अर्थज्ञानमिति इदंस्वावच्छिन्ने तादात्म्यसम्बन्धेन
रजतप्रकारकं ज्ञानमित्यर्थः, 'प्रवर्त्तकं' इदं रजतं ॥ वेत्यादि-
संश्रयाभावप्रयोजकं, 'तादृशसंश्रयप्रतिबन्धकमिति यावत्, यथाश्रु-
तन्तु न भङ्गच्छते रजतादिनिष्ठेष्टमाधनतादिज्ञानस्य उपादान-
प्रत्यक्षविधया इदं रजतमित्यादिप्रत्यक्षस्य च प्रवृत्तेर्हेतुत्वेनेदं

(१) शब्दधीकारणानीति शेष इति क० ।

न तु तज्ज्ञानज्ञानं गौरवात् व्यभिचाराच्च, अतो
रजतज्ञानवानयमिति ज्ञानं न प्रवर्त्तकं किन्त्विद्
रजतमिति ज्ञानं, इदमपि ज्ञानं रजतविषयकमिति

रजतमित्यादिवाक्यजन्यशब्दबोधस्य कापि प्रवृत्त्यनुपधायकत्वात् ।
यदा 'प्रवर्त्तकं' तादात्म्यसम्बन्धेन रजतादिप्रकारकप्रवृत्तिस्वरूपयो-
ग्यमित्यर्थः, तथाच प्राचाक्षये तदिग्रेयक-तत्संमर्गक-तत्प्रकारक-
प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति तादृगज्ञानत्वेन शब्दबोधादिसाधारणेन
सामान्यतः कार्य-कारणभावान्तराभ्युपगमाच्छब्दबोधोऽपि तादृग-
प्रवृत्तिस्वरूपयोग्य इति नासङ्गतिः, एवमप्येपि । 'न तु तज्ज्ञान-
ज्ञानमिति न तु तादृगज्ञानज्ञानमित्यर्थः, 'व्यभिचाराच्चेति
तादृगज्ञानज्ञानसत्तेऽप्युक्तसंग्रयोत्पादाच्चेत्यर्थः, यदाकल्पे इदं रजत-
मित्याद्यभेदप्रत्यक्षाज्जायमानायां प्रवृत्तौ व्यभिचाराच्चेत्यर्थः । सामा-
न्यत उक्तमर्थं^(१) प्रकृते योजयति, 'रजतज्ञानेति रजतपदार्थसंसर्ग-
वदिदमपदार्थज्ञानयानित्यानुमानिकं ज्ञानमित्यर्थः, ज्ञानवानयमि-
त्यभिधानन्तु आकाङ्क्षादिमहाक्वप्रयोजनलिङ्गकपुरुषपक्षकानुमाना-
भिप्रायेण, प्रकृते 'तु तादृगज्ञानपूर्वकमिदमिति बोध्यम्, 'इदं
रजतमिति इदं रजतमित्याकारकं ज्ञानमित्यर्थः, अयंज्ञानं प्रवर्त्त-
कमित्यवार्थज्ञानपदेन रजतविषयकं ज्ञानमुक्तमिति भ्रमेणागद्वते,
'इदमपीति, संमर्गविशेषणतया रजतपदार्थस्वरूपेण रजतस्यापि

किञ्च व्यापकतावच्छेदकप्रकारिकानुमितिरतः^(१) स्मारितपदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकारणीत्यनुमितिः स्यात् न तु

सिद्धिरिति, अतः किं शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वेनेति शेषः, अन्यथा संसर्गमिद्वेदनपास्तत्वेनासम्भक्ततापातात्, 'परास्तमिति, इदं रजतं न वेति संशयप्रतिबन्धकज्ञानस्य तादात्म्यसम्बन्धेन रजतप्रकारकप्रवृत्तिस्वरूपयोग्यज्ञानस्य वा असोऽसम्भवादिति भावः । ननु तथापि निरुक्तसंशयप्रतिबन्धकत्वं निरुक्तप्रवृत्तिस्वरूपयोग्यत्वं वा न तावदिदं दत्त्वावच्छिन्नविशेष्यक-तादात्म्यसंसर्गकरजतप्रकारकज्ञानत्वेन अपि तु इदं दत्त्वाश्रय-रजतधोरभेदसंसर्गावगाहिज्ञानत्वेन अथ सामान्यधर्मत्वेन लघुत्वादेत एव इदं-रजतधोरभेदः अथ रजताभेद इत्यादिज्ञानस्यापि तादृशसंशयप्रतिबन्धकत्वं तादृशप्रवृत्तिस्वरूपयोग्यत्वेति मन्यते तन्मते शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वमनर्थकमेव उक्तानुमानादपि तादृशज्ञाननिर्वाहादित्युच्यते, 'किञ्चेति, 'व्यापकतावच्छेदकेति व्यापकतावच्छेदकत्वेन दृष्टौतधर्मप्रकारिकेवेत्यर्थः, 'स्मारितपदार्थेति एतद्रजतपदस्मारितार्थसंसर्गवदेतदिदं दत्त्वास्मारितार्थज्ञानपूर्वकारणीत्यर्थः, 'न तु रजतज्ञानेति न तु रजताभेदवदिदं ज्ञानेत्यर्थः, तथाच येनेदं दत्त्वाश्रय-रजतधोरभेदसंसर्गावगाहिज्ञानत्वेनेदं रजतं न वेति संशयप्रतिबन्धकत्वं तादात्म्यसम्बन्धेन रजतप्रकारकप्रवृत्तिस्वरूपयोग्यत्वं वा अभ्युपगम्यते तेनापि रजतांगे निरवच्छिन्नरजतत्वप्रकारितानिरूपिता अभेदसंसर्गांगे चाभेदत्वातिरिक्त-

रजतज्ञानपूर्वकाणीति तस्मात् प्रवर्त्तकं ज्ञानं शब्दा-
देव । अतएव प्रवृत्त्यर्थमनुवादकता शब्दस्येत्यपास्तं^(१) ।

प्रकारित्वानिरूपिता या इदं रजताभेदवदिति धौविपयिता शेषा-
वच्छेदककोटौ प्रवेगनीया, अन्यथा प्रमेयवत् पदार्थवत्प्रमेयसंभगवत्
पदार्थसंभगवत् रजतीयप्रमेयवत् रजतीयजातिमदित्यादिज्ञानस्यापुन-
संग्रहे प्रतिषन्धकत्वापत्तेः प्रकृतानुमानाच्च तच्च वृत्तं रजतलक्षणेन
रजतस्याभेदत्वेन च अभेदस्याभानात् पदार्थत्वेनैव रजतस्य संभर्मत्वेनैव
चाभेदस्य भानादिति भावः । 'प्रवर्त्तकं ज्ञानमिति इदं रजतमिति
वाक्यश्रवणानन्तरमनुभवमिद्वच्छेदं रजतं न वेत्यादिसंग्रहाभावस्य
प्रयोजकं ज्ञानमित्यर्थः, यदा तादृशवाक्यश्रवणानन्तरमनुभवमिदं
तादात्म्यसम्बन्धेन रजतप्रकारकप्रवृत्तिस्वरूपयोग्यं ज्ञानमित्यर्थः, 'श-
ब्दादेवेति, उक्तानुमानव्यवच्छेदमात्रे तात्पर्यं नोक्तानुमानादित्यर्थः,
अतः शब्दो मानान्तरमिति शेषः । जरस्मीमांसकमतं निराकरोति,
'अत एवेति यत एवोक्तानुमाने स्मारितपदार्थत्वमेव प्रकारः न तु
रजतत्वादिकं अत एवेत्यर्थः, 'इति परामर्शमित्यनेनाश्रयः, 'प्रवृत्त्यर्थ'
इदं रजतमित्यादिवाक्यश्रवणानन्तरमिदं रजतं न वेत्यादिसंग्रहा-
भावसम्प्रत्ययं तदानीं तादृशसंग्रहप्रतिषन्धार्थमिति यावत्, यदा
तादृशवाक्यश्रवणानन्तरं तादात्म्यसम्बन्धेन रजतप्रकारकप्रवृत्तिस्वरूप-
योग्यज्ञानार्थमित्यर्थः, उक्तरूपानुमानात्तदमश्रवादिति भावः । 'अनु-
वादकता शब्दस्येति उक्तरूपानुमानानन्तरं शब्दानुभवजनकता शब्द-
स्येत्यर्थः, सर्वोक्तानुमितिमामपीमश्रवेनोक्तानुमितेः प्रागुत्पादा-

शब्दानुमित्योभिन्नप्रकारकत्वात् एकविषयत्वाभावेन

दिति भावः । तथाच शब्दो न प्रमाणमिति शेषः । प्रमाकरणं हि प्रमाणं प्रमा च अदृष्टहीतमात्रप्राप्त्यानुभवः अदृष्टहीतमात्रप्राप्त्यानुभव-
इति यावत्, पटो द्रव्यमित्यादिज्ञानोत्तर आद्यमानस्य घटो द्रव्य-
मित्यादिज्ञानस्य प्रमात्वसम्पादनाय मात्रपद^(१), स्वसमानाधिकरण-
स्वायवहितपूर्ववर्तिनियथाविषयाविषयकेतुप्राप्त्यानुभव इति फलितार्थः,
शब्दबोधश्च न तथा तत्त्वोक्तानुमितिरूपतादृशनिश्चयाविषयाविष-
यकत्वात्, समुच्चोत्तरप्रत्यक्षानुमित्यो प्रमात्वसम्पादनाय निश्चयत्वेनो-
पादानं, स्वत्वघटितत्वादननुगतत्ववारणार्थ^(२) चरमनिषेधद्वयोपादा-
नमिति भावः । एतन्मते शब्दमात्रस्यैव अदृष्टहीतमात्रप्राप्त्यानुभवमात्र-
जनकत्वेनाप्रमाणत्वं वक्ष्यमाणजरन्मौसामकमते तु सौक्तिकशब्दस्यैव
तथात्वादप्रमाणत्वं वैदिकस्य प्रमाणमिति न तेन सह पुनरुक्तिः ।
'अतएवेत्यन्यार्थं विवृणोति, 'शब्देति' 'भिन्नेति' शब्दबोधे रजत-
त्वादेः प्रकारत्वादनुमितौ च आरितपदार्थत्वस्य प्रकारत्वादित्यर्थः,
'एकविषयत्वाभावेनेति' शब्दबोधस्योक्तानुमितिर्विषयमात्रविषयक-

(१) तथाच तदनुप्रधानस्य अदृष्टहीततरघटप्राप्तित्वेव न अदृष्टहीतमात्रप्राप्तित्व-
मिति भावः ।

(२) अनु स्वसमानाधिकरणस्य स्वायवहितपूर्ववर्तिनियथाविषयाविषयकानुभव-
प्रमा इत्यनेनैव सामान्ये निषेधद्वयोपादानं व्यर्थं निश्चितं आह, यदनु-
गतत्ववारणाय चरमनिषेधद्वयोपादानमिति विवेधद्वयोपादानेन
प्रतियोगिसत्त्व सूचितं न तदनुषागिसत्त्वं तथाच स्वसमानाधिकरणस्य
स्वायवहितपूर्ववर्तिनियथाविषयाविषयको यो यः स्वसमानाधिकरण-
स्वायवहितपूर्ववर्तिनियथाविषयाविषयको यो यः इति यावत्, तत्तदनुभवमेदकूटविश्लेषानुभवः प्रमा इति फलि-
तार्थं न्येददस्य भेदप्रतियोग्यनुपपत्तिरिति ।

अननुवादकत्वात् तस्यैव प्रमाणत्वात् । नन्वेते पदार्था-

समावेनेत्यर्थः, 'अननुवादकत्वादिति गृहीतमात्राचीतरत्वादित्यर्थः, 'तस्यैव' तस्यापि शब्दस्यापीति यावत्, 'प्रमाणत्वादिति गृहीतमात्राचीतरानुभवकरण्यादित्यर्थः, इदञ्च सुगमसमाधानत्वाद्भुक्तं ।
वस्तुतस्तु सर्वत्र शान्त्वबोधपूर्वमुक्तहृत्पातुमिति मामधीतत्वे मामाभावेन यत्र प्रथमं तैतादृशानुमितिसामग्री तत्रैव गृहीतमात्राचीतरानुभवकरणत्वसम्भवः । किञ्च स्वसमानाधिकरण-स्वास्थ्यवहितपूर्ववर्तिनिश्चयाविषयाविषयकेतरानुभवत्वं न प्रमात्यं तथा सति घटः सत्तावानित्याद्यनुमितेः परामर्शविषयमात्रविषयकत्वेनाप्रमात्वापत्तेः, (१) परन्तु अगृहीतग्राहि-तद्विग्रेयक-तत्प्रकारकानुभवत्वं तत्र तत्प्रमात्यं, अगृहीतग्राहिवच्च गृहीतग्राहीतरत्वं स्वसमानाधिकरण-स्वास्थ्यवहितपूर्ववर्तिस्वसमानाकारनिश्चयविषयविषयकेतरत्वमिति यावत्, तथाच स्वसमानाधिकरण-स्वास्थ्यवहितपूर्ववर्ति-स्वसमानाकारनिश्चयविषयविषयकेतरतद्विग्रेयक-तत्प्रकारकानुभवत्वं तत्र तत्प्रमात्यं, तादृशानुभवकरणत्वञ्च तत्र तत्प्रमाणत्वमिति पक्षितं,

(१) परामर्शविषयमात्रविषयकत्वेन घटा सत्ताव्याप्यवानिति परामर्शविषयमात्रविषयकत्वेनेत्यर्थः । न च पर्वतो वज्रिव्याप्यवानिति परामर्शोत्तरं जायमानायाः पर्वतो वज्रिमानित्यनुमितेः परामर्शविषयमात्रविषयकत्वेन प्रमात्वापत्तिरुत्पद्यते प्रसिद्धस्थानपरित्यागोनिर्वोच इति वाच्यं । पर्वतीयवद्देः प्रागननुभवत्वात् तादृशपरामर्शस्य वज्रित्वेन सङ्गतमसीत्यवस्थादिविषयकत्वेन उक्तानुमितेस्तद्विषयपरामर्शविषयपर्वतोपवज्रिविषयकत्वेनाप्रमात्वासम्भवात् ।

स्तात्पर्यविषयमिथःसंसर्गवन्तः आकाङ्क्षादिमत्पदसा-

स्वसमानाकारत्वञ्च स्वस्मिन् यादृशी तदिश्रेयस्कत्वावच्छिन्नतत्प्रका-
रिता तादृशतदिश्रेयस्कत्वावच्छिन्नतत्प्रकारिताशास्त्रित्व, इत्यश्लोका-
नुमानस्य शाब्दबोधसमानाकारत्वमेव नास्ति शाब्दबोधे तावदे-
कपदार्थेऽपरपदार्थं प्रकार उक्तानुमाने च तत्संसर्गइति भेदादिति
कुत शाब्दबोधस्याप्रमात्व । एतेन तात्पर्यज्ञान यदि शाब्दबो-
धस्तदा शब्दभाषणैव गृहीतमात्रादनुभवमात्रजनकत्वादप्रमाणत्वं
तात्पर्यस्य तदिश्रेयस्क तत्प्रकारकप्रतीतीच्छ्रयोच्चरितत्वरूपमया तज्-
ज्ञान एव शाब्दबोधविषयीभूतस्य सर्वस्यैव प्रथम भावादित्यपि
निरस्तः । यथोक्ततात्पर्यज्ञानस्य शाब्दबोधसमानाकारत्वाभावादिति
ध्येयम् । ननु मा भूदुक्तानुमानादिदन्त्वावच्छिन्ने रजतत्वादिप्रकारेण
रजतादिसंसर्गज्ञान तथापि विशिष्य पदार्थपक्षकादीदृशानुमानाद्-
भविष्यतीत्याश्रयेनागच्छते, 'गन्धिति, 'एते पदार्था इति इदन्त्वा-
श्रयरजतादय इत्यर्थ, 'तात्पर्येति तात्पर्यविषयीभूतो ॥ परस्म-
रसंसर्गस्तदज्ञा इत्यर्थ, अत्र इदन्त्वाश्रयरजतादयस्तात्पर्यविषय-
संसर्गवन्त इति धाष्ये इदं रजतं न वेत्यादिसम्यगनिवर्त्तकज्ञानस्य न
निर्वाच इदं रजतमसंसर्गवदित्याकारकनिश्चयस्येव तादृशसम्यगनिवर्त्त-
कत्वादतो यत्र यस्य संसर्गबोधो वस्तुतः शब्दाव्याच्यते त पक्षचि-
त्वा तात्पर्यविषयीभूततत्संसर्गं साधनीय इति साभाय 'मिथ-
पद, तथाच इदं रजतमित्यादौ इदं रजतमसंसर्गवदित्यादिकसेण
साध्य, रजतमानयेत्यादौ च कर्मत्वं रजतमसंसर्गवदानयनं रजतकर्म-

त्वसंसर्गवत्कृतिस्तात्पर्यविषयौभूतानयनसंसर्गवतीत्यादिक्रमेण नामैव
साध्यं पक्षोऽपि नाना भ्रूहासम्बन्धा त्वत्तुमितिः, आनयेत्यत्र यदा-
नयन-कृत्योरनुकूलत्वसंसर्गं तात्पर्यं तदा कृतिं पक्षीकृत्यानयन-
संसर्गसाधने कृतौ आनयनस्य विषयत्वसंसर्गस्यापि सिद्धिर्मा भूदि-
ति 'तात्पर्यविषयेति संसर्गविशेषणं । न च तत्सिद्धौ कृतिविरहः
उद्देश्यस्यानुकूलत्वसंसर्गज्ञानस्य कृत्तत्वादधिकम् प्रविष्टमिति न्याया-
दिति वाच्यम् । तर्हि तदानीं तद्विषयकबुद्धेरनुभवसिद्ध्याया अनु-
मानादकृत्तत्वात्तदतुरोधेनैव शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वापत्तेः । एवं सर्वत्र
शोध्यं तात्पर्यविषयत्वस्य एतत्पुरुषोद्येतत्कास्तीना या एतदुभय-
पदन्यसंसर्गप्रतीतीच्छा तद्विषयत्वं, तेन न संसर्गमात्रस्यैव पुरुषा-
न्तरीय-कास्तीन्तरीय-वाक्यान्तरजन्यप्रतीतीच्छाविषयत्वादयान्तर-
तादवस्थ' । आकाङ्क्षानिरूपकत्वमपि संसर्गविशेषणं देय, इतरथा
यदा कृत्यानयनयोरनुकूलत्वे समानकास्तीनत्वे च संसर्गं तात्पर्यं
तदा कृत्यानयनस्य समानकास्तीनत्वसंसर्गस्यापि सिद्धिः स्यात् ।
आकाङ्क्षानिरूपकत्वस्य एतत्पददयाकाङ्क्षानिरूपकत्वं वाच्यम्,^(१)
अन्यथा तस्यापि कुत्रचिदाकाङ्क्षानिरूपकत्वात् । न च वैशेषिकैः
शब्दत्वजातेरनभ्युपगमादाकाङ्क्षानिरूपकत्वं दुर्वचमिति वाच्यम् ।
तेरपि शब्दत्वजातेरभ्युपेयत एव परन्तु सा जातिरुक्तानुमिति-
कृत्तिरनुमितित्वव्याप्येत्येवाभ्युपगमात् । अथ वा तत्संसर्गभिन्न-
संसर्गत्वमेवाकाङ्क्षानिरूपकसम्बन्धत्वमिति न काण्यनुपपत्तिः । इदं
रजतमित्यादौ इदंपक्षक-रजतसंसर्गमाध्यकानुमाने तु तात्पर्य-

विषयत्वं संसर्गविशेषणमनुपादेयं इदं-रजतयोरभेदसंसर्गे समान-
 कालीनत्वसंसर्गे ॥ तात्पर्यदशायां समानकालीनत्वसंसर्गमिद्विवा-
 रणायावश्यं आकाङ्क्षानिरूपकत्वेन संसर्गा विशेषणीयः, तथाच
 तत एवाभेदसंसर्गमात्रे तात्पर्यदशायामपि तात्पर्याविषयसंसर्गान्त-
 रसिद्धिवारणान् संसर्गान्तरस्य तथाकाङ्क्षानिरूपकत्वविरहात्, एवं
 रजतमानघेत्यादावपि कर्मत्वपक्षक-रजतसंसर्गसाध्यकानुमाने तात्प-
 र्यविषयत्वं संसर्गविशेषणमनुपादेयम् रजत-कर्मत्वयोराधाराधेयभावे
 समानकालीनत्वे च संसर्गे तात्पर्यदशायां कर्मत्वे रजतस्य संस-
 र्गमिद्विवारणायावश्यमाकाङ्क्षानिरूपकत्वेन संसर्गा विशेषणीयः,
 तथाच रजत-कर्मत्वयोराधाराधेयभावसम्बन्धमात्रे तात्पर्यदशा-
 यामपि तत एव तात्पर्याविषयसमानकालीनत्वादिसंसर्गमिद्विवा-
 रणादिति बोध्यम् । 'आकाङ्क्षादौति रजतपदाकाङ्क्षादिमत्पद-
 स्मारितत्वादित्यर्थः, आदिना द्योग्यतापरिषद्, यच्च स्मारितत्वमात्रं
 घट-पटयोरपौति रजतपदद्योग्यतावत्पदस्मारितत्वमुक्तं, रजतपद-
 द्योग्यतावत्त्वं रजतपदार्थावाधितार्थकम् । न च रजतपदद्योग्यता-
 वत्पदस्मारितत्वं रजतमानघेत्यत्राम्पदोपस्थापिते कर्मत्वे वर्तते तत्रेदं
 रजतमित्यत्र यदिदम्पद-रजतपदे तदुभयनिष्ठाकाङ्क्षानिरूपकतदु-
 भयतात्पर्यविषयीभूतरजतसंसर्गा नास्तीति यमिचार इति बाध्यम् ।
 एतद्रजतपदार्थावाधितार्थकैतदिदम्पदस्मारितत्वं हेतुत्वात् यद्य-
 रजतपदार्थावाधितार्थक्यत्पदस्मारितं भवति तत्तत्पददयतात्पर्य-
 विषयीभूततत्पददयनिष्ठाकाङ्क्षानिरूपकरजतसंसर्गवद्भवति रजतेने-
 त्यादिवाक्यव्यापदादिस्मारितरजतनिष्ठकरणत्वादिवदिति सामान्य-

सुखी व्याप्तिः । न च तथापि रजतपदार्थत्वं रजतपदजन्यस्रति-
विशेष्यत्वं तच्च लक्षणादिना घटादावपीति घटादिसाक्षिकरजत-
पदघटितरजतमानयेत्यादिवाक्यस्यामूपदोपस्थापिते घटनिष्ठकर्मत्वे
व्यभिचार इति वाच्यम् । रजतासत्तिमत्त्वेन रजतपदविशेषणात्,
रजतासत्तिश्च रजतान्यविशिष्यकस्रत्यनुपधायकत्वं । न च तथापि
रजतमानयेत्यत्रामूपदेन कर्मलक्षणेण स्मारिते घटनिष्ठकर्मत्वे व्यभि-
चार इति वाच्यम् । रजतपदार्थाबाधितार्थकत्वपदेन रजतपदार्थ-
बाधितार्थापस्थापकभिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् घटनिष्ठकर्मत्वस्य रजत-
पदार्थे बाधितत्वात् । एवं च यद्रजतान्यविशेष्यकस्रत्यनुपधायकयद्र-
जतपदजन्यस्रतिविशेष्यबाधितार्थापस्थापकभिन्नयत्पदस्मारितं भवति
तत्तत्पदद्वयतात्पर्यविषयीभूततत्पदद्वयनिष्ठाकाङ्क्षानिरूपकरजतसंस-
र्गवद्भवतीति सामान्यतो व्याप्तिः फलिता । न च तथापि श्रुतो-
दीरितेऽप्रत्यायके रजतमानयेत्यत्रामूपदोपस्थापिते रजतनिष्ठकर्मत्वे
व्यभिचारः तच्च तात्पर्यगर्भसाध्याप्रसिद्धेः तात्पर्यवत्त्वेन हेतुविशेषणेऽपि
रजत-कर्मत्वयोस्तादात्म्यसंसर्गतात्पर्यंके रजतमानयेत्यत्रामूपदोपस्था-
पिते रजतनिष्ठकर्मत्वे व्यभिचारः तात्पर्यविषयीभूतरजतसंसर्गस्य
रजततादात्म्यस्य रजतकर्मत्वेऽभावादिति वाच्यम् । इदं रजतमान-
येत्यादौ इदद्वयतादिपक्षक-रजतसंसर्गसाध्यकानुमाने तात्पर्यविष-
यत्वस्य संसर्गविशेषणत्वाभावेन व्यभिचारविरहात्, यच्च तु तात्पर्य-
घटितं साध्यमुपादीयते तच्च योग्यताघटकाबाधितत्वस्य तत्तत्पद-
द्वयतात्पर्यविषयीभूतसंसर्गस्य विवक्षणीयत्वात् । आकाङ्क्षाविशेषणो-
पादानञ्च रजतं कर्मत्वमित्यत्र रजतपदार्थाबाधितार्थापस्थापककर्म-

त्वपदोपस्थापिते रजतनिष्ठकर्मत्वे रजतपद-कर्मत्वपदोभयनिष्ठाका-
 ङ्गानिरूपकरजतसंसर्गवत्त्वाभावेन व्यभिचारवारणाय, कर्मत्वपदस्य
 रजतपदाकाङ्क्षावत्त्वविरहात् । यद्यपि कर्मत्वपदेऽपि तादात्म्यसम्बन्धेन
 रजतपदाकाङ्क्षावत्त्वमस्येव तथापि तत्तत्पदद्वयनिष्ठाकाङ्गानिरूपक-
 सम्बन्धेनावधितत्वं योग्यताघटकं वाच्यमेतच्चाभायेव साकाङ्क्षापद-
 मिति भावः । हेत्वन्तरदमाह, 'योग्यतेति एतद्रजतपदयोग्यतास-
 त्तिमत्त्वे सति रजतसंसर्गपरैतदम्पदस्मारितत्वादित्यर्थः, यद्यद्रज-
 तपदयोग्यतासत्तिमत्त्वे सति रजतसंसर्गपरयत्पदस्मारितं भवति
 तत्तत्पदद्वयतात्पर्यविषयीभूतसंसर्गवद्भवति रजतेनेत्यादिवाक्यस्यटा-
 पदादिस्मारितरजतनिष्ठकरणत्वादिर्वादिति सामान्यमुक्तौ व्याप्तिः
 अनौनाम्बयदुष्टान्तासिद्धिः, अथ रजतमानयेत्याचाम्पदेन कर्मत्व-
 रूपेण स्मारिते घटनिष्ठकर्मत्वे व्यभिचारवारणाय रजतपदयोग्य-
 तावत्त्वं विशेषणं, रजतपदयोग्यता च रजतपदजन्यस्रतिविशेष्यावा-
 धितत्वं, तथापि वक्ता अथ रजतसंसर्गप्रतीतीच्छया रजतमानयेत्या-
 दिवाक्यं प्रयुक्तं श्रोता सचक्षया रजतपदेन घटः स्मारितः अम्-
 पदेन च घटनिष्ठकर्मत्वं स्मारितं तच्च घटनिष्ठकर्मत्वे व्यभिचार-
 इति रजतपदामत्तिमत्त्वं विशेषणं, तदर्थस्य रजतपदजन्यरजतमा-
 नविशेष्यकस्रतिधर्मानकालीनस्रतिगोचरत्वं, मापदोपादानाद्यथ
 रजतमानयेत्यादिवाक्यस्यरजतपदेन रजत घटोभयविशेष्यकसमूहा-
 सम्बन्धस्रतिर्जनिता तच्च घटनिष्ठकर्मत्वे न व्यभिचारः, स्रतिद्वयाज-
 नकालेन च रजतपद विशेषणीयं नातः क्रमिकरजत-घटविशेष्यक-
 स्रतिद्वयमादाय तदोपतादवस्थं निष्ठात्पर्यक्तेषु घटादिमंसर्गता-

रितत्वात् योग्यतासत्तिमत्त्वे सति संसर्गपरपदस्मारि-
तत्वाद्वा, अनाप्तोक्ते योग्यताविरहात् न व्यभि-
चारः, तत्र बाधकसत्त्वात्, तज्जन्यज्ञानस्य भ्रमत्वात्

तत्पर्येण वा रजतपदोत्तराभादिपदेन स्मारिते रजतकर्मत्व-कर-
णत्वादौ व्यभिचारवारणाय रजतसंसर्गपरत्वप्रवेशः^(१) । यद्यप्येवमपि
रजत-कर्मत्वयोः तादात्म्यसंसर्ग एव तात्पर्येदं प्राच्यमाधाराधेयभावेन
रजताबाधिते रजतकरणत्वादौ व्यभिचारमपि तात्पर्यविषय-
संसर्गेणाबाधितार्थकत्वविवक्षणाच्च व्यभिचार एतन्माभाय तदुपादान-
मिति^(२) ध्येयं । ननु करकाभिप्रायेण प्रयुक्ते पयसा विश्वतीति
वाक्ये व्यभिचार इत्यत आह, 'अनाप्तोक्त इति, योग्यताविरह एव
क्षुत्तदाह, 'तत्रेति, 'बाधकसम्भवात्'^(३) बाधकमत्वात् । तन्मन्वद्य-
प्रयोजकरूपवत्त्वमेव योग्यता सा च तत्रास्त्येवेत्यत आह, 'तज्जन्येति,
तदास्तान्वद्यप्रयोजकरूपवत्त्वस्य योग्यतात्वे तज्जन्यज्ञानस्य भ्रमत्वं न
स्यात् योग्यताभ्रमस्य तदप्रयोजकस्याभावादतो बाधविरह एव
योग्यतेति भावः । नन्वेवं द्रवीभूतजलाभिप्रायेण प्रयुक्तं पयसा
मिश्रतीति वाक्यमपि प्रमाणं न स्यादयोग्यत्वान् न ध्वेकाकारवा-

(१) रजतसंसर्गपरेतीति ख०, ग० ।

(२) तात्पर्यविषयसंसर्गेणाबाधितत्वलाभाय तदुपादानमिति ख०, ग० ।

(३) टीकासूत्रा इदृशपाठधारणेन 'बाधकमत्वात्' इत्यत्र कुषधिभूलपुस्तके
'बाधकसम्भवात्' इति पाठो वर्तते इत्यनुमीयते ।

एकाकारवाक्यस्यापि बाधकसत्त्वासत्त्वाभ्यां योग्या-
योग्यत्वात् । अथ प्रतिपत्तुर्जिज्ञासां प्रति योग्यता
सा च श्रोतरि तदुत्पाद्यसंसर्गाविगमप्रागभावरूपा-
काङ्क्षा बाधकप्रमाविरहे योग्यता अव्यवहितसंसर्ग-
प्रतियोगिज्ञानमासत्तिः ताव स्वरूपसत्यो हेतवो न तु
ज्ञाताः गौरवात् तदोषं विनाऽन्वयानुभवे विलम्बा-
भावात् संसर्गनिरूप्यत्वेन प्रथमं दुरवधारणत्वाच्चेति
न तानि लिङ्गविशेषणानीति चेत्, न, योग्यतादि-

क्यस्य योग्यत्वमयोग्यमस्य सम्भवतीत्यत आह, 'एकाकारवाक्य-
म्येति, 'बाधकेति विषयबाधमत्तामत्ताभ्यामित्यर्थः । 'अथेति, यद्यपि
योग्यतादिज्ञानस्य कारणत्वं व्यवस्थापितमेव तथापि संसर्गघटितत्वेन
दुर्ग्रहत्वाच्च तासां ज्ञातानां शाब्दबोधोपयोगित्वमिति दूषणोद्घा-
राय पुनराशङ्क्यं । 'प्रतिपत्तुः' श्रोतुः, 'जिज्ञासां प्रति योग्यतेति,
अजिज्ञासोरपि वाक्यार्थबोधाद्योग्यतानुधावनं । योग्यतामेव विदु-
षोति, 'तदुत्पाद्येति प्रकृतवाक्योत्पाद्येत्यर्थः, 'बाधकेति एकपदार्थ-
ऽपरपदार्थसंसर्गाभावनिरूप्यताभाव इत्यर्थः, 'अव्यवहितेति एकसंसर्ग-
प्रतियोगिज्ञानाव्यवहितापरसंसर्गप्रतियोग्यपस्थितिरित्यर्थः, 'हेतवः'
अग्नस्येति शाब्दधीहेतवः, 'न तानि लिङ्गविशेषणानीति,^(१) तासां

(१) न ता लिङ्गविशेषणानीतीति ख०, इत्येव पाठ खचिद्विहितमूलपुस्तके
वर्तते ।

शून्यत्वेऽपि तदभिमानेन संसर्गप्रत्ययादन्यथा शब्दा-
भासोच्छेदप्रसङ्गः । राजा पुत्रमाकाङ्क्षति पुरुषं वेति
संशये विपर्यये च वाक्यार्थधीप्रतिबन्धाच्च, योग्यता-

स्तिविशेषणत्वे तावामज्ञानदशायामपि वाक्यार्थबोधो जायते न
न स्यादिति तदपुरोधेन शब्दस्यातिरिक्तप्रमाणत्वापत्तेरिति भावः ।
नन्विदमेवाभिहितमित्यत आह, 'अन्यथेति, तदभिमानेन संसर्गप्रत्यय-
इत्यर्थः, 'शब्दाभासेति निराकाङ्क्षाभासत्रायोम्यवाच्यात् शब्दा-
भासो न स्यादित्यर्थः, तथाच उक्तस्या नाकाङ्क्षादयः किन्तु
तात्पर्यविशेष आकाङ्क्षा, पदाव्यवधानमासक्तिः, (१) तदभावप्रमा-
विरहः यच्च यस्य येन सम्बन्धेनाश्रयः तच्च तेन संसर्गेण तद्वत्त्वं वा (२)
योग्यता, हेतुनिविष्टमपीदमेव आकाङ्क्षादिकं, तज्ज्ञानञ्च न्याय-
मतेऽपि शब्दधीहेतुरिति भावः । आकाङ्क्षानिश्चयस्य हेतुनि-
पुंत्वन्तरमाह, 'राजा पुत्रमिति राजा पुत्रविशेषकतात्पर्यप्रकारः
पुरुषविशेषकतात्पर्यप्रकारो वेत्यर्थः, 'विपर्यय इति राजा पुरुषं
नाकाङ्क्षतीति अतिरेकनिश्चय इत्यर्थः, 'वाक्यार्थधीति अयमेति
पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽप्यवार्थतामिति वाक्यात् पुरुषे राजान्वयधी-
प्रतिबन्धाच्चेत्यर्थः । तथाच असंशय-अतिरेकनिश्चयौ यदुत्पत्ति-
प्रतिबन्धकौ तन्निश्चयस्तद्हेतुरिति नियमवलेन आकाङ्क्षानिश्चयः ।

(१) पदाव्यवधानमात्रमासक्तिरिति क० ।

(२) तदभावप्रमाविरहः यच्च यस्य येन सम्बन्धेनाश्रयधीः तच्च तस्य तत्सं-
र्गवत्त्वं तेन संसर्गेण तद्वत्त्वं वेति क० ।

याश्च संशयसाधारणं ज्ञानमात्रं हेतुः, स्व-परबाधक-
प्रमाविरहः क्वचित् निश्चीयतेऽपि यथैह घटा नास्ती-
त्यत्र स्वयोग्यानुपलब्ध्या घटाभावनिश्चयेनान्यस्यापि
घटप्रमाविरहो निश्चीयते । क्वचिद्बाधकप्रमामात्र-

कारणमिति भावः । अन्यवधानसंग्रहे शब्दबोधभावात् तन्निर्णयो-
ऽपि हेतुरिति बोध्यम्^(१) । ननु परप्रमाया अयोग्यत्वेन सिद्ध-
विशेषणीभूतस्य-परसाधारणतदभावप्रमाविरहरूपयोग्यतायाः सर्वत्र
निश्चेतुमशक्यतया कथमनुमितिरित्यत आह, 'योग्यतायाच्चेति,
'हेतुः' अनुमितिहेतुः, भवत्येते यथा शब्दबोध इति भावः ।
ननु संग्रहसाधारणमित्युक्तं तद्विषयस्य क्वचिद्व्यसम्भवेन^(२)
सर्वत्र तत्संग्रहस्यैव हेतुत्वादित्यत आह, 'स्व-परेति, 'बाधकप्रमा-
विरहः' तदभावप्रमाविरहः, 'अन्यस्यापीति, घटाभाववत्त्वेन हेतु-
नेति शेषः । ननु तथापि तदभावप्रमाविरहरूपाया योग्यतायाः
संग्रहसाधारणं ज्ञानमनुमितिहेतुरित्युक्तं तदभावप्रमाविरहसंग्र-
हद्वारा तत्संग्रहानुमितेरवस्थानतदभावप्रमाविरहसंग्रहसामपौ-
दश्यात् तत्तदभावोभयकोट्युपस्थिति-विशेषादर्शनादिबलेन तद-
भावसंग्रहसामप्या श्रवणकृत्वात्तदभावप्रमाविरहसंग्रहस्य तदभाव-
संग्रहात्मकत्वात्तदभावज्ञानस्य प्रतिबन्धकस्य यत्नादित्यत आह,

(१) 'अन्यवधानेणादि' बोध्यमित्यत्र पाठ क-सिद्धिहेतुत्वाच्चदेवेति ।
(२) इ-विरहव्यसम्भवेनेति च० ।

विरहसंशयेऽप्यन्वयबोधः बाधसंशयस्यादूषणत्वात्^(१) ।

‘कचिदिति, ‘प्रमेति तदभावप्रमेत्यर्थः, ‘अन्वयबोधः’ तत्संस्मृतमिति, ‘बाधेति तदभावसंशयस्येत्यर्थः, तदभावनिरूपयन्नेव प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । यद्यपि लिङ्गतावच्छेदकप्रकारकपञ्चधर्मतानिश्चयानुमितिहेतुतया योग्यतायाः संशयसाधारणं ज्ञानमनुमितिहेतुरित्युच्यते, तथाप्येतदोषस्य ‘वयन्वित्यादिना वक्ष्यमाणसमाधनाचङ्गल्येव वक्ष्यमाणसमाधनाचङ्गल्येव ।

केचित्तु लिङ्गतावच्छेदकप्रकारेण पञ्चधर्मतानिश्चयानुमितिहेतुः पर्वतवृत्तिरयमाश्लोकधूमो वा उभयस्यापि वक्ष्यमाण इत्यत्र वक्ष्यमाणवानयमिति परामर्शस्य^(२) च व्यभिचारात् । किन्तु व्याप्तिप्रकारकपञ्चधर्मतानिश्चयः यच्च प्रकृते लिङ्गतावच्छेदकयोग्यतायाः सन्देहेऽप्यस्येव । अत्रावच्छेदकसन्देहाद्याप्तिसन्देहो भवतीति वाच्यं । उक्तस्यैव व्यभिचारादिति^(३) भावः । इत्याहुः । तदसत् । अपितदभिप्रायकत्वे ‘वयन्वित्यादिना वक्ष्यमाणसमाधनाचङ्गल्येव वक्ष्यमाणसमाधनाचङ्गल्येव । अनया पुनरत्र लिङ्गविशेषणीभूतयोग्यताया अनिश्चयेऽपि अनुमितिबन्धत्वात् ।

(१) बाधसंशयस्यादूषणत्वादिति क० ।

(२) व्याप्त्यात्र साध्याभाववदवृत्तित्वरूपा, सापेक्षसामानाधिकरण्यास्य व्याप्तिर्त्वे लिङ्गतावच्छेदकमानस्यैववक्ष्यमाणत्वात् अन्यथा धूमस्याप्यवक्ष्यमाणसामानाधिकरण्यासम्भवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिः ।

(३) व्यभिचार इतीति ख० ।

किञ्च तवापि योग्यतादिकं प्रामाण्ये प्रयोजकं आप्तो-
क्तत्वस्य तथात्वे गौरवात् अनाप्तोक्तेऽपि संवादेन

न्यास्य नन्वस्य आकाङ्क्षादिज्ञानमेव न्यायनये शाब्दबोधहेतुः न
तु योग्यताया ज्ञानं शाब्दबोधे कारणं सम्भवति,^(१) परप्रमाया-
अयोग्यत्वेन • स्त-परसाधारणबाधकप्रमाविरहरूपायास्तस्याः सर्वत्र
निश्चेतुमशक्यत्वादित्यत आह, 'योग्यतायायेति, 'हेतुः' न्यायनये
शाब्दबोधे हेतुः, 'स्त-परेति पूर्ववत् । नतु तथापि संग्रहसाधारण-
मित्ययुक्तं संग्रहसाधारणं हि ज्ञानं तदा शाब्दधीहेतुः सम्भवति
यदि कश्चित्संग्रहः कारणं भवति, न चैव, एकपदार्थेऽपरपदार्था-
भावप्रमाविरहरूपबाधकप्रमाविरहसंग्रहस्य^(२) उक्तरूपेण साक्षाभाव-
ज्ञानतया विशिष्टबुद्धिमानविरोधितादित्यत आह, 'कश्चित्संग्रहेति,
'अन्वयबोधः' न्यायनये शाब्दबोधः, 'बाधेति साक्षाभावेत्यर्थः, इति
सङ्गमपत्तिः ।

प्रकारान्तरेणापि योग्यतादिज्ञानस्य हेतुत्वं व्यवस्थापयति,
'किञ्चेत्यादिना 'तासां ज्ञानं हेतुरित्यन्तेन, 'तवापि' नैयायिक-
स्यापि,^(३) 'प्रामाण्ये प्रयोजकं' शाब्दप्रमायाः प्रयोजकं, 'आप्तोक्तत्व-
स्येति भ्रम-प्रमाद-विप्रलिप्ता-करणापाटवात्मकदोषवत्तुष्ट्याभाव-
बहुक्तत्वस्येत्यर्थः, 'तथात्वे' शाब्दप्रमाप्रयोजकत्वे, 'अनाप्तोक्तेऽपीति
भ्रान्तप्रतारकवाक्ये करणापाटवजन्ये चेत्यर्थः, 'संवादेन' विषया-

(१) योग्यतायाश्च ज्ञानं कथं तत्र नये शाब्दबोधहेतुरिति ख०, ग० ।

(२) एकपदार्थेऽपरपदार्थाभावप्रमाविरहसंग्रहस्येति ख० ।

(३) नैयायिकस्य नयेऽपीति ख०, ग० ।

प्रामाण्याच्च । एवञ्च ज्ञायमानकरणे प्रामाण्यप्रयो-
जकतया ज्ञानमावश्यकमिति तासां ज्ञानं हेतुः, तच्च

बाधेन । न च तच्च ईश्वर एवाप्त इति वाच्यं । तवाप्याप्तोक्तत्वा-
भावात्, एतद्वाक्यस्य ईश्वरकण्ठ-तात्प्राद्यभिधातजन्यत्वाभावादिति
भावः । इदमुपसर्गणं विषयतासम्बन्धेनावश्यकमित्यर्थेऽतिप्रसङ्गेत्येवमपि बोध्यं ।
'एवञ्च' शब्दप्रमाप्रयोजकत्वे च, 'ज्ञायमानकरणे' इति सप्तम्यर्थोनि-
ष्ठत्वं, अथवा 'प्रयोजकेत्यनेन, 'प्रामाण्यप्रयोजकतया' (१) शब्द-
प्रमाप्रयोजकतया, तथाच 'ज्ञायमानकरणशब्दनिष्ठत्वे सति शब्द-
प्रमाप्रयोजकतयेत्यर्थः, 'ज्ञानमावश्यकमिति शब्दबोधकारणीभूतं
ज्ञानं योग्यतादौ विषयतासम्बन्धेनावश्यकमित्यर्थः, ज्ञाननिष्ठशब्द-
ज्ञानकरणतायां विषयतासम्बन्धेनावच्छेदकत्वमावश्यकमिति तु फलि-
तौर्लभ्यः । यत् ज्ञायमानकरणनिष्ठत्वे सति यज्ज्ञातीयप्रमाप्रयोजकं
तत् ज्ञाननिष्ठतज्ज्ञातीयज्ञानकरणतायां विषयतासम्बन्धेनावच्छेदकं
यथा प्रमाप्नुमितिप्रयोजकं व्याप्तिविशिष्टपञ्चधर्मत्वमिति सामान्य-
मुखी व्याप्तिरिति भावः ।

केचित्तु 'ज्ञानमावश्यकमिति विषयतासम्बन्धेन शब्दधीकारण-
ज्ञानवत्त्वमावश्यकमित्यर्थः, यत् ज्ञायमानकरणनिष्ठत्वे सति यज्ज्ञातीय-
प्रमाप्रयोजकं नत् विषयतासम्बन्धेन तज्ज्ञातीयज्ञानकरणज्ञानवत्
यथा प्रमाप्नुमितिप्रयोजकं व्याप्तिविशिष्टपञ्चधर्मत्वमिति सामान्यतो-
व्याप्तिरिति भावः । इत्याहुः । तदसत् । भगवन्भावमादाय शब्द-

(१) प्रामाण्यप्रयोजकरूपवत्तया इति कस्याचिन्मूलपुस्तकस्य पाठः ।

समभिव्याहारविशेषादिनेति । मैवं । यष विमलं जलं

मुद्गिरूपयोगं काष्ठान्तरीयपदार्पणं देवादयोग्यतादिविष-
यकमादाय च सिद्धसाधनापत्तेः ।

यष भूयोऽवयवेन्द्रियसन्निकर्षं चक्षुरादिनिष्ठे पिप्ताद्यभावे च
प्रत्यक्षप्रमाप्रयोजकत्वमादाय व्यभिचारवारणाय सत्यत्वं, भूयोऽवय-
वेन्द्रियसन्निकर्षादिय न शायमानकरणनिष्ठः, चक्षुरादिज्ञायमान-
करणत्वविरहात् । शायमानकरणत्वञ्च ज्ञानावच्छिन्नतज्जातीयप्रमा-
करणतात्वं, अन्यथा चक्षुरादेरपि चक्षुरादिचित्तकानुमितिं प्रति
शायमानकरणतया तद्दीपतादवस्थ्यात् शायमानकरणधूमादिनिष्ठ-
रूपादौ प्रमानुमितिमादाय व्यभिचारवारणाय तज्जातीयप्रमाप्रयो-
जकमिति, तज्जातीयप्रमाप्रयोजकत्वञ्च तज्जातीयप्रमात्वावच्छिन्नप्रयो-
जकत्वं, तेनात्मचित्तकानुमितिमादायात्म-भनःसंयोगबाधाभावादौ
न व्यभिचारः । ध्याप्रिविशिष्टपक्षधर्मतावच्छिन्नेन प्रमानुमितित्वाव-
च्छिन्नं प्रति चेतुतेति मतेनेदमनुमानमिति न दूष्टान्ताघट्टतिः ।
न चैवमाकाङ्क्षास्योः स्वरूपाविद्धिः आवश्यकयोग्यतया अन्यथा-
विद्धतया शाब्दप्रमात्वावच्छिन्नं प्रत्यक्षप्रयोजकत्वादिति वाच्यं । आका-
ङ्क्षावृत्तिविशिष्टयोग्यतात्वेन शाब्दप्रमात्वावच्छिन्नं प्रति प्रयोजकत्व-
मिति मतमाश्रित्य तदभिधानात्^(१) । प्रयोजकत्वञ्च कारण-का-
रणतावच्छेदकसाधारणं, तस्य कारणतावच्छेदकसाधनान्यथाविद्धि-

(१) प्रयोजकत्वमिति मतेनेतदभिधानादिति ख०, ग० ।

इत्यश्रुत्वैव नद्याः कच्छे महिषश्चरतीति शृणोति तत्रा-

चतुष्टयराहित्ये सति नियतपूर्ववर्त्तिनं,^(१) अन्यथा प्रयोजकत्वं यदि कारणतावच्छेदकत्वं तदा पूर्वपक्षिण्ये योग्यतादावसिद्धिः तेन योग्यतादेः शब्दप्रमायां स्वरूपसज्जनत्वस्यैवाभ्युपगमात् । यदि च जगत्त्वं तदास्मन्न्ये स्वरूपासिद्धिर्वैशेषिकैर्योग्यतादेः स्वरूपसज्जनकत्वान्भ्युपगमात् । अथ सत्तिङ्गकपरमार्थे अभिचारः तस्य प्रमानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वात् विषयताध्वन्येन शायमानसत्तिङ्गनिष्ठत्वाच्च । न च विषयतातिरिक्तध्वन्येनैव शायमानकरणवृत्तिर्न विवक्षितमिति वाच्यं । तथापि आत्मसत्तिङ्गकप्रमानुमितिकाङ्क्षोभूतसत्तिङ्गकपरमार्थे अभिचारादिति चेत् । न । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतावत्तिङ्गत्वेन प्रमानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुतादादिन्ये सत्तिङ्गकपरमार्थत्वेन प्रमानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वे ज्ञानाभावात् ज्ञानान्वये सति चेत्त्यपि वा विशेषणीयं । न च प्रमानुमितित्वादेः कार्यतावच्छेदकत्वाभावादसिद्धिरिति वाच्यं । अथ प्राचीनमतानुयायित्वादिति । कश्चित्तु 'प्रामाण्यप्रयोजकरूपवक्तयेति पाठः, तत्र शायमानकरणे

(१) न चात्र कारणतावच्छेदकस्यावृत्तान्यथासिद्धिर्नामान्धाभाविनेवेष्टेनैव सामग्न्ये चतुष्टयपदं कथंमिति वाच्यं । अन्यथासिद्धित्वस्यानुगतस्याभावात् तत्रादन्वयासिद्धिभावश्रुतनिवेशस्यावश्यकतया श्रुतशोधार्थमेव तदुपादानात् । एतेन तादृशान्यथासिद्धिरहित्यमात्रकथनेनैव सामग्न्ये नियतपूर्ववर्त्तित्वरूपविशेष्यदत्तं कथंमिति पूर्वपक्षोऽपि निरस्तः, अनियतपूर्ववर्त्तिनत्वान्यथासिद्धिभावश्रुतितश्रुतनिवेशे श्रुतस्य गुरुशरीरतया महागौरवापत्तिरिति विभावनीयं ।

समभिव्याहारविशेषादिनेति । मैवं । यष विमर्लं जलं

बुद्धिरूपयोगं काशान्तरीयपदार्थस्मरणं देवादयोऽगतादिविष-
यकमादाय च सिद्धसाधनापत्तेः ।

अथ भूयोऽवयवेन्द्रियसन्निकर्षे चक्षुरादिनिष्ठे पिप्ताघभावे च
प्रत्यक्षप्रमाप्रयोजकत्वमादाय व्यभिचारवारणाय सत्यन्त, भूयोऽवय-
वेन्द्रियसन्निकर्षादिय न ज्ञापमानकरणनिष्ठः, चक्षुरादेर्ज्ञापमान-
करणत्वविरहात् । ज्ञापमानकरणत्वस्य ज्ञानावच्छिन्नतज्ज्ञातीयप्रमा-
करणतावत्त्वं, अन्यथा चक्षुरादेरपि चक्षुरादिचिह्नकानुमितिं प्रति
ज्ञापमानकरणतया तर्हीयतादवस्थ्यात् ज्ञापमानकरणधूमादिनिष्ठ-
रूपादौ प्रमानुमितिमादाय व्यभिचारवारणाय तज्ज्ञातीयप्रमाप्रयो-
जकमिति, तज्ज्ञातीयप्रमाप्रयोजकत्वस्य तज्ज्ञातीयप्रमात्वावच्छिन्नप्रयो-
जकत्वं, तेनात्मचिह्नकानुमितिमादायात्म-मन-संयोगबाधाभावादौ
न व्यभिचारः । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतावच्छिन्नत्वेन प्रमानुमितिवाव-
च्छिन्नं प्रति हेतुतेति मतेनेदमनुमानमिति न दृष्टान्तावप्रतिः ।
न चैवमाकाङ्क्षावन्तोः स्वरूपाविद्धिः आवध्यकयोग्यतया अन्यथा-
विद्धतया शाब्दप्रमात्वावच्छिन्न प्रत्यक्षप्रयोजकत्वादिति वाच्यं । आका-
ङ्क्षावन्तिविशिष्टयोग्यतात्वेन शाब्दप्रमात्वावच्छिन्न प्रति प्रयोजकत्व-
मिति मतमाश्रित्य तदभिधानात्^(१) । प्रयोजकत्वस्य कारण-का-
रणतावच्छेदकसाधारण, तस्य कारणतावच्छेदकव्यावृत्तान्यथाविद्धि-

(१) प्रमाणत्वमिति मतेनेतदभिधानादिति ल०, म० ।

इत्यश्रुत्वैव नद्याः कच्छे महिषश्चरतीति शृणोति तत्रा-

चतुष्टयराहित्ये सति नियतपूर्ववर्तित्वं,^(१) अन्यथा प्रयोजकत्वं यदि
कारणतावच्छेदकत्वं तदा पूर्वपक्षिण्ये योग्यतादावसिद्धिः तेन
योग्यतादेः शब्दप्रमायां स्वरूपसम्जनत्वस्यैवाभ्युपगमात् । यदि च
जनकत्वं तदासम्भवे स्वरूपासिद्धिर्वैयर्थ्येयैक्ययोग्यतादेः स्वरूपसम्जनक-
त्वानभ्युपगमात् । अथ सक्षिन्नकपरमार्थे अभिचारः तस्य प्रमानुमिति-
त्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वात् विषयतासम्बन्धेन ज्ञायमानक्षिन्ननिष्ठत्वाच्च ।
न च विषयतातिरिक्तसम्बन्धेनैव ज्ञायमानकरणवृत्तित्वं विवक्षितमिति
वाच्यं । तथापि आत्मक्षिन्नकप्रमानुमितिकाटुषीभूतसक्षिन्नकपरमार्थे
अभिचारादिति चेत् । न । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतावक्षिन्नत्वेन
प्रमानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुतावादिन्ये सक्षिन्नकपरमार्थत्वेन
प्रमानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वे ज्ञानाभावात् ज्ञानान्यत्वे सति
चेत्यपि वा विग्रेयणीयं । न च प्रमानुमितित्वादेः कार्यतावच्छेद-
कत्वाभावादसिद्धिरिति वाच्यं । अथ प्राचीनमतानुयायित्वादिति ।
कश्चित् 'प्रामाण्यप्रयोजकरूपवत्तयेति पाठः, तत्र ज्ञायमानकरणे

(१) न चान्न कारणतावच्छेदकत्वावच्छेदकत्वावच्छिन्नसामान्याभावनिवेदनेनैव
सामग्र्यस्य चतुष्टयपर्यं कथंमिति वाच्यं । अन्यथासिद्धित्वस्याशुगतस्या-
भावात् तत्तदन्यथासिद्धाभावजुटनिवेशस्यावश्यकतया जुटशायवार्थमेव
तदुपादानात् । एतेन तादृधान्यथासिद्धिराहित्यमात्रकथनेनैव
सामग्र्यस्य नियतपूर्ववर्तित्वरूपविशेष्यदत्तं कथंमिति पूर्वपक्षोक्तिं
निरस्त, अनियतपूर्ववर्तित्वतान्त्रथासिद्धाभाववदितजुटनिवेशे जुट-
तस्य गुह्यरीरतया महागौरवपत्तिरिति विभावनीयं ।

काङ्क्षादिकमस्ति। न च नदी-कण्डयोः संसर्ग इति, व्यभि-
चारात्। अत एव न तन्मात्रं प्रयोजकं^(१) ग्रामाण्ये। अथ

शब्दे 'ग्रामाण्यप्रयोजकरूपवत्तया ज्ञानं' शाब्दप्रमाप्रयोजकयोग्यता-
दिमत्त्वप्रकारेण ज्ञानं, 'सावय्यकं' अवय्वं कारणमिति तासां ज्ञानं
हेतुरित्यर्थः, तत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे तज्ज्ञानस्य सुतरां हेतुता-
दिति भावः। तत्प्रकारकज्ञानस्यैवावय्वं हेतुत्वमस्तु यज्ज्ञानावच्छिन्न-
यज्ज्ञातीयप्रमाकरणतावत् तत्तज्ज्ञातीयज्ञानकारणीभूतस्य तज्ज्ञा-
तीयप्रमाप्रयोजकरूपवत्त्वप्रकारकज्ञानस्य विषयः यथा सिद्धं ज्ञाना-
वच्छिन्नानुमितिप्रमाकरणतावद्भवति अनुमितिकारणीभूतं यदनु-
मितिप्रयोजकव्याप्तिविशिष्टपञ्चधर्मतावत्त्वप्रकारकं ज्ञानं तद्विषयोऽपि
भवतीति व्याप्तिरिति भावः। ननु उपायाभावात्तासां ज्ञानं कथं
स्यादित्यत आह, 'नचेति, 'यमभिव्याहारविशेषः' आकाङ्क्षापादकः,
'आदिशब्दादावप्ति-योग्यतापादकश्चोचाश्लोपदेशपरिपहः। 'यचेति,
आकाङ्क्षावद्भावाच्च 'अश्रुत्वेवेत्युक्तं, तच्छ्रवणे 'जलमित्यनेन जनितात्क-
थबोधनादाकाङ्क्षा न स्यादिति भावः। वस्तुतस्तु तच्छ्रवणेऽपि यच्च
कारणान्तरविरहाच्च तेन यममन्वयबोधोजातस्तथापि व्यभिचारी-
बोध्यः, आकाङ्क्षादिमत्पदधारितनोपपत्तये^(२) 'शृणोतीत्युक्तं, 'नदी-
कण्डयोः संसर्ग इति तात्पर्यविषय इति शेषः, अन्यथा वस्तुगत्या
नदी-कण्डयोः संसर्गसंभवादप्यप्रकतापत्तेः, 'व्यभिचारादिति कण्ड्ये

(१) तन्मात्रं न प्रयोजकमिति ख० ।

(२) ग्राहितनोपपत्तय इति ख०, ग० ।

यावत्समभिव्याहतेत्यपि लिङ्गविशेषणं कतिपयपद-
सारिणस्तु संसर्गप्रत्ययोलिङ्गाभिमानादिति चेत् । न ।
तत्सन्देहेऽपि वाक्यार्थावगमात् । तच्च संसर्गभ्रान्तिरिति

तात्पर्यविषयनदीसंसर्गाभावाद्ध्यभिचार इत्यर्थः । च तयोः संसर्गं
वस्तुतात्पर्याभावेऽपि ईदृशीयतात्पर्यसत्त्वात् 'कथं व्यभिचार इति
'वाच्यं । अनेन वाक्येन प्रतीतेरजननादीदृशतात्पर्यस्याप्यभावात् ।
यद्यप्येवं तात्पर्यविषयसंसर्गेण योग्यतावत्त्वस्य हेतौ ध्वेग्राह्यभिचारो-
ऽपि न सम्भवति । तथापि तात्पर्याद्यटित्तुपक्षे इदं दूषणं द्रष्टव्यं ।
वस्तुतस्तु एतदस्तरवेनैव 'वयन्त्विति वक्ष्यतीति' बोध्यं । नन्वेवमा-
काङ्क्षादिमत्त्वस्य तव मते प्रामाण्यप्रयोजकता न स्यात् तत्सन्धिऽपि
यथोक्तमन्त्रे प्रमानुत्पादादित्यतश्चाह, 'अत एवेति आकाङ्क्षादि-
मत्त्वेऽपि प्रमानुत्पादादेवेत्यर्थः, 'तन्मात्रं' योग्यतादिमात्रं, किन्तु
तात्पर्यमप्येति भावः । व्यभिचारोद्धाराय शङ्कते, 'अथेत्यादि,
'यावदिति श्रूयमाणयावत्समभिव्याहृतपदवेत्यर्थः, श्रूयमानानि याव-
त्समभिव्याहृतपदानि यथेति वक्तव्यमिति, 'लिङ्गेति श्रूयमाणया-
वत्समभिव्याहृतपदकलभमादित्यर्थः, 'तत्सन्देहेऽपीति श्रूयमाणयाव-
त्समभिव्याहृतपदकलभसन्देहेऽपीत्यर्थः, तथाच न तस्य लिङ्गविशेषणत्वं
लिङ्गविशेषणस्य निश्चितसैवानुमापकत्वादिति भावः । इदं समाधि-
भौक्यादुक्तं । वस्तुतो यत्र समभिव्याहृतयावत्पदग्रवर्णेऽपि कार-
णान्तरविरहाच्च नदी-जलधोरन्वयबोधः तत्र कश्चि एवमपि व्यभि-
चारस्तदवस्य एवेत्यवधेयं । गूढाभिमत्यिराह, 'तचेति, चाग्रयम-

चेत् । न । अन्यकारणाभावेन^(१) पदमेव भ्रान्तिजनकं
तथाचादुष्टं सत्तदेवाम्भान्तिं जनयत् केन वारणीयं ।
असंसर्गाग्रहस्तवेति चेत् । न । संसर्गे बाधकाभावात् ।
अथाप्नोक्तत्वं लिङ्गविशेषणं तदेव वा लिङ्गं । न च
नदी-कच्छयोः संसर्गे आप्नोक्तत्वं, आप्नोक्तत्वञ्च प्रामाण्ये

विदामाह, 'अन्येति, विशेषणसन्देहे लिङ्गाभावादिति भावः ।
'पदमेवेति, स्थातव्येति, शेषः, 'अदुष्टमिति दोषाभावसहस्र-
मित्यर्थः, 'तदेव' पदमेव, तथाच भ्रमं प्रति साधनेन शब्दज्ञानत्वे-
नैव पदज्ञानस्य कारणत्वकल्पनादिति भावः । आप्त्यमुदुष्टादयति,
'असंसर्गेति, 'संसर्गं इति संसर्गग्रह इत्यर्थः । न च कारणबाध एव
बाधक इति वाच्यं । तस्य कारणत्वे भानाभावादिति भावः ।
अभिचारोद्धाराय पुनराग्रहते, 'अपेति, 'आप्नोक्तत्वं' आप्नोक्तपद-
धारितत्वं, आप्नोक्तत्वञ्च प्रकृतवाक्यार्थगोचरयथायंज्ञानवदुपसंभूय-
भागत्वं, तस्य भोक्तृस्थले प्रकृतवाक्यत्रयप्रतीत्यप्रसिद्धा प्रकृतवाक्यार्था-
प्रसिद्धेः, तत्प्रसिद्धौ च भगवन्नात्पर्यमादाय तात्पर्यगर्भसाध्यस्यापि
ब्रह्मादिति भावः । एव तर्हि योग्यतादिविशेषणं व्यर्थमत आह,
'तदेव चेति आप्नोक्तपदधारितत्वमेवेत्यर्थः, 'नदी-कच्छयोः संसर्गे'
नदी-कच्छयोः संसर्गरूपप्रकृतवाक्यार्थश्रे, 'आप्नोक्तत्वं' श्रूयमाण-
पावसमभिव्याहृतपदकत्वे सति यथायंज्ञानवदुक्तत्वं, कच्छपदे इति
शेषः । नचाप्नोक्तत्वस्य स्वरूपसत एव शब्दप्रमाजनकत्वात्तदज्ञानदभा-

(१) अन्यकारणाभावे इति श्रु० ।

तन्त्रमिति तद्वत्तया ज्ञायमानस्य हेतुत्वेन तत्र ज्ञान-
मावश्यकं व्याप्तिमत्तया ज्ञातस्येव लिङ्गस्य, तद्वगमश्च
लोके भ्रमाद्यमूलकतया महाजनपरिग्रहेण वेदे स्मृतौ
चेति चेत् । न । यच्च कुत्रचिदाप्तत्वमनाप्तस्यापि सर्व-

स्यामपि नम वाक्यादनुभवसिद्धौ बोधः च भवन्तीत्यर्थं स्यादिति
विशेषणस्यानिश्चितत्वादित्यत आह, 'आप्तोक्तत्वञ्चेति, 'प्रमाणे' शब्दस्य
शब्दप्रमाणकत्वे, 'इति' अतो हेतोः, 'तद्वत्तयेति' आप्तोक्तत्व-
तया ज्ञायमानस्य पदस्य शब्दबोधहेतुत्वेन. तवाप्याप्तोक्तत्वज्ञानं
शब्दबोधात्पूर्वमावश्यकमित्यर्थः, 'व्याप्तिमत्तयेति' यथा व्याप्तिम-
तया ज्ञायमानस्य. लिङ्गस्यानुमितिहेतुत्वेन व्याप्तिज्ञानमनुमितेः
पूर्वमावश्यकमित्यर्थः, । न च आप्तोक्तत्वस्य प्रामाण्यप्रयोजकत्वं पूर्वं
निराकृतमिति वाच्यं । भ्रमादिशून्यत्वघटिताप्तोक्तत्वस्यैव गौरवादिना
प्रामाण्यप्रयोजकत्वातिराकरणादिति भावः । सम्रादिशुकादिवाक्येऽपि
तादृशयथार्थज्ञानवता परमेश्वरादिनाऽनुमन्वीयमानत्ववत्त्वेनाप्तोक्तत्व-
सत्त्वाच्च व्यभिचारः । नत्याप्तोक्तत्वज्ञानं कथं स्यादित्यत आह,
'तद्वगमयेति, 'लोके' लौकिकवाक्ये, 'भ्रमादीति, 'आदिना-
प्रमाद-विप्रलिप्ता-करणापाटवपरिग्रहः, 'महाजनेति' विगिष्टव्यव-
ह्रियमाणार्थबोधकत्वेनेत्यर्थः । आप्तत्वं विकल्प्य आप्तोक्तत्वस्य
निवृत्तिविशेषणं दूषयति, 'यच्च कुत्रचिदिति, 'आप्तत्वं' यथार्थज्ञान-
वत्त्वं, 'अनाप्तस्यापि' प्रकृतवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानशून्यस्यापि, तथा-

चेत् । न । अन्यकारणाभावेन^(१) पदमेव ध्वान्तिजनकं
तथाचादुष्टं सत्तदेवाध्वान्तिं जनयत् केन वारणीयं ।
असंसर्गाग्रहस्तवेति चेत् । न । संसर्गे बाधकाभावात् ।
अथातोक्तत्वं लिङ्गविशेषणं तदेव वा लिङ्गं । न च
नदी-कच्छयोः संसर्गे आतोक्तत्वं, आतोक्तत्वञ्च प्रामाण्ये

विद्वानाह, 'अथेति, विशेषणसन्देहे चिह्नाभावादिति भावः ।
'पदमेवेति, स्थातृव्येति, शेषः, 'अदुष्टमिति दोषाभावसङ्गत-
मित्यर्थः, 'तदेव' पदमेव, तथाच भ्रमं प्रति साधवेन शब्दज्ञानत्वे-
नैव पदज्ञानस्य कारणत्वकल्पनादिति भावः । आशयमुदघाटयति,
'असंसर्गेति, 'संसर्ग इति संसर्गपद इत्यर्थः । न च कारणबाध एव
बाधक इति वाच्यं । तस्य कारणत्वे मानाभावादिति भावः ।
अभिचारोद्धाराय पुनराशङ्कते, 'अथेति, 'आतोक्तत्वं' 'आतोक्तपद-
प्रारितत्वं, आतोक्तत्वञ्च प्रकृतवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवदुक्तत्वात्
मानत्वं, तच्च नोक्तत्वे प्रकृतवाक्यजन्यप्रतीत्यप्रसिद्धा प्रकृतवाक्यार्था-
प्रसिद्धेः, तत्प्रसिद्धौ च भगवत्तात्पर्यमादाय तात्पर्यगर्भमाध्यक्षापि
यमादिति भावः । एव तर्हि योग्यतादिविशेषणं व्यर्थमत आह,
'तदेव वेति आतोक्तपदप्रारितत्वमेवेत्यर्थः, 'नदी-कच्छयोः संसर्ग'
नदी-कच्छयोः संसर्गरूपप्रकृतवाक्यार्थाग्रे, 'आतोक्तत्वं' व्युत्पन्न-
पादसमभिधायनपदकत्वे मति यथार्थज्ञानवदुक्तत्वं, कच्छपदे इति
शेषः । न आतोक्तत्वस्य स्वरूपस्य एव शब्दप्रमाणकत्वात्तदज्ञानद्व्या-

(१) अन्धकाराभावे इति श्रुः ।

तन्त्रमिति तद्वत्तया ज्ञायमानस्य हेतुत्वेन तत्र ज्ञान-
मावश्यकं व्याप्तिमत्तया ज्ञातस्येव लिङ्गस्य, तदवगमश्च
लोके भ्रमाद्यमूलकतया महाजनपरिग्रहेण वेदे स्मृतौ
चेति चेत् । न । यत्र कुत्रचिदाप्तत्वमनाप्तस्यापि सर्व-

चाप्तत्वमप्रमितं, भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वात् प्रकृतवाक्यार्थ-
यथार्थज्ञानवत्त्वच्चाप्तत्वं प्रथमं दुर्यहं, भ्रमाद्यमूलक-
त्वस्य प्रवृत्तिसंवादादेश्च तद्ग्राहकस्याज्ञानात् प्रवृत्तिश्च

चाप्यावर्त्तकतया आप्तोक्तत्वे सिद्धविशेषणेष्युक्तव्यभिचारस्तदवस्थ-
इति भावः । 'सर्वं चेति, सकलवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवत्त्वचित्यर्थः,
'अप्रमितं' अप्रसिद्धं, अप्रसिद्धौ हेतुमाह, 'भ्रान्तेरिति, सकल-
वाक्यार्थगोचरज्ञानस्य यथार्थत्वे भ्रमोच्छेदात् भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वा-
नुपपत्तेरिति भावः । 'प्रथमं' वाक्यार्थज्ञानात्पूर्वं, 'दुर्यहं' दुर्निश्चयं,
निश्चेतुमशक्यं च न सिद्धविशेषणत्वं सिद्धविशेषणनिश्चयाभावेनातु-
मित्यसम्भवापत्तेरिति भावः । दुर्निश्चयत्वमेव उपपादयति, 'प्रवृत्ति-
सम्वादेति सम्वादिप्रवृत्तिप्रयोजकत्वेत्यर्थः, 'आदिपदासम्बादौ च्छा-
प्रयोजकत्वपरिग्रहः, 'तद्ग्राहकस्येति आप्तत्वानुमापकसिद्धविशेषण-
स्येत्यर्थः, अयं प्रकृतवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवान् भ्रमाद्यमूलकैतद्-
वाक्यप्रयोक्तृत्वात् सम्वादिप्रवृत्तिप्रयोजकैतद्वाक्यप्रयोक्तृत्वात् इत्यादि-
क्रमेण यत्तद्वां सामान्यतो व्याख्या आप्तत्वस्यानुमेयत्वादिति भावः ।
'अज्ञानादिति प्रकृतवाक्ये अज्ञानादित्यर्थः, प्रवृत्तिप्रमादस्य वा-
क्यार्थबोधाधीनपटुत्पत्तेरुत्तरकालमेव पाद्यत्वेन वाक्यार्थज्ञानात्पूर्वं
तदज्ञानात् तदज्ञाने च तेमेव हेतुना भ्रमाद्यमूलकत्वस्यानुमेयतया
भ्रमाद्यमूलकत्वस्यापि ज्ञानावस्थादिति भावः । जन्मेवन्तवापि कथं
ग्राह्यबोधः ज्ञायमानेत्यादिव्याप्तिवजादाप्तोक्तत्वनिश्चयश्च तत्रापि
ग्राह्यबोधहेतुत्वादित्यत्र आह, 'प्रवृत्तिश्चेति ग्राह्यस्य प्रवृत्तिश्चेत्यर्थः,

सन्देहादपि । किञ्च प्रकृतसंसर्गे अयमर्थान्तो यथार्थ-
ज्ञानवान्नेति संसर्गमप्रतीत्य ज्ञातुमशक्यं वाक्यार्थस्या-
पूर्वत्वात् । वयन्तु ब्रूमः बाधकप्रमाणाभावो योग्यता

प्रवृत्तियः कलज्जननं शाब्दबोधजनकत्वमिति यावत्, 'सन्देहादपि'
प्राप्तोक्तत्वसन्देहादपि, ज्ञानावच्छिन्नेत्यादिव्याप्ती निश्चयत्वस्य गौरवेण
साध्यकोटावप्रवेशात्तद्व्याप्तिवलेनाप्तोक्तत्वज्ञानसाक्ष्येव शाब्दधीहेतु-
त्वात् तत्र च सिद्धविशेषणतया तन्निश्चयस्यावश्यकत्वादिति भावः ।

केचित्तु ननु यदि प्रवृत्तेरुत्तरकासमेव प्रवृत्तिसम्पादप्रदः तदा
सम्पादिप्रवृत्तिजनकत्वहेतुना प्रामाण्यनिश्चयेऽन्योन्यामयः प्रामाण्य-
निश्चयानन्तरमेव प्रवृत्तेरुत्पादसम्भवादित्यत आह, 'प्रवृत्तिश्चेति,
'सन्देहादपि' प्रामाण्यसन्देहादपि, निष्कम्पप्रवृत्तावेव प्रामाण्यनिश्च-
यस्य प्रयोजकत्वादिति भावः । इति व्याचक्षुः^(१) ।

हेतुज्ञानाभावेन दुर्निश्चयत्वमुक्त्वा साध्याप्रसिद्धा दुर्निश्चयत्वमाह,
'किञ्चेति, 'प्रकृतेति प्रकृतकर्मत्व-रजतयोः संसर्ग इत्यर्थः, 'यथार्थेति
रजतसंसर्गवन्ति कर्मत्वे रजतसंसर्गविषयकज्ञानवानयमित्यर्थः, 'संसर्ग-
मप्रतीत्येति कर्मत्व-रजतयोः संसर्गमप्रतीत्य पूर्वमित्यर्थः, 'वाक्यार्थस्य'
कर्मत्वे रजतसंसर्गवत्त्वस्याप्तत्वघटकस्य, 'अपूर्वत्वात्' कर्मत्व-रजतयोः
संसर्गमप्रतीत्य पूर्वमज्ञातत्वात् । न चैवमाप्तोक्तत्वसन्देह एव तत्र कथं
स्यात् कोटितावच्छेदकरूपेण कोट्युपस्थितिविरहादिति वाच्यं । मम

सा च न लिङ्गविशेषणं बाधकप्रमाणमात्रविरहस्य सर्व्वं
नियेतुमशक्यत्वात्, तत्संशयेऽपि शब्दादन्वयबोधाच्च^(१),

छाद्यत्वात् योग्यताया एव शब्दप्रमाप्रयोजनेनाभोक्तव्यत्वात्तथात्वात्
तज्ज्ञानस्य शब्दधीहेतुत्वाभावेन सन्देहाभावेऽपि चतिविरहादिति
भावः । ननु नदी-कच्छयोस्तात्पर्य्यमर्थहेतुविरहादेव न व्यभिचार-
इत्यस्तरसादाह, 'वयन्त्विति, 'बाधकेति एकपदार्थेऽपरपदार्थाभाव-
निययसामान्याभाव इत्यर्थः, 'अशक्यत्वादिति परप्रमाया अयोग्य-
त्वादिति इदम्^(२) । तन्निययाभावे च लिङ्गतावच्छेदकप्रकारक-
लिङ्गनिययाभावादनुमितिर्न छादिति भावः । 'तत्संशयेऽपीति
योग्यतायाः संशयेऽपीत्यर्थे, तस्या लिङ्गविशेषणत्वेतु तत्कर्तृं ज्ञात्
लिङ्गतावच्छेदकप्रकारकलिङ्गनिययस्यानुमितिहेतुत्वादिति भावः ।
न च साध्यसन्देहातिरिक्तसंग्रथान्यलिङ्गतावच्छेदकप्रकारकलिङ्गज्ञा-
नत्वेनानुमितिहेतुत्वं तस्य योग्यतायाः संग्रथदशाद्यतमपि सम्भवत्येव
उक्तद्वेषेण योग्यतासन्देहस्य साध्यसन्देहपर्य्यवस्यत्वादिति वाच्यं ।
गौरवात् साध्यव्याप्यसाध्यवत्तासंग्रथादनुमित्यापत्तेयः । न च साध्य-
हेतुभेदेनानुमितिकार्य्य कारणभावभेदादप्ययोग्यतामे संग्रथसा-
धारणं ज्ञानमेव हेतुर्योग्यताभावाप्रकारकत्वविशेषणे गौरवाद्वैयर्थ्या-
च्चेति वाच्यं । शब्दव्यवहारात्तदन्वयापि एतत्साध्यव्याप्यहेतुम-
त्तासंग्रथादनुमित्यापत्तेः । इदमुपसृष्ट्यं यद्योक्तहेतौ व्यभिचारज्ञा-

(१) शब्दान्वयबोधाच्चेति क० ।

(२) इति ध्येयमिति म०, ग० ।

शब्दप्रामाण्ये तु योग्यतायाः संशय-निश्चयसाधारणं
ज्ञानमात्रं^(१) प्रयोजकमिति शब्दः प्रमाणमिति ।

नदद्याद्यामपि वाक्यादनुभवसिद्धो बोधः कथमनुमानात्स्यादतः शब्दो
मानान्तरमित्यपि बोध्यं । ननु भवन्मतेऽपि योग्यतासंग्रहद्वारा
कथं वाक्यार्थबोधः तन्निश्चयस्य शब्दहेतुत्वादित्यत आह, 'शब्द-
प्रामाण्ये' इति शब्दे प्रमाजनकत्वे त्वित्यर्थः^(२) ।

अत्रातिनववैशेषिकाः^(३) सिङ्गतावच्छेदकप्रकारकलिङ्गनिश्चयो-
नानुमितिहेतुः पर्वतवृत्तिरथमाप्तोकोधूमो वा उभयथापि वज्रि-
थाप्य इत्यत्र वज्रिथाप्यवानयमित्यादिपरामर्शस्थले च व्यभिचारात्
किन्तु व्याप्यत्वप्रकारकलिङ्गनिश्चय एवानुमितिहेतुः स च प्रकृते-
ल्लिङ्गतावच्छेदकयोग्यतायाः संग्रहेऽपि सक्षयत्येव । किञ्च योग्यतायाः
संग्रहद्वारासमुक्तहेतौ व्यभिचारज्ञानद्वारावच्छ व्यभिचारिणोऽव्यभि-
चारिणो वा पक्षद्वेष्टेरप्यसमुक्तौर्वा हेतुत्वरस्य ज्ञानादेवानुमितिः स्यात्
किं शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वेन । ननु पद-पदार्थपक्षकाशुमानात् संगर्ग-
सिद्धावपि घटमानयेत्यादिशब्दश्रवणानन्तरं घटकर्मकानयनाशुक्ल-
क्षतिमानित्यादिविशेषण-विश्लेषभावेन प्रतीतेरनुभवसिद्धाया अस-
त्तावः अनुमाने पदार्थसंगर्गस्यैव विशेषणतया भावादतः शब्दोऽवश्यं
माणमङ्गीकार्यं । न चानुमानानन्तरं मनसा तादृशप्रतीतिरभव-

(१) संग्रहसाधारणं ज्ञानमिति ख० ।

(२) शब्दप्रमाजनकत्वे त्वित्यर्थ इति क० ।

(३) अत्रातिनववैशेषिका इति स०, प्र० ।

इति वाच्यं । तथा कल्पने गौरवात् मानाभावात् शब्दश्चानन्तरं
 प्रथमत एव तदाकारज्ञानस्यानुभवविद्वत्त्वाच्चेति चेत्, कर्मत्वादिकं
 पक्षयित्वा यद्युक्त्या कर्मत्वादौ घटादेर्यादृशः संसर्गः प्रतीयते तत्सं-
 सर्गेण घटादिकं वाच्यं, एवमानयनादिकं पक्षीकृत्य कर्मत्वादिकं
 वाच्यं समूहात्मनपरामर्शादिश्रेष्ठे विशेषणमित्यादिन्यायेनार्थमा-
 नपक्षा तादृशानुमितिरिति न कौऽपि दोषः । न चैवं घटः कर्म-
 त्वमानयनकृतिरित्यादिनिराकाङ्क्षस्येऽपि घटकर्मकानयनानुकूल-
 कृतिमामित्यादिवोधापत्तिः अनुमितौ आकाङ्क्षयाः कारणत्वाभा-
 वादिति वाच्यं । व्याख्यादिज्ञानसत्त्वे त्वानुमित्यात्मकतादृशबोधस्य
 नैवापि नैकापि दुर्भारतात् । अथ न प्रतीत्यादौ कथमभेदे कृत्या-
 देरन्वयबोधः तादात्म्येनाधाराधेयभावेन च समन्वेन बाधात्तेन सम-
 न्वेनानुमातुमशक्यत्वात् । न च प्रतियोग्यनुयोगिभावसमन्वेनानुमा-
 तव्यं नैयायिकमतेऽपि तेनैव समन्वेनावयवबोधोऽदिति वाच्यं । तस्य
 व्याप्त्यनिरूपकत्वात् तादात्म्यातिरिक्तवृत्त्यनियामकसमन्वेनैव व्याप्त्य-
 निरूपकत्वात् । एवं घटमानयेत्यादौ कृत्यादावानयनादेः कथमन्वय-
 बोधः अनुकूलत्वादेष्टव्यनियामकत्वादिति चेत् । न । वृत्त्यनियाम-
 कसमन्वेनैवापि व्याप्तिनिरूपकत्वात् । न च तथापि व्याख्यादिज्ञान-
 दशायामपि वाक्यादनुभवविद्वो बोधः स कथं स्यात् कारणाभा-
 वेनानुमित्यवस्थादिति वाच्यं । तादृशानुभवस्यैवाभिद्वेः व्याख्यादि-
 ज्ञानानन्तरमेव वाक्यार्थबोधस्वीकारात् । न चानन्तव्याख्यादिज्ञान-
 कल्पने गौरवात्तापदेन शब्दश्चेव प्रमाणान्तरं कल्प्यते इति वाच्यं ।
 वाक्यार्थानुभवपूर्वं सर्वशक्तिविद्वत्त्वात् पदार्थोपपत्तिरेव नियमतो

व्याख्यादिविषयकत्वस्वीकारादतिरिक्तकल्पनाभावेन गौरवाभावात् ।
वस्तुतस्तु साध्य-साधनभेदेन बहुविधान्वय-व्यतिरेकव्याप्तिबुद्धीनां
परस्परव्यभिचारेण विरोधत एव कार्य-कारणभावो न तु सामान्यतः
एवञ्च शब्दबोधस्थलाभिधिरूपानुमितौ आकाङ्क्षादिज्ञानमेव
हेतुः न तु व्याप्तिपक्षधर्मतादिज्ञानमतौ व्याख्यादिज्ञानविरहेऽपि न
चतिरिति प्राङ्गः, तदसत् शब्दसंज्ञानन्तरं जायमाने वाक्यार्थबोधे
शब्दत्वजातिविशेषस्यासुमर्षं शृणोमि श्रुतमेवेदं पुराणादिभ्य इत्या-
द्यनुभवसिद्धत्वेनापह्नोतुमशक्यत्वात् । न चैवमर्पापयामीत्यनुव्यवसा-
यवत्तादर्थापत्तेरप्याधिकापत्तिरिति वाच्यं । तादृशानुव्यवसायसत्त्वे
इष्टापत्तेः । वस्तुतस्तु तादृशानुव्यवसायस्यैवाभावात् । न च तादृशा-
नुव्यवसायसिद्धः शब्दत्वजातिविशेषः^(१) अनुमितित्वव्याप्य एवास्त्विति
वाच्यं । वाक्यसंज्ञानन्तरं जायमानस्य वाक्यार्थबोधस्यानुमितिले-
मानाभावात् प्रत्यक्षभिन्नानुभवत्वस्याप्रयोजकत्वात् । न चानुमिति-
सामर्थ्येव ज्ञानं, तस्या एव तदानीमसिद्धेः अनुमितित्वसत्त्वेऽनुमिनो-
मीत्यनुव्यवसायापत्तेर्य । अथानुमितिभिन्नत्वे एव किं ज्ञानं । न
चानुमितित्वे प्रमाणाभाव एव ज्ञानमिति वाच्यं । अनुमितिभिन्नत्वे
प्रमाणाभाव एवानुमितित्वे ज्ञानमित्यस्यापि सुवचत्वादिति चेत्,
मास्त्वभयं, तथापि भवतो नास्मिन्नसिद्धिः नातुमितं न साक्षात्कृतं
श्रुतमेवेदमिति प्रतीतेः सर्वानुभवसिद्धाया एव मानत्वाच्च ।

केचित्तु शब्दसंज्ञानन्तरं जायमानस्य वाक्यार्थबोधस्यानुमिति-
रूपत्वे साध्यनिश्चयदशायां सिद्धाधियामन्तरेण च न स्यात् पक्ष-

(१) तादृशानुभवसिद्धशब्दत्वनामजातिविशेष इति ख०, ग० ।

जरन्मीमांसकास्तु लोके वक्तृज्ञानानुमानात्तदुप-

ननु घटमानयेत्यादौ सर्वत्र लौकिकवाक्ये शाब्दबोधात् पूर्वमयं वक्ता आधेयतादिसंसर्गककर्मत्वादिविषयकघटादिविशिष्टज्ञानवान् आधेयतादिसंसर्गेण कर्मत्वादिसाक्षात्त्वं यद्घटादि तस्य यज्ज्ञानं तज्ज्ञानं भ्रमाद्यजन्यस्य यदाकं नम्रयोक्तृत्वात् योयत्संसर्गक-घटाकाङ्क्ष-यज्ज्ञानजन्य-भ्रमाद्यजन्यवाक्यस्य प्रयोक्ता स तत्संसर्गक-तद्विषयक-तद्विशिष्टज्ञानवान् घटेनेतिवाक्यप्रयोक्ता आधेयतासंसर्गक-करणत्व-विषयकघटविशिष्टज्ञानवान् अहमिवेत्यनुमानस्य कर्मत्वादिकमाधे-यतादिसंसर्गेण घटादिमत् तेन संसर्गेण सविषयकघटादिविशि-ष्टज्ञानवदुक्तपदस्मारितत्वात् घटादिकरणत्वादिवदित्यनुमानस्य वा सामग्रीसम्भवेन तादृशानुमित्यनन्तरमेव शाब्दबोध इति लौकिक-शब्दोऽनुवादक एव न तु प्रमाणं अस्त्यहीतप्राज्ञानुभवकरणत्वस्यैव प्रामाण्यपदार्थत्वादेदे तु वक्तुरभावेनैव तादृशानुमानासम्भवात् प्रमा-ण्यमिति प्राचीनमीमांसकमतश्चिराकर्तुंमुपन्यस्यति, 'अरदिति, एतन्मते सर्वत्र लौकिकवाक्ये शाब्दबोधाग्नानुमितिसामग्रीसम्भवा-दनुमित्यनन्तरमेव शाब्दबोध इति लौकिकशब्दोऽनुवादकः, वक्ष्य-माणप्रामाण्यमते तु लौकिकस्थले शाब्दबोधनिर्वाहकमेव वक्तृ-ज्ञानानुमानमिति लौकिकः शब्दोऽनुवादक इति ततो भेदः । 'लोके' लौकिकवाक्ये, 'वक्तृज्ञानेति' अयं वक्तृत्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः । ननु वक्तृज्ञानानुमानात्कर्मत्व-घटाद्योस्तत्संसर्गस्य च सिद्धावपि कर्म-त्वादौ घटादिमत्त्वं न सिद्धमित्यत आह, 'तदुपग्रीवीति वक्तृज्ञा-

जीविसंसर्गानुमानाद्वा वाक्यार्थसिद्धौ शब्दस्यानुवाद-
कत्वं वेदे तु तदभावात् स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमिति^(१)

नानुमानोपजीवीत्यर्थः, 'संसर्गानुमानादिति कर्मत्वादिकमाधेयता-
दिसंसर्गेण घटादिभ्यः तेन संसर्गेण स्वविषयकघटादिविशिष्टज्ञान-
बहुपदस्यारितत्वादित्यनुमानादित्यर्थः । न च भ्रमात्मकघटवि-
शिष्टज्ञानमादाय व्यभिचार इति वाच्यं । परैर्भ्रमानभ्युपगमादिति
भावः । एतच्च वक्तृज्ञानानुमानोपजीवित्वस्तु कर्मत्वविषयकघटवि-
शिष्टज्ञानस्य हेतुघटकत्वेन तत्सिद्धिद्वारा बोध्यं । 'वाक्यार्थसिद्धौ'
सर्वत्र शाब्दबोधोपागुक्तवाक्यार्थसिद्धौ, 'शब्दस्य' लौकिकशब्दमा-
त्रस्य, 'अनुवादकत्वं' गृहीतपाक्षानुभवमात्रजनकत्वं स्वसमानाधिकरण-
स्वाव्यवहितपूर्ववर्ति-स्वसमानाकारनिश्चयविषयविषयक-तद्विशेष्यक-
तत्प्रकारकानुभवमात्रजनकत्वमिति यावत्, अपदमनुभवपरं, न तु
प्रमाणत्वमिति शेषः, अगृहीतपाक्षानुभवकरणत्वस्यैव प्रामाण्यपदार्थत्वात् ।
अगृहीतपाक्षानुभवकरणत्वस्य गृहीतपाक्षानुभवसाधकत्वत्वं, तच्च
स्वसमानाधिकरण-स्वाव्यवहितपूर्ववर्ति-स्वसमानाकारनिश्चयविषय-
विषयकेतर-तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकानुभवकरणत्व, स्वसमानाकारत्वस्य
स्वस्मिन् तादृशी तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्न तत्प्रकारिता तादृशतद्विशे-
ष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारिताशालित्वमिति भावः । 'तदभावादिति
वक्तुरभावेन वक्तृज्ञानाद्यनुमानाभावादित्यर्थः, 'स्वातन्त्र्येण' वक्तृज्ञा-
नाद्यनुमानं विनापि शाब्दबोधजनकत्वेन, 'वेद इति वेदमन्त्रे

वदन्ति । तन्न । वेदे क्लृप्तसामग्रीतो लोकेऽपि संसर्ग-
प्रत्ययादन्यथानुवादकतापि न स्यात् लिङ्गस्य पूर्वत्वे-
ऽपि^(१) व्याप्तिस्मृतिविलम्बेन तद्विलम्बात् । अनाप्तोक्तौ
व्यभिचारात् वेदतुल्यापि सामग्री न निश्चायिकेति ।

क्लृप्तशब्दसामग्रीत इत्यर्थः, 'संसर्गप्रत्ययादिति वक्त्रुजानाद्यनुमानात्मा-
गेव संसर्गशब्दबोधादित्यर्थः, 'अन्यथेति वैदिकस्य खे क्लृप्तशब्दसाम-
ग्र्या लौकिकस्य खे विरुद्धे इत्यर्थः, 'अनुवादकतापीति गृहीत-
पादिशब्दधीजनकत्वमपीत्यर्थः, सामग्र्या अभावादिति भावः । ननु
वक्त्रुजानाद्यनुमानात्मागेव संसर्गप्रत्ययोभवतीत्युक्तमयुक्तं सर्वत्र शब्द-
सामग्रीदशायां हेतुज्ञानसत्त्वेनानुमितिषामग्र्याः सत्त्वादनुमितेरेव
प्रथममुत्पादान् शब्दसामग्र्यपेक्षया अनुमितिषामग्र्या वक्तव्यत्वादित्यत आह,
'लिङ्गस्येति, 'पूर्वत्वेऽपि'^(१) हेतुतावच्छेदकरूपेण ज्ञात-
त्वेऽपि, 'तद्विलम्बात्' अनुमितिविलम्बात्, लौकिकवाक्ये कचिदनु-
वादकत्वन्तु इष्टमेवेति भावः । 'अनाप्तोक्ताविति, 'अनाप्तोक्तौ' लौकि-
कवाक्ये इत्यर्थः, 'व्यभिचारात्' व्यभिचारदर्शनात् भ्रमजनकत्वदर्श-
नादिति यावत्, 'वेदतुल्येति' लौकिकवाक्यस्य खे वेदतुल्यसाम-
ग्रीमात्रं न निश्चायकं किन्तु आप्तोक्तनिश्चयोऽपीत्यर्थः । कचिदौ-
क्तिकवाक्ये भ्रमजनकत्वदर्शनात् लौकिकवाक्यत्वरूपमाधारणधर्मदर्श-
नेन सर्वत्र लौकिकवाक्ये भ्रमजनकत्वसंग्रहमभवात्तस्यैव प्रतिपत्त्यक-

चेत् । न । चक्षुरादेस्तथात्वेन तच्छब्दायामपि प्रमाप-
कत्वात् । श्रायमानं करणं सन्देहे न निश्चायकं लिङ्ग-
वदिति चेत् । न । संशयो हि^(१) न वाक्ये तस्य निश्च-
यात्,^(२) न तज्जन्यज्ञानप्रामाण्ये तस्य तदुत्तरकाली-

त्वादाप्तोक्तलनियये च न तत्संग्रहः आप्तोक्तत्वञ्च तत्पदार्थवत्तत्प-
दार्थज्ञानवदुक्तं, तथाच तच्चिद्यथादेव वाक्यार्थसिद्ध्या शब्दसा-
धुवादकत्वमिति भावः । 'तथात्वेन' कश्चिद्भ्रमजनकत्वेन, 'तच्छ-
ब्दायामपि' बहुद्वरूपसाधारणधर्मदर्शनेन भ्रमजनकत्वग्रहायामपि,
तथाच भ्रमजनकत्वसंग्रहो न प्रमाण्यति प्रतिबन्धकः श्रमिचारादिति
भावः । प्रमाणविशेषफलं प्रति संग्रहः प्रतिबन्धक इत्याशङ्कते,
'श्रापमानमिति चक्षुरादिषु न श्रायमानकरणमित्यर्थः, 'लिङ्ग-
वदिति तद्यथा ध्याप्ति-पञ्चधर्मतासंग्रहदशायास्मानुमितिजनकमि-
त्यर्थः, तथाच लौकिकवाक्येन संग्रहसत्त्वे कथं नियमयोजननीयः ।
एतदध्याप्तिवलेन संग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । मनु ध्याप्तिवलेन
प्रकृते कस्य संग्रहः प्रतिबन्धक उच्यते, किमानुपूर्वीसन्देहः, तद्-
वाक्यजन्यज्ञानप्रामाण्यसन्देहः, आप्तोक्तत्वसन्देहोवेति क्रमेण दूषयति,
'मशयोहीति, 'न वाक्ये' भानुपूर्व्या, 'तस्य' भानुपूर्वीविशेषस्य,
'तस्य' तज्जन्यज्ञानप्रामाण्यसन्देहस्य, 'तदुत्तरेति तज्जन्यज्ञानोत्तर-
कालीनत्वादित्यर्थः, तथाच तस्य कथं प्रतिबन्धकतेति भावः^(३) ।

(१) सन्देहोहीति क० ।

(२) तस्य निश्चयवत्त्वादिति क० ।

(३) तथाच तस्य कथं संग्रहः प्रतिबन्धक इति भाव इति ख०, ग० ।

नत्वात्, नाप्तोक्तत्वे तन्निश्चयस्यानङ्गत्वात्^(१) । ननु लोके
आप्तोक्तत्वसन्देहे वाक्यार्थधीर्नेति तन्निश्चयोहेतुः तथा-
च वाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानजन्यत्वग्राहकात्^(२) तदुप-
जीविनोऽनुमानात् वाक्यार्थधीरिति चेत् । न । वेदै

‘तन्निश्चयस्यानङ्गत्वादिति, प्रमाणाभावादिति भावः । तथाच आप्तो-
क्तनिश्चयो यदि हेतुः स्यात्तदैव तन्निश्चयविषयनद्वारा तत्संग्रहः
प्रतिबन्धकः स्यान्न त्वेवमिति^(३) तच्छङ्कयोऽपि न प्रतिबन्धकः । न
च भ्रमजनकत्वसंग्रह एव प्रतिबन्धकोवक्तव्य इति वाच्यं । तस्य
विरोधविषयकतया सिद्धेऽप्यप्रतिबन्धकत्वेन व्यभिचारादिति भावः ।
‘लोके’ लौकिकवाक्यखण्डे, ‘आप्तोक्तत्वस्य’ तत्पदार्थवन्तत्पदार्थज्ञा-
नजन्यत्वस्य, सन्देहे व्यतिरेकनियमे च, ‘तन्निश्चय इति, तत्संग्रहो-
पदव्यतिरेकनियमश्च यत्र प्रतिबन्धकः तन्निश्चयत्वावच्छिन्नसङ्केत-
रिति नियमादिति भावः । ‘वाक्यार्थगोचरेति तत्पदार्थवन्तत्पदार्थ-
ज्ञानजन्यत्वरूपाप्तोक्तत्वस्य ग्राहकादित्यर्थः, ‘तदुपजीविन इति वङ्ग-
ग्रीहिः^(४) तदुपजीव्यात् तत्पदार्थं तत्पदार्थानुमानादित्यर्थः, ‘वा-
क्यार्थधीरिति सर्वत्र शब्दबोधात्पूर्वं वाक्यार्थधीरित्यर्थः, तथाचानु-

(१) तन्निश्चयस्यानङ्गत्वादिति क० ।

(२) वाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानजन्यत्वग्राहकादिति क० ।

(३) न चेवमितीति ख०, ग० ।

(४) तत् उपजीवि यस्य इति वङ्गग्रीहिरित्यर्थः ।

तद्रहितस्यापि सामर्थ्यावधारणात् तदनिश्चयेऽपि वेदानुकारेण यद्यमानमन्वादिवाक्येऽपौरुषेयत्वाभिमानिनोगौडमीमांसकस्यार्थनिश्चयात् । न चासौ भ्रान्तिः, बाधकाभावात् पौरुषेयत्वनिश्चयदशायामपि तस्य तथात्वात् ।

वादकः शब्द इति भावः । आप्तोक्तत्वनिश्चयः किं शब्दप्रमामात्रे^(१) स्रष्टारौ, किं वा लौकिकवाक्यादौ, लौकिकत्वेन ज्ञाते वाक्ये वा,^(२) नाद्य इत्याह, 'वेद इति, 'तद्रहितस्यापि' विषयतया आप्तोक्तत्वज्ञानरहितस्यापि, 'सामर्थ्येति शब्दबोधजनकत्वानुभवादित्यर्थः, तन्नयेऽपीत्यादिः, न द्वितीय इत्याह, 'तदनिश्चयेऽपीति आप्तोक्तत्वानिश्चयेऽपीत्यर्थः, 'अपौरुषेयत्वेति पुरुषाप्रणीतत्वेत्यर्थः, 'गौडेति, दाक्षिणात्यादीनां वेदाभिज्ञतया तत्र वेदत्वभ्रमासम्भवादपौरुषेयत्वभ्रमोन सम्भवतीति गौडेत्युक्तं । 'न चासौ भ्रान्तिरिति, तथाच लौकिकवाक्येन प्रमायाञ्जनयितव्यार्था आप्तोक्तत्वनिश्चयः स्रष्टारौति भावः । भ्रमत्वाभावे हेतुमाह, 'बाधकाभावादिति विषयाबाधादिति भावः । भ्रमत्वाभावे हेतुन्तरमाह, 'पौरुषेयत्वेति, 'तस्य' मन्वादिवाक्याज्जन्यशब्दबोधश्च, 'तथात्वात्' अपौरुषेयत्वाभिमानदशोत्पन्नमन्वादिवाक्याज्जन्यज्ञानममानाकारममानविषयकत्वात्, तथा सति प्रतीत्योर्वैकल्यामनुभूयेतेति भावः । यदा 'तथात्वात्' तथात्वापत्तेः

(१) शब्दमात्र इति ख० ग० ।

(२) लौकिकवाक्य इति क० ।

न चासंसर्गाग्रहमात्रं तत्, अर्थस्य तथाभावेऽपि असं-
सर्गाग्रहत्वे संसर्गाच्छेदापत्तेः । न चाप्नोक्तत्वनिश्चय-
रूपकारणवाधात् संसर्गज्ञानवाधः, व्यभिचारेण हेतु-
तायामेव वाधात् लौकिकत्वेन ज्ञाते^(१) तदङ्गमिति

भ्रमत्वापत्तेरिति यावत्, विषयकृतवैलक्षण्यभावादिति भावः । 'न
चामंसर्गेति, न चैवं ततः संवादिनौ प्रवृत्तिर्न म्याप्तव्याः विशिष्ट-
ज्ञानसाध्यवादिति वाच्यं । गुरुण्ये असंसर्गाग्रहस्यैव संवादिप्रवृत्तावपि
हेतुत्वात् । 'अर्थस्य' विषयस्य, 'तथाभावेऽपि' अबाधितत्वेऽपि, यद्वा
'अर्थस्य' वाक्यार्थसंसर्गाग्रहस्य, तथात्वेऽपि अनुभवसिद्धत्वेऽपि, 'संसर्गा-
च्छेद इति^(२), मानाभावादिति भावः । 'हेतुतायामेवेति, संसर्ग-
ज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः । द्वितीयमाग्रहते, 'लौकिकत्वेनेति
लौकिकत्वेन ज्ञाते लौकिक इत्यर्थः, अन्यथा लौकिकत्वेन ज्ञातस्य
वेदस्यानुवादकतापत्तेः । 'अङ्गं' सचकारि, मन्वादिवाक्यन्तु अपौरुषे-
यत्वाभिमानदशायां न लौकिकत्वेन ज्ञातमिति नोक्तव्यभिचारइति
भावः । 'मानाभावादिति । न च यत्संग्रहेत्यादिव्याप्तिरेव^(३) मान-
मिति वाच्यं । तस्या व्याप्तेरव्यभिचारसंग्रहप्रतिषेधे व्याप्तिज्ञाने व्यभि-

(१) तल्लौकिकत्वेन ज्ञान इति क० ।

(२) 'संसर्गाच्छेदापत्तेरित्यत्र 'संसर्गाच्छेदः' इति कस्यचिन्मूलपुस्तकस्य
पाठः ईदृशटीकाकारसंस्करणानुमीयत इति ।

(३) यत्संग्रहे यद्व्यतिरेकविषये च यदनुवृत्तिस्त्रिष्वयस्यैव कारणमिति
व्याप्तिवलेनेत्यर्थः ।

चेत् । न । मानाभावात् वाक्यार्थस्यापूर्वत्वेन लिङ्गा-
भावेन तद्वहासम्भवात् । ननु अनाप्तोक्तत्वशङ्काद्यु-
दासोऽङ्गं स च वेदेऽपौरुषेयत्वनिश्चयात् लोके चा-

चारात् । याद्याभावानवगाहित्वेन व्यतिरेकनिश्चयविशेषणे यत्संग्रह-
इत्यस्य व्यर्थत्वापत्तेः योग्यताव्यतिरेकनिश्चयस्यापि याद्याभावावगा-
हितया शब्दबुद्धिमादाय योग्यतायां व्यभिचाराभावादप्रयोजक-
त्वाच्चेति भावः । 'वाक्यार्थस्तेति', 'वाक्यार्थस्य', 'अपूर्वत्वेन' अन्वय-
बोधात्प्रागज्ञातत्वेन^(१), तद्व्यतिताप्तोक्तत्वरूपमाध्याप्रसिद्ध्या लिङ्गस्य
साध्यव्याप्यत्वेन गृहीतस्य कस्यचिद्भावेनेत्यर्थः, यद्वा 'वाक्यार्थस्या-
पूर्वत्वेनेत्यनेन साध्याप्रसिद्धिमुक्त्वा हेत्वन्तरमाह, 'लिङ्गाभावेनेति
भ्रमाद्यमूलकत्वप्रवृत्तिसंवादादेर्लिङ्गस्य अन्वयबोधात्प्राग्ज्ञानाभावेन
चेत्यर्थः, चकारपूरणात्^(२) परकीयभ्रमादेरयोग्यत्वात्प्रवृत्तिसंवादादस्य
च प्रवृत्त्युत्तरकालीनप्राग्वत्त्वादिति भावः ।

केचित्तु 'लिङ्गाभावेनेति, 'लिङ्गं' कारणं, तच्च साध्यप्रसिद्धिः^(३)
तदभावादित्यर्थः, अत्रैव हेतुः 'अपूर्वत्वेनेत्याहुः ।

आप्तोक्तत्वनिश्चयस्याजनकत्वेऽपि प्रयोजकत्वात्तदपेक्षेत्याह,^(४)
'नन्विति, 'अपौरुषेयत्वेति पुरुषाप्रणीतत्वेत्यर्थः, 'तस्य' आप्तोक्तत्वा-

(१) अन्वयबोधात् प्राग्ज्ञानाभावेनेति ख०, ग० ।

(२) अन्वयबोधात् प्राक् चकारपूरणात् ज्ञानाभावेन चेत्यर्थ इति क० ।

(३) तच्च प्रसिद्धिरिति क० ।

(४) आप्तोक्तत्वेत्यादि नन्वित्यन्तं पाठं ख०, ग०-चिद्विद्वत्प्रकाशकद्वये नास्ति ।

सोक्तत्वावधारणादिति चेत् । न । तस्याशक्यत्वात् ।
यदि चापौरुषेयत्वनिश्चये सत्येहा वेदादर्थप्रत्ययः^(१)
तदा दोषवत्पुरुषाप्रणीतत्वे सत्याकाङ्क्षादिमत्पदस्मा-
रितत्वेन वेदे पदार्थसंसर्गसिद्धिरस्त्विति वेदोऽप्यनुवा-
दकः स्यात् । तदुक्तं, “व्यस्तपुंदूपणाशङ्कैः स्मारितत्वात्

वधारणस्य, ‘अशक्यत्वादिति अन्वयबोधात् प्रागित्यादिः, वाक्यार्थ-
स्यापूर्वत्वेनाप्तोक्तत्वरूपमाध्याप्रमिद्धेः तथाचानाप्तोक्तशङ्काद्युदासो-
नाङ्गमिति भावः । इदमुपलक्षणं तच्छङ्काद्युदामस्याङ्गत्वेऽपि यत्र
कारणान्तरविरहात्तच्छङ्काविरहस्तत्राननुवादकत्वमस्मवाचेत्यपि द्र-
ष्टव्यं । दूपणान्तरमाह, ‘यदि चेति, ‘तदेति, एते यदार्थास्तात्पर्य-
विषयमिधःसंसर्गवन्त इति साध्यादि, ‘दोषवदिति, अयोग्यवाक्ये
अभिचारवारणाय सत्यन्त पदविशेषणं । न च तत्र योग्यताविरहाच्च
अभिचार इति वाच्यं । आदिपदेन योग्यताया अपरिग्रहान् ।
न चैवं विमर्मादिशङ्कनाक्ये अभिचार इति वाच्य । आदिपदेन
तात्पर्यपरिग्रहान् । आकाङ्क्षाव्यावृत्तिस्तु पूर्वदौत्या बोध्या । ‘पदार्थ-
संसर्गसिद्धिरिति, शब्दबोधाद्यागित्यादिः । ‘तदुक्तमिति आचार्य-
चरणैरपीति शेषः^(२) । ‘व्यस्तेति, ‘व्यस्ता’ विगता, ‘पुदूपणाशङ्का’
वक्तृदूपणाशङ्का येषां पदानां एतादृशैः पदे स्मारितत्वात्, ‘अमी’

(१) वेदादर्थनिश्चय इति ख० ।

(२) उदयनाचार्यैरित्यर्थः ।

यदैरमो । अन्विता इति^(१) निर्णीते वेदस्यापि न
तत्कुतः” ॥ न चैवं शब्दस्य प्रमाणत्वमपि, अनुमाना-
देव वाक्यार्थप्रमोत्यत्तेरिति ।

प्राभाकरास्तु व्यभिचारिशब्दव्यावृत्तमव्यभिचार्य-

पदार्थां, ‘अन्विता’ परस्परमसर्गवन्त, ‘इति निर्णीते’ इत्यनुमानेन
वेदम्यलेऽपि शाब्दबोधोदात्तं प्रागर्थं निर्णीते, ‘वेदस्यापि’, ‘तत्’ अनु-
वादकत्वं, न कुत इत्यन्वयः । दूषणान्तरमाह, ‘न चेति न वेत्यर्थं,
‘एवं’ सर्वत्र शाब्दबोधोदात्तात्पदार्थमसर्गानुमानस्यावश्यकत्वे, ‘प्रमाण-
त्वमपि’ वाक्यार्थबोधजनकत्वमपि, सिद्धयतीति शेषः^(२) । ‘अनुमाना-
देवेति, शाब्दमात्रम्यान एवानुमानादेवाभिमतवाक्यार्थप्रमोत्यत्ते
शब्दस्य मसर्गप्रमाजनकत्वकल्पनाया प्रयोजनाभावादिति भावः^(३) ।

कपिञ्चलानामभेदेत्यादौ कपिञ्चलपदार्थविशेष्यकचित्प्रकार-
कप्रतीतिपरमिति सामान्यतन्त्रात्पदार्थपक्षोऽपेक्षित इति कपिञ्चल-
पदार्थत्वेन वक्षिष्वाज्ञानात् वेदोमानुवादकं लोकम्यले च विशिष्य
तात्पर्यज्ञानस्यापेक्षिततया गृहीतप्रादिशाब्दानुभवकरणतया लौकि-
कशब्दोऽनुवादक इति मतमवतारयति, ‘प्राभाकरास्त्वित्यादिना,^(४)
‘व्यभिचारिशब्देति प्रमितिसंख्यायोग्यव्यावृत्तमित्यर्थं, यदा विम-

(१) यदीति क० ।

(२) यस्मीति शेष इति क० ।

(३) प्रयोजनाभावादित्यर्थं इति ख० ग० ।

(४) कपिञ्चलत्यादि प्राभाकरास्त्वित्यादिनेत्यन्तं पाठः ख० ग० चिद्वि-
पुस्तकस्येति ।

नृगतप्रमाप्रयोजकमुपेयं यदभावाद्नातोक्तवाक्याद्-
प्रमा अन्यथा कार्यवैचित्र्यं^(१) न स्यात्, तच्च ज्ञात-

त्वादिप्रवृत्तिहेतुज्ञानजनकव्यावृत्तमित्यर्थः, न त्वप्रमाजनकव्यावृत्त-
मित्यर्थः, तैरप्रमानभ्युपगमात्, 'अव्यभिचारोति निश्चलप्रमाजन-
कवाक्यावृत्तीत्यर्थः', किञ्चिदिति शेषः, 'अप्रमा' प्रमाविरहः, 'कार्यवै-
चित्र्यमिति कश्चिप्रमा कश्चित्तदभाव इत्येवं रूपमित्यर्थः, । न चैवं
शब्दप्रमात्वावच्छिन्नं प्रति किञ्चित्कारणाभ्युपगमे तन्मते प्रमाया-
गुणजन्यत्वापत्तिः^(२) प्रमात्वघटितधर्मावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिकका-
रणताम्रयस्यैव गुणत्वात् तथाच तस्यापमिद्वास्त इति वाच्यं । शब्द-
ज्ञानत्वमेव हि तस्य कार्यतावच्छेदकं न तु शब्दप्रमात्वं गौरवात्
व्यावृत्त्यभावाच्चेति^(३) न तस्य गुणत्वमिति भावः । परिशेषसौकर्यार्थं
तत्सूत्ररूपमभिधाय तज्ज्ञानकारणत्वं साधयति,^(४) 'तच्चेति तच्छब्द-

(१) शब्दाद् कार्यवैचित्र्यमिति क० ।

(२) तथाच यैरप्रमा स्वीक्रियते तेषां मते कार्यवैचित्र्यस्य कारणवैचित्र्य-
प्रयोज्यत्वाद् प्रमाभ्यमयोर्वैचित्र्यार्थं प्रमात्वावच्छिन्नं प्रति गुणत्वेन
अप्रमात्वावच्छिन्नं प्रति दोषत्वेन कारणत्वमवश्यमुपेयं, किन्तु यैरप्रमा
न स्वीक्रियते तेषां मते प्रमाभ्यमयोर्वैचित्र्यासम्भवात् प्रमात्वावच्छिन्नं
प्रति गुणत्वेन कारणत्वं निष्प्रयोजकमिति गुणजन्यत्वापादनं सम्भव-
दुक्तमिति भावः ।

(३) प्रमात्वं अप्रमाव्यावर्तकं यन्मते अप्रमा नास्ति तन्मते प्रमात्वमव्यावर्त-
कमिति तात्पर्यम् ।

(४) परिशेषेणादि साधयतीत्यन्त पाठ ख०-ग० चिद्विद्वत्पुस्तकद्वये नास्ति ।

वृत्तिप्रमाप्रयोजकमित्यर्थः, 'ज्ञातमुपयुज्यत इति शाब्दबोधं प्रती-
 त्यादिः, ज्ञानवृत्तिशाब्दबोधकारणतायां विषयतयाऽवच्छेदकमि-
 त्यर्थः, प्रमेयमात्रस्यैव खल्लिङ्गकानुमितौ ज्ञातोपयोगित्वेन सिद्धसा-
 धनवारणाय शाब्दज्ञानेति । शाब्दज्ञानस्य स्वाविषयकत्वेन विगोप-
 नीयत्वेन पदादिजन्यपदार्थोपस्थितिनिहायाः स्वाविषयकशाब्दज्ञा-
 नकारणताया विषयतासम्बन्धेनावच्छेदकत्वमादाय न सिद्धसाधनं ।
 शाब्दबोधजनकौभूतज्ञानविषयन्तु मार्यः भगवज्ज्ञानमादाय नैया-
 यिकमये सिद्धसाधनान् तस्मिन्नेऽपि तच्छाब्दबुद्धिं प्रति खल्लुपयोग्यस्य
 कान्तान्तरीयपदज्ञानस्य देवात् तात्पर्यविषयत्वेन सिद्धसाधनाच्चेति
 मन्यते । 'ज्ञायमानकरण इति, अत्र सप्रत्ययः निष्ठत्वं, अन्वयस्यास्य
 वैलक्षण्येन, तथाच ज्ञायमानकरणनिष्ठत्वे सति ज्ञानोपयोगित्वमि-
 चारिवैलक्षण्यत्वादित्यर्थः, 'ज्ञानोपयोगीत्यत्र ज्ञानपदं^(१) शाब्दबो-
 धपरं, अन्यथा व्याप्नौ व्यभिचारात् । बाधे विजिघ्र्य शाब्दबोध-
 प्रवेशात् यज्ज्ञायमानकरणनिष्ठत्वे सति यज्ज्ञानोपयोगित्वमिचारा-
 रिवैलक्षण्यं भवति तज्ज्ञानवृत्तिस्वाविषयकतज्ज्ञानकारणतायाः^(२)
 विषयतया अवच्छेदकं भवतीति सामान्यतो व्याप्तिनाभाय सामा-
 न्यतो ज्ञानेत्पुनः, चक्षुरादिनिष्ठे पिताद्यभावे भूयोऽत्रयवेन्द्रियम-
 यिकर्षं च प्रत्यक्षमादाय व्यभिचारवारणाय साध्यन्तं । ज्ञायमान-
 करणस्य ज्ञानावच्छिन्नतत्प्रमाकारणतावत्वं, अन्यथा चक्षुरादेरपि
 ज्ञायमानत्वेन करणत्वेन च तद्वृत्तिभूयोऽत्रयवेन्द्रियमयिकर्षादी

(१) विनोदज्ञानवदिति ख० ।

(२) तज्ज्ञानवृत्तिवृत्तान्तरादित्या इति म०, ग० ।

मुपयुज्यते ज्ञायमानकरणे ज्ञानोपयोगिव्यभिचारिवै-

व्यभिचारतादवस्थ्यात् चक्षुरादेरप्यनुमितिं प्रति ज्ञानावच्छिन्न-
तत्करणतावत्त्वेन तद्दोषतादवस्थ्यमिति तत्रमेति, ज्ञायमानकरण-
धूमादिनिष्ठरूपादौ व्यभिचारवारणाय तज्ज्ञानोपयोगीति, उप-
योगित्वं कारण-कारणतावच्छेदकसाधारणं, अतो न दृष्टान्तामङ्गतिः ।
साध्याभावनिश्चयाभाव-तज्ज्ञाप्यवत्पक्षनिश्चयाभावादपि^(१) व्यभिचारः
तस्यापि ज्ञायमानकरणसिद्धिमिच्छत्वात् तदनुमितिजनकत्वाच्च, एव-
मात्मसिद्धकानुमितौ कारणोभूतपरामर्शात्मनःसंयोगानुमितिप्रा-
गभावादौ च व्यभिचार इति तद्वारणाय 'व्यभिचारिवैलक्षण्येति
व्यभिचारिव्यावृत्तयेत्यर्थः, तदर्थं प्रमेतरज्ञानजनकावृत्तित्वं, प्रमा-
नमनुभवत्वमात्रं, तथाच सत्यजनकावृत्तित्वं पर्यवमितोऽर्थः, यथा-
न्युते तत्रमेति भ्रमाप्रसिद्धा अप्रसिद्धापत्तेः^(२) । एवञ्च साध्याभावनिश्च-
याभावादौ आत्मसिद्धकपरामर्शादौ तादृशानुमितिप्रागभावादौ
पक्षतादौ न कापि व्यभिचारः तेषां सत्यजनकात्मवृत्तित्वात् ।
आत्मा तु न ज्ञायमानकरणमिह इति न तत्र व्यभिचारः । न च
तत्र सूर्यक्रियायां कालत्वेनाधिकरणत्वेन वा सूर्यसिद्धकानुमिति-
हेतुभूतायां व्यभिचारः, तद्विरोपयोगिताया एव हेतुकरणात् ।

केचित्तु 'व्यभिचारिवैलक्षण्यं' भ्रमाजनकत्वं, भ्रमत्वं प्रमेतर-
ज्ञानत्वं प्रमानमप्यनुभवत्वमात्रमेव, तथाच सत्यजनकत्वं पर्यवसि-

(१) साध्याभावनिश्चयाभाव-साध्याभावव्याप्यवत्पक्षनिश्चयाभावादिविति

(२) प्रमेतरज्ञानाप्रसिद्धापत्तेरित्यर्थः ।

तोऽयं, शक्तिश्च न पदार्थसृष्टिजनिका किन्तु तस्या ज्ञानमेवेति न दृष्टान्तामङ्गतिः । अजनकत्वञ्च जनकतावच्छेदकशून्यत्वं नातः सत्यत्यनुपधाविकायामात्मलिङ्गकानुमितिजनकौभूतपरामर्शात्मनः संयोगादित्यक्तौ व्यभिचारः, जनकता च ज्ञायमानलिङ्गत्वावच्छिन्नजनकताव्यावृत्ता उद्बोधकौयजनकताव्यावृत्ता च यावद्वा तेन वस्तुमात्रस्यैव ज्ञायमानलिङ्गविधया प्रमेयसामान्यात्मककूटलिङ्गकानुमितिस्थानाभिपिक्तमाध्यसृष्टिजनकत्वेऽपि नाप्रसिद्धिः । न वा व्याप्ति-व्यपार्थतात्पर्यकत्वयोरपि सुषुप्तिदुद्बोधकविधया सृष्टिजनकत्वेऽपि दृष्टान्तामिद्धि-स्वरूपासिद्धौ । पक्षता च परमार्थे नानुमितिजनिकेति^(१) न तत्र व्यभिचारः । न चात्मलिङ्गकप्रमानुमिति-प्रागभावे व्यभिचार इति वाच्यम् । प्रागभावस्य तैरनभुपगमात् तज्ज्ञानानधिकरणत्वेन वा ज्ञायमानकरणस्य विशेषणीयत्वादि-त्याहुः ।

अन्ये तु 'ज्ञायमानकरण इत्यत्र सप्तम्यर्था जन्यत्वं, अन्वयस्यास्य ज्ञाने, तस्याच ज्ञायमानकरणजन्यज्ञानोपयोगित्वव्यभिचारिवैजस्य-तादित्यर्थः', यज्ज्ञायमानकरणजन्यतज्ज्ञानोपयोगित्वव्यभिचारिवैज-स्य भवति तज्ज्ञानवृत्तिस्वाविषयकतज्ज्ञानकरणतायां विषयतया अवच्छेदकं भवतीति सामान्यमुच्यते व्याप्तिः, भूयोऽवयवेन्द्रियमधिकर्षे चक्षुरादिनिष्ठपिप्ताद्यभावे च प्रत्यक्षमादाय व्यभिचारवारणाय ज्ञायमानकरणजन्येति यज्ज्ञानविशेषणं, तदर्थश्च ज्ञायमानत्वघटि-

(१) परैरनुमितिपाराभोचारात् न तेषां मत पक्षताया हेतुत्वमिति तात्पर्यम् ।

लक्षण्यत्वात् प्रमाहेतुत्वाद्वा व्याप्तिवच्छब्दशक्तिवच्चेति,

तद्वर्मावच्छिन्नकारणताकेति, अन्यथा चतुरादेरपि ज्ञायमानत्वात्
 करणत्वाच्च व्यभिचारस्य तदवस्थत्वात्, (१) उपयोगित्वञ्च कारण-
 कारणतावच्छेदकसाधारणं, तेन न, दृष्टान्ताप्रसिद्धिः । अनुमिति-
 मादायात्ममनःसंयोगादौ, बाधाभावादौ च व्यभिचारवारणाय
 'व्यभिचारीति, व्यभिचारिवैलक्षण्यसमञ्जसं भ्रमजनकतावच्छेदका-
 वच्छिन्नान्यत्वं, भ्रमत्वं प्रमेतरज्ञानत्वं, नातस्तत्रयेऽप्रसिद्धिः, प्रमाल-
 मपि अनुभवत्वमात्रमेव, तथाच सतिजनकतावच्छेदकावच्छिन्नान्यत्वं
 पर्यवसितोऽर्थः, सत्यनुपधाधिकायामात्ममनःसंयोगादिव्यक्तौ व्यभि-
 चारवारणायावच्छेदकानुभरणं, अन्यत्वं पूर्ववत् । प्रागभावस्तु
 तन्मते नास्त्येव तेनानुमित्यादिप्रागभावे न व्यभिचार इत्याहुः ।
 तदुभयमप्यमत् तद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यक-तद्वर्मावच्छिन्नप्रकारकस्मृतिः
 कदापि कस्यापि न जाता तद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यक-तद्वर्मावच्छिन्ना-
 भावनिवृत्त्याभावादौ व्यभिचारप्रसङ्गादिति भट्टेपः ।

‘प्रमेति, प्रमापदं शाब्दज्ञानपरं, तेन व्याख्यादौ न व्यभिचारः ।

यद्युज्ज्ञानहेतुर्भवति तज्ज्ञानशक्तिसाविषयकतज्ज्ञानकारणतार्था-
 विषयतया अवच्छेदकं भवतीति सामान्यमुखी व्याप्तिः, हेतुनमुप-
 योगित्वमात्रं कारण-कारणतावच्छेदकसाधारणं, अतो न दृष्टान्ता-
 प्रसिद्धिः । न चानुमितिमादायात्ममनःसंयोगे बाधाभावादौ व्यभि-
 चार इति वाच्यम् । यद्युज्ज्ञानहेतुत्वानुभवमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्न-

(१) तद्वर्मावच्छिन्नतादवस्थत्वादिति ख०, ग० ।

अन्यथा शब्दाभासोच्चेदप्रसङ्गः । न चाप्तोक्तत्वं तथा,
संवादान् प्रमाणे शुकोदीरिते भ्रान्तप्रतारकसंवादि-

कार्यतानिर्हृपितोपयोगिताविद्भवतीति विवक्षणीयत्वात् । न च
तथापि भूयोऽवयवेन्द्रियसन्निकर्षे व्यभिचार इति वाच्यम् । आध-
मानवघटितधर्मावच्छिन्नकरणताकथञ्ज्ञानवृत्तीति विवक्षणीय-
त्वात् । न च तथापि परामर्शे व्यभिचार इति वाच्यम् । ज्ञानान्यत्वे
धर्मात्ययेन हेतोर्मिश्रेषणीयत्वात् पृथक्ता-प्रागभावादिषु नैतन्मतेऽनु-
मितिहेतुरिति न तत्र व्यभिचारः । अत्रानुक्तमतकमाह, 'अन्यपेति,
यदि स्वरूपसदेव तात्पर्यं हेतुः न तु तद्विशेष इत्यर्थः, 'शब्दा-
भासोच्चेदिति तात्पर्यमन्वेददशायां यतात्पर्यकप्रवृत्त्या शब्दा-
स्तुपत्युच्चेदप्रसङ्ग इत्यर्थः, (१) वस्तुगत्या तात्पर्यस्य तत्र सत्त्वेन
तदर्थान्वयबोधसम्भवादित्यर्थः ।

परे तु 'अन्यपेति भवन्नत इति श्रेयः । शब्दाभासेति घटो-
ऽस्तीति वाक्ये घटाभावतात्पर्यधर्मे घटाभावबोधः (२) न स्यादित्यर्थः,
इत्याहुः ।

तात्पर्यं परिशेषवितुं प्रयोजकान्तरं निरश्नति, 'न चेत्यादिना,
'आप्तोक्तत्वं' प्रकृतवाक्यार्थगोचर्यपर्यायज्ञानवदुक्तत्वं, 'तथा' प्रमाप्रयो-
जकं, 'संवादान्' संवादिप्रवृत्तिजनकत्वात्, अत्राधितविषयकत्वादा, (३)

(१) इत्यर्थं इत्यन्तरं "यदा अन्यपरान्वयपरत्वमेव धत्त तात्पर्यं तदर्थ-
बोधानुपपत्त्युच्चेदप्रसङ्ग" इत्यभिप्रायः पाठ क-पिहितवृत्तके वर्तत इति ।

(२) घटामात्रम् इति म०, ज० ।

(३) अत्राधितविषयकबोधजनकत्वादिति क० ।

वाक्ये वेदे च तदभावादाप्तोक्तत्वानुमाने व्यभिचारि-
व्यावृत्तलिङ्गाभावाच्च । भावे वा तद्वत् एव शब्दस्य
प्रत्यायकत्वात्^(१) ।

‘भ्रान्तेति, भ्रान्तप्रतारकस्य भ्रमरूपविशेषादर्गनेन वाक्यार्थगोचर-
यथार्थज्ञानबलरूपाप्तत्वस्यासम्भवादिति भावः । ‘वेद इति मूर्खपथ-
मानवेद इत्यर्थः । ननु भवस्यैव वर्णानां नित्यैकतया श्रुत्यादिवाक्येऽपि
गिहकमादायाप्तोक्तत्वमस्ति । न च तथापि दैववशसम्बन्धे अपूर्वा-
नुपूर्वीकश्रुत्यादिमाचोक्तवाक्येऽप्याप्तिरिति वाच्यम् । भवस्येऽपि
तस्याप्रमाणत्वात् व्यवहारस्त्वसंग्रहात् अन्यथा वक्ष्यमाणयथार्थ-
तात्पर्यहेतुतापक्षेऽपि तथाप्रतीकारान् । एवं भ्रान्तप्रतारकवाक्येऽपि
प्रकृतवाक्यार्थाभिज्ञोक्ततादृगवाक्यादभिन्नत्वादाप्तोक्तत्वमस्ति भ्रान्त-
प्रतारकमाचोक्तापूर्वानुपूर्वीकवाक्यान्तु मान्ययदोषं जनयति^(२) व्यवहा-
रन्तु असंग्रहात् मूर्खपथमानवेदोऽपि कदाचिन् पण्डितपथमानः
वर्णानां नित्यैकत्वाभ्युपगमात्, अन्यथा वक्ष्यमाणतात्पर्यहेतुतापक्षेऽपि
तथाप्रतीकारान् इत्यस्मदभावाद्,^(३) ‘आप्तोक्तत्वानुमान इति । ननु
दोषाजन्मानुपूर्वीकत्वे अति अर्थज्ञानजन्यत्वमेव^(४) लिङ्गं स्यादित्यत-
श्चाह, ‘भावे वेति, ‘तद्वत् एव’ तच्चिद्वत् एव, ‘प्रत्यायकत्वादिति

(१) प्रमापकत्वादिति क० ।

(२) मान्ययदोषजनकमिति ख०, ग० ।

(३) इत्यदधेरतरेति ख०, ग० ।

(४) दोषाजन्मत्वे मान्ययदोषजन्यत्वमेवेति ख०, ग० ।

एतेनाप्रमाहेतुत्वं न भ्रम-प्रमाद-विप्रलिप्सा-करणा-
पाटवानां परस्परं व्यभिचारात् मिलितस्याव्यापक-

प्रत्यायकत्वप्रमत्तादित्यर्थः । न चेष्टापत्तिः, सत्त्वादिशुकादिवाक्ये
मौनिश्लोके च तदभावात् वर्णानां नित्यतया शब्दमात्रे तदभावाच्चेति
भावः । इदमुपलक्षणं वस्तुतस्तु आप्तोक्तत्वस्य प्रकृतवाक्यार्थगोचर-
व्यपार्यज्ञानवदुक्तत्वरूपस्य शब्दधौजनकत्वे नानावाक्यार्थगोचर-
व्यपार्यज्ञानानन्तरोक्तस्यैकमात्रतात्पर्यकनानार्थकस्य तात्पर्याविषयेऽपि
शब्दबोधजनकत्वापत्तेः तादृशव्यपार्यज्ञानजन्यानुपूर्वीकत्वस्याप्तोक्त-
रूपत्वे वेद-मौनिश्लोकधोरव्याप्तेः वेदानुपूर्व्या नित्यत्वादित्येव
दूषणं सारं^(१) ।

केचित्तु भ्रमजनकदोषाभावः प्रमायां हेतुः भ्रमजनकदोषस्य
न भ्रमप्रमादादिः परस्परं व्यभिचारात् किंवा आप्तोक्तत्वाभाव इति
तदभाव आप्तोक्तत्वं शब्दप्रमाहेतुरित्याप्तोक्तत्वस्य हेतुत्वे शुक्तिमा-
त्रकृततनुपन्यस्य दूषयति, 'एतेनेति, 'भ्रमेति, 'भ्रमः' उच्चारणी-
यवाक्यार्थगोचरीवक्तुर्भ्रम इत्यर्थः, 'प्रमादेति, 'प्रमादः' अनवधानता,
या च वाक्यार्थज्ञानरूपगोच्यस्य वक्तुश्चारणीयवाक्यार्थनिरूपय-
त्यतिरेकः, यद्वज्जेन शुकादिवाक्यार्थनिरूपयत्यतिरेको दारितः,
'विप्रलिप्सेति, 'विप्रलिप्सा' प्रतारणा, या च एकरूपेणावगतान्य-
रूपेण बुबोधयिषा, 'करणापाटवेति, इच्छाविषयोभूतवर्णानु-
कूलकरणमयोगानुत्पादकासीन-तदनुवृत्तकरणमयोगः' करणापा-

त्वात् । किन्वाप्तोक्तत्वाभावस्याप्रमाहेतुत्वं तदभाव-
श्चाप्तोक्तत्वं प्रमाहेतुरित्यपास्तं । आप्तोक्तत्वस्य प्रथमं
लिङ्गाभावेन ज्ञातुमशक्यत्वात् ।

अतएव व्यभिचारशङ्काविरहो^(१) हेतुः सा च
लोके भ्रमादिमूलेत्याप्तोक्तत्वानुमानादुच्छिद्यते,^(२) वेदे
चापौरुषेयत्वनिश्चयेनेति निरस्तं । अभिमतवाक्यार्थ-

उत्वं, 'करणं' कण्ठादि, 'अव्यापकत्वादिति' प्रत्येकघनेऽपि शब्दाभा-
वदर्शनादित्यर्थः, 'अप्रमाहेतुत्वमिति, इतीति शेषः ।

बाधितार्थकत्वशङ्काविरहः शब्दशोधे हेतुः, सा च लौकिक-
वाक्ये आप्तोक्तत्वनिश्चयादुच्छिद्यते वेदे चापौरुषेयत्वनिश्चयादतो
बाधितार्थकत्वशङ्काविरोधित्वेनाप्तोक्तत्वनिश्चयो हेतुः । न चैवं वेदे
व्यभिचारः, तत्र बाधितार्थकत्वशङ्काविरोधिनोऽपौरुषेयत्वनिश्चयस्यैव
कत्वादित्यपि मतं निराकरोति, 'अतएवेति' आप्तोक्तत्वस्य प्रथम-
मस्यहीतत्वादेवेत्यर्थः । 'व्यभिचारः' बाधितार्थकत्वं, 'भ्रमादिमूलेति'
वक्तुर्भ्रमादिशङ्कामूलेत्यर्थः, 'उच्छिद्यते' नोत्पद्यते, 'निश्चयेनेति,
तथाच बाधितार्थकत्वशङ्काविरोधित्वेनाप्तोक्तत्वनिश्चयो हेतुरिति
भावः ।

केचित्तु बाधितार्थकत्वशङ्काविरहः शब्दप्रमाहेतुरिति केचिदु-

(१) व्यभिचारशङ्कानिरासोऽपीति क० ।

(२) विच्छिद्यत इति ख० ।

स्यापूर्वत्वेन साध्याप्रसिद्धेः वेदे सदोपपुरुषाप्रणीत-
पदस्मारितत्वेन संसर्गसिद्धेरनुवादकतापत्तेश्च । नापि
दोषाभावः भ्रान्तप्रतारकवाक्यजन्यज्ञाने प्रत्यक्षेण-
गृहीतसंवादे तदभावात् । दोषाभावस्य हेतुत्वात् तत्र
वाक्यं मूकमेव व्यवहारस्तु प्रत्यक्षादिति चेत् । न ।

वदन्ति तस्मिन् निराकरोति, (१) 'अतएवेति, इति यथाश्रुतग्रन्थं सङ्ग-
मयन्ति । तदस्य, बाधितार्थकत्वञ्चाविरहस्य शब्दाभासमाधारण-
तया व्यभिचारिव्यावृत्तत्वाभावेन तद्रूपणस्य प्रकृतानुपयोगित्वात् ।

अभिमतमिति प्रकृतेत्यर्थः, 'अपूर्वत्वेन' चन्वयबोधात्पूर्वमप्रतीतत्वेन,
'माध्यम्य' आपोक्तवक्ष्यमाध्यम्य । मन्वेवं वक्ष्यमाणतात्पर्यमपि
प्रथमं दुर्ग्रहणस्यापि प्रकृतवाक्यार्थवाच्यार्थघटितत्वात् इत्यरूपेराह,
'वेद इति, 'वदोपेति एते पदार्था मिथः संगतवन्तः सदोपपुरु-
षाप्रणीतपदस्मारितत्वादित्यादिकमेनेत्यर्थः, व्यभिचारप्रक्षोभेदार्थं
अपीरूपेण निश्चयस्यावश्यकत्वेन सदोपपुरुषाप्रणीतत्वपक्षे विशिष्टा-
भावादिति भावः । अत्र पदं यतात्पर्यकत्वेन विशेषणीयं तेन
विशमादिशुकोदीरितपदार्थेषु न व्यभिचार इति ध्येयं । 'दोषा-
भाव इति, शब्दप्रमाप्रयोजक इति शेषः । 'दोषाः' भ्रम-प्रमाद-
विप्रनिष्ठा-करणापाटवरूपाः । 'तदभावादिति प्रतारणादूपदोष-
मत्वात् दोषाभावायमादित्यर्थः । शङ्कते, 'दोषाभावमिति, 'हेतु-
मात्' शब्दप्रमायां हेतुमात्, 'मूकमेव' धर्मित्यजनकमेव, 'व्यवहारः'

अनुभवापलापापातात्^(१) तद्धेतुत्वे विवादान् वेदेऽप्य-
नुवादकतापत्तेश्च । किञ्च दोषाभावस्य प्रमाहेतुत्वे-
ऽप्रमायां दोषः कारणं तस्य च प्रत्येकं हेतुत्वे^(२) व्यभि-
चारः मिलितस्य तत्त्वे^(३) एकस्मादप्रमा न स्यात् अमा-

प्रवृत्त्यादिः, 'प्रत्यक्षादिति, असंसर्गापहादिति शेषः, तेन सर्वत्र
प्रत्यक्षासत्तेऽपि न व्यवहारानुपपत्तिः । 'अनुभवेति, तदाक्यश्रवणान-
न्तरं इदं शाब्दप्राप्तीत्यनुव्यवसायादिति भावः । ननु कृतकारण-
बाधादनुव्यवसायस्य तत्राप्रमाणं कस्यते इत्यत आह, 'तद्धेतुत्व-
इति दोषाभावस्य शाब्दप्रमाहेतुत्व इत्यर्थः । ननु अविद्यमानार्थ-
प्रतिपिपादयिषारूपप्रतारणा दोषः आन्तप्रतारकवाक्ये च सा ना-
स्त्येवेत्यत आह, 'वेदेऽपीति, दोषाभावज्ञाने सति सदौपपत्त्या-
प्रणीतपदस्मारितत्वेन लिङ्गेन प्रथमं संसर्गसिद्धेः सम्भवादिति भावः ।
ननु हेतुज्ञानसत्तेऽपि सर्वत्र प्रथमं व्याख्यादिज्ञानस्यावश्यकत्वे माना-
भावात् वेदस्य नानुवादकतेत्यस्तरसादाह, 'किञ्चेति, 'अप्रमाया-
मिति, कारणं वक्तव्यमिति शेषः, अन्यथा अप्रमाप्रयोजकाभावात्
प्रमेति सिद्धान्तस्य व्याकीर्णापत्तेरिति भावः । अप्रमा च तत्रये
असंसर्गापहविशिष्टमष्टहीतमेदं ज्ञानद्वयं, 'तस्य चेति अमादेर्दोष-
स्येत्यर्थः, 'तत्त्वे' तद्धेतुत्वे । ननु दोषत्वेन कारणतास्त्वित्यत आह,

(१) अनुभवापलापादिति ख० ।

(२) तस्य च हेतुत्वे प्रत्येकं व्यभिचार इति ख० ।

(३) मिलितस्य हेतुत्व इति क० ।

दीनां प्रत्येकं दोषत्वेननुगमः मिलितस्य तु तत्त्वे^(१)
 एकस्मादप्रमानुदयप्रसङ्गः । तस्मात् लाघवात् यथार्थ-
 तात्पर्यकत्वं शाब्दप्रमाप्रयोजकं तच्च यथार्थवाक्यार्थ-

‘भ्रमादीनामिति भ्रमत्वादौनामित्यर्थः, ‘दोषत्वे’ दोषरूपत्वे, ‘अनु-
 गम इति पूर्ववद्वाभिचार इत्यर्थः, ‘मिलितस्य’ मिलनस्य,
 चतुष्टयापेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वस्येति यावत्, ‘तत्त्व इति तत्प्रदेन
 दोषत्वपरामर्शः तथाच दोषत्वत्व इत्यर्थः, यदि च भ्रमाभावत्वा-
 दिना भ्रमाद्यभावकूटमेव प्रमाकारणं प्रमाकरणतावच्छेदकावच्छि-
 न्नप्रतियोगिताकाभावत्वेन अनुगतौक्यतमाद्य भ्रमादीनां अप्रमा-
 कारणत्वं भ्रान्तप्रतारकवाक्ये शोक्तप्रतारणाविरहाच्च व्यभिचारः
 तथापि वक्ष्यमाणतात्पर्यापेक्षया भ्रमाद्यभावचतुष्टयस्य कारणत्वे
 गौरवं विद्यमानादिशक्यवाक्येऽतिप्रसङ्गस्येत्यभिप्रायेणोपपन्नं हरति, ‘तस्मा-
 द्वाधवादिति, ‘लाघवादित्युपसृत्तत्वं विद्यमानादिशक्यवाक्यव्यावृत्तत्वा-
 चेत्यपि बोध्यं । ‘यथार्थवाक्यार्थेति यदिग्रेष्यक-तत्प्रकारिका शाब्द-
 प्रमा फलौभूता तदिग्रेष्यक तत्प्रकारकवचनार्थप्रतीतिप्रयोजनकत्वमि-
 त्यर्थः । ॥ च तस्मिन्ने यथार्थत्वविशेषणं व्यर्थं अव्यावर्तकत्वादिति
 वाच्यं । सिद्धान्ते ‘गौरवादित्यनन्तरं अस्यापि दोषस्योद्दनीयत्वात् ।
 ननु तादृशप्रतीतिप्रयोजनकत्वं न तादृशप्रतीतीत्याजन्त्यत्वं वर्णमा-
 चस्यैव तेषां नित्यतया शब्दमात्रे तदसम्भवात् । अथ तादृ-

प्रतीतिप्रयोजनकत्वं लोक-वेदसाधारणं तदभावाद-
प्रमा स एव दोषः, न हि जात्यैव कश्चिदोषः, तद्वि-

शप्रतीतीच्छाजन्यानुपूर्वीकत्वं आनुपूर्वीं च तद्वये शब्दसमवेत-
पदार्थान्तरं सा च वर्णानां नित्यत्वेऽप्यनित्यैवेति नासम्भव इति चेत् ।
न । लौकिकवाक्यसङ्घेऽपि वेदासङ्घात् वेदानुपूर्व्यास्तद्वये नित्य-
त्वात् । नापि तादृशप्रतीतिजनकत्वं, तज्जनकत्वं हि स्वरूपयोग्यत्वं^(१)
फलोपधायकत्वं वा, नाद्यः लक्षणादिना सर्वस्यैव सर्वत्र स्वरूप-
योग्यतया अव्यावर्तकत्वात् एकतात्पर्यकलौकिकवाक्यस्यापि अन्य-
विषयकप्रतीतिस्वरूपयोग्यतया 'अतएवान्यघटाभिप्रायेणेत्याद्यपिम-
ग्न्यासङ्गतेऽद्य । न द्वितीयः प्रथमनुर्यप्येवत्वात् एकस्यैव शब्दस्य
पुरुषभेदेन काष्ठभेदेन च नानार्थप्रत्यायकत्वादव्यवस्थितेः, 'अत-
एवान्यघटाभिप्रायेणेत्याद्यपिमग्न्यासङ्गतेऽद्य तेन अन्येन वक्तुरिच्छा-
विरहादेव गृहवर्तिघटानन्वयबोधप्रतिपादनादिति । मैवं । तादृ-
शप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वस्य तदर्थत्वात्, उच्चरितत्वञ्च ज्ञापितत्वं न
जन्यत्वं, तेन वर्णानां नित्यत्वेऽपि न सतिः न वा ईयानभ्युपगमे-
ऽपि मौनिस्रोतैःस्थाप्तिः, इदञ्च तद्वये वेदेऽप्यस्ति यथार्थप्रतीती-
च्छया अध्यापकेनैव ज्ञापितत्वात् मुख्यपद्यमानवेदस्य पण्डितपद्यमा-
नवेदादमित्र एव वेदस्य नित्यत्वात् नित्यानुमेयवेदे च तदर्थज्ञाप-
कत्वेन ज्ञानमेव पृथक्सामक्षी वच्छ्रुत इति तत्रैव तस्य व्यभिचारो
न दोषाय । न च तथापि तात्पर्यभ्रमेण तात्पर्याविषयेऽपि विषया-

(१) तत्स्वरूपयोग्यत्वमिति छ०, ग० ।

घातकत्वाच्च भ्रमादीनां दोषत्वं । अतएव श्रान्तप्रता-

वाधात् शब्दप्रमाणनक्षेत्रातिरिति वाच्यं । परन्तु तात्पर्यधर्मेण
शब्दबुद्ध्यनभ्युपगमात् स्वरूपगतो यथार्थतात्पर्यस्य साधवात् तदि-
ष्टिष्ठानस्य च शब्दधौष्टेत्वात् भ्रमस्य च तत्र ये विप्रतिष्ठान-
त्वाभावादिति भावः । 'शुकादिवाक्यस्य प्रमाणमित्याद्यधिमग्न्यतु
तत्रैवोपपादयिष्याम' । ननु तदेव प्रमाप्रयोजकं तदभावात्प्रमित्य-
भावइति कुतोऽस्य शब्दप्रयोजकत्वमित्यत आह, 'तदभावादिति,
'अप्रमा' प्रमित्यभावः^(१) भ्रमस्य तैरनङ्गीकारात्^(२) । ननु दोषा-
देवाप्रमेति नियमात्कथं ततः सा श्यदित्यत आह, 'अ एव दोष-
इति, 'अ एव' यथार्थतात्पर्यज्ञानाभाव एव, 'दोषः' शब्दप्रमायां
दोषः । ननु तदभावस्य कथं दोषत्वं दोषत्वस्य जातिरूपत्वादित्यत-
आह, 'न चेति, 'दोषः' दोषव्यवहारविषयः, तथाच दोषपदस्य-
तावच्छेदकं न जातिरित्यर्थः, ज्ञानत्वादिवा साहचर्यादिति भावः^(३) ।
नन्वेवं तदभावस्य दोषत्वे कथं भ्रमादिषु दोषव्यवहार इत्यत आह,
'तदिघातकत्वाचेति शब्दप्रमाकारणीभूतस्य यथार्थतात्पर्यस्य विघा-
तकत्वाचेत्यर्थः, 'तदिघातकत्वं' तदिरोधित्वं, 'भ्रमादीनां' भ्रम-
प्रमाद-विप्रतिष्ठा-करणापाटवार्ता, 'दोषत्वं' दोषव्यवहारविषयम् ।

(१) प्रमाण अभाव इति न०, अ० ।

(२) तद्वदेऽनङ्गीकारादिति अ० ।

(३) श्रान्तप्रतापे विप्रतिष्ठोपे दोषत्वं वर्तते दोषत्वग्रन्थे दोषाभावात्तदज्ञाने
ज्ञानस्य वर्तते दोषाभावात्तदज्ञाने श्रान्तस्य दोषत्वस्य वर्तते इति साहचर्यम् ।

रकवाक्यं शुकादिवाक्यञ्च प्रमाणं संवादात् । अत-
एवान्यघटाभिप्रायेण^(१) गेहे घटोऽस्तीत्युक्ते यत्र घटा-
न्तरं हृद्वा तमानयति तत्रान्यपरत्वाच्छब्दो न प्रमाणं
व्यवहारस्तु प्रत्यक्षादेव यष्टीः प्रवेशयेति च मुख्यार्थबोधे

यद्यपि स्वप्रतीतविपर्ययप्रतिपिपादयिषायाः प्रतारणाया न यद्यार्थ-
तात्पर्यविरोधितं भ्रान्तप्रतारकस्यले तत्तत्त्वेऽपि यद्यार्थतात्पर्यसत्त्वात्,
तथापि अविद्यमानार्थप्रतिपिपादयिषारूपप्रतारणैव दोष इत्यभि-
प्रायेणैवेदमुक्तं । 'अतएव' यद्यार्थतात्पर्यस्य शाब्दप्रमाणयोजकत्वादेव,
एवमप्येऽपि, 'भ्रान्तप्रतारकेति, तथापि प्रतारणानुरोधेन प्रकृतवा-
क्यार्थगोचरयद्यार्थप्रतीतीच्छायाः सत्त्वादिति भावः । 'शुकादिवा-
क्यञ्चेति, यद्यपि तन्मये ईश्वरानभ्युपगमात् शुकादिवाक्ये न यथो-
क्ततात्पर्यसम्भवः^(२) तथापि शुकादिवाक्यपदं शिष्यकोक्तवाक्यसमा-
नाकारशुकादिवाक्यपरं, तत्र तन्मये वर्णानां नित्यैकतया शिष्यक-
पुस्तकमादाय यथोक्ततात्पर्यसम्भवात् । दैवशसम्पत्तापूर्वार्थकशुकादि-
माचोक्तवाक्यन्तु न प्रमाणं व्यवहारस्तस्यसंग्राह्यहृदिति भावः ।
'अन्यघटाभिप्रायेण' नीलघटाभिप्रायेण, 'घटान्तरं' पीतघटं, 'अन्य-
परत्वात्' अन्यमाधतात्पर्यकत्वात् नीलघटतात्पर्यकत्वादिति यावत्,^(३)
'न प्रमाणं' न पीतघटे प्रमाणं, न पीतघटविषयकप्रमितिजनक-

(१) अन्यग्रहवर्तिनघटाभिप्रायेणेति ख० ।

(२) न यथोक्तवाक्यार्थस्य सम्भव इति क० ।

(३) पीतघटातात्पर्यकत्वादिति यावदिति ख०, ग० ।

न प्रमाणं यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायात् ।
तच्च तात्पर्यं ज्ञातमुपयुज्यते ज्ञायमानकरणे ज्ञानोप-

मिति यावत्, 'स्ववहारस्त्विति पीतघटविषयकस्ववहारस्त्वित्यर्थः ।
यद्यपि यथा शुकादिवाक्येषु चिचकवाक्यमादाय यथार्थतात्पर्य-
मभवत् वर्णोनादित्येकरूपत्वाभ्युपगमात् तथा नीलघटमात्राभि-
प्रायप्रयुक्ते नेहे घटोऽस्तीतिवाक्येषु पीतघटाभिप्रायकपुरुषाकारौ-
यणेहेघटोऽस्तीतिवाक्यमादाय पीतघटतात्पर्यकलसम्भवात् कुतो न
पीतघटे प्रमाण, तथापि घटान्तरपदं न पीतघटपरं अपि न
यदुपदृष्टप्रतीतीच्छत्या नेहे घटोऽस्तीतिवाक्यं कदापि केनापि
नोच्चरितन्नादृष्टघटव्यक्तिविशेषपरमित्यदोष इति ध्येयः । 'यष्टौ प्रवे-
श्येति चेति, अतएवेत्यनुपपन्नते, 'मुखार्थबोधे' कर्मत्वविशेष्यकषष्टि-
प्रकारकबोधे, 'न प्रमाणं न प्रमितिजनक, 'यत्परः' यदर्थतात्प-
र्यक, (१) 'न शब्दार्थः' शब्दजन्यप्रमिति विषयः, तात्पर्यभूमेण च
न शब्दप्रमेति भावः । पूर्वं सामान्यतः शब्दप्रमाप्रयोजकत्वेन पद-
यिना ज्ञानोपयोगित्वं साधितमिदानीं विशिष्य तात्पर्यत्वेन पद-
यिना ज्ञानोपयोगित्वं साधयति, 'तच्चेति, अतो न पीतघटः,
'ज्ञातमुपयुज्यते' इति ज्ञाननिष्ठत्वाविषयकशब्दबोधकारणताया
विषयताममन्त्रेणावच्छेदकमित्यर्थः, यथाश्रुते उत्तरकृतेषामुद्घोषे, 'ज्ञा-
यमानकरण इति, 'साधयत्यत्र प्रत्ययः', अन्यपद्यास्य 'वेजस्ये' 'ज्ञा-
नोपयोगितायां ज्ञानपदं शब्दबोधपरं, तथाच ज्ञायमानकरणवृत्तिरे-

(१) इह यदपि तात्पर्यं इति न. १

योगिव्यभिचारिवैलक्षण्याद्याप्तिवच्छक्तिवच्च,^(१) अन्यथा
अन्यपरादन्यान्यबोधो न स्यात् इति शब्दाभासोच्छेद-

सति शब्दबोधोपयोगिव्यभिचारिवैलक्षणादित्यर्थः, यज्ज्ञायमान-
करणवृत्तित्वे सति यज्ज्ञानोपयोगिव्यभिचारिवैलक्ष्यं भवति तज्-
ज्ञानवृत्तिस्त्वाविषयकतज्ज्ञानकारणताया विषयतया अवच्छेदकं भव-
तीति सामान्यतोऽप्यग्निः,^(२) तेन न 'व्याप्तिवदिति दृष्टान्तसङ्गतिः',^(३)
प्रत्यक्षव्याप्तिस्तु पूर्ववद्वेदोऽप्यग्निः^(४) । तच्चानुकूलतर्कमाह, 'अन्येति
यदि स्वरूपसद्वैव यथार्थतात्पर्यं हेतुः न तु तन्निश्चय इत्यर्थः, 'अन्य-
परात्' अन्यपरत्वमात्रेणानिश्चितात् एकपरत्वेन सन्दिग्धात् अन्यपर-
त्वेन निश्चितादिति यावत्, उभयतात्पर्यकशब्दादिति शेषः, 'अन्या-
न्यबोधो न स्यात्' अन्यमानस्यैवान्यबोधो न स्यात्, यच्च तात्पर्य-
सन्देहः तच्चाप्यन्यबोधः स्यादिति यावत्, स्वरूपमतोऽयथार्थतात्पर्य-
स्याविशिष्टत्वादिति भावः । 'शब्दाभासोच्छेदप्रसङ्गः' तात्पर्यसन्देह-
दशायां शब्दबोधोपजनकशब्दोच्छेदप्रसङ्गः । ननु यथार्थतात्पर्य-
निश्चयस्य शब्दधीहेतुत्वे तात्पर्यभ्रमात् शब्दबोधो न स्यात् भ्रमस्य
तन्मते^(५) विशिष्टज्ञानत्वाभावेन निश्चयत्वाभावादित्यत आह, 'तद्-

(१) शब्दशक्तिवच्चेति ख० ।

(२) सामान्यमुखी व्याप्तिरिति ख०, ग० ।

(३) तेन व्याप्तिवदिति दृष्टान्तसङ्गतिरिति ख०, ग० ।

(४) पूर्ववदवसेयेति ख०, ग० ।

(५) भवन्मत इति ख०, ग० ।

गतत्वेन परस्परव्यभिचाराद्हेतुत्वात् तात्पर्यग्राहकता
 त्वननुगतानामपि व्याप्यत्वात् धूमादीनामिव । तच्च
 तात्पर्यं वेदे न्यायगम्यं, यच्च न्यायात् तात्पर्यमव-
 धार्यते स एव वेदार्थः, लोके च न केवलं न्यायानु-

नेति, तज्ज्ञानमिति श्रेयः । मन्वेदन्तात्पर्यग्राहकतैव प्रकरणादीनां कथं.
 स्यात् अननुगतत्वादित्यत आह, 'तात्पर्येति, 'व्याप्यत्वादिति, व्याप्य-
 त्वाननुगमेऽपि न दोषः तत्तत्सिद्धकानुमितिं प्रति तत्तत्सिद्धकपरा-
 मर्शानाद्वारणतयाः सर्वममनत्वात्, तदेवाह, 'धूमादीति धूमा-
 लोकानामननुगतानां व्याप्यतया यथा वज्रिपादकत्वमित्यर्थः ।
 एतावता प्रबन्धेन लौकिकोऽनुवादकोवैदिकः प्रमाणमिति व्यवस्था-
 पयितुमाह, (१) 'तच्च तात्पर्यमिति, 'वेदे' वेदजन्यग्राह्यबोधे,
 'न्यायगम्यमिति, न्यायगम्यं सत्कारणमित्यर्थः, न्यायगम्यत्वं चाक्षात्-
 परम्परया न्यायप्रयोज्यज्ञानविषयत्वं, तेन वेदे आप्तवाक्यादिना
 तात्पर्यपक्षेऽपि न चिति । न्यायः अनादिमौमांसकपरम्परानिष्ठा
 युक्तिः, या च साधन-गौरव-तर्क-शुद्ध्यर्थपरपदसमभिधायार इत्येव-
 मादिरूपेति भावः । अथ हेतुमाह, 'यथेति, माक्षात्परम्परया
 वेति त्रैप, 'स एव', 'वेदार्थः' वेदजन्यग्राह्यबोधविषयः, यत इति
 त्रैपः, तथाच वेदजन्यग्राह्यबोधप्रति न्यायप्रयोज्यतात्पर्यपक्षो हेतुः
 यच्च न्यायाभावपक्षे पदार्थापत्तिरिषंभगांशमात्रमिति भावः । अथ
 'वेदपदं वेदममानार्थकसत्त्वादेरप्युपपन्नकमिति ध्येयं । 'लोके चेति,

(१) व्याप्यत्वेत्यादि व्याहृत्यता पाठ स० म० चिह्नितपुस्तकद्वये नास्ति ।

सारि तात्पर्यं इति न न्यायगम्यं किन्तु पुमभिप्राय-
नियन्त्रितं, न्यायाविषयेऽपि पुरुषेच्छाविषये प्रतीति-
जनकत्वात् पुंवचसां । वक्ता च परकीयवाक्यार्थज्ञानो-
त्पादनेच्छया वाक्यमुच्चारयति^(१) सा चेच्छा यदि वक्तु-

लौकिकवाक्यस्यैवेत्यर्थः, 'न्यायानुसारि' न्यायविषयमतिपादकं, 'न
न्यायगम्यमिति न साक्षात्परस्परया न्यायप्रयोज्यज्ञानमोक्षरं सदैव
शब्दधीप्रयोजकमित्यर्थः, 'पुमभिप्रायनियन्त्रितमिति न्याय-तद-
तिरिक्तगम्यसाधारणवस्तुतात्पर्यमात्राधीनमित्यर्थः, तत्र शब्दज्ञान-
मिति शेषः । अत्र हेतुमाह, 'न्यायाविषयेऽपीति, अपिशब्दात्
न्यायविषयममुच्यते, निद्वारणे सप्तमी, 'पुरुषेच्छाविषय इति वक्ति-
च्छाविषयस्यैव प्रतीतिजनकत्वादित्यर्थः, 'पुंवचसां' लौकिकवचसां ।
ननु वक्तुस्तत्पदार्थविशिष्टज्ञानं कुतोऽमुमेयं तात्पर्यान्तुरोधेन वक्तु-
स्तत्पदार्थविशेषक-तत्पदार्थप्रकारकज्ञानसत्तेऽपि तत्पदार्थविशिष्ट-
ज्ञानाभावेन बाधितत्वादित्यतो यद्यर्थतात्पर्यान्तुरोधेनैव वक्तुस्तत्प-
दार्थविशिष्टज्ञानस्याबाधितत्वमुपपादयति, 'वक्तेत्यादिना 'निर्वहती-
त्यन्तेन, 'वाक्यार्थज्ञानेति तत्पदार्थविशेषक-तत्पदार्थप्रकारकयथार्थ-
प्रतीतीच्छेत्यर्थः, परकीयतादृशज्ञानरूपं यदिह तत्साधनताज्ञाना-
धीनत्वात् वाक्यानुकूलकण्ठाद्यभिघातजनककृतेरिति भावः । 'वा च'

(१) वाक्यं रचयतीति ख० ।

यथार्थवाक्यार्थज्ञानपूर्विका भवति तदैव परं तदुच्चारणस्य पुनभिप्रेतयथार्थवाक्यार्थज्ञानपरत्वं यथार्थज्ञानेच्छाव्याप्यं निर्व्वहतीति वक्तुर्यथार्थवाक्यार्थज्ञान

परकीयतादृशज्ञानगोचरा च, 'यथार्थवाक्यार्थज्ञानपूर्विकेति पूर्वकास्तद्वृत्तिस्तत्पदार्थविश्लेषकस्तत्पदार्थप्रकारकज्ञानजन्या भवतीत्यर्थः, तस्या पूर्वकाले यदि वक्तुस्तदृशज्ञानान्तिष्ठतीति समुदायार्थः, 'तदुच्चारणस्य' तदाक्यस्य, 'पुनभिप्रेतयथार्थवाक्यार्थज्ञानपरत्वं' तत्पदार्थविश्लेषकस्तत्पदार्थप्रकारकयथार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूपं यथार्थतात्पर्यं, 'यथार्थज्ञानेच्छाव्याप्यमिति परकीयतत्पदार्थविश्लेषक-तत्पदार्थप्रकारकयथार्थप्रतीतिविषयकेच्छाव्याप्यमित्यर्थः, व्याप्यता च तदुद्घटितत्वात् निर्व्वहतीति वक्तुस्तदृशेच्छापूर्वकाले वक्तुस्तदृशज्ञानविरहे व्यापकीभूतायास्तदृशेच्छाया एवावशयेन व्याप्यीभूतस्य यथार्थतात्पर्यस्य सुतरामवशत्वात् व्यापकाभावे व्याप्याभावस्यावश्यकत्वात् । न च व्यापकीभूता वक्तुस्तदृशज्ञानप्रतीतीच्छैव सा कथं तादृशज्ञानं विनानुपपद्येति वाच्यम् । वक्तुस्तदृशज्ञानप्रतीतीच्छा हि घटमिति वाक्यं घटवत्कर्मत्वविश्लेषकत्वावच्छिन्नघटप्रकारताभाभिज्ञानश्चनयलित्याकारा यथार्थस्य तदुद्घटितत्वात् तादृशिच्छायां तादृशज्ञानं कारणं तत्र च विशेषणीभूतघटवत्कर्मत्वादिकं विषय इति कर्मत्वादिविश्लेषकं घटादिप्रकारकज्ञानं विनानुपपद्येत्यभिप्रायः । 'इतीति, अबाधितामिति ज्ञेयं, अबाधिता वक्तुस्तदृशज्ञानप्रतीतीच्छाव्याप्यमित्यर्थः । ननु यथार्थवाक्यार्थतात्पर्य-

वक्ष्यामविज्ञाय यथार्थप्रतीतिपरत्वं ज्ञातुं न शक्यत इति
प्रथममाप्तवाक्याद्वक्तृज्ञानानुमानपूर्वकमर्थतयात्वम-
नुसन्धाय यथार्थतात्पर्यनिश्चयः । अनुमानच्चेदं वाक्यं

कृतं तत्पदार्थविशेष्यक-तत्पदार्थप्रकारकयथार्थप्रतीतीच्छोद्धरितत्वं
तत्तत्पदार्थवत्तत्पदार्थ-विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्पदार्थ-प्रकारताशक्ति-
प्रतीतीच्छोद्धरितत्वमिति यावत्, तच्च शब्दबोधात्पूर्वं निश्चेतु-
मशक्यं तत्पूर्वं तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्ताशानाभावात् तत्पदार्थवत्तत्प-
दार्थस्यापि विशेषणतावच्छेदकत्वात् विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य
च विशिष्टविशिष्टज्ञाने हेतुत्वात् । न च तत्पदार्थः तत्पदार्थवान्
तत्पदार्थविशिष्टज्ञानविषयत्वादितिक्रमेण वक्तुस्तत्पदार्थविशिष्टज्ञान-
विषयत्वं हेतुज्ञानं तत्पदार्थवत्त्वमनुमेयं ततो यथार्थवाक्यार्थतात्पर्य-
निर्णय इति वाच्यं । वक्तुः तत्पदार्थविशिष्टज्ञानस्यैव प्रागज्ञानात्
शामान्यतो व्याप्तिश्चाले पञ्चधर्मतावल्लभमाध्यप्रसिद्धेरनङ्गत्वेऽपि
विशेषतो हेतुज्ञानस्यावश्यकत्वात् इत्यत आह, 'वक्तुरिति, 'यथार्थ-
ज्ञानवत्तामिति तत्पदार्थविशिष्टज्ञानमित्यर्थः, 'यथार्थप्रतीतिपरत्वं'
यथार्थप्रतीतिपरताघटकं तत्पदार्थवत्तत्पदार्थवत्त्वं, 'ज्ञातुं न शक्यते'
तदघटितहेतुना ज्ञातुं न शक्यते, 'प्रथमं' शब्दबोधात्पूर्वं, अन्य-
थास्य यथार्थतात्पर्यनिर्णय इत्यनेन, 'आप्तवाक्यादिति आप्तवाक्यत्वा-
दिनेत्यर्थः, 'आदिष्टत्वात् वक्तृप्रागज्ञानादित्येव हेतुप्रसिद्धिः, 'वक्तृज्ञानेति
वक्तुस्तत्पदार्थविशिष्टज्ञानेत्यर्थः, 'अर्थतयात्वं' तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वं,
'अनुसन्धाय' अनुमाय । वक्तुस्तत्पदार्थविशिष्टज्ञानानुमानप्रकार-

यथार्थवाक्यार्थज्ञानपूर्विका भवति तदैव परं तदुच्चारणस्य पुनरभिप्रेतयथार्थवाक्यार्थज्ञानपरत्वं यथार्थज्ञानेच्छाव्याप्यं निर्व्वहतीति वक्तुर्यथार्थवाक्यार्थज्ञान-

परकीयतादृशज्ञानगोचरा च, 'यथार्थवाक्यार्थज्ञानपूर्विकेति पूर्व-
कालवृत्ति-तत्पदार्थविशेष्यक तत्पदार्थप्रकारकज्ञानजन्या भवतीत्यर्थः,
तस्याः पूर्वकाले यदि वक्तुतादृशज्ञानान्तिष्ठतीति समुदायार्थः, 'तदुच्चा-
रणस्य' तदाक्यस्य, 'पुनरभिप्रेतयथार्थवाक्यार्थज्ञानपरत्वं' तत्पदार्थविशे-
ष्यक-तत्पदार्थप्रकारकयथार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूप यथार्थतात्पर्यं,
'यथार्थज्ञानेच्छाव्याप्यमिति परकीयतत्पदार्थविशेष्यक-तत्पदार्थप्रका-
रकयथार्थप्रतीतिविषयकेच्छाव्याप्यमित्यर्थः, व्याप्यता च तदुघटित-
त्वात् निर्व्वहतीति वक्तुतादृशेच्छापूर्वकाले वक्तु तादृशज्ञानविरहे
व्यापकीभूतायास्तादृशेच्छाया एवामश्वमेन व्यापीभूतस्य यथार्थ-
तात्पर्यस्य सुतरामश्वमेवान् व्यापकाभावे व्याप्याभावस्यावश्यकत्वात् ।
न च व्यापकीभूता वक्तु परकीयतादृशप्रतीतीच्छैव सा कर्षं
तादृशज्ञान विमानुपपद्येति वाच्यम् । वक्तु परकीयतादृशप्रती-
तीच्छा हि घटमिति वाक्य घटवत्कर्मत्वविशेष्यकत्वावच्छिन्नघट-
प्रकारताग्राहिज्ञानध्वनयनित्याकारा यथार्थत्वस्य तदुच्चारणवृत्तित्वात्
तादृगिच्छायां तादृशज्ञान कारण तत्र च विशेषणीभूतघटवत्कर्मत्वा-
दिक विषय इति कर्मत्वादिविशेष्यक-घटादिप्रकारकज्ञानं विना
मानुपपद्येत्यभिप्रायः । 'इतीति, अबाधितामिति ज्ञेयं, अबाधिता
वक्तुयथार्थवाक्यार्थज्ञानवृत्तामित्यन्वयः । ननु यथार्थवाक्यार्थतात्पर्य-

वक्ष्यामविज्ञाय यथार्थप्रतीतिपरत्वं ज्ञातुं न शक्यत इति
प्रथममाप्तवाक्याद्वक्तृज्ञानानुमानपूर्वकमर्थतथात्वम-
नुसन्धाय यथार्थतात्पर्यनिश्चयः । अनुमानच्चेदं वाक्यं

कत्वं तत्पदार्थविशेषक-तत्पदार्थप्रकारकयथार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं
तत्तत्पदार्थवत्तत्पदार्थ-विशेषकत्वावच्छिन्नतत्पदार्थ-प्रकारताशास्त्रि-
प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वमिति यावत्, तच्च शाब्दबोधात्पूर्वं निश्चेतु-
मशक्यं तत्पूर्वं तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्ताज्ञानाभावात् तत्पदार्थवत्तत्प-
दार्थस्यात्र विशेषणत्वावच्छेदकत्वात् विशेषणत्वावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य
च विमिश्रवैमिश्रज्ञाने हेतुत्वात् । न च तत्पदार्थः तत्पदार्थवान्
तत्पदार्थविशिष्टज्ञानविषयत्वादितिक्रमेण वक्तुस्तत्पदार्थविशिष्टज्ञान-
विषयत्वं हेतुत्वात् तत्पदार्थवत्त्वमनुमेयं ततो यथार्थवाक्यार्थतात्पर्य-
निर्णय इति वाच्यं । वक्तुः तत्पदार्थविशिष्टज्ञानस्यैव प्राप्तेज्ञानात्
सामान्यतो व्याप्तिस्थले पक्षधर्मतावलक्षणभाष्यप्रसिद्धेरनग्नत्वेऽपि
विशेषतो हेतुज्ञानस्यावश्यकत्वात् इत्यत आह, 'वक्तुरिति, 'यथार्थ-
ज्ञानवक्ष्यामिति तत्पदार्थविशिष्टज्ञानमित्यर्थः, 'यथार्थप्रतीतिपरत्वं'
यथार्थप्रतीतिपरताघटकं तत्पदार्थवत्तत्पदार्थवत्त्वं, 'ज्ञातुं न शक्यते'
तदघटितहेतुना ज्ञातुं न शक्यते, 'प्रथमं' शाब्दबोधात्पूर्वं, अन्य-
स्यास्य यथार्थतात्पर्यनिर्णय इत्यनेन, 'आप्तवाक्यादिति आप्तवाक्यत्वा-
दिनेत्यर्थः, 'आदिपदान् वक्ष्यामाणदितीयहेतुपरिपक्षः, 'वक्तृज्ञानेति
वक्तृस्तत्पदार्थविशिष्टज्ञानेत्यर्थः, 'अर्थतयात्वं' तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वं,
'अनुसन्धाय' अनुमाय । वक्तुस्तत्पदार्थविशिष्टज्ञानानुमानप्रकार-

भ्रमादि-विशिष्टज्ञानयोरन्यतरजन्यं वाक्यत्वादिति ।

माह, 'अनुमानश्चेति वक्रुस्तत्पदार्थविशिष्टज्ञानानुमानश्चेत्यर्थः, 'इदं वाक्यमिति घटमित्यर्थः, 'भ्रमादीति घटादिभ्रमादि-विशिष्ट-ज्ञानयोरन्यतरजन्यमित्यर्थः, 'वाक्यत्वात्' आश्रयवाक्यत्वात् घटादि-ज्ञानजन्यवाक्यत्वादिति यावत्, घटमित्यादिवाक्ये शुकोक्तघट-मित्यादिवाक्ये च व्यभिचारवारणाय जन्यान्तं, यद्ययज्ज्ञानजन्यं वाक्यं भवति तत्तदभ्रमादि-तद्विशिष्टज्ञानयोरन्यतरजन्यं भवतीति यत्तद्व्या-सामान्यतोव्याप्तिः । अतएव घटादिविशिष्टज्ञानस्याप्रसिद्धां साध्य-प्रसिद्धिविरहात्कथमनुमितिः तस्य प्रसिद्धिसत्त्वे च व्यर्थमिदमनुमानं कर्मत्वे घटवत्त्वनाधिकविशिष्टज्ञानविषयत्वरूपवक्ष्यमाणहेतुसिद्ध्यर्थमे-वास्मापेक्षणीयत्वादिति निरुक्तं । यत्तदभ्यां सामान्यतोव्याप्तिम्यले पक्ष-धर्मतायमलभ्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यप्रसिद्धिरनङ्गमिति प्राचां सिद्धान्तात् विशिष्टपक्षीयहेतुप्रसिद्ध्यापेक्षिता तेन तत्र यत्तद्व्या-सामान्यतोव्याप्त्यभ्युपगमेऽपि नेतदनुमानवैयर्थ्यमिति भावः । इदं च 'नमित्यादिना आशङ्क्य धन्यकार एव स्वयमनुपदं वक्ष्यति । अत्र रूपमानवेत्यादौ रूपपदोत्तरागदे सामान्यव्याप्तौ व्यभिचारवारणाय नाथे भ्रमादिपदोपादानं, भ्रमस्य तदभावरत्वात्काङ्क्षं तज्ज्ञानं आकाङ्क्षा च तस्यैव पदार्थान्तरं नातस्तस्यैव भ्रमाप्रसिद्धिः । आदिपदान् भ्रम-विशिष्टज्ञानमिष्यतज्ज्ञानपरिपक्षं, तेन केवल-घटादिज्ञानजन्ये घटादिपदं न व्यभिचारः । विशिष्टज्ञानस्य तस्यैव तदभावाकाङ्क्षं तज्ज्ञानं तेविशिष्टबुद्धौ वैशिष्ट्यभावाभ्युपगमात् । न

ततो भ्रमादिनिरासे सति परिश्रेयाद्वाक्यार्थज्ञानानु-
मानं, अयं वक्ता स्वप्रयुक्तवाक्यार्थयथार्थज्ञानवान् भ्र-
माद्यजन्यवाक्यप्रयोक्तृत्वात् अहमिव, न त्वाप्तत्वात् सा-

चैवं सामान्यतो घटज्ञानजन्यमित्येव साध्यमस्तु किमन्यतरत्वेन साध्य-
तयेति वाच्यं । घटविशिष्टज्ञानत्वेन घटविशिष्टज्ञानसिद्धेरपेक्षित-
त्वात् ताद्रूप्येण वक्ष्यमाणानुमाने हेतुत्वात् सामान्यतो घटज्ञान-
जन्यत्वस्य साध्यत्वे सिद्धसाधनप्रसङ्गाच्च हेतुसिद्ध्यर्थं तन्निश्चयस्यावश्यक-
त्वात् । नचैवं घटज्ञानजन्यत्वादित्येवं हेतुरस्तु किं वाक्यत्वोपादानेनेति
वाच्यं । धूमप्रागभाववद्भिन्नधर्मिकत्वेनावेयस्यादिति^(१) भावः । नन्वे-
तदनुमानात् घटादिविशिष्टज्ञानस्य सिद्धत्वेऽपि घटादिविशिष्ट-
ज्ञानविषयत्वं कर्मत्वादौ न सिद्धं तस्यैव वक्ष्यमाणानुमाने हेतुत्वा-
दित्यस्त्वेराह, 'तत इति, वाकारः पूरणोयः, तदनन्तरं वेत्यर्थः,
'भ्रमादिनिरासे सति' वक्तुः भ्रमाद्यभावनिश्चये सति, अत्राप्यादिप-
दात् भ्रमविशिष्टज्ञानेतरतज्ज्ञानपरिग्रहः, 'वाक्यार्थज्ञानानुमानमि-
ति कर्मत्वादिविषयकघटादिविशिष्टज्ञानानुमानमित्यर्थः,^(२) परिश्रे-
यात् तदनुमानप्रकारमेव दर्शयति, 'अयमिति, 'स्वप्रयुक्तेति कर्म-
सविषयकघटविशिष्टज्ञानवानित्यर्थः, कर्मसविषयकघटविशिष्टज्ञानञ्च
कर्मनसाकाङ्क्षकर्मत्वविषयकघटज्ञानं, 'भ्रमाद्यजन्येति घटभ्रमाद्य-

(१) तथापि यथा धूमप्रागभावत्वस्य ज्ञानमात्राधिकाररूपधूमस्य घटितत्वेऽपि
न यथैव विशेष्यघटितत्वं तथा यथापि न यथैव विशेष्यघटितत्वमिति
भावः । (२) कर्मत्वादिविशिष्टज्ञानानुमानमित्यर्थः इति छ० ।

ध्याविशेषात्^(१) । तत एते पदार्था यथोचितसंसर्गवन्तः

जन्यकर्मत्वाविषयकघटविशिष्टज्ञानजन्यघटभ्रमादिविशिष्टज्ञानान्य-
तरजन्यवाक्यप्रयोक्तृत्वादित्यर्थः, घटभ्रमादिजन्यवाक्यप्रयोक्तृरि स्थि-
चारवारणाय प्रथममजन्यान्ति, भ्रमश्च निरक्त एव, आदिपदार्थाऽपि
पूर्ववत्, घटेनेतिवाक्यप्रयोक्तृरि स्थिचारवारणाय द्वितीयमज-
न्यान्तं, घटमिथादिवाक्यप्रयोक्तृरि शुकादौ च स्थिचारवारणाय
जन्यान्तं, अतएव च पूर्वानुमानस्यापोपयोगः^(२) योयद्भ्रमाद्यजन्य-
पदविषयकयद्विशिष्टज्ञानजन्यवद्भ्रमादि-यद्विशिष्टज्ञानान्यंतरजन्य-
वाक्यप्रयोक्ता य तद्विषयकतद्विशिष्टज्ञानवानिति^(३) यत्तद्वा सामा-
न्यतोऽस्यासिद्धेन साध्याप्रसिद्धावपि न चतिरिति भावः । 'साध्यावि-
शेषादिति, आप्ततस्य प्रकृतवाक्यार्थवचार्थज्ञानवत्स्वरूपत्वात् तस्य च
कर्मत्वविषयकघटविशिष्टज्ञानवत्स्वरूपत्वादिति भावः । अनेन कर्मत्वे
घटविशिष्टज्ञानविषयत्वरूपहेतुमिद्धौ तेन हेतुना कर्मत्वे घटवत्त्वा-
नुमानमाह, 'तत इति, कर्मत्वादिकं आधाराधेयभावसम्बन्धेन
घटादिमत् तेन सम्बन्धेन घटादिविशिष्टज्ञानविषयत्वादित्यर्थः, तेन
सम्बन्धेन घटादिविशिष्टज्ञानञ्च तेन सम्बन्धेन स्वमाकाङ्क्षं घटादि-
ज्ञानं, भ्रमस्तत्ते च ज्ञानदयत्नात् न तद्विषयत्वमिति भावः । ननु

(१) साध्याभेदरोषप्रसङ्गादिति सू० ।

(२) व्यप्योपयोगादिति सू०, य० ।

(३) यो भ्रमाद्यजन्यपदविषयकयद्विशिष्टज्ञानान्यतरजन्यवाक्यप्रयोक्ता स
तद्विषयकतद्विशिष्टज्ञानवानिति सू० ।

यथार्थज्ञानविषयत्वात् आतोक्तपदस्मारितत्वाद्वा मद्दु-
क्तपदार्थवदिति । ननु वक्तुर्ज्ञानविशेषोऽनुमेयः ज्ञाने
चार्थ एव विशेषः न त्वर्थाधीनोऽन्यः अर्थेनैव विशेषः
इत्यौपचारिकी तृतीया तथाच वाक्यार्थज्ञानविशेषो-

पूर्वानुमानात् कर्मलादिविषयकघटादिविशिष्टज्ञानविद्धावपि कर्म-
लादौ घटादिविशिष्टज्ञानविषयत्वं न विद्धमनुमितौ समानसंवि-
मवेद्यताभावादित्यस्तरसादाह, 'आतोक्तेति स्वविषयकघटादिविशि-
ष्टज्ञानवदुक्तपदस्मारितत्वादित्यर्थः, स्वविषयकघटादिविशिष्टज्ञानश्च
स्वमाकाङ्क्षं स्वविषयकघटादिविशिष्टज्ञानं, 'मदुक्तेति घटादिकरण-
त्ववदित्यर्थः । ननु घटादिविशिष्टज्ञानस्यैव प्रथममप्रमिद्धा साध्य-
प्रतिष्ठिविरहात्कथं व्याप्तिप्रसङ्गः तत्प्रमिद्धाभ्युपगमे च व्यर्थं तदनुमान-
मित्यामहते, 'नन्विति, 'ज्ञानविशेषोऽनुमेय इति इदं वाक्यं भ्रमादि-
विशिष्टज्ञानयोरन्यतरजन्यमित्यनेन वक्तुर्विशिष्टज्ञानविशेषोऽनुमेय-
इत्यर्थः, 'अर्थएव' विषय एव, 'अर्थाधीनः' अर्थजन्यः, 'अन्यः'
आकाराभ्यां वैयाकरणाभ्युपगतपदार्थविशेषः । ननु यदर्थ एव विशेषः
तदा "अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियामित्यर्थः^(१) कथं
तृतीया जन्तुत्वस्य तृतीयार्थत्वात् तस्य चाभेदेऽसम्भवादित्यत आह,
'अर्थेनैवेति, 'ओपचारिकीति धान्तेन धनवानित्यादाविवाभेदोप-
चारिकीत्यर्थः, चैषेण पथ्यते इत्यादौ आपवान् कृतावेव तृतीयायाः

(१) इदुपपत्ताचार्येणागिकायामित्यर्थः ।

धादिश्रेयात्^(१) । तत एते पदार्था यथोचितसंसर्गवन्तः

जन्यकर्मत्वाविषयकघटविशिष्टज्ञानाजन्यघटभ्रमादिविशिष्टज्ञानान्य-
तरजन्यवाक्यप्रयोक्तृत्वादित्यर्थः, घटभ्रमादिजन्यवाक्यप्रयोक्तृरि व्यभि-
चारवारणाय प्रथममजन्यान्ति, भ्रमस्य निरक्त एव, आदिपदार्था अपि
पूर्ववत्, घटेनेतिवाक्यप्रयोक्तृरि व्यभिचारवारणाय द्वितीयमज-
न्यान्ति, पटमित्यादिवाक्यप्रयोक्तृरि शुकादौ च व्यभिचारवारणाय
जन्यान्ति, अतएव च पूर्वानुमानस्यान्योपयोगः^(२) योयद्भ्रमाद्यजन्य-
पदविषयकयद्विशिष्टज्ञानाजन्यपदभ्रमादि-यद्विशिष्टज्ञानान्यतरजन्य-
वाक्यप्रयोक्ता स तद्विषयकतद्विशिष्टज्ञानवानिति^(३) वक्तव्यां सामा-
न्यतोव्याप्तिर्येन साध्याप्रसिद्धावपि न चतिरिति भावः । 'साध्यावि-
शेषादिति, आप्तत्वस्य प्रकृतवाक्यार्थयथार्थज्ञानवत्त्वरूपत्वात् तस्य च
कर्मत्वविषयकघटविशिष्टज्ञानवत्त्वरूपत्वादिति भावः । अनेन कर्मत्वे
घटविशिष्टज्ञानविषयत्वरूपहेतुसिद्धौ तेन हेतुना कर्मत्वे घटवत्त्वा-
नुमानमाह, 'तत इति, कर्मत्वादिकं आधाराद्येयभावसम्बन्धेन
घटादिमत् तेन सम्बन्धेन घटादिविशिष्टज्ञानविषयत्वादित्यर्थः, तेन
सम्बन्धेन घटादिविशिष्टज्ञानस्य तेन सम्बन्धेन स्वसाक्षात् घटादि-
ज्ञानं, भ्रमस्यस्य च ज्ञानदयत्नात् न तद्विषयत्वमिति भावः । ननु

(१) साध्याभेददोषप्रसङ्गादिति ख० ।

(२) अन्योपयोगादिति ख०, ग० ।

(३) यो ज्ञमाद्यजन्यपदविषयकयद्विशिष्टज्ञानान्यतरजन्यवाक्यप्रयोक्ता स
तद्विषयकतद्विशिष्टज्ञानवानित्येति ख० ।

यथार्थज्ञानविषयत्वात् आप्तोक्तपदस्मारितत्वाद्वा मदु-
क्तपदार्थवदिति । ननु वक्तुर्ज्ञानविशेषोऽनुमेयः ज्ञाने
चार्थ एव विशेषः न त्वर्याधीनोऽन्यः अर्थेनैव विशेषः
इत्यौपचारिकी तृतीया तथाच वाक्यार्थज्ञानविशेषो-

पूर्वानुमानात् कर्मत्वादिविषयकघटादिविशिष्टज्ञानसिद्धावपि कर्म-
त्वादौ घटादिविशिष्टज्ञानविषयत्वं न सिद्धमनुमितौ समानसंदि-
ग्धेयत्वाभावादित्यस्तरसादाह, 'आप्तोक्तेति स्वविषयकघटादिविशि-
ष्टज्ञानमदुक्तपदस्मारितत्वादित्यर्थः, स्वविषयकघटादिविशिष्टज्ञानस्य
स्वसाक्षात् स्वविषयकघटादिविशिष्टज्ञानं, 'मदुक्तेति घटादिकरण-
त्ववदित्यर्थः । ननु घटादिविशिष्टज्ञानस्यैव प्रथममप्रसिद्धा साध्य-
प्रसिद्धिविरहात्कथं व्याप्तिपक्षः तत्प्रसिद्धाभ्युपगमे च व्यर्थं तदनुमान-
मित्याशङ्कते, 'नन्विति, 'ज्ञानविशेषोऽनुमेय इति इदं वाक्यं भ्रमादि-
विशिष्टज्ञानयोरन्यतरजन्यमित्यनेन वक्तुर्विशिष्टज्ञानविशेषोऽनुमेय-
इत्यर्थः, 'अर्थेनैव' विषय एव, 'अर्थाधीनः' अर्थजन्यः, 'अन्यः'
आकाराख्यवैधाकरणाभ्युपगतपदार्थविशेषः । ननु यद्यर्थ एव विशेषः
तदा "अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियामित्यत्र^(१) कथं
तृतीया जन्यलक्ष्य तृतीयार्थत्वात् तस्य चाभेदेऽसम्भवादित्यत आह,
'अर्थेनैवेति, 'औपचारिकीति धान्येन धनवानित्यादाविवामेदौप-
चारिकीत्यर्थः, चेत्तत्र पश्यते इत्यादौ साधवान् कृतावेव तृतीयायाः

(१) द्रष्टव्यमाचार्यकारिकायामित्यर्थः ।

शक्तिकल्पनात् अन्यत्वार्यकत्वेऽपि साक्षयिकत्वस्याविशेषादिति भावः ।
यद्यपि विशेषपदस्य भावव्युत्पन्नतया इतरभेदज्ञानार्थकत्वात् अन्यत्व-
मेव द्वितीयार्थः सम्भवतीति तथापि करणसाधनं विशेषपदमभिप्रेत्य
अभेदे द्वितीयाया औपचारिकत्वाभिधानं^(१) ।

अथ प्राश्नः द्वितीयाया अपि अभेदे शक्तिरेव न तु लक्षणा एवं
जन्यत्वादावपि । व्यत्ययानुशासितातिरिक्तार्थं सुव्विभक्तौ न लक्ष-
णेति नियमेन प्रामाणिकगौरवस्याकिञ्चित्करत्वात् । न चैवं चतु-
र्विंशतिर्गुणा इत्यादौ बहुवचनादेरपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपवज्र-
लक्षणाध्याक्रोपः रमेन गम्यते घटं जानातीत्यादौ व्यापारविषयता-
यास्तृतीया-द्वितीययोर्लक्षणाध्याक्रोपश्चेति वाच्यम् । तथाप्यनाप्यया
तेषां शक्तिस्वीकारात्, एवं लक्षौ गुरौ वा यत्र तादृशार्थं सुव्वि-
भक्तेः प्रसिद्धप्रयोगो वर्तते तत्र सर्वत्रैव तस्याः शक्तिः । न चेता-
दृशनियम एवाप्रसिद्ध इत्यस्तु किं गुरोः प्रक्यतातावच्छेदकत्वस्वी-
कारेणेति वाच्यम् । तथा सति गत्यर्थधातुयोगे कर्मणि चतुर्थी-
विधायकाद्यनुशासनरूपस्य षष्ठ्यर्थं यत्तमीविधायकाद्यनुशासनरूपस्य
सप्तम्यर्थं षष्ठीविधायकाद्यनुशासनरूपस्य च व्यत्ययानुशासनस्य वेद्य-
व्यापत्तेः अनुशासनं विनापि गद्वाद्यां घोष इत्यादाविव लक्षण्या
चतुर्थ्यादिना कर्मत्वादिप्रत्ययोपपत्त्या व्यत्ययानुशासितातिरिक्तार्थं
सुव्विभक्तेन लक्षणेति नियमप्रतिपादनस्यैव व्यत्ययानुशासनफल-
त्वात् । न च कर्मत्वादावपि चतुर्थ्यादेः शक्तिप्रतिपादनमेव व्यत्य-
यानुशासनफलमन्यथा श्रेयाः कर्मकरणेत्यादिना कर्मत्वादौ द्विती-

(१) अभेदौपचारिकत्वाभिधानमिति ख०, ग० ।

याद्यनुशासनस्य सिंहादौ ह्यर्थादिपदानुशासनस्यापि च वैयर्थ्यापत्तेः^(१)
तत्रापि च सत्त्वणैव कर्मत्वादेः सिंहादेश्च प्रत्ययोपपत्तेरिति वाच्यम् ।
अभेदादेर्गुरुत्वेऽपि व्यत्ययानुशासनवैयर्थ्यमिषा अनायत्या तच्च
द्वितीयादेः शक्तिसूत्रकारः व्यत्ययानुशासनमित्यर्थं कर्मत्वादौ च चतु-
र्थ्यादेर्न शक्तिः प्रकृतार्थापेक्षया गुरुत्वात् स्वारथिकप्रयोगाभावाच्च
किन्तु लक्षणेवेत्यभ्युपगमात् तथाच तादृशनिश्चयमानभ्युपगमे किम-
नुशासनमेनेत्याहुः । तदसन् । व्यत्ययानुशासनवैयर्थ्यमिषा अभेदा-
दिषु द्वितीयादेः शक्तिकल्पनामपेक्षैतद्विषया व्यत्ययानुशासनमित्यर्थं
कर्मत्वादौ चतुर्थ्यादेः शक्तिकल्पनायाः एव सम्यक्त्वात् वज्रपु-
गुरुधर्माणां शक्यतावच्छेदकत्वकल्पनामपेक्ष्य कियत्सु गुरुधर्मस्य
शक्यतावच्छेदकत्वकल्पनाया न्याय्यत्वात् तथाच शक्तिप्रतिपादनमेव
व्यत्ययानुशासनफलं ।

यदा व्यत्ययानुशासनवत्त्वात् व्यत्ययानुशासितातिरिक्तविभक्त्यर्थं
सुप्विभक्तेर्न लक्षणेत्येव कल्प्यते तथाचाभेदादौ द्वितीयादेर्लक्षणायां
बाधकाभावः । अन्यथा गुरुधर्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वप्रमत्तात् ।
एवञ्च व्यत्ययानुशासनमित्यर्थं कर्मत्वादावपि चतुर्थ्यादेर्लक्षणेव । वस्तुतस्तु
व्यत्ययानुशासितातिरिक्ते विभक्त्यर्थं सुप्विभक्तेर्लक्षणास्ति किन्तु
यदिभक्त्यर्थं यदिभक्त्यर्थव्यत्ययानुशासनं तदिभक्त्यर्थं तद्विभक्त्यतिरिक्त-
सुप्विभक्तेर्लक्षणा नास्तीत्येव व्यत्ययानुशासनवत्त्वात् कल्प्यते । अत-
एव गमनार्थकधातुधोमे चतुर्थ्येव लक्षणया भाष्यी नान्येत्येव
भारं ।

ऽनुमेयः तस्य चाप्रसिद्ध्या न व्याप्तिग्रहः । अतएवास्मिन्
वाक्यार्थे अयमभ्यान्त आप्तो वेति ज्ञातुमशक्यमिति
शब्द एव तमर्थं बोधयेदिति चेत्, न, तात्पर्यावधार-

केचित्तु गुणिनि शृङ्गादिपदानुग्रासनवनिर्दललक्षणाप्रति-
पादनमेव श्रुत्ययानुग्रासनफल यादृशलक्षणाया प्रयोगे वादिनो न
निग्रहैव निर्दललक्षणा ऐच्छिकलक्षणाया प्रयोगे वादिनोऽग्रक्त
लप्रतिपत्तेः ^(१) इत्याहुः ।

‘तथाचेति, ‘वाक्यार्थज्ञानविशेष’ घटादिविशिष्टज्ञान, ‘तस्य
चाप्रसिद्धेति, साध्यप्रसिद्धिविरहादिति शेष, तत्सिद्धाभ्युपगमे च
अर्थं तदनुमानमिति भावः । ‘अतएव’ साध्यप्रसिद्धिविरहादेव,
‘अस्मिन् वाक्यार्थे इति, ‘अयं’ घटादिभ्रमाभाववानित्यर्थ, ‘आप्त’
कर्मत्वादिविषयकघटादिविशिष्टज्ञानवान्, ‘ज्ञातुमशक्यमिति अतः
ज्ञातुमशक्यमित्यर्थः । घटादिभ्रमस्य कर्मत्वविषयकघटविशिष्ट-
ज्ञानस्य सिद्धतया साध्यप्रसिद्धिविरहात् तत्प्रसिद्धाभ्युपगमे च ^(१)
तदनुमानवैकल्यामिति ^(२) भावः । वस्तुतो हेत्वसिद्धिमाह, ‘अत-
एवेतीति बोधः । यद्यपि हेतावाप्तत्वमपि भ्रमादिदृश्यात्वमेव
तथापि रूपभेदेन दृश्यगुण ^(३) । ‘तमर्थमिति कर्मत्वाद् घटादि
मत्त्वमित्यर्थ, ‘बोधयेदिति, न तु ह्ये पदार्था यथोचितमसर्वगत-

(१) वादिनोऽग्रक्ते प्रतिपत्तेरिति ख०, ग० ।

(२) सिद्धाभ्युपगमे चेति ख०, ग० ।

(३) वस्तुमानवैकल्यादिवीति क०, ग० ।

(४) वस्तुत इत्यादि एषगुणमित्यन्त पाठ ख० ग० चिह्नितपुस्तकद्वये नास्ति ।

णार्थं त्वयाप्यशब्दा एव संसर्गविशेषप्रतीतेरवस्था-
भ्युपेयत्वात्^(१) अन्यथा क्व तात्पर्यनिरूपणं । अतएव

इत्यनुमानमुक्तप्रमाणत्वाद् हेतुसिद्धयभवादिनि भावः । गूढाभि-
मन्धि' समाधत्ते, 'तात्पर्येति, 'संसर्गविशेषप्रतीतेरिति आधाराधेय-
भावादिरूपसंसर्गकर्मत्वादिविशेष्यकघटादिप्रकारकवस्तुप्रतीतेरित्य-
र्थः, अप्रसिद्धाया अपीति श्रौते, 'अवस्थाभ्युपेयत्वादिति प्रथममिदं
वाक्यं घटादिभ्यमादि-विशिष्टज्ञानयोरन्यतरजन्यं घटज्ञानजन्यवा-
क्यत्वादिति यत्तद्व्यां सामान्यतोव्याख्यानुमानं ततोऽयं वक्ता कर्मत्व-
विशेष्यकघटप्रकारकज्ञानवान् घटभ्रमाद्यजन्यकर्मत्वाविययकघटवि-
शिष्टज्ञानजन्य-घटभ्रमादि-विशिष्टज्ञानयोरन्यतरजन्य-वाक्यप्रयोग-
त्वादिति यत्तद्व्यां सामान्यतोव्याख्याऽनुमानमिति क्रमेणानुमेयतया
अवस्थाभ्युपेयत्वादित्यर्थः, 'अन्यथा' तादृशप्रतीतेरनुमानानभ्युपगमे,
'क्व तात्पर्यनिरूपणमिति, तात्पर्यस्य तादृशप्रतीतिप्रदितत्वात्-
तज्ज्ञानं विना तज्ज्ञानामभवादिनि भावः । तथाच अप्रसिद्धा
'तादृशप्रतीतेरनुमानानुरोधेन यत्तद्व्यां सामान्यतो व्याप्तिस्थले
यत्तद्व्यां 'माथ्यान्तर-हेलन्तरयोर्व्याप्तिज्ञानात् हेतुतावच्छेदकहोपेय
प्रकृतपक्षीयहेतोः पक्षधर्मताज्ञानादप्रमिद्धमपि प्रकृतपक्षीयमाथ्य
पक्षधर्मतावत्वात् सिद्धतीत्यभ्युपेयं तच्च ममापि तुल्यमिति गूढाभि-
मन्धि' । 'अतएव' यत्तद्व्यां सामान्यतोव्याख्यां अप्रमिद्धस्याप्यनुमेय-

(१) अभ्युपेयत्वादिति कस्यचिन्मूलपुस्तकस्य पाठः, यन्तु टीकाकारस्याग्नेन
स पाठो न समोच्यते ।

आप्तोक्तत्वधर्माद्यजन्यत्वनिरूपणमपि सुकरं । शब्दन्तु
संसर्गज्ञानं प्रथमं न भवति ज्ञानान्तरन्तु भवत्येव ।
न चैवं शब्दो न प्रमाणं तदर्थस्य प्रागेव सिद्धेरिति

त्वादिव, 'आप्तोक्तत्वेति कर्मत्वादिविषयकघटादिविशिष्टज्ञानवदुक्त-
त्वेत्यर्थः, 'धर्माद्यजन्यत्वेति घटादिधर्माद्यजन्यत्वेत्यर्थः, यत्तद्वा सा-
मान्यतोऽप्याद्या अप्रसिद्धघटादिभ्रमजन्यत्वस्यासिद्धत्वेऽपि^(१) तदभाव-
वत्तस्य कर्मत्वविषयकघटविशिष्टज्ञानस्यासिद्धत्वेऽपि तदस्य स्यादनुमान-
सम्भवादिति भावः । ननु तथापि तात्पर्यपक्षान् पूर्वमेकपदार्थ-
स्परपदार्थसंसर्गप्रतीतिः कथं स्यादित्यत आह, 'शब्दन्त्विति,
'संसर्गज्ञानं' एकपदार्थस्परपदार्थसंसर्गज्ञानं, 'प्रथमं' तात्पर्यपक्षान्
पूर्वं, 'ज्ञानान्तरन्त्विति आनुमानिकज्ञानन्त्वित्यर्थः, तात्पर्यनियमस्य
शब्दानुभवं प्रत्येव हेतुत्वादिति भावः । 'न चैवमिति, 'एवं'
तात्पर्यनियमान्पूर्वं नियमतस्तत्पदार्थं तत्पदार्थसंसर्गज्ञानाभ्युपगमे,
'न प्रमाणं' न विशिष्टानुभवजनकं, 'तदर्थस्य' तच्चन्यविशिष्टानुभव-
विषयस्यैकपदार्थस्परपदार्थसंसर्गस्य, 'सिद्धेः' अनुमानात्सिद्धेः, तथाच
प्रयोजनाभावात् शब्दस्य न विशिष्टानुभवजनकत्वमिति भावः ।
गूढाभिप्रेत्याह, 'तथापीति, तात्पर्यघटकतया तदनुमानादेव
तत्पदार्थांगान्तत्त्वसंसर्गाणां सिद्धेरिति भावः । यदि च तत्त-
त्पदार्थांगान्तत्त्वसंसर्गाणां अनुमानात्सिद्धावपि घटवत्तया कर्मत्वं
शब्दस्यापि घटवत्तया कर्मत्वं श्रुणोमीत्याद्यनुपपत्त्यानुपपत्त्या

(१) घटादिभ्रमस्यासिद्धत्वेऽपीति क० ।

वाच्यम् । तवापि तुल्यत्वात् । ननु तथापि कथमर्थ-
विशेषसिद्धिः विशेषेण व्याप्यग्रहादिति चेत् । न ।
यथा यो यत्र प्रवर्तते स तज्ज्ञानातीति सामान्यतो-
व्याप्तिज्ञाने पाकादौ प्रवृत्तिदर्शनात् पाकविषयक-
कार्यताज्ञानानुमानं, यथा च चेष्टाविशेषदर्शनात्
दशसंख्याभिप्रायमात्रज्ञाने घटे तच्चेष्टादर्शनात्^(१) घटे

शब्दस्य विभिन्नानुभवजनकत्वस्वीकार इत्युच्यते, तदा नमापि
तुल्यमिति गुडाभिप्रायः । तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वानुमाने शङ्कते,
'नन्विति, 'अर्थविशेषेति प्रकृतमंसर्गेण तत्पदार्थातिरिक्ते तत्पदार्थव-
त्त्वपक्षे नास्ति प्रकृतमंसर्गेण तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वसिद्धिरित्यर्थः,^(२)
'विशेषेणेति, दृष्टान्ताभावेन विशेषेण व्याप्यग्रहादित्यर्थः । 'यचेति,
पाकविषयकप्रवृत्तिमत्त्वस्यान्यत्राप्यदृष्टाया इति शेषः,^(३) 'पाकादा-
विति पाकादिविषयकप्रवृत्तिमत्त्वस्य पुरुषे दर्शनादित्यर्थः, 'पाक-
विषयकेति अर्थं पाकविषयककार्यताज्ञानवान् पाकविषयकप्रवृत्ति-
मत्त्वादिति क्रमेण व्याप्यविषयककार्यताज्ञानानुमानमित्यर्थः, 'चेष्टा-
विशेषदर्शनादिति अनुमीमां चेष्टाविशेषदर्शनादित्यर्थः, 'दशसंख्या-
भिप्रायमाचेति सामान्यतो दशसंख्याभिप्रायमात्रज्ञानमन्वेषी-
त्यर्थः, 'मात्रपदात् घटविषयकदशसंख्याभिप्रायज्ञानव्यवच्छेदः, यो
घटविषयकचेष्टाविशेषवान् स घटविषयकदशसंख्याभिप्रायवानिति
विशेषतो व्याप्तिग्रहाभावादिति भावः । 'घटे तच्चेष्टादर्शनादिति

(१) तच्चेष्टाविशेषदर्शनादिति क० ।

(२) इति मात्र इति ख० ।

(३) अयमदृष्टाया इति ख० ।

दशत्वज्ञानं तथा सामान्यतोव्याख्याचापि विशेषसिद्धिः ।

यद्वा इदं वाक्यं साक्षाद्भूतदर्थविषयकैकज्ञानहे-

घटविषयकचेष्टाविशेषस्य पुरुषे दर्शनादित्यर्थः, यो यदिषयकचेष्टा-
विशेषवान् स तदिषयकदशसङ्ख्याभिप्रायज्ञानमिति यत्तद्ध्यां सामान्यतो-
व्याप्तेति शेषः, चेष्टायां घटविषयकता तु व्यापारानुबन्धिनौत्यव-
धेयं । 'घटे दशत्वज्ञानमिति घटविषयकदशसङ्ख्याभिप्रायज्ञानमि-
त्यर्थः, 'सामान्यतो व्याप्तेति यो यत्संसर्गण यदिष्टिष्टज्ञानविषयः
स तत्संसर्गण तद्वानिति सामान्यतो व्याप्तेत्यर्थः, 'अत्रापि' अत्रयो-
रपि यत्पदार्थातिरिक्ते प्रकृतसंसर्गण यत्पदार्थवत्त्वज्ञानमस्ति तत्प-
दार्थद्वयोरपीति यावत्, 'विशेषसिद्धिः' विशेषतः प्रकृतसंसर्गसिद्धिः,
इदमुपलक्षणं विशेषतो व्यतिरेकव्याख्यापि तयोः संसर्गसिद्धिर्द्रष्टव्या ।

महार्णवोक्तं प्रकारान्तरेण वाक्यपचककर्मत्वादिविशिष्टज्ञानानु-
मानमाह, (१) 'यदेति, 'इदं वाक्यं' घटमित्यादिवाक्यं, 'साक्षाद्भूति
आधाराधेयभावादिसम्बन्धेन . या घट-कर्मलोभयपरस्परनिर्दिष्टता-
काक्षा तद्वद्यदुघट-कर्मत्वाद्युभयविषयकज्ञान तद्वेत्युक्तमित्यर्थः, एता-
दृशज्ञानमेव परमये विशिष्टज्ञाने आकाङ्क्षा च तन्मते ज्ञाननिष्ठः
पदार्थविशेषः तत्र च प्रतियोगिविधया निरूपकं विशेषणमेव मेधा-
यिकाभिमतं घटादि अनुयोगिविधया निरूपकं विशेष्यतया मेधा-
यिकाभिमतं कर्मत्वादोति भावः । वैशिष्ट्यविषयकज्ञानजन्यतन्तु न
मार्थं दृक्पक्षे समवायव्यातीन्द्रियतया तज्ज्ञानस्य वैशिष्ट्यागोचर-

(१) प्रकारान्तरेण कर्मत्वादिविशिष्टज्ञानानुमानमिति तत्, म० ।

तुक्तं श्रुतौक्तत्वे सति एतदर्थप्रतिपादकत्वात् मदाक्य-

त्वात् वैशिष्ट्यस्य प्रथमं दुर्निरूप्यत्वाच्चोपेक्षितं, (१) 'श्रुतौक्तत्वे सतीति
भ्रमाजन्यत्वे सतीत्यर्थः, 'एतदर्थप्रतिपादकेति घट-कर्मत्वादुभयप्रति-
पादकशब्दत्वादित्यर्थः, यो भ्रमाजन्यत्वे सति यदुभयप्रतिपादकः शब्दः
स आधाराधेयभावसम्बन्धावच्छिन्नतदुभयनिरूपिताकाङ्क्षावत्तदुभय-
विषयकज्ञानहेतुक इति सामान्यतोष्याग्निः, अथ तदुभयप्रतिपादक-
त्वमात्रं वञ्चिकरणत्व-सेकोभयप्रतिपादके वञ्चिना मिश्रतौत्यादौ
अभिचारि वञ्चिकरणत्व-सेकोभयविषयकज्ञाने वञ्चिकरणत्व-सेको-
भयनिरूपिताकाङ्क्षायास्तैरनङ्गीकारादन्यथा तादृशज्ञानस्यैव तन्मते
विशिष्टज्ञानत्वेनान्यथाख्याप्यतेति भ्रमाजन्यत्वं विशेषणं, भ्रम-
सद्य तत्तदभाववत्तदुभयनिरूपिताकाङ्क्षावत्त्वं, वञ्चिना मिश्रतौत्या-
दौ भ्रमस्थानाभिपिकज्ञानदयस्यैव तादृशाकाङ्क्षावत्त्वेन तज्जन्यत्वात्
अभिचारः, तदुभयप्रतिपादके भ्रमाजन्ये वाक्यान्तरे अभिचार-
वारणाय च विशेष्यद्वयं तदर्थस्य आधाराधेयभावादिसम्बन्धावच्छिन्न-
तदुभयपरस्परनिरूपिताकाङ्क्षावत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं तादृशप्रती-
तीजन्यत्वं वा तेन वञ्चेराप्तोकमानयेत्यादौ वञ्चि-कर्मत्वोभयप्रति-
पादके वञ्चिभ्रमाजन्ये न अभिचारः, न वा शुक्लावुच्चरितघटमा-
नयेत्यादौ अभिचार इति भावः । 'तत्' इति अनेनानुमानेन

(१) वैशिष्ट्येत्यादि उपेक्षितमित्यन्त पाठः ख०-ग० चिह्नितमुत्तरद्वये
भास्ति ।

वत्, तत् एते पदार्थाः परस्परसंसर्गवन्तः^(१) साकाङ्क्षत्वे
 सत्येकज्ञानविषयत्वात् सत्यरजतज्ञानविषयवत्,^(२) एवं
 हेतुष्विद्वेरनन्तरमित्यर्थः, 'एते पदार्था इति कर्मत्वादय रत्यर्थः,
 'परस्परसंसर्गवन्तः' आधाराधेयभावसम्बन्धेन घटादिमन्ताः, 'साका-
 ङ्क्षत्वे मतीति अनुयोगितया आधाराधेयभावादिसम्बन्धावच्छिन्न-
 घटाद्याकाङ्क्षानिरूपकत्वे मतीत्यर्थः, 'एकज्ञानेति घटादिविषयकैत-
 ज्ञानविषयत्वादित्यर्थः, धोऽनुयोगितया यत्सम्बन्धावच्छिन्नयदाका-
 ङ्क्षानिरूपकत्वे सति तद्विषयकज्ञानविषयः स तत्सम्बन्धेन तद्वानिति
 मामान्यतोप्याप्तिः, शुक्ति-रजतत्वे इत्यादिसमूहासम्बन्धविषये एतादौ
 व्यभिचारवारणाय मत्तन्त्रं । यद्यप्येवमपि तत्र व्यभिचारताद्वयस्य
 इदं रजतमियादिभ्रमस्यानाभिपिकरजतत्वादिसत्येकमात्रविषयक-
 ज्ञानदयनिष्ठशुक्ति-रजतलोभयनिरूपिताकाङ्क्षानिरूपकत्वात् शुक्तिः,
 तथापि अनिरूपितघटाद्याकाङ्क्षवद्घटादिविषयकज्ञानं तद्वि-
 विषयत्वं समुदायेन विवक्षितं, मामान्यमुखी च व्याप्तिः भ्रमस्याना-
 भिपिकशुक्ति-रजतत्वप्रत्येकमात्रविषयकज्ञानद्वयस्य शुक्ति-रजतलो-
 भयनिरूपिताकाङ्क्षत्वत्वेऽपि शुक्ति-रजतलोभयविषयकसमूहासम्बन्धस्य
 तादृशकाङ्क्षान्नविरहाय व्यभिचारः, शुक्ति-रजतलोभयविषयक-
 समूहासम्बन्धस्य शुक्ति-रजतलोभयनिरूपिताकाङ्क्षत्वान्भुवगमे ता-
 दृशज्ञानस्यैव तन्मते विशिष्टज्ञानमेवान्यथास्यात्थापत्तेरिति भावः ।
 'अथरजतज्ञानेति रजतत्वविशिष्टज्ञानविषयरजतत्वान्यथावदित्यर्थः',
 'एवमिति वक्ष्यपक्ष-वाक्यपक्षज्ञानुमानाभ्यन्तरेण वक्तुं कर्मत्वादि-

(१) मित्रं भग्नमेवमिति क० । (२) अथरजतज्ञानविषयवदिति क० ।

वक्तुर्यथार्थवाक्यार्थज्ञानेऽनुमिते प्रकरणादिना वक्तृभि-
मेतयथार्थप्रतीतिपरत्वज्ञानं ततो वेदतुल्यतया शब्दा-
दर्थप्रत्यय इत्यनुवादकः शब्दः वक्तृज्ञानावच्छेदकतया
संसर्गज्ञानानुमानात् तदुपजीविसंसर्गानुमानाद्वा
वाक्यार्थस्य प्रागेव सिद्धेः । यत्तु संसर्गाग्रहो भ्रमः^(१)

विषयकघटादिविग्रिष्टज्ञानेऽनुमिते इत्यर्थः, तदनुमितेन चेतुना
कर्मत्वादौ घटादिमत्त्वे चानुमिते इति शेषः, 'प्रकरणादिनेति,
आदिपदाद्वक्तृचेष्टाविशेषादिपरिग्रहः, प्रकरणञ्च भोजन-गमनादि,
'वक्तृभिमेतयथार्थप्रतीतिपरत्वज्ञानं' प्रकृतवाक्यार्थप्रतीतिपरत्वज्ञानं
कर्मत्वादिविशेष्यक-घटादिप्रकारकयथार्थप्रतीतीच्छयोद्धरितत्वज्ञान-
मिति यावत्, 'वेदतुल्यतयेति वेदम्वले कृत्तृग्राह्यानुभवसामयौ-
विग्रिष्टतयेत्यर्थः, 'शब्दान्' लौकिकशब्दान्, 'अनुवादकः' प्रत्यय इति
अनुवादको लौकिकः शब्द इत्यर्थः, अनुवादकत्वञ्च स्वसमानाधि-
करण-स्वाव्यवहितपूर्ववर्ति-स्वसमानाकारनिश्चयविषयविषयक-तद्वि-
शेष्यक-तत्प्रकारकानुभवमात्रजनकत्वं, स्वपदमनुभवपरं, अनुवादक-
त्वमेवोपपादयति, 'वक्तृज्ञानेति वक्तृज्ञानविशेषणतयेत्यर्थः, 'संसर्ग-
ज्ञानानुमानात्' कर्मत्वादिविषयक-घटादिविग्रिष्टज्ञानानुमानात् ।
ननु कर्मत्वादिविषयकघटादिविग्रिष्टज्ञानानुमानात् कर्मत्व-घटाद्यो-
क्तसंसर्गस्य च सिद्धावपि कर्मत्वादौ घटादिमत्त्वं न सिद्धमित्यत-
आह, 'तदुपजीवीति, 'संसर्गानुमानादेति कर्मत्वादौ घटादिमत्त्वा-
नुमानादेत्यर्थः, सर्वत्रैवेति शेषः, 'वाक्यार्थस्य' स्वार्थस्य, विग्रिष्टेति

(१) यत्तुसंसर्गाग्रहो भ्रम इति ख० ।

शेषः । रदमुपलक्षणं यथार्थतात्पर्यानुमानादपि यथार्थत्वघटकतया
 सर्वत्र विशिष्टस्वार्थमिद्विद्वद्व्या । एवञ्च लौकिकशब्दो ॥ प्रमाणं
 अदृष्टीतयाद्यनुभवकरणत्वस्य प्रमाणत्वरूपत्वाददृष्टीतयाद्यनुभवर-
 एवञ्च दृष्टीतयाहीतरानुभवकरणत्वं तच्च स्वसमानाधिकरण-स्वायव-
 हितपूर्ववर्त्तिस्वसमानाकारनिष्ठयाविषयविषयहेतरतदिग्रेयक-तत्प्र-
 कारकानुभवकरणत्वं, स्वसमानाकारत्वञ्च स्वस्मिन् यादृशी तदिगे-
 यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारिता तादृशतदिग्रेयेकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारि-
 ताप्राप्तित्वं । नन्वेवं क्रमेण तुल्ययुक्ता वेदस्याप्यप्रामाण्यं स्यात् यथार्थ-
 तात्पर्यज्ञानस्य श्लोक-वेदमाधारणशब्दादनुभवमात्रं प्रत्येव हेतुत्वा-
 दिति चेत्, न, वेदे प्रामाण्यान्वयानुपपत्त्या सामान्यत एतत्कपि-
 चक्षपदार्थत्वादिना कपिचक्षपदार्थादिविग्रेयक-चित्तादिप्रकारक-
 यथार्थप्रतीतिपरत्वज्ञानस्यैव शब्दबोधहेतुतया वेदजन्यशब्दबोध-
 कारणीभूतस्य यथार्थतात्पर्यज्ञानस्य तदुपजीव्यस्य वा एतत्कपि-
 चक्षपदार्थः चित्तवानिधायाकारकस्य सामान्यतस्तत्पदार्थसंभगांनु-
 मानः^(१) वेदजन्यशब्दबोधसमानाकारताभावात् । न चैवं लौकिकेऽपि
 प्रामाण्यान्वयानुपपत्त्या सामान्यत एतदम्पदार्थत्वादिना एतदम्-
 पदार्थविग्रेयकघटादिप्रकारकयथार्थप्रतीतिपरत्वज्ञानं हेतुरस्य एवञ्च
 श्लोक-वेदभेदेन कार्य-कारणभावदयाभावाभावाधमपीति वाच्यम् ।
 श्लोके सामान्यत एतदम्पदार्थविग्रेयक-घटप्रकारकयथार्थप्रतीति-
 परमिदमिति यथार्थतात्पर्यनिष्ठयेऽपि कमेत्यप्रतीतिपरस्य चेति

(१) सामान्यतः पदार्थसंभगांनुमानयेति ख०, ग० ।

विशिष्य सन्देहे^(१) कर्मत्वप्रतीतिपरचेति विशिष्य व्यतिरेकनिश्चये
च^(२) शब्दानुदयादिविशिष्य यथार्थतात्पर्यनिश्चयस्यैव हेतुत्वात् तस्य
च विशिष्यार्थोपस्थितिसाध्यत्वात्^(३) । न चैतद्वेदेऽपि सुवचमिति
वाच्यम् । तत्र एतत्कपिञ्जलपदार्थविशेष्यक-चित्प्रकारकयथार्थ-
प्रतीतिपरमिदमिति सामान्यतो यथार्थतात्पर्यनिश्चये विशिष्य
रक्तच्छागप्रतीतिपरस्य वेत्यादिमन्देहाद्यनवकाशात् आत्वपि एतत्-
कपिञ्जलपदेन रक्तच्छागातिरिक्तार्थाप्रतिपादनात् रक्तच्छागातिरिक्ते
एतत्कपिञ्जलपदार्थत्वादर्शनादेतत्कपिञ्जलपदार्थत्वप्रकारकनिश्चयस्यैव
विशिष्य रक्तच्छागत्वप्रकारकतादृशसन्देहादौ विरोधित्वात् लोके
च लक्षणादिना एतदम्पदार्थत्वस्यान्यथापि दृष्टत्वादेतदम्पदार्थ-
त्वप्रकारकनिश्चयेऽपि कर्मत्वत्वप्रकारकतादृशसन्देहादिसम्भवादिति
‘प्राभाकाराभिमानः ।

केचित्तु वेदे प्रामाण्यान्यथानुपपत्त्या तद्विशेष्यक-तत्प्रकारक-
प्रतीतित्वेन रूपेण तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकयथार्थप्रतीतिपरत्वज्ञानं
शब्दधीहेतुः यथार्थत्वज्ञानं चापेक्षितं तत्कार्यतावच्छेदकञ्च
लोक-वैदसाधारणं शब्दबुद्धित्वमेव वेदजन्यत्वप्रवेगे गौरवात्
लोके च तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकयथार्थप्रतीतित्वेन रूपेण तज्ज्ञानं
विशेषसामग्री तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकप्रतीतित्वेन तात्पर्यनिश्चयेऽपि
तात्पर्यघटकप्रतीतौ यथार्थत्वपक्षे तद्व्यतिरेकनिश्चये च शब्दानु-

(१) विशिष्टसन्देह इति क० ।

(२) विशिष्टव्यतिरेकनिश्चये चेति क० ।

(३) विशिष्टार्थोपस्थितिसाध्यत्वादिति ख० ।

तदभावश्च संसर्गग्रह एवेति अभाभावेऽनुमीयमाने
संसर्गज्ञानमेवानुमितं इत्याप्तत्वानुमानान्तर्गतमेव वक्तु-
ज्ञानानुमानं न तु वक्तुर्ज्ञानानुमाने तस्मिन्^(१) इति ।

दयात् वेदे तु तात्पर्यस्य व्याघगम्यत्वेन वेदत्वेनावाधितार्थक-
निश्चयेन च तद्विशेष्यक-तत्त्वकारकप्रतीतित्वरूपेण निरूपदप्राप्तौ
व्यवर्त्यत्वसन्देहाद्यनवकाशादिति लौकिकशब्द एवानुवादकः व्यव-
त्यव्याये तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वग्रहणावश्यकत्वान् व्यवर्त्यत्वघटकतया
तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वस्य तात्पर्यग्रहेण विषयीकृतत्वाच्चेति प्रभा-
कराभिप्राय इति भाष्यः ।

‘संसर्गग्रहो भ्रम इति पाठः विशिष्टज्ञानाभावो भ्रम इत्यर्थः,
‘तदभावश्च’ अभाभावश्च, ‘संसर्गग्रह एव’ विशिष्टज्ञानमेव । यद्यपि
भ्रमशब्दस्यातीन्द्रियतया न विशिष्टज्ञानस्य संसर्गगोचरत्वं तदपि
यत्र संबन्धादिः संसर्गशब्दनिप्रायेणैव^(१) । ‘अभाभावे’ घटादि-
भ्रमाभावे, ‘संसर्गज्ञानमेवेति’ घटादिविशिष्टज्ञानमेवेत्यर्थः, ‘ज्ञान-
नानुमानेति’ घटादिभ्रमाभावाऽनुमानरूपमेवेत्यर्थः, ‘वक्तुर्ज्ञानेति’
वक्तुर्घटादिविशिष्टज्ञानानुमानमित्यर्थः, ‘वक्तुर्ज्ञानानुमाने’ वक्तुः
कर्तृत्वादिविषयक-घटादिविशिष्टज्ञानानुमाने, ‘तत्’ वक्तुर्घटादि-
भ्रमाभावाऽनुमान, ‘तद्व’ प्रयोजकम्, तथाच यद्यत्र वक्ता स्वप्रयुक्ते-

(१) न तु वस्तुमिति ख० ।

(१) यद्यपीत्यादि तदभिप्रायेणैवैदमित्यस्य पाठः ख०, य० पुस्तकद्वये नास्ति ।

तन्न, भ्रमो हि ज्ञानद्वयं अगृहीतभेदं तदभावश्च गृहीत-

त्यादितृतीयानुमानं इदं वाक्यमित्यादि प्रथमानुमानस्य^(१) नाङ्गी-
करणीयं, वक्तुर्घटादिभ्रमाभावानुमानादेव घटादिविशिष्टज्ञानसिद्धौ
तद्विषयत्वेन हेतुना कर्मत्वादौ घटादिमल्लसिद्धेः सन्नवादिति
भावः । कश्चिच्च 'असंसर्गाद्यसोभ्रमः' इति पाठः, तत्र च 'असंसर्गा-
द्यः' संसर्गोपहाभावाभावः, 'सोभ्रम इत्यकारप्रक्षेपाद्भ्रमाभाव-
इत्यर्थः, 'तदभावश्च' संसर्गोपहाभावाभावश्च, 'संसर्गोपहा एवेति,
अभावाभावस्य प्रतिधोगिरूपत्वादिति भावः । अन्यत्वं पूर्ववत् ।
घटादिभ्रमाभावानुमानात् घटादिविशिष्टज्ञानसिद्धावपि कर्मत्वादौ
तद्विषयत्वं न सिद्धं तस्मैव वक्ष्यमाणानुमाने हेतुत्वादिति तृतीया-
नुमानमावश्यकं तदावश्यकत्वे च तद्धेतुसिद्धयै प्रथमानुमानं नाव-
श्यकमिति समाधाने सत्यपि स्फुटतरं समाधानान्तरमाहुः, 'भ्रमो
हीति, 'अगृहीतभेदमिति स्वरूपतो विषयतश्च भेदोपहाभावविशि-
ष्टमित्यर्थः, वैशिष्ट्यञ्च एककालावच्छेदेनैकात्म्यवृत्तित्वं,^(२) 'गृहीत-
भेदज्ञानमिति गृहीतोविषयीकृतोभेदो येनेति कृत्यस्या स्वरूपतो
विषयतश्च^(३) भेदज्ञानमित्यर्थः^(४) ज्ञानद्वयाभावयेति श्रेयः, विशिष्टा-
भावस्य विशेषणभाव-विशेष्याभावोभयरूपत्वादिति^(५) भावः । तथा-

(१) तृतीयानुमानं प्रथमानुमानस्येति ख०, ग० ।

(२) वैशिष्ट्यञ्च एककालावच्छेदेनैकात्म्यवृत्तित्वमिति ख० ।

(३) विषयतयेति क०, ग० ।

(४) भेदोपहाविशिष्टमित्यर्थ इति क० ।

(५) विशेषणभाव-विशेष्याभावोभयरूपत्वादिति क० ।

यद्याप्तोक्तत्वानुमानमेव वक्तृज्ञानानुमानं, तर्हि यादृशं
लिङ्गं तादृशमेव गमकमस्त्विति ।

अबोच्यते । यथार्थवाक्यार्थधीपरत्वं न ज्ञातं प्रमो-

तुल्योऽयमनुयोग इति बाध्यम् । गौरवेष तस्याप्येतुषादिति
भावः ।

केचित्तु तुल्यत्वित्यादिन्यायेन दृष्टापत्तिमाह, 'किञ्चेति, 'याप्तो-
क्तत्वानुमानं' अस्तत्त्वानुमानं घटादिभ्रमाभावानुमानमिति धावत्,
'वक्तृज्ञानेति वक्तुर्घटादिविशिष्टज्ञानानुमानमित्यर्थः, 'तर्हि'ति, तर्हि
यादृशं घटादिभ्रमाभावानुमानं वक्तुः कर्मत्वादिविषयक-घटादि-
विशिष्टज्ञानानुमाने 'लिङ्गं' प्रयोजकं, 'तादृशमेव' तदेव, 'गमक-
मस्तु' कर्मत्वादौ घटादिमत्त्वानुमाने प्रयोजकमस्तु, द्वितीयानुमानं
प्रथमानुमानञ्च नाङ्गीकरिष्याम इत्यर्थः, इति श्राव्यः ।

अन्ये तु 'याप्तोक्तत्वानुमानेत्यादि केचित्तुमतवत्, 'यादृशं लिङ्ग-
मित्यादिस्तु यादृशं घटादिभ्रमाभावानुमाने लिङ्गं तादृशमेव वक्तुः
कर्मत्वादिविषयक-घटादिविशिष्टज्ञानानुमापकमस्त्वित्यर्थः, तथाच
यदि भ्रमाभावमनुमाय वक्तुः तादृशज्ञानमनुमीयते तदेव भ्रमा-
भावानुमानेनैव घटादिविशिष्टज्ञानसिद्धेर्वक्तुः तादृशज्ञानानुमान-
वैयर्थ्यमाशङ्कनीयं भ्रमाभावानुमापकेन वक्तुस्तादृशज्ञानानुमाने तु
नैतस्याः शङ्कायाः अवकाश इति भावः । इति श्राव्यः ।

इति प्रभाकरपूर्वपक्षः ।

'यथार्थवाक्यार्थेति यथार्थतात्पर्यनिश्चयो न शब्दानुभवजनक-

भेदज्ञानं, न हि ज्ञानाभावे सुषुप्तौ अमव्यवहारः, ततो
 भ्रमाभावनित्ययानन्तरं वक्तृज्ञानानुमानं । किञ्च

चेतादृष्टभ्रमाभावानुमितावपि न विशिष्टज्ञानसिद्धिरिति भावः ।
 संवर्गापहृष्ट^(१) भ्रमत्वं स्पष्टयति, 'न हीति, 'ज्ञानाभावे' विशिष्ट-
 ज्ञानाभावे, 'सुषुप्तौ', असंवर्गापहृष्टाद्याच्चेति शेषः । उपसंहरति,
 'तत इति तस्मादित्यर्थः, 'भ्रमाभावेति घटादिभ्रमाभावेत्यर्थः,
 'वक्तृज्ञानेति वक्तुः कर्मत्वादिविषयक-घटादिविशिष्टज्ञानानुमान-
 मित्यर्थः, 'आवश्यकमिति शेषः । 'आप्तोक्तत्वानुमानमेवेति वक्तृ-
 करणत्वादिभ्रमाभाववदुक्तत्वानुमानमेवेत्यर्थः, 'वक्तृज्ञानेति वक्तुर्वक्ति-
 करणत्वादिविशिष्टज्ञानानुमानमित्यर्थः, 'तर्होति, तर्हि, वक्ति-
 करणत्वादिभ्रमाभाववदुक्तत्वस्य अनुमापकं यस्मिन् तदेव वक्ति-
 करणत्वादिशब्दप्रमाकरणमस्तु किं यथार्थतात्यर्थहेतुत्वेन भवन्तीति
 वक्तृकरणत्वादिभ्रमाभावस्य वक्तृकरणत्वादिविशिष्टज्ञानरूप-
 तथा तदुक्तत्वानुमापकसिद्धस्यापि व्यभिचारिशब्दव्यावृत्तत्वात् न
 तु वक्तृकरणत्वादिभ्रमाभावस्य वक्तृकरणत्वादिविशिष्टज्ञानरूप-
 तथा तदुक्तत्वानुमापकसिद्धस्य शुकाद्युदीरितवक्तिनासिद्धतीत्या-
 दिवाक्येऽपि सत्वाच्च व्यभिचारिशब्दव्यावृत्तत्वमतो न शाब्दप्रमा-
 जनकत्वमित्यर्थः । न च भवन्तीति कर्मादिविषयक-घटादि-
 विशिष्टज्ञानानुमापकसिद्धकोटिप्रविष्टघटादिभ्रमाद्यन्यनिवृत्तत्वा-
 यममेव शाब्दप्रमाजनकमस्तु तस्य व्यभिचारिशब्दव्यावृत्तत्वादिति

(१) संतर्ज्यमहामात्रयेति य० ।

यद्यातोक्तत्वानुमानमेव वक्तृज्ञानानुमानं, तर्हि यादृशं
लिङ्गं तादृशमेव गमकमस्त्विति । -

अवोच्यते । यथार्थवाक्यार्थधीपरत्वं न ज्ञातं प्रमो-

तुल्योऽयमतुयोग इति वाच्यम् । गौरवेष तस्याहेतुतादिति
भावः ।

केचित्तु तुल्यवित्यादिन्यायेन दृष्टापत्तिमाह, 'किञ्चेति, 'आप्तो-
क्तत्वानुमानं' अप्तत्वानुमानं घटादिभ्रमाभावानुमानमिति धावन्,
'वक्तृज्ञानेति वक्तुर्घटादिविशिष्टज्ञानानुमानमित्यर्थः, 'तर्ह्येति, तर्हि
यादृशं घटादिभ्रमाभावानुमानं वक्तुः कर्मत्वादिविषयक-घटादि-
विशिष्टज्ञानानुमाने 'लिङ्गं' प्रयोजकं, 'तादृशमेव' तदेव, 'गमक-
मन्तु' कर्मत्वादौ घटादिमत्त्वानुमाने प्रयोजकमन्तु, द्वितीयानुमानं
प्रथमानुमानस्य नाङ्गीकरिष्याम इत्यर्थः, इति प्राञ्जः ।

अन्ये तु 'आप्तोक्तत्वानुमानेत्यादि केचित्तुमतवन्, 'यादृशं लिङ्ग-
मित्यादिस्तु यादृशं घटादिभ्रमाभावानुमाने लिङ्गं तादृशमेव वक्तुः
कर्मत्वादिविषयक-घटादिविशिष्टज्ञानानुमानप्रयोजकमस्त्वित्यर्थः, तथाच
यदि भ्रमाभावमनुमाय वक्तुः तादृशज्ञानमनुमीयते तदैव भ्रमा-
भावानुमानेनैव घटादिविशिष्टज्ञानविक्षेपवक्तुः तादृशज्ञानानुमान-
वैयर्थ्याभावाद्गनीयं भ्रमाभावानुमायकैव वक्तुस्तादृशज्ञानानुमाने तु
नैतस्याः शङ्कायाः अवकाश इति भावः । इति प्राञ्जः ।

इति प्रमाकरपूर्वपक्षः ।

'यथार्थवाक्यार्थेति यथार्थतात्पर्यनिश्चयो न शब्दानुभवजनक-

त्यादकं गौरवात् वाक्यार्थनिरूप्यत्वेन प्रथमं ज्ञातुं-

इत्यर्थः, 'गौरवादिति यथार्थतात्पर्यस्य तददिग्रेय्यक-तत्प्रकारक-
यथार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूपतया यथार्थत्वप्रवेगेन गौरवादित्यर्थः,
भवन्मते यथार्थत्वस्याव्यावर्त्तकतया व्यर्थत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं, किन्तु
साधवाज्ञार्थदिग्रेय्यताविरहाच्च तदिग्रेय्यक-तत्प्रकारकप्रतीतीच्छयो-
च्चरितत्वरूपतात्पर्यंनिश्चय एव शाब्दधीजनकः भवन्मते अन्यथा-
स्यात्यभावेन वज्रिना मिश्रतीत्यादौ तदिग्रेय्यक-तत्प्रकारकप्रतीते-
रप्रसिद्धत्वादित्यतिप्रसङ्गविरहात् । न च श्लोकस्थले तात्पर्यघटक-
प्रतीतौ यथार्थत्वसंग्रहे शाब्दबोधानुद्धात् यथार्थत्वांशनिवेशनमाव-
शकमिति वाच्यम् । तस्मैवामिहः । तात्पर्ययाथार्थ्यसंग्रहस्य योग्यता-
संग्रहपर्यवसिततया अननुगुणत्वाच्च^(१) । न च तथापि तत्र नये शाब्द-
प्रमात्वावच्छिन्नं प्रति यथार्थतात्पर्यनिश्चयो हेतुरावश्यकः अन्यथा
तात्पर्यनिश्चयमात्रस्य तदवच्छिन्नं प्रति हेतुत्वे वज्रिना मिश्रती-
त्यादावपि शाब्दप्रमात्वापत्तेः अमरूपतदिग्रेय्यक-तत्प्रकारक-
प्रतीतेः तथापि प्रसिद्धत्वादिति वाच्यम् । मम वज्रिना मिश्रतीत्यादौ
शाब्दानुभवानुरोधेन शाब्दानुभवसामान्य प्रति निरुक्ततात्पर्यनिश्च-
यस्य हेतुत्वावश्यकत्वे शाब्दप्रमात्वावच्छिन्नं प्रति साधवात् संग्रहनि-
श्चयमाधारणतत्पदार्थतत्पदार्थवत्त्वरूपयोग्यताप्रमाया एव हेतुत्वाद्-
यथार्थतात्पर्यनिश्चयस्य तदपेक्षया गृह्यतादिति भावः । ननु निरुक्त-

(१) तात्पर्ययाथार्थ्यसंग्रहस्येवादि अननुगुणत्वापेक्षया पाठः स० ग०
सुप्तकद्वये नास्ति ।

संशक्यत्वाच्च तस्यापूर्वत्वात् । यच्च लोके भ्रमादि-
निरासानन्तरं वक्तृज्ञानावच्छेदकतया तदग्रे स्वातन्त्र्येण
वा पुमभिप्रेतवाक्यार्थज्ञाने तत्प्रतीतिपरत्वं प्रकरणा-
दिना ज्ञायत इत्युक्तं, तन्न, वाक्यार्थमज्ञात्वा अवायंम-
भ्रान्त इति ज्ञातुं पुरुषत्वाद्वक्तुर्धम-प्रमादसम्भवेन प्रथमं

यथार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं न यथार्थतात्पर्यमपि तु तत्पदार्थ-
वत्तत्पदार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं तद्व्याप्यम्; तथाच तद्विशेष्यक-
तत्प्रकारकप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वापेक्षया सांभवमेव न वा वैपर्यभि-
त्यस्येराह, 'वाक्यार्थेति तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वनिश्चयाधीनमिद्या-
यकत्वेनेत्यर्थः, 'प्रथमं' शाब्दानुभवात् पूर्वं, 'ज्ञातुं' निश्चेतुं, 'तस्या-
पूर्वत्वादिति तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वस्य शाब्दबोधात् पूर्वमभिहितत्वा-
दित्यर्थः । ननु पूर्वोक्तक्रमेण शाब्दबोधात् पूर्वं तत्पदार्थं तत्पदार्थ-
वत्त्वं निश्चित्य तच्चिन्त्यः^(१) स्यादित्यत आह, 'यचेति, 'पुमभिप्रेतेति
तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वनिश्चये इत्यर्थः, 'तत्प्रतीतिपरत्वं' यथार्थ-
प्रतीतिपरत्वं, 'वाक्यार्थं' घटादिकं, 'अच' घटादौ, 'ज्ञातुमिति
'अप्रकृतादित्ययेतन्नेनाश्रयः । ननु शाब्दधीपूर्व्यं घटादेर्ज्ञानमस्यैव
रूपमन्यथा तत्रापि तात्पर्यधीरित्यत आह, 'पुरुषत्वादिति, 'भ्रम-
प्रमादसम्भवेनेति, पुंवाक्यत्वेन अभिचारित्वादिति भावः^(२) । ननु
मा भूत् पुंवाक्यत्वेन भ्रमाद्यजन्यत्ववदन्तयापि भ्रंवादिसृष्टिप्रयो-

(१) निश्चय इति ख०, ग० । (२) यमिषादित्वादिति श्रेय-इति क० ।

भ्रमाद्यजन्यत्वस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् प्रवृत्तिसंवादादे-
र्ज्ञानोत्तरकालीनत्वात् भ्रमादिजन्यविलक्षणत्वेन च
शब्दस्याज्ञानात् ज्ञाने वा यादृशोऽस्तिङ्गत्वं तस्यैव प्रत्या-
यकत्वं अद्यभिचारात् वेदेऽपि वाक्यार्थमविज्ञाय
तद्यथार्थप्रतीतिपरत्वं न्यायेनापि ज्ञातुमशक्यं वि-
षयनिरूप्यत्वात् प्रतीतेः लोके तात्पर्यनिरूपणार्थ-

जकवाक्यत्वेन लिङ्गेन तद्वहः स्यादित्यत आह, 'प्रवृत्तिसंवादादे-
रिति संवादिप्रवृत्त्यादेरित्यर्थः', 'ज्ञानोत्तरेति शब्दज्ञानोत्तरेत्यर्थः',
तथाच शब्दधीपूर्वं तत्प्रयोजकत्वग्रहो भासीति भावः । ननु
प्रमाणशब्दभ्रमादिजन्यशब्दव्यावृत्तं किञ्चिद्वैलक्षण्यमस्ति तेनैव भ्र-
माद्यजन्यतमनुमेयमित्यत आह, 'भ्रमादीति, 'यादृशः' वैलक्षण्यस्य,
'तस्यैवेत्येवकाराद्यपार्थतात्पर्यशब्दच्छेदः, 'प्रत्यायकत्वं' शब्दधीजन-
कत्वं, तथाच शब्दस्य नानुवादकत्वमिति भावः । इदमापातत'
तादृशवैलक्षण्यस्य शब्दधीजनकत्वे नानुवादकत्वे तात्पर्याविषयेऽपि
योग्यार्थं प्रामाण्यापत्तेः । वस्तुतस्तु तादृशवैलक्षण्ये मानाभावः, इत्येव
तत्त्वं ।^(१) विशेषतो यथार्थतात्पर्यनिययस्य वेदस्थले व्यभिचारम-
प्याह, 'वेदेऽपीति, 'वाक्यार्थं' तात्पर्यार्थं तत्पर्यार्थत्वं, 'अविज्ञाय'
विशेषतोऽनिरूप्यत्वं, तद्यथार्थेति प्रकृतवाक्यार्थपर्यार्थेत्यर्थः, 'ज्ञातु'
विशेषतो निरूप्यत्वं, 'विषयनिरूप्यत्वादिति तात्पर्यार्थं तत्पर्यार्थत्वं-
निययाधीनतादित्यर्थः, 'प्रतीतेरिति तात्पर्यार्थत्वरूपेण तात्पर्यार्थ-

(१) इमेव तत्त्वमित्यन्तरं वेदे स्मृतकप्रमाणत्वात्तोलोकेऽपि कारकत्वमित्यर्थे-
त्यधिकं पाठं क० पुस्तके वर्तते ।

मशब्दवाक्यार्थप्रतीतेः प्रथमं त्वयापि स्वीकारात् ।
अन्यथा वक्तृज्ञानानुमानं^(१) न स्यात् । न च लोकव-
मानान्तरात्तद्वगमः, वेदार्थस्य तद्विषयत्वात् वेदस्य
प्रथमं भूक्त्वात्, न च न्यायसिद्धे वेदार्थे मानान्तरा-
त्तात्पर्यग्रहः, वेदस्यानुवादकतापत्तेः शब्दस्याप्रमाण-

प्रकारिकायाः प्रतीतेरित्यर्थः । नन्विदमेवास्मिन्निति आह, 'लोक-
इति, 'तात्पर्येति' यथार्थतात्पर्येत्यर्थः, 'वाक्यार्थप्रतीतेः' तत्पदार्थे
तत्पदार्थवत्प्रतीतेः, 'त्वयापि' स्वीकारादिति, तथाच तादृश-
प्रतीतिप्रतीतेर्विषयनिरूप्यताभावे भवतां तदभ्युपगमो व्यर्थः स्था-
दिति भावः । तादृशप्रतीतिप्रतीतेर्विषयनिरूप्यत्वे पुनरुक्तमाह,
'अन्यथेति' तादृशप्रतीतिप्रतीतेर्विषयनिरूप्यताभावे इत्यर्थः, 'वक्तृ-
ज्ञानानुमानमिति, अपिः शेषः, 'न स्थादिति' धार्यकं न स्यादिति
त्यर्थः, तत्पदार्थे तत्पदार्थवत्प्रतीत्युपपादनायेव तदभ्युपगमादिति
भावः । 'मानान्तरात्' अनुमानादितः, 'तद्वगमं इति' विगिन्य
तत्पदार्थे तत्पदार्थवत्त्वावयवमिति इत्यर्थः, 'तद्विषयत्वादिति' वेद-
जन्यशब्दधीपूर्वं प्रमाणान्तराविषयत्वादित्यर्थः, 'भूक्त्वादिति' शा-
ब्दबोधजनकत्वादित्यर्थः, यथार्थतात्पर्यज्ञानरूपकारणाभावादिति
भावः । 'ननु वेदार्थस्य वेदजन्यशब्दधीपूर्वं प्रमाणान्तराविषयत्वमे-
वास्मिन्निति चेत् आह, 'न चेति न' इत्यर्थः, 'तात्पर्यग्रहः' लोकोक्त-
क्रमेण वेदजन्यशब्दधीपूर्वं निरुक्तयथार्थतात्पर्यग्रहः, 'अप्रामाण्यत्वा-

त्वापत्तेर्वा । अज्ञाते वाक्यार्थे तर्क-संशययोरप्यभावात् ।
अयं पदार्थोऽपरपदार्थसंस्पृष्टो न वेति संशये तर्के वा
एककोटौ संसर्ग उपस्थित इति चेत्, न, अनिश्चिते

पत्तेरिति स्वर्यानुभवजनकत्वापत्तेरित्यर्थः । लोक-वेदयोश्चमयैव
प्रमाणान्तराद्वाक्यार्थयोधावगमकत्वे शब्दश्च स्वर्यानुभवजनकत्वाभ्युप-
गमे प्रयोज्यताभावात् प्रवृत्त्यादेस्त एवोपपत्तेरिति भावः । ननु
तर्क-संग्रहान्तरौपस्थिते वेदार्थे तात्पर्यनिरूपणमस्तु तथाच वेदस्य
नानुवादकता तर्क-संग्रहेतरज्ञानमृहीतयाहिज्ञानमात्रजनकत्वस्यैवा-
नुवादकतापदार्थत्वाभ्युपगमात् । न च तथापि यथार्थतात्पर्य-
पक्षमादायानुवादकत्वं दुर्वारमिति वाच्यम् । तात्पर्यप्रहस्योपि
यत्किञ्चिदग्रे तर्क-संग्रहाकारत्वाभ्युपगमादित्यत आह, 'अज्ञात इति
अनिश्चिते वेदार्थे इत्यर्थः, अयं पुरुषो यद्येतत्पदार्थवदेतत्पदार्थ-
ज्ञानवान् स्यादेतदेदमयोक्तुं न स्यादिति तर्कस्य अयमेतत्पदार्थ-
वदेतत्पदार्थज्ञानवान् वेति संग्रहस्य च वेदार्थनिश्चयाधीनत्वादिति
भावः । ननु तथापि यत्र संग्रहादौ न वाक्यार्थोपस्थितिः कारणं
तत्संग्रहाद्युपमितोऽस्तु वेदार्थ इत्यभिप्रायवानाशङ्कते, 'अयमिति,
'तर्कं वेति अयं पदार्थो यद्येतत्पदार्थसंस्पृष्टो न स्यादेतत्पदसमभि-
व्याहृतवैदिकपदार्थो न स्यादिति तर्क इत्यर्थः, आपादैकस्यापि
तर्के उपनौतमाने बाधकाभावादिति भावः । 'अनिश्चिते इति
तत्पदार्थजनने तत्पदार्थोऽनिश्चिते इत्यर्थः, 'तात्पर्यानिश्चयत्' तात्पर्य-
निश्चयासम्भवात्, विगिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने विगोप्यन्तावच्छेदकप्रकारक-

तात्पर्यानिश्चयात् तयोरगृहीतासंसर्गविषयत्वेनासद-
र्थविषयकत्वेन वा वाक्यार्थविषयत्वाच्च । अन्यथा
लोकेऽपि ताभ्यामेवोपस्थितिरिति किं यन्नृशानानु-

निययस्य हेतुत्वादिति भावः । यद्यपि तर्को निययविशेष एव,^(१)
तथापि तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्तनिययो न स इति इदं । ननु
विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन तात्पर्यग्रहः स्यादित्यत आह, 'तयो-
रिति तर्कसंश्रययोरित्यर्थः, 'अगृहीतासंसर्गविषयत्वेनेति अगृहीता-
संसर्गविषयकज्ञानद्वयकल्पितेत्यर्थः, इदञ्च तस्मिन्, 'अमदर्थविषयकेति
अमदर्थविषयकत्वेन वेत्यर्थः, इदञ्चामदर्थविषयकज्ञानं भ्रम-
इति टीकाकारमते, 'वाक्यार्थेति प्रकृतसंसर्गेण तात्पदार्थं तात्पदार्था-
विषयकत्वादित्यर्थः । न च यत्कोटिधर्मिणि वर्तते तदग्रे संश्रयस्य
विशिष्टज्ञानसं' प्रकृतसंसर्गविषयकत्वञ्च वर्तते एवेति वाच्यम् ।
ज्ञानप्रत्यासत्तिमग्नौकुर्वन्तस्तस्य मते धर्मिणश्चकोटेश्च तदानीं-
मसन्निकृष्टतया तत्कोटेरपि विशिष्टज्ञानत्वाभावादिति भावः ।
मीमांसकमते कोटिद्वयोपस्थितिर्धर्मिज्ञानमसंसर्गाग्रहकालीनमित्येव
संश्रयः तत्प्रकारकं ज्ञानमेव च तद्विशेष्यः तथाच विद्यमान-
कोटिप्रकारकं ज्ञानमपि न जायते संश्रयजनकदोषेण प्रतिवन्धा-
दित्यभिधीनः^(२) । 'उपस्थितिः' प्रकृतसंसर्गेण तत्पदार्थं तत्पदार्थ-
वत्तत्त्वोपस्थितिः, 'किमिति, तथाच वेदवचोक्तस्यापि नानुवाद-

(१) मानसप्रत्यक्षविशेष एवेत्यर्थः, 'तर्कत्वस्य मानसत्वव्याप्यतात्वात् ।

(२) मीमांसकेत्यादि इत्यभिमान इत्यन्तं पाठं ख०, ग० पुस्तकद्वये नास्ति ।

मानेन । वस्तुतस्तु यदि यथार्थतात्पर्यकत्वं ज्ञातं शा-
ब्दप्रभोत्पादकं तदा लोक-वेद्योस्तादृशपदस्मारितत्वेन
पदार्थसंसर्गानुमितिसम्भवात् न शब्दः प्रमाणं स्यात् ।

कतेति भावः । ननु विधेयतो यथार्थतात्पर्यनिश्चयस्य लौकिक-
वाक्यजन्यशब्दबुद्धिं प्रत्येव हेतुत्वादेदृशस्य तद्व्यभिचारो न दोषाय
वेदे चित्तवत्कपिञ्चलपदार्थपरमिदमित्यादिकसेष सामान्यतः कपि-
ञ्चलपदार्थत्वादिप्रकारेण तन्निश्चयस्यैव हेतुत्वात् तस्य च विशिष्य
तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वनिश्चयं विनापि सामान्यतस्तत्पदार्थं तत्पदार्थ-
वत्त्वनिश्चयादेव सम्भवान् । न च सामान्यतस्तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वनिश्चय-
गुणं प्रथमं कथं स्यादिति वाच्यम् । अनुमानादितोऽपि तत्सम्भवात्
अनुमानादिना प्रथमं सामान्यतस्तन्निश्चयस्याभ्युपगमेऽप्यनुवादकता-

अपिच पुंवाक्यस्य दोष-विशिष्टज्ञानान्यतरजन्यत्वेऽनु-
मिते परिशेषाद्दोषाजन्यत्वनिश्चयदशायां वेदतुल्या
सामग्री पुंवाक्येऽपि दृतेति तत एवार्थनिश्चयात् वेद-
वत्तस्यापि प्रामाण्यं, अनुमितानुमानस्य व्याप्तिस्मृ-

सर्वत्रानुमानासम्भवाच्छब्दस्य प्रमाणांतरत्वमित्यस्वरसात् यन्मते
यथार्थतात्पर्यनिश्चयस्य न हेतुत्वमपि तु प्राथमिकत्वादावगम्यकत्वाच्च
दोषाजन्यत्वे सति दोष-विशिष्टज्ञानान्यतरजन्यत्वनिश्चय एव हेतुस्त-
न्मतेन समाधत्ते, 'अपि चेति, 'पुंवाक्यस्य' लौकिकवाक्यस्य, 'दोषः'
धमादिः, 'परिशेषात्' भ्रमाभाववदुक्तत्वे सति प्रमादाद्यभाववदुक्त-
त्वादिना, 'वेदतुल्या सामग्रीति तात्पर्यप्रहापेक्षया प्राथमिकत्वात्
तात्पर्यप्रहार्यमावश्यकत्वाच्च वेदसाधारणशब्दानुभवसामान्यं प्रति
हेतुत्वेन कृत्तदोषाजन्यत्वे सति दोष-विशिष्टज्ञानान्यतरजन्यत्वनिश्चय-
रूपा सामग्रीत्यर्थः, विधवादिशुक्लवाक्यवारणाय विशेष्यद्वयं, 'पुंवाक्ये'
लौकिकवाक्ये, 'तत एव' तादृग्नान्यतरजन्यत्वनिश्चयादेव, यथार्थता-
त्पर्यप्रहपूर्वमिति शेषः, (१) 'अर्थनिश्चयात्' लौकिकवाक्यार्थनिश्चयात् ।
ननु तादृग्नान्यतरजन्यत्वनिश्चयस्य प्राथमिकत्वे आशङ्क्यत्वेऽपि गौर-
वाच्च तस्य शब्दधीहेतुत्वं किन्तु यथार्थतात्पर्यनिश्चय एव हेतुरिति
यथार्थतात्पर्यनिश्चयपूर्वं न तस्माच्छब्दबोधसम्भव इत्यत आह, 'अनु-
मितानुमानस्येति परस्परया दोषाजन्यत्वानुमानाधीनस्य यथार्थतात्प-
र्यनिश्चयानुमानस्येत्यर्थः, 'व्याप्तिस्तत्यादीनि व्याप्तिस्तत्यादेरनावगमक-

त्यादिविलम्बितत्वात् । एतेनावधितार्थपरत्वं लोके

त्वात् सर्वत्र शाब्दबोधपूर्वमसम्भवितादित्यर्थः, तथाच यथार्थतात्पर्य-
निययस्य सधुत्वेऽपि व्यभिचाराच्च हेतुत्वमिति भावः । इदमप्यापाततः
व्यभिचारास्फूर्तिदशायां साधवात् यथार्थतात्पर्यनिययस्य हेतुत्वसिद्धौ
सर्वत्र व्याप्तिस्तथादेरथावश्यकत्वकल्पनाद्युच्यते अत्रयवादिसिद्धौ व्या-
प्तिस्तथाप्यभावस्तत्र शाब्दबोधाभावस्यैवाभ्युपगमात् अनुभवस्य वि-
वादादपक्षतादिति । यद्युक्तं तत्पदार्थवत्तत्पदार्थप्रतीतीच्छपोक्षरि-
तत्त्वकूपयथार्थतात्पर्यनिययस्य साधवाच्छाब्दबुद्धिहेतुत्वे लोकववेद-
साधनुवादकत्वापत्तिः तथापि तात्पर्यघटकतया तत्पदार्थं तत्पदा-
र्थवत्तस्य शाब्दबोधात् मागेव सिद्धेः । अथ वेदप्रामाण्यान्यथातुपपत्त्या
वेदस्यैव चित्तवत्कपिञ्चलपदार्थपरमिदमित्यादिक्रमेण सामान्यत-
स्तद्विषयोऽहेतुः तथाच तात्पर्यघटकतया तत्पदार्थवत्तत्पदार्थज्ञानस्य
वेदजन्यज्ञानसमाभाकारकत्वाभावाद्देहस्य नातुवादकर्तृ लोके च घट-
वत्कर्तृत्वपरमिदमित्यादिक्रमेण विशेषतस्तद्विषय एव हेतुः अन्यथा
घटवदम्पदार्थपरमिति सामान्यतोनिश्चयसत्त्वेऽपि घटवत्कर्तृत्वप्रती-
तिपरञ्च वेति विशेषतः संग्रहादिमभवात्तादृशसामान्यतोनिश्चयसत्त्वे
तादृशविशेषसंग्रहादिसत्त्वेऽपि शाब्दबोधप्रसङ्ग इत्यनयत्वा लौकिकः
शब्दोऽनुवादक इति चेत् । न । कार्य-कारणभावद्वयापत्तेः । किञ्च
वेदस्यैवऽपि चित्तवत्कपिञ्चलपदार्थपरमिदमित्यादिक्रमेण सामा-
न्यतो यथार्थतात्पर्यनिययसत्त्वे विशेषतो रक्तच्छायादिदृष्टेर्ग रक्त-
च्छायापरस्य वा रक्तच्छानपरचेति संग्रह-व्यतिरेकनिर्णयोः सत्त्वेऽपि

वेदे च प्रमापकं लोके वाक्यार्थो बाधितोऽपि दृष्ट इति
श्रोतुः प्रमाणावतारं विना न बाधाभावनिश्चयः स-

शब्दबोधप्रसङ्गादिशेषतो निरूपयवार्थतात्पर्यनिश्चय एव शब्दधी-
हेतुर्वाच्यः भिन्नप्रकारकतया सामान्यतो यवार्थतात्पर्यनिश्चयस्य
विशेषतस्तद्गुणसंग्रयादिविरोधिते मानाभावादन्वया लोकाख्येऽपि
सामान्यतो यवार्थतात्पर्यनिश्चयस्यैव हेतुत्वस्य सुवचत्वादतो वेद-
प्रामाण्यान्यथानुपपत्त्या लोक-वेदसाधारणकार्य-कारणभावैक्यलाघ-
वात्^(१) सत्प्रकारक-तद्विशेष्यकप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूपतत्तात्पर्यस्य
शरीरंगुणत्वेऽपि न निश्चय एव हेतुरिति लौकिकशब्दोऽपि नानु-
वादकइत्येव नैयायिकमिद्वान्तनिर्गवः । 'एतेनेति' 'निरसमित्यपे-
तनेनान्वयः, 'अबाधितार्थेति' तत्पदार्थवत्तत्पदार्थप्रतीतिजनकत्व-
मित्यर्थः । नन्वेवं भवन्नप्येऽपि लोक-वेदयोः शब्दबोधसामग्र्यभेद-
इत्यत आह, 'लोक इति घटमानवेत्यादिलौकिकवाक्य इत्यर्थः,
'वाक्यार्थः' प्रकृतवाक्यघटकीभूतामादिपदार्थः, 'बाधितोऽपि' वस्तु-
भिप्रायविषयताभाववानपि कर्मलाघतिरिक्तोऽपीति यावत्, एतदम्-
पदेन' लक्षणादिना कदाचित् करणत्वादिरूपार्थस्यापि बोधना-
देतदम्पदजन्यशब्दधीविषयत्वरूपस्यैतदम्पदार्थत्वस्य कारणत्वादावपि
मत्वादिति भावः । 'प्रमाणावतारं विना' विजिग्यसाधाधितार्थकत्वे
प्रमाणावतारं विना घटवत्कर्मानप्रतीतिजनकमिदमिति विशेषतो-
ऽबाधितार्थकत्वनिश्चयं विनेति यावत्, घटवदेतदम्पदार्थप्रतीति-

(१) लोक-वेदसाधारणकारणभावैक्ये लाघवाच्चेति क० ।

च क्वचिच्छ्रोतुरिन्द्रियेण क्वचिद्वक्तुराप्तत्वानुमानेन वेदे

जनकमिति सामान्यतो निश्चयादिति शेष, 'न बाधाभावनियय' न शब्दादुवाधाभावनियय न कर्मत्वादौ घटादिमत्वशब्दबोध- इति यावत्, लोके विशेषतोऽवाधितार्थकत्वनिश्चय एव शब्दधी- हेतुर्न तु सामान्यतस्तन्निश्चय इति समुदायार्थ, घटवदेतदम्- पदार्थप्रतीतिजनकमिदमिति सामान्यतो निश्चयस्त तत्र हेतुत्वे सामान्यतस्तद्दृशनिश्चयसत्त्वे कर्मत्व घटवत्त्वेति विशेषतः सप्रत्येयि शब्दबोधायने कर्मत्वातिरिक्तस्याप्येतदम्पदार्थतया सामान्यतस्त- त्त्वनिश्चयस्य विशेषतस्तद्दृशमशय प्रत्यविरोधित्वात् विशेषतो निश्चयस्य हेतुत्वे च तत्सत्त्वे तादृशमशयस्यैवामन्वयाच्चातिप्रसङ्ग इति भावः । ननु शब्दबोधात् पूर्वं विशेषतो घटवत्कर्मत्वमित्यादिनिश्चय कथ- म्यादित्यत आह, 'च' चेति विशेषतः कर्मत्वादौ घटादिमत्वनिश्चय- येत्यर्थ, 'इन्द्रियेणेति, वाक्यज्ञाने च सति वाक्यपक्षकानुमानेनेति शेष, (१) 'अप्तत्वानुमानेनेति पूर्वोक्तक्रमेण कर्मत्वादिविषयक घटादि- विशिष्टज्ञानानुमानेनेत्यर्थ, 'वेदे' निति, अनुवादकत्वापत्त्येति शेष, 'तन्निश्चय इति चित्तवदेतत्कपिञ्चलपदार्थप्रतीतिजनकमित्यादि- क्रमेण सामान्यतोऽवाधितार्थकत्वनिश्चय इत्यर्थ, शब्दधीहेतुरिति शेष । ननु तथापि चित्तवदेतत्कपिञ्चलपदार्थप्रतीतिजनकमिद- मिति सामान्यतो निश्चयस्त हेतुत्वे नतुमत्त्वे दृक्छागमित्यत्र

(१) इन्द्रियेणेतीत्यादि शेष इत्यन्तं वाठ ख०, ग० इत्यत्रादये गतिः ।

तु न्यायात्तन्निश्चयः तदर्थस्य प्रमाणान्तराविषयत्वात्
न तत्र शङ्केति सामग्रीभेद इति निरस्तं । प्रथमं
भ्रमाद्यभावस्याप्तत्वस्य वा निश्चेतुमशक्यत्वात् वेदस्या-

वेति संग्रहेऽपि शाब्दबोधापत्तिरित्यत आह, 'तदर्थस्येति वेदस्य-
कपिज्ञज्ञादिपदार्थस्येत्यर्थः, 'प्रमाणान्तराविषयत्वात्' रक्तच्छागाद्य-
तिरिक्ते प्रमाणाविषयत्वात् रक्तच्छागाद्यतिरिक्तेऽदृष्टत्वादिति यावत्,
ज्ञात्वपि वेदस्यकपिज्ञज्ञादिपदेन रक्तच्छागाद्यतिरिक्तार्थाप्रतिपाद-
नाद्वेदस्य प्रतिनियतविषयत्वादित्यभिमानः । 'न तत्र शङ्केति
न तत्र सामान्यतत्त्वाद्गुणनिश्चयस्येऽपि विशेषतस्तत्त्वाद्गुणशङ्केत्यर्थः,
'सामग्रीभेदः' लोक-वेदसाधारणशाब्दबोधसामग्रीभेदः^(१) । 'प्रथमं'
शाब्दबोधात् पूर्वं, 'भ्रमाद्यभावस्य' जन्यतासम्बन्धेन भ्रमाद्यभावस्य
भ्रमाद्यजन्यवस्येति यावत्, 'आप्तत्वस्येति कर्मत्वादिविषयकघटादि-
विशिष्टज्ञानस्येत्यर्थः, 'निश्चेतुं' अनुमातुं, सुवाक्यवस्य व्यभिचारि-
तया संवादिप्रवृत्त्यादेश्य शाब्दज्ञानोत्तरकाक्षीनतया भ्रमाद्यजन्य-
त्वानुमाने सिद्धज्ञानाभावात् भ्रमाद्यजन्यत्वानुमानाभावे च तादृश-
विशिष्टज्ञानवत्स्वरूपस्याप्तत्वस्यानुमानासम्भवात् भ्रमाद्यजन्यत्वघटित-
हेतुनैव पूर्वोक्तकमेण वक्तुस्तद्गुणविशिष्टज्ञानस्यानुमेयत्वादिति भावः ।
'वेदस्येति, समानप्रकारकज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकतया चित्तवदेतत्-
कपिज्ञस्यपदार्थप्रतीतिजनकमिदमिति सामान्यनिश्चयस्येऽपि रक्त-
च्छागस्तिववान्न वेति विशेषतः भ्रमयमभावश्लोकवत् तत्राप्यनायत्या

(१) लोक-वेदयोः शाब्दबोधसामग्रीभेद इति क० ।

नुवादकतापत्तेश्च । तस्मात् अमाद्यजन्यत्वं आतोक्तत्वं
अवाधितार्थकत्वं यथार्थतात्पर्यकत्वं निरस्तव्यभिचार-
शङ्कत्वं अन्यथा व्यभिचारिव्यावृत्तं यत्प्रमोत्पादकं तत्
स्वरूपसत् न ज्ञातं । अन्यथा तादृशस्य वाक्यार्था-

विशेषतोऽवाधितार्थकत्वनिश्चयश्चैव हेतुत्वेन वक्तव्यत्वादिति भावः ।
उपसंहरति, 'तस्मादिति, 'अमाद्यजन्यत्वमिति । यद्यप्यपि चेत्यादिना
अमाद्यजन्यत्वज्ञानस्य हेतुत्वमभ्युपगतं तत्प्राप्येकदेशिमतस्तत्र तदभि-
धानाच्च दोषः । 'आतोक्तत्वमिति तत्पदार्थविशेष्यक-तत्पदार्थप्रका-
रकयथार्थप्रतीतिमदुक्तत्वरूपं तत्पदार्थवत्तत्पदार्थप्रतीतिमदुक्तत्वरूपं
वा आतोक्तत्वमित्यर्थः, 'अवाधितेति तत्पदार्थवत्तत्पदार्थप्रतीति-
जनकत्वमित्यर्थः, 'यथार्थेति तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकयथार्थप्रतीति-
व्यवधारितत्वरूपं तत्पदार्थवत्तत्पदार्थप्रतीतिव्यवधारितत्वरूपं वा
यथार्थतात्पर्यकत्वमित्यर्थः, 'निरस्त्येति निरस्ता व्यभिचारशङ्का
प्रमित्यजनकत्वशङ्का यत्प्रमाद्यमिति व्युत्पत्त्या प्रमाजनकत्वमित्यर्थः,
तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकयथार्थप्रतीतिजनकत्वमिति यावत्, 'अन्यथा'
दोषाभावादिकं वा, 'यत्प्रमोत्पादकमिति यत्प्रमोत्पादकतया
पराभिमतमित्यर्थः, 'स्वरूपसदिति भगनादिवदव्यवहितपूर्ववर्ति-
भावमित्यर्थः, 'आद्यप्रमोत्पादकमिति शेषः । 'अन्यथेति आतोक्ता-
त्वादित्यज्ञानस्य आद्यप्रमोत्पादकत्वे इत्यर्थः, 'तादृशस्येति आतोक्ता-
दिपदस्येत्यर्थः, 'आवृत्तत्वमन्येनेति शेषः, 'वाक्यार्थेति तत्पदार्थं

व्यभिचारितया तादृशपदस्मारितत्वात् लिङ्गादेव
संसर्गसिद्धिः स्यादिति जितं वैशेषिकैः । अथ व्यव-
हारानुमितव्यवहर्तृकार्यान्वितज्ञाने^(१) उपस्थितत्वेन
पदानां हेतुत्वग्रहादन्विताभिधायकत्वं^(२) गृहीतं न तु
लिङ्गज्ञानस्य तदानीं शब्दस्य लिङ्गत्वेनानुपस्थितेरिति

तत्पदार्थवत्त्वव्याप्यतयेत्यर्थः, 'तादृशपदेति आशोक्तादिपदेत्यर्थः, कर्म-
त्वादिकं घटादिमत् स्तविशेष्यक-घटादिप्रकारकपदार्थज्ञानवदुक्त-
पदस्मारितत्वात् घटादिमत्स्तज्ञानवदुक्तपदस्मारितत्वाद्वा घटनिष्ठ-
करणत्वादिषदित्यादिक्रमेणेति भावः । 'संसर्गसिद्धिरिति शब्द-
बोधानुमानतिरिक्तविषयकपदार्थद्वयसंसर्गज्ञानसम्भवः स्यादित्यर्थः,
भवन्मते सिद्धेरनुमितिप्रतिबन्धकत्वाभावादाशोक्तत्वादिघटकतया
तत्पदार्थवत्त्वस्य पूर्वं निश्चयेऽपि नानुमित्यनुपपन्निरिति भावः ।
'जितमिति, शब्दस्यानुमानान्तर्गतत्वनिर्वाहादिति भावः । वैशे-
षिकजयमसहमान आशङ्कते, 'अथेति, 'व्यवहारेति घटमानये-
त्यादिवाक्याधीनप्रयोज्यदृष्टप्रवृत्त्यनुमितेत्यर्थः, 'व्यवहर्त्तृमिति प्रयोज्य-
दृष्टस्य घटानयनविषयकं कार्यमित्याकारककार्यविशेष्यकज्ञानेत्यर्थः,
'पदानां' प्रयोजकदृष्टोक्तघटमानयेत्यादिपदानां, 'हेतुत्वेति वाचकस्य
हेतुत्वग्रहादित्यर्थः, 'अन्वितेति शब्दस्य स्थातव्येण पदार्थद्वयसंसर्ग-
ज्ञानजनकत्वमित्यर्थः, 'लिङ्गज्ञानस्य' लिङ्गतया शब्दज्ञानस्य, लिङ्गत्वं

(१) व्यवहारानुमितव्यवहर्तृकार्यान्वितज्ञान इति क० ।

(२) अन्विताभिधायित्वमिति क० ।

चेत् । न । लिङ्गाभावेनैव^(१) शब्दादन्वितज्ञानोपपत्ते-
र्नाकाङ्क्षादिमच्छब्दत्वेन कारणता गौरवात् । शब्दस्य
लिङ्गत्वं सम्भवदपि बालेन न ज्ञातमिति चेत्, सोऽयं
बालस्य दोषो न वस्तुन इत्यादि वक्ष्यते^(२) । किञ्चैवं^(३)
लोकवद्वेदेऽपि अनुवादकता^(४) स्यात् । एतेन वाक्यार्थ-
तात्पर्यग्राहकानुमानात् तात्पर्यावच्छेदकतया तदुप-

पत्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वं । 'नाकाङ्क्षीदौति, बालत्वेन कारणतामापन्न-
पक्षाद्युपजीव्यविरोध इति भावः^(५) । 'लिङ्गत्वमिति, स्मारितत्वमन्-
व्येनेति शेषः । 'सोऽयमिति बालकेन तस्य लिङ्गत्वमगृहीतमेता-
वतैव न तस्य लिङ्गतया जनकताहानिरित्यर्थः । 'किञ्चैवमिति,
'एवं' आप्तोक्तत्वादिज्ञानस्य शब्दधीहेतुत्वे, 'वेदेऽपीति, आप्तोक्त-
त्वादिघटकतया तथापि तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वस्य प्रथमं मिद्धेरिति
भावः । पूर्वोक्तत्वेवायमुपसंहार इति न यौनरुत्वं, आप्तोक्तत्वाद्यभि-
प्रायेणेदमिति न यौनरुत्त्वमित्यपि कश्चित्, एवञ्च वैशेषिकदूषणं
प्राभाकरमत एव स्यान्नास्माकमित्याशयेन उद्धृतमपि दूषणं पुन-
रुद्धरन्नाह 'एतेनेति,^(६) 'वाक्यार्थतात्पर्यमिति प्रकृतवाक्यार्थयथार्थ-
तात्पर्येत्यर्थः, 'अवच्छेदकतयेति घटकतयेत्यर्थः, 'तदुपजीविन इति

(१) लिङ्गाभावादेवेति क० ।

(२) न तु वस्तुन इति वक्ष्यत इति क० ।

(३) किञ्चैवमपीति ख० ।

(४) अनुवादकतयेवेति ख० ।

(५) कारणमात्रस्य यथादिति भाव इति ख०, ब० ।

(६) एवमेत्यादि एतेनेतीत्यन्तं पाठ ख०, ग० पुस्तकद्वये नास्ति ।

जीविनोऽनुमानात् स्वातन्त्र्येण वाक्यार्थसिद्धेर्न शब्दः
प्रमाणमिति^(१) वैशेषिकमतमपास्तं । यथार्थतात्पर्य-

यथार्थतात्पर्यानुमानोपजीविन इत्यर्थः, 'अनुमानादिति कर्मत्व-
घटवत् स्तविशेष्यक-घटप्रकारकयथार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितपदस्मारि-
तत्वात्^(२) घटवत्, स्वप्रतीतीच्छयोच्चरितपदस्मारितत्वाद्वा घटवृ-
त्तिकरणत्वादिवदित्यादिकमेणानुमानादित्यर्थः, शाब्दमाम्यपेक्षया
अनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वात् सिद्धेर्यानुमितिप्रतिषन्धकत्वे माना-
भावादिति भावः । 'स्वाम्येण' तात्पर्याघटकतया, 'वाक्यार्थ-
सिद्धेरिति सर्वत्र शाब्दयोधात् पूर्वं तत्तत्पदार्थं तत्तत्पदार्थवत्त्व-
सिद्धेरित्यर्थः, 'शब्द इति लोक-वेदसाधारणं शब्दमात्रमित्यर्थः, 'न
प्रमाणमिति न अनुवादक इत्यर्थः, 'वैशेषिकमतमिति वैशेषिकैक-
देशिमतमित्यर्थः, मीमांसकनये लौकिकशब्दस्यैवानुवादकत्वमेतन्नये
च शब्दमात्रस्य तथात्वमिति मतभेदः ।

केचित्तु 'न शब्दः प्रमाणमिति न लौकिकः शब्दोऽनुवादक-
इत्यर्थः, मीमांसकनये वक्तुर्ज्ञावावच्छेदकतया तदुपजीविसंभोगांनु-
मानाद्वा सर्वत्र प्रथमं वाक्यार्थसिद्धेर्लौकिकशब्दस्यानुवादकत्वं, एत-
न्नये च यथार्थतात्पर्यावच्छेदकतया तदुपजीविपदार्थपदकर्मसंभोगांनु-

(१) न शब्दः घटवत् प्रमायान्तरमिति क० ।

(२) स्तविशेष्यक-घटप्रकारकयथार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वादिति पाठे उप-
रितत्वपदस्य चचरितपदस्मारितत्वमर्थः, अन्यथा कर्मत्वस्यापि तत्र
रितत्वाभावेन सहाय्यविधिप्रसङ्ग इति ।

ग्रहस्य वाक्यार्थबोधाहेतुत्वात् । यत्तु ज्ञायमानकरणे
इति,^(१) तन्न, यथार्थतात्पर्यकत्वादेः प्रथमं ज्ञातुम-
शक्यत्वेनानुमानस्य बाधितत्वात् व्याप्तिसिद्धेश्च । न
हि व्याप्तिः शब्दशक्तिय^(२) कारणं, किन्तु तद्वीः,^(३)
अतीतेऽनुमितिदर्शनात् । अपभ्रंशादौ शक्तिभ्रमाद्-

मानाद्वा सर्वत्र प्रथमं वाक्यार्थसिद्धेर्लौकिकशब्दस्यानुवादकत्वमिति
मतमेव इत्याहुः ।

‘वाक्यार्थबोधेति तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वज्ञानाभावेन ‘प्रथमं’
• सर्वत्रासम्भवेति वा शब्दबोधाहेतुत्वादित्यर्थः । ‘बाधितत्वादिति,
ज्ञायमानत्वघटितधर्मावच्छिन्नशब्दबोधकरणताश्रयत्वरूपस्य ज्ञातो-
पयोगित्वञ्च तत्राभावादिति भावः । चेन्नन्तरमाह, ‘व्याप्तिसिद्धेरिति
पक्षद्व्यामुक्तसामान्यथात्तेरसिद्धेरेत्यर्थः, दृष्टान्ताभावादिति भावः ।
नतु व्याप्ति-शक्त्योरेव व्याप्तिः सिद्धेत्यत आह, ‘न हीति, ‘कारणं’
अनुमिति-शब्दबोधकारणं, तथाच साध्यज्ञानोपयोगीत्यत्र उप-
योगित्वञ्च कारणत्वरूपतया साध्यतश्च तत्र नास्तीति भावः ।
थात्तेरनुमितिहेतुत्वाभावे युक्तिमाह, ‘अतीत इति अतीतेन लिङ्गे-
नेत्यर्थः, अतीते ‘लिङ्गे तन्निष्प्रभंयोगादिरूपथात्तेरतीतत्वादिति
भावः । शब्दबोधाहेतुत्वे युक्तिमाह, ‘अपभ्रंशादाविति, इदञ्च

(१) इत्यादौति क० ।

(२) शक्तिचेति क० ।

(३) किन्तु तदौ कारकमिति क० ।

न्ययबोधाच्च । न च सैवोपयुज्यत इति साध्यं, प्रथमं
तदसम्भवात् । तस्मात् यत् अर्थाव्यभिचारित्वेन ज्ञातं
करणं तच्च व्यभिचारिवैलक्षण्यज्ञानमुपयुज्यते अन्यथा

समते, तन्मते शब्दसंभगांशहात् शब्दासंभगांशस्यैव तच्च लोकारा-
दिति ध्येयं । 'सैवेति, 'एवकारः 'इतिशब्दादंमन्तरं' योष्यः, 'मा'
प्रकृतवाक्यार्थं यथाप्रतीतिपरता, 'उपयुज्यते' ज्ञाननिष्ठशब्दबोध-
कारणतया विषयतया अवच्छेदिका, 'इत्येव मर्यादं' 'इत्येवानुसेध-
मित्यर्थः, 'हेतावपि ज्ञानोपयोगित्वं कारणतावच्छेदकसाधारणं
वाच्यम्, तथाच न साध्य-माधनविक्रोदुष्टान्त इति भावः । 'तद-
सम्भवादिति यथार्थतात्पर्यज्ञानासम्भवादित्यर्थः, तथाच तथाभिधाने-
ऽपि बाध एवेति भावः । अनुमाने उपाधिमप्याह, 'तस्मादिति,
'यदिति यद्व्यभिचारिवैलक्षण्यमित्यर्थः, यच्च प्रमितौ, 'व्यभिचारिवैलक्षण्यज्ञानमिति
महकारेणेति यावत्, 'तच्च' प्रमितौ, 'व्यभिचारिवैलक्षण्यज्ञानमिति
तद्व्यभिचारिवैलक्षण्यस्यैव ज्ञानमित्यर्थः, व्यभिचारिवैलक्षण्यत्वेनाभि-
धानं स्वरूपकथनं तस्यैव ज्ञानमुपयुज्यते इत्येव प्रकृतं, तथाच
ज्ञानविषयतया व्याप्तिज्ञानजन्यतन्ममितिजनकतावच्छेदकत्वमुपाधिः
यत्र ज्ञाननिष्ठयज्ञानकरणतायाः^(१) विषयतया अवच्छेदकत्वं तच्च
तज्ज्ञानविषयतया व्याप्तिज्ञानजन्यतन्ममितिजनकतावच्छेदकत्वं यथा

(१) यत्र ज्ञानजन्यकरणताकथनज्ञानकरणताया इति क० ।

शब्दस्यार्थाव्यभिचारितया ज्ञातस्य ज्ञापकत्वे लिङ्गता-
पत्तेर्व्यञ्जयेपायमानत्वात्^(१) । स्यादेतदनाप्तोक्ते बाधके-
नार्थाभावदर्शनात् आकाङ्क्षादिमहाव्यत्येन सदर्थकं

व्याप्तिरिति यत्तद्वां सामान्यतः साध्यव्यापकतापहः पक्षे च साधना-
व्यापकतापहः । न च शक्तिपदयोग्यताकाङ्क्षादौ उपमितिजनक-
ज्ञानविषयेऽतिदेशवाक्यार्थं च साध्याव्यापकत्वमिति वाच्यम् । व्याप्ति-
तात्पर्यन्यतरत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादिति भावः । ननु
शब्दस्यापि व्याप्यत्वेन ज्ञापमानत्वेव शब्दधीजनकतया पक्षेऽपि
ज्ञानविषयतया व्याप्तिज्ञानजन्यशब्दधीकारणतावच्छेदकत्वसत्त्वात्
न तस्य साधनाव्यापकत्वमित्यत आह, 'अन्येति, अथैव विवरणं
'शब्दस्येति, 'अर्थाव्यभिचारितया' व्याप्यतया, 'ज्ञापकत्वे' अनुभव-
जनकत्वे, 'लिङ्गतापत्तेः' अनुमानान्तर्गततापत्तेः अनुमितिभिन्न-
त्वाविषयकानुभवकरत्वाभावापत्तेरिति यावत् । 'अनाप्तोक्त इति
जनकरणकपाकाद्यभिप्रायमात्रप्रयुक्ते ज्ञेयेन सिद्धतीत्यादौ वाक्ये
इत्यर्थः, 'बाधकेनेति शेषविशेष्यक-जनकरणकत्वप्रकारकशब्दबुद्धि-
जनकसामग्रीविरहेत्यर्थः, सा च सामग्री तात्पर्यवद्गह्वरा प्रकरण-
विशेषरूपा वा^(२) इत्यन्वदेतत् । 'अर्थाभावदर्शनादिति जनकरण-

(१) वकनेपायितत्वादिति ख० ।

(२) तात्पर्यसाधकतया प्रकरणरूपा चेति ख०-पुस्तकपाठ परमवर्धन
समीचीन प्रकरणस्य तात्पर्यसाधकत्वेन तात्पर्यसाधक-प्रकरणयो-
र्भेदासम्भवात् विवक्ष्यानुपपत्तेः ।

‘वाधितार्थकं वेति संशयान्न तावन्मात्रादर्थनिश्चयः,
न हि संशयकमेव निश्चायकं,^(१) इत्यधिकमपेक्षणीय-

कत्ववत्सेकादिप्रतीतिजनकत्वाभावदर्शनादित्यर्थः, ‘आकाङ्क्षादीति,
‘आकाङ्क्षादिमदाकल्पेन’ कोटिद्वयसहचरित्वेन गृहीतोद्योधर्म-
स्तद्वत्त्वेनेत्यर्थः,^(२) ‘आकाङ्क्षादीत्यादिपदान् योग्यतायाः^(३) आसप्तेश्च
परिग्रहः । ‘सदर्थकमिति जलकरणकत्ववत्सेकप्रतीतिजनकं तादृश-
प्रतीत्यजनकं वेत्यादिसंशयस्य शाब्दबोधात्पूर्वं सर्वत्र समवादित्यर्थः,
‘तावन्मात्रादिति आकाङ्क्षादिमत्तज्ज्ञानमात्रादित्यर्थः, ‘अर्थनिश्चयः’
शाब्दबोधः, ‘संशयकमेवेति^(४) घाह्यसंशयविशिष्टज्ञानमेवेत्यर्थः, इदं
वाक्यं जलकरणकत्ववत्सेकप्रतिपदकं न वेत्यादिमशयस्यैव धर्मिणि
सेकादिप्रतिपादकत्वनिश्चयसत्त्वेन सेकादौ जलकरणकत्वादिसंशय-
पर्यवसन्नतयां घाह्यसंशयत्वादिति भावः । ‘इत्यधिकमपेक्षणीय-
मितीति तादृशसंशयप्रतिबन्धोत्सारणाय जलकरणकत्वादिमत्सेकादि-
प्रतीतिजनकत्वरूपामाधितार्थकत्वनिश्चयरूपमतिरिक्तं कारणान्तर-
मवगमनपेक्षणीयमित्यर्थः, तथाचानुवादकः शब्द इति भावः । अथैवं
वति यत्र संशयो न वृत्तस्तत्रातुवादकत्वं न ह्यादिति दूयणे सत्येव

(१) संशयक एव निश्चायक इति ख० ।

(२) कोटिद्वयसहचरित्वेन गृहीतधर्मवत्त्वेनेत्यर्थः इति ख०, ग० ।

(३) सजातीयान्वयदर्शनरूपाया योग्यताया इति क० ।

(४) संशयक एवेतीति ग० ।

मिति चेत् । न । अर्थसंशयस्य तद्बाधसंशयस्य वा प्रमाणाप्रतिबन्धकत्वात्^(१) । वज्रि-तद्बाधयोः संशयेऽपि प्रत्यक्षानुमानादिना अर्थनिश्चयात् अन्यथा प्रमाणमात्रोच्चेदः, तत्पूर्वमर्थ-तद्बाधसंशयात् । विनाशार्थं

संग्रहस्यैव प्रतिबन्धकत्वमवस्थमान आह, 'अर्थसंशयस्येति चेको जल-करणकत्ववाच्ये वेत्यादिपाक्षसंग्रहस्येत्यर्थः, 'तद्बाधसंग्रहस्येत्यादि चेको जलकरणकत्वाभाववाच्ये वेत्यादिपाक्षभावसंग्रहस्येत्यर्थः, प्रकारभेदाच्च संग्रहयोर्भेदः, 'प्रमाणेति तच्चिन्त्ययाप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः, 'प्रत्यक्षानुमानादिनेति आदिपदाच्छब्दोद्बुद्धसंस्कारपरिपक्वः, 'अर्थनिश्चयादिति वज्रिमित्यादित्यर्थः, 'अन्यथा' पाक्ष-तद्भावयोः संग्रहस्यापि निश्चयप्रतिबन्धकत्वे, वज्रि-तद्बाधयोः संग्रहद्वयायामिति शेषः, 'प्रमाणमात्रेति प्रमाणमात्रेणैव वज्रिमित्यानुत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः, 'अर्थ-तद्बाधेति वज्रि-तद्बाधयोः संग्रहस्य प्रतिबन्धकस्य सत्तादित्यर्थः । ननु विपरीतज्ञान-विशिष्टबुद्धयोः केन रूपेण प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभाव इति चेदेष भाव्यदायिका अयद्विज्ञानप्रामाण्यक-तद्वर्गधर्मिणावच्छेदकतद्भावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतर तदग्रे दोष-विशेषाग्न्यासाध्यतथौकिकप्रत्यक्षनिश्चयान्वाहार्थप्रत्यक्षेतरतद्वर्गध-र्मिणावच्छेदकतद्विशिष्टबुद्धित्वेन प्रतिबन्धता, सन्दिग्धाप्रामाण्य-कस्य निश्चिनाप्रामाण्यकस्य वा तद्भावनिश्चयस्य सत्त्वेऽपि तद्विशिष्ट-

बुद्ध्युदयादगृहीताप्रामाण्यकेति, संगयोत्तरलौकिकप्रत्यक्षस्य संग-
योत्तरोपमिति-संग्रयकालीनपरामर्शव्यवहितोत्तरकाखीनानुमित्योः
धारावाहिकसंग्रयस्य च सम्पादनाय क्वपुतरं ज्ञानतमपहाय गुरोरपि
निश्चयत्वस्य प्रवेशः । न चैवं संगयोत्तरं विनापि विशेषदर्शनं प्राप्य-
चिकनिश्चयापत्तिरिति वाच्यं । विशेषदर्शनं विना संग्रयात्मकविशे-
षज्ञानादिरूपकोटिद्वयविशिष्टधीशामप्रीप्तत्वेन कोटिद्वयविशिष्ट-
बुद्धेरेवेत्यादावत्र निश्चयसम्भवः^(१) विशेषदर्शने चैककोटिविशिष्ट-
बुद्धिप्रतिबन्धादर्थवशमिद्वेन निश्चय इति^(२) । न चैवं विशेषदर्शनो-
त्पत्तिरसमय एव, प्रात्यक्षिकनिश्चयापत्तिः प्रतिबन्धकाभावस्य कार्य-
सहवर्तिताया हेतुत्वेन तदानीमप्यमयकोटिविशिष्टबुद्ध्यासम्भवादिति^(३)
वाच्यम् । तदानीमेव प्रात्यक्षिकनिश्चयस्याभ्युपगमात् चणविलम्बस्य
ग्रपथनिर्णयत्वात् । न च तथापि पर्वतो वज्रभाववानित्यादिभ्रमो-
त्तरं वज्रित्याप्यधूमवानित्यादिविशेषदर्शने सति^(४) कथं पर्वतो वज्रि-
मानित्याद्यलौकिकप्रत्यक्षमिति वाच्यं । विशेषदर्शनोत्पत्तिदशायां^(५)

(१) कोटिद्वयविशिष्टबुद्धेरेवेत्यादाव् निश्चयासम्भवादिति क० ।

(२) यदुनवसिद्धो निश्चय इतीति ख०, ग० ।

(३) तथाच विशेषदर्शनोत्पत्तिपाक्त्वये विशेषदर्शनरूपप्रतिबन्धकामावस्य
साधेऽपि तदुत्पत्तिक्षये तदभावस्यासत्त्वात् कार्यकावर्तिनो विशेष-
दर्शनाभावव्यवहारस्य सत्त्वं येन कोटिद्वयविशिष्टबुद्धिः सम्भवतीति
भावः ।

(४) वज्रवज्जेदकौभूतधर्मादिदर्शने सतीति ख०, ग० ।

(५) चणवज्जेदकौभूतधर्मेदर्शनोत्पत्तिदशायामिति ख०, ग० ।

वज्रभावभ्रमेऽप्रामाण्यज्ञानोदयात् तदानीमप्रामाण्यज्ञानाभावे तं
विशेषदर्शनेन^(१) वज्रभावभ्रमनाश एव^(२) चतुर्थचरणे वज्रिप्रत्यक्षा-
भुपगमात् चणवित्तत्वस्याकिञ्चित्करत्वात् । शङ्खेन पीत इति
निश्चये सत्यपि पितात्मकदोषवशात् शङ्ख पीत इत्यलौकिक-
भ्रमस्य वशोनोरग इति निश्चयेऽपि यत्रोऽलौकिकोरगत्यभ्रमस्य^(३)
इयन्दिक् त्वं प्राचीति निश्चयेऽपि इयन्दिक् प्राचीत्यलौकिकभ्रमस्य^(४)
चातुर्भवसिद्धत्वात् प्रतिबन्धतावच्छेदककोटौ दोषविशेषाजयेति,
भ्रमसामान्यजनकदोषवारणाय विशेषपदं, अन्यथा भ्रममात्रस्यैवा-
प्रतिबन्धतापत्तेः । सुख चन्द्र इत्यादिबाधितार्थंरूपकादौ बाधनि-
श्चयेऽप्याहार्ययोग्यताभ्रमादभेदान्त्वबोधोदेरनुभवसिद्धत्वाच्छब्दा-
न्येति, वज्रिणा सिद्धतौत्वादौ बाधनिश्चयदशाया शब्दबुद्ध्यभावश्च
तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वरूपयोग्यताज्ञानविरहात्, आहार्ययोग्यता-
ज्ञाने च बाधनिश्चयेऽपि रूपकादिवत्तत्वापि शब्दबोधस्येष्टत्वात् ।
बाधनिश्चयेऽप्याहार्यलौकिकप्रत्यक्षोदयादाहार्यप्रत्यक्षेतरिति, आहा-
र्यत्वस्य स्वसामानाधिकरण-तदिगिष्टप्रत्यक्षत्व-तदिगिष्टानुभवत्वप्रका-
रकेच्छायवर्धितोत्तरवर्तित्वं तदिगिष्टानुभववोज्ञायतान्तदिगिष्टज्ञान
जायतामित्यादौच्छासत्वेऽपि बाधबुद्धिसत्वे अनुमिति-सत्यायनु-

(१) अप्रामाण्यज्ञानाभावे त्वित्यनन्तर अवच्छेदकौघृतधर्मदर्शनेनेत्यत्र पाठ
स०, ग० पुस्तकद्वये नवितु युक्तम् ।

(२) वज्रभावभ्रमनाशोत्तरमिति ग० ।

(३) भवदूकवशाद्भववशादित्यादि ।

(४) दिग्भ्रमरूपदोषवशादित्यादि ।

दद्यात्प्रत्यक्षपदं, निश्चयत्वस्य गुरुतया बाधनिश्चयोत्तरं संशयापादक-
तया च तदपचाय सामान्यतोबुद्धित्वप्रवेशः, अन्धकारे घटाभाव-
निश्चयोत्तरमासोकसमवधाने विनायप्रामाण्यज्ञानं घटलौकिक-
प्रत्यक्षस्य क्षुद्रुने गन्वाभावनिश्चयोत्तरं विनायप्रामाण्यज्ञानं तैल-
संयोगे गन्धलौकिकप्रत्यक्षस्य चाभ्युपगमात् लौकिकप्रत्यक्षनिश्चयं
प्रति समानेन्द्रियजन्यविपरीतलौकिकनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वाभ्युप-
गमाच्च लौकिकप्रत्यक्षनिश्चयान्येति, आनुमानिकादितदभावनिश्च-
यस्य इन्द्रियान्तरजन्यतदभावनिश्चयस्य च तल्लौकिकसंशयविरोधि-
त्वात् प्रतियोगिकोटौ निश्चयत्वप्रवेशः । वस्तुतस्तु तत्र तल्लौकिक-
प्रत्यक्षनिर्णयस्यैव कार्यसहभावेन तल्लौकिकसंशयविरोधितया प्रति-
योगिकोटौ निर्णयो न प्रवेशनीयः, किन्तु तल्लौकिकप्रत्यक्षान्यत्वस्यैव
वक्तव्यं । न च तल्लौकिकप्रत्यक्षनिर्णयान्यत्वस्य तल्लौकिकप्रत्यक्षान्यत्वस्य
वा प्रवेशे चक्षुरादिना तदभावनिश्चयेऽपि चक्षुरादिना अनुभूय-
मानतदारोपानुपपत्तिरिति वाच्यं । अगृहीताप्रामाण्यकतदिन्द्रिय-
जन्यतदभावलौकिकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता दोषविशेषाजन्याना-
हार्यतदिन्द्रियजन्यतदिन्द्रियप्रत्यक्षत्वेन प्रतिबन्ध्यतेति प्रतिपक्ष-प्रति-
बन्धकभावान्तराभ्युपगमात् । चक्षुषा मण्डुकवमाश्रमदोषवशादुर-
गत्वाभावाभावलौकिकप्रत्यक्षात्मकभ्रमेऽपि त्वचोरगत्वाभावप्रत्यक्षस्य,
चक्षुषा दर्पणादौ मुखाद्यभावाभावलौकिकप्रत्यक्षात्मकभ्रमेऽपि त्वचा
दर्पणादौ मुखाद्यभावप्रत्यक्षस्य, अन्धकारे त्वचा घटाभावादिलौकिक-
प्रत्यक्षनिश्चयेऽपि आसोकसमवधाने विनायप्रामाण्यज्ञानं घट-
लौकिकप्रत्यक्षस्य चानुभवात्तदिन्द्रियजन्येति प्रतिपक्ष-प्रतिबन्धकता-

वच्छेदकयोर्विशेषणं, तच्च तत्तदिन्द्रियादिजन्यतावच्छेदकचाक्षुषता-
दिपरिचायकं । न चैवं तच्चा घटाभावलौकिकनिश्चयेऽपि चक्षुष-
घटादिविशिष्टलौकिकप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टत्वात्, एव-
मानुमानिकादितदभावनिश्चयेऽपि तद्विशिष्टलौकिकप्रत्यक्षेष्टत्वात्
समानेन्द्रियजन्योपनीतमानात्मकतदभावनिश्चयेऽपि तद्विशिष्टलौकि-
कप्रत्यक्षोदयात् प्रतिबन्धकतावच्छेदके लौकिकेति, प्रतिबन्धकतावच्छे-
दके च तत् न निवेशनीयं प्रयोजनाभावात्, उपनीतमानं प्रत्यपि
अधिकम्विति न्यायात् समानेन्द्रियजन्यतदभावलौकिकनिश्चयस्यापि
प्रतिबन्धकत्वात्, चक्षुषा ग्रहणेन पीतः अथं नीरज इति लौकिक-
प्रत्यक्षनिश्चयेऽपि तत्समानकालोत्पन्नात् तदुत्तरोत्पन्नादा पित्त-
मण्डूकवशाज्जनाद्यात्मकदोषात् ग्रहणः पीतः अथमुरज इति चाक्षुष-
भ्रमस्य स्फटिकोन रक्त इति चाक्षुषलौकिकनिश्चयेऽपि तत्समान-
कालोत्पन्नात् तदुत्तरोत्पन्नादा जवाकुसुमवाचिष्यात्मकदोषाद्भ्रमः
स्फटिक इति चाक्षुषभ्रमस्य चोदयाद्दोषविशेषाज्ज्येति, अन्यत्वं
पूर्ववत् । एवमेव तदभावव्याप्यवत्त्वादिनिश्चय-तद्विशिष्टबुद्ध्योरपि प्रति-
बन्ध-प्रतिबन्धकभावो बोध्य इत्याहुः । तदसत् । आहार्यप्रत्यक्षेतर-
तद्विशिष्टबुद्धित्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे तद्विशिष्टप्रत्यक्षं जायता-
मित्यादींश्चाविरहदशायां बाधनिश्चयसत्त्वे आहार्यप्रत्यक्षेतरतदि-
ष्टिष्टबुद्धेरसम्भवेऽप्याहार्यप्रत्यक्षात्मकतद्विशिष्टबुद्धिप्रसङ्गेर्दुर्वारत्वात् ।
न चाहार्यप्रत्यक्षं प्रति तत्तदिच्छानो विशेषतो हेतुत्वान्तदभावादेव
तदानीं आहार्यप्रत्यक्षोदय इति वाच्यं । अनन्तकार्य-कारणभाव-
कल्पनापत्तेः । एवं तद्विशिष्टप्रत्यक्षं जायतामित्यादींश्चासत्त्वे बाध-

युक्तमन्वे आहार्यप्रत्यचेतरतदिगिष्टबुद्धिवारणायामाहार्यप्रत्यचं प्रति
तदिच्छाभाधानां विगेषतोहेतुतापत्तेरिति^(१) । न चाहार्यप्रत्यचे-
तरत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदके न निवेशनीयमपि तु तत्तदिगिष्टप्रत्यचं
लापतां तत्तदिगिष्टानुभवोजायतामितीच्छाविरहस्योत्तेजकत्वमुपेय-
मिति वाच्यं । तदिगिष्टप्रत्यचञ्जायतामितीच्छामन्वे बाधनिश्चयस-
त्वेऽप्यनुमिति-सत्त्वाद्यापत्तेः ।

केचित्तु अगृहीताप्रामाण्यकृतदभावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता
प्रत्यच-शब्दान्यतदिगिष्टबुद्धित्वेन प्रतिबध्यतेति सत्त्वानुमितिमाधा-
रणः^(२) एकः प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावः, प्रत्यचं प्रति तु तदिगिष्ट-
प्रत्यचत्वादिकारकेच्छाविरहविगिष्टागृहीताप्रामाण्यकृतदभावनिश्च-
यत्वेन प्रतिबन्धकता तदग्रे दोषविशेषाजन्य-तत्तौकिकप्रत्यचनिश्च-
यान्य-तदिगिष्टप्रत्यचत्वेन प्रतिबध्यतेति सौक्तिकालौकिकसंग्रहोप-
नीतभानमाधारणः^(३) एकः, अपरस्य तदिगिष्टप्रत्यचत्वादिकारके-
च्छाविरहकूटविगिष्टागृहीताप्रामाण्यकृतदिन्द्रियजन्यलौकिकतदभा-
वनिश्चयत्वेन^(४) प्रतिबन्धकता तदग्रे दोषविशेषाजन्यतदिन्द्रियजन्यत-
दिगिष्टलौकिकप्रत्यचत्वेन प्रतिबध्यतेति लौकिकप्रत्यचमावसाधारण-

(१) तदिच्छाभाधानां हेतुतापत्तेरिति न०, ग० ।

(२) सत्त्वानुमितिमात्रमाधारण इति क० ।

(३) सौक्तिकालौकिकसंग्रहोपनीतभानमाधारण इति क०, सौक्तिक-
लौकिकसंग्रहोपनीतभानमाधारण इति न० ।

(४) अगृहीताप्रामाण्यकृतदिगिष्टप्रत्यचत्वादिकारकेच्छाविरहकूटवि-
गिष्टतदिन्द्रियजन्यलौकिकतदभावनिश्चयत्वेनेति ख०, ग० ।

इति प्रतिषेध-प्रतिबन्धकभाववचनं, एवमेव तदभावव्याप्यवत्तादि-
निश्चय-तद्विशिष्टबुद्ध्योरपीति प्राहुः ।

वस्तुतस्तु सप्रदायमतमेव रमणीयं तद्विशिष्टप्रत्यक्षत्वादिप्रकारेण-
च्छादितकूटाणां परस्परं विशेषण-विशेष्यभावे विनिगमनाभावाद्दृ-
ष्टाकार्य-कारणभावावश्यकतया^(१) तदपेक्षान्यवहितोत्तरवर्जितसम-
न्वेन तादृशतादृशेच्छावत्प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशतादृशेच्छाणां
अभावाद्यप्रत्यक्षं प्रति तादृशतादृशेच्छाभावानाद्य हेतुत्वस्यैव लघो-
यस्यात्^(२) । न च तादृशेच्छाविरहकूटाणां विशेषण-विशेष्यभाव-
भेदेन प्रतियोगितावच्छेदकभेदेऽपि समनियततया अभावस्यैकत्वा-
न्नामन्तकार्य-कारणभाव इति^(३) वाच्यं । अभावस्तु धर्मिण एकत्वे-
ऽपि प्रतियोगितावच्छेदकभेदेन तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकघटित-
धर्माणां विनिगमनाविरहेण कारणतावच्छेदकौभूतानां नामावाद्या-

(१) न च तत्तद्विशिष्टाविरहकूटत्वेन तत्तद्विशिष्टाविरहकूटस्य कारणतावच्छे-
दकत्वसम्भवे विशेषण विशेष्यभावे विनिगमनाविरहात् कार्यं कार्य-
कारणमावाप्तमिति वाच्यं । एककारणपरिज्ञेयापत्तिमिषा द्या-
वन्धवृत्तिकारणतावच्छेदकत्वानुदोकारेण कूटत्वेन तत्तद्विशिष्टाविरह-
कूटस्य कारणतावच्छेदकत्वसम्भवात् ।

(२) तादृशतादृशेच्छावत्प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशतादृशेच्छाया हेतु-
त्वस्यैव लघोयत्वमिति क० ।

(३) तथाच तद्विशिष्टाविरहविशिष्टापरेच्छाविरहविशिष्टतदभावनिश्चयता-
वच्छिन्नाभावत्व अपरेच्छाविरहविशिष्टतद्विशिष्टाविरहविशिष्टतदभाव-
निश्चयतावच्छिन्नाभावगमनिश्चयत्वेन अभिमततया न कारणवद्भावमिति
भावः ।

नाकार्थ-कारणभावस्य दुर्वारत्वात्^(१) । न च तद्व्यक्तित्वेन तदभाव-
यक्तेर्हेतुत्वं न तु प्रतियोगितावच्छेदकानां कारणतावच्छेदकेऽन्तर्भाव-
इति वाच्यं । अभावस्य तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वेऽपसिद्धान्तात् प्रतियो-
गितावच्छेदकप्रतियोगिघटितधर्मैषैवाभावस्य हेतुत्वनियमादव्याप्य
अव्ययीताप्रामाण्यकथ्यभिचारकाङ्क्षादिनिययस्य हेतुत्वमपेक्ष्य अ-
निश्चिताप्रामाण्यकथ्यभिचारज्ञानाकाङ्क्षादिस्थितिरेकज्ञानाभावस्य^(२)
हेतुतायां गौरवाभिधानस्यामद्वयतत्वापत्तेरिति ।

उच्छृङ्खलाम् तन्मौक्तिकप्रत्यक्षान्यत्वं प्रतिषध्यतावच्छेदके न
निवेगनीयमपि तु लौकिकालौकिकप्रत्यक्षसाधारणविशिष्टबुद्धित्व-
मेकमेव^(३) प्रतिषध्यतावच्छेदकं वाच्यं । न चैवमुपनीतभागादुनि-
त्याद्यात्मकतदभावनिययस्य हेतुत्वात् इन्द्रियान्तरजन्यलौकिकतदभावनिश्च-
यस्येऽपि च तद्विशिष्टलौकिकप्रत्यक्षं न स्यादिति वाच्यं । असत्य-
प्रामाण्यज्ञाने तदानीं तदनुत्पादस्येष्टत्वात् तत्रात्र साम्प्रदायिक-

(१) तथापि कारणीभूतस्याभावस्य एकत्वेऽपि कारणतावच्छेदकौभूतानां
सत्तद्दिष्टाविरहाया मध्ये एकस्य कारणतावच्छेदकत्वं अपरस्य कार-
णतावच्छेदकतावच्छेदकत्वं इत्यत्र विविधमनामावेन कारणबहुत्वमिति
भावि ।

(२) अनिश्चिताप्रामाण्यकथ्यभिचारज्ञानाभावस्य अनिश्चिताप्रामाण्यकाका-
ङ्क्षादिस्थितिरेकज्ञानाभावस्य केत्यर्थः, सन्दिग्धाप्रामाण्यकथ्यभिचार-
निययस्य कथ्यभिचारसंशयपर्यवस्यतया तद्विशिष्टनिययपरज्ञायां अतु-
मितिवाख्याय अष्टौताप्रामाण्यकथ्यमपचाय अनिश्चिताप्रामाण्यक-
थ्यविशेषयमुक्तमिति ।

(३) लौकिकालौकिकसाधारणज्ञानमेवेति ख०, य० ।

मतानुयायिले एकएव प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावः, इच्छाया उन्नेत्र-
कल्पत्वे च प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावद्वयं सौक्तिकप्रत्यक्षं प्रति प्रयत्न-
प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावकल्पनात्, एवं शाब्दान्यत्वमपि प्रतिबन्ध-
तावच्छेदके न निवेशनीयमपि तु लाघवाच्छाब्दधीसाधारणमेव
प्रतिबन्धतावच्छेदकमुपेयं सुखं चन्द्र इत्यादिवाधितार्थकरूपकादौ
तु सुखादिषु न चन्द्राद्यभेदान्वयबोधः किन्तु चन्द्रपदस्य चन्द्रपद-
शादौ लक्षणया तदभेदादेरेव सुखादौ बोध इत्यभ्युपगमात् । न
चेवं योग्यताज्ञानस्य शाब्दधीहेतुत्वे मानाभावः वज्रिना चिद्यती-
त्यादौ बाधनिययस्य प्रतिबन्धकत्वादेव शाब्दबोधाभावोपपत्तेरिति
वाच्यं । तद्वेतुत्वाभावस्येष्टत्वात्, बाधनिययस्य प्रतिबन्धतावच्छेदके
शाब्दान्यत्वं प्रवेश्य शाब्दबोध प्रति योग्यताज्ञानरूपकारणान्तर-
कल्पनाया अन्याय्यत्वात् प्रचालनाद्द्वीतिन्यायात्^(१) इत्याहुः ।

उपाध्यायास्तु पर्यंतोवज्रभाववानित्यादिभ्रमोत्तरं वज्रिव्याप्यधूम-
वान्पर्यंत इत्यादिविशेषदर्शने सति विनापि वज्रभावभ्रमेऽप्रामाण्य-
ज्ञानं द्वितीयस्य एव पर्यंतोवज्रिमानितिप्रत्यक्षस्यानुभवविद्वत्तात्
स्यानुर्गे वेतिमंत्रयोत्तरं विशेषदर्शनाद्ययिमत्रण एवाद्यं स्यादुरिति
प्रात्यक्षिकनिययो न तु विशेषदर्शनाद्युत्पत्तिरसमये इत्यस्याप्यनुभव-
मिद्वत्ताच्च मंत्रय-निययमाधारणं विशेषदर्शनाद्यभावविशिष्टानिधि-
ताप्रामाण्यकतदभावज्ञानत्वमेव प्रतिबन्धकतावच्छेदकं न तु केवल-
मग्नौताप्रामाण्यकतदभावनिययत्वं । न चैतस्य प्रतिबन्धतावच्छेदकं
यदि तदग्रे दोषविशेषाग्रन्य-शाब्दान्य-तत्सौक्तिकप्रत्यक्षनिययान्या-

(१) प्रचालनादि पक्षस्य दूरादस्पष्टं वरमिति न्यायादिस्थयः ।

हार्यप्रत्यचेतरतदिग्निष्ठबुद्धित्वं तदा संशयोत्तरमपि संशयो न स्यात्
 संशयोत्तरमुपमितिः सत्यस्य न स्यात् बाधनिश्चयोत्तरमप्यनुमितिः
 स्यात्^(१) परामर्शात्मकविशेषदर्शनसत्तादिति वाच्यं । तदंशे दोष-
 विशेषजन्य-तत्सौक्तिकप्रत्यक्षान्याहार्यप्रत्यचेतरतदिग्निष्ठप्रत्यक्षनिश्चय-
 त्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् । न चेवमपि बाधनिश्चयोत्तरमपि
 संशयापत्तिर्बाधनिश्चयोत्तरं सत्यनुमित्यापत्तिरिति^(२) वाच्यं ।
 अगृहीताप्रामाण्यकतदभावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता तदंशे दोष-
 विशेषजन्य-प्राप्दान्य-ताप्रत्यक्षनिश्चयान्यानाहार्यतदिग्निष्ठबुद्धित्वेन
 प्रतिबध्यतेति सौक्तिकासौक्तिकसंशय-सत्यनुमित्युपमितिषाधारण-
 प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावान्तराभ्युपगमात्, अथ च विशेषदर्शनादेर्नो-
 पपन्नकत्वं, दोषविशेषजन्यसंशयस्युदासाय दोषविशेषाजन्देति, आहा-
 र्यसंशयस्युदासायानाहार्येति, सौक्तिकप्रत्यक्षं प्रति च विशेषदर्शना-
 दभावविशिष्टानिश्चिताप्रामाण्यक-तदिन्द्रियजन्य-तदभावसौक्तिकवि-
 शिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकता दोषविशेषाजन्यानाहार्यतदिन्द्रिय-
 जन्यतदिग्निष्ठसौक्तिकप्रत्यक्षनिश्चयत्वेन प्रतिबध्यतेति प्रतिबध्य-प्रति-
 बन्धकभाववचनमित्याहुः । तदसत् । अपेक्षविलम्बस्यादोषतया भ्रम-
 संशयोत्तरप्रत्यक्षस्थले अपेक्षापक्षापादेव सर्वोपपत्तौ प्रतिबध्य-प्रति-
 बन्धकभाववचनकल्पनस्याभ्याप्यत्वात्, विशेषदर्शनादभावविशिष्टत्वस्य
 प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रवेगे गौरवाच्च ।

(१) बाधनिश्चयोत्तरमप्यनुमित्यापत्तिरिति ग०, ब० ।

(२) सत्यनुमित्यापत्तिरिति स०, सत्यनुमित्युपमित्यापत्तिरिति ग० ।

मिश्रास्तु आहार्यादिप्रत्यक्षवत् प्रत्यक्षनिश्चयभावे प्रत्येव तदभाव-
 निश्चयस्तदभावसंग्रहयश्च न विरोधी अतएव पूर्वतोवत्त्वभावकां-
 न्यादिधर्मोत्तरं विशेषदर्शने सति विनायप्रामाण्यज्ञानं द्वतीयदशे एव
 पूर्वतो वल्लिमानित्यादिप्रत्यक्षनिश्चयोनानुपपन्नः, एवञ्च अद्वैता-
 प्रामाण्यकतदभावनिश्चयत्वेन धृतिबन्धकता तदंशे दोषविशेषाग्र-
 शाब्दान्य-तत्प्रत्यक्षनिश्चयान्वाहार्यप्रत्यक्षेतरतदिश्विष्टबुद्धित्वेन प्रति-
 षध्यतेत्येक एव विपरीतज्ञान-विशिष्टबुद्धोः प्रतिषध्य-प्रतिषन्धकभावः ।
 न चैवं तदभावनिश्चयोत्तरं विनापि विशेषदर्शनं तदिश्विष्टप्रत्यक्षनिश्च-
 यापत्तिः तदभावसंग्रहोत्तरं विशेषदर्शनोत्पत्तिवमथ एव तदिश्विष्ट-
 प्रत्यक्षनिश्चयापत्तियेति वाच्यं । तत्सौक्तिकप्रत्यक्षनिश्चयान्वागृहीताप्र-
 माण्यक-तद्विपरीतज्ञानाव्यवहितोत्तरतत्प्रत्यक्षनिश्चयत्वावच्छिन्नं प्रति
 तद्विपरीतज्ञानविरोधित्वेन विशेषदर्शनादेर्हेतुत्वात् आनुमानिकादि-
 तदभावनिश्चयोत्तरं तदिन्द्रियान्तरजन्यतदभावसौक्तिकप्रत्यक्षोत्तरञ्च
 विनापि विशेषदर्शनादिकं तत्सौक्तिकनिश्चयोदयात् तत्सौक्तिकप्रत्यक्ष-
 निश्चयान्येति तत्प्रत्यक्षनिश्चयविशेषणं । न चैवं समानेन्द्रियजन्य-
 तदभावसौक्तिकप्रत्यक्षोत्तरमपि विना विशेषदर्शनं तत्सौक्तिकप्रत्यक्ष-
 निश्चयापत्तिरिति वाच्यं । तदिन्द्रियजन्यतद्विपरीतसौक्तिकप्रत्यक्ष-
 व्यवहितोत्तरतदिन्द्रियजन्यतत्सौक्तिकप्रत्यक्षनिश्चयत्वावच्छिन्नं प्रत्यपि
 तद्विपरीतज्ञानविरोधित्वेन विशेषदर्शनादेर्हेतुत्वकल्पनात्, अव्यवहि-
 तोत्तरतश्च^(१) सम्यक्त्वोत्पत्तिवर्णनाधारणं तेन विपरीतनिश्चय-

(१) सौत्वत्तत्त्वव्यापारणं साध्यवहितोत्तरत्वञ्च स्वध्वंसाधिकरणसमव-
 र्धनापधिकरणत्वे सति संप्रागभावाभिन्नकरणत्वमिति ।

तद्विशिष्टप्रत्यक्षनिश्चययोर्न युगपदुत्पत्तिरित्याहुः । तदत्यन्तमसत् ।
 विशेषदर्शनं विना भ्रमसंग्रहोत्तरं विपरीतज्ञानोत्तरतत्प्रत्यक्षनिश्च-
 यानुत्पादेऽपि तत्प्रत्यक्षनिश्चयसामान्योत्पत्त्यापत्तेः^(१) तद्विपरीतज्ञानं
 विना केवलविशेषदर्शनादिदृष्ट्यामपि तद्विपरीतज्ञानोत्तरतत्प्रत्यक्ष-
 निश्चयापत्तेर्यः । अथ तद्विपरीतज्ञानानुत्तरतत्प्रत्यक्षनिश्चयत्वावच्छिन्नं
 प्रति तदभावज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमतोनाद्योदोषः, तद्विप-
 रीतज्ञानोत्तरतत्प्रत्यक्षनिश्चयत्वावच्छिन्नं प्रति तद्विपरीतज्ञानत्वेनापि
 हेतुलाभ्युपगमाच्च द्वितीयोऽपीति चेत्, कार्य-कारणभाववाङ्मया-
 दुपाध्यायमतापेक्षयापि महद्भौरवं । अथ तद्विपरीतज्ञानानुत्तर-
 तत्प्रत्यक्षनिश्चयत्वावच्छिन्नं प्रति तदभावज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वादिव
 नाद्यो दोषः, न वा द्वितीयो दोषः विशेषदर्शनस्य हि तद्विपरीत-
 ज्ञानोत्तरतत्प्रत्यक्षनिश्चयत्वं न कार्यतावच्छेदकमपि तु तद्विपरीत-
 ज्ञानविरोधिमतत्प्रत्यक्षत्वं मत्वपस्याव्यवहितोत्तरत्वं तच्च केवलविशेष-
 दर्शनदृष्ट्यां जायत इवेति । न च तद्विपरीतज्ञानानुत्तरतत्प्रत्यक्ष-
 निश्चयत्वावच्छिन्नं प्रति तदभावज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वे सति तद-
 भावनिश्चये विशेषदर्शनादिकं विनापि विपरीतज्ञानोत्तरतत्प्रत्यक्षा-
 पत्तिरिति वाच्यं । विपरीतज्ञानविरोधिमतत्प्रत्यक्षातिरिक्तस्य विप-
 रीतज्ञानोत्तरतत्प्रत्यक्षात्कीकृतया विशेषदर्शनात्मकविपरीतज्ञान-
 विरोधिनोऽभावादेव तच्च तदनुत्पादादिति चेत्, एवमभिधाने
 कार्य-कारणभाववाङ्मयाभावेऽपि अव्यवहितोत्तरत्वाद्विशेषज्ञेन उपा-

वाक्यरचना सम्भवत्यत एतस्यायमर्थो न वा, एतत्सदर्थकं
 ध्यायापेक्षया कार्यतावच्छेदकगौरवस्य दुर्वारत्वात्^(१) । किञ्च व्याख-
 द्येन-व्यावर्तकधर्मादिदर्शनसाधारणस्य तद्विपरीतज्ञानविरोधिता-
 वच्छेदकस्यैकस्याभावात्तद्विपरीतज्ञानविरोधित्वमप्यननुगतं । अपि च
 कुड्कुमादौ गन्धाद्यभावलौकिकभ्रमोत्तरं तैस्मादिसंयोगे विनापि
 व्याख्येयदर्शनादिरूपतद्विपरीतज्ञानविरोधिनं गन्धादिलौकिकप्रत्यक्ष-
 निवृत्त्युद्घातविचारः । न च तत्र तैस्मादिसंयोग एव विपरीत-
 ज्ञानविरोध्यस्येति वाच्यं । तस्य तद्विरोधित्वे मानाभावात् ।
 तथापि मानाद्याज्ञानानभ्युपगमे सषैकापक्षापादेवोपपत्तिरिति चेत्,
 किमेतावत्कुड्कुमादौ वद्भावभ्रमादिरूपेऽपि तथा वस्तुं प्रकृत्या-
 दिति सङ्क्षेपः । .

अनु न वयमुक्तसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वं मूमः किन्तूक्तसामग्रीं मार्ग-
 निवृत्त्यादिका संशयसामग्रीत्वादित्यत्र परिहारान्तरमाह, 'विनापीति,
 वस्तुतस्तु भवतु पाक्षप्रमाणः प्रतिबन्धकशक्त्यापि न चतिरित्यभ्युपगम-
 नादेन समाधानान्तरमाह, 'विनापीति, 'अथ' असकृत्कृतसंश-
 कादिकं, 'वाक्यरचना सम्भवति' आकाङ्क्षादिमहाक्यप्रयोगो भवति,
 जनकरयकमश्लेषाद्यप्रतिपादकमथाकाङ्क्षादिमहाक्यमस्तीति यावत्,
 एतेन आकाङ्क्षादिमहाक्यत्वं तादृशवाक्यजन्यज्ञानत्वस्य साधारणधर्म-
 इति दर्शितं, अनेन सिद्धतोत्यादिव्याख्यप्रयोगविषयोऽपि च शेषादि-
 कमस्तीति शेषः, तेन प्रतिपाद्यत्वकोटिकसंशये शेषत्वादिरूपसाधा-
 रणधर्मकायः, 'एत एति, 'आकाङ्क्षादिमहाक्यस्वरूपममानधर्मदर्श-
 नं

(१) अथेवादि दुर्भावप्रतिपक्षं पाठं वस्तुतस्तु वाच्यं ।

१ वा, एतज्जन्यज्ञानं सद्विषयकं न वेति संशयस्यार्था-

‘तदिति’ श्रेयः, ‘अयमिति, ‘एतस्य’ वाक्यस्य, ‘अर्थः’ प्रतिपाद्यः,
‘अयं न वा’ जलकरणकत्वव्यतिरेकादिर्न वेत्यर्थः, तादात्म्यसम्बन्धेन
‘जलकरणकत्वव्यतिरेकादिकोटिरिति भावः ।

‘नैचित्तु’ ‘अयं’ जलकरणकत्वव्यतिरेकादिः, ‘एतस्य’ वाक्यस्य,
‘अर्थः’ प्रतिपाद्यो न वेत्यर्थः, इत्याहुः । तदसत् । एतस्य चेत्ते
‘जलकरणकत्वाग्रे सन्देहपक्षेऽपि विज्ञानात् धर्मित्वावच्छेदकाग्रे संग्र-
‘धाकारसंग्रहानभ्युपगमात् । तदग्रे निश्चयाकारत्वे च साध्यसंग्रहा-
‘नुपपत्तेरिति धेयं ।

‘एतदिति एतद्वाक्यं जलकरणकत्वव्यतिरेकादिप्रतीतिजनकं न
वेत्यर्थः, ‘सद्विषयकमिति जलकरणकत्वव्यतिरेकादिविषयकं न वेत्यर्थः,
‘संग्रहस्येति, साध्यसंग्रहपर्यवसन्नस्येति श्रेयः, धर्मिणि चैकत्व-
‘चैकविषयकत्वयोर्निश्चयसम्बन्धेन प्रतिपाद्यधर्मिकसंग्रह-‘ज्ञानधर्मिक-
‘संग्रहयोरपि चेत्ते जलकरणकत्वसन्देहपर्यवसन्नत्वादिति भावः ।
‘अर्थावगमेति शब्दबुद्धेरुत्तरकाल एव सम्भवाच्चेत्यर्थः, तथाच
शब्दबोधोधात्पूर्वमसम्भवाच्चेति^(१) फलितार्थः, संग्रहस्योपनीतभाना-
‘त्मकतया तदपेक्षया शब्दसामग्र्या बलवत्त्वादन्यथा सर्वोपनीत-
‘भानस्यैव सम्भवाच्छब्दबोधस्यैव दुर्लभत्वापत्तेरिति भावः ।

मिश्रास्तु ‘अर्थावगमेति शब्दबोधपूर्वं चेकादौ जलकरणकत्वा-

(१) शब्दबोधोधात् पूर्व संग्रहसामग्र्यसम्भवादित्येति क० ।

यगमेत्तरस्कासीनत्वाच्च^(१) । तस्मादाप्तोक्तत्वं धर्माध-
जन्यत्वं अवाधितार्थकत्वं यथार्थवाक्यार्थप्रतीतिपरत्वं
वा ज्ञातं अनुगतमपि न हेतुः प्रथमं ग्रहीतुमशक्य-

दिनियमाभावेन शाब्दबुद्धेरुत्तरकास एव सम्भवाच्चेत्यर्थः, विशेष्य-
तावच्छेदकप्रकारकनिर्णयं विना विग्रिष्टवैग्रिष्ट्यसंग्रह्यासम्भवादिति
भावः, इत्याहुः । तदमत् । उक्तसंग्रह्यानां चेत्ते जलकरणकनां
संग्रह्याकारंतया विग्रिष्टवैग्रिष्ट्यज्ञानानात्मकतया शाब्दबोधं विनापि
संग्रह्यतापदार्थज्ञानादेव विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन सम्भवात्
विग्रिष्टवैग्रिष्ट्यज्ञानरूपत्वेऽपि प्रमाणाभारजस्य-तद्विषयत्वमभावेति
दिक् ।

यथाप्येतात्पार्थ्यादिज्ञानस्य शाब्दबोधाद्हेतुत्वे किं शाब्दबोधे
कारणमिति^(१) प्रतिपादयितुं पुनरुपसंहरति, 'तस्मादिति, 'आप्तो-
क्तमिति तत्पदार्थविशेषक-तत्पदार्थप्रकारकवचार्थज्ञानबहुक्तरूपं
तत्पदार्थवत्तत्पदार्थज्ञानबहुक्तरूपं वा आप्तोक्तममित्यर्थः, 'अवाधि-
तार्थकत्वमिति तत्पदार्थवत्तत्पदार्थप्रतीतिजनकममित्यर्थः, 'यथा-
प्येतात्पार्थ्यादि' तत्पदार्थविशेषक-तत्पदार्थप्रकारकवचार्थप्रतीतीच्छ-
योचरितमरूपं तत्पदार्थवत्तत्पदार्थप्रतीतीच्छयोचरितमरूपं वा
यथाप्येतात्पार्थ्यामित्यर्थः, 'प्रथमं' शाब्दबोधात्पूर्वम्, 'ज्ञातुमशक्यता-

(१) यथाप्येतात्पार्थ्यादीदृशानादिति ख० ।

(१) किं किं शाब्दकारणमिति स० ।

त्वात्, किन्तु तात्पर्यग्राहकत्वेनाभिमतानां न्याय-
जन्यज्ञान-प्रकरणादीनामन्यतरत् तात्पर्यव्याप्यत्वेना-

दिति^(१) शब्दबोधात्पूर्वं विग्रिष्य तत्पदार्थं तत्पदार्थसंसर्गज्ञाना-
भावात् 'आप्तोक्त्यादेर्ग्रहीतुमशक्यत्वादित्यर्थः,' 'तात्पर्यग्राहकत्वे-
नेति, एतच्च एकदेशिभवेन, स्वमते तु तात्पदार्थविशेष्यक-तत्पदार्थ-
प्रकारकप्रतीतीच्छयोच्चरितलरूपतात्पर्यज्ञानस्यैव हेतुत्वेन वक्ष्यमाण-
त्वादिति ध्येयं । 'न्यायजन्यज्ञानेति वेदाभिप्रायेण, 'प्रकरणादीनां'
प्रकरणादिज्ञानानां, 'तात्पर्यव्याप्यत्वेनेति तत्पर्यव्याप्यं विषय-
तया ध्येयेति द्युत्पत्त्या तात्पर्यव्याप्यविषयकत्वेनेत्यर्थः, यथाश्रुते
न्यायजन्यज्ञानस्य तात्पर्यव्याप्यत्वाभावादनव्यापत्तेः, अत्र तात्पर्यं
तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं न तु तत्पदार्थवत्तत्प-
दार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं, वक्रिणा विज्ञातीत्यादावभावात् । इद-
च्छापाततः तात्पर्यव्याप्यविषयकज्ञानत्वेन कारणत्वे तात्पर्याव्याप्ये
भोजनादिरूपप्रकरणत्वभवेण विषयावाधात् शब्दप्रमातृपक्षेः
प्रमेयत्वादिरूपेण तज्ज्ञानाच्छब्दबोधापत्तेश्च । न च तात्पर्य-
व्याप्यत्वप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति वार्थः । सर्वत्र तेन रूपेण
ज्ञानाभावेन श्रयापकत्वात् । नापि तात्पर्यव्याप्यतावच्छेदकप्रकारक-
ज्ञानत्वेन हेतुत्वं प्रमेयवदित्यादिज्ञानाव्यावृत्तेः संसर्गभेदेन तात्पर्य-
व्याप्यत्व-तदवच्छेदकलघोरमननुगतत्वाच्च । वस्तुतस्तु तत्तत्प्रकरणत्वा-

(१) 'ग्रहीतुमशक्यत्वादित्यत्र 'आप्तोक्त्यादेर्ग्रहीतुमशक्यत्वादिति कश्चिन्मूलपुस्तकस्य
पाठमनुसृत्य ईदृशपाठधारणमिदमनुमीयते .

नुगतं, तथाकाङ्क्षासत्तिनिश्चयः, तद्विपर्यये संशये च
 शब्दज्ञानाभावात् । योग्यतायाश्च ज्ञानमात्रं हेतुः
 तत्संशये विपर्यये प्रमायाश्च वाक्यार्थज्ञानात्, तथा
 विभक्त्यादिसमभिव्याहारः सम्भूयोच्चारणश्च. शब्द-

दिना तत्तत्प्रकरणादिज्ञानं तत्तच्छब्दे विविच्य हेतुरित्येव तत्सं^(१)।
 आकाङ्क्षासत्तिनिश्चययोर्हेतुत्वे मानमाह, 'तद्विपर्यय इति तयो-
 र्यतिरेकनिश्चये इत्यर्थः, 'संशये च' तयोः संशये च, तथाच
 यत्संशयेत्यादिव्याप्तिवशात्^(२) तयोर्विषयस्य हेतुवेति भावः । 'तत्-
 संशये' योग्यतायाः संशये, 'विपर्यये' तस्या निश्चयात्मकभवे,
 'प्रमायां' तस्या निश्चयात्मकप्रमायां, 'विभक्त्यादौति कर्मादिवारक-
 विभक्त्यादिपदज्ञानमित्यर्थः, तेन पदयोः समभिव्याहाररूपाकाङ्क्षा-
 ज्ञानतोभेदः, 'आदिपदाक्षम-धात्वात्मकपदपरिपहः, 'सम्भूयेति

(१) वस्तुतस्तु इदानीं वस्तुस्थितिं न तात्पर्यं दिनास्तरे तात्पर्यमासीत्,
 इदं शब्दं नैतत्तात्पर्यकं वाक्यमेतत्तात्पर्यकमित्यादित्वाद्वाच्यं-
 तुदयान् तत्तत्त्वाद्येन-तत्तत्पुरुषाद्येन-तत्तदावस्थादिप्रकारकतात्पर्य-
 ज्ञानत्वेन कारकत्वस्यानुगतत्वाभावात् कार्यत्वावच्छेदकस्याप्यनुगमेन
 तत्तदावस्थितेन कार्य-कारणमात्रपर्यवसानात् तद्वेतोरिति न्यायेन
 तत्तत्प्रकरणादिना तत्तत्प्रकरणादिज्ञानमेव तत्तच्छब्दबोधे विविच्य
 हेतुरित्येव तत्त्वं इत्यधिकं पाठः क-मुक्तके वर्धते ।

(२) यस्तं संशये यस्य स्थितिरेकनिश्चये च यस्यानुत्पादः तन्निश्चयः तत्र
 कारकमिति व्याप्तिवशादित्यर्थः ।

ज्ञानमात्रे कारणानि नानार्थे श्लिष्टे चानेकोपस्थिता-
वपि प्रकरणादिवशादेकमर्थमादायान्वयबोधः । स-

परस्परमहकारेणैकान्ययबुद्धिजनकत्वज्ञानमित्यर्थः, इदञ्च तात्पर्यस्य
प्रकरणादेर्वा ज्ञानकालेऽपि समूचेकार्यप्रतिपादकानि नैतत्प्रदानीति
ज्ञानकालेऽपि न शब्दबोध इत्यनुभवमनुसृत्याभिहितं । वस्तुतोऽस्य
हेतुत्वे नाभावात् इत्यवधेयं ।

केचित्तु समूचेकार्यप्रतिपादनतात्पर्यकत्वं एतस्यार्थः तच्च ज्ञात-
मुपपद्यते इति तदभ्युपगम्यबोधद्वर्जमादित्याहुः^(१) ।

ननु यथार्थतात्पर्यमप्यस्याहेतुत्वे कुतो भाषार्थादावनेकार्थोप-
स्थितावपि प्रायशः एकार्थमादायैवान्वयबोध इत्यत आह, 'नानार्थः'
इति यथोभयत्रैव प्रकरणसम्यक्त्वैकैकं तात्पर्यविरहे उभयार्थमा-
दायान्वयबोधे दृष्टापत्तिरेव शरणागतिरिति ध्येयं^(२) । 'श्लिष्टे चेति चेत-
नविशिष्टोधावति न्ना इतो धावतीत्यर्थदयके चेतो धावतीत्यादि-
वाक्ये इत्यर्थः, 'प्रकरणादिवशादिति एकार्थमाहकप्रकरणादिमात्र-
मन्वादित्यर्थः, 'एकमर्थ' एकमेवार्थः । ननु तथापि यथार्थतात्पर्य-
मप्यस्याहेतुत्वे यष्टीः प्रवेशयेत्यादिलाघणिकस्थले वृत्तिजन्योपस्थि-
त्यादेरविशिष्टत्वेऽपि प्रायशो लक्ष्यार्थस्य यष्टिधरस्यैवान्वयधीर्न ॥
श्रेयाया यष्टेरिति कुतो नियम इत्यत आह, 'लक्षणा चेति

(१) केचित्त्व्यादि व्याहृत्यन्त पाठः ख०, ग० पुस्तकद्वये नास्ति ।

(२) तथेत्यादि ध्येयमित्यन्त पाठः ख०, ग० पुस्तकद्वये नास्ति ।

श्रुत्या च^(१) न तात्पर्यानुपपत्त्या किन्वन्वयानुपपत्त्यैव
प्रकरणाद्भोजनप्रयोजनकत्वेनावगतप्रवेशनस्य यद्य-
न्वयानुपपत्तेः । अजहत्स्वार्थायां प्रकरणादेव द्वि-

लक्ष्यार्थस्यैवान्वयबोधयेत्यर्थः, प्रक्षार्यान्वयबोधयेति यावत्, 'न
तात्पर्येति न सुखार्थतात्पर्यसंग्रहाभावेनेत्यर्थः, 'अन्वयेति अन्वयिनि
अन्वयितावच्छेदकसम्बन्धेन सुखार्थाभावनिरूपयेनेत्यर्थः । ननु यष्टीः
प्रवेशयेत्यत्र प्रवेशनस्यैव यष्टियदार्थान्वयितया न तत्र प्रक्षार्यस्य यष्टे-
रभावनिरूपकः यष्टेरपि प्रवेशनसम्भवादित्यत आह, 'प्रकरणादिति,
'अवगतेत्यनेनान्वयः, 'भोजनप्रयोजनकत्वेनेति भोजनानुसूक्ष्मत्वे-
त्यर्थः, विशेषणे द्वितीया, तथाच प्रकरणविशेषात् प्रवेशनत्वरूपेणोप-
स्थितस्य भोजनानुसूक्ष्मप्रवेशनस्येत्यर्थः, अन्वयिनि इति प्रेषः, 'यद्य-
न्वयानुपपत्तेरिति प्रवेशनत्वरूपेण प्रवेशने कर्मतासम्बन्धेन यष्टेरभाव-
निरूप्यादित्यर्थः । इदमुपलक्षणं प्रवेशने यष्टेरन्वयबोधे विलक्षण-
प्रकरणं चेतुस्तदभावात् प्रवेशने न यष्टेरन्वयबोध इत्यपि सुवचन ।
यद्यपि यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ प्रवेशने कर्मतासम्बन्धेन यष्टेरन्वयो न
सम्भवत्येव कर्मत्वस्य पदार्थत्वेन प्रकारत्वनियमात् धात्वर्थ-नामार्थ-
योर्मैदान्वयमुद्भवाच्च किन्तु यष्टिकर्मत्वस्य द्वितीयाथस्यैव प्रवेशने
प्रकारतया अन्वयः स्यात्तच्च च कर्मतासम्बन्धेन यद्यभावनिरूप्यो न
विरोधीत्यसङ्गतमेव तत्, तथापि धात्वर्थ-नामार्थयोरपि च^(१)

(१) लक्षणापीति क० ।

(१) धात्वर्थयोरपि क०, धात्वर्थयोरपि नामार्थयोरपि चेति ख० ।

तदितरस्य यान्तीत्यनेन गमनकर्तृत्वमवगमनं तदन्व-

भेदान्वयबुद्धिरस्येव परन्तु तादृशान्वयबोधे विभक्तिजन्यसंभर्गाप-
स्थितिर्हेतुः तेन चैवः पच्यते तण्डुलः पचति घटमानयेत्यादौ
कर्मत्व-कर्मत्वादिसम्बन्धेन चैव-तण्डुल-घटादेर्न पाकानयनादावन्वयः,
न वा चैवोपधनं घटोरूपं घटः कर्मत्वमित्यादौ सत्त्वाधेयत्वादि-
सम्बन्धेन चैव-घटादेर्धन-रूप-कर्मत्वादावन्वयः, चैवेण पच्यते तण्डुलं
पचति घटमानय चैवस्य धनं घटस्य रूपं घटस्य कर्मत्वमित्यादौ
कर्मत्व-कर्मत्व-सत्त्वाधेयत्वादिसम्बन्धेन चैव-तण्डुल-घटादेः पाका-
नयन-धन-रूप-कर्मत्वादिव्यन्वयबोधस्तु सति तात्पर्य्यमप्ये प्रकरण-
विशेषे वा द्रव्यत एव । न चैवं पदोपस्थापितस्यार्थस्य प्रकारत्व-
नियमो व्याहृत इति वाच्यम् । कर्मत्व-कर्मत्वादेः प्रकारतया संभर्ग-
तया च द्विधैव भागाभ्युपगमादुभयोरेव सामचीयत्वात् तात्पर्य्य-
विशेषादेर्निर्णयमकत्वाच्च न सर्वत्र तथालं, अतएव च नामार्थ-धालर्थ-
योर्भेदान्वयबोधे प्रकारौभूतविभक्त्यर्थोपस्थितिः तत्त्वमिति प्राचीन-
लिखनमपि सङ्गच्छते^(१) अन्यथा तादृशान्वयबोधस्यैवाप्रसिद्धत्वात् तत्र
विभक्त्यर्थोपस्थितेस्तन्त्रत्वाभिधानस्यासङ्गतत्वापत्तेरिति साम्प्रदायिक-
मतानुसारेणैदमभिहितमित्यदोषः, एवं सर्वत्र बोध्यम् । नन्वेवं
कचिणो यान्तीत्यत्र शाखा क्वचिलेन रूपेण कुतो नान्वयधीः तत्रा-
न्वयानुपपत्तिविरहादित्यत्र 'आह', 'अजहदिति', 'प्रकरणादेवेति
क्वचिविषयकापेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपैकसार्थवाहित्वरूपेणान्वयबो-

(१) प्राचीनलिखनं सङ्गच्छते इति ख० ।

यात्तुपपत्तिश्च विभावे, पचतीत्यस्य क्लृप्तार्थमित्यन्योक्तेन
 समं नार्थप्रत्यायकत्वं समभिध्याहाराभावात्, तत्रापि
 तस्य तात्पर्यं ग्राहकत्वात् सद्योचरितानां सम्भूयार्थ-
 धकगमनप्रकरणादित्यर्थः, 'हृषि-तदितरस्येति भावधारणं, हृषि-
 सार्थवाहित्वरूपेणेति शेषः, 'अवगतमिति भाववाधनं गमनकल-
 तावगम इत्यर्थः । अवधारणीयार्थमेव^(१) स्फुटयति, 'तद्वत्त्वदानुप-
 पत्तिरिति गमनकलन्तावगमनोधाभावयेत्यर्थः, 'हृषिभावे' हृषित-
 रूपेण हृषिभावे, तथाचेतेषु योग्यतानुपपत्तिरेव क्लृप्तावीजं सं-
 वतीति भावः । 'सममिति परस्परसहकारेणैकान्वयबुद्धिजनक-
 ज्ञानाभावादित्यर्थः, न तु यद्यर्थतात्पर्यं यथाभावादिति भावः । ननु
 तत्र परस्परसहकारेणैकान्वयबुद्धिजनकत्वज्ञानसत्वेऽपि नान्ययवो-
 दयत आह, 'तत्रापीति, 'तत्र' परस्परसहकारेणैकान्वयबुद्धिजन-
 कत्वज्ञानस्य, तथाच 'तत्र' तात्पर्यग्रहस्यापि सत्ताद्वयतामपि तत्र
 शाब्दबोधीदुर्वार इति भावः । तादृशजनकताज्ञानस्य शाब्दबुद्धि-
 हेतुमे मानमाह, 'सहेति सम्भूयैकान्वयबुद्धिजनकत्वेन ज्ञातानामेव
 पदानामित्यर्थः, 'सम्भूयेति परस्परसहकारेणैकान्वयबुद्धिजनकताया-
 म्पत्तिमिदृशादित्यर्थः, स्युत्पत्तिः यत्प्रश्रय इत्यादित्यासिः, तात्प-
 र्यस्य प्रकरणादेर्वा ज्ञानकालेऽपि सम्भूयैकान्वयबुद्धिजनकानि
 ज्ञेयतपदानीति ज्ञाने एवमेतत्पदानि सम्भूयैकान्वयबोधजनकानि न
 वेति संग्रहे च शाब्दबोधाभावात् यत्संग्रह इत्यादिनिश्चयमवलेन
 तत्प्रियग्रह हेतुनादिति भावः ।

(१) अवधारणार्थमेवेति ख०, ग० ।

प्रत्यायकत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् ।

अन्ये तु नानार्थे सश्रूणायाश्च नियतोपस्थित्यर्थं पदार्थे तात्पर्यग्रहापेक्षा तेन विना तदभावात् न वाक्यार्थे, तदज्ञानेऽपि प्रकरणादिना^(१) सैश्वर्यपदं

‘नानार्थं लक्षणायाश्चेति गृहीतनानार्थवृत्तिकपद इति समुदा-
यार्थः, तेन गृहीतनानार्थवृत्तिकस्य गृहीतनानार्थलक्षणकस्य गृहीत-
विभिन्नार्थवृत्ति-लक्षणकस्य सङ्ग्रहः एकमात्रगृहीतलक्षणकस्य साम-
ग्रहः तस्यैकमात्रगृहीतवृत्तिकतुल्यादिति शेषः । ‘नियतेति वृत्ति-
ज्ञानस्याविशिष्टत्वेऽपि कस्यचिदेवार्थस्य अरण्यार्थमित्यर्थः, ‘पदार्थ-
इति वृत्त्या गृहीतनानार्थवृत्तिकपदजन्यतत्सति प्रति तत्प्रतीतीच्छ-
योच्चरितत्वपक्षे हेतुत्वमित्यर्थः, ‘तेन विनेति तादृशपदजन्यपदार्थ-
वृत्तिं प्रति पदार्थतात्पर्यग्रहस्य हेतुत्वं विना तत्र नियतोपस्थितेर-
सम्भवादित्यर्थः^(२) । न चैवं तात्पर्यग्रहात् पूर्वं तदर्थानुपस्थितौ कथं
तात्पर्यनिर्हणं तन्मार्थवृत्तित्वादिति वाच्यम् । वृत्त्या तादृशपद-
जन्यतदुपस्थितेरसम्भवेऽपि शक्तिव्यक्कारान्तरैश्च तदुपस्थितिसम्भवा-
दिति भावः । ‘न वाक्यार्थ इति केदः, न तु वाक्यार्थबोधे वाक्यार्थ-
तात्पर्यग्रहापेक्षेत्यर्थः, न तु तत्पदार्थविश्लेषक-तत्पदार्थप्रकारक-
शब्दबोधे • तत्पदार्थवत्तत्पदार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वपक्षे हेतुरिति
यावत् । ‘तदज्ञानेऽपि वाक्यार्थतात्पर्याज्ञानेऽपि^(३) तत्पदार्थवत्तया

(१) प्रकरणादित इति ख० ।

(२) नियमस्थितेरसम्भवादवृत्तिज्ञानस्याविशिष्टत्वादित्यर्थ इति क० ।

(३) वाक्यार्थाज्ञानेऽपीति क० ।

तुरगपरं काकपदं उपधातकपरमिति हि प्रतीयन्ति ।
 अन्यच्चान्वयप्रतियोग्युपस्थितिः तात्पर्यग्रहं विनैवेति

तत्पदार्थज्ञानेऽपीति यावत्, 'तुरगपर' तुरगप्रतीतीच्छयोच्चरितं,
 एवमप्येव, 'इतीति' 'इतिग्रन्थः पञ्चम्यन्तः, इति प्रत्येकं पदार्थग्रह-
 तात्पर्यज्ञानादित्यर्थः, 'हिग्रन्थो यस्मादित्यर्थः, 'प्रतियन्ति' वाक्यायै
 प्रतीयन्ति, तत्पदार्थविशेष्यक-तत्पदार्थप्रकारकशब्दबोधवन्तो भव-
 न्तीति यावत् । 'अन्यच्च' गृहीतगानार्थवृत्तिकपदभिन्नपदे, 'अन्यथेति'
 वृत्त्या पदार्थस्मृतिरित्यर्थः, 'तात्पर्यग्रहं विनैवेति, 'एवकारोऽप्यर्थः ।
 यदा 'नियतोपस्थित्यर्थे' नियतशब्दानुभवार्थं, वृत्त्या पदजन्योपस्थि-
 तेरविशिष्टत्वेऽपि कश्चिदेवार्थस्य शब्दानुभवार्थमिति यावत्,
 'पदार्थं इति गृहीतगानार्थवृत्तिकपदजन्यतत्त्वशब्दानुभवं प्रति
 तत्तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वग्रहस्य हेतुत्वमित्यर्थः, 'तेन विनैति तत्र
 तद्हेतुत्वेन विना, 'तदभावात्' उक्तस्थले नियतशब्दानुभावसम्भवा-
 दित्यर्थः, वृत्त्या पदजन्योपस्थितेरविशिष्टत्वादिति भावः । 'त
 वेत्यादि पूर्ववत्, 'तात्पर्यग्रहं विनैवेति, शब्दधीजनिकेति श्रेयः,
 'एवकारोऽप्यर्थः । नन्विदमयुक्तं पदार्थस्मृतिं प्रति तात्पर्यग्रहस्य
 हेतुत्वे भागाभावात् गृहीतगानार्थवृत्तिकस्थले नियतोपस्थितेरेवावि-
 द्यतात् गृहीतवृत्तिकानां सर्वेषामेवार्थानां तत्र स्मरणशब्दानुभववि-
 द्यतात् सर्वेषां शब्दबोधाभावस्तु शब्दानुभवं प्रति तात्पर्यग्रहस्य
 तात्पर्यपादकप्रकरणादिविशेषग्रहस्य वा हेतुतया तदभावात् अन्यथा
 गृहीतगानार्थवृत्तिकपदजन्यताग्रमपहाय साधवावृत्त्या पदजन्य-

न तदपेक्षा । वस्तुतस्तु इतरपदस्य इतरपदार्थसंसर्गज्ञानपरत्वं तात्पर्यं तच्च वेदे न्यायादवधार्यते लोके

दार्ष्टिक्यतिमात्रं प्रत्येव पदार्थतात्पर्यपक्षस्य हेतुत्वं स्मृतौ नाभ्युपेयते पदार्थतात्पर्यपक्षं विनाप्यन्यत्र वृत्त्या पदार्थस्मरणस्यानुभवमिद्वल्लान्तप्रतिपत्त्यामे प्रकृतेऽपि तुल्यत्वात् एवं यद्वाक्योऽपि ॥ पुनः खण्डगः प्रत्येकपदार्थतात्पर्यपक्षस्य हेतुत्वे^(१) पञ्चमीत्यादौ सर्वदैव विषयित्वानुगुलत्वादिमकलसंसर्गान्वयबोधापत्तेः । न च तत्संसर्गकाव्यबोधे तत्संसर्गतात्पर्यपक्षोऽपि हेतुरिति नायं दोष इति वाच्यम् । पञ्च गच्छतीत्यादौ पञ्चस्यैव विषयितासम्भवे तात्पर्यपक्षे गच्छतीत्यत्रापि तन्मादाधानव्यबोधापत्तेः तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकप्रतीतिपरत्वसंग्रहे तद्व्यतिरेकनिश्चये वा शाब्दबोधापत्तेश्च । एतेन प्रकरणादीनां शाब्दबोधहेतुत्वं यत्पूर्वमुक्तं तदप्युक्तं तथा सति तादृशप्रतीतिपरत्वसंग्रहे तद्व्यतिरेकनिश्चये वा शाब्दबोधापत्तेः प्रकरणादीनामननुगततयाऽनन्तकार्य-कारणभावापत्तेश्चेत्यस्मरसादाह, 'वस्तुतस्त्विति, 'इतरपदस्येति एकपदस्येत्यर्थः, 'इतरपदार्थेति प्रकृतसंसर्गेष्वेतरपदार्थविशेष्यिका स्वार्थप्रकारिका या प्रतीतिस्तदिच्छ-योच्चरितत्वमित्यर्थः, 'नात्पर्यमिति, शाब्दधीप्रयोजकमिति शेषः, तत्संसर्गेण तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकशाब्दबोधं प्रति तत्संसर्गक-तद्विशेष्यक-तत्प्रकारकशाब्देच्छयोच्चरितत्वं प्रयोजकमिति तु फलितायः ।

(१) शाब्दानुभवहेतुत्व इति ख०, ग० ।

न्यायात् प्रकरणादेर्वा । अत एव शाब्दबोधे नाति-
यतहेतुकत्वं तच्चेतरपदार्थसंसर्गज्ञानं वाक्यार्थज्ञानमे-
वेति सामान्याकारेण तत्परत्वग्रहः^(१) हेतुर्न तु विशिष्य,
तच्च स्वपरपदार्थयोः संसर्गानुभवजननं विना अनुप-

‘अत एव’ एतादृशतात्पर्यस्य शाब्दधीप्रयोजकत्वादेव, ‘अनिप-
हेतुकत्वमिति अननुगतहेतुकत्वमित्यर्थः, प्रकरणादेः प्रयोजकत्वे
ज्ञाननुगतहेतुकत्वापत्तिरिति भावः । ननु प्रकृतशाब्दपरत्वरूपतात्प-
र्यग्रहस्यैव शाब्दधीहेतुत्वात् कथमेतादृशप्रतीतिपरत्वधीः शाब्दधी-
हेतुरित्यत आह, ‘तच्चेति, ‘इतरपदार्थेति प्रकृतसंसर्गचेतरपदार्थ-
विशेषक-स्वार्थप्रकारकज्ञानमित्यर्थः, ‘वाक्यार्थज्ञानमेव’ प्रकृतशाब्द-
ज्ञानमेव, ‘सामान्याकारेणेति घटपदमप्यदमाधेयत्वसंसर्गक-कर्मत्व-
विशेषकघटप्रकारकप्रतीतिपरमित्यादिद्विषेत्त्यर्थः,^(२) ‘तत्परत्वग्रहः’
तादृशप्रतीतिपरत्वग्रहः, ‘न तु विशिष्येति न तु घटवत्कर्मत्वप्रती-
तिपरमित्यादिद्विषेत् तादृशप्रतीतिपरत्वज्ञानं हेतुरित्यर्थः, अथ
हेतुमाह, ‘तच्चेति तदुपपत्त्यकर्मत्वप्रतीतिवादिना तादृशप्रतीति-
परत्वज्ञानधेत्यर्थः, श्लाघ्यवहितपूर्वमिति शेषः, ‘स्वपरेति कर्मत्वादी-
घटादिमत्त्वानुभवोत्पत्तिं विनेत्यर्थः । ननु श्रुतपदेभ्य एव तात्पर्य-

(१) तात्पर्यग्रह इति क० ।

(२) घटपदमाधेयत्वसंसर्गक-स्वार्थ-घटप्रकारक-कर्मत्वविशेषकप्रतीतिपर-
मित्यादिद्विषेत्त्यर्थ इति क० ।

पन्नमिति पदानि सम्भूय जनयन्ति, अत एव^(१) नानार्थे
विनिगमना, तदनुपपत्तिरेव लक्षणावीजं तदभावा-
देव पचतिपदे^(२) न स्मृतकलायान्वयबोध इति सिंह
शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वं । तस्य च निराकाङ्क्षादौ संस-
र्गात्पूर्वं कर्मत्वादौ घटादिमत्त्वानुभवः स्यादित्यत आह, 'पदानी-
ति, 'सम्भूय' तात्पर्यग्रहेण समं मिलितैव, तथाचान्योन्याश्रय इति
भावः । इदमुपलक्षणं विग्रिय तात्पर्यग्रहस्य हेतुत्वे शब्दमात्रस्या-
नुवादकतापत्तेरित्यपि बोध्यं । 'अतएवेति एतादृशतात्पर्यग्रहस्य
शब्दधीहेतुत्वादेवेत्यर्थः, न तु प्रकरणादिज्ञानस्य हेतुत्वादिति
भावः । 'विनिगमनेति प्रक्षिजन्योपस्थित्यादेरितरसकलकारणस्या-
विग्रियत्वेऽपि कदाचिदेकमर्थमादायैवान्वयबोध इत्यर्थः, 'तदनुपपत्ति-
रेवेति, 'अत एवेत्यनुपपद्यते, 'एवकारोऽप्यर्थः, तात्पर्यानुपपत्तिरपी-
त्यर्थः, 'लक्षणावीजमिति' धट्टीः प्रवेशयेत्यादौ शब्दा वाच्यार्थस-
रणस्य^(३) शब्दार्थयोग्यतादिज्ञानस्य च सत्त्वेऽपि लक्ष्यार्थस्यैवान्वयबोध-
इत्यत्र नियामक इत्यर्थः, तदानीं शब्दा अन्वयबोधाभावे नियामक-
इति तु फलितार्थः, तथाच न तादृशसिद्धान्तव्याघात इति भावः ।
'तदभावादिति, 'अत एवेत्यनुपपद्यते, 'पचतिपदइति प्रयुक्त इति
श्रेयः, 'सृतेति अन्योक्तकलापपदान् सृतेत्यर्थः, 'शब्दस्य' लोक-
वेदसाधारणशब्दस्य, 'प्रमाणान्तरत्वमिति अनुमानादिभिन्नत्वे सत्य-
मद्वैतप्राप्तिस्त्वायानुभवजनकत्वमित्यर्थः ।

(१) अत एवेति क०, ख० ।

(२) पचतीतिपदे इति क० ।

(३) शब्दार्थस्मरणस्येति क० ।

गज्ञानाजनकत्वात् आकाङ्क्षादिकं सहकारीति ।

अत्राभिव्यक्तिविधौ कदेग्रिनः साधवात्तत्पदार्थवत्तत्पदार्थप्रती-
तीच्छयोच्चरितत्वरूपतात्पर्यस्य घटत्व-कर्मत्वादिना विशेषतोधीरेव
शोक-वेदसाधारणशब्दधीशामान्यहेतुः, वद्विना विद्वतीत्यादौ
वद्विकरणकत्ववत्सेकप्रतीतेरप्रसिद्धावपि खण्डग्रः प्रसिद्धा वद्विक-
रणकत्ववत्सेकप्रतीतिपरमिति भ्रमरूपतज्ज्ञानसम्भवात् न तु तद्वि-
ध्यक-तत्प्रकारकप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वधीः, तत्तत्त्वम्बन्धावच्छिन्नप्रका-
रिताप्रवेष्टे^(१) गौरवात्, न वा वेदस्थले चित्तवत्कपिज्ञानपदार्थपर-
मित्यादिक्रमेण सामान्यतस्तन्निययोहेतुः शोके च घटवत्कर्मत्वपर-
मित्यादिक्रमेण विशेषतस्तन्निययोहेतुरिति मीमांसकाभिमतकार्य-
कारणभावभेदः कार्य-कारणभावद्वयकल्पने गौरवात् शोकस्थले
विशेषतस्तत्तद्विधिनिययहेतुत्वसाधकपूर्वोक्तयुक्तेरुक्तक्रमेण वेदस्थलेऽप्यवि-
शेषाच्च । तथाच शोक-वेदसाधारणं शब्दमात्रमेवावुवादकं । न
सर्वं वेदश्रानुवादकत्वादप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यं । अगृहीतपाक्षगु-
भवजनकत्वरूपप्रामाण्याभावे चतिविरहात् तावतापि यथायांनुभव-
जनकत्वरूपप्रामाण्यस्यानपायात् । न च शब्दधीपूर्वं तत्पदार्थं
तत्पदार्थवत्तज्ज्ञानाभावात्तादृशतात्पर्यं दुर्यहमिति वाच्यम् । साध-
वात्तादृशतात्पर्यधियोहेतुने कृत्रेऽनायत्या व्यभिचारिणा अव्यभि-
चारिणा वा पचधर्मेणपचधर्मेण वा येन केनापि लिङ्गेन जन्मा-

(१) विशेष्यतादितत्तत्त्वम्बन्धावच्छिन्नप्रकारितादिप्रवेष्टे इति क० ।

नारीयोद्वद्भुसंस्कारेण भगवा वा येन केनापि प्रकारान्तरेण च
तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्त्वज्ञानस्याप्यवश्यं कल्पनीयत्वान्नदिरहदशायां
शब्दबोधानुभवस्य चासिद्धत्वात् । अन्यथा तवापि सर्वत्र प्रथमं तद्वि-
शेष्यक-तत्प्रकारकप्रतीतेरज्ञानात्कल्पनदुषटिततात्पर्यनिर्णय इत्यस्य
दुःसमाधेयत्वादिति प्राहुः । तदसत् । तत्तत्त्वन्वावच्छिन्नप्रकारि-
ताव्यक्तीनां स्वरूपतः संसर्गविधया प्रवेगेन गौरवाभावात् यथोक्त-
तात्पर्यपक्षस्यैव हेतुमे कर्मत्वविशेष्यक-घटप्रकारकप्रतीतीच्छपोद्धरितं
न वेत्यादिसंशये तादृशप्रतीतीच्छपोद्धरितं नेत्यादिव्यतिरेकनि-
श्चये वा 'घटवत्कर्मत्वमित्यादिशब्दबोधप्रसङ्गाच्च तात्पर्यज्ञानहेतु-
ताया एवापि निराकर्तव्यत्वाच्च शुकादितोतात्पर्यव्यतिरेकनिश्चये-
ऽपि शब्दबोधोद्व्यात् । न चैश्वरं तत्र तात्पर्यं कल्लेकागुमेय-
तया प्रथमं दुरवधारणात् । अत एवेयरविरहनिश्चयेऽपि वेदे-
ऽन्ययोधः । न च पूर्वाध्यापकतात्पर्यं, तत्र मौमांसानधि-
ष्ठितेनोदीरिते शब्दबोधापत्तेः । कुतर्काहि मौमांसोपयोग इति
चेत्, वेदायांन्ययोधे साक्षादेव अवयवव्यतिरेकाभ्याम्नयैव कल्प-
नात् । उक्तञ्च मणिहता न्यायजन्यज्ञानप्रकारणादीनामन्यतममिति
समासः^(१) ।

अथेतादृशतात्पर्यनिश्चयस्य शब्दधीहेतुत्वे किमाकाङ्क्षा-योग्य-
तामन्तिज्ञानस्य हेतुत्वेनेत्यत आह, 'तस्येति निरुक्तातात्पर्यनिश्चय-
स्येत्यर्थः, 'निराकाङ्क्षदौ' आकाङ्क्षाद्यभाववत्तया निश्चिते, 'संसर्ग-

(१) शुकारित इत्यादि समास इत्यन्तं पाठः ख०-ग्र० पुस्तकद्वये नास्ति ।

गुणानाजनकत्वात् आकाङ्क्षादिकं सहकारौति ।

अत्राभिनववैशिष्टिकैकदेशिनः साधवास्तत्पदार्थवत्तत्पदार्थप्रती-
तीच्छयोच्चरितत्वरूपतात्पर्यं च घटत्व-कर्मत्वादिना विग्रेषतोधीरेष
श्लोक-वेदसाधारणशब्दधीषामान्वयेतुः, वज्रिना विघ्नतीत्यादौ
वज्रिकरणकत्ववत्सेकप्रतीतेरप्रसिद्धावपि खण्डयः प्रसिद्धा वज्रिक-
रणकत्ववत्सेकप्रतीतिपरमिति भ्रमरूपतज्ज्ञानसम्भवात् न तु तद्वि-
षयक-तत्प्रकारकप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वधीः, तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रका-
रिताप्रवेशे^(१) गौरवात्, न वा वेदस्थले चित्तवत्कपिञ्जलपदार्थपर-
मित्यादिक्रमेण सामान्यतत्त्वविधयोहेतुः श्लोके च घटवत्कर्मत्वपर-
मित्यादिक्रमेण विग्रेषतत्त्वविधयोहेतुरिति मौमांसकाभिमतकार्य-
कारणभावभेदः कार्य-कारणभावद्वयकल्पने गौरवात् श्लोकस्थले
विग्रेषतत्त्वादुशान्वित्ययोहेतुत्वसाधकपूर्वकमुक्तेरुक्तक्रमेण वेदस्थलेऽप्यवि-
ग्रेषाच्च । तथाच श्लोक-वेदसाधारणं शब्दसाधनेवातुवादकं । न
चैवं वेदसाधुवादकत्वादप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यं । अगृहीतप्राप्तु-
भवजनकत्वरूपप्रामाण्याभावे अतिविरहात् तावतापि पदार्थातुभव-
जनकत्वरूपप्रामाण्यस्थानपायात् । न च शब्दधीपूर्वं तत्पदार्थं
तत्पदार्थवत्तज्ज्ञानाभावात्तादृशतात्पर्यं दुर्यहमिति वाच्यम् । साध-
वात्तादृशतात्पर्यंधियोहेतुत्वे कृप्रेऽनायत्या व्यभिचारिणा अव्यभि-
चारिणा वा पञ्चधर्मेणापञ्चधर्मेण वा येन केनापि लिङ्गेन जन्मा-

(१) विग्रेष्यतादितत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारितादिप्रवेश इति च ॥

न्तरीयोद्बुद्धसंस्कारेण मनसा वा येन येनापि प्रकारान्तरेण च
तत्पदार्थं तत्पदार्थवत्तज्ज्ञानस्याप्यवश्यं कल्पनीयत्वात्तदिरहद्ग्रायां
शब्दबोधानुभवस्य आसिद्धत्वात् । अन्यथा तत्रापि सर्वत्र प्रथमं तद्वि-
शेष्यक-तत्प्रकारकप्रतीतेरज्ञानात्कथंनदुघटिततात्पर्यनिर्णय इत्यस्य
दुःसमाधेयतादिति प्राहुः । तदसत् । तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारि-
ताव्यक्तौनां स्वरूपतः संसर्गविधया प्रवेगेन गौरवाभावात् यथोक्त-
तात्पर्यपक्षेव हेतुत्वे कर्मत्वविशेष्यक-घटप्रकारकप्रतीतौ च योचरितं
न वेद्यादिसंशये तादृशप्रतीतौ च योचरितं नेत्यादिव्यतिरेकनि-
श्चये वा घटवत्कर्मत्वमित्यादिशब्दबोधप्रसङ्गाच्च तात्पर्यज्ञानहेतु-
ताया एवापि निराकर्तव्यत्वाच्च शुकादितोतात्पर्यव्यतिरेकनिश्चये-
ऽपि शब्दबोधोदयात् । न चैष्वरं तत्र तात्पर्यं शक्तैकातुमेव-
तथा प्रथमं दुरवधारणम् । अत एवेश्वरविरहनिश्चयेऽपि वेदे-
श्वयबोधः । न च पूर्वाध्यापकतात्पर्यं, तत्र मीमांसानधि-
ष्ठितेनोद्धारिते शब्दबोधापत्तेः । कुतश्चिं मीमांसोपयोग इति
चेत्, वेदार्थस्वयबोधे साक्षादेव श्रवणव्यतिरेकाभावाच्चैव कल्प-
नात् । उक्तञ्च मणिकता न्यायजन्यज्ञानप्रकारणादीनामन्यतममिति
धर्माः^(१) ।

नन्वेतादृशतात्पर्यनिश्चयस्य शब्दधीहेतुत्वे किमाकाङ्क्षा-योग्य-
तावन्तिज्ञानस्य हेतुत्वेनेत्यत आह, 'तस्येति निश्चयतात्पर्यनिश्चय-
स्येत्यर्थः, 'निराकाङ्क्षादौ' आकाङ्क्षाभाववक्तव्या निश्चिते, 'संसर्ग-

(१) शुकादिव इत्यादि धर्माव इत्यन्तः पाठः ख०-ग० पुस्तकद्वये नास्ति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाख्यतुरीयखण्डे शब्दाप्रामाण्यवादः ॥

‘आमाजनकत्वात्’ शब्दबोधजनकत्वात्, ‘आकाङ्क्षादिकं’ आका-
ङ्क्षादिशानं, ‘आदिपदाद्योग्यतावन्तिपरिपक्षः ।

इति श्रीमदपुराणायतर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये शब्दाप्रामाण्यवादरहस्यं ॥

अथाकाङ्क्षा ।

अथ केयमाकाङ्क्षा, न तावदविनाभावः, नीलं

अथाकाङ्क्षारहस्यं ।

प्रसङ्गादाकाङ्क्षां निरूपयितुं पृच्छति, 'अथ' केति 'आकाङ्क्षा-
दिकं सहकारीति यदुक्तं तत्र आकाङ्क्षा केत्यर्थः, 'अविनाभाव-
इति तत्पदार्थेन विना यो भावः सत्त्वं तदभाव इत्यर्थः,
तत्पदार्थं तत्पदार्थाभाववद्बुद्धित्वाभावस्तत्पदार्थं तत्पदार्थाकाङ्क्षेति
भावः । अस्ति च अयं घट इत्यादौ इदम्पदार्थं घटपदार्थाभाववद्-
बुद्धित्वाभाव', बुद्धित्वन्तादात्म्यसम्बन्धेन बोध्यं, अन्यथा चैत्रः पचति
रयोगच्छतीत्यादौ चैत्रादिपदार्थास्मात्तत्पदार्थाकाङ्क्षता^(१) ॥ एतात्
चैत्रादौ तत्पदार्थाभाववद्बुद्धित्वाभावाभावात्^(२) तत्पदार्थाभावस्तु
यत्सम्बन्धेन येन रूपेण तत्पदार्थान्वयोभविष्यति तत्सम्बन्धावच्छिन्न-

(१) तत्पदार्थाकाङ्क्षतेति ख०, ग० ।

(२) चैत्रादेः कृत्यादिरूपतत्पदार्थाभाववति मूलभादौ वर्तमानत्वापिति
भावः । ननु तथापि संप्रयोगादिसम्बन्धेन विशिष्टरूपादिना वा कृत्याद्य-
भाववति स्मिन् उक्तसम्बन्धेन चैत्रादेर्लक्षणेदोषतादवस्थाप्रमित्यभावो-
ऽपि स्यादयितावच्छेदकसम्बन्धेन तादृशरूपेण च वाच्य इत्याह, तत्पदा-
र्थाभावत्विति ।

सरोजमित्यादावभावात् । विमलं जलं नद्याः कच्छे
महिष इत्यत्र^(१) जलान्वितनद्या अविनाभावात्^(२)
कच्छे साकाहतापत्तेः । नापि समभिव्याहृतपदमा-

तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकौवाच्याः, एवञ्च तत्पदार्थं तत्सम्बन्धेन
तद्धर्मविशिष्टतत्पदार्थस्यान्वये तत्पदार्थं तत्सम्बन्धावच्छिन्न-तद्धर्मवि-
शिष्टप्रतियोगिताकतत्पदार्थाभाववदन्यत्नमाकाङ्क्षेति कक्षितार्थः,
आकाङ्क्षाया अर्थधर्मताभिप्रायेणैदन्तेन शब्दानिष्ठत्वेऽपि न चति-
रिति मन्तव्यं । ननु तत्पदार्थतावच्छेदकावच्छेदेन तत्पदार्थं तत्प-
दार्थाभाववदन्यत्नं विवक्षितं यत्किञ्चित्तत्पदार्थं तत्पदार्थाभाववद-
न्यत्नं वा, आद्ये आह, 'नीलमिति, सरोजत्वावच्छेदेन नीलान्वय-
वदन्यत्नमाभावादिति भावः । नीलं सरोजमित्यादौ आदिपदात्^(३)
नीलोपपत्तः पीतो घट इत्यादिः बहुषु, द्वितीये आह, 'विमल-
मिति, 'नद्या इति वृत्त्यर्थनदीसम्बन्धेत्यर्थः, वृत्त्यर्थसम्बन्धेन नदी-
जलधारेण साक्षादन्य इति सम्प्रदायमते घणायुतमेव साधु । 'अवि-
नाभावात्' कच्छविशेषेऽविनाभावात्, 'साकाहतेति नदीपदोत्तर-
वृत्तीपदार्थसाकाहतेत्यर्थः, सम्प्रदायमते वृत्त्यर्थसम्बन्धेन नदीपदार्थ-
साकाहतेत्यर्थः, इदमुपसर्पणं घटः कर्मत्वमित्यादावतिप्रसङ्गः^(४) ।

(१) महिषस्यरतीययेति ख० ।

(२) अविनाभूतत्वादिति ख०, ग० ।

(३) आदिनेति ख०, ग० ।

(४) कर्मत्वत्वादौ आद्येयतासम्बन्धेन घटादिमत्त्वादिति भावः ।

प्रमेयमभिधेयमित्यादावप्रसङ्गश्च अन्वयितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धे-
नाभिधेयतावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धेः, एवं विमम्बादिनि बोधकवाक्ये-
ष्वप्याप्तिः, (१) योग्यतायाः दृग्भक् प्रयोजकत्वात्पुनरप्यत्रियेव्यपि बोध्यं ।
'समभिव्याहतेति' समभिव्याहृतपदस्मारितपदार्थे जिज्ञासा समभि-
व्याहृतपदस्मारितपदार्थजिज्ञासा इति सप्तमीतत्पुरुषः, 'समभि-
व्याहृतस्य प्रकृत्यर्थः, 'पदार्थस्य च प्रकृतपदस्मारित्यर्थः,
तथाच प्रकृतपदसमभिव्याहृतपदस्मारिते प्रकृतपदस्मारितस्य जिज्ञा-
साकाङ्क्षेत्यर्थः, प्रकृतपदसमभिव्याहृतपदस्मारिते यच्च येन सम्बन्धेन
प्रकृतपदस्मारितस्य तस्यान्वयबोधः तत्पदस्मारिते तत्र तेन सम्बन्धेन
तत्पदस्मारितस्य तच्च शब्दबोधेष्टा तत्पदे तत्पदाकाङ्क्षेति (१) तु
फलितार्थः, सदाचीनपदस्मारितपदार्थजिज्ञासायामतिव्याप्तिवार-
णाय 'समभिव्याहतेति, तच्च सम्बन्धैकार्थप्रतिपादकतात्पर्यकत्वं न

(१) दक्षिणा सिद्धौ व्यपोग्यवाक्ये इत्यर्थः, अथापिरिति तथाचोक्तस्यैव वज्रा-
दिकरणकत्वाभाववति सैकादौ तादात्म्येन' सैकादेष्टेतिरिति भावः ।
ननु हस्त्यने कश्चित्वाजिपते अन्वयानुभावकत्वं तस्य साकाङ्क्षत्वम-
भादेवेति चेत् तस्य निराकाङ्क्षतावधारः स्यात्, स्यादेवेति चेत्
अन्वयबोधयोग्यतायाः प्रयोजकत्वविशेषप्रसङ्गः सर्वत्रैवापोग्यस्यैव
निराकाङ्क्षतयैवान्वयानुभावकत्वस्य सम्बन्धे योग्यताभावस्य तत्प्रयोज-
कत्वकल्पनानौचित्यादिव्याश्रयेनाह, योग्यताया इति ।

(१) तथाच प्रकृतपदस्मारिते प्रकृतपदस्मारितस्य जिज्ञासाकाङ्क्षेत्यर्थः, तत्-
सम्बन्धेन तत्पदस्मारिते तच्च तत्पदस्मारितस्य तस्यान्वयबोधे तत्सम्ब-
न्धेन तत्पदस्मारितस्य तच्च शब्दबोधेष्टा तत्पदे तत्पदाकाङ्क्षेति तु
फलितार्थ इति ख०, ग० ।

सरोजमित्यादावभावात् । विमलं जलं नद्याः कच्छे
मंदिप इत्यव^(१) जलान्वितनद्या अविनाभावात्^(२)
कच्छे साकाङ्क्षतापत्तेः । नापि समभिव्याहृतपदसंज्ञा-

तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकोवाच्यः, एवञ्च तत्पदार्थं तत्सम्बन्धेन
तद्रूपमविशिष्टतत्पदार्थस्याप्यस्य तत्पदार्थं तत्सम्बन्धावच्छिन्न-तद्रूपमवि-
च्छिन्नप्रतियोगिताकतत्पदार्थाभाववदन्त्यसमाकाङ्क्षेति फलितार्थः,
आकाङ्क्षाया अर्थधर्मत्वाभिप्रायेणेदन्तेन शब्दानिष्ठत्वेऽपि न चति-
रिति मन्तव्यं । ननु तत्पदार्थतावच्छेदकावच्छेदेन तत्पदार्थं तत्प-
दार्थाभाववदन्त्यं विवक्षितं यत्किञ्चित्तत्पदार्थं तत्पदार्थाभाववद-
न्त्यं वा, आद्ये आह, 'नीलमिति, सरोजत्वावच्छेदेन नीलान्वय-
वदन्त्याभावादिति भावः । नीलं सरोजमित्यादौ आदिपदान्^(३)
नीलोघटः पीतो घट इत्यादेः सङ्ग्रहः, द्वितीये आह, 'विमल-
मिति, 'नद्या इति पञ्चम्यमदीक्ष्यमन्त्येत्यर्थः, पञ्चम्यमन्त्येन नदी-
जलयोरेव साक्षादन्वय इति सव्यदायमते यथायुतमेव साधु । 'अवि-
नाभावात्' कच्छविशेषेऽविनाभावात्, 'साकाङ्क्षतेति नदीपदोत्तर-
घटीपदार्थसाकाङ्क्षतेत्यर्थः, सव्यदायमते पञ्चम्यमन्त्येन नदीपदार्थ-
साकाङ्क्षतेत्यर्थः, इदमुपसृत्तवणं घटः कर्मत्वमित्यादावतिप्रसङ्गः^(४) ।

(१) मन्दिपस्यरतीत्येति ख० ।

(२) अविनाभूतत्वादिति ख०, ग० ।

(३) आदिनेति ख०, ग० ।

(४) कर्मत्वादौ आधेयतासम्बन्धेन घटादिमत्वादिति भावः ।

प्रमेयमभिधेयमित्यादावप्रसङ्गश्च अन्वयितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धे-
नाभिधेयतावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धेः, एवं विसर्गादिनि बोधकवाक्ये-
ऽप्याप्तिः, (१) योग्यतायाः प्रयोजकत्वानुपपत्तिरित्यपि बोध्यं ।
'समभिव्याहतेति समभिव्याहतपदस्मारितपदार्थे जिज्ञासा समभि-
व्याहतपदस्मारितपदार्थजिज्ञासा इति सप्तमीतत्पुरुषः, 'समभि-
व्याहतेत्यस्य प्रकृत्यर्थः, 'पदार्थत्यस्य च प्रकृतपदस्मारितेत्यर्थः,
तथाच प्रकृतपदसमभिव्याहतपदस्मारिते प्रकृतपदस्मारितस्य जिज्ञा-
साकाङ्क्षेत्यर्थः, प्रकृतपदसमभिव्याहतपदस्मारिते यच्च येन सम्बन्धेन
प्रकृतपदस्मारितस्य तस्यान्वयबोधः तत्पदस्मारिते तत्र तेन सम्बन्धेन
तत्पदस्मारितस्य तस्य शब्दबोधेऽपि तत्पदे तत्पदाकाङ्क्षेति (२) तु
प्रकृत्यर्थः, छदासीनपदस्मारितपदार्थजिज्ञासायामतिव्याप्तिवार-
णाय 'समभिव्याहतेति, तच्च सम्बन्धैकार्थप्रतिपादकतात्पर्यकत्वं न

(१) यद्विना सिद्धतोऽप्ययोग्यवर्त्तके इत्यर्थः, अस्याप्तिरिति तथाचोक्तस्यने वदन्ना-
दिपरिणयकत्वमावयति सेकादौ तादात्म्येन सेकादिर्हतेति माव ।
ननुक्तस्यने कस्यैव नास्तिपते अन्वयानुभावकत्वस्य तस्य साकाङ्क्षत्व-
मादेवेति चेत् तस्य निराकाङ्क्षत्वावधारणः स्यात्, स्यादेवेति चेत्
शब्दबोधयोग्यतायाः प्रयोजकत्वविशेषप्रसङ्गः सर्वत्रैवाप्योग्यस्य
निराकाङ्क्षत्वैवान्वयानुभावकत्वस्य सम्बन्धे योग्यत्वाभावस्य तत्परोज-
कत्वकल्पनानौचित्यादित्याशयेनाह, योग्यताया इति ।

(२) तथाच प्रकृतपदस्मारिते प्रकृतपदस्मारितस्य जिज्ञासाकाङ्क्षेत्यर्थः, तत्-
सम्बन्धेन तत्पदस्मारिते तत्र तत्पदस्मारितस्य तस्यान्वयबोधे तत्सम्ब-
न्धेन तत्पदस्मारितस्य तस्य शब्दबोधेऽपि तत्पदे तत्पदाकाङ्क्षेति तु
प्रकृत्यर्थ इति ख०, ग० ।

रितपदार्थजिज्ञासा, अजिज्ञासोरपि वाक्यार्थबोधात्
विश्वजिता यजेत द्वारं इत्यत्रापदार्थयोरप्यधिकारि-
णोऽध्याहृतस्य पिधानस्य चाकाङ्क्षितत्वाच्च, तत्र शब्द-

त्वेकानुसन्धानविषयत्वं विमलश्लक्ष्णमित्यादावतिप्रसङ्गात्^(१) । न च
तत्पदस्मारितेतिव्यर्थं तत्र तस्यान्वये तत्र तस्य ग्राह्यबोधेष्वा आका-
ङ्क्षेत्यस्यैव सम्बन्धत्वादिति वाच्यं । प्रकारान्तरेणोपस्थिते^(२) घटादौ
प्रकारान्तरोपस्थितस्य नीलादे ग्राह्येष्वायामपि नीलोघट इत्या-
दिवाक्यात् घटादौ नीलाद्यन्वयबोधापत्तेराकाङ्क्षासत्त्वात् । न च
तत्राकाङ्क्षासत्त्वेऽपि पदजन्यपदार्थापस्थिते कारणान्तरस्य विरहा-
न्नान्वयबोध इति वाच्यं । एतादृशाकाङ्क्षावादिना^(३) पदजन्यपदा-
र्थापस्थिते पृथकारणत्वानभ्युपगमात् । स्मारितत्वञ्च वृत्त्या स्मारि-
तत्वं बोध्यं तेन कार्यत्व-कारणत्वादिसम्बन्धेन घटादिपदस्मारिताका-
ङ्क्षादिजिज्ञासा^(४) नाकाङ्क्षेति भावः । 'अजिज्ञासोरपीति ग्राह्येष्वा-
ग्न्यस्यापीत्यर्थः, मौमासकमतेन दूषणमाह, 'विश्वजितेति, 'अप-
दार्थयोरपीति पदास्मारितयोरपीत्यर्थः, 'अधिकारिण इति स्वर्ग-
कामस्य कर्तुरित्यर्थः, 'अध्याहृतस्येत्यादि, 'अकाङ्क्षितत्वाच्च' विधाय-

(१) उदासीनेत्यादि प्रसङ्गादित्यन्तं पाठं ख० ग० पुस्तकद्वये नास्ति ।

(२) उभयत्र प्रकारान्तरेणेत्यस्य चाक्षुषादिव सत्कारणत्वेदेत्यर्थः ।

(३) एतादृशाकाङ्क्षावादिनश्च इति ख०, ग० ।

(४) एकगमन्यविज्ञानस्यापरगमन्यविज्ञानाशक्तया आकाङ्क्षादिशब्दघटादिप-
दप्रयोज्यस्यैविविषयत्वमाकाङ्क्षादेरिति भावः ।

कल्पनपक्षेऽपि घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यत्र जिज्ञासितस्यानयनादेराकाङ्क्षितत्वापत्तेः । अथ जिज्ञासायोग्यता^(१) सा, जिज्ञासा च विशेषाज्ञाने भवति,

द्वितीयार्यसाकाङ्क्षाच्च, उक्तजिज्ञासाया आकाङ्क्षात्वे तु तत्र स्यात् अथाद्यतस्वर्गकामादेः पदस्मारितत्वाभावेन तज्जिज्ञासाया आकाङ्क्षात्वाभावादिति भावः । स्वमतेन वृण्वमाह, 'तचेति स्वर्गकामादिशब्दाध्याहारपक्षेऽपीत्यर्थः, 'जिज्ञासितमेति आधाराधेयभावसंसर्गक^(२)कर्मत्वादिपदस्मारितकर्मत्वादिप्रकारकशब्देच्छाविषयस्य आनयनादिपदस्मारितस्यानयनादेरित्यर्थः, 'आकाङ्क्षितत्वापत्तेः' आधाराधेयभावसम्बन्धेन^(३) कर्मत्वपदस्मारितकर्मत्वसाकाङ्क्षापत्तेः । अथ यत्पदोपस्थापिते यत्पदोपस्थितिप्रयुक्ता यत्पदोपस्थापिताम्बयजिज्ञासा तयोराकाङ्क्षा इति लक्षणे नायन्दोयः । यद्यपि घट इत्युक्ते कर्मत्वञ्च वेति जिज्ञासानुदयस्तथापि जिज्ञासासामान्यमभिप्रेत्येदं, विशेषजिज्ञासामादाय 'अथ ज्ञाप्य-तदितरेत्यात्रिलक्षणं वक्ष्यति इति ध्येयं^(४) । आचार्य्यैर्धं लक्षणमाह, 'जिज्ञासेति शाब्दबोधेच्छा योग्यतेत्यर्थः, 'सा' आकाङ्क्षा । ननु योग्यतैव किमित्यत आह, 'जिज्ञासा चेति, 'चः' हेतौ, यस्मादित्यर्थः, 'विशेषाज्ञाने' विशेषाज्ञान एव, शब्दबोधेऽनुत्पन्न एवेति यावत्, अन्यथा सिद्धे दृष्टाविरुद्धादिति भावः । 'भवतीति, अतदिति शेषः, यत्पत्ते यत्प-

(१) जिज्ञासा प्रति योग्यतेति ख० । (२) निरूपकत्वादिसंसर्गकेति ख०, ग० ।

(३) निरूपकत्वासम्बन्धेनेति ख०, ग० ।

(४) यद्येत्यादिर्धैर्यमित्यन्त पाठः ख० ग० पुस्तकद्वये नास्ति ।

योग्यता च श्रोतरि तदुच्चारणजन्यसंसर्गावगम-

भाष्यते तस्यैव तदयोग्यतात्वं । न च शाब्दबोधे उत्पन्ने कदापि शाब्देष्टेति, तदभाव एव योग्यतेति भावः । 'श्रोतरीति, घटः कर्मत्वमित्यादावतिष्ठापेर्वारणाय 'जन्येति, 'तदुच्चारणं' तदाक्यज्ञानं, अतो न मौनिस्रोताख्याप्तिः । तथाच ओष्ठनिष्ठतदाक्यज्ञानजन्यता-
दृशशाब्दबोधप्रागभावस्तदाक्यज्ञानेन तादृशशाब्दबोधे जननीये आ-
काङ्क्षेत्यर्थः, एकस्य पुरुषस्य तादृशशाब्दबोधप्रागभावस्य सत्त्वेऽपि
अन्यपुरुषस्य तादृशशाब्दबोधानुत्पादात् सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या
आकाङ्क्षायां हेतुलक्षाभावात् ओष्ठनिष्ठेति प्रागभावविशेषणं, न तु
लक्षणागतं, घटः कर्मत्वमित्यादौ घटवत्कर्मत्वमित्यादिभेदान्वय-
बुद्ध्यभावसम्पत्तये तदाक्यज्ञानजन्येति । इत्युच्यते^(१) तत्र तदाक्यज्ञान-
जन्यतादृशशाब्दबोधाप्रसिद्ध्या तन्प्रागभावाभावाच्च तादृशान्वयबोध-
इत्यभिमानः । तदिति वाक्यज्ञानविशेषणं न तु वाक्यविशेषणं
प्रयोजनश्चादुपदं स्फुटीभवित्यति, घटः कर्मत्वमित्यादौ तादात्म्य-
संसर्गकघटकर्मत्वाद्यन्वयबोधप्रागभावमादाय घटवत्कर्मत्वमित्यादि-

(१) ननु घटः कर्मत्वमित्यादौ प्रागभावप्रतियोगिनि ज्ञाने तदाक्यज्ञानज-
न्यत्वविशेषकदानेऽपि न कथं भेदेनान्वयबोधे तदाक्यज्ञानस्य पदार्थो-
पस्थित्यादिरूपसामयौसहितत्वात् तादृशप्रागभावाभावस्य च भेदेन
तादृशान्वयबोधानुत्पादमात्रनिर्वाहत्वादित्याशङ्क्यं तदाक्यज्ञानस्य ता-
दृशान्वयबोधजनकत्वाभावमुक्त्वा निरस्यति, इत्युच्येत्यादिना, तथापि
तदाक्यज्ञानं भेदान्वयबोधं न जनयतीति भावः ।

प्रागभावः, विमलं जलं नद्याः कच्छे महिष इत्यत्र^(१)
तात्पर्यवशात् कदाचित् नद्याः कच्छे संसर्गावगमात्

भेदान्वयबोधे साक्षाद्भववारणाय तादृशेति,^(२) खण्डवाक्यार्थबो-
धानन्तरं खण्डवाक्यार्थघटितमहावाक्यार्थबाधोत्पादात् नीलोघट-
इत्यादौ वक्तुः क्रमिकशान्त्वबोधद्वयेच्छायां धारावाहिकशान्त्वबोध-
द्वयोत्पादाच्च सामान्याभावतमपेक्षाय प्रागभावत्वेनोपादनं । न च
ज्ञानस्याप्यवृत्तिरित्या तादृशशान्त्वबुद्धिसत्त्वेऽपि तादृशशान्त्वबुद्धि-
सामान्याभावसन्नाम्न खण्डवाक्यार्थबोधाद्यनन्तरं महावाक्यार्थबोधा-
द्यनुपपत्तिरिति वाच्यं । तथाचति तादृशेच्छां विनापि धारावा-
हिकशान्त्वबोधापत्तेरिति भावः । नन्वेवमपि नदी-जलान्वयबुद्धि-
मात्रतात्पर्येणैव विमलं जलं नद्याः कच्छे महिष इत्यत्र नदी-
जलघोरान्वयबोधानन्तरं नदी-कच्छयोः कयज्ञान्वयबोधः तदा-
वप्येव ज्ञानेन नदी-कच्छयोरान्वयबोधे तात्पर्यप्रसङ्गायां नदी-
कच्छयोरान्वयबोधजननात्तदाज्ञानजन्यतादृशान्वयबुद्धिप्रागभाव-
सत्त्वात् । न च तात्पर्यज्ञानाभावाच्च तदानीं तादृशान्वयबोध इति
वाच्यं । तदानीमाकाङ्क्षाभावाच्चान्वयबोध इति सकलपाषाणप्रवा-
दविरोधापत्तेरित्यत्र आह, 'विमलमिति, 'तात्पर्यवशात्' तात्पर्य-

(१) महिषखरतौल्येति क० ।

(२) तथाच तादृशप्रागभावस्य साक्षाद्भाववादिनये उक्तवाक्यात् भेदान्व-
यबोध एव नास्तीत्यभिमानः, अन्यथा तादृशपदस्योपादानेऽपि उक्त-
स्थले साक्षाद्भावपत्तिं वदन्तीत्यतश्चान्वयभेदान्वयबोधप्रागभावस-
त्त्वादिति भावः ।

तत्प्रागभावसत्त्वेऽपि श्रोतरि तदुच्चारणेन तात्पर्यवशात्
जलान्वितनद्याः कच्छे संसर्गावगमोनेति न तत्प्राग-
भावः, घटः कर्मत्वमानयनमित्यत्रापि तथेति चेत् ।
न । निराकाङ्क्षे तदुच्चारणजन्यसंसर्गावगमप्रागभावस्य
सिद्धिसिद्धिपराहतत्वात् । किञ्च यच्चैकोविमलं जलमि-

ज्ञानवशात्, 'तत्प्रागभावेति तदाक्यज्ञानजन्यनदी-कच्छान्वयबोध-
प्रागभावसत्त्वेऽपीत्यर्थः, 'तदुच्चारणेनेति तदाक्यविषयकतज्ज्ञानजन्यतां
नदी-जलघोरान्वयबोधजनितसज्ज्ञानजन्यत्वेत्यर्थः, अथ च 'संसर्गा-
वगमोनेत्यनेनान्वयः, 'तात्पर्यवशादिति तात्पर्यवशात् जलान्विताया-
नद्या इत्यर्थः, 'संसर्गावगमोनेति अन्वयबोधो न जन्यत इत्यर्थः, 'न
तत्प्रागभाव इति न तदाक्यविषयकतज्ज्ञानजन्यनदी-कच्छा-
न्वयबुद्धिप्रागभाव इत्यर्थः, तथाच तदिति वाक्यज्ञानविशेषणं न तु
वाक्यविशेषणमिति भावः । इदमुपलक्षणं तदित्यस्य वाक्यविशेषणत्वे
मीलोघट इत्यादौ वक्तुः कमिकशाब्दबोधद्वयेष्वां विनापि मीलो-
घटः मीलोघट इत्यादिधारावाहिकशाब्दबोधापत्तेः तदाक्यस्यैव
स्मरणेनान्यदा मीलोघट इति शाब्दबुद्धेरजमनौयत्वात्मीलोघट इति
शाब्दबुद्धिदशायामपि तादृशशाब्दबोधप्रागभावसत्त्वादित्यपि बोध्यं ।
'तथेति तदुच्चारणजन्यघटवत्कर्मत्वमिति भेदान्वयबुद्धिप्रागभावे-
नेत्यर्थः । 'निराकाङ्क्ष इति घटः कर्मत्वमित्यादावित्यर्थः, 'तदुच्चारण-
जन्येति तज्ज्ञानजन्येत्यर्थः, 'संसर्गावगमेति घटवत्कर्मत्वमित्यादि-
भेदान्वयबुद्धिप्रागभावसत्त्वेत्यर्थः, 'सिद्धिसिद्धिपराहतत्वादिति तादृश-

त्यश्रत्वेव तात्पर्यभ्रमेण वा नद्याः कच्छान्वयपरत्वम-
वेति, अपरः समस्तमेव श्रुत्वा नद्या जलान्वयपरत्व-
मवधारयति, तत्रोभयोरपि तदुच्चारणजन्यसंसर्गाव-
गमात् नद्या इत्युभयसाक्षाद्^(१) स्यात् ।

प्रागभावस्य सिद्धमिद्विभ्यां घटः कर्मलमित्यादि वाक्यं घटवत्कर्म-
लमित्यादिभेदान्वयबोधे निराकाङ्क्षमिति व्यवहारबिलोपप्रसङ्गादि-
त्यर्थः, स्वज्ञानजन्यतादृशान्वयबुद्धिप्रागभावकालीनत्वाभावस्य भ्र-
मये तादृशव्यवहारविषयत्वात्, स्वपदं घटः कर्मलमित्याद्यानुपूर्वी-
विशेषविशिष्टवाक्यपरमिति भावः । ननु तादृशप्रागभावकालीनं
यद्युपपन्नमत्रमेव तादृशव्यवहारविषय इति नायन्वीय इत्यस्यै-
राह, 'किञ्चेति, 'यथेति, नदी-जलान्वयबोधतात्पर्येण विमलं जलं
नद्याः कच्छे महिषश्चरतीति प्रयुक्ते इति शेषः, 'एकः' पुरुषः,
'जलमितीति विमलं जलं इत्येकदेशमशुनैवेत्यर्थः, 'तात्पर्यभ्रमेण
वेति तात्पर्यस्य भ्रमोपप्लादिति व्युत्पत्त्या तात्पर्यव्याप्यस्य प्रकर-
णादेर्भ्रमेण वेत्यर्थः, यद्यन्युक्ते नद्याः कच्छान्वयपरत्वावगमस्यैव
तात्पर्यभ्रमतया नद्यास्य हेतुत्वासङ्गतेः, 'नद्या इति नदी-कच्छा-
न्वयबोधे तात्पर्यमवैतौत्यर्थः, 'अपरः' पुरुषः, 'नद्या इति नदी-
जलान्वयबोधे तात्पर्यमवधारयतीत्यर्थः, 'उभयोरपीति, जले कच्छे
चेत्यर्थः, 'संसर्गावगमादिति, नद्या अन्वयबोधादित्यर्थः, 'उभयसाक्षा-
द्मिति, युगपन्नदीजलान्वयबोध-नदीकच्छान्वयबुद्ध्युभयसाक्षाद्गता-

(१) उभयसाक्षाद्मिति क०, ख० ।

अपि च प्रागभावाभावस्य कारणान्तराभावव्याप्त-

व्यवहारविषयः स्यादित्यर्थः, नद्या इति वाक्यमिदानीं नदीकक्षा-
न्वयबुद्धिमाकाङ्क्षं नदीजलान्वयबुद्धिमाकाङ्क्षेति व्यवहारः स्यादिति
समुदितार्थः, युगपत् स्रजन्वनदीकक्षान्वयबोधप्रागभावविशिष्टज्ञान-
स्रजन्वनदीजलान्वयबुद्धिप्रागभावविशिष्टज्ञानयोरुभयोरेव विषयता-
सम्बन्धेन सत्तात् विषयतासम्बन्धेन तयाम्भूतज्ञानस्यैव भवस्ये तादृश-
व्यवहारविषयत्वात् स्रपदद्वयं ज्ञानपरं, वैशिष्ट्यसैककालवृत्तित्वं । न
च युगपत् तथा व्यवहारे दृष्टापत्तिरिति वाच्यं । यस्मिन्नन्वयबोधे
तात्पर्यं नास्ति तत्र निराकाङ्क्षत्वव्यवहारस्यैव सर्वसिद्धत्वात्^(१) इति
भावः । ननु व्यवहारोपयोग्याकाङ्क्षासत्त्वे वक्तुं तात्पर्यविषयत्वेना-
न्वयबोधो विशेषणीयः । न वैवं यद्यप्यत्र तात्पर्यभ्रमाच्छाब्दबोध-
स्यैव निराकाङ्क्षत्वव्यवहारापत्तिरिति वाच्यं । तत्र निराकाङ्क्ष-
व्यवहारस्य सकलप्राचीनसद्यतत्वादित्यदपेराह, 'अपि चेति ।

केचित्तु 'उभयमाकाङ्क्षं' स्यादित्यस्य नदीकक्षान्वयबुद्धिमाकाङ्क्षं
नदीजलान्वयबुद्धिमाकाङ्क्षं स्यादिति यथाश्रुत एवार्थः । न चेष्टा-
पत्तिरभयमाकाङ्क्षाविरहे उभयान्वयबोधस्यैवानुपपत्तेरिति वाच्यं ।
यस्मिन्नन्वयबोधे तात्पर्यं नास्ति तत्राकाङ्क्षाभ्रमजन्यताया एव सर्व-
सिद्धतादिति भावः । ननु तदुच्चारणजन्यवक्तुं तात्पर्यविषयतादृश-
ान्वयबुद्धिप्रागभावस्तदुच्चारणजन्यतादृशान्वयबोधे आकाङ्क्षेति विवच-
नीयं, तथाच तात्पर्याग्ने भ्रमादेव तत्राकाङ्क्षाभ्रम इत्यदपेराह,

(१) सर्वसम्पत्तादिति ख० ।

त्वात् तत एव कार्यभावा इति किमाकाङ्क्षया । एवञ्च

‘अपि चेति, इत्याहुः । तदसत् एतादृशाकाङ्क्षायाः शाब्दधीहेतुत्वे
प्रकृते नदीकक्षान्वयबुद्धेरनुपपत्तेः तत्र तात्पर्यविरहात् । न चेयं
स्वरूपसती न हेतुः किन्तु जातेति तात्पर्याग्ने भ्रमात्मकतज्ज्ञा-
नान्नदीकक्षान्वयधीरिति^(१) वाच्यं । अथाः स्वरूपसहेतुत्वं एव
‘अपि चेत्यादिदूषणसङ्गतेरिति दिक् । ‘प्रागभावाभावस्येति^(२)
विमलं जलमित्यादौ नदीकक्षान्वयबोधोत्तरं नदीकक्षान्वयबो-
धात्पुनरित्यस्य तदुच्चारणजन्यनदीकक्षान्वयबुद्धिप्रागभावाभावस्ये-
त्यर्थः, ‘कारणान्तराभावेति ओदननिष्ठनदीकक्षान्वयबोधतात्पर्य-
ज्ञानात्मककारणान्तराभावश्चाप्यतयेत्यर्थः । मध्ये तात्पर्यभ्रमे जाते
नदीकक्षान्वयबोधानन्तरमपि नदीकक्षान्वयबोधश्च वर्जनकतत्वा-
दिति भावः । ‘कार्यभावा इति नदीकक्षान्वयबोधाभाव इत्यर्थः,^(३)
‘किमाकाङ्क्षयेति किं तदुच्चारणजन्यतादृशान्वयबुद्धिप्रागभावस्वरू-
पाया आकाङ्क्षायास्तादृशेष्वेति हेतुतयेत्यर्थः । प्रमाणान्तरासत्ते प्रा-
चीनप्रवादान्यथानुपपत्तिमात्रस्य कारणत्वासाधकत्वादिति भावः^(४) ।

(१) नदीकक्षान्वयबोध इति चेति क० ।

(२) ननु नदीकक्षान्वयबुद्धेरनुत्तरं नदीकक्षान्वयबोधापत्तिवारणायाकाङ्क्षाया-
हेतुत्वं शक्यं तदसत् न इत्याशयेनाह, ‘प्रागभावेत्यादि ।

(३) तथाच तदुच्चारणजन्यतादृशान्वयबोधोपपत्तिवारणायैव न तादृशका-
र्यानुपादप्रयोजक इति न तस्य कारणत्वमिति भावः ।

(४) कारणत्वासाधकत्वादित्यर्थ इति ख०, ग० ।

योग्यतासत्ती अपि न हेतू अयोग्ये अनासन्ने च तदु-
च्चारणजन्यसंसर्गज्ञानाभावेन तत्प्रागभावाभावात्^(१) ।
न चैवं बाधाभावस्यानुमित्यादावपि हेतुत्वं, प्रागभावा-

धयायुतन्तु^(२) न सङ्गच्छते उत्पद्युनहत्पादस्थले प्रागभावेतरसकल-
कारणमत्वेऽपि प्रागभावविरहेण व्यभिचारात्^(३) अन्यथा प्रागभावस्य
हेतुतैव न सिद्ध्येदिति ध्येयं । ननु नदीजलान्वयबोधतात्पर्यके अहो
विमलं जलमित्यादौ नदी-जलयोरन्वयबोधानन्तरं नदी-कच्छा-
न्वयबोधवारणाय नोक्ताकाङ्क्षाहेतुरपि तु घटः कर्षलमित्यादौ
घटवत्कर्षलमित्यादिभेदान्वयबोधस्य घटमानयेत्यादौ वक्तुः शाब्द-
बोधद्वयेष्वां विनापि धारावाहिकशाब्दबोधस्य च वारणाय वा
हेतुत्वेव कारणान्तराभावस्य वक्तुमशक्यत्वादतो दोषान्तरमाह,
'एवञ्चेति'^(४) 'न हेतुः', ख्यातामिति श्रेयः, 'अयोग्ये अनासन्ने चेति
घटः कर्षलमित्यादाविवेति श्रेयः, 'तत्प्रागभावाभावात्' तदुच्चा-
रणजन्यसंसर्गावगमप्रागभावस्यैवाभावात्, शाब्दबोधाभावोपपत्तेरिति
श्रेयः । ननु अनुमित्यादिस्थले साधवतो विशिष्टबुद्धिसामान्यं
प्रत्येव तदभावनिययाभावस्य हेतुलक्षणमाख्याब्दबोधेऽपि बाधा-

(१) तत्प्रागभावाभावसत्त्वादिति क० ।

(२) प्रागभावत्वेन प्रागभावकारणताखण्डनमित्यर्थः ।

(३) कारणमत्वे कार्यानुत्पादादित्यर्थः ।

(४) दृष्टाकाङ्क्षायां हेतुत्वे चेत्यर्थः ।

भावेनैव कार्याभावात् प्रागभावस्य च कार्यभाव-

भावरूपयोग्यताया हेतुत्वमित्यत आह, 'न चैवमिति, 'एवं'
प्रागभावस्य प्रागभावत्व-तत्तत्प्रागभावत्वातिरिक्त्वपेक्षपि हेतुत्वे,
'हेतुत्वमिति, सम्भवतीति शेषः । 'प्रागभावाभावेनैवेति तत्तत्परा-
मर्गजन्यानुमितिप्रागभावाभावेनैवेत्यर्थः, 'कार्याभावात्' कार्या-
भावसम्भवात्, तदुच्चारणजन्यतादृशशब्दबुद्धौ तदुच्चारणजन्यतादृश-
शब्दधीप्रागभावस्य हेतुत्ववत्तत्तत्परामर्गजन्यानुमितौ तत्तत्परा-
मर्गजन्यानुमितिप्रागभावो हेतुरिति सुवचत्वात् । भवन्मते अनन्त-
कार्य-कारणभावस्य दोषत्वे उक्ताकाङ्क्षाया अपि शब्दधीहेतुत्वा-
भिद्वेरेति भावः । ननु उक्ताकाङ्क्षया हेतुत्वेऽपि बाधाभावरूप-
योग्यतयाः शब्दधीहेतुत्वभावश्चकं अन्यथा यच्च प्रथममयोग्यता-
निरूपणात्मकवाक्यज्ञानं ततः तात्पर्यादिज्ञानात्मकपदार्थस्यतिः त-
तोऽयोग्यतानिरूपयनाशः ततोऽन्वयबोधनवायोग्यतानिरूपयनाशश्चे-
ऽन्वयबोधापत्तेः तदुच्चारणचतुर्थ्यर्थे पदार्थोपस्थितिद्वारा शब्दधी-
जननात्तदुच्चारणजन्यशब्दधीप्रागभावस्य सत्त्वात्, एवं पदजन्यपदा-
र्थोपस्थितिरूपामक्षिरपि हेतुरावश्यकौ इतरथा तादृशमन्वयव-
हितपूर्वोत्पन्नतात्पर्यादिविषयकोच्चारणव्यक्तिस्मादृशमन्वयव्यक्तिवत्त्वे
शब्दबोधापत्तेस्तत एव उच्चारणात् द्वितीयवत्त्वे शब्दबोधोत्पादेन
तदुच्चारणजन्यशब्दधीप्रागभावस्य सत्त्वात्, एवमनुमित्यादावपि
बाधाभावस्य हेतुत्वभावश्चकम् अन्यथा बाधाव्यवहितोत्तरोत्पन्न-
परामर्गादिव्यक्तितो द्वितीयवत्त्वेऽनुमित्यापत्तेः बाधनाशे तत एव

हेतुत्वात् । शब्दे नासाधारण्यं उत्थितोत्थाप्याकाङ्क्षयो-

परामर्शद्वितीयक्षणे^(१) अनुमित्युत्पत्तेस्तत्परामर्शजन्यानुमितिप्रागभाव-
सत्तादित्यस्येति, 'प्रागभावस्येति, तदुच्चारणजन्यशब्दधीप्रागभाव-
स्येत्यर्थः, प्रागभावत्वेनेति- श्रेयः । यच्च तादात्म्यसम्बन्धेन कार्ये तच्च
प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रागभाव इति तादात्म्य-प्रतियोगित्वघटित-
सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या प्रागभावत्वेन कार्यत्वेन कार्य-कारण-
भावादिति भावः । 'शब्दे नासाधारण्यमिति आकाङ्क्षाया न शब्द-
जन्यज्ञाननिरूपितकारणतामाचवत्त्वमित्यर्थः, प्रागभावत्वरूपेणान्य-
थापि हेतुत्वादिति भावः । न चेष्टापत्तिः, आकाङ्क्षा शब्द-
बुद्ध्यावसाधारणकारणमिति सकलप्रामाणिकप्रवादविरोधापत्तेरिति
इदं । ननु शब्दबुद्धिनिरूपितकारणतामाचवत्त्वं न प्रामाणिक-
प्रवादायः किन्तु शब्दबुद्धिभावनिरूपितकारणतावत्त्वं तच्च प्रागभा-
वत्वेनान्यच्च हेतुत्वेऽपि निरुक्तप्रागभावत्वेन कारणतामादाय सम्भव-
तोत्पत्त आह, 'उत्थितेति ससम्बन्धिकपदनिरूपिताकाङ्क्षा उत्थि-
ताकाङ्क्षा, तादृशपदानिरूपिताकाङ्क्षा उत्थाप्याकाङ्क्षा, 'उत्कर्षेति
उत्थितोत्थाप्यव्यवहारनियामकौ उत्कर्षांपकर्षौ न स्यातामित्यर्थः,
यथासद्भ्येन बोध्यं, 'तदभावादिति उत्कर्षादेरसम्भवादित्यर्थः, उत्कर्ष-
पादेर्जातितादिति भावः । इदमप्ययुक्तं ससम्बन्धिकपदार्थतात्पर्यक-
पदज्ञानघटितत्वाघटितत्वाभ्यामेवोत्थितोत्थाप्यव्यवहारोपपत्तेरितिरि-
क्तोत्कर्षादिजातौ मानाभावादस्यथा सिद्धान्तसंक्षेपेऽप्यगतेः ।

(१) तत्परामर्शान् द्वितीयक्षणे इति म० ।

रुत्कर्षापकर्षौ न स्यातां प्रागभावे तदभावात् ।

नव्यास्तु तदुच्चारणजन्यतादृशशब्दधीप्रागभावस्याकाङ्क्षान्ते घटः
कर्त्तव्यमित्यादौ घटवत्कर्त्तव्यमित्यादिभेदाश्रयबोधोपापत्तिर्दुर्वारा तदु-
च्चारणजन्यतादृशशब्दधीप्रागभावस्याप्रसिद्धा तदभावेन तत्र ता-
दृशशब्दबुद्ध्याभावस्य बहुमशक्यत्वात् घटमानयेत्याद्युच्चारणान्तरजन्य-
तादृशशब्दधीप्रागभावस्य च तथापि सत्त्वात्^(१) कार्यभावा-
कारणभावाधीनत्वात् । अथ घटवत्कर्त्तव्यमित्यादिभेदाश्रयबोधं
प्रति घटमित्याद्यानुपूर्वो विरोधस्य हेतुत्वात् तदभावादेव तत्र तादृश-
शब्दबोधाभावः । न चैवमानुपूर्वो विरोध एवाकाङ्क्षासु किं मिरक्त-
प्रागभावस्याकाङ्क्षायामाश्रयेन हेतुत्वेति वाच्यं । घटमानयेत्यादौ
विनाष्टिं वक्तुः शब्दबोधदोषश्चामेकेनैवोच्चारणेन धारावाहिक-
दिवादिशब्दबोधवारणाय तेन रूपेण हेतुताभ्युपगमादिति चेत्,
न, तद्वारणाय प्राथमिकशब्दबोधव्यतिथिं प्रति तत्प्रागभावव्यतिथेस्तत्-
प्रागभावेन हेतुत्वमेवोचितत्वात् तदुच्चारणजन्यशब्दबुद्धान्तरस्या-
प्रसिद्धतया प्राथमिकतद्वाक्तिप्रागभावाभावेनेव द्वितीयादिक्षणे तदु-
च्चारणजन्यतादृशशब्दबुद्ध्यापत्तिवारणमश्रवान् एकेनोच्चारणेन शब्द-
बुद्धिदयाजन्मात् कार्य कारणभाववाङ्मनस्य तुल्यत्वात् कारणता-
वच्छेदक-कार्यतावच्छेदकयोगैरवश्यं पुनस्तथाधिकत्वात् । तादृश-
शब्दबुद्धिसामान्यायादवश्यं तथापि दुर्वारं तदुच्चारणान्तरजन्यता-

(१) तथाच तादृशशब्दधीप्रागभावभावोऽपि नात्र कार्यभावप्रयोजक-
इति भावः ।

दृशग्राब्धधीप्रागभावस्य सत्त्वेन विशेषसामग्रीविरहस्य वक्तुमशक्यत्वात्
 तत्तदुच्चारणभावेन विशेषसामग्रीविरहस्य ममापि सुवचनात् ।
 अथ यच्च ग्राब्धदधेष्कावशात् एकोच्चारणदेव क्रमेण ग्राब्धबुद्धि-
 दधं तच्च चतुर्थादिसंज्ञे तदुच्चारणजन्यतादृशग्राब्धबुद्ध्यन्तरस्य वार-
 णाय तदुच्चारणजन्यतादृशग्राब्धबुद्धिप्रागभावस्य तदुच्चारणजन्यता-
 दृशग्राब्धधीहेतुत्वमावश्यकं । न च तथाप्युक्त्यव्यक्तिद्वयप्रागभावयो-
 र्विरहेणैव तदुच्चारणजन्यतादृशग्राब्धबुद्ध्यसम्भवः^(१) तदुच्चारणजन्यता-
 दृशग्राब्धबुद्ध्यन्तरस्याप्रसिद्धत्वादिति वाच्यं । सत्प्रत्ययव्यक्तिद्वयप्रागभा-
 वयोक्तत्वाव्यक्तित्वाउच्छिन्नकारणतया^(२) तेन तस्याव्ययाव्यक्त्यसम्भवात्
 तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नविशेषकारणेन सामान्यकारणस्याव्ययाव्यक्ति-
 करणे जन्यद्रव्यसामान्यं प्रति विलक्षणसंयोगादेरपि सामान्यकार-
 णलविक्षोपापत्तिरिति चेत्, न, तावता तच्च तदुच्चारणजन्यतादृश-
 ग्राब्धधीप्रागभावस्य हेतुत्वसिद्धावपि अन्यत्र तदुच्चारणजन्यतादृश-
 ग्राब्धधीप्रागभावस्य ताद्रूप्येण हेतुत्वे मानाभावात् । वस्तुतस्तु तदपि
 न तदुच्चारणभेदेनानन्तकार्यकारणभावप्रमत्तात् तदुच्चारणजन्यतादृ-
 शग्राब्धधीप्रागभावविरहेण चतुर्थादिसंज्ञे तदुच्चारणजन्यतादृशग्राब्ध-
 बुद्धेरत्यक्त्यसम्भवेऽपि तादृशग्राब्धधीसामान्योत्पत्तिप्रमत्ताच्च, परन्तु
 तादृशग्राब्धधीसामान्ये तादृशग्राब्धबुद्धिसामान्यं प्रतिबन्धकं तथाच
 तत एव चतुर्थादिसंज्ञे तदुच्चारणजन्यतादृशग्राब्धधीविरहः । न च

(१) तथाप्य तादृशग्राब्धबुद्धिद्वयप्रागभावविरह एव तच्च कार्यानुत्पाद-
 प्रयोजक इति भावः ।

(२) तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नविशेषकारणतयेति ख० ।

तत्तद्व्यक्तितावच्छिन्नोत्पत्तिभिर्यामिकावास्तत्तद्व्यक्तिरेवावादेव उक्त-
 खले चतुर्णांदिचणे सामान्यसामग्रीतस्तादृशशान्दबुद्ध्यापत्त्यसम्भवः
 विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्याः फलोपपादकत्वात्
 इति वाच्यं । तत्तद्व्यक्तितावच्छिन्नकारणलभादायातिप्रसङ्गवारणे
 भज्जतरसामान्यकारणविकोपापत्तेस्तथैव दर्शितत्वात् तत्र तदुच्चारण-
 जन्यतादृशशान्दधीप्रागभावस्य हेतुत्वासिद्धेः । न च तादृशशान्दबुद्धौ
 तादृशशान्दबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वे खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं खण्डवाक्यार्थ-
 घटितमहावाक्यार्थबोधो न स्यादिति वाच्यं । महावाक्यार्थबोधस्य
 खण्डवाक्यार्थबोधपूर्वकत्वानभ्युपगमात् अनन्विताभ्यस्यैव पन्धकार-
 मकतत्वात् । अस्तु वा महावाक्यार्थबोधसामग्री उन्नेजिका एवं
 क्रमिकशान्दबोधद्वयतात्पर्यप्रदोऽप्युन्नेजकः । तेन वक्तुः क्रमिकशान्द-
 बोधद्वेष्ट्यायां क्रमिकशान्दबोधद्वयं नानुपपन्नं । न चैवं यत्र शुक्लो
 घट इति वाक्यप्रयोगानन्तरं पदार्थोपस्थितिः श्वेतः कलस इति
 वाक्योपस्थितिर्द्येत्येकः कालः ततश्च शुक्लाभिजो घट इति शान्द-
 बुद्धिः ततः श्वेतः कलस इति वाक्यजन्यपुनःपदार्थोपस्थितिः तत्र
 पुनः शुक्लाभिजो घट इति शान्दबोधो न स्यात् समानाकार-
 शान्दबोधस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वादिति वाच्यं । तत्र प्राथमिकशान्द-
 बोधनामे चतुर्थं चण एव तादृशशान्दबोधान्तरभ्युपगमात् । अस्तु
 वा तद्वाक्यजन्योपस्थितिव्यक्तौनां उन्नेजकत्वं एवं यद्यदुपस्थितिष्वने
 समानाकारशान्दबोधसन्नेष्यन्यबोधसाधनेवोन्नेजकत्वं बोध्यमिति
 प्राञ्जरिति संबन्धः ।

अथ श्राव्य-तदितरान्वयप्रकारकजिज्ञासानुकूलप-
दार्थोपस्थितिजनकत्वे सत्यजनिततात्पर्यविषयान्वय-

शब्दोद्गीर्णं लक्षणमाह, 'अथ श्राव्येति, 'श्राव्य-तदितरयोः'
तत्पदार्थोपस्थाप्य-तत्पदार्थोपस्थाप्येतरयोः, योऽन्वयः संसर्गसुप्रका-
रिका या जिज्ञासा तदनुकूलेत्यर्थः, तदुभयपदार्थयोः तत्सम्बन्ध-
प्रकारकेत्यादिकं तदुभयपदार्थयोस्तत्सम्बन्धस्यान्वयबोधे आकाङ्क्षा इति
पर्यवसितार्थः । श्राव्येतरत्वनिवेष्टे च^(१) प्रयोजनाभावात् नीलो घट-
इत्यादावभिन्नयोरप्याकाङ्क्षायत्नाच्च . जिज्ञासातु कूलत्वं तत्स्वरूपयो-
ग्यत्वं तेनाजिज्ञासीधोरपि अन्वयबोधविकल्पो न स्यात्^(२) । अत्र सत्य-
त्वेन घटः कर्षणमित्यादिस्वरूपायोग्यनिरासः, राज-पुत्रयोरन्वय-
बोधमात्रतात्पर्यकेऽपमित्यादौ राज-पुत्रयोरन्वयबोधानन्तरं राज-
पुत्रयोरन्वयबोधवारणाय विज्ञेयदत्तं । न च तत्र तात्पर्यज्ञाना-
भावादेव न तदानीं राज-पुत्रयोरन्वयबोधः तात्पर्यभ्रमे जाते राज-
पुत्रयोरन्वयबोधानन्तरं राज-पुत्रयोरन्वयबोधः सर्वसिद्ध एवेति
वाच्यं । पञ्चकलौवानुपदमेव तदोवस्तु वक्ष्यमाणत्वात् राज-पुत्रयो-
रन्वयबोधमात्रतात्पर्यके अथमेतीत्यादौ तात्पर्यभ्रमेण राज-पुत्रयो-
रन्वयबोधानन्तरं तात्पर्यप्रमया राज-पुत्रयोरन्वयबोधसम्बन्धनाय
तात्पर्यविषयेत्यन्वयबोधविशेषणं । न चैवं खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं
खण्डवाक्यार्थघटितमहावाक्यार्थबोधो न स्यात् एवं राज-पुत्रान्वय-

(१) तत्पदन्वयज्ञानविषय-तत्पदन्वयज्ञानविषयमिन्नत्वनिवेष्टे चेत्पर्यः ।

(२) अन्वयबोधो न विषय इति ख०, ग० ।

बोधत्वमाकोहे, घटमानयतीत्यत्र घटमित्युक्ते किमा-
नयति पश्यति वा, आनयतीत्युक्ते किं घटं अन्यदेति
जिज्ञासा भवति । घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यत्रा-

बोध-राज-पुरुषान्वयबोधोभयतात्पर्यकेऽयमेतीत्यादौ तात्पर्यग्रह-
पौर्वापर्यक्रमेण राज-पुत्रयोरन्वयबोधानन्तरं राज-पुरुषयोरन्वय-
बोधश्च न स्यादिति वाच्यं । तत्कांक्षीन-तत्पुरुषौयवविभिष्ट-स्त्रज-
मित्वाभाववन्तात्पर्यविषयान्वयबोधकत्वस्य विमेषद्वलेन विवक्षित-
त्वात् । न चेवं तादृशान्वयबोधद्वयतात्पर्यके अयमेतीत्यादौ राज-
पुत्रयोरन्वयबोधानन्तरं राज-पुरुषयोरन्वयबोधसमये राज-पुत्रयो-
रपि पुनरन्वयबोधः स्यादिति वाच्यं । खण्डवाक्यार्थबोधानन्तरं
खण्डवाक्यार्थघटितमहानाकार्यबोधवदिष्टत्वादिति भावः । घटमान-
यतीत्यत्र सत्यन्तदक्तवत्त्वं प्रतिपादयति, 'घटमानयतीति, 'घटमि-
त्युक्त इति केवलं घटमित्युक्त इत्यर्थः, 'किमानयतीति किमावयनं
घटकर्मतानिरूपकं दर्शनं वेत्यर्थः, 'आनयतीत्युक्ते' केवलमानयती-
त्युक्ते इत्यर्थः, किं घटमिति 'किं घटनिष्ठकर्मत्वं आनयननिष्ठनि-
रूपकताकमन्यनिष्ठकर्मत्वं आनयननिरूपकताकं वेत्यर्थः, (१) 'जिज्ञासा
भवति' प्रश्नो भवति, अतो घटकर्मत्वमानयनयोर्निरूपकतात्पदसम्बन्ध-
प्रकारकजिज्ञासास्वरूपयोग्यपदार्थोपस्थितिजनकत्वमिति शेषः (२) ।
जिज्ञासां विना प्रश्नानुपपत्त्या केवलं घटमित्यादिस्थले घटमित्या-

(१) किं घटनिष्ठकर्मत्वमानयननिष्ठनिरूपकताकमन्यवेत्यर्थ इति ख० ।

(२) इत्यर्थ इति ख० ।

भेदेन नान्वयोऽयोग्यत्वात्, घटस्यानयनमिति तु नान्वयबोधः घट इतिपदात् सम्बन्धित्वेन घटस्यानुपस्थितेः । राज्ञ इति पुत्रेण जनितान्वयबोधत्वात् न पुरुषमाकाङ्क्षतीति चेत्, तर्हि नाम-विभक्ति-धात्वाख्या-

कारकवाक्यस्य तादृशपदार्थोपस्थितिजनकत्वसिद्धिरिति भावः । नन्वेवं घटः कर्मत्वमात्रायमं कृतिरित्यत्र घटपदस्य कर्मत्वेभेदसंज्ञेन घटान्वयबोधे धाकाङ्क्षादभेदेन कथं नान्वयधीरित्यत आह, 'घटइति, योग्यताभवे तु भवत्येवान्वयबोध इति भावः । ननु न भवतु घट-कर्मत्वयोरभेदान्वयबोधः आधेयतासम्बन्धेन कथं न भवतीत्यत आह, 'घटस्यानयनमिति, घटवृत्तिकर्मत्ववदानयनमेतादृश-इत्यर्थः, 'तुरथैव', 'सम्बन्धित्वेन' आधेयत्वरूपसम्बन्धविशेषणत्वेन, घटाधेयतात्वेन घटाधेयत्वस्यानुपस्थितेरिति तु समुदितार्थः, तथाच आधेयत्वरूपसम्बन्धविशेषणत्वेन घटापुपस्थितिरेव घट-कर्मत्वयोरधेयत्वरूपसम्बन्धप्रकारकविज्ञायाजनिता घटपदे च तज्जनकत्वाभावेन तादृशमाकाङ्क्षविरहाच्च तादृशान्वयबोध इति भावः । हस्ततोऽजनि-तेत्यादेशादृत्तिं दर्शयति, 'राज्ञ इतीति राज्ञ-पुत्रयोरन्वयबोध-भाचतात्पर्यत्वे श्रयमेतीत्यादौ राज्ञ इति पदमित्यर्थः, 'पुत्रेणेति, राज्ञ इति श्रैव', 'न पुरुषमिति राज्ञ-पुत्रयोरन्वयबोधोत्तरं न राज्ञ-पुरुषयोरन्वयबोधं जनयतीत्यर्थः, तथाच तत्र राज्ञ-पुत्रयो-रन्वयबोधोत्तरं राज्ञ-पुरुषयोरन्वयबोधवारणयाजनितान्वयबोधक-मदम् । न चेव तत्र राज्ञ-पुत्रयोरन्वयबोधोत्तरं राज्ञ-पुरुषयोरन्वय-

तार्थानां घट-कर्मत्वानयन-कृतीनां स्वरूपेणोपस्थि-
तिर्नान्वयप्रकारकजिज्ञासानुकूलेति तत्र नाकाङ्क्षा^(१)
स्यात् । घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यत्र घटमानय-
नीत्यत्रैवान्वयबोधः स्यात्, न हि तत्र पदार्थस्वरूपाणां

बोधे तात्पर्यभ्रमेऽपि राज-पुरुषधोरन्वयबोधो न स्यात् जनित-
तात्पर्यविषयान्वयबोधकत्वादिति वाच्यं । तत्र जनिततात्पर्यविषया-
न्वयबोधकत्वेऽपि तात्पर्यभ्रमेण स्रज्जनितधाभावंवत्तात्पर्यविषयान्वय-
बोधकत्वस्यापि भ्रमात् शब्दबोधोदयात् स्वरूपसत्या आकाङ्क्षाया-
अदेतुनादिति भावः । 'इति चेत् तर्हीति आधेयत्वादिसम्बन्धविशे-
षणत्वेन घटाद्युपस्थितेरेव घट-कर्मत्वाद्योराधेयत्वादिसम्बन्धप्रकारक-
जिज्ञासाजनकत्वे इत्यर्थः, 'स्वरूपेणोपस्थितिः' आधेयत्वादिसम्बन्धा-
विशेषणत्वेनोपस्थितिः, 'अन्वयप्रकारकेन घट-कर्मत्वाद्योराधेयत्वा-
दिसम्बन्धप्रकारकेत्यर्थः, 'तत्र' घटमानयनीत्यत्र, 'नाकाङ्क्षा स्यादिति
आधेयत्वादिसम्बन्धेन घट-कर्मत्वाद्योराधेयबोधे आकाङ्क्षा न तिष्ठे-
दित्यर्थः, घटादिपदात् केवलघटादीनामेवोपस्थितेरिति भावः ।
'घट इति, यदि स्वरूपेणोपस्थितिरेव तदनुकूला तदेत्यादिः । ननु
विसृज्यघटाद्युपस्थितिरेव तादृशजिज्ञासाजनिका घटः कर्मत्वमान-
यनं कृतिरित्यत्र घटादिपदजन्यघटाद्युपस्थितिश्च न मया विसृज्ये-
त्यत आह, 'न हीति, 'तत्र' घटमानयनीत्यत्र, 'एतद्विसृज्येनेति

एतद्वैलक्षण्येनोपस्थितिः, यथाणां तुल्यवत् स्मरणे प्रथमं यतो राज्ञ इति पुरुषेण नान्वेति किन्तु पुत्रेण तत्-
एवाग्रेऽपि व्यर्थमजनितान्वयबोधत्वमिति ।

घटः कर्मलमित्यादिवाक्यस्य घटादिपदजन्यघटाद्युपस्थितिवैलक्ष्येने-
त्यर्थः, तथाच वैलक्ष्यमेवाप्रसिद्धमिति भावः । 'अजनितेत्यादि-
शब्दप्रयोजनं दूषयति, 'यथाणामिति राज-पुत्र-पुरुषाणामित्यर्थः,
'तुल्यवत्' एकदा, 'प्रथमं' अजनितान्वयबोधदशायां, 'यतः' ता-
त्पर्यधीविरहतः, 'तत एव' तात्पर्यधीविरहादेव, 'अग्रेऽपि' जनि-
तान्वयबोधदशायामपि, 'पुरुषेणान्वेतीत्यनुपपद्यते, 'व्यर्थमिति शोक-
प्रयोजनकमित्यर्थः । यथायुतन्तु न सङ्गच्छते, घटमानयेत्यादौ
धारावाहिकशब्दबोधवारणायाजनितान्वयबोधकत्वदसंसाधकतया
वैधर्म्याभावात् ।

वेचितु 'व्यर्थमिति यथायुतमेव साधु । न च घटमानयेत्यादौ
धारावाहिकशब्दबुद्धेर्वारणाय तस्यावगकतया कुतो वैधर्म्यमिति
वाच्यं । अनुमितौ स्वधमाणाकारबुद्धेरिव शब्दबोधेऽपि स्वमा-
णाकारशब्दबोधस्य प्रतिबन्धकतयैव धारावाहिकशब्दबोधाभाव-
सम्भवात् अन्यथा तदुपादानेऽपि तज्ज्ञानस्यैव शब्दधीरेतुतया
अविमर्शदवस्थतज्ज्ञानमादाय धारावाहिकशब्दबोधदयापनेर्दुर्मा-
रणादित्यभिप्राय इत्याहुः ।

नयास्त धारावाहिकप्रत्ययस्यैव धारावाहिकशब्दस्याप्यभ्युपग-

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्ता-
मणौ शब्दाख्यतुरीयखण्डे शब्दाकाङ्क्षावादपूर्वपक्षः ॥

माद्वैयर्थ्यमित्यभिप्रायः, अतएव सिद्धात्मन्यस्य अनित्यत्वयवोर्ध्वेति-
त्याप्तिवारणाय विमोक्षणं कृष्टतो यन्वहता नोक्तमिति प्राक्तः^(१) ॥०॥

इति श्रीमदपुराणाय-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
शब्दाकाङ्क्षावादपूर्वपक्षरहस्यं ॥

अथ शब्दाकाङ्क्षावादसिद्धान्तः ।

उच्यते । अभिधानापर्थ्यवसानमाकाङ्क्षा यस्य येन
विना न स्वार्थान्वयानुभावकत्वं तस्य तदपर्थ्यवसानं,

अथ शब्दाकाङ्क्षावादसिद्धान्तरहस्यम् ॥

टीकाकारोक्तं लक्षणमेव परिष्कृत्य सिद्धान्तयति, 'अभिधानेति,
अभिधानपदं करणव्युत्पत्त्या शब्दोच्चारणमभिधत्ते तस्यापर्थ्यवसानं
फलानुत्पादः, तथाच तदुच्चारणजन्यतादृशशब्दबुद्धौ तदुच्चारणजन्य-
तादृशशब्दधीप्रागभाव आकाङ्क्षेति फलितं, तच्च पूर्वोक्तरूपेण
दुष्टं । न चाभिधानपदं भागव्युत्पत्त्या शब्दबोधपरं तस्यापर्थ्यवसानं
अभावः तथाच तादृशशब्दबोधे तादृशशब्दबोधाभाव आकाङ्क्षेति
फलितार्थं इति वाच्यं । घटः कर्ष्येतिमित्यादावतिव्यातिरित्यतः
पारिभाषिकमभिधानापर्थ्यवधानपदार्थमाह, 'यस्येति, यत्पदनिष्ठपद-
त्पदेन विनेत्यर्थः, 'न स्वार्थान्वयानुभावकत्वमिति न तादृशशब्दबोध-
इत्यर्थः, 'तस्य तदिति तत्पदस्य तत्पदत्वमित्यर्थः, 'अपर्थ्यवसानं'
तादृशशब्दबोधे अभिधानापर्थ्यवसानं, तथाच यत्पदनिष्ठयत्पद-
व्यतिरेकप्रयुक्तो तादृशशब्दबोधाभावस्तत्पदस्य तत्पदत्वं तादृश-
शब्दबोधे अभिधानापर्थ्यवसानं इति फलितार्थः । पदत्वमत्र शब्दत्वं,

प्रयुक्तत्वस्य कारणाभावात् कार्याभाव इति प्रतीतिषाधिकः स्वरूप-
सम्बन्धविशेषः, तत्प्रतियोगिजन्यप्रतियोगिकत्वं वा तन्मयुक्तत्वं, भवति
अव्यवहितपूर्ववर्तितारूपसमभिव्याहारसम्बन्धेन घटपदनिष्ठस्यानु-
स्मारपदस्य व्यतिरेकप्रयुक्तो घटवत्कर्मात्ममिति भेदान्वयबुद्ध्यभाव-
इति तादृगान्वयबोधे घटपदस्यानुस्मारपदवत्त्वमाकाङ्क्षा । एवं विनि-
गमनाविरहादव्यवहितोत्तरवर्तितारूपसमभिव्याहारसम्बन्धेनानुस्मार-
पदनिष्ठस्य घटपदस्य व्यतिरेकप्रयुक्तोऽपि घटवत्कर्मात्ममिति भेदा-
न्वयबुद्ध्यभाव इत्यनुस्मारपदस्य घटपदवत्त्वमपि तादृगान्वयबोधे
आकाङ्क्षा, घटः कर्मात्ममित्यादौ अव्यवहितपूर्ववर्तितारूपसमभि-
व्याहारसम्बन्धेन घटपदस्य कर्मात्मपदवत्त्वमव्यवहितोत्तरवर्तितारूप-
समभिव्याहारसम्बन्धेन कर्मात्मपदस्य घटपदवत्त्वञ्च न घटवत्कर्मात्म-
मिति भेदान्वयबोधे आकाङ्क्षा, अव्यवहितपूर्ववर्तितारूपसमभि-
व्याहारसम्बन्धेन घटपदनिष्ठस्य कर्मात्मपदस्याव्यवहितोत्तरवर्तितारूप-
समभिव्याहारसम्बन्धेन कर्मात्मपदनिष्ठस्य घटपदवत्त्वस्य च व्यतिरेक-
योर्घटवत्कर्मात्ममिति भेदान्वयबोधाभावाप्रयोजकत्वात् कारणाभा-
वस्यैव कार्याभावप्रयोजकत्वात्, अव्यवहितपूर्ववर्तितासम्बन्धेन घट-
पदनिष्ठस्य कर्मात्मपदस्याव्यवहितोत्तरवर्तितासम्बन्धेन कर्मात्मपदनिष्ठस्य
घटपदवत्त्वस्य वा तादृगभेदान्वयबुद्धावहेतुत्वात् । न च घटपदेऽनु-
स्मारपदवत्त्वस्यानुस्मारपदे घटपदवत्त्वस्य च घटवत्कर्मात्ममिति भेदा-
न्वयबुद्धावाकाङ्क्षाले खलं घटइत्यादावपि तादृगान्वयबुद्धापत्तिः
अव्यवहितोत्तरवर्तितासम्बन्धेन घटपदेऽनुस्मारपदवत्त्वस्याव्यवहित-
पूर्ववर्तितासम्बन्धेनानुस्मारपदे घटपदवत्त्वस्य च तत्र सत्यादिति

वाच्यं। यादृशमभिव्याहारसम्बन्धेन यत्पदनिष्ठस्य यत्पदस्य व्यतिरेक-
 प्रयुक्तो यादृशान्वयबुद्ध्यभावस्तादृशमभिव्याहारसम्बन्धेन तत्पदस्य
 तत्पदवत्त्वं तादृशान्वयबोधे आकाङ्क्षेति विवक्षितमादित्यस्य ऋक्-
 हितपूर्ववर्त्तितारूपसमभिव्याहारसम्बन्धेन घटपदे अनुस्वारपदवत्-
 मयवहितोत्तरवर्त्तितारूपसमभिव्याहारसम्बन्धेनानुस्वारपदे घटपद-
 वत्त्वमेव वा तादृशभेदान्वयबोधे आकाङ्क्षा। न च यादृशमभि-
 व्याहारसम्बन्धेन यत्पदनिष्ठस्य यत्पदस्य जन्यो यादृशान्वयबोध इति
 भावगर्भमेव लक्षणमस्तु लाघवादिति वाच्यं। न ह्यन्वयबोधाभावा-
 नस्य ज्ञानं कारणं येन गौरवं दूषणावहं स्यात्, अपि तु तत्तत्स-
 म्बन्धेन तत्तत्पदस्य तत्तत्पदवत्त्वमेवाकाङ्क्षा, तज्ज्ञानमेव शब्दधी-
 रेतुस्तत्परिचायकज्ञान्वयबोधाभावान्तः। न च तत्र गौरवं दोषमा-
 वहति, परिचायकशब्दलाघव-गौरवयोरकिञ्चित्करत्वादिति भावः।
 इदञ्च ज्ञायमानशब्दकरणतामते, शब्दज्ञानकरणतापत्ते तु यादृश-
 समभिव्याहारसम्बन्धेन यत्पदविशेष्यक-यत्पदप्रकारकोपस्थितिस्थिति-
 रेकप्रयुक्तो यादृशान्वयबुद्ध्यभाव इति पूर्वदल विवक्षणीयं, उत्तरदलानु-
 तुष्टमेवान्यथा अतश्चापत्तेः, पदज्ञानस्यैव कारणतया घटवत्कर्तृ-
 त्वमिति भेदान्वयबुद्ध्यभावादौ घटपदनिष्ठस्यानुस्वारपदादेर्व्यतिरे-
 कस्याप्रयोजकत्वात् कारणाभावाच्चैव कार्याभावप्रयोजकत्वात्। न चैवं
 घटः कर्मत्वमित्यादावव्यवहितपूर्ववर्त्तितासम्बन्धेन घटपदे कर्मत्व-
 पदवत्त्वस्यावहितोत्तरवर्त्तितासम्बन्धेन कर्मत्वपदे घटपदवत्त्वस्य च
 घटवत्कर्तृत्वमिति भेदस्यबोधे आकाङ्क्षात्वापत्तिः तादृशभेदा-
 न्वयबुद्ध्यभावस्याव्यवहितपूर्ववर्त्तितासम्बन्धेन घटपदविशेष्यक-कर्मत्व-

पदप्रकारकोपस्थितेः अव्यवहितोत्तरवर्तितासम्बन्धेन कर्मत्वपदविशेष-
 यक-घटपदप्रकारकोपस्थितेऽपि व्यतिरेकेणापि प्रयुक्तत्वात् अव्यवहित-
 पूर्ववर्तितासम्बन्धेनानुस्मारत्वरूपेण कर्मत्वपदप्रकारकघटपदविशेषयक-
 भेदस्याव्यवहितोत्तरवर्तितासम्बन्धेनानुस्मारत्वरूपेण कर्मत्वपदविशेष-
 यक-घटपदप्रकारकभेदस्य च तादृशान्वयबोधजनकत्वादिति वाच्यं ।
 यत्संसर्गक-यत्पदत्वधर्मितावच्छेदकक-यत्पदत्वविशेषणतावच्छेदकक-
 निश्चयव्यतिरेकप्रयुक्तो यादृशान्वयबुद्धभावात्सम्बन्धेन तत्पदत्वविशिष्टे
 तत्पदत्वविशिष्टत्वं तादृशान्वयबोधे आकाङ्क्षेति विवक्षितत्वात् । न
 च तथापि अव्यवहितपूर्ववर्तितासम्बन्धेन घटपदत्वावच्छिन्ननिष्ठ-
 कर्मत्वपदत्वावच्छिन्नवत्त्वादावतिश्याग्निः घटः कर्मत्वं घटमिति समू-
 हसम्बन्धस्य घटवत्कर्मत्वमिति भेदान्वयबोधजनकतया घटपदत्व-
 धर्मितावच्छेदककाव्यवहितपूर्ववर्तितासंसर्गक-कर्मत्वपदत्वावच्छिन्नप्र-
 कारकनियमादिव्यतिरेकेणापि प्रयुक्तत्वात् तादृशान्वयबुद्धभावेति
 वाच्यं । तथाविधनिययत्वावच्छिन्नव्यतिरेकप्रयुक्तत्वस्य विवक्षितत्वात्
 घटपदत्वधर्मितावच्छेदकाव्यवहितपूर्ववर्तितासंसर्गककर्मत्वपदत्वविशेष-
 णतावच्छेदकनिययत्वावच्छिन्नाभावप्रयुक्तस्य न घटवत्कर्मत्वमिति
 भेदान्वयबोधाभावः कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभावेनैव प्रयुक्तत्वात्
 कार्याभावस्य, तत्रप्रतियोगिजन्यप्रतियोगिकत्वं तत्प्रयुक्तत्वमिति पक्षे
 अन्यत्वमेव तादृशं विवक्षणीयमिति न कश्चिद्दोषः । एवं यादृश-
 शाब्दाभावोऽपि यादृशशाब्दत्वघटितधर्मावच्छिन्नाभावो विवक्षितत्वेन
 तादृशसमूहसम्बन्धेन घटाभिन्नं कर्मत्वं घटवृत्तिकर्मत्वमिति समू-
 हसम्बन्धशाब्दधीजननात्तादृशसमूहसम्बन्धात्मकघटवृत्तिकर्मत्वमिति-

भेदान्वयबोधाभावस्य घटपदत्वधर्मितावच्छेदककाव्यवहितपूर्ववर्त्तिता-
संघर्गक-कर्षणत्वपदत्वविशेषणतावच्छेदककनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावप्रयुक्त-
त्वेऽपि न सति काव्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्यैव कारणतावच्छेद-
कावच्छिन्नाभावप्रयुक्तत्वेन घटवृत्तिकर्षणत्वमिति भेदान्वयबुद्धित्वं घटित-
धर्मावच्छिन्नाभावस्य निरुक्तनिययत्वावच्छिन्नाभावाप्रयुक्तत्वात् तादृ-
शभेदान्वयबुद्धित्वघटितधर्मस्य तत्काव्यतानवच्छेदकत्वादिति नाति-
श्याप्तिग्रहापि, इत्यस्य कर्षणत्व-कर्षणत्व-करणत्वादिविशेष्यकाधेयतासंघ-
र्गक-घट-पटादिप्रकारकशब्दबोधेऽव्यवहितपूर्ववर्त्तितासम्बन्धेन घट-
पटादिपदेऽनुसारादिमत्वमव्यवहितोत्तरवर्त्तितासम्बन्धेनानुसारादि-
पदे घटपदादिमत्वज्ञाकाङ्क्षा तेन घटं पटं घटेन पटेन इत्यादावेव
तादृशान्वयबोधो न तु घटः कर्षणत्वं पटः कर्षणत्वं घटः कर्षणत्वं
पटः कर्षणत्वं घटः करणत्वं पटः करणत्वमित्यादौ तथान्वय-
बोधः, एव कृति-ध्यापाराश्रयत्वादिविशेष्यकानुकूलत्व-विशेषित-
निरूपितत्वादिषंघर्गकानयन-गमन-दर्शनं प्रत्यक्षप्रकारकशब्दबोधं प्रति
अव्यवहितपूर्ववर्त्तितासम्बन्धेन आनय-गच्छ-पश्यपदादौ त्यादिपद-
त्वमव्यवहितोत्तरवर्त्तितासम्बन्धेन त्यादिपदे आनय-गच्छ-पश्य-
पदादिमत्वज्ञाकाङ्क्षा तेनावयति गच्छति पश्यतीत्यादावेव तादृ-
शान्वयबोधो न । आनयनं कृतिः गमनं ध्यापारः दर्शनमाश्रयत्वं
इत्यादौ तथान्वयबोध इति निर्व्यूढं । न चैतेषां ज्ञानस्य हेतुत्वे
मानाभावः कर्षणत्वादिविशेष्यकाधेयतासंघर्गकघटादिप्रकारकशब्द-
बोधे विभक्तिजन्यकर्षणत्वाद्युपस्थिते हेतुत्वाभ्युपगमादेव घटः कर्षण-
त्वमित्यादौ तादृशान्वयबोधाभावसम्भवादेव इत्यादिविशेष्यकानुकूल-

त्यादिमंसर्गकानयनादिप्रकारकशब्दबोधे त्यादिप्रत्ययजन्यकृत्याद्युप-
स्थितेर्हेतुत्वाभ्युपगमेनैवानयनं कृतिः गमनं व्यापार इत्यादौ तथा-
न्ययबोधाभावसम्भवादिति वाच्यं । अमुघट घटाम् टा-घट घट-टा
इत्यादौ घटोऽस्ति चेत्ते पच्यते घटोऽस्ति पटञ्चानघेट्यादौ च
तथान्ययबोधापत्तेः अमादिविभक्तिजन्यकर्मत्वाद्युपस्थितिषत्वात्, एवं
तिरानयनं आनयनं तिरित्यादौ आनयनमस्ति पचति चेत्यादौ च
तथान्ययबोधापत्तेः त्यादिप्रत्ययजन्यकृत्याद्युपस्थितिषत्वात् । न
चेतादृशाकाङ्क्षाज्ञानस्य हेतुत्वे विपरीतव्युत्पन्नस्य चैव कर्तृत्वं घटः
कर्मत्वमित्यादौ चैवनिष्ठकर्तृत्वं घटवृत्ति कर्मत्वमित्याद्यन्ययबोधः
कथं स्यादिति वाच्यं । विपरीतव्युत्पन्नस्य कर्मत्वादिपदेऽनुस्मार-
त्वादिभ्रमादेव तत्र तादृशशब्दबोधोदयात् । न हि वस्तुगत्या
घटपदादौ अनुस्मारादिमत्तस्य अनुस्मारादौ घटपदादिसत्तस्य वा
ज्ञानमेव तादृशशब्दबोधे हेतुः, अपि तु घटपदत्वादिधर्मिताव-
च्छेदककानुस्मारत्वादिविगोपणतावच्छेदककं अनुस्मारपदत्वधर्मिताव-
च्छेदककं घटपदत्वादिविगोपणतावच्छेदककं वा भ्रम-प्रमामाधारणं
ज्ञानमेव तादृशशब्दबुद्धौ हेतुः, यस्य पुनः कर्मत्वपदादौ नानु-
स्मारत्वभ्रमः तस्य तु घट-कर्मत्वादिपदात् घट-कर्मत्वाद्योरुपस्थित्या
मानमोऽन्ययबोधः शब्दप्रयोज्यत्वनिवन्धनस्य शाब्दत्वानुभवः । न चैवं
घटवृत्तिकर्मत्वमित्याद्यन्ययबोधे घटमित्याद्यानुपूर्वीविशेष आकाङ्क्षा
आनयनानुकूलकृतिरित्याद्यन्ययबोधे च आनयनीत्याद्यानुपूर्वीविशेष-
आकाङ्क्षेति फलितं तथाच घटमानयनीत्यादौ धारावाहिकशब्द-
बोधापत्तिः तादृशानुपूर्वीविशेषज्ञानस्य स्वप्रयोज्यतत्तत्पदार्थाप-

स्थितिद्वारैव हेतुतया अव्ययबोधे ज्ञानेऽपि तादृशप्रदार्थोपस्थिति
द्वारा तत्त्वज्ञादिति वाच्य । अस्मति विषयान्तरसञ्चारादौ धारा-
वाहिकप्रत्यक्षवत् धारावाहिकशब्दबोधोऽपीत्यत एव । अस्तु या
अनुमितौ समानाकारसिद्धिरिव शब्दबोधेऽपि उक्तक्रमेण समा-
नाकारशब्दधीर्विरोधिनीति मणिकृतो निगम्य ।

ननु तथापि कर्षताविश्लेषकाधेयतासमर्गकघटप्रकारकान्य
बोधेऽव्यवहितपूर्ववर्जितासम्बन्धेन घटपदेऽनुसारावत्वज्ञानस्य अव्यव-
हितोत्तरवर्जितासम्बन्धेनानुसारे घटपदवत्ताज्ञानस्य बोधयोर्हेतुत्वे
परस्पर व्यभिचार प्रत्येकज्ञानमात्रादपि तादृशशब्दबोधोदघात
दृष्ट-चक्रवत्समुच्चयेन कारणमस्यासम्भवात् । किञ्च घट घटी घटान्
कलस कलसौ कलसान् कुम्भ कुम्भौ कुम्भानित्यादौ घटज्ञानयन
कलसज्ञानयन कुम्भज्ञानयनमित्यादौ च तादृशान्वयबोधे व्यभिचार ।
न च तत्र घटमित्यानुपूर्वीभरणदेव तादृशान्वयबोध इति वाच्य ।
विनिगमनाविरहान् घटादिपदे औकारादिमत्त्व कलसादिपदे
ऽनुसारादिमत्त्वमेव वा तादृशान्वयबोधे आकाङ्क्षा घटमित्यत्र च
तत्संस्मरणदिवाक्यबोध इत्यस्य सुवचनात् एवद्वृत्तिविश्लेषकानुसृष्ट
त्वादिसमर्गकानयनप्रकारकशब्दबोधव्यवहितपूर्ववर्जितासम्बन्धेनान-
यपदे तिपदवत्त्वज्ञानस्य अव्यवहितोत्तरवर्जितासम्बन्धेन तिपदे
ज्ञानयपदवत्त्वज्ञानस्य बोधयोर्हेतुत्वे परस्पर व्यभिचार, ज्ञानयति
ज्ञानयत ज्ञानयन्ति प्रापयति प्रापयत प्रापयन्ति इत्यादावपि
तादृशान्वयबोधान् व्यभिचारस्य । अपाव्यवहितपूर्ववर्जितासम्बन्धेन
घटोपस्थापकनामपदे कर्षलोपस्थापकविभक्तिमत्त्वस्य अव्यवहितो

नरवर्त्तितासम्बन्धेन कर्मलोपस्थापकविभक्तौ घटोपस्थापकनामपद-
 वत्त्वस्य च द्वयोराकाङ्क्षात्, इत्यञ्च घटं घटौ घटान् कलसं कलसौ
 कलसान् कुम्भं कुम्भौ कुम्भानित्यादौ घटस्थानयनमित्यादौ च न
 कापि व्यभिचारः घटोपस्थापकनामपदत्वेन कर्मलोपस्थापकविभक्ति-
 त्वेन च सर्वेषामनुगमात् । नापि यत् घटमित्यादौ घटादिपदस्य
 पठे लक्षणया घटवृत्ति कर्मत्वमिति बोधस्तत्रापि न व्यभिचारः ।
 न च तत्राप्युक्तयोर्द्वयोरेव परस्परं व्यभिचार इति वाच्यं । विनि-
 गमनाविरहेण लभयोजान्त्येव हेतुत्वसिद्धौ सर्वबोधयोजानादेव
 तादृशशब्दधीर्न तु प्रत्येकमाचजानादित्यनायत्याभ्युपगमात्, एव-
 ऋतिविशेष्यकानुकूलत्वादिसंसर्गकानयनादिप्रकारकशब्दबोधेऽव्यवहि-
 तपूर्ववर्त्तितासंसर्गेण आनयनोपस्थापकधातौ ह्युपस्थापकाख्यातव-
 त्वस्य अव्यवहितोत्तरवर्त्तितासंसर्गेण ह्युपस्थापकाख्याते आनयनो-
 पस्थापकधातुमत्वस्य च द्वयोराकाङ्क्षात् एवञ्चानयति आनयतः
 आनयन्ति प्रापयति प्रापयतः प्रापयन्ति इत्यादौ न कापि व्यभि-
 चारः आनयनोपस्थापकधातुत्वेन ह्युपस्थापकाख्यातत्वेन च सर्वेषा-
 मनुगमात्, नापि यत् पचतीत्यादौ पचादिधातोरानयने लक्षणया
 आनयमानुकूला ऋतिरित्यन्वयबोधस्तत्रापि व्यभिचारः । न चैवं
 घटमित्यादवमादिविभक्तिविरहात् कप्रमन्वयबोध इति वाच्यं ।
 तत्रानुस्मारत्नादिना अमादिस्तत्या अन्वयबोध इति सर्वसिद्धत्वात्
 अन्यथा अनुस्मारादेः कर्मले शक्तिविरहात् ततः कर्मत्वादिशब्द-
 बोधानुपपत्तिः दृष्ट्या पदजन्यपदार्थोपस्थितेः शब्दधीर्हेतुत्वादिति
 चेत्, न, घटाम् घटान् इत्यादावपि घटवृत्तिकर्मत्वमित्याद्यन्वय-

बोधापत्तेः घटोपस्थापकनामपदे अम्-ग्रहादिविभक्तिमत्त्वस्य सत्तात्,
नामत्व-विभक्तितयोर्धातुत्वाख्यातत्वयोश्च सर्व्वसाधारणयोरनुगतयो-
रभावात् तादृश्यानुगमासम्भवाच्च । अपिच घटाद्युपस्थापकनामा-
दिपदे कर्मत्वाद्युपस्थापकविभागादिमत्त्वस्य येन केनापि रूपेण ज्ञानं
चेतुः तादृशनामत्व-विभक्तित्वादिना वा घटपदत्वाम्पदत्वादिना वा,
नाद्यः प्रमेयत्वादिरूपेण ज्ञानादपि शाब्दज्ञानापत्तेः, न द्वितीयः
घटमित्यादौ घटादिपदस्य नामत्वादिकममादिपदस्य विभक्तिता-
दिकमविदुषोऽपि शाब्दबोधोदयात्, नान्यः अननुगमतादवस्थानात्
इति अत्राहुः अव्यवहितपूर्व्ववर्त्तितासमर्गक घटपदत्वधर्मितावच्छेदक-
कानुस्मारत्वादि विशेषणतावच्छेदककनिश्चयत्वेन कारणता तादृश-
निश्चयविशिष्टकर्मत्वविशेष्यताकाधेयतासंसर्गक-घटप्रकारकशाब्दबुद्धि-
त्वेन कार्य्यता, एवमव्यवहितोत्तरवर्त्तितासंसर्गकानुस्मारत्वधर्मिताव-
च्छेदकक-घटपदत्वविशेषणतावच्छेदककनिश्चयत्वेन कारणता तादृश-
निश्चयविशिष्टकर्मत्वविशेष्यताकाधेयत्वसंसर्गक-घटप्रकारकशाब्दबुद्धित्वेन
कार्य्यता, वैशिष्ट्यस्य स्वाधिकरणावच्छेदेन स्वाव्यवहितोत्तरवर्त्त-
वर्त्तित्वं, तच्च संसर्गविधया प्रविष्टमिति तदनुगमो न दोषाय
स्वरूपसम्बन्धस्थले सम्बन्धानुगमस्यादोषतायाः स्वीकृतत्वात् अस्यत-
मत्वादिना यथाकथञ्चिदनुगमसम्भवाच्च । एवं घटं घटौ घटान्
कलसं कलसौ कलसान् कुम्भं कुम्भौ कुम्भानित्यादौ यद्यदानुपूर्व्वीतः
कर्मत्वविशेष्यताकाधेयतासंसर्गक-घटप्रकारकान्वयबोधोऽनुभवमिदं तत्त-
दानुपूर्व्वीनिश्चयविशिष्टत्वमेव स्वाधिकरणावच्छिन्नस्वाव्यवहितोत्तर-
वर्त्तितासम्बन्धेन कार्य्यतावच्छेदके प्रवेश्य तत्तद्वानुपूर्व्वीविशेषा-

काङ्क्षानियम-कर्तृत्वविशेष्यकाधेयतासंसर्गक-घटप्रकारकशब्दबोधयोः
कार्य-कारणभावः कल्पनीयः^(१) प्रत्यानुपूर्वीघटकपदयोर्विशेष्य-
विशेषणभावभेदात् अतस्त्वेव कार्य-कारणभावद्वयमिति न परस्परं
अभिचारः, एवमेव कर्तृत्व-करणत्वादिविशेष्यक-घटप्रकारकान्वय-
बोधेऽपि घटेन घटाभ्यां घटेः कलसेन कलसाभ्यां कलसैरित्याद्यानु-
पूर्वीविशेषात्मकाङ्क्षानियमयानां कर्तृत्वादिविशेष्यक-पटादिप्रकार-
कान्वयबोधे च पटं पटौ पटान् वस्त्रं वस्त्रे वस्त्रानौत्याद्यानुपूर्वी-
विशेषात्मकाङ्क्षानियमयानां कार्य-कारणभावः । न च तथापि
पदार्थोपस्थित्यादिना तत्तदानुपूर्वीविशेषात्मकाङ्क्षानियमयानां
ऽपि शाब्दबोधोद्भवाऽभिचार इति वाच्यं । स्वप्रयोज्यतत्पदार्थाप-
स्थितिष्वन्येनैव तस्य हेतुतया तस्याग्रेऽपि तेन सम्यग्नेन तत्तत्त्वात् ।
एतेन तत्प्रत्येयमित्यादौ तदादिपदेनापि घटादिनिष्ठकर्तृत्वाद्युप-
स्थितिद्वारा कर्तृत्वादिविशेष्यकाधेयतासंसर्गक-घटादिप्रकारकान्वय-
बोधजननात् तत्र घटमित्याद्यानुपूर्वीविशेषात्मकाङ्क्षानियमय-
अभिचारः, एवं घटः प्रत्येय इत्यादौ केवलघटादिपदेनापि घट-
निष्ठकर्तृत्वादौ संवत्सरादिना कर्तृत्वादिविशेष्यकाधेयतासंसर्गक-घटा-
दिप्रकारकान्वयवृद्धिजननात् तत्र घटमित्याद्यानुपूर्वीविशेषात्म-
काङ्क्षानियमय इत्यपि मिरक्षं । स्वाधिकरणवच्छिन्नसाध्यवहि-
तोत्तरवर्तितासम्यग्नेन तत्तदानुपूर्वीनियमविशिष्टतादृशशाब्दबोधं
प्रत्येव तत्तदानुपूर्वीनियमयानां हेतुत्वात् तदादिपदजन्यतादृशशाब्द-
बुद्धेयात्तत्त्वात् ।

(१) तत्तदानुपूर्वीत्यादिः कल्पनीय इत्यन्तः पाठाः अ० घ० पुस्तके नास्ति ।

कश्चित्^(१) कर्मलोद्देशक-घटविधेयकशब्दबुद्धित्वस्य घटमित्याद्यानुपूर्वौ विशेषात्मकाकाङ्क्षानिययकार्यतावच्छेदकतया तदादिपदजन्यकर्मत्वविशेषक-घटप्रकारकशब्दबोधे न अभिचारः विशिष्टस्य पदार्थत्वेन तादृशोद्देश-विधेयभावापसत्वाभावात्^(२) घटमित्यादौ च कर्मत्वत्वावच्छेदेन घटसंग्रहविरोधिविषयिताव्याप्यतादृशविषयितायाश्चतुर्भवेनानाभ्युपेयत्वात् इत्याह^(३) । तदसत् । तथापि घटं घटौ घटान् कलसं कलसौ कलसान् इत्याद्यानुपूर्वौ विशेषाणां परस्पर-अभिचारवारणायोक्तकर्मत्वावश्यकमनुसरणीयत्वात् ।

न चैवंरूपेण हेतु-हेतुमद्भावे घटः कर्मत्वमित्यादावपि कर्मत्वविशेषकाधेयत्वसंसर्गक-घटप्रकारकशब्दबोधापत्तिः^(४) घटं कलसमित्याद्यानुपूर्वौ विशेषात्मकाकाङ्क्षानानां तादृशज्ञानाव्यवहितोत्तरवर्त्तितादृशशब्दबोधं प्रत्येव हेतुत्वादिति वाच्यं । घटं कलसमित्याद्यानुपूर्वौ विशेषज्ञानाव्यवहितोत्तरवर्त्त्यतिरिक्ततादृशशब्दबोधस्याप्रसिद्धतया तत्तदाद्यनुपूर्वौ विशेषज्ञानात्मकविशेषसामग्रीविरहादेव तत्र तादृशशब्दबोधानुदयात् विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्याः फलोपधायकत्वात् । न च घटं कलसं इत्याद्यानुपूर्वौ शानाव्यवहितोत्तरवर्त्त्यतिरिक्ततादृशशब्दबोधः तत्पदादिजन्यतादृशशब्दबोध एव प्रसिद्धस्तस्यैव घटः कर्मत्वमित्यादौ उत्पत्तिप्रसङ्गः

(१) क्षेपित्वेति छ०, म० ।

(२) एकपदोपन्यास्यपदार्थानां उद्देश-विधेयमावाहीकारादिति भावः ।

(३) इत्याहुरिति छ०, म० ।

(४) योग्यताज्ञानवशादेवेत्यादि ।

नाम-विभक्ति-धात्वाख्यात-क्रिया-कारकपदानां पर-

इति वाच्यं । तत्पदादिजन्यतादृशशब्दबोधे स्रजन्यघटनिष्ठकर्म्मत्वा-
 धात्मकविशिष्टोपस्थितिद्वारा तत्पदादिज्ञानस्य हेतुतया तदभावा-
 देव तस्यासम्भवात् । तादृशोपस्थितिद्वारा तत्पदादिज्ञानस्य कार्य-
 तावच्छेदकस्य तत्पदादिज्ञानविशिष्टतादृशशब्दबुद्धिस्त वैशिष्ट्य-
 साधिकरणावच्छेदेन स्रजन्यघटनिष्ठकर्म्मत्वविषयकतत्तदुपस्थित्यव्यव-
 क्षितोत्तरवर्त्तित्वं, इत्यस्य इत्यादिविश्लेषकानुपूलत्वादिसंसर्गकानयना-
 दिप्रकारकशब्दबोधेऽपि अव्यवहितपूर्ववर्त्तितासंसर्गकानयनपदत्व-
 धर्मितावच्छेदक-तिपदलविशेषणतावच्छेदककनिययत्वेन कारणता
 तादृशनिश्चयविशिष्टइत्यादिविश्लेषकानुपूलत्वादिसंसर्गकानयनादि-
 प्रकारकशब्दबुद्धित्वेन कार्यता, एवमस्यरहितोत्तरवर्त्तितासंसर्गक-
 तिपदत्वधर्मितावच्छेदककानयनपदलविशेषणतावच्छेदककनिययत्वेन
 कारणता तादृशनिश्चयविशिष्टइत्यादिविश्लेषकानुपूलत्वादिसंसर्गका-
 नयनादिप्रकारकशब्दबुद्धित्वेन कार्यता इत्यादिकसेष आनयति
 . आनयतः आनयन्ति प्रापयति प्रापयतः प्रापयन्तौत्यादिपद्यदानु-
 पूर्वीतः श्रवणा स्वचक्षणा वा इत्यादिविश्लेषकानुपूलत्वादिसंसर्ग-
 कानयनादिप्रकारकाव्यवबोधोऽनुभवशिद्धः तत्तदानुपूर्वीनिश्चयमेव
 कार्यतावच्छेदके प्रवेश प्रत्येकानुपूर्वीघटकपदयोर्विश्लेष-विशेषण-
 भावभेदात् कार्य-कारणभावद्वयं बोध्यं, आनयनं कृतिरित्यादौ
 तु विशेषसामग्रीविरहादेव न तादृशशब्दबोधोदय इति समाप्तः ।
 सत्येषु स्वचक्षणे षड्विधमयति, 'नाम-विभक्तीति घटादिपदानुसारा-

स्वरं विना न परस्परस्य स्वार्थान्वयानुभवजनकत्वं ।

दिपदेत्यर्थः, 'धात्वाख्यातेति आनयादिपद-त्यादिपदेत्यर्थः, 'क्रिया-
कारकपदेति त्याद्यव्यवहितपूर्ववर्त्तानयादिपद-घटादिपदाव्यवहि-
तोत्तरवर्त्तनुसारादिपदेत्यर्थः, 'परस्वरं विना परस्परस्येति परस्-
रस्य परस्वरं विनेति योजना, अव्यवहितपूर्ववर्त्तितादिसंघर्षेण
परस्परविशेषक-परस्परप्रकारकोपस्थितिं विनेत्यर्थः, 'न स्वार्थान्व-
यानुभवजनकत्वमिति न तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धेन कर्मत्वादिविशे-
षक-घटादिप्रकारक-कृत्यादिविशेष्यकानयनादिप्रकारकानयनादिः
विशेष्यक-घटकर्मत्वादिप्रकारकप्राग्बोधजनकत्वमित्यर्थः, अतः कर्म-
त्वादिविशेष्यक-घटादिप्रकारकभेदान्वयबोधेऽव्यवहितपूर्ववर्त्तितासम्-
बन्धेन घटादिपदेऽनुसारादिमत्त्वं अव्यवहितोत्तरवर्त्तितासम्बन्धेनानु-
सारादिपदे घटादिपदवत्त्वं वा आकाङ्क्षा, कृत्यादिविशेष्यकान-
यनादिप्रकारकभेदान्वयबोधेऽव्यवहितपूर्ववर्त्तितासम्बन्धेनानयादिपदे
त्यादिपदवत्त्वं अव्यवहितोत्तरवर्त्तितासम्बन्धेन त्यादिपदे आनया-
दिपदवत्त्वं वा आकाङ्क्षा, आनयनादिविशेष्यक-घटकर्मत्वादिप्रकार-
कभेदान्वयबोधे घटादिपदाव्यवहितोत्तरवर्त्तनुसारादिपदे त्यादि-
पदाव्यवहितपूर्ववर्त्तानयादिपदवत्त्वं त्याद्यव्यवहितपूर्ववर्त्तानयादि-
पदे घटादिपदाव्यवहितोत्तरवर्त्तनुसारादिपदवत्त्वं वा आका-
ङ्क्षेति शेषः । यद्यपि आनयनादिविशेष्यक-घटकर्मत्वादिप्रकारकभे-
दान्वयबोधे अव्यवहितपूर्ववर्त्तितासम्बन्धेन घटादिपदाव्यवहितोत्तर-
वर्त्तनुसारादिपदे त्याद्यव्यवहितपूर्ववर्त्तानयादिपदवत्त्वस्य अव्यवहि-

तोत्तरवर्त्तितामन्वयेन त्याद्यव्यवहितपूर्ववर्त्तानयादिपदे घटादि-
पदाव्यवहितोत्तरवर्त्तनुस्सारादिमत्वस्य वा क्वमाकाङ्क्षालं घटं पटं
कुञ्चानयतीत्यादौ व्यवधानेऽपि आनयनादिविशेषक-घटकर्मला-
दिप्रकारकभेदान्वयबोधात् । न चाव्यवधानांगो न सम्बन्धकोटौ
निवेशनीयः किन्तु पूर्ववर्त्तितोत्तरवर्त्तितमात्रं सम्बन्ध इति वाच्यम् ।
एवमपि आनयति घटमित्यादौ व्युत्पत्तेऽपि तादृशभेदान्वयबुद्ध्या तत्र
तदुभयोराकाङ्क्षावासम्भवात्, तथापि तादृशान्वयबोधे^(१) पूर्वव-
र्त्तितोत्तरवर्त्तितान्यतरसम्बन्धेनानुस्साराद्यव्यवहितपूर्ववर्त्तिघटादिपदे
त्याद्यव्यवहितपूर्ववर्त्तानयादिपदवत्त्वस्य पूर्ववर्त्तितोत्तरवर्त्तितान्यतर-
सम्बन्धेन त्याद्यव्यवहितपूर्ववर्त्तानयादिपदेऽनुस्साराद्यव्यवहितपूर्व-
वर्त्तिघटादिपदवत्त्वस्य वा आकाङ्क्षालं, तैनानयति घटं घटमान-
यतीत्यादिरुभयस्यैव संङ्गः, परन्तु अन्यतरत्वस्य सम्बन्धतावच्छेदक-
लाभ्युपगमे^(२) कार्य-कारणभावद्वयं, इतरथा तु कार्य-कारणभाव-
चतुष्टयं, कारकपदेत्यस्य चानुस्साराद्यव्यवहितपूर्ववर्त्तिघटादिपदे-
त्यर्थः, घट-पटकुञ्चानयतीत्यादौ घटपदाव्यवहितोत्तरवर्त्तिपटा-
दिपदाव्यवहितोत्तरवर्त्तिकुञ्चादिपदोत्तरत्वसम्बन्धेन त्याद्यन्तानयादि-
पदे घटादिपदवत्त्वमेवाकाङ्क्षा इत्यादिकर्मण बोध्यं^(३) इत्यभिप्रायः ।

ननु नीलोघटसंबोधनं घटरूपमित्यादौ, संयोग-स्वत्वाधेय-
त्वादिसम्बन्धेन घट-धन-रूपादिविशेषकः नील-चैव-घटप्रकारकः

(१) आनयनादिविशेषक-घटकर्मलादिप्रकारकभेदान्वयबोधे इत्यर्थः ।

(२) अन्यतरत्वेन सम्बन्धताभ्युपगम इति क० ।

(३) वाच्यमिति ग० ।

कुतो न शाब्दबोधः, एवं चैवः पच्यते तण्डुल पचतीत्यादौ कर्तृत्व-
 कर्मत्वादिसम्बन्धेन पाकादिविशेषकः चैव-तण्डुलादिप्रकारकः कुतो
 न शाब्दबोधः, एवं पचति गच्छति चेत्यादौ उत्तरवर्तितादि-
 सम्बन्धेन गमनादिविशेषकः पाकादिप्रकारकः कुतो न शाब्दबोधः ।
 न च नामार्थयोर्नामार्थ-धात्वर्थयोर्धात्वर्थयोश्च भेदेन परस्परम-
 न्वयबोधस्तु^(१) अयुत्पन्नत्वात् तत्र तथा शाब्दबोध इति वाच्यम् ।
 निराकाङ्क्षत्वमकारेणायुत्पत्तेर्निर्वक्तुमशक्यत्वात् आकाङ्क्षायाश्च एता-
 दृशशाब्दबुद्ध्यावनिर्वचनात् । अथ तत्प्रमेयमित्यादावेव तादृशशा-
 ब्दबोधः प्रसिद्धः तदादिपदेन तादृशविशिष्टोपस्थितिद्वारा तादृ-
 शशाब्दबोधजननात् तथाच तादृशशाब्दबोध प्रति स्रजन्वतादृश-
 विशिष्टोपस्थितिसम्बन्धेन तदादिपदज्ञानस्य हेतुतया तदभावादेव
 मोक्षस्थलेषु तादृशशाब्दबोधः । न च तथापि सधोगादिसम्बन्धेन
 घटाद्युद्देश्यको नीलादिविधेयकः कुतो न शाब्दबोधः तादृशोद्देश्य-
 विधेयभाषापन्नज्ञानं प्रति तदादिपदज्ञानस्याहेतुत्वात् विशिष्टस्य
 पदार्थत्वे तु तादृशविषयिताविरहादिति वाच्यम् । यत्र हि त-
 त्संयुक्तादिघट-तदीयधन-तद्वृत्तिरूप-तत्कर्मक-तत्कर्तृकपाकाद्यात्मक-
 सम्बन्ध एव घटत्व-धनत्वादिरूपेण शक्या लक्षण्या वा पञ्चादिवि-
 भक्त्यर्थी यथा नीलस्य गृहं चैवस्य वाटी घटस्य रूपत्व तण्डुलस्य
 रुतिः चैवस्यौदनं इत्यादौ तत्रैव तादृशोद्देश्य-विधेयभाषापन्ना
 शाब्दबुद्धिः प्रसिद्धा, सम्यदायमते तु नीलस्य घटः चैवस्य धनं
 घटस्य रूपं तण्डुलं पचति चैवस्य पच्यते इत्यादावपि तादृशशा-

(१) परस्परभेदात्मयबोधस्येति ख०, ग०, ।

व्यवृद्धिः प्रसिद्धा तन्मते च तत्र पञ्चाद्यर्थस्य संयोग-स्रुत्वादेः संसर्ग-
तया प्रकारतया च मानाभ्युपगमात्, एवञ्च घटवृत्ति कर्मत्वमित्या-
द्यन्वयबोधे घटादिपदे द्वितोयादिविभक्तिमत्त्वादिकमिव नीलादि-
पदे पञ्चादिविभक्तिमत्त्वमेव तादृगान्वयबोधे आकाङ्क्ष, स्वप्रयोज्य-
वृत्तिज्ञानजन्यनील-घटाद्युभयोपस्थितिमन्वयेन च तन्निश्चयस्य ता-
दृगान्वयबोधे हेतुत्वं तेन तादृगविभक्तिमत्त्वज्ञानेऽपि ततो नील-
घटाद्यनुपस्थितौ न तथात्वबोधः, समुदायमते च पूर्ववृत्ति-
लोत्तरवृत्तित्वान्यतरसमभिव्याहारमन्वयेन पञ्चाद्यन्तनीलादिपदे
घटादिपदत्वत्वमपि तादृगान्वयबोधे आकाङ्क्ष, स्वप्रयोज्यवृत्तिज्ञान-
जन्यविशेष्य-विशेषणसंसर्गापस्थितिमन्वयेन च तन्निश्चयस्य हेतुत्वं, तेन
नीलस्य घटः चैवस्य धर्म इत्यादौ पञ्चादिना संयोग-स्रुत्वादेरप-
स्थितिदशायां समानकालीनत्वादिसमन्वयेन नील-चैवादेर्घट-धमादौ
भाष्यः समानकालीनत्वादिसंसर्गस्य पञ्चाद्यनुपस्थापितत्वात्, इत्यस्य
यदा घटः कर्मत्वमित्यादौ घटमित्याद्यानुपूर्वोविशेषाकाङ्क्षानिययरूप-
विशेष्यमामयीविरहाद्वृत्ति कर्मत्वमित्याद्यन्वयबोधाभावस्तथा
नीलोघट इत्यादावपि तत्तदानुपूर्वोविशेषात्मकाकाङ्क्षानिययरूप-
विशेष्यमामयीविरहादेव मोक्ष-विधेयभावापन्नतादृगान्वयबोध इति
चेत्, तर्हि नीलो घटोऽस्ति नीलं घटमानयेत्यादौ तादात्म्यमन्वयेन
नीलादेर्घटादावन्वयो न स्यात्^(१) घटाद्युद्देश्यक-नीलादिविधेयक-
शब्दबोधे नीलादिपदे पञ्चादिविभक्तिमत्त्वस्य स्वप्रयोज्यनील-
घटाद्युभयोपस्थितिमन्वयेन हेतुतया नदभावात् मञ्जते घटादेर्नी-

(१) घटादावन्वयः कथं स्यादिति य० ।

परमते नीलोघटोऽस्ति नीलं घटमानयेत्यादौ नामा-
र्यानां कारकाणाञ्च न परस्परमन्वयबोधः विशेषण-

लादिपदोत्तरविभक्त्यनुपस्थापितत्वात् । सप्रदायमते ॥ उक्तान्तर-
समन्वेन यथाघटतमोलादिपदे घटादिपदवत्त्वस्य सप्रयुक्तीक्ष-
घटतादात्म्योपस्थितिसमन्वेनासत्त्वाच्च तादात्म्यसंभर्गस्य नीलादिपदो-
त्तरविभक्त्यनुपस्थापितत्वात् इत्यत आह, 'परमते' इति, 'नामार्यानां'
प्रथमाविभक्तिप्रथमविधायकनामार्यानां, यथा नीलोघटोऽस्तीत्यादौ,
'कारकाणां' कारकविभक्त्यन्तनामार्यानां, यथा नीलं घटमानये-
त्यादौ, तन्मते कुतो नाग्वयस्तदाह, 'विशेषणान्वितेति विशेषण-
वाचकमोलादिपदोत्तरप्रथमा-द्वितीयादिविभक्त्यर्थस्य संख्याकर्तृत्वा-
देरित्यर्थः, 'अनन्वयादिति प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनीलत्वाद्यवच्छिन्नेन
मममनश्चप्रमद्व्यादित्यर्थः, सुवर्णसंख्यायाः स्वप्रमाणपदोपात्तेतरसम-
न्वेन स्वप्रमाणपदोपात्तेतरविशेषणं यत्तद्वन्वितत्वनिधमेन प्रथमा-
वर्णसंख्यायाः तादात्म्यसमन्वेन घटादिविशेषणतयान्वितस्य नीलादे-
र्विशेषणतया चक्षयासम्भवात्, संख्या-कास्ताद्यतिरिक्तविभक्त्यर्थस्य
स्नेतरसमन्वेन स्नेतरविशेषणं यत्तद्वन्वितत्वनिधमेन च द्वितीया-
वर्णसंख्यादेहादात्म्यसमन्वेन घटादिविशेषणतयान्वितस्य नीलादे-
र्विशेषणतया चक्षयासम्भवादिति भावः । सप्रदायमते घटमान-
येत्यादौ कर्तृत्वादेः प्रथमं तथा च उभयया भावाभ्युपग-
मात् पञ्चदशादि 'घटेत्यादिना विभक्त्यर्थस्य प्रकारतया प्रथमं तथा
उभयया भावस्य वक्ष्यमाणत्वात् स्वप्रमाणपदोपात्तेतरसमन्वेन-

न्वितविभक्त्यर्थानन्वयादिति न विशिष्टवैशिष्ट्येनान्वयः
किन्त्वर्थः समाजः । अस्माकन्तु नील-घटयोरभेदानु-
भवबलाद्भेद एव संसर्गः विशेषणविभक्तिः साधुत्वार्थः ।

रसमन्वयोर्नियते प्रवेगः । ननु नील-घटयोः परस्परमनन्वये
कर्मत्वादौ नीलविमिश्रितघटविमिश्रितप्रत्ययः कथं स्यादित्यत आह,
'इतीति, 'न विमिश्रितवैशिष्ट्येनेति, अतएव एतन्मते विमिश्रितवैशिष्ट्ये-
नान्वय एव न इत्यर्थः, 'किन्त्वर्थः समाज इति किन्त्वर्थयोर्नील-
कर्मत्वयोर्घट-कर्मत्वयोः समाजः एकस्यामेवानपनादिक्रियायामन्वय-
इत्यर्थः, अयंघोरयं इत्यर्थं तद्विप्रत्ययान्, एवञ्च नीलं घटमानये-
त्यादौ नीलकर्मक-घटकर्मकानपनानुक्रमकृतिमानित्याकारकोऽन्व-
यबोधः, नीलो घटोऽस्ति इत्यादौ च एकनीलोऽस्ति एकघटोऽस्ति
इत्यन्वयबोध इति भावः । तत् किमिदं निर्भरो मादृशमित्यत-
आह, 'अस्माकन्विति, 'अभेदानुभवबलात्' अभेदसंसर्गकान्वयर्वा-
धनानुभवमिहूनात्, 'अभेद एव संसर्ग इति अभेदो नील-घटयोः
संसर्गमप्यादया भावत एवेत्यर्थः, अभेदातिरिक्तमन्वयेन घटाद्युद्देशक-
नीलादिविधेयकस्याब्दबुद्धिं प्रत्येव तादृशानुपूर्वोविशेषात्मकाकाङ्क्षा-
नियमानां निरूपणमिति मन्वयेन हेतुत्वान् अन्यथा नीलघट-
सागप नीलोत्पन्नमित्यादिब्रह्मसमस्तं नीलादेरन्यथाबोधप्रसङ्गा-
दिति भावः । नन्वेवं प्रथमा-द्वितीयादिविभक्त्यर्थस्य संख्या-वर्ण-
नादेः प्रत्यक्षतावच्छेदकनीलमावच्छिद्येन सममन्यबोधः कथं
स्यादित्यत आह, 'विशेषेणेति, 'साधुत्वार्थेनेति साधुधारकं अभेदा-

अवयवो धे आकाङ्क्षासम्पत्त्यर्थमेवेत्यर्थः, न तु तदर्थस्य नीलनाद्यवच्छि-
न्नेन सममन्वयबोध इति भावः । यद्यपि विशेषणविभक्तेरभेदान्वय-
बोधे कथमाकाङ्क्षासम्पादकत्वं । न च नीलेन घटमानयेत्यादौ
अभेदान्वयबोधे आकाङ्क्षाभावादिविशेषण-विशेष्यवाचकपदयोः समान-
विभक्तिसमभिव्याहारस्याभेदेनान्वयबोधे आकाङ्क्षात्वात्तस्य आकाङ्क्षा-
सम्पादकत्वमिति वाच्यम् । नीलघटः नीलोत्पलमिथ्यादिसमा-
सश्चलौ सुन्दर दधि दधीदमित्यादावसमासश्चले चाभेदान्वयबोधा-
नुपपत्तेः^(१) । न च तच्च क्षुप्तविभक्तिसरणादेवान्वयबोध इति वाच्यम् ।
तदस्मरणेऽपि अभेदान्वयबोधात् राजपुरुष इत्यादिविधौ तत्पुरुषादौ
क्षुप्तविभक्तिसरणेनापि समानविभक्तिकत्वानुपपत्तेर्य तच्च पृथग् एव
क्षुप्तत्वात् न तु प्रथमायाः, एवं नीलोत्पलसंख्यादिकर्मधारयादावपि
क्षुप्तविभक्तिसरणेन समानविभक्तिकत्वासम्भवः तत्र तच्च प्रथमाया एव
क्षुप्तत्वात् न तु पृथगाः । न च प्रथमादेश्चक्षुस्तत्वेऽपि तत्स्मरणादेव
तत्रान्वयबोध इति वाच्यम् । स्फुटतरानुभवविरोधात् । अतएव
विद्वद्भिरविभक्तिराहित्यमभेदान्वयबोधे तत्त्वमित्यपि निरस्तं । विद्वद्भिर-
विभक्तिराहित्यं हि विशेषणवाचकपदे विशेष्यवाचकपदोत्तरवि-
भक्तिभिन्नविभक्तिराहित्यं, विशेष्यवाचकपदे विशेषणवाचकपदो-
त्तरविभक्तिभिन्नविभक्तिराहित्यं वा, नाद्यः सुन्दर दधीत्यादाव-
प्रसिद्धेः प्रतियोगिकोटौ विभक्त्यप्रवेगे प्रसिद्धिसम्भवेऽपि तद्वाचि-
त्याभावात् श्लोक पचतीत्यादावभावात् । ॥ द्वितीयः, दधीद
नीलोत्पलमित्यादौ अप्रसिद्धेः प्रतियोगिकोटौ विभक्त्यप्रवेगे प्र-

(१) अभेदान्वयबोधाभावापत्तेरिति ग० ।

यदा समानविभक्तिकयोरभेदानुभववत्तात् विशेष-

मिद्धिमम्वेऽपि तद्गदित्वाभावात् श्लोकं पचतीत्यादावभावाच्च ।
अत एव विशेषणवाचकपदे विशेष्यवाचकपदोत्तरानुभन्धीयमानवि-
भक्तिभिन्नविभक्तिराहित्यं, विशेष्यवाचकपदे विशेषणवाचकपदोत्त-
रानुभन्धीयमानविभक्तिभिन्नविभक्तिराहित्यं वा तदित्यपि न, श्लोकं
पचतीत्यादावभावात् सुन्दरं दधि दधीदं नीलोत्पलमित्यादौ लुप्त-
विभक्तिमस्मरतोऽभेदान्वययोधाच्च, द्वितीये राजपुरुष इत्यादि-
पठिततत्पुरुषादौ नीलोत्पलस्येत्यादिकर्मधारये च लुप्तविभक्तिस्मर-
णेभाष्यमुपपत्तेयेति । तथापि यादृश-यादृशविशेषण-विशेष्यवाचक-
नीलपटादिपदमभिव्याहारात् नील-पटाद्योरभेदान्वययोधोऽनु-
भवमिह तादृश-तादृशनील पटादिमभिव्याहार एव नील-पटा-
द्योरभेदान्वययोधे आकाङ्क्ष, ममभिव्याहारस्य कश्चिद्व्यवहितपूर्वव-
र्त्तित्वं, कश्चिद्व्यवहितोत्तरवर्त्तित्वं, कश्चित्पूर्ववर्त्तितत्तत्पदपूर्ववर्त्ति-
त्वादिकं, कश्चिदुत्तरवर्त्तितत्तत्पदोत्तरवर्त्तितादिकं इति क्रमेण योऽर्थः,
तत्तद्विदयस्य च स्वविशिष्टनीलपटाद्यभेदान्वयबुद्धिर्वावच्छिद्यं प्रति
चेतुःमिति न परस्परं व्यभिचारः, तादृशमभिव्याहारस्यैव च
समानविभक्तिकयोः समभिव्याहारोऽपि प्रविष्ट इति विशेषणविभ-
क्तिराकाङ्क्षामत्याट्कमं युक्तमिति धेयं ।

प्रहृष्टयस्तांश्चैदृकावन्ध्यान्वितनार्यबोधकत्वे सम्भवति तत्प-
रित्यागणानौचित्यादाच्च, 'यदेति, 'अभेदानुभववत्तादिति, अभेदात्
मंसंगतदा प्रकारतया बोधयतामुभयस्वीकारात् इत्यर्थः, 'विशेषण-

खान्वितविभक्तेरभेदार्थकत्वं अतो विशेषण-विशेष्यभा-
वानुभावकत्वं तत्पदयोः, न परस्परं विना । दार-
मित्यवाध्याहारं विना प्रतियोग्यलाभात् न स्वार्थो-

चित्तेति, विशेष्य-विशेषणवाचकपदोत्तरप्रथमा-द्वितीयादेरित्यर्थः,
'विशेषण-विशेष्यभावेति परस्परं विशेष्य-विशेषणभावेन स्वार्थता-
वच्छेदकावच्छिन्नानुभवजनकत्वमित्यर्थः, 'तत्पदयोरित्यनन्तरं द्वे-
विशेषणवाचकपद-तदुत्तरविभक्तावोरित्यर्थः, 'न परस्परं विनेति
न स्वार्थतावच्छेदकावच्छिन्नयोः परस्परं विशेष्य-विशेषणभावं वि-
नानुभवजनकत्वमित्यर्थः, इत्यस्य नीलघट इत्यादावेकमवचीलरान्
नादृशनीलाभेदवाच्यः^(१) एको घट इत्यन्वयबोध इति भावः ।
ननु इत्यादिविशेष्यकानुकूलनादिष्वसंगकानयनादिप्रकारकशब्द-
बोधं प्रत्यानयनादिपदे त्यादिपदत्वस्यैवाकाङ्क्षात्वे केवलं दार-
मित्युक्तावपि आनयनकृत्यादिरूपार्थाध्याहारात् दारकर्षकानयना-
नुकूलकृतिमान् इत्यन्वयबोधः कथं स्यादघटः कर्मत्वमित्यादाविव-
धाविविशेषणभामयीविरहादित्यत आह, 'दारमित्यपेति, 'अधा-
हारं विनेति आनयनीत्यादिपदाध्याहारं विना, 'न स्वार्थेति न
दारकर्षकानयनानुकूलकृतिमान् इत्यन्वयबोधजनकत्वमित्यर्थः, अथ
हेतुमाह, 'प्रतियोग्यलाभादिति, कारणीभूतान्वयप्रतियोग्यपक्षिते-
रभावादित्यर्थः, इत्या पदजन्यपदार्थोपक्षितेः शब्दबुद्धौ हेतुवा-
दिति भावः । ननु स्वर्गकामो वजेतेत्यादौ स्वर्गकामश्च कार्श्यायाग-

(१) एकत्वतन्मौलाभेदवाचेति ल० ।

नयानुभावकत्वं, विश्वजिता यजेतेत्यत्र ममेदं कार्य-
मिति प्रवर्त्तकतात्पर्यविषयज्ञानं नाधिकारिणं विनेति
तदाकाङ्क्षा ।

यद्वा कर्तुरिवाधिकारिणोऽपि आश्लेषादेव लाभ-

इति प्रतीतेः स्वर्गकामस्य यजेतेत्यादौ च तदप्रतीतेयं विध्युपपत्त्याप-
कार्यत्वेन सच स्वर्गकामान्वये स्वर्गकामादिपदे आदिपदत्वमेव
आकाङ्क्षा वाच्या तथाच विश्वजिता यजेतेत्यादौ स्वर्गकामरूपा-
याध्याहारात् कथं तावृणान्वयबोधः आकाङ्क्षाविरहादित्यत आह,
'विश्वजितेति, 'ममेदमिति स्वर्गकाममेदं इति साध्यमित्याकारक-
मित्यर्थः, 'प्रवर्त्तकेति, प्रवर्त्तकतात्पर्यविषयीभूतं ज्ञानमित्यर्थः,
'नाधिकारिणं विनेति, प्रथमान्तस्वर्गकामपदाध्याहारं विनेत्यर्थः,
'तदाकाङ्क्षेति, तथाकाङ्क्षाज्ञानमित्यर्थः, अख्येवेति शेषः । 'कर्तु-
रिवेति यच्च पठतीतिपदमात्रं प्रयुक्तं न तु चैव इत्यादि तच्च
यथा पाक-कृत्योरन्यवबोधान्तरमनुमानाद्यैवादि कर्तृविशेषकान्वय-
बोधस्तथेत्यर्थः, 'अधिकारिणोऽपि' विश्वजितेत्यादौ स्वर्गकामाद्यापि,
'आश्लेषादेव' अनुमानादेव, अनुमानं व्याप्तिज्ञानं, तेन 'किन्वानु-
मानिक इति शब्दस्य न पौनरुक्त्यं, 'लाभः' विध्यर्थकार्यत्वेऽप्यवबोधः,
'तदन्वयः' विध्यर्थकार्यत्वे तदन्वयः, 'अनुमानिकः' अनुमितिरूपः,
यदा 'लाभः' उपपत्तिरिति । ननु स्वर्गकामस्यानुमानत उपपत्तितावपि
कार्यत्वेन सच तदन्वयः शब्दप्रतिपाद्य एवेति न दोषस्तदन्वय-

इति तदन्वयो न शाब्दः किन्त्वानुमानिकः, गौण-
लाक्षणिकयोरननुभावकत्वपक्षे तदुपस्थापितस्याधा-

इत्यत आह, 'इति तदन्वय इति स्वर्गकामस्याचेपास्त्राभेऽपि पद-
जन्यपदार्थोपस्थितेरभावाच्च तदन्वयः शाब्द इत्यर्थः, तथाच तथा-
काङ्क्षाविरहेऽपि न वृत्तिः इति भावः । ननु चन्द्रे तिलकं गङ्गायां
घोष इत्यादौ सप्तम्यर्थाधेयत्वविशेष्यक-निरूपितत्वसंस्पर्शक-मुख-
तीरादिगौण-लाक्षणिकार्थप्रकारकान्वयबोधं प्रति चन्द्र-गङ्गादिपदे
सप्तम्यादिविभक्तिमत्त्वमाकाङ्क्षा तथोक्तलक्षणमव्याप्तं गौण-लाक्षणिक-
पदविषयकज्ञानयोगेण-लाक्षणिकपदोपस्थापितार्थविषयकशाब्दानु-
भवं प्रत्यक्षमकलेभ सप्तम्यादिविभक्तिप्रकारक-चन्द्र-गङ्गादिपदविशे-
ष्यकज्ञानाभावस्य तादृशान्वयबुद्ध्यभावाप्रयोजकत्वात् कारणाभावस्यैव
कार्याभावप्रयोजकत्वादित्यत आह, 'गौण-लाक्षणिकयोरिति, गौण-
लाक्षणिकपदज्ञानयोरित्यर्थः, सादृशात्मकप्रत्यक्षमन्वयो गौणी
वृत्तिः तदितरसम्बन्धो लक्षणा, 'अननुभावकत्वपक्षे' अननुभावक-
त्वाभावपक्षेऽपि, 'तदुपस्थापितस्य नानुभावकत्वं' तदुपस्थापितस्यानु-
भवाविषयत्वाभावः, तदुपस्थापितविषयकानुभवाभाव इति यावत्,
'इतरपदं विनेति चन्द्र-गङ्गादिगौण-लाक्षणिकपदविशेष्यक-सप्तम्या-
दिरूपेतरपदप्रकारकोपस्थितिव्यतिरेकप्रयुक्त इत्यर्थः, गौण-लाच-
णिकयोरननुभावकत्ववादिनापि मुख-तीरादिगौण-लाक्षणिकार्थ-
प्रकारक-निरूपितत्वादिसंस्पर्शकाधेयत्वविशेष्यकशाब्दानुभवं प्रति चन्द्र-
गङ्गादिपदे सप्तम्यादिविभक्तिमत्त्वरूपानुपूर्वीविशेषज्ञानस्य हेतुता-

हृतस्येवेतरपदं विना^(१) नानुभावकत्वं । घटः कर्मत्वं

भ्युपगमात् चन्द्रनिष्ठत्वं गङ्गानिष्ठत्वं इत्यादौ तादृशान्वयबोधाभा-
वात् । न चैवं गौण-साक्षणिकयोर्नानुभावकत्वमित्यस्य कोऽर्थ इति
वाच्यं । शब्दानुभवं प्रति पदज्ञानस्य कार्य-कारणभावो न तावद्-
वृत्तिसम्बन्धेन तत्प्रकारकपदज्ञानत्वेन तच्छाब्दबुद्धित्वेन, वृत्तेः शक्ति-
लक्षणात्यतरूपतया तेन रूपेण हेतुत्वे गौरवादपि तु लक्षणा-
भेदेऽप्युक्तं शक्तेर्लघुतया शक्तिसम्बन्धेन तदन्वयप्रतियोगिप्रकारकपद-
ज्ञानत्वेन कारणता तच्छाब्दबुद्धित्वेन कार्यता गङ्गायां घोष इत्या-
दावपि शक्तिसम्बन्धेन तीरांश्वयप्रतियोगिप्रकारकपदज्ञानमस्यैव
आधेयत्वस्य तीरांश्वयप्रतियोगितया शक्तिसम्बन्धेनाधेयप्रकारक-
सप्तमीविभक्तिज्ञानस्यैव तथात्वादतो गौणौ लक्षणवृत्तिर्न पदज्ञा-
ननिष्ठशाब्दबोधकारणतायाः सामग्निकविषयतासम्बन्धेनावच्छेदिने-
त्येव तदर्थात्, न तु गौण-साक्षणिकपदविषयकज्ञानस्य न केनापि
रूपेण शब्दानुभवहेतुत्वमिति तदर्थः, तीरादिशक्तिसत्त्वेन भ्रमा-
त्मक-गङ्गादिपदज्ञानस्य तेनापि हेतुत्वाभ्युपगमादिति भावः । अत्र^(१)
समुचितं दृष्टान्तमाह, 'अथाहृतस्येवेति, शक्त्यपस्थापितस्य प्रवाहा-
दिरित्यर्थः, यथा शक्त्यपस्थापितप्रवाहादिविषयकानुभवाभावो गङ्गा-
दिपदविशेष्यकमपस्थादिरूपेतरपदप्रकारकज्ञानव्यतिरेकप्रयुक्तस्तथा
लक्षणोपस्थापिततीरादिविषयकानुभवाभावोऽपीत्यर्थः । ननु कर्म-

(१) तदुपस्थापितमप्यर्थमप्याहृतस्येवेतरपदं विनेति ख० । तदुपस्था-
पितायाध्यातव्यपदस्येवेतरपदं विनेति ख० । (१) अत्रापीति ग० ।

•आनयनं कृतिरित्यादौ अभेदेन नान्वयबोधोऽयोग्य-
त्वात् तत्तत्पदेभ्यस्तात्पर्यविषयतत्तत्पदार्थस्वरूपज्ञानञ्च
पदान्तरं विनैव । घटमानयतीत्येव भ्रमेण तथा-
न्वयतात्पर्येऽपि क्रिया-कारकभावेन नान्वयः, नाम-

त्वादिविशेषकाधेयत्वादिभेदसंसर्गक-घटादिप्रकारकान्वयबुद्धिं प्रत्येक
घटमित्याद्यानुपूर्व्यविशेषकाकाङ्क्षात्वात् घटः कर्मत्वमित्यादौ तादृ-
शशब्दबुद्धिर्माऽस्तु अभेदसंसर्गक च कुतो नान्वयबोध इत्यत आह,
'घटः कर्मत्वमिति, 'अयोग्यत्वात्' योग्यताज्ञानविरहात्, योग्यता-
असदशापान्तु भवत्येवेति भावः । ननु यदि तत्र न योग्यता तदा
तत्पदार्थोपस्थितिरेव कुत इत्यत आह, 'तत्तदिति, 'पदान्तरं
विनैवेति, का तु कथा योग्यताया इत्यर्थः^(१) । ननु आधेयत्वादि-
संसर्गक कर्मत्वादिविशेषक-घटादिप्रकारकशब्दबोधे घटमित्याद्या-
नुपूर्व्यविशेषकाकाङ्क्षत्वे घटः कर्मत्वमित्यादावपि कदाचित्ता-
दृशान्वयबोधे तात्पर्यदृशायां तादृशान्वयबोधो दृश्यते स कथ-
ञ्चादित्यत आह, 'घटमिति, 'अभेदेति अवयवार्थनेत्यर्थः, अभेदे
द्वितीया, तथाचायपार्थैतथान्वयतात्पर्येऽपीत्यर्थः, तदाक्यात् तथा-
न्वयबोधानुत्पत्त्या तदिच्छाया अवयवार्थत्वमिति भावः । 'क्रियेति
घटकर्मज्ञानयनानुसृतकृतिमानित्यन्वयबोधश्च कदापि नेत्यर्थः, अत्र
हेतुमाह, 'नामेति, यत इत्यादिः, 'अन्वयबोधे' अभेदातिरिक्त-

(१) घटादिभेदे यनुभारादिपदं विनैवेत्यर्थं, योग्यताया का कथा योग्य-
तापसत्वे पदार्थोपस्थितिं सुतयां नविध्यतीति भावः ।

विभक्ति-धात्वाख्यात-क्रिया-कारकपदानां अन्वयबोधे
तान्येव पदानि समर्थानि न तु तदर्थकानि पदान्त-
राणि । अग्निः करणत्वं औदनः कर्मता पाकः कृतिः
इष्टसाधनता इत्यादिपदेभ्यः अग्निर्नौदनं पचेत्येव
अन्वयावोधात्, अग्निकरणकौदनकर्मकपाकविषयक-
कृतिरिष्टसाधनं इति तु वाक्यं न पदं, अतएव द्वार-

मन्वन्नेन स्वार्थान्वयबोधे, 'तान्येव पदानि' नामादिपदसमभिव्याहृत-
विभक्त्यादिरूपाण्येव पदानि, 'समर्थानि' स्वरूपयोग्यानि । नन्वत्र किं
प्रमाणं इत्यत आह, 'अग्निरिति, 'कृतिरिष्टसाधनतेति, कृतौष्ट-
साधनत्वं विध्यर्थः इत्येकदेशिमताभिप्रायेणेदं । ननु नाम-विभक्त्या-
घटानामभेदातिरिक्तमन्वन्नेनान्वयबोधे नामादिपदसमभिव्याहृत-
विभक्त्यादेरेव स्वरूपयोग्यत्वेऽग्निकरणकौदनकर्मकेत्यादावग्निर्नौदनं
पचेत्येवान्वयबोधः कथं स्यादित्यत आह, 'अग्निकरणकेति, 'इति
॥ वाच्यमिति इति च वाक्यमित्यर्थः, 'न पदं' ॥ तादृशार्थप्रत्या-
यकं, अग्निर्नौदनं पचेदित्यत्र हि अग्निर्निर्गन्तमन्वन्नेन विशेषणतया
इतीयार्थकरणत्वेऽप्येति, करणत्वञ्च निरूपकतामन्वन्नेन विशेषणतया
पाके, कार्यत्वम्^(१) इतीयार्थंते अग्निर्निर्गन्तमन्वन्नेन विशेषणतया
इतीयार्थकार्यत्वे,^(२) तद्याद्ययतामन्वन्नेन विशेषणतया पाके, एवमौदनं
निरुतामन्वन्नेन विशेषणतया इतीयार्थं कार्यत्वे, कार्यत्वञ्च निरू-

(१) मन्वन्नेति ख० ।

(२) इतीयार्थमन्वन्नेति ख० ।

मित्यत्र पिपेहिपदाध्याहारः, क्रियापदार्थस्यान्यत उप-

पकतासम्बन्धेन विशेषणतया पाके, पाकस्य विषयितासम्बन्धेन विशेषणतया विध्यर्थकतौ, तादृशपाकविषयकतौ च विधेरपान्तरमित्यसाधनत्वमाश्रयतासम्बन्धेन विशेषणतयाऽप्येति, अग्निकरणकैत्यादौ च अग्निपदस्याग्निनिष्ठे लक्षणा, करणपदस्य करणतानिरूपके लक्षणा, तदेकदेशे करणतायाश्चाग्निनिष्ठस्याभेदेनान्वयः, तादृशकरणतानिरूपकस्य तु लक्षण्या पाकपदार्थस्य पाकनिरूपितस्यैकदेशे पाकेऽभेदेनान्वयः, इवमोदनपदं ओदननिष्ठपरं, कर्मपदं कर्मतानिरूपके साधनिकं, तदेकदेशे कर्मतायाश्च ओदननिष्ठस्याभेदेनान्वयः, तादृशकर्मतानिरूपकस्य लक्षण्या पाकपदार्थस्य पाकनिरूपितस्य एकदेशे पाकेऽभेदेनान्वयः, तादृशनिरूपितस्य^(१) तु लक्षण्या विषयपदार्थस्य विषयिताश्रयस्यैकदेशे विषयितायामभेदेनान्वयः, विषयिताश्रयस्य तु कृतावभेदेनान्वयः, इष्टपदस्य इष्टनिरूपितपरं तस्य च साधनपदार्थैकदेशे साधनतायामभेदेनान्वयः, साधनस्य कृत्यादावभेदेनान्वयः, अमेदसम्बन्धेन एकदेशान्वयासहिष्णुतायाश्च विषयपदस्यैवाग्निनिष्ठकरणतानिरूपकौदननिष्ठकर्मतानिरूपकपाकविषयिणि लक्षणा, अन्यतु सर्व्वं तात्पर्य्यप्राप्तकं, तादृशविषयिणि कृतेरभेदेनान्वयः, इष्टपदमपि तात्पर्य्यप्राप्तकं, साधनपदस्येष्टसाधनपरं, तस्य च कृतावभेदेनान्वयः इति भावः। 'अतएवेति यतो नाम-धानाख्यातादिभिर्यादृशान्वयबोधो जन्यते तादृशान्वयबोधे तान्येव पदानि समर्थानि न तु पदान्तरापीत्यर्थः, 'क्रियापदार्थस्येति धातुर्थस्याविधानस्येत्यर्थः,

(१) पाकपदार्थस्य पाकनिरूपितस्येति ख० ।

स्थितौ अपि कारकानन्वयात् असामर्थ्यञ्च स्वभावात् ।
अनासन्नमपि आसन्नतादशायां आसन्नत्वभ्रमेण वा
अन्वयबोधसमर्थमेव । वज्रिना सिञ्चतीत्यत्र क्रि-
या-कारकपदयोरन्वयबोधे सामर्थ्येऽपि अयोग्यताज्ञानं

‘अन्यतः’ धातुं विना, ‘कारकेति कर्मत्वान्वयामस्यवादित्यर्थः । ननु
पदत्वाविशेषेऽपि किञ्चिदेव स्वरूपयोगं किञ्चिन्नेत्यत्र किं निया-
मकमित्यत आह, ‘असामर्थ्यञ्चेति, स्वरूपायोग्यत्वञ्चेत्यर्थः, ‘स्वभा-
वात्’ तदामुपूर्वीं विशेषरूपाकाङ्क्षात्मकस्वरूपयोयोग्यतावच्छेदक-
धर्मविरहात् । नयेवमनामघस्यापि स्वरूपायोग्यत्वादेव शाब्दबो-
धाजनकलोपपत्तेः किमासन्तेः पृथक् हेतुत्वेनेत्यत आह, ‘अनासन्न-
मपीति व्यवहितोच्चरितमपीत्यर्थः, ‘आसन्नतादशायां’ अव्यवधाने-
नान्वयप्रतियोग्युपस्थितिदशायां, इदञ्चाश्वयप्रतियोग्युपस्थित्यव्यव-
धानस्य स्वरूपसमीहेतुनपक्षे, तज्ज्ञानस्य हेतुत्वपक्षे त्वाह, ‘आस-
न्नत्वभ्रमेण चेति, ‘अन्वयबोधसमर्थमेवेति अन्वयबोधोपधायकनेपे-
त्यर्थः, तथाच तस्य स्वरूपायोग्यत्वे ततः कदापि फलोपधानं न
स्यादिति भावः । ननु नाम-विभक्ति-धाताख्यात-क्रिया-कारकप-
दार्थानामभेदातिरिक्तमन्वेतान्वयबोधे नामादिममभिव्याहृतविभ-
क्तादीनां स्वरूपयोग्यत्वे वज्रिना सिञ्चतीत्यत्र कुतो न तादृशान्व-
यबोध-इत्यत आह, ‘वज्रिनेति, ‘सामर्थ्येऽपि’ स्वरूपयोग्यत्वेऽपि,
‘अयोग्यताज्ञानं’ अयोग्यतानित्ययः, ‘अतएव’ अयोग्येऽपि स्वरूपयो-
ग्यत्वमत्वादेव । ननु योग्यताभ्रमदशायां स्वरूपयोग्यताभ्रमादेवाश्वय-

प्रतिबन्धकं दाहे समर्थस्याप्यग्नेर्मांशिरिव । अतएव
योग्यताधमात् प्रतिबन्धकाभावे ततोऽध्यन्वयबोधः ।
नहि स्वभावतोऽसमर्थं आरोपितसामर्थ्यं वा दहति
पचति वेति, प्रकृते तु पदार्थस्वरूपज्ञानं न तन्वय-
भ्रमोऽपि । पुरुषपदं विनापि राज्ञ इत्यस्य पुत्रेण समं
स्वार्थान्वयानुभायकत्वं इति न तदाकाङ्क्षा ।

बोध इत्यत आह, 'न ह्येति, 'स्वभावतोऽसमर्थं' वस्तुगत्या अज-
नकं, 'आरोपितसामर्थ्यं' आरोपितजनकताकं । ननु घटः कर्मल-
मित्यादेः स्वरूपधोम्यत्वे तत्र शाब्दप्रमाणतुत्यादेऽपि कश्चिच्छाब्दभ्रमो
जायत इव स कथं भ्यादित्यत आह, 'प्रकृते त्विति, घटः कर्म
लमित्यादावित्यर्थः । नन्वेवमजनितान्वयबोधजनकत्वस्य आकाङ्क्षा-
विरहादयमेतीत्यादौ राज-पुत्रयोरन्वयबोधामन्तरं द्वितीयचरे
राज-पुरुषयोरन्वयबोधापत्तिराकाङ्क्षामत्वात् पुरुषविशेषक-राज-
प्रकारकान्वयबोधस्यजनितत्वादनुमितौ सिद्धेरिव समानाकारक-
शाब्दबोधस्य प्रतिबन्धकताया अपि तत्र वक्तुमशक्यमादित्यत आह,
'पुरुषपदं विनापीति पुरुषविशेषकराजप्रकारकान्वयबुद्ध्यजनकत्वे-
ऽपीत्यर्थः, 'स्वार्थान्वयानुभायकत्वं' जनितस्वार्थानुभावकत्वं, 'न तदा-
काङ्क्षेति न तदाकाङ्क्षेत्यर्थः, राज-पुरुषयोरन्वयबोधजनिकेति शेषः ।
तत्पदजन्यशाब्दबोधे तत्पदजन्यशाब्दबोधसामान्यत्वेव प्रतिबन्धक-
तादिति भावः ।

यद्वा चयाणां स्मरणेऽजनितान्वयबोधदशार्थां पुरु-
षान्वये तात्पर्याभावात् नान्वयबोध इत्यग्रेऽपि तथा ।
न च पुत्रस्योत्पत्त्याकाङ्क्षत्वात् तेनैवान्वयबोध इति
वाच्यं । तात्पर्यवशात् पुरुषेणैव^(१) प्रथममन्वयबोधात् ।
अतएवान्वयबोधसमर्थत्वे सति अजनिततात्पर्यविष-

यत्वेन राज-पुत्रयोरन्वयबोधोत्तरं तात्पर्यभ्रमेऽपि राज-पुत्र-
योरन्वयबोधो न स्यात् प्रतिबन्धकमत्तादित्यस्येराह, 'यदेति,
'चयाणां' 'राज-पुत्र-पुरुषैतत्चयाणां, 'अजनितेति पुत्रेण सम-
मजनितान्वयबोधदशायामित्यर्थः, 'तात्पर्याभावात्' तात्पर्यनिश्चया-
भावादेव, 'अग्रेऽपि' पुत्रेण सममन्वयबोधे जनितेऽपि, 'तथा' पुत्र-
षान्वये तात्पर्यनिश्चयाभावादेव नान्वयबोधः, तात्पर्यनिश्चयमन्वे
भवत्येवेति भावः । ननु पुत्रेण सममजनितान्वयबोधदशार्थां प्रथमं
पुरुषेण सममन्वयधीनं भवति किन्तु पुत्रेणैव तत्र पुत्रस्योत्पत्त्याका-
ङ्क्षमेव बीजं न तु तात्पर्यज्ञान-नदिरहौ निबन्धने इत्याशङ्कते,
'न चेति, 'उत्पत्त्याकाङ्क्षत्वात्' समबन्धिकत्वात्, समबन्धिकमन्वे
समन्युपस्थितिनियतोपस्थितिकत्वं, भवति हि रुजन्तपुंस्त्वादिरूपं
पुत्रत्वादिकं राजादिघटितमिति भावः^(२) । 'तात्पर्यवशात्' ता-
त्पर्यज्ञानवशात्, 'पुरुषेणैव' कचिदित्यादिः, कचित्तथैव पाठः,
तथास्योत्पत्त्याकाङ्क्षा व्यभिचारिणीति भावः । 'अत एवेति' श्रु-
त्यन्तान्तरिः, अयमेतौत्यादौ राज-पुत्रयोरन्वयबोधानन्तरं राज-

(१) एवमित्यर्थेति क० ।

(२) राजादिघटितमित्यर्थः ।

यान्वयबोधत्वमाकाङ्क्षेति केचित् । प्रकृति-प्रत्ययाभा-

पुरुषयोरन्वयबोधवारणायैवेत्यर्थः, अन्वयबोधसमर्थत्वे सतीति तद्वि-
शेष्यक-तत्प्रकारक-तत्संभर्गकान्वयबुद्धिजनकत्वे सतीत्यर्थः, 'आकाङ्क्षा'
तद्विशेष्यक-तत्प्रकारक-तत्संभर्गकान्वयबोधे आकाङ्क्षा, अथ सत्यन्ते
घटः कर्मत्वमित्यादिनिरासः, अनुकृतावच्छेदकस्तु तत्तदानुपूर्वी-
विशेषविशिष्टत्वमेव, 'अजनितेत्यादिना' राजपुरुषान्वयबुद्धिमापता-
त्यर्थेऽयमेतौत्यादौ राज-पुरुषयोरन्वयबोधानन्तरं राज-पुरुषयो-
रन्वयबोधनिरासः, राजपुरुषान्वयबोधमापतात्यर्थेऽयमेतौत्यादौ
तात्पर्यभ्रमेण राज-पुरुषयोरन्वयबोधे जातेऽपि राज-पुरुषयोरन्वय-
बोधे आकाङ्क्षासम्बन्धनाय तात्पर्यविषयेत्यन्वयबोधविशेषणं । न
चैवमस्माद्राज-पुरुषयोरन्वयबुद्धिः राज-पुरुषयोरन्वयबुद्धिश्च भव-
न्नितीच्छयोहरितेऽयमेतौत्यादौ तात्पर्यपक्षपौष्पाप्यक्रमेण राज-
पुरुषयोरन्वयबोधानन्तरं राज-पुरुषयोरन्वयबोधेऽपि आकाङ्क्षा न
स्यात्, एवं घटमानयेत्यादौ यजुः कृमिकृशाब्दबोधद्वयेच्छायांमपि
शाब्दबोधद्वये आकाङ्क्षा न स्यादिति वाच्यं । 'अजनितेत्यादिना'
तत्कालीन-तत्पुरुषोद्य-स्वजनितपक्षाग्रयत्किञ्चित्तात्पर्यविषयताव-
च्छेदकत्वम् विवक्षितत्वात् तत्कालीनत्व-तत्पुरुषोद्यत्वयोः स्वजनित-
त्वविशेषणतात्कालान्तरे पुरुषान्तरे वा तादृशशाब्दबोधजननेऽपि
न घटति, तत्कालपदं पक्षीभूतशाब्दबोधाद्यवहितपूर्वक्षणपरं । न
चैवं तादृशममृषाजन्ततात्पर्येऽयमेतौत्यादौ राज-पुरुषयोरन्वय-
बोधोत्तरं राज-पुरुषयोरन्वयबोधसमये राज-पुरुषोरपि पुनरन्वय-

बोधोपत्तिरिति वाच्यं । खण्डनाकार्यबोधोत्तरं खण्डनाकार्य-
घटितमहावाक्यार्थबोधवदिष्टत्वात्, तात्पर्यविषयत्वञ्च वक्तु-तदितर-
धाधारणप्रकृतपदजन्यत्वप्रकारकेष्टाविषयत्वं तेन शुक्लादिवाक्यस्थले
भगवत्तात्पर्यमादायाकाङ्क्षासौख्यं । न चैवं राजपुत्रान्वयबुद्धि-
भाषतात्पर्यकेऽयमेतौत्वादौ राज-पुत्रयोरन्वयबोधानन्तरमपि राज-
पुत्रयोरन्वयबोधे आकाङ्क्षापत्तिः भगवत्तात्पर्यस्य राज-पुत्रान्वय-
बोधेऽपि सत्त्वादिति वाच्यं । तदाह्येन राज-पुत्रयोरन्वयबो-
धाननमात्तदाक्यजन्यत्वप्रकारकभगवदिष्टत्वात् राजपुत्रान्वयबोधे
विरहात् भगवदिष्टत्वात् अप्रयार्थत्वाभावनियमात् । न च तेनैव
वाक्येन पुत्रयान्तरस्य काष्ठान्तरे तन्मैव वा पुत्रस्य राजपुत्रा-
न्वयबोधजननात् तदाक्यजन्यत्वप्रकारकभगवदिष्टत्वात् अपि राज-
पुत्रान्वयबोधे समान इति वाच्यं । यत्र तस्मादेव वाक्यात् पुत्रया-
न्तरस्य काष्ठान्तरे तन्मैव वा पुत्रस्य राज-पुत्रयोरन्वयबोधस्तत्र
राज-पुत्रयोरन्वयबोधोत्तरमपि राज-पुत्रान्वयबोधे आकाङ्क्षा-
जन्य इष्टत्वात्, राज-पुत्रयोरन्वयबोधाभावस्य सतोऽपि राज-
पुत्रान्वयबोधे भगवत्तात्पर्यस्य तदानीं ज्ञानाभावेन तात्पर्यघटि-
तकाङ्क्षानविरहादथ वा तस्मादाकाङ्क्षादिदानीमेतस्य पुत्रस्य
तदिष्टेयक-एतन्नकारकावयवबुद्धिर्भवन्निष्कारकं . तत्कालीनत्व-
तत्पुत्रधीर्यत्वप्रकारकं तात्पर्यमत्र घटकमिति नोत्तरोपः । न च
तेषां यत्र वक्तुः राजपुत्रान्वयबुद्धिमात्रे तात्पर्यं श्रोतुदानीन-
पुत्रयान्तरस्य वा, राजपुत्रान्वयबोधेऽपि तात्पर्यं तत्र राजपुत्रा-
न्वयबोधानन्तरमपि राजपुत्रान्वयबोधे आकाङ्क्षापत्तिरिति वाच्यं ।

मन्वयबोधे जनितेऽपि वाक्यैकवाक्यतावत्क्रिया-कारक-
पदयोरजनितान्वयबोधत्वमाकाङ्क्षा ।

इष्टमात् तदानीं श्रोतुस्त्वमीनपुरुषस्य वा राजपुरुषान्वये
तात्पर्यमादाय निरुक्ताकाङ्क्षाज्ञानसत्त्वे शाब्दबोधस्याप्यभ्युपगमात् ।
वस्तुतस्तु वस्तुतात्पर्यमेवात्र घटकं शुकादिवाक्यस्थले च तात्पर्य-
घटिताकाङ्क्षाभ्रमाच्छाब्दबोधः विशेषदर्शिनान्तु ततः शाब्दबोधे
मानाभावात् अन्यथा तात्पर्यज्ञानमेव कुतः शाब्दधीहेतुर्भूतात्प-
र्यज्ञानस्य शाब्दधीहेतुत्वे शुकादिवाक्यस्थले व्यभिचारात् वस्तु-तदि-
तरमाधारणतात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे च श्रोतुस्त्वमीनपुरुषस्य वा
तात्पर्यज्ञानमादायातिप्रसङ्गात् । न चैवं घटः कर्मत्वमित्यादां-
वपि सत्यन्तदलभ्यमादूघटवृत्तिः कर्मत्वमित्याद्यन्वयबोधापत्तिरिति
वाच्यं । घटः कर्मत्वमित्याद्यानुपूर्व्यां घटवृत्तिकर्मत्वमित्याद्यन्वय-
वृत्तिजनकताज्ञानात्मकविपरोतव्युत्पत्तिमतस्ततोऽपि तादृशशाब्द-
बोधेष्टत्वात् इति भावः । ननु घटमानयेत्यादिवाक्यं कदापिदूघट-
वत्कर्मत्वमित्यवान्तरवाक्यार्थज्ञानं जगयित्वापि घटकर्मकानयनानु-
कूलवृत्तिमानित्यन्वयबोधं जगयति तत्केचित्तुमते कथं स्यात् अज-
नितान्वयबोधकत्वरूपाकाङ्क्षाविरहादित्यत आहं, 'प्रकृतीति, 'अन्वय-
बोधे' अत्रान्तरवाक्यार्थबोधे, 'वाक्यैकेति एकवाक्यतापञ्चत्रांकादय-
वदित्यर्थः, 'क्रिया-कारकपदयोरिति 'अन्वयबोध इत्यनेनान्वयः,
'अजनितेति तात्पर्यविषयेति शेषः, स्वजनितपण्यज्ञघटकर्मकान-
यनानुकूलवृत्तिमानित्याकारकबोधत्वरूपयत्किञ्चित्तात्पर्यविषयता-

नव्यास्तु^(१) पदविशेषजन्यपदार्थोपस्थितिः घटः

वच्छेदककल्पकाङ्क्षास्त्येवेत्यर्थः, अथ केचिदित्यमरमोक्षावन्तं, त-
द्दीजन्तु स्रजनितापय्याप्तयत्किञ्चित्तात्पर्यविषयतावच्छेदकत्वांशज्ञा-
नस्य शाब्दधीहेतुत्वे मानाभावः राजपुष्पान्वयबुद्धिमात्रतात्पर्यने-
ष्ट्यमेतौत्यादौ राज-पुष्पयोरन्वयबोधानन्तरं राज-पुष्पयोरन्वय-
बोधाभावन्य तात्पर्यज्ञानाभावाद्देव समावात् अन्यथा तदंशज्ञानस्य
हेतुत्वपक्षेऽपि राज-पुष्पान्वयबुद्ध्युत्पत्तिसमये राजपुष्पान्वयबोधस्य
दुर्भारत्वात् विनश्यदव्ययतादृशज्ञानमादाय राज-पुष्पयोरन्वय-
बोधानन्तरमपि राज-पुष्पयोरन्वयबोधस्य दुर्भारत्वात् । न च
तदंशज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि घटमानयेत्यादौ समानाकारधारावाहिक-
शाब्दबोधापत्तिरिति वाच्यं । धारावाहिकप्रत्यक्षवद्धारवाहिक-
शाब्दबोधस्यापीष्टत्वात् । अस्तु वा अतुमितौ समानाकारसिद्धेरिव
शाब्दबोधेऽपि क्रमिकशाब्दबोधद्वयेष्वाविरहविशिष्टशाब्दधियोवि-
रोधित्वं लाभवात् अन्यथा तदंशज्ञानस्य हेतुत्वपक्षेऽपि विनश्य-
दव्ययतदंशज्ञानमादाय क्रमिकशाब्दबोधद्वयस्य दुर्भारत्वात् । किञ्च
जनिताम्बयबोधकत्वज्ञानमस्येऽपि लोकादौ पुनरनुमन्धानेनाभ्यास-
कामस्यान्वयबोधदर्शनात्तत्तदनुमन्धानजन्यशाब्दबोधि तत्तदनुमन्धान-
निष्ठाजनिताम्बयबोधकत्वज्ञानं कारणं वाच्यं^(२) इति मद्गौरव-

(१) नवोनाम्निति क० ।

(२) तत्तदनुमन्धाननिष्ठाजनिताम्बयबोधकत्वज्ञानमेव कारणमिति क० ।

कर्मत्वं आनयनं लुतिरित्येवम्बिधपदाजन्यपदार्थोप-
स्थितिर्बो आसत्तिरन्वयबोधाङ्गमित्यासत्त्वभावादेव-
स्विधशब्दान्त्वयबोधः त्वयाप्येवम्बिधपदार्थोपस्थिते-

मित्यपि बोध्यः^(१) । 'पदविशेषेति घटमानयेत्याद्यानुपूर्वीविशेषघट-
कौभूततत्तद्वटपदान्पदादिजन्यघट-कर्मत्वाद्युपस्थितिरित्यर्थः । नन्वे-
वंमयनसुगमवाङ्मयं कारणतावच्छेदकगौरवं पुनरधिकं साधवाद्-
घटमानयेत्याद्यानुपूर्वीविशेषज्ञानस्यैव हेतुत्वौचित्यात् । न च तत्पद-
जन्यपदार्थोपस्थितेः पृथक्कारणत्वस्यावगन्तव्यत्वादगौरवमिति वाच्यं ।
घटं कलममित्यादिप्रत्येकानुपूर्वीघटकतत्तत्पदव्यक्तिभेदेन कार्य-का-
रणभाववाङ्मयं कारणतावच्छेदकगौरवस्यापेक्ष्य घटादिशब्दबोधमात्रं
मतिं दृष्ट्वा शब्दजन्यघटाद्युपस्थितित्वेन कार्य-कारणभावैक्यकल्पनाया-
एव लघुत्वादित्यमरभादाह, 'घट. कर्मलमित्यादि, 'पदार्थोपस्थितिः'
घट-कर्मत्वाद्युपस्थितिः, इत्यस्य भेदकूटस्य कारणतावच्छेदत्वाद्वटं
कलममित्यादिसकलानुपूर्वीसाधारण एक एव कार्य-कारणभाव-
इति भावः । अत्र दृष्ट्वा शब्दजन्यत्वेन पदार्थोपस्थितिर्विशेषणीया
तेन यथाकथञ्चित्पदार्थोपस्थितिमादाय नातिप्रसङ्गः । अर्थाधा-
रवादिनये तु यथाश्रुतमेव साधु । 'अन्वयबीधाङ्गमिति कर्मत्वा-
दिविशेषक-घटादिप्रकारकान्वयबोधाङ्गमित्यर्थः । न चैवं द्वितीया-
पद-कर्मलपदोभयगोचरमगूढालम्बनेन यत्र कर्मलोपस्थितिस्तत्राप्य-
न्वयबोधो न स्यादिति वाच्यं । तादृशविभक्तिज्ञानाजन्या या कर्म-

(१) इत्यादि धेवमिति क० ।

आकाङ्क्षाहेतुत्वेनावश्यमभ्युपेयत्वात्, जनितान्वयबो-
धात् नान्वयान्तरबोधः तात्पर्यभावादित्याकाङ्क्षायाः
कारणत्वंमेव नास्ति, किन्तु स्वजनकोपस्थितेः परि-
चायकत्वमात्रमिति ।

लादिपदजन्योपस्थितिः तदन्योपस्थितित्वेन हेतुत्वस्य विवक्षितत्वात्,
'एवम्विधाशब्दादिति घटः कर्मत्वमित्यादिस्वरूपायोग्यशब्दादित्यर्थः,
'आकाङ्क्षाहेतुत्वेनेति आकाङ्क्षानियमसहकारित्वेनेत्यर्थः, अन्यथा-
ऽऽद्योतामादिपदशक्तिकस्य घटमित्यादिनियमवतरो घटः कर्मत्व-
मित्यादेर्यट-कर्मत्वाद्युपस्थितौ तथान्वयबोधस्य दुर्भारत्वापत्तेरिति
भावः । 'जनितान्वयबोधादिति अयमेतीत्यादौ पुनश्च जनितान्वय-
बोधाद्वाजपदादित्यर्थः, 'नान्वयान्तरबोध इति न पुनरेणान्वयबोध-
इत्युर्थः, भवन्मत्त एवेतिशेषः, 'तात्पर्यभावादिति तात्पर्यज्ञाना-
भावादित्यर्थः, एवं धारावाहिकममाकाकारशब्दबुद्ध्यापि भवदुक्तैव
गतिरिति भावः । 'आकाङ्क्षायाः' आकाङ्क्षाज्ञानस्य, 'स्वजनकोप-
स्थितेः' शब्दबोधजनकोपस्थितेः । अत्र 'नया इत्यम्बरमोक्षावनं,
तदीजन्तु भेदकृतामां विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमकाभावात्
रास्तरानन्तकार्य-कारणभावप्रसङ्गः, अन्यथा घटादिपदवदनुच्चार-
पदादिनियमन्तरहितं यदूच्यते तदन्यत्वेनैव साधवात् हेतुत्वो-
चितात् सत्या घट-कर्मत्वाद्युपस्थितेर्थापारत्वाच्च नातिप्रसङ्गशब्दा-
पीति दिक् ।

इति श्रीमद्भक्तेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणी
 शब्दाख्यतुरीयखण्डे शब्दाकाङ्क्षावादसिद्धान्तः ।
 समाप्तोऽयमाकाङ्क्षावादः ॥

इति श्रीमपुराणायतर्कवागीश्वरविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
 शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये शब्दाकाङ्क्षावादरहस्यम् ॥
 समाप्तमाकाङ्क्षावादरहस्यम् ॥

अथ योग्यतावादः ।

—•••••—

• ननु का योग्यता,^(१) न तावत् सजातीयेऽन्वयदर्शनं,

• अथ योग्यतावादरहस्यं ।

आकाङ्क्षां निरूप्य योग्यतां निरूपयितुं इच्छति, 'ननु केति,^(२) आकाङ्क्षादिकं सहकारोति यत् पूर्वमुक्तं तथादिपदपाद्या योग्यता केत्यर्थः, अथ शाब्दबोधलक्षणैककार्यामुकुलत्वमेव सन्नतिरिति भावः । 'सजातीयेति, तत्सजातीये तत्सजातीयस्यान्वयदर्शनं संमर्ग-नियमस्तत्र तच्छब्दमुद्धौ योग्यतेत्यर्थः, अस्ति च पथसा मिश्रती-त्यादौ प्रकृतसेकसजातीये पथोऽन्तरकरणकसेके प्रकृतपथःकरणकल-सजातीयस्य पथोऽन्तरकरणकलस्य संमर्गनियमः, वञ्चिता मिश्रती-त्यादौ तु सेकसजातीये कापि सेके वञ्चिकरणकलसजातीयस्य कस्यापि वञ्चिकरणकलस्य संमर्गनियमो नास्ति बाधितत्वात् । न च तत्र तत्संमर्गनियमस्तत्र तच्छब्दबोधे योग्यता इत्येव मन्यक् किं सजातीयत्वपर्यन्तनिवेगेनेति बाध्यं । गेहवृत्तिघटो नील इत्यादौ गेहवृत्तिघटव्यक्तौ तन्नीलव्यक्तेः शाब्दबोधानुपपत्तेः शाब्दबोधपूर्वं तद्वटव्यक्तौ तन्नीलव्यक्तेः संमर्गनियमाभावात्, सजातीयत्वोपादाने तु तद्वटसजातीये व्याज्यन्तरे तन्नीलव्यक्तिसजातीयस्य नीलव्यक्त्यन्तरस्य

(१) ननु केयं योग्यतेति स० ।

(२) ननु केयमिति क०, ख० ।

यथाकथञ्चित् साजात्यस्याव्यावर्तकत्वात् । पदार्थता-

संभर्गनिययो वर्तत एवेति न काप्यनुपपत्तिरिति भावः । अत्र
 येन केनापि धर्मेण साजात्यं विवक्षणीयं^(१) अन्वयितावच्छेदकधर्मेण
 वा,^(२) आद्ये तन्निष्ठधर्मावच्छिन्ने तन्निष्ठधर्मावच्छिन्नस्य संभर्गनि-
 ययस्य तच्छब्दबोधे योग्यतेति फलितार्थः, द्वितीये अन्वयिता-
 वच्छेदकत्वं सादृशधर्मावच्छिद्यस्य तस्य फलोभूतशब्दबोधविषयत्वं
 सादृशधर्मत्वं, तथा च तद्वर्णविशिष्टतद्दिग्बोधक-तद्वर्णविशिष्टतद्दि-
 ग्बोधकशब्दबोधे तद्वर्णरूपेण च कथञ्चित् तद्वर्णरूपेण च
 कथञ्चित् संभर्गनिययो योग्यतेति पर्यवसितार्थः । तत्र न प्रथम-
 इत्याह, 'यथेति, 'अव्यावर्तकत्वादिति वञ्चिता विद्यतीत्यादौ
 सेको न वञ्चिकरणक इति बाधनिययदृशायां शब्दबुद्धेरव्या-
 वर्तकत्वादित्यर्थः, सादृशबाधनिययस्येऽपि क्रिया वञ्चिकरणिका
 प्रमेयं वञ्चिकरणकं सेको द्रव्यकरणकः सेकः प्रमेयकरणकः
 सेकः प्रमेयवान् इत्याकारकस्य सेकनिष्ठधर्मावच्छिन्ने वञ्चिकरणत्व-
 निष्ठधर्मावच्छिन्नसंभर्गनिययस्य सम्भवात् । न च तदानीं सादृश-
 निययसम्भवेऽपि बाधनिययस्य प्रतिबन्धकत्वादेव माय्यबोध इति
 वाच्यं । तथा कथाविग्रहकत्वात्तदभाव एव हेतुरस्य किमेतस्या हेतु-

(१) विवक्षितमिति ख०, ग० ।

(२) यद्यजात्यस्य वाक्यार्थत्वात् पदार्थतावच्छेदकत्वाभावेन पदार्थता-
 वच्छेदकधर्मयोग्येऽप्यान्वयितावच्छेदकधर्मपर्यन्तानुधावनं ।

वच्छेदकेन साजात्यस्याद्यजातः पयः पिवतीत्यादावभा-
वात् वाक्यार्थस्यापूर्वत्वाच्च । नापि समभिव्याहृत-

त्वेनेति भावः^(१) । नान्य इत्याह, 'पदार्थतावच्छेदकेनेति, अन्वयि-
तावच्छेदकधर्मरूपेण तत्सजातीयेष्वप्ययितावच्छेदकधर्मरूपेण तत्स-
जातीयसंसर्गनिश्चयस्येत्यर्थः, 'अभावादिति, तत्र शाब्दबोधात् पू-
र्व्वमद्यजातलरूपेण क्वाप्यद्यजाते पयःपानकर्तृत्वस्वरूपेण पयःपान-
कर्तृत्वसंसर्गनिश्चयाभावादिति भावः । 'पदार्थतावच्छेदकेनेति' यथा-
द्युतस्तु न सङ्गच्छते पदार्थतावच्छेदकतंस्य प्रकृतपदार्थतावच्छेदक-
त्वस्य च बोधत्वात्प्राप्त्या तेन रूपेण साजात्यविवक्षणेऽपि वञ्चिता
मिच्छतीत्यादौ क्रिया वञ्चिकरणिका प्रमेयं वञ्चिकरणकं चैकौ
द्रव्यकरणक इत्यादिनिश्चयमादाय चैकः सकरणक इत्यादिनि-
श्चयमादाय चातिप्रसङ्गतादवस्थात् सन्दर्भविरोधापत्तेः अद्यजाते-
त्यादिप्रकृतद्रूपत्वमङ्गत्वापत्तेश्च प्रमेयत्व-मनुय्यत्वाद्याश्रयनिष्ठस्य नि-
ष्ठाप्रत्ययार्थतावच्छेदकाश्रयत्वादिः^(२) पदार्थतावच्छेदकत्वात्^(३) तेन
रूपेणाद्यजातसजातीये पयःपानकर्तृत्वसंसर्गनिश्चयस्य तथापि सत्त्वा-
दिति ध्येयं । दूषणान्तरमाह, 'वाक्यार्थमेति, पयसा मिच्छती-

(१) तथाच शब्दबुद्धौ वाच्यबुद्धेर्न प्रतिबन्धकत्वं किन्तु सत्त्वेन बाधभाव-
रूपमेवेत्यादिवाक्ये शाब्दबोध इति भावः ।

(२) प्रमेयत्व-मनुय्यत्वादिनिष्ठाप्रत्ययार्थतावच्छेदकाश्रयत्वादित्येति ख० ।

प्रमेयत्व-मनुय्यत्व-निष्ठाप्रत्ययार्थतावच्छेदकाश्रयत्वादित्येति ग० ।

(३) प्रमेयत्व-मनुय्यत्वाश्रयत्वादेः न तथातृत्तरक्तप्रत्ययार्थतावच्छेदकत्वादित्यर्थः ।

त्यादावपीत्यादिः, पयसा सिञ्चतीत्यादावपि वाक्यार्थस्य सेकता-
 वच्छिन्ने पयःकरणकत्वाद्यवच्छिन्नसंसर्गनिश्चयस्यापूर्वत्वाच्च सर्वत्र
 शाब्दबोधान् पूर्वमभावाच्चेत्यर्थः, तथाच पयसा सिञ्चतीत्यादावपि
 यदा तादृशनिश्चयो नास्ति तदापि शाब्दबोधस्यानुभवसिद्धता-
 श्चभिचार इति भावः । दूषणदयमिदं दर्शनपदस्य निश्चयपर-
 मभिप्रेत्य, संग्रह-निश्चयसाधारणज्ञानमात्रपरत्वे तु नैतद्दोषदयाव-
 काशः, अथजातेत्यादावप्यथजातत्वावच्छिन्ने पयःपात्रकर्तृत्वस्य संग्र-
 हात्मकसंसर्गज्ञानसम्भवात्, एवं पयसा सिञ्चतीत्यादावपि सेकः
 पयःकरणकत्वसंसर्गवानिति निश्चयविरहदशायां सेकः पयःकरणक-
 त्वसंसर्गवास्येति संग्रहात्मकसंसर्गज्ञानसम्भवात् । न च यदा
 तादृशसंग्रहोऽपि नास्ति तदापि तादृशशाब्दबोधाश्वभिचार इति
 वाच्यः । तदानीं शाब्दबोधाभिद्वे, अन्यथा तद्वर्णावच्छिन्ने तद्व-
 र्णावच्छिन्नवन्निरूपणनिष्कृतयोग्यतापक्षेऽपि अभिचारस्य दुर्वारत्वात् ।
 वस्तुतस्तु करकाभिप्रायप्रयुक्ते^(१) पयसा सिञ्चतीत्यादौ सेको न
 जन्तुत्वान्नयैतद्व्यक्तिकरणक इति सेके करकाकरणकत्वबाधनिश्चय-
 दशायामपि सेकतावच्छिन्ने जलुकरणकत्वप्रकारेण करकाकर-
 णकत्वान्वययोधापत्तिः, तादृशबाधनिश्चयदशायामपि सेकत्वरूपेण
 सेके जलकरणकत्वप्रकारेण जलकरणकत्वस्य भग्ननिश्चयभावात् ।
 न चेष्टापत्तिः, साग्रदायिकैस्तदानीं तादृशान्वयबोधस्वानुपगमा-
 दित्येव दूषणं, नव्यमते ॥ वक्ष्यमाणनिष्कृतयोग्यतापेक्षया गोरव-
 सेवाय दूषणमित्यवधेयः ।

(१) जलत्वप्रकारेण करकाबोधेऽप्युपदर्शित इत्यर्थः ।

वैश्वत्तु अथ योग्यतान्ते वज्रिना मिश्रतीत्यादौ सेको न
 वज्रिकरणक इति बाधनियमद्वारायां सेकतावच्छिन्ने वज्रिकर-
 णकत्वत्वरूपान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नसंसर्गज्ञानाद्यभवात् । सेकताव-
 च्छिन्ने वज्रिकरणकत्वत्वरूपविशिष्टधर्मांश्चयितावच्छेदकशब्दबो-
 धाम्बुदेऽपि विज्ञेये विज्ञेयमिति न्यायेन सेको वज्रिकरणक इति
 शब्दबोधो दुष्कारः, तत्र वज्रिल-करणत्वत्वादेः प्रत्येकधर्मस्यैवान्व-
 यितावच्छेदकतया यथोक्तबाधनियमत्वेऽपि सेकतावच्छिन्ने करण-
 त्वावच्छिन्नश्च करणत्वत्वावच्छिन्ने वज्रित्वावच्छिन्नश्च च संसर्ग-
 नियमसम्भवादित्याहुः । तदसत्, अन्वयितावच्छेदकत्वरूपेण सत्तरे
 न प्रवेशः परन्तु सेकतावच्छिन्ने करणत्वत्वरूपेण करणत्वं प्रकारः
 करणत्वत्वावच्छिन्ने वज्रित्वेन वज्रिः प्रकारः इत्याकारकशब्दपुद्धिं
 प्रति सेकतावच्छिन्ने वज्रिकरणकत्वत्वरूपविशिष्टधर्मावच्छिन्नसंसर्ग-
 ज्ञानं योग्यतेत्यादिकमेण सत्त्वं विवक्षितं, अतो विज्ञेये विज्ञेय-
 मिति न्यायेन विशिष्टैव वैशिष्ट्यमिति न्यायेन च सेको वज्रि-
 करणक इति शब्दबोधश्च यथोक्तबाधनियमत्वेऽप्यभवात् उभय-
 साधारण-वज्रिकरणकत्वत्वावच्छिन्नप्रकारताया एवोक्तकमेण सत्त्व-
 तावच्छेदके प्रवेशात् । न बोधयसाधारणविशिष्टप्रकारतायां
 भागाभाव इति वाच्यं । तथा सति रक्तदण्डवान् पुरुष इत्यादि-
 विशिष्टपुद्गो पुरुषो न रक्तदण्डावित्यादिबाधबुद्धेः प्रतिपक्षप्रति-
 पक्षभावद्वयापत्तेः वक्ष्यमाणनिष्कृतयोग्यतापक्षेऽप्युक्तदोषश्च दुष्का-
 रत्वापत्तेरिति दिक् ।

‘समभित्याहतेति प्रकृत्यर्थः, तदीयतत्संसर्गस्याप्यधर्मत्वं तत्त्वं

पदार्थसंसर्गव्याप्यधर्मवत्त्वं, वाक्यार्थस्यानुमेयत्वापत्तेः ।
न च वस्तुगत्या संसर्गव्याप्यो यो धर्मस्तद्वत्त्वं तच्च न
ज्ञातमुपयुज्यते इति नानुमेयः संसर्ग इति वाच्यम् ।
योग्यताभ्रमाच्छब्दभ्रमानुपपत्तेः । अतएवानन्वयनि-

सर्गेण तद्योग्यतेति कश्चित्तार्थः, 'वाक्यार्थस्येति एतत्संशयविरह-
स्तौयशाब्दबोधमात्रस्यैव पूर्वमेकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गस्यानुमाना-
पत्तेरित्यर्थः', एतत्संशयविरहस्तुले यच्च यच्च शाब्दबोधस्तत्र तथैव
शाब्दबोधात् पूर्वं एतन्निश्चयस्य त्रयाभ्युपगमात् व्याप्यवत्तानिश्चय-
मत्वेनानुमितिमामगौमत्वादिति भावः । 'संसर्गव्याप्येति, तदीय-
तत्संसर्गव्याप्येत्यर्थः, 'तद्वत्त्वमिति, तत्संसर्गेण तद्योग्यतेति शेषः ।
'योग्यताभ्रमादिति, इदञ्च शाब्दभ्रमानुपपत्तौ हेतुः^(१) वक्तिना
भिन्नतौत्यादौ यतो निरुक्तयोग्यताया भ्रमो ॥ तु स्वरूपमती वा
अतः शाब्दभ्रमानुपपत्तेरित्यर्थः । न चेवं शाब्दप्रमायां हेतुरिति
वाच्यं । बाधनिवृत्त्यपदग्रायां शाब्दप्रमापत्तेः विनष्टत्वे विनष्टरूप-
वत्तादाव्यमतिपादकत्वेन इत्यादिवाक्यप्रमायामव्याप्तेरिति भावः ।

(१) योग्यताभ्रमादित्यत्र एतद्वत्त्वं प्रयोज्यत्वं, अन्वयव्याप्य शाब्दभ्रमानु-
पपत्तौ तदाच योग्यताभ्रमप्रयुक्ता वा शाब्दभ्रमानुपपत्तिरिति इदं,
प्रयुक्तत्वं तद्विषययोग्यताभावप्रयोज्यत्वं, भवति चायोग्यतया निरुक्त
योग्यताया अनवधानत्वात् आशङ्क्यतादिनकारेण मते योग्यताविनाशप्र-
त्यक्ष शाब्दभ्रममात्र, निश्चान्तिमते तु तदभ्रमादेव शाब्दभ्रम इति
भावः ।

अथ विरह एव योग्यता स्वरूपसती हेतुः तत्र तद्वर्मा-

केचित्तु निरुक्तयोग्यताया अभ्यासः शब्दभ्रमः तदनुपपत्तेरित्यर्थ इत्याहुः । तदसत्, निरुक्तयोग्यताभ्रमादित्यत्र हि यच्च-
मर्थो जगत्सुखरत्नं वा, नाद्यः शब्दभ्रमे निरुक्तयोग्यताभ्रम-
जन्यत्वस्यैवाभिज्ञेः योग्यताभ्रमजन्यत्वस्य प्रकृतानुपयोगितया तद-
भिधानस्य व्यर्थत्वापत्तेः । अत एव न द्वितीयोऽपि तदभिधानस्य
व्यर्थत्वादिति ध्येयं^(१) ।

‘अत एवेति वज्रिणा सिद्धतीत्यादौ शब्दभ्रमानुपपत्तेरेवे-
त्यर्थः, तत्र^(२) अन्तर्गतो भगवत एवानुपपत्तिश्च सत्त्वा-
दिति भावः । इदमुपलक्षणं यस्यैव सिद्धतीत्यादावेकस्य पुरुषस्या-
नन्वयभ्रमसत्त्वे पुरुषान्तरस्यापि शब्दप्रमानुपपत्त्यापत्तेरित्यपि
बोध्यं । ‘अनन्वयनिययेति, तद्वर्माप्ययितावच्छेदकसम्भवावच्छिन्न-
तद्वर्माप्यच्छिन्नप्रतिपोगिताकाभावप्रकारकनिययवामान्यस्य विरो-

(१) तथाचाप्योग्यत्वमेव इत्यन्तरे योग्यताविरहादेव शब्दानुपपत्तेरित्य-
स्यैव वस्तुनिष्ठतया तत्सम्बन्धीयशब्दवृत्तेर्योग्यताभ्रमस्य जगत्तादा-
उत्तरवर्तितायाश्च प्रदर्शयानर्थक्यादिति भावः । वस्तुतस्तु शब्दभ्रमो
न जायत एव तत्रेत्याशङ्कानपत्तेर्तु योग्यताभ्रमजन्यतया तस्य प्रतिहि-
दर्शितेत्येवात्र ध्यानवर्तनं मन्यते ।

(२) यत्र तेको न वदिकरश्च इति निययकत्वमास्तु वज्रिणा सिद्ध-
तीति शब्दभ्रमः यत्र नृ न गच्छति तत्रैव सादृशशब्दभ्रमस्य नियय-
कत्वमेव न शब्दभ्रमानुपपत्तिः अन्वयमावनिर्वाणमावम्यैव योग्य-
तात्वस्य वास्तव्यादित्याशयेन यदुक्तं ध्यानयेत्यादि तदपि न, ईश्वरीय-
तानुपपत्तिर्नियय सत्त्वादिना तत्रेत्यादिना ।

भावनियये तत्प्रकारकशब्दज्ञानानुदयात् इति परा-
स्तम्^(१) । नापि समभिध्याहृतपदार्थसंसर्गाभाव-

यतावच्छेदकतासम्बन्धेनाभावः,^(२) तादृशनिश्चयसामान्यस्य वि-
यतावच्छेदकत्वाभावो वा तद्वर्मावच्छिन्ने तद्वर्मावच्छिन्नस्य योग्य-
तेत्यर्थः, वृत्तिना सिध्यतीत्यादौ चेकत्वेऽपि घटादिनिष्ठस्य वृत्तिकर-
णत्वाभावप्रकारकनिश्चयस्याभावसत्त्वादतिव्याप्तिवारणाय सामान्यपदे,
'स्वरूपसती हेतुरिति, यत्र विग्रेयतावच्छेदकतासम्बन्धेन तद्वर्माव-
च्छिन्नप्रकारकशब्दबोधः, तत्र विग्रेयताविग्रेयसम्बन्धेन निरुक्तो-
ऽभाव इति सामानाधिकरण्याप्रत्यासत्त्या स्वरूपसती हेतुरित्यर्थः,
स्वरूपसहेतुत्वे व्यतिरेकसहचारं प्रमाणयति, 'तत्रेति, तद्वर्मावच्छिन्न-
इत्यर्थः, 'तद्वर्माभावनियय इति स्वस्य तद्वर्मावच्छिन्नाभावप्रका-
रकनिश्चय इत्यर्थः, 'तत्प्रकारकेति स्वस्य तद्वर्मावच्छिन्ने तद्वर्मा-
वच्छिन्नप्रकारकशब्दबोधानुदयादित्यर्थः, 'परास्तमिति । न च
तद्वर्मावच्छिन्ने तद्वर्मावच्छिन्नाभावप्रकारकतत्पुरुषोयनिश्चयसामा-
न्याभावस्तद्वर्मावच्छिन्ने तत्पुरुषोयतद्वर्मावच्छिन्नप्रकारकान्वयबोधे
योग्यतेति विवक्षणीयं अतो मोक्षदोष इति वाच्यं । स्वीयान्वय-
निश्चयविरहदशायामयोग्येऽतिव्याप्तापत्तेः केवलान्वयिन्यव्याप्त्यापत्ते-
रुन्वारित्वाच्चेति भावः । 'समभिध्याहृतेति प्रकृतेत्यर्थः, तदीयतत्-

(१) इत्यप्राप्तमिति क०, ख० ।

(२) तद्वर्मावच्छिन्ने तादृशनिश्चयस्य सत्त्व एव तद्वर्मावच्छिन्ने अवच्छेदकता-
सम्बन्धेन तद्विषयसत्त्वादिति भावः ।

व्याप्यधर्मगून्यत्वम्, प्रमेयमभिधेयमित्यादौ संसर्गाभा-
वस्याप्रसिद्धा तदनिरूपणात् गेहनिष्ठघटाभावे प्र-

संसर्गाभावव्याप्यधर्मगून्यत्वं तेन संसर्गेण तदयोग्यतेति फलितार्थः ।
इदञ्च ज्ञातमुपयुज्यते इति न शाब्दभ्रमानुपपत्तिः शाब्दभ्रमपक्षे
वस्तुगत्येतस्यापक्षेऽप्येतद्वृत्त्यादेव शाब्दभ्रमोपपत्तेरिति भावः । 'अप्र-
मिद्धेति, प्रमेयादिनादात्म्यस्य केवलावयित्वादिति भावः । 'तदनि-
कृपणात्' उक्तयोग्यताज्ञानासम्भवात् । नन्वेकपदार्थावयित्वावच्छेदक-
संसर्गोपरपदार्थनिष्ठताभावव्याप्यधर्मगून्यत्वं चेति शोकदोषः^(१) इत्य-
हरेराह, 'गेहनिष्ठेति गेहे घटाभावमित्यस्य इत्यर्थः, 'तन्नियचेऽपि'
उक्तयोग्यतानियचेऽपि, 'घटोऽस्तीति वाक्यात्' गेहे घटोऽस्तीति
वाक्यात्, 'यन्वयज्ञानानुदयादिति धोञ्जना, तथाचैतस्य योग्यतात्वे
गेहे घटोऽस्तीत्यादौ बाधनिययसत्त्वेऽपि एतन्निययसत्त्वे शाब्दबोधा-
पत्तिः । न च बाधनिययस्य विशिष्टबुद्धिमात्रे प्रतिबन्धकत्वात् तत्स-
त्त्वादेव न तदार्थो शाब्दबोध इति वाच्यं । तर्हि चावश्यकतात्तद-
भाव एव हेतुरस्तु किमेतज्ज्ञानस्य हेतुत्वेन तदभावसत्त्वे एतज्-

(१) प्रमेयमभिधेयमित्यादौ न दोषः कीऽपि अभिधेयादिफलितत्वाभावे च
प्रमेयतादात्म्यत्वं व्याप्नोति, व्याप्नोति च उक्तत्वं, तदुक्तत्वस्य वस्तुत-
एव प्रमेयतादात्म्यस्य इति शोकदोष इत्यर्थः, अन्यदुक्तत्वात् प्रमेय-
तादात्म्यस्य उक्तत्वादेस्तु व्युत्पत्त्यादिति भावः । यद्विना निवृत्तयोदाहो-
कस्योक्तत्वस्य यद्विच्छेदस्योदयस्योक्तत्वस्योक्तत्वस्य मेकादिप्रमाण-
व्याप्यतात्वं यद्विच्छेदस्योदयस्योक्तत्वस्योक्तत्वस्य मेकादिप्रमाण-
व्याप्यतात्वं यद्विच्छेदस्योदयस्योक्तत्वस्योक्तत्वस्य मेकादिप्रमाण-
व्याप्यतात्वं यद्विच्छेदस्योदयस्योक्तत्वस्योक्तत्वस्य मेकादिप्रमाण-

मिते घटोऽस्तीतिवाक्यात्तन्निश्चयेऽप्यन्वयज्ञानानुदयाच्च ।
नापि बाधकप्रमाणाभावः, अन्यच्च यद्बाधकं तद-
भावस्यायोग्येऽपि सत्त्वात् । नापि प्रकृतसंसर्गबाध-
कस्याभावः, प्रतियोगिसिद्ध्यसिद्धिव्याघातात् । न च

ज्ञानस्य व्यतिरेके एतद्भावज्ञाने वा शाब्दबोधाभावस्य अनुभ-
विद्वत्ताभावादिति भावः^(१) । 'बाधकप्रमाणेति तत्र तत्संसर्गाभाव-
प्रमाविशेष्यताभावस्तत्र तदुच्यतेत्यर्थः, 'एतस्या ज्ञानं शाब्दबो-
धेतुरिति न शाब्दभ्रमानुपपत्तिः, बाधनिश्चयदशायाच्च नैतज्-
ज्ञानसम्भव इति बाधनिश्चयदशायां न शाब्दबोधातिप्रसङ्ग इत्य-
भिमानः । केवलाप्यन्यप्रसिद्धतादवस्थस्य स्वयमेव वक्ष्यत-
इति न मन्दर्भविरोधः विशेषाभावाभिप्रायेण दोषमात्र, 'अन्यचेति,
'अन्यच्च यद्बाधकं' अन्यनिष्ठं यदङ्गिकरणत्वादिमंसर्गाभावप्रमा-
विशेष्यत्वं तदभावस्य शेकादावपि मत्तादित्यर्थः, तथाचातिप्रसङ्ग-
इति भावः । 'नापि प्रकृतेति तन्निष्ठं यत्तत्संसर्गाभावप्रमाविशेष्यत्वं
तस्य तत्राभावस्तत्र तदुच्यतेत्यर्थः, एवञ्च वक्रिणा सिद्धतौत्वाद्दौ-
शेकादिनिष्ठं यदङ्गिकरणत्वादिमंसर्गाभावप्रमाविशेष्यत्वं तदभावस्य
शेकादावमवस्थानिप्रसङ्ग इति भावः । 'व्याघातादिति^(२) पथमा

(१) तदाप्य नान्यव्यतिरेक इति भावः ।

(२) यद्यङ्गिकरणमंसर्गाभावप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वं यदि च शेकादि-
निष्ठं तदा न तदभावः, यदि च तत्र नान्येव तादृशनिशेष्यत्वं तदा
शेकादिनिष्ठतादृशविशेष्यत्वमप्यन्योन्यतया तदभावस्याप्यनिश्चितो
व्याघातादित्यर्थः ।

प्रकृतसंसर्गे अन्यत्र सिद्धस्य बाधकप्रमाणस्याभावः,
प्रकृतसंसर्गस्य प्रथममप्रतीतिः अयोग्येऽपि तत्स-

सिद्धतीत्यादौ योग्यव्यवहारप्रायातादित्यर्थः । सामान्याभावस्तु^(१)
'नापीतरेत्यादिना अग्रे निराकार्यं इति भाषङ्गतिः । 'प्रकृतसंसर्गं इति
तदीयप्रकृतसंसर्गेऽन्यत्र प्रसिद्धायास्तद्वृत्तित्वमभावप्रमाया अभाव-
स्तत्र तद्योग्यतेत्यर्थः, 'प्रकृतसंसर्गस्वेति, तदीयप्रकृतसंसर्गस्य तदीय-
प्रकृतसंसर्गत्वरूपेण शाब्दबोधात्प्रागप्रतीतेरित्यर्थः, तदीयप्रकृतसंसर्गत्वं
चि तन्निष्ठतदीयसंसर्गत्वं शाब्दबोधात्पूर्वस्य एकपदार्थनिष्ठतया ना-
परपदार्थसंसर्गस्य ज्ञानमिति भावः । ननु प्रकृतत्वमन्वयितावच्छेद-
कत्वमतो भावं दोष इत्यत आह, 'अयोग्येऽपीति अन्यनिष्ठतादृश-
प्रमायन्तेरभावमादायाद्योग्येऽपि तत्सत्त्वाच्चेत्यर्थः, एतच्च विशेषाभा-
वाभिप्रायेण, सामान्याभावस्तु 'अपि चेत्यादिना अग्रे निराकरणायः ।

- (१) ननु प्रमाविशेष्यत्वीयविशेषाभावात्प्रत्यक्षयोग्यताभिप्रायनिराकरणप्र-
स्तावे प्रकृतस्यापि सामान्याभावस्तु निराकरणमभिधानं, अनिधा-
नस्य प्रकारान्तरेणानिराकरणस्य इत्यसङ्गतिरित्येव न यत्प्रकृतस्यापि
वैकल्यादित्याह, 'सामान्याभावमिति । न चास्य वक्तव्यत्वात् तत्रा-
भिधानमत्र तु न कुत इति वार्थः । तत्र तदुक्तेः सन्दर्भविशेषायां-
सत्वात्-सर्वस्वेच्छाधीनत्वात् । वस्तुतोऽत्र तादृशविशेष्यतायाः सामा-
न्याभावो विवक्षणीयस्त्वान्योग्ये योग्ये च न कोऽपि दोषः कथमन्वा-
न्यामिधाय तत्र व्यापारदोषकथनमिदमसङ्गतिरिति चेत्, न, सामा-
न्याभावस्यापि निराकरणायतादित्याह सामान्याभावमिति ।

त्वाच्च । तत्र बाधकमप्यस्तीति चेत्, तर्हि प्रकृतसंसर्ग-
बाधकस्याभावः तच्चाप्रसिद्धम् । अतएव तत्र बाधक-
स्याप्यनिरूपणम् । नापीतरपदार्थसंसर्गाभावप्रमा-

ग्रहणे, 'तथेति अयोग्य इत्यर्थः, 'बाधकमप्यस्तीति' वन्निर्करणत्वा-
च्चन्वयितावच्छेदकसम्बन्धे चेकादिदृष्टित्वाभावप्रमायास्तथैवास्तीत्यर्थः, तथाच
तदीयान्वयितावच्छेदकसम्बन्धे तदीयान्वयितावच्छेदकसम्बन्धनिष्ठा-
यान्दृष्टित्वाभावप्रमाया अभावस्तत्र तद्योग्यतेति भावः । भावार्थ-
मनूय दूषयति, 'तर्हि प्रकृतेति तदीयान्वयितावच्छेदकसम्बन्धे त-
दीयान्वयितावच्छेदकसम्बन्धनिष्ठायास्तद्वृष्टित्वाभावप्रमाया अभाव-
इत्यर्थः, तत्र तद्योग्यत्वमिति श्रेयः । 'तच्च' तद्रूपं योग्यत्वञ्च, 'अप्रसिद्धं'
योग्यत्वले प्रतियोग्यप्रसिद्धा अप्रसिद्धं । मनु पयसा सिद्धतीत्यादौ
पयःकरणकत्वमर्थं यदि पयःकरणत्वमर्थं निवृत्तकृष्टित्वाभावप्रमा-
या अभावोऽप्रसिद्धस्तदा तादृशप्रमावत्ताज्ञानं कुतो न भवतीत्यत-
श्चाह, 'अत एवेति अप्रसिद्धत्वादेवेत्यर्थः, 'तच्च' योग्यत्वले, 'बाधक-
स्याप्यनिरूपणमिति पयःकरणत्वाच्चन्वयितावच्छेदकसम्बन्धे पयःकर-
णत्वाच्चन्वयितावच्छेदकसम्बन्धनिष्ठचेकादिदृष्टित्वाभावप्रमावत्तत्वाप्य-
माभिमित्यर्थः, प्रथमे सामान्याभावमाग्रहते, (१) 'नापीतरेति तत्र

(१) प्रथमे बाधकप्रमायाभावा इति लक्ष्यस्य तत्र तत्संसर्गाभावप्रमा-
यकप्रमाविशिष्टत्वाभावात्त्वोऽर्थः । तत्र सामान्योऽवच्छेदकत्वं सामान्या-
माभिमित्यान्वेति तथाच तादृशविशिष्टत्वाभावावच्छेदो योग्यता न
सामान्यभाव इव विवक्षित इत्याह ।

विषयत्वाभावोऽपरपदार्थे, केवलान्वयिन्यप्रसिद्धेः । ए-
तेन यच्चसम्बन्धग्राहकं प्रमाणं नास्ति तद्योग्यमिति
निरस्तम् । नापि बोधनीयसंसर्गाभावप्रमाविरहः,
प्रतियोग्यप्रसिद्धेः, बोधनीयसंसर्गस्य प्रागप्रतीतेः यौ-
ग्यता च न स्वरूपसत्पुपयुज्यते इत्युक्तम्, अयोग्ये तत्-

तदीयसंसर्गाभावप्रमाविशेषत्वसामान्याभावस्तत्र तद्योग्यतेत्यर्थः, 'के-
वलान्वयिनीति, प्रमेयादितादात्म्यसंसर्गस्य केवलान्वयित्वादिति
भावः । 'एतेन' केवलान्वयिन्यप्रसिद्धत्वेन, 'असम्बन्धग्राहकेति, यच्च
यदीयान्वयितावच्छेदकसम्बन्धाभावप्रमाकरणं नास्तीत्यर्थः, 'तद्योग्य-
मिति तच्च तद्योग्यमित्यर्थः, (१) पूर्वं च तत्तत्संसर्गाभावप्रमाविशे-
षत्वाभावः, अपि च स्वजन्यतत्तत्संसर्गाभावप्रमाविशेषत्वसम्बन्धेन (२)
तत्करणाभाव इति भेदः । 'बोधनीयसंसर्गेति बोधनीययोर्दोषो-
ऽन्वयितावच्छेदकसम्बन्धनिष्ठतदन्वयितावच्छेदकसम्बन्ध इति यावत्,
तदभावप्रमायास्तत्राभावस्तत्र तद्योग्यतेत्यर्थः, 'प्रतियोग्यप्रसिद्धेरिति
प्रमेयमभिधेयमित्यादौ केवलान्वयिनि प्रतियोग्यप्रसिद्धेरित्यर्थः,
प्रमेयनिष्ठाभिधेयतादात्म्यसंसर्गस्याभावाप्रसिद्धेरिति भावः । दूषणा-
न्तरमाह, 'बोधनीयेति, बोधनीयेकपदार्थनिष्ठतया बोधनीयापर-
पदार्थसंसर्गस्य आद्विबोधान् प्रागप्रतीवेरित्यर्थः । नन्विदं स्वरूपसती
हेतुरिति नायं दोष इत्यत आह, 'योग्यता चेति, उक्तयोग्यता

(१) तत्तद्योग्यमित्यर्थ इति क०, ख० ।

(२) यच्च सपदं तादृशप्रमाकरणपरं ।

सत्यस्यानिरूपणाच्च । अपि च स्वीयबाधकप्रमावि-

चेत्यर्थः, 'इत्युक्तमिति इत्यथ युक्तिः^(१) पूर्वमेवेत्तेत्यर्थः, तथा घति
वह्निना सिञ्चतीत्यादौ शाब्दध्वमानुपपत्तिरिति भावः । दूषण-
नरमाह, 'अथोक्त इति, 'तत्त्वमस्येति चेकादिनिष्ठस्य वह्निकर-
णत्वादिसंभर्गस्याप्रसिद्धा चेकादौ चेकादिनिष्ठस्य वह्निकरणत्वा-
दिसंभर्गस्य याऽभावप्रमा तत्त्वत्वस्य ज्ञानाद्यभावाच्चेत्यर्थः^(२) तथाच
तथायोग्यत्वव्यवहारानुपपत्तिरिति भावः^(३) । इदमुपलक्ष्यं तन्निष्ठ-
तत्त्वसंभर्गस्य तथायोग्यतेत्यस्यैव सम्यक्त्वेन शेषांशानतिप्रयोग-
नकलाच्चेत्यपि बोध्यं^(४) । ननु तदौघान्वयितावच्छेदकशब्दे तद्-
वृत्तिनाभावप्रमाशामान्याभावस्तत्र तदव्यवहारो घे योग्यतेति विव-
चनीयमतो विरोधाभावमादाय न पूर्वोक्तप्रतिपक्ष इत्युच्यते, 'अपि चेति,
तादृशप्रमाशामान्याभावपदेन तत्तत्पुरुषोक्त-तादृश-

(१) वह्निना सिञ्चतीत्यादौ योग्यताध्वमाब्दध्वमानुपपत्तिरुपयुक्तिरित्यर्थः ।

(२) तथाच प्रतियोग्यप्रसिद्धा व्यभावप्रतिज्ञितप्रसिद्धा तत्त्वज्ञानस्याप्य-
लौकिकमिति भावः ।

(३) यद्वहन्त्यस्य तादृशप्रमारूपयोग्यत्वस्य ज्ञानाद्यभावादिति भावः ।

(४) न च योग्येऽपि शाब्दबोधान् पूर्वं योग्यत्वव्यवहारानुपपत्तिरप्यव-
रोध एव चेकादौ चेकादिनिष्ठस्य वह्निकरणत्वादिसंभर्गमावप्रमाभाव-
प्रमाभावात् व्यवहारोपपिक्तादृशभावरूपयोग्यतात्त्विकव्यवहारो-
क्तवच्छेदकशब्दस्य तत्पूर्वमव्यवहारोपपत्तात् इति वाच्यं । शाब्दयोग्य-
तादृशव्यवहारस्य निष्प्रयोजनकतया तस्य शाब्दात् परव एव स्वी-
कारात् ।

रहस्यायोग्येऽपि सत्त्वात् बाधकप्रमामात्रविरहस्य यो-
ग्येऽपि ज्ञातुमशक्यत्वात् परप्रमाया अयोग्यत्वात् । न

प्रमात्वावच्छिन्नाभावो विवक्षितः तादृशप्रमात्वावच्छिन्नाभावो वा,
आद्ये तस्याव्यक्तावच्छेदकसम्बन्धे तत्तत्पुरुषौघ-तद्दृष्टित्वाभाव-
प्रमात्वावच्छिन्नाभावश्च तत्तत्पुरुषौघतद्व्यवबोधे योग्यतेति ल-
क्ष्यं फलितं तच्चायोग्येऽतिव्याप्तं वञ्चिता मिश्रतोत्यादावपि यस्य
पुरुषस्य शाब्दभ्रमः वञ्चिकरणत्वादिसंमर्गे तत्पुरुषौघशेकादिदृष्टि-
त्वाभावप्रमामान्याभावस्य सत्त्वादित्याह, 'स्वीयेति यस्य पुरुष-
स्य' (१) शाब्दभ्रमस्तत्पुरुषौघशेकादिदृष्टित्वाभावप्रमात्वावच्छिन्नाभा-
वस्येत्यर्थः, 'अयोग्येऽपि' वञ्चिकरणत्वादिसंमर्गेऽपि । न च तत्तत्पुरु-
षौघ-तद्व्यवबोधे योग्यतापि तत्रास्तीति वाच्यं । सकलपुरुष-सकल-
कालसाधारणयोग्यताया एव तत्राभ्युपगमादिति भावः । द्वितीये
आह, 'बाधकप्रमामात्रेति तद्दृष्टित्वाभावप्रमात्वावच्छिन्नाभावस्ये-
त्यर्थः, 'ज्ञातुं' प्रत्यक्षतो ज्ञातुं, 'अयोग्यत्वादिति तादृशप्रमात्वावच्छि-
न्नाभावस्याप्ययोग्यत्वादित्यर्थः, अयोग्यप्रतियोगिकत्वादिति भावः ।

(१) वञ्चिता मिश्रतोत्यादौ यस्य वञ्चिकरणत्वीयनिरूप्यत्वसम्बन्धे कदापि
शेकादिदृष्टित्वाभावप्रमा न जाता तस्यैव तादृशप्रमात्वावमादायात्र
दोषः । अयमपि यस्य वञ्चिकरणत्त्वसम्बन्धे कदाचित् शेकादिदृष्टि-
त्वाभावप्रमा जायते कदाचित् तादृशस्यते शाब्दभ्रमोऽपि जायते तस्य
तादृशसम्बन्धे तादृशप्रमात्वावच्छिन्नाभावविरहात् तादृशस्यते दोषा-
भाव इति ध्येयम् ।

च स्वरूपसन्नेवायं हेतुः, स्वीयबाधकप्रमाविरहदशायां
योग्यताभ्रमेण शाब्दधमानुपपत्तेः, अन्वयप्रयोजक-
रूपवत्त्वेन बाधकप्रमामावविरहोऽनुमेय इति चेत् । न ।
सेकानन्विततोये द्रवद्रव्यत्वे सत्यपि बाधकसत्त्वेन व्य-
भिचारात् उपजीव्यत्वेन तस्यैव योग्यतात्वापत्तेश्च ।
न चैवमेवेति वाच्यम् । आकाङ्क्षासत्यन्वयप्रयोजक-

‘स्वीयबाधकप्रमेति वज्रिकरणकत्वादिसंघर्षं स्वीयसेकादिवृत्तिना-
भावप्रमाविरहदशायामित्यर्थः, ‘योग्यताभ्रमेणेति उक्तयोग्यताभ्रम-
स्यैव सत्त्वेनेत्यर्थं, एवकारादन्तुसदुक्तयोग्यताव्यवच्छेदः, ‘अन्वयप्रयो-
जकेति, अन्वयस्वरूपयोग्यतावच्छेदकधर्मावत्सम्बन्धत्वेनेत्यर्थः, जल-
संघर्षः सेककरणत्ववृत्तिनाभावप्रमामावविरहवान् द्रवद्रव्यसम्बन्ध-
त्वादित्यनुमानप्रकार इति भावः । ‘सेकानन्वितेति, सेकाकरणी-
भूततोये इत्यर्थः, (१) ‘बाधकसत्त्वेन’ तत्सम्बन्धे सेककरणत्ववृत्तिना-
भावप्रमामत्वेन, इदमुपलक्षणं सेककरणीभूततोयस्यापि सेककरण-
त्वावृत्तिसम्बन्धे (२) व्यभिचारो बोध्यः । ‘उपजीव्यत्वेन’ भवदुक्तयो-
ग्यताज्ञानोपजीव्यज्ञानविषयत्वेन, ‘तस्यैव’ अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्यैव ।

(१) सेककरणत्वावृत्तितोयसम्बन्ध इति यावत् । ‘द्रवद्रव्यत्वे’ द्रवद्रव्य-
सम्बन्धत्वे इत्यधिकं पाठं गणपतके वृत्तंते ।

(२) सेककरणीभूततोयस्य स्वीयरूपादिवृत्तिसमवायादौ सेककरणत्व-
वृत्तिनाभावप्रमानत्वादिति भावः ।

रूपवत्त्वे सत्यप्यनाप्तवाक्ये^(१) बाधकप्रमायामन्वयावो-
धात्, बाधकप्रमाविरहो हेतुरिति चेत्तर्ह्यावश्यकत्वात्
सैव योग्यता ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाख्यतुरीयखण्डे योग्यतावादपूर्वपक्षः ॥

‘अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वेऽपि’ तज्ज्ञानमत्वेऽपि, ‘अनाप्तवाक्ये’ सूक्ष्म-
जलाभिप्रायप्रयुक्ते पयसा सिद्धतीत्यादिवाक्ये, ‘बाधकप्रमायामिति
येको न जलकरणक इत्यनुभव इत्यर्थः, ‘बाधकप्रमाविरह इति
बाधनिययाभावोऽपि स्वरूपमहेतुरित्यर्थः, ‘नैव’ बाधनिययशून्यतेव,
‘योग्यता’ शाब्दधीजनिका, अस्त्विति शेषः । किमेतज्ज्ञानस्य
हेतुत्वेनेति भावः । इदमापाततः तादृशप्रमात्वनामान्यवक्ष्यप्रत्या-
सत्तिजन्यतादृशप्रमात्वनामान्यज्ञानाभावत्वनामान्यवक्ष्यप्रत्यासत्तिजन्य-
तदभावज्ञान-तदसंगर्गावहमवच्छतेन तज्ज्ञानविशिष्टानुभवजन्यसत्ति-
मवच्छतेन वा मनसैकोपनीतभावात्मकस्य तच्चिद्यस्य कश्चित् संग-
घस्य च सम्भवात् आप्तवाक्यादिमा व्यभिचारादेरपहदृश्यां व्यभि-
चारिणा स्तिङ्गेन ॥ तज्ज्ञानस्य सम्भवाच्च । वस्तुतस्तु प्रतिबन्धा-
धिकस्य प्रवेगादव्युत्पन्नापेक्षया गौरवमेवात्र दूषणमवशेषमिति
दिक् ।

इति श्रीमद्वराभाष-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये

शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये योग्यतावादपूर्वपक्षरहस्यं ॥

अथ योग्यतावादसिद्धान्तः ।

उच्यते बाधकप्रमाविरहो योग्यता, सा चेत-
पदार्थसंसर्गोऽपरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्र-

अथ योग्यतावादसिद्धान्तरहस्यं ।

ननु तद्व्यावच्छिन्नेऽप्ययितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताक-तद्व्यावच्छिन्नाभावप्रमाविशेषत्वसामान्याभावो बाधकप्रमा-
विरहः स च प्रमेयं वाच्यमित्यादावप्रसिद्धः तादात्म्यसम्बन्धेन वा-
च्यत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः, एवं प्रमेयस्य घट इत्यादौ येष प्रमे-
यतादिस्वरूपाभेदसम्बन्ध एव वक्ष्यर्यस्तस्य च विशेषणताविशेष-
सम्बन्धेन घटादावन्वयस्तत्र, येष वा स रूपानामित्यादौ तदादिपरं
विशेषणताविशेषसम्बन्धेन प्रमेयतादिरूपेण प्रमेयघटादिपरं तत्र
चाध्याप्तिः विशेषणताविशेषसम्बन्धेन प्रमेयत्वाद्यभावाप्रसिद्धेः, एवं
भगवता ज्ञायते^(१) घट इत्यादावपीत्यत आह, 'सा चेति बाधक-
प्रमाविरहरूपा योग्यता चेत्यर्थः, 'इतरपदार्थेति, अथ इतरत्वम-
परत्वञ्चाविवक्षितं तद्वबुद्धेरहेतुत्वात् अथं घट इत्यादौ^(२) विशेषण-

(१) अत्र तृतीयार्थं कर्तव्यं तच्चाधेयत्वरूपं भाक्तं, धात्वर्थो ज्ञानं, विषयत्व-
मास्थानार्थं, तदन्वयस्य स्वरूपसम्बन्धेन घटे, तथाच भगवदाधेयज्ञान-
विषयतावानूषट इत्येव बोधस्तत्र स तु न सम्भवति तत्र स्वरूपसम्बन्धेन
तादृशविषयत्वाभावाप्रसिद्ध्या निवृत्तयोग्यताविरहादिति भावः ।

(२) तत्र इदमवच्छिन्नस्यैव घटतया घटस्यैव इदमवच्छिन्नतया इत-
रत्वादिरप्रसिद्धिरिति भावः ।

माविशेष्यत्वाभावः । प्रमेयं वाच्यमित्येव प्रमेयनि-
विशेष्ययोरभेदस्थले योग्यत्वानुपपत्तेश्च । परन्तु तदीयान्वयिताव-
च्छेदकसम्बन्धे सच्चिदात्मन्ताभावप्रतियोगित्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्व-
सामान्याभावस्तत्र सयोग्यतेत्येव विवक्षितं, वज्रिना निश्चितीत्यादौ
वज्रिनिष्ठकरणताया निरूपकत्वरूपान्वयितावच्छेदकसम्बन्धे सेत-
निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्यैव सत्ताज्ञानि-
त्याग्निः । वज्रिनिष्ठकरणताया निरूपकत्वरूपसंभर्गोऽपि सेकनिष्ठा-
त्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यत्वस्य घटादिनिष्ठस्याभावसत्त्वादति-
व्याप्तिवारणाय सामान्यपदोपादानं । न च ओतुर्धन्दा वज्रिनिष्ठ-
करणताया निरूपकत्वरूपसंभर्गे सेकनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्व-
प्रमा नास्ति तदाऽतिव्याप्तिरिति वाच्यं । सूत्र-परमाधारणप्रमाभाव-
विशेष्यत्वाभावस्य प्रवेशादनादौ संसारे तदानीमप्यवश्यं कस्यचित्
पुरुषस्य तत्र तादृशप्रतियोगित्वप्रमासत्त्वादान्ततो भगवत्प्रमासत्त्वाच्च ।
पयसा विध्वतीत्यादौ पयोनिष्ठकरणताया निरूपकत्वरूपान्वयि-
तावच्छेदकसम्बन्धेऽपि सेकनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वभ्रमविशेष्यत्व-
सत्त्वादसम्भववारणाय प्रमेति । न च सर्वदा तादृशभ्रमविरहाद्-
पदाकदाचित् तादृशज्ञानविशेष्यत्वाभावमादायैव तत्र सत्त्वसङ्ग-
तिरिति वाच्यं । अनादौ संसारे सर्वदैवावश्यं कस्यचित् पयो-
निष्ठकरणतानिरूपकत्व-प्रमेयत्वादिना येन केनापि रूपेण वा तत्र
तादृशप्रतियोगित्वभ्रमसत्त्वात्, प्रमात्वञ्च भ्रमभिन्नत्वं तेन पयोनिष्ठ-
करणतासंभर्गाकाशौ सेकनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावित्यांगिकम-
मृष्टाभ्रमप्रमाविशेष्यत्वमादाय नासम्भवः । न च तत्रापि पयोनि-

छात्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यत्वं गोत्वे प्रसिद्धं

घटकरणतासंसर्गः सेकनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिधर्मवानित्यादिप्रमा-
विशेष्यतया असम्भव इति वाच्यं । तादृशप्रतियोगित्वप्रकारत्वाव-
च्छिन्नायाः प्रमाविशेष्यताया अभावस्य विवक्षितत्वात्, प्रकारत्वस्य
विशेषणताविशेष्यसम्बन्धावच्छिन्नं पाह्यं तेन एककालौनत्वादिष्यस्येन
तादृशप्रतियोगित्वप्रकारकप्रमामादाय नासम्भवः । अप्रैवं विषयता-
त्वमपहाय विशेष्यतात्वेन कथमुपादानं । न च पयःकरणत्वसंसर्गतत्वं
सेकनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगीति प्रमाविषयत्वं पयःकरणत्वसंसर्गतत्व-
घटकतया पयःकरणत्वसंसर्गोप्यस्तौत्यसम्भववारणाय^(१) तेन रूपे-
णोपादानमिति वाच्यं । तादृशप्रतियोगित्वप्रकारकत्वावच्छिन्नवि-
षयताविवक्षेयैव तन्निराससम्भवादिति चेत्, न, विषयतालविशे-
ष्यतात्वयोः^(२) समशरीरतया साधव-गौरवाभावेनाशोकवर्गिकान्या-

(१) तादृशसंसर्गतत्वेऽप्येतादृशसंसर्गस्यापि विपातात् तादृशसंसर्गत-
निष्ठतादृशप्रतीतिविशेष्यतायास्तादृशसंसर्गोऽवच्छेदकत्वात्प्रविषयत्वम-
भ्येदेत्यर्थः ।

(२) विषयताया तादृशप्रतियोगित्वप्रकारकत्वावच्छिन्नत्वं तादृशप्रतियो-
गित्वानतिरिक्तवृत्तित्वं अन्यथा तादृशप्रकारकत्वस्य ज्ञानवृत्तिवेद-
ज्ञानवृत्तिज्ञानविषयकज्ञानोपविषयताया एव तादृशावच्छिन्नत्वसम्भ-
वादमङ्गते इति न युक्तं तथा सति धनतिरिक्तत्वप्रवेष्टे गौरवात्
प्रमापदत्वैवार्थाभावाच्च धर्मविषयताया पयःकरणकत्वादिनिरूपकत्वे
नत्वेऽपि न तस्या सेकादिरूपभावप्रतिबोद्धित्वानतिरिक्तवृत्तित्वमिति
तामादायामसम्भवावकाशात् किन्तु प्रतियोगित्वनिष्ठप्रकारताविह-
पितत्वमिति ।

यात्, प्रतियोगित्वान्वयितावच्छेदकसम्बन्धतानियामकसम्बन्धाव-
च्छिन्नत्वेन विशेषणीयं, तेन अधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नतादृश-
प्रतियोगित्वमादाय नासम्भवः । न. च तादृशप्रतियोगित्वसा-
मान्याभाव एव सम्यक् किं प्रमाविशेष्यत्वप्रवेगेनेति वाच्यं ।
अखण्डाभावतया वैधर्याभावात् । ननु तत्र तन्निष्ठात्यन्ताभावप्र-
तियोगित्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वसामान्याभावस्तत्र तद्व्योर्गतेत्येवास्तु
किमन्ययितावच्छेदकसम्बन्धस्य अनुयोगिकुचिनिक्षेपेण, प्रतियोगि-
त्वान्वयितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेन विशेषणीयं नातो अधिक-
रणसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वमादायासम्भवः तत्रापि सम्बन्ध-
विशेषावच्छिन्नत्वप्रवेगस्यावश्यकत्वादिति चेत्, न, अयं घट इत्यादा-
वभेदावयवोपलब्धेऽन्ययितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नाद्यन्ता-
भावप्रतियोगित्वाप्रसिद्धाऽप्यापत्तेः । न चात्यन्ताभावत्वेन नोपादेयं
किन्त्वभावत्वेनेति नायं दोष इति शक्यं । तथापि पक्षेति, घटो नास्तौ-
त्यादावन्वयितावच्छेदकातुकृत्वत्व-प्रतियोगित्वादिरूपनियामकसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताया अप्रसिद्धत्वेनाप्यापत्तेः । अत्यन्ताभावश्च
प्रतियोगिध्वधिकरणत्वेन विशेषणीयः, अन्यथा नौस्तौ घट इत्या-
दावप्यापत्तेः तत्राप्यापत्तिर्नो नौस्वरूपस्यैव नौस्वरूपविशिष्ट-
तादात्म्यत्वेनान्वयितावच्छेदकसम्बन्धतात्^(१) तस्य च उत्पत्तिकालाव-

(१) सर्वत्रैवान्वयितावच्छेदकसम्बन्धोपसम्बन्धानां सम्बन्धत्वं अन्वयिताव-
च्छेदकसम्बन्धविशिष्टतत्त्वसम्बन्धत्वेन अन्यथा व्यययोग्यमात्रेऽतिव्याप्ति
सेकादिरूपमात्रप्रतियोगित्वमात्रविशेष्यत्वभावस्य यद्विकरणकत्वोप-
निरूपकात्वरूपसम्बन्धेमात्रेऽपि निरूपकत्वत्वेन निरूपकत्वे सत्यस्य नि-
ष्पृष्टत्वात् सेके यद्यकारणकत्वोपनिरूपकात्वरूपस्यैव सत्त्वादिति भावः ।

च्छेदेन रक्ततादशायाश्च घटोत्पत्त्याभावमत्वात्, एवं काष्ठं पक्षौ-
 त्यादौ यच्च तिङोऽनुकूलन्यापारे वक्तौ लक्षणा संयोगेन च तदवय-
 वर्त्तारि काष्ठादौ तच्च संयोगसैवान्वयितावच्छेदकसम्बन्धतया तस्य
 च किञ्चिदवच्छेदेन काष्ठादावत्यन्ताभावादव्याप्यापत्तेः । एतेन
 वैग्रिष्य व्यासज्यष्टिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वमादायापि नासम्भ-
 तस्य च प्रतियोगित्वधिकरणत्वाभावात् । न च तथापि यन्नावयिता-
 वच्छेदकसम्बन्धो नाना तत्र चासनीत्याद्येनाभावमादायाद्याग्निरिति
 वाच्यं । तद्वाक्किञ्चिद्व्ययितान्वयितावच्छेदकसम्बन्धे तद्वाक्किञ्चिद्व्ययित-
 भावप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यत्वाभावमनुक्तौ तद्वाक्केवोऽगतेति कतेन
 शब्दपादिकतया तत्तद्वाक्केरेव लक्षणेघटकतया चासनीत्याद्येनाभाव-
 मादायाद्याग्निरित्यात् अन्वया पदार्थतावच्छेदकूपेण पदार्थयो-
 सम्बन्धतावच्छेदकूपेण अन्वयितावच्छेदकसम्बन्धस्य च लक्षणघट-
 कले नीलो घट इत्यादावव्याप्यापत्तेः नीलतादात्म्यस्य रक्तघटादि-
 निष्ठाभावप्रतियोगित्वेन घटनिष्ठात्वत्ताभावप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्य-
 त्वाभावविरहात् । न चैवं यद्यद्वाक्किञ्चिद्व्ययोः परस्परसम्बन्धस्तद्वाक्कि-
 ण्योरेव प्रातिस्निकरूपेण परस्परयोग्यत्वज्ञान हेतुरिति कथितं
 तद्वा^(१) युगमहमेषाण्यग्राह्यमिति वाच्यं । योग्यतायाः संशयसाधारण-
 ज्ञानमेव हेतुतया प्रातिस्निकसकलसंशङ्कीर्णां परस्परयोग्यतानिदध-
 विरहेऽपि घटिविरहात्^(२) । न च प्रातिस्निकनिष्ठसंशङ्कीर्णां
 परस्परयोग्यतामंगयोऽपि सर्वत्र दुःसम्भव इति वाच्यं । यद्यद्वाक्कि-

(१) योग्यवद्भावस्य ।

(२) तत्र योग्यतासंशयारेव प्राप्तेऽपि इति भावः ।

दयोः परस्परं योग्यताज्ञानं तयोरेव परस्परमन्वयौऽस्तु ययो-
 ऽस्तु संशयात्मकं निश्चयात्मकं वा न तज्ज्ञानं तयोः शाब्दबोध-
 विषयत्वेऽपि मानाभाव इत्यभिप्रायात् । न चैवं तत्तद्वाक्कित्तरूपेणा-
 योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वे सामान्यतः पदार्थतावच्छेदकरूपेणायोग्यता-
 निश्चयेऽपि शाब्दबोधापत्तिरिति वाच्यं । अन्वयितावच्छेदकाश्रयस-
 विमिश्रिततद्वाक्कित्तरूपेण योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वाभ्युपगमात् । न च
 तथापि च स्वर्णवानित्यादौ यच्च तदादिपदं समवायसम्बन्धेन रूप-
 प्रकारेण रूपवदाद्युपरं तथापि योग्यतापत्तिः वायौ रूपव्यक्ति-
 निरूपितत्वविमिश्रितसमवायाभावसत्त्वेऽपि तदभावस्य समवायात्मकप्रति-
 योगिसमाप्ताधिकरणत्वादिति वाच्यं । तद्वाक्कित्तिनिरूपितान्वयिताव-
 च्छेदकसम्बन्धपदेनान्वयितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नतद्वाक्कित्तिनिरूपितध-
 र्म-धर्मिभावस्य विवर्चितात्, धर्म-धर्मिभावस्य वृत्तिनियामकानि-
 यामकसम्बन्धेन तत्तत्साधसाधारणः स्वरूपसम्बन्धविशेषः, न त्वाधा-
 राधेयभावमात्रं, तेन वृत्त्यनियामकानुकूलत्वादिसम्बन्धस्यल्लेऽपि नाप्र-
 सिद्धिः । अतएव धर्म-धर्मिभावविषयकैकज्ञानत्वं विमिश्रितज्ञानत्वमिति
 भीमांशकाः । इत्यञ्च प्रतिद्योगित्वप्रमेत्यत्र प्रतिद्योगित्वं विशेषण-
 ताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनैव सर्वत्र विशेषणीयं । न च तथापि
 न प्रमेय इत्यादौ यच्च तदादिपदं समवायसम्बन्धेन गुणाद्यन्वयवि-
 मिश्रसत्तावद्गुणपरं तथापि योग्यतापत्तिः विमिश्रसत्तायाः सत्ता-
 नतिरिक्ततया सत्ताव्यक्तिनिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नधर्मित्वस्य
 गुणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वविरहादिति वाच्यं । तत्र योग्यत्वम्येष्ट-
 त्वात्, यदा तु विमिश्रितनिरूपिताधारत्वसम्बन्धेन विमिश्रसत्त्ववद्-

गुणपरं तदेवायोग्यत्वस्याभ्युपगमात् । वस्तुतस्तु दृष्टान्तिग्रामकमभ-
 व्यस्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् तद्व्यक्तौ तद्व्यक्तिनिष्ठात्यन्ता-
 भावप्रतियोगित्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्तद्व्यक्तौ तद्व्यक्तेर्योग्यतेत्येव
 लक्षणाार्थः । संसर्गपदञ्च प्रतियोगित्वस्यान्वयितावच्छेदकसम्बन्धा-
 वच्छिन्नत्वज्ञाभावाच्च अथवा व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगि-
 त्वमादायामभवापत्तेः, अत्यन्ताभावतश्च प्रतियोगितावच्छेदकसम्ब-
 न्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावत्वं,^(१) न तु सदातनसंसर्गभावत्वं,
 मातमादाव्यसंसर्गकावयवोपपत्तयेऽन्वयितावच्छेदकतादात्म्यसम्बन्धाव-
 च्छिन्नात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाप्रसिद्धा अस्याप्तिः, घटस्य गृहमि-
 त्यादौ यत्र संयोगादिरेव पक्ष्यवस्तस्य समवायेन गृहेऽन्वयस्तत्र,
 यत्र वा चैवान्वयतीत्यादौ तिङोऽनुकूलव्यापारे संयोगादौ लक्षणा
 तस्य च समवायेन चैवेऽन्वयस्तत्र च संयोगादेरव्याप्यवृत्तितया गृह-
 चैरादिनिष्ठाभावप्रतियोगितादव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिव्यधिकर-
 णत्वभावविशेषणं । स स्वयंवानित्यादौ यत्र तदादिपदं समवा-
 यत्वस्यैव रूपप्रकारेण रूपवदाद्युपरं तथापि वायौ समवायसम्ब-
 न्धावच्छिन्नरूपव्यक्तभावस्य समवायेन रूपात्मकप्रतियोगिव्यधिकर-
 णतया नातिव्याप्तिरित्येव रमणीयं^(२) । केवलान्वयिनि पूर्वाका-

(१) तथाच प्रतियोग्यनधिकरणव्यक्तिनिष्ठामावप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्य-
 त्वाभावस्तद्व्यक्तौ तद्व्यक्तेर्योग्यतेति भावः ।

(२) तथाच रूपसमवायस्य समवायानतिरिक्ततया पूर्ववत्त्वेऽतिव्याप्तिरिति
 भावः ।

वाच्यत्वसंसर्गं तदभावः ।

मयाप्रमुद्धरति, 'प्रमेयमिति, 'प्रमेयनिष्ठात्यन्ताभावेति प्रमेयता-
श्रयादिनिष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावेत्यर्थः, 'गोले' गोलाधिक-
रणत्वे, अन्यथा विगेषणताविगेषसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्यैव लक्षणघ-
टकतया तदवच्छिन्नगोलाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन
प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावात् गोले प्रसिद्धसम्भवात् विगेषणताविगेष-
सम्बन्धेन गोलास्य प्रतियोगिनोऽधिकरणाप्रसिद्धेः । व्याप्यवृत्तिस्यले
प्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्यानुपादेयत्वमते वस्तुतस्तुकल्पे च यथाश्रुत-
मेव साधु । 'वाच्यत्वसंसर्गं' वाच्यत्वरूपतादात्म्यसंसर्गावच्छिन्नधर्म-
धर्मिभावे, (१) वस्तुतस्तुकल्पे च 'वाच्यत्वसंसर्गं' वाच्यत्वसंसृष्टेऽद्यादौ ।

केचित्तु तत्तद्व्यङ्गित्वेनैव लक्षणघटकत्वेऽपूर्वव्यक्तिविगेषज्ञातः शाब्द-
बोधेऽपि न स्यात् एवं च प्रमेय इत्यादौ यत्र तदादिपरं समवाय-
सम्बन्धेन गुणाद्यम्यत्वविशिष्टसत्तात्वप्रकारेण तादृशसत्त्ववद्गुणपरं
तथाप्ययोग्यत्वं सर्वसिद्धमतस्तद्व्यावच्छिन्ननिरूपितत्वविशिष्टान्वयि-
तावच्छेदकसम्बन्धे तद्व्यावच्छिन्ननिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रकार-
कप्रमाविगेष्यताभावस्तद्व्यावच्छिन्ने तद्व्यावच्छिन्नस्यान्वयबोधे यो-
ग्यतेत्येव लक्षणार्थः, (१) । न चैवं शिंशपा वृक्षः नीलोघट इत्यादाव-

(१) धर्मैतानिरूपितधर्मिण इत्यर्थः ।

(१) तथापि विशिष्टसत्तानिरूपितत्वविशिष्टसमवायाधिकरण्यात् न गत्या-
-राशित्ति भावः ।

व्याप्तिः शिंशपा-नीलादितादात्म्यस्य वृक्ष-घटत्वाद्यवच्छिन्ननिष्ठात्य-
न्ताभावप्रतियोगित्वादिति वाच्यं । तद्वर्मावच्छिन्ननिष्ठात्यन्ताभाव-
पदेन तद्वर्मावच्छिन्नत्वव्यापकात्यन्ताभावस्य विवक्षितत्वात् । न चैवं
प्रमेयं वाच्यमित्यत्र गोले गोलाधिकरणत्वे चा' प्रसिद्धाभिधानम-
सङ्गतं गोल-तदधिकरणत्वयोः प्रमेयत्वव्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगित-
विरहादिति वाच्यं । विशेषणताविशेषावच्छिन्नगोलाभावस्य वैवक्ष्य-
त्वधित्वेन प्रमेयत्वव्यापकतया गोले प्रसिद्धिसम्भवात् प्रमेयं वाच्य-
मित्यत्र विशेषणताविशेषस्यैव लक्षणघटकत्वात्^(१) । न च विशेषणता-
विशेषसम्भवावच्छिन्नगोलाभावो न प्रतियोगितावच्छेदकसम्भवेन
प्रतियोगित्वधिकरण इति वाच्यं । व्याप्यवृत्तिस्युले तस्यानुपादेय-
त्वात् अव्याप्यवृत्तावव्याप्तिवारणाय व्याप्यवृत्तित्वस्यैवाभावविशेषण-
त्वाच्च व्याप्यवृत्तित्वं निरवच्छिन्नवृत्तित्वं । न चैवं वैशिष्ट्य-व्याप्य-
वृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावमादायासम्भव इति वाच्यं । तद्वर्मावच्छि-
न्ननिष्ठात्वविशिष्टान्वयितावच्छेदकसम्भवावच्छेदकै तद्वर्माव-
च्छिन्नत्वव्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रमाविशेष्यत्वाभाव-
स्य विवक्षितत्वात्^(२) । न चैव वङ्गिना मिश्रतोत्यादौ अतिप्रसङ्ग-
वङ्गित्वावच्छिन्नाधेयत्वे करणत्वव्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगिता-

(१) अन्वयितावच्छेदकसम्भवावच्छिन्नविशेषणताविशेषस्यैव लक्षणघटकत्व-
पतया वाच्यतादात्म्यस्य वाच्यत्वरूपतया तद्विशेषणताविशेषस्यैव लक्षण-
ताविशेष्य एवेति भावः ।

(२) प्रमानिष्ठावच्छेदकत्वनिष्ठप्रकारता च पर्याप्तिसम्भवावच्छिन्ना
याद्या अतः पुनरास्त दोष इति भावः ।

वस्तुतत्त्वितरपदार्थसंसर्गेऽपरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभाव-

वच्छेदकत्वाभावश्च एवं करणत्ववच्छिन्ननिरूपकत्वत्वे सेकत्वव्याप-
कात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावश्च च सत्तादिति वाच्यं ।
वज्रित्वावच्छिन्न-करणत्ववच्छिन्नयोः सेकत्वावच्छिन्न-करणत्वव-
च्छिन्नयोश्च प्रत्येकान्वये तथापि योग्यता अस्त्येव वज्रिकरणत्ववृ-
त्तिविशिष्टधर्मावच्छिन्न-सेकत्वावच्छिन्नयोरन्वये परं योग्यता नास्ती-
त्युपगमादिति न कोपि दोषः । एवमयमलक्षणमपि बोध्यमि-
त्याहुः, तद्वत्, निष्ठपदस्य व्यापकत्वपरत्वे उद्भूतरत्नापत्तेः करका-
भिप्रायप्रयुक्तपदसाक्षिज्ञतीत्यादावपि जलकरणकत्वप्रकारेण कर-
काकरणत्वबोधने योग्यतापत्तेश्च जलकरणत्वत्वरूपविशिष्टधर्मावच्छि-
न्ननिरूपितत्वविशिष्टान्वयितावच्छेदकसम्बन्धतावच्छेदके सेकत्वव्याप-
काभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावसत्तात्, न चेष्टापत्तिः, जलकर-
णत्ववरूपेण करकाकरणत्वबोधनेऽपि साम्यदायिकैकैव योग्यमान-
भ्युपगमादिति दिक् ।

अथ प्रमाविशेष्यत्वघटितत्वेन गौरवं तादृशप्रतियोगित्वप्रमात्वेन
तादृशप्रतियोगित्वप्रमानुपस्थितिदशायां दुर्ज्ञेयत्वञ्च न हि सर्वत्र
शब्दबोधात् पूर्वं तादृशप्रतियोगित्वप्रमात्वावच्छिन्नोपस्थितिनिधम-
इत्यतस्तदंशपरित्यागेन लक्षणमाह, 'वस्तुतत्त्विति, अचापीतरत्वम-
परत्वज्ञाविवर्धितं, (१) तथाच तत्तद्व्यक्तीयान्वयितावच्छेदकसम्बन्धे तत्त-

(१) अयं घट इत्यादौ विशेष्य-विशेष्ययोरभेदस्थले योग्यत्वानुपपत्तेरिति
शेषः ।

प्रतियोगितावच्छेदकधर्मशून्यत्वं योग्यता साधवात्
शक्यज्ञानत्वाच्च ।

ज्ञातौ वा तत्तद्भक्तिनिष्ठान्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मशून्यत्वं
तत्तद्भक्तौ तत्तद्भक्तिर्योग्यतेत्यर्थः, पदार्थतावच्छेदकरूपेण पदार्थयोः
प्रवेगे शिंघपा रुचः मौलीघट इत्यादावुक्तकमेषाव्याप्तिरिति तत्त-
द्भक्तिनेन प्रवेगः । अत्यन्ताभावतश्च व्याप्यवृत्त्यभावत्वं, पूर्वाज्ञाया-
वृत्तिवृत्तेऽप्याप्तिवारणाय व्याप्यवृत्तौति, व्याप्यवृत्तित्वं निरवच्छिन्न-
वृत्तित्वं, वैशिष्ट्य-आसम्भ्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नभावस्यापि व्याप्यवृत्तिता-
त्तत्प्रतियोगितामादायासम्भववारणावावच्छेदकानुसरणं । न च
तथाप्यसम्भवः तादृशप्रतियोगितावच्छेदकस्य वैशिष्ट्यस्य आसम्भ्यवृ-
त्तिधर्मस्य च सर्वत्र सत्तादिति वार्थः । 'इतरपदार्थसंसर्ग इत्यस्य
तद्भक्तौयत्नविशिष्टावधितावच्छेदकसम्भन्तावच्छेदक इत्यर्थः, इतर-
पदार्थ इतरपदार्थतावच्छेदकास्ये संसर्गावच्छेति युत्पत्त्या पदार्थता-
वच्छेदकावधिनिष्ठतद्भक्तिने इति वार्थः, 'प्रतियोगितावच्छेदकधर्म-
शून्यत्वमित्यस्य च प्रतियोगितावच्छेदकस्य धर्मः प्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वं तच्छून्यत्वमित्यर्थः, तथाच तत्तद्भक्तौयत्नविशिष्टान्वदि-
तावच्छेदकसम्भन्तावच्छेदके तद्भक्तिने वा तद्भक्तिनिष्ठव्याप्यवृत्त्यभा-
वप्रतियोगितावच्छेदकशून्यत्वं तद्भक्तौ तद्भक्तिर्योग्यतेत्यर्थस्य फलि-
ततया वैशिष्ट्यादिरूपावच्छेदकमादायासम्भवविरहस्य ज्ञेयं दर्शितदि-
शावमेधं । 'साधवादिति प्रमाविशेष्यत्वाप्रवेगेन साधवादित्यर्थः,
'शक्यज्ञानत्वाच्चेति तादृशप्रतियोगित्वप्रमात्वेनानुपस्थितिदशायासपि
प्रत्यक्षज्ञानत्वाच्चेत्यर्थः ।

अथ न्यायः अवयितावच्छेदकसम्बन्धेन तद्वक्तौ . तद्वक्तिमत्त्वमेव
तद्वक्तौ तद्वक्तैर्योग्यताऽतिव्याधवात्, घटत्वाश्रयैतद्वक्तिर्नीलत्वाश्रयै-
तद्वक्तिमतीत्यादिक्रमेण च संग्रह-निश्चयसाधारणं तज्ज्ञानं हेतुः
तेन सामान्यतः पदार्थतावच्छेदकरूपेण योग्यतानिश्चयेऽपि न शब्द-
बोधः न वा शब्दबोधात्पूर्वं सर्वत्र तादृगनिश्चयविरहेऽपि कापि
सतिः । वस्तुतस्तु अवयितावच्छेदकसंघर्षेण तद्वर्णावच्छिन्ने तद्व-
र्णावच्छिन्नवत्त्वमेव तद्वर्णावच्छिन्ने तद्वर्णावच्छिन्नान्वयबोधे योग्यता
तेन प्रातिष्ठिकरूपेण सर्वत्र शब्दबोधात्पूर्वं निखिलतत्तद्वक्तिपु तत्त-
द्वक्तिमत्त्वपदाभावेऽपि न सतिः । न चैवं वज्रिना विज्ञतीत्यादा-
वतिप्रसङ्गः करणत्वावच्छिन्ने वज्रित्वावच्छिन्नस्य सेकत्वावच्छिन्ने
करणत्वावच्छिन्नस्य च सत्तादिति वाच्यं । वज्रित्वावच्छिन्न-करण-
त्वावच्छिन्नयोः सेकत्वावच्छिन्न-करणत्वावच्छिन्नयोश्च प्रत्येकान्वये
तथापि योग्यतास्यैव वज्रिकरणत्वावच्छिन्न-सेकत्वावच्छिन्नयोर्वि-
शिष्टान्वये परं योग्यता नास्ति सेकत्वावच्छिन्ने वज्रिकरणत्वत्वरूप-
विशिष्टधर्मावच्छिन्नवत्त्वविरहादित्यभ्युपगमात् । नन्वेवं सेकोन वज्रि-
करणक इत्ययोग्यतानिश्चयदशायां विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति न्यायेन
सेकत्वावच्छिन्ने वज्रिकरणत्वत्वरूपविशिष्टधर्मावच्छिन्नस्यान्वयो नास्तु
तादृगान्वये सेकत्वावच्छिन्ने वज्रिकरणत्वत्वरूपविशिष्टधर्मावच्छिन्न-
वत्त्वस्य योग्यतानात् उक्तायोग्यतानिश्चयसत्त्वे च तज्ज्ञानासम्भवात्,
विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन सेकोवज्रिकरणक इत्यन्वयश्च स्यात्,
करणत्वावच्छिन्ने वज्रित्वावच्छिन्नवत्त्वस्य सेकत्वावच्छिन्ने करणत्-
त्वावच्छिन्नवत्त्वस्य च उक्तायोग्यतानिश्चयसत्त्वेऽपि ग्रहसम्भवादिति

न च नरशिरःशौचानुमानवाधात् तदशौचबोधक-
शब्दात्^(१) अन्यथाबोध इति वाच्यम् । उपजीव्यजाती-

चेत् । न । सेकत्वावच्छिन्ने करणत्वरूपेण करणत्वं प्रकारः करण-
त्वत्वावच्छिन्ने वद्वित्वरूपेण वद्विः प्रकार इत्याकारकशब्दबुद्धिं
प्रत्येव सेकत्वावच्छिन्ने वद्विकरणत्वत्वरूपविशिष्टधर्मावच्छिन्नत्वस्य
योग्यतात्वादिशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति न्यायेन विशेष्ये विशेषणमिति
न्यायेन च उभयत्रैव शब्दबोधस्य तादृशयोग्यतानिययदशाया-
ममभवात् उक्तक्रमेणोभयसाधारणविशिष्टप्रकारताया एव तज्ज्ञा-
नस्य कार्यतावच्छेदकतात् । न चैवं करकाभिप्रायप्रयुक्तपदवाविध-
नौत्यादावपि योग्यतापत्तिः सेकत्वावच्छिन्ने पदकरणत्वत्वरूप-
विशिष्टधर्मावच्छिन्नत्वसत्तादिति वाच्यं । तथापि सेकत्वावच्छिन्ने
अक्षत्वप्रकारेण करकाकरणत्वबोधने योग्यत्वसंज्ञत्वात् करकात्वरूपेण
करकाकरणत्वबोधने पुनरयोग्यताभ्युपगमात् साम्यदायिकप्रवादस्य
च निरुक्तिकत्वेनाशङ्क्यत्वादिति^(२) प्राहुः ।

‘न चेति नरशिरःकपाल इति प्राण्ड्वलात् शङ्खवदित्यनुमि-
त्यात्मकबाधबुद्धिमत्तादित्यर्थः, ‘शब्दात्’ वेदात्, ‘अन्यथाबोधः’
अन्यथाबोधाम्भवः, प्रतिबन्धकमत्वेन उक्तयोग्यताज्ञानाभावादिति
भावः । ‘उपजीव्येति भवदुक्तशौचानुमानस्य उपजीव्योदो दृष्टान्त-

(१) नरशिरःशौचानुमानवाधितत्वादशौचबोधकशब्द इति ख० ।

(२) निरुक्तिकत्वेनाशङ्क्यत्वादिति ख०, म० ।

यत्वेन शब्दस्य वस्तवत्वात् तेनैव तदनुमानवाधात् ।
नन्वाकाङ्क्षासन्तिमत्त्वेन शब्दस्य प्रमाणता न तु यो-
ग्यतापि तद्विवेशिनी बाधाभावस्य प्रमामात्रहेतुत्वा-
दिति चेत् । न । बाधे हि प्रमाखदोपोऽवश्यं वक्तव्यः,

शब्दे. शुचिरूपसाध्यनिश्चायकोवेदसाध्य निश्चितप्रामाण्यकतया
तज्जातीयत्वेनेत्यर्थः, 'शब्दस्य' अगौचबोधकवेदस्य, 'वस्तवत्वात्'
निश्चितप्रामाण्यकत्वात्, 'तेनैव' तद्देदज्ञानेनैव, 'तदनुमानवाधादिति'
शौचानुमानम्याप्रामाण्यज्ञापनादित्यर्थः । न च वेदाच्छाब्दबोधा-
नन्तरमेवानुमानेऽप्रमात्वज्ञानं स एव च प्रथमं कुत इति वाच्यं ।
फलवत्त्वेन तद्देदज्ञानस्यैव बहुबोधकविधया अप्रामाण्योपस्थापकत्व-
कम्पनात् तज्जन्याप्रामाण्योपस्थितिसहस्रतमनसैव विनापि शब्द-
बोधमप्रमालज्ञानसम्भवात् कलानुरोधितात् कम्पनाया इति
भावः । 'आकाङ्क्षासन्तिमत्त्वेन' आकाङ्क्षामत्तिज्ञानसहकारेणैव,
'प्रमाणता' शब्दबोधजनकता, 'योग्यतापि' योग्यताधीरपि । न
च छतन्त्रान्वय-व्यतिरेकानुविधानाद्योग्यताज्ञानस्यापि हेतुत्वमिति
वाच्यं । तस्यैवामिद्वैरिति भावः । नन्वेवं वक्षिणा मिश्रतीत्यादौ
बाधनिश्चये सति कुतो नाश्वयबोध इत्यत आहः 'बाधेति बाध-
बुद्धभावस्येत्यर्थः, 'प्रमामात्रेति' विग्रिष्टबुद्धिभावेत्यर्थः, तथाच मा-
मान्ध्यामयभावादेव न तदानीं शब्दबोध इति भावः । 'बाधे'
हीति वक्षिणा मिश्रतीत्यादिषु बाधबुद्धावित्यर्थः, 'प्रमाणेति'
शब्दबुद्धिकारणीभूतज्ञानस्य प्रतिबन्धो भवतीत्यवगमे वाच्यमित्यर्थः,

अन्यथा प्रमाणविषये बाधासम्भवात् यथानुमाने
बाधादुपाधिकल्पनद्वारा व्याप्तिविघातः, निरुपाधौ
बाधानवकाशात् ।

‘अन्यथेति, ‘प्रमाणविषये’ बाधबुद्ध्यावपि शब्दबुद्धिकारणीभूतया-
वज्ञानसत्ते, ‘बाधासम्भवादिति बाधबुद्धेः शब्दबुद्धिप्रतिबन्धकता-
सम्भवादित्यर्थः, कारणीभूतज्ञानं विघटयत एव ज्ञानस्य परोक्षानु-
भवप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह, ‘यथेति, ‘अनुमाने’
अनुमितिसत्ते, ‘बाधादिति बाधबुद्ध्या इत्यर्थः, ‘उपाधिकल्पनेति
उपाधिज्ञानेत्यर्थः, ‘व्याप्तिविघातः’ अनुमितिकारणीभूतव्याप्तिज्ञान-
प्रतिबन्धः, एतच्च यत्र बाधितसाधनवान्पक्षस्तत्र बोध्यं, अन्यत्र तत्र
पक्षधर्मताज्ञानप्रतिबन्धो बोध्यः । ननु बाधबुद्धौ कथमुपाधिज्ञान-
मित्यत आह, ‘निरुपाधाविति पक्षधर्महेतौ निरुपाधौ सतीत्यर्थः,
‘बाधानवकाशात्’ बाधासत्तात्, तथाच व्याख्येन व्यापकानुमानमिति
भावः । बाधोऽत्र बाधबुद्धिपक्षकत्वं तेन गन्धप्रागभावकाशा-
वच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीलादित्यादौ बाधिते उपाध्यसत्तेऽपि
न सतिरिति बोध्यं^(१) । इदमापाततः कारणीभूतज्ञानं विघटयत-
एव ज्ञानस्य परोक्षानुभवप्रतिबन्धकत्वमिति व्याप्तेरप्रयोजकत्वात्
उपमितिसत्ते व्यभिचारात् बाधज्ञानस्य सादृश्यादिज्ञानप्रतिबन्ध-
कत्वे मानाभावात् गन्धप्रागभावकाशावच्छिन्नो घटो गन्धवान्

(१) इति भाव इति श० ।

इयिवीत्याद्यनुमितिप्रतिबन्धके गन्धप्रागभावकालविशेषक-
गन्धाभावनियमे व्यभिचाराच्च । वस्तुतस्तु शाब्दधीसाधारणविशिष्ट-
बुद्धिमामान्यं प्रत्येव बाधनियमस्य प्रतिबन्धकत्वे मुख्यं चन्द्र-
इत्यादिमुख-चन्द्राद्यभेदान्वयबोधकरूपकादौ प्रहसनादौ च बाध-
नियमसत्तेऽपि अनुभवविद्वत्तु शाब्दबोधस्यापलापापत्तिः कलहादौ
मिथ्याभिप्रायवचनाच्छाब्दबोधानुपपत्तिश्च तच्च शाब्दबोधं विना
बोधोद्युपपत्तेः, अत एवोक्तं “अत्यन्तासत्यपि क्षर्षं ज्ञानं शब्दः
करोति हि । बाधान्तु न प्रमा तच्च अतः प्रामाण्यनियमः” ॥ इति
बाधितत्वेन निश्चितेऽप्यर्थे शब्दो ज्ञानं जनयति किन्तु तदानीं तज्ज्ञाने
प्रामाण्याभावज्ञानमात्रं जायते अतः प्रामाण्यनियमो निष्कल्पप्र-
वृत्तिप्रयोजकः, अन्यथा तत्रापि प्रवृत्त्यापत्तेरिति तदर्थान्, तथाच
शाब्दान्यविशिष्टबुद्धिं प्रत्येव बाधनियमस्य प्रतिबन्धकतया वज्रिना
विश्वतीत्यादौ बाधनियमसत्ते शाब्दबोधवारणाय योग्यताधीः शा-
ब्दधीहेतुरावश्यकः । न च योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वं एव बाधितार्थक-
रूपकादौ कथं शाब्दधीः बाधनियमसत्तेन तदुर्ध्वावच्छिन्ने तदु-
र्ध्वावच्छिन्नवस्वरूपयोग्यताज्ञानस्यैवावगमनात् अन्यथा वज्रिना विश्व-
तीत्यादावपि बाधनियमसत्ते शाब्दबोधश्च दुर्वारतादिति वाच्यम् ।
बाधनियमसत्तेऽप्याद्यर्थयोग्यताज्ञानादेव तच्च शाब्दबोधमगमनात्,
वज्रिना विश्वतीत्यादावपि बाधनियमसत्तेऽप्याद्यर्थयोग्यताज्ञानात्
कदाचित्^(१) शब्दबोधस्येष्टत्वात् । न चैवं शब्दो न पीत इत्यादिबाध-

निश्चयसत्त्वऽपि शङ्कः पीत इति दोषविशेषजन्ययोग्यताभ्रमेण शङ्कः
 पीत इति शब्दबोधप्रसङ्गः बाधनिश्चयविरहदृष्टार्था शङ्कः पीत-
 इति दोषविशेषजन्ययोग्यताभ्रमाच्छङ्कः पीत इति शब्दबोधोदपात्
 दोषविशेषजन्ययोग्यताज्ञानस्यापि हेतुत्वेनाभ्युपेयत्वादिति वाच्य ।
 असत्यप्रामाण्यनिश्चये 'इष्टत्वात् आहार्ययोग्यताज्ञानतुल्यत्वात् एवं
 यदैवेन्द्रियजन्यबाधनिश्चयसत्त्वेऽप्येवेन्द्रियजन्ययोग्यताज्ञानमातुमानि-
 कादिबाधनिश्चयसत्त्वेऽपि लौकिकप्रत्यक्षात्मकयोग्यताज्ञानञ्च तदा
 तथापि शब्दबोधे इष्टापत्तिः आहार्ययोग्यताज्ञानतुल्यत्वात् अर्वा-
 धितार्थकरूपकादौ शब्दबोध एवाहार्यात्मकोऽभ्युपेयतां तथावा-
 हार्यप्रत्यक्षेतरमवदाहार्यशब्देतरत्वापि बाधनिश्चयप्रतिवध्यताव-
 च्छेदने प्रवेशादेव बाधितार्थकरूपकादौ बाधनिश्चयसत्त्वे शब्दबोधस्य
 वज्रिणा सिञ्चनीत्यादौ बाधनिश्चयसत्त्वे शब्दबोधाभावस्य च सम्भवे-
 ऽपि किं श्रयणीयोग्यताधीहेतुत्वेन, तथापि शब्देतरत्वात् प्रतिवध्यता-
 वच्छेदके प्रवेशस्यावश्यकत्वात् । न च मम शब्देतरत्वं शब्दताव-
 च्छिन्नप्रतियोगिताकोऽवच्छेदो भेदस्तव आहार्यशब्देतरत्वं आहार्य-
 मस्यानुगतस्याभावान्तत्तच्छाब्दबुद्धिभेदकूटरूपमतं प्रतिवध्यतावच्छे-
 दकगौरवमिति वाच्यं । अतिरिक्तकार्य-कारणभावकल्पनामपेक्ष्य
 कार्यतावच्छेदक-कारणभावच्छेदकयोः शरीरगौरवस्य न्याय्यत्वात्
 तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावकूटविशिष्टयोग्यताज्ञानस्यैव शब्दधीहेतु-
 तथा तथापि कारणतावच्छेदकशरीरगौरवसत्त्वात् कार्य कारण-
 भावाभ्रकल्पन पुनरधिकमिति चेत् । न । शब्दबोधस्याहा-
 र्यताभ्युपगमेऽपि हिद्वान्तात् प्रत्यक्षेतरज्ञानस्याहार्यज्ञानभ्युपगमात् ।

किञ्चाहार्यशब्देतरत्वस्य प्रतिबन्धतावच्छेदकप्रवेशे शब्देच्छाविरह-
 दशायां बाधनिश्चयसत्त्वे आहार्यशब्देतरशब्दानुत्पादेऽप्याहार्य-
 शब्दबोधस्य कुतो नोत्पाद इत्याहार्यशब्दबोधं प्रति तत्तच्छाब्दे-
 च्छानां विरोधतो हेतुत्वस्यावश्यकत्वात् एवं शब्देच्छासत्त्वे अनाहार्य-
 शब्दबोधवारणाय अनाहार्यशब्दबोधं प्रति तत्तदिच्छाभावाना-
 मपि हेतुत्वस्यावश्यकत्वादनन्तकार्य-कारणभावकल्पनप्रसङ्गाद्भेदकूट-
 प्रवेशेन प्रतिबन्धतावच्छेदकगौरवाच्च तदपेक्षया प्रथमयोग्यताज्ञान-
 हेतुमैव लघीयसी । अथ तत्राप्राप्ताप्यज्ञानाभावविशिष्टयोग्यताज्ञानं
 शब्दधीहेतुत्वन च सामानाधिकरण्यमेव वैशिष्ट्यं अन्यथा विषयता-
 सत्त्वभावच्छिन्नतत्तत्पुरुषौयंप्राप्ताप्यज्ञानाभावानां विरोधयताविरोध-
 समन्वेन योग्यताज्ञानविरोधसत्त्वे तत्तत्पुरुषौयत्वस्य कार्यता-कारण-
 तावच्छेदके प्रवेशप्रसङ्गाङ्गीरवापत्तेः तथाच तत्तदप्राप्ताप्यज्ञानाभा-
 वानां सामानाधिकरण्यसमन्वेन परस्परं विरोधण-विरोध्यभावे विनिग-
 मनाभावाद्गुह्यतरधर्मावच्छिन्नानन्तकार्य-कारणभावो दुर्वारः अप्रा-
 प्ताप्यज्ञानाभावानां विरोधण-विरोध्यभावभेदेन विशिष्टबुद्धि-बाधनि-
 श्चययोरनन्तप्रतिबन्ध प्रतिबन्धकभावस्यानुमित्यादिष्वस्यानुरोधेन द्व-
 योरेव तुल्यः । न च तत्राहार्यशब्देतरत्वस्य तत्तच्छाब्दबुद्धिभेदकूट-
 रूपस्य विरोधण-विरोध्यभावभेदेन प्रतिबन्धतावच्छेदकभेदाद्गुह्यतर-
 धर्मावच्छिन्नानन्तप्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावोऽधिकः, मम तु शब्देत-
 रत्वमसृष्टो भेद इति गानन्तप्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभाव इति वाच्यं ।
 मम परस्परसंस्पृष्टानां तत्तच्छाब्दबुद्धिभेदकूटानां विशिष्टबुद्धित्वस्य
 वैकच द्वयमिति न्यायेन व्यामज्यवृत्तिप्रतिबन्धतावच्छेदकताभ्युपग-

मादेकवान्ध्याविशेषणतया विशेषण-विशेष्यभावे विनिगमकाभाव-
विरहात् परस्परं विशेषण-विशेष्यभावे सामानाधिकरण्यरूपवैशिष्ट्य-
प्रवेशेन मौल्यप्रसङ्गस्यैव विनिगमकत्वात् न च चाग्रामाध्यक्षानामात्र-
विशिष्टयोग्यताज्ञानसम्बन्धे सामानाधिकरण्यरूपवैशिष्ट्यप्रवेशस्यावश्यक-
त्वात् विशेषण-विशेष्यभावे विनिगमकाभावात् । न च तत्तच्छा-
ब्दबुद्धिभेदकूटानां विशेषणताविशेषसम्बन्धेन विशिष्टबुद्धित्वस्य च
समवायसम्बन्धेन ज्ञाननिष्ठतया सम्बन्धभेदेन व्याप्यवृत्त्यवच्छेदकत-
त्त्वैकस्यासम्भव इति वाच्यं । तत्तच्छाब्दबुद्धिभेदकूटानां^(१) विशिष्ट-
बुद्धित्वाधिकरणत्वस्य च विशेषणताविशेषसम्बन्धेन व्याप्यवृत्त्यव-
च्छेदकलाभुपगमादिति चेत् । न । निश्चिताप्रामाण्यतादपि यो-
ग्यताज्ञानाच्छाब्दबोधो जायत एव परन्तु तच्छाब्दबोधेऽपि अ-
प्रामाण्यनिश्चयो जायत इत्युपगमात् अप्रामाण्यज्ञानाभावाविशिष्ट-
त्वस्य मम कारणावच्छेदककूटावप्रवेशात् अन्यथा रूपकादिस्तथै-
वाहार्ययोग्यताज्ञानाच्छाब्दबोधानुपपत्तेः अहार्ययोग्यताज्ञाने वि-
शेषतोऽप्रामाण्यनिश्चयस्यावश्यकत्वात्^(२) । किञ्च यदि निश्चिताप्रामा-
ण्यकयोग्यताज्ञानाच्च शाब्दबोधस्तदा तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावकूट-
योग्यताज्ञानयोः द्वयोरेव स्वातन्त्र्येण दृष्ट-वकवद्वैतता न पर-
स्परं विशेषण-विशेष्यभाव इति विशेषण-विशेष्यभावभेदाज्ञानतो-
कार्य-कारणभाव । तव चाहार्यशाब्दबोधं प्रति तत्तच्छाब्देच्छा-

(१) तावद्भेदकूटानामिति ग० ।

(२) विशेषदर्शनादप्रामाण्यनिश्चयस्यावश्यकत्वादिति ग० ।

माननन्तकार्ये कारणभावस्यावश्यकतात् । न च तत्राप्यनन्तयोग्यता-
 शान्त्यक्तिकल्पनमिति वाच्यं । तस्य फलमुखतात् पदार्थोपस्थिते-
 श्चात्यर्थज्ञानस्य या नियतयोग्यताविषयकताभ्युपगमेनातिरिक्तकल्प-
 नाभावाच्च । अथाहार्थ्यशब्देतरत्वं प्रतिवध्यतावच्छेदके न प्रवेशनीयं
 अपि ॥ तत्तच्छाब्देच्छाविरहविशिष्टबाधनिययत्वेन प्रतिबन्धकत्वं
 वाच्यं तथाचाहार्थ्यशब्दबोधं प्रति तत्तच्छाब्देच्छानां अनाहार्थ्य-
 शब्दं प्रति तत्तच्छाब्देच्छाभावानाञ्च न विरोधतो हेतुलमिति
 मम नानन्तकार्य-कारणभावः । एवमाहार्थ्यप्रत्यचेतरत्तमपि न
 प्रतिवध्यतावच्छेदकं आहार्थ्यप्रत्यक्षं प्रति तत्तत्प्रत्यक्षेच्छानामनन्त-
 कारणत्वकल्पनापत्तेरपि तु तत्तत्प्रत्यक्षेच्छाविरह उत्तेजक इति
 चेत् । न । तथापि तत्तच्छाब्देच्छाविरहाणां विरोध-विरोध्यभाव-
 भेदेनानन्तप्रतिवध्य-प्रतिबन्धकभावस्य दुर्वारत्वात् मम च केवलस्यो-
 ग्यताशान्त्य दृष्ट-चक्षुम्यधेन तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावकृत्योग्यता-
 शान्त्योर्दोषोर्वा हेतुत्वात् । किञ्च तत्तच्छाब्देच्छाविरहाणां तत्त-
 त्प्रत्यक्षेच्छाविरहाणाञ्च उत्तेजकत्वेऽनुमित्युपमिति-स्यतिमाधारणो-
 भेकः प्रतिवध्य-प्रतिबन्धकभावः तथा मति शब्दबोधो जाय-
 तानित्यादौच्छासत्वे बाधनिययमत्वेऽप्यनुमित्युपमिति-स्यत्यापत्तेः
 शब्दबोधो जायतानितिच्छासत्वेऽपि प्रत्यक्षापत्तेः प्रत्यक्षं जायतानि-
 तीच्छासत्वे बाधनिययमत्वेऽपि शब्दबोधापत्तेश्च अपि तु प्रत्यक्ष-
 शब्देतरविशिष्टबुद्धित्वेन प्रतिवध्यता अष्टहीनाप्रामाण्यकबाधनिय-
 यत्वेन प्रतिबन्धकता इत्येकः स्यत्यनुमित्युपमितिमाधारणः प्रति-
 वध्य मतिप्रबन्धकभावः, प्रत्यक्षं प्रति, तु विशिष्टप्रत्यक्षत्वेन प्रतिवध्यता

तत्तत्प्रत्यक्षेणाविरहविशिष्टागृहीताप्रामाण्यकषाधनिश्चयत्वेन प्रति-
 बन्धकता एवं शाब्दबोधं प्रति तत्तच्छब्दत्वेन तत्तच्छब्देणाविरह-
 विशिष्टागृहीताप्रामाण्यकषाधनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतेति प्रत्यक्ष-
 मात्रमाधारणः प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावः^(१) । तथाच शाब्दबोधं प्रति
 तत्तच्छब्देणाविरहविशिष्टागृहीताप्रामाण्यकषाधनिश्चयभावत्वेन
 कारणत्वमपेक्ष्य साधनान्तर्दूषावच्छिद्ये तद्दूषावच्छिद्यवत्स्वरूपयोग्य-
 ताज्ञानत्वेनैव हेतुतोचिता । न च तथापि निश्चिताप्रामाण्यकषाध-
 ताज्ञानत्वेनैव हेतुतया तदपेक्षया यथोक्तषाधनिश्चयभावत्वमेव क्व
 अप्रामाण्यनिश्चयत्वम् सुहृतरानेकपदार्थघटितत्वादिति वाच्यं । नि-
 श्चिताप्रामाण्यकादपि योग्यताज्ञानाच्छाब्दबोधाभ्युपगमात् अनि-
 श्चिताप्रामाण्यकत्वं न कारणतावच्छेदककोटौ प्रवेष्टव्यमित्युक्तत्वात्,
 अनिश्चिताप्रामाण्यकत्वस्य तत्तद्भक्तित्वावच्छिद्यप्रतियोगिताकतत्तद-
 प्रामाण्यनिश्चयस्याप्यभावकूटविशिष्टत्वरूपत्वेनानिश्चिताप्रामाण्यकत्वस्य
 कारणतावच्छेदककोटिप्रवेष्टेऽप्यप्रामाण्यनिश्चयत्वस्याप्रवेष्टाच्च । न चे-
 तत्तद्भक्त्यभावकूटप्रवेष्टे गौरवमिति वाच्यं । तथापि तत्तच्छब्देणा-
 प्यत्वभावकूटस्य प्रवेष्टान् अभावद्वयप्रवेष्टस्य निश्चयत्वप्रवेष्टस्य साधि-
 कत्वात् साधनिश्चयविशेषणीभूतस्यागृहीताप्रामाण्यकत्वस्य तत्तदप्रा-
 माण्यज्ञानभावकूटरूपतया तेषां परस्परं विरोधेण विरोधभावभेदेन
 तद्वान्नकार्यं कारणभावप्रसङ्गाच्च मम तु केवलयोग्यताज्ञानस्य
 दृष्ट-चकन्तायेन तत्तदप्रामाण्यनिश्चयस्याप्यभावकूट-योग्यताज्ञानयो-

(१) प्रतिबन्धकतेति शाब्दबोधमाधार्यो नैकः प्रतिबन्ध प्रतिबन्धकभावः
 इति न० ।

दयोर्वा हेतुत्वेनानन्तकार्य-कारणभावविरहात् । न चैवमनुमित्या-
दावपि योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वापत्तिः । प्रत्यक्ष-शब्देतरविशिष्टबु-
द्धिभावच्छिन्नं प्रति बाधनियमाभावत्वेन कारणत्वमपेक्ष्य संशय-
नियमसाधारणविशेष्यविशेषणवत्स्वरूपयोग्यताज्ञानस्य हेतुत्वे लाघ-
वात् बाधनियमदशायां योग्यताज्ञानम्यतिरेकादेवानुमित्यादिस्य-
तिरेकमन्ववादिति बाध्यं । योग्यताज्ञानं विनापि सूतेरनुभवमि-
दृतया सूतौ व्यभिचारस्तु यत्ने साध्यमन्देह-तन्निश्चययोरमत्वेऽपि
अनुमितेरिदन्त्वावच्छिन्ने गवयपदवाच्यत्वादिमन्देह-नियमयोरम-
त्वेऽपि उपमितेयानुभवमिदृश्यात् । किञ्चैवमाद्यार्थसाध्यमन्देहात्म-
कबाधनियममत्वेऽप्यनुमित्यापत्तिः बाधनियमानन्तरमाद्यार्थसाध्य-
मन्देहात्मकपरामर्शानुमित्यापत्तियेति^(१) सिद्धान्तानुयायिनः ।

वच्छिन्नानामु मुखं चन्द्र इत्यादिबाधितार्थकरूपकादौ बाध-
नियमदशायां मुखादौ चन्द्रादेर्नाभेदान्वयबोधः किन्तु चन्द्रादिपदस्य
चन्द्रमदृशादौ लक्षणया तस्यैव मुखादावभेदान्वयः प्रथमनादौ कक्ष-
हादिसंज्ञीयमिच्छाभिगापवचनादौ च न शब्दबोधोऽपि तु तत्तापदे-
भ्यस्तत्तापदार्थापक्षितौ दोषजन्योमानसोविशिष्टमाप्तात्कारः तथाच
शब्दबुद्धिमाधारणविशिष्टबुद्धिमानं प्रति बाधनियमस्य प्रतिबन्ध-
कत्वादेव वक्रिणा मिश्रतौत्यादौ बाधनियमदशायां नान्यवबोध-
इति योग्यताज्ञानस्य शब्दधीहेतुत्वे मानाभावः बाधनियमप्रति-
बन्धतावच्छेदककोटौ शब्दान्दत्वं प्रवेक्ष्य बाधनियममत्वे शब्दबो-
धधारणयातिरिक्तयोग्यताज्ञानकारणत्वकल्पनायाः प्रधाप्यनादौति
न्यायेनानुचिततादित्याहुः ।

सेयं न स्वरूपसती प्रयोजिका शाब्दाभासोच्चेद-

केचित्तु मुखं चन्द्र इत्यादिवाधितार्थं स्वरूपकादौ बाधनिश्चय-
दशायामपि सुखादौ चन्द्रादेरभेदान्वयबोधम्याप्तुमभवसिद्धत्वा-
च्छाब्दबोधे बाधनिश्चयोन प्रतिबन्धक इति सत्यमेव परन्तु योग्य-
ताज्ञानमपि न हेतुर्भावाभावात् । न चैवं वज्रिना सिद्धतीत्यादा-
वपि बाधनिश्चयदशायां शाब्दबोधापत्तिरिति वाच्यं । तदानीं
शाब्दबोधो जायत एव किन्तु तस्मिन् शाब्दबोधे उत्तरकालम-
प्रमातृज्ञानमात्रं जायत इत्यभ्युपगमात् तया वाच्यार्थादियोग्यता-
ज्ञानसत्त्वे तदानीं तत्र शाब्दबोधस्येष्टत्वात्, न हि बाधनिश्चयसत्त्वे
आश्चर्य्ययोग्यताज्ञानं विना न शाब्दबोध इत्यमुभवोलोकानां
तथा सति अन्वय-व्यतिरेकवशादेव योग्यताज्ञानहेतुत्वमिद्वेः सम्भ-
वादीभान्तरानुसरणप्रयासवैकल्यापत्तेः^(१) । न चैवमनुमित्यादा-
वपि बाधनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वापत्तिः बाधनिश्चयदशायामप्यनु-
मित्यादिर्जायत एव किन्तु तस्यामनुमित्यादिव्यक्तावपे अप्रमातृ-
ज्ञानमात्रं जायत इत्यप्य सुवचत्वादिति वाच्यं । “अत्यन्तासत्यमपि
क्षर्यं इत्यादिना शाब्दबोधम्यत्र एव तयानुभवस्य सकलप्राचीनै-
र्निर्णीतत्वादिति प्राञ्जरिति समानः ।

अद्वैते, ‘सेयमिति, ‘प्रयोजिकेति शाब्दबुद्धिषामान्य इत्यादि-
‘शाब्दाभास इति वज्रिना सिद्धतीत्यादावतिष्णुतं स्वरूपयोग्यता-
प्राप्तवामत्वादिति भावः । ‘न भवति’ सर्वत्र शाब्दबोधात्पूर्वं न

(१) अत्यन्तरानुसरणप्रयासवैकल्यापत्तिरिति ख० ।

प्रसङ्गात् । तन्निश्चयश्च न भवत्युपायाभावात् इति चेत् ।
न । संशय-विपर्यय-प्रमासाधारणस्य योग्यताज्ञान-
मात्रस्य कारणत्वात् । अयोग्यताज्ञानस्य प्रतिबन्धकस्य
सर्वत्राभावात् क्वचित्तन्निश्चयोऽपि योग्यानुपलब्ध्या
यथेह घटो नास्तीति ।

इति श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाख्यतुरीयखण्डे योग्यतावादः ॥

सम्भवति, 'उपायाभावात्' सर्वत्र शब्दबोधात्पूर्वं निश्चयवामणौ-
विरहात्, 'विपर्ययः' निश्चयरूपोन्नमः, 'प्रमा' निश्चयात्मकप्रमा ।
ननु योग्यतायाः संशय एव कथं स्यात् अयोग्यतानिश्चयस्य प्रतिब-
न्धकस्य सत्त्वात् इत्यत आह, 'अयोग्यताज्ञानस्येति अयोग्यतानि-
श्चयस्येत्यर्थः, यत्र चायोग्यतानिश्चयोवर्तते तत्र शब्दबोधोऽपि न
भवतीति भावः । ननु संशय-निश्चयसाधारणयोग्यताज्ञानस्य तदा
हेतुत्वं सम्भवति यदि तन्निश्चयोऽपि कश्चिद्हेतुर्भवति, न चेत्,
कुत्रापि तन्निश्चयस्यासम्भवादित्यत आह, 'क्वचिदिति, 'तन्निश्चयोऽपि'
निरूपप्रतियोगितावच्छेदकशून्यत्वरूपयोग्यतानिश्चयोऽपि, 'यथेति
यथा घटाभाववति भूतले योग्यानुपलब्ध्या इह भूतले घटो
नास्तीति निश्चयस्येत्यर्थः ॥

इति श्रीभट्टरानाथ-तर्कगोश्विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये

शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये योग्यतावादरहस्यम् ॥

अथासत्तिवादः ।

आसत्तिव्याव्यवधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिः, सा

अथासत्तिवादरहस्यम् ।

एककार्यकारित्वमङ्गत्वा धोमयतानिरूपणान्तर आसत्ति नि-
रूपयति, 'आसत्तिश्चेति अव्ययप्रतियोगिनो. इदार्थधोरव्यवधाने-
नोपस्थितिरासत्तिरित्यर्थः, स्वाव्यवहितत्वसम्बन्धेन तत्तत्पदार्थोपस्थि-
तिमती तत्तत्पदार्थोपस्थितितत्पदार्थं तत्पदार्थस्यासत्तिरिति त-
द्वक्तितार्थं । न चैवमासन्नानासन्नविभाग एव व्याहृत. समूहात्मन-
नरूपपदार्थोपस्थितेरेव सर्वत्र आन्दबोधोपयोगितया गिरिभुजम-
ग्निमान् देवदत्तेनेत्यादावपि आन्दानुभवाव्यवहितपूर्ववर्तिसमूहा-
त्मनरूपोपस्थितिमादायाव्यवधानेनोपस्थितिमत्वात् उपस्थितेरेक-
त्वेन व्यवधानासम्भवात्^(१) इति वाच्य । भेदगर्भाव्यवधानस्य पूर्वो-
त्तरक्षणमाधारणस्यात्र प्रवेष्टान्, तच्च स्वध्वमाधिकरणभिरात्वे इति
य स्मृतागभावाधिकरणसमयप्रागभावानधिकरणचरणक्षद्वयदेन स्व-

(१) तावन्पूर्वदशमसमूहात्मनैकोपस्थितेर्न्यवधानाभावादिति भावः ।

समवापिदेशोत्पत्तिकले मति स्वभिन्नं, इत्यस्य प्रथमं चा प्रत्येक-
पदेभ्यः प्रत्येकपदार्थानां क्रमिकत्वमिति मेवामतिः, न तन्वय-
बोधोपायवहितपूर्ववर्तिमगूहासम्बन्धोपपत्तिः^(१) । अत एवामति-
ज्ञानं हेतुः प्रत्येकपदजन्यप्रत्येकपदार्थोपपत्तितीनामाशुविनाशिनीनां
युगपच्छास्यबोधपूर्वमसम्भवेन स्वरूपमहेतुत्वामभावात् । न चैवं दृष्टौ
हुण्नी वामस्यो देवदत्त इत्यादायैकविशेष्यक-भानाविशेषणवा-
च्यबोधमन्ते आमन्त्रभावप्रसङ्गः तथैकविशेष्योपपत्तिरेविशेषणान्त-
रोपपत्तिर्या व्यवधानादिति वार्थः । प्रकृतान्वयबोधानुगुणो यः
स्वध्वंसाधिकरणवृत्तान्तराद्यवधानघटकीभूतमत्यन्तदुर्लभ-
मात्, विशेषणान्तरोपपत्तिरित्यथ न प्रकृतान्वययुक्तानुगुणः, अतनु-
गुणतश्च पक्षपक्षकृत्यं, यादृशयादृशवत्त्ववधानेऽपि अन्वयबोधो-
ऽनुभवमिदं नान्ततत्त्ववृत्तान्तराद्यवधानानुगुणतत्त्वपत्त्यात् । अत एव
गिरिर्भुक्तमित्यादौ भुक्तादिपदार्थोपपत्तिरित्यथो यत्र वैकपदोच्चार-
णानन्तरं चिरतरं विप्रम्यापरपदमुच्चरितं तत्र व्यवधायकवृत्तान्तरादि
शाननुगुणः तत्रान्वयबोधानुत्पत्तेरिति तदुभयत्र नामान्तिः । न चैवं
यत्र पदोपपत्तिरित्यवधानेन पदार्थोपपत्तिरित्यावधानेन तत्राव्या-
मत्तापत्तिरिति वार्थः । तापदोपपत्तिरित्यवहिततत्त्वपदोपपत्तिरित्य-
मायास्तत्त्वपदार्थोपपत्तिरेव्यवधानेन तत्त्वपदार्थोपपत्तिः तत्त्वपदार्थ-
जन्ये तापदार्थयोरेव्यवधाने आमन्त्रिरिति विवक्षणीयत्वात् । एवञ्च
यत्र पदोपपत्तिरित्यवधानेन पदार्थोपपत्तिरित्यवधानेन, यत्र
वा पदार्थोपपत्तिरित्यवधानेन पदोपपत्तिरित्यवधानेन तत्रोभ-

(१) अगूहासम्बन्धोपपत्तिरेव तया समिप्रास्तामावादिति भावः ।

यत्रापि नास्ति', किन्त्वेकपदोपस्थितिजन्यपदार्थोपस्थितिरपरप-
 दोपस्थितिय समूहालम्बनरूपा ततोऽपरपदार्थोपस्थितिः पदान्तरो-
 पस्थितिय समूहालम्बनरूपेत्यादिक्रमेण पदार्थोपस्थितिरुचैवास्ति',
 पदोपस्थितेरव्यवधानमपि पूर्वोत्तरक्षणसाधारणप्रकृतान्वयबोधानं-
 तुगुणवर्णघटितं वाच्यं । न चास्तिभ्रमाच्छाब्दबोध इति सर्व-
 गीयते स कुचेति वाच्यं । यत्र व्यवहितपदोपस्थिताव्यवहितत्वधी-
 र्यवहितायां पदार्थोपस्थिताव्यवहितत्वधीर्वा तत्रैव तत्सम्भवात् ।
 अथैवं आसत्तिज्ञानस्य शब्दबोधहेतुत्वं स्वरूपसत्याः पदजन्यपदा-
 र्थोपस्थितेः प्रयक्कारणत्वे किञ्चान् । न च विशेषणज्ञानसाध्यं
 विशिष्टज्ञानमिति विशेषणज्ञानत्वेन तत्कारणमिति वाच्यं । आस-
 त्तिज्ञानस्यैव पदार्थविषयकत्वेन विशेषणज्ञानत्वादिति चेत्, न,
 तद्विलम्बेनापि शब्दधीविक्षम्भात् तस्यापि प्रयक्हेतुत्वात् । न च
 तद्व्यतिरेकस्थले आसत्तिविक्षम्भादेव शब्दबोधविक्षम्ब इति वाच्यं ।
 न ह्यास्ति स्वरूपसती हेतुः, किन्तु तज्ज्ञानमेव, तस्य तद्व्यति-
 रेकस्थलेऽपि सम्भवादिति निर्णयकतः । तदसत्, एकलक्षुपस्थाप्य-
 क्षति-वर्त्तमानत्वयोरन्वयबोधस्थलेऽप्याप्तेः^(१) यत्र क्षिप्तादिना एकदैव
 पदजातमनुमितं स्यात् वा तत् समूहालम्बनं पदार्थवर्गस्मरणं जातं
 तत्राद्याप्तेषु तत्र प्रत्येकपदार्थोपस्थितेरभावात् । न च तत्रापि
 क्रमिकप्रत्येकपदार्थोपस्थितिः कल्पनीयेति वाच्यं । अनुभवविरोधात्
 प्रत्येकपदार्थोपस्थितिमन्तरेणापि तत्र शब्दबोधस्यानुभविकत्वात् ।
 किञ्च एतस्याः स्वरूपमद्भुतत्वं स्वयमेव निराकृतं क्रमिकप्रत्येकपदा-

(१) भेदगर्भाव्यवधानविशिष्टपदजन्यपदार्थोपस्थितेरभावादिति भावः ।

योपस्थितेः शाब्दबोधात् पूर्व्वं चिरविनष्टत्वात् । नाप्येतज्ज्ञानं
कारणं मानाभावात् । न ह्युपस्थितिज्ञानविसृज्याः शाब्दबोधविज्ञान-
आनुभविकः । न च देवादृष्टादिना पदार्थस्यैव पदजन्यत्वभ्रमेण
शाब्दबोधोदयात् तज्ज्ञानस्यापि हेतुत्वमिति वाच्यं । नृत्त्या पद-
जन्यपदार्थोपस्थितेः स्वरूपसत्त्वा हेतुत्वात् तदभ्रमे शाब्दबोधाभावात्
अव्यवधानां शब्दैर्यथा । न चैतद्भवमानन्तरं शाब्दानुभवदर्शनादेव
तज्ज्ञानं हेतुरिति वाच्यं । न हि यत्तत्त्वे यदुत्पत्तिस्तदेव तत्का-
रणं, घटायवहितपूर्व्ववर्त्तिघातपदार्थानामेव घटहेतुत्वापत्तेः । न
च पदजन्यपदार्थोपस्थितौ अव्यवहितत्वाव्यवहितपदजन्यत्वयोः संग्रहे
व्यवहितत्व-व्यवहितपदजन्यत्वमिदमेव च शाब्दबोधादुत्पत्तेस्तन्निश्चयो
हेतुः तयोः प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवादिति वाच्यं । तात्पर्या-
दिज्ञानसंग्रहे व्यवहितपदजन्यत्वप्रत्येऽपि शाब्दधीर्दर्शनादुत्पत्तेरेवा-
सिद्धेः । न चैवं व्यवहितपदकदम्बात्मकयोक्तादौ योजनया कवि-
तायामेवान्वयबोधो न त्वन्यथेत्यत्र किं वीजमिति वाच्यं ।
योजनायास्तत्पर्य्यग्राहकत्वात्, अतएव यस्य योजनां विनैव तात्पर्य्य-
ग्रहस्तस्य न योजनापेक्षा इति^(१) अवयवप्रतिधोमिपदं तदुपस्था-
पकपदपरं तथाच तदुपस्थापकपदोपस्थित्यव्यवधानेन तदुपस्थापक-
पदोपस्थितित्वायोरसत्तिः, न तु पदार्थोपस्थितौ नामव्यवधानमपे-
क्षितमिति केषांश्चिन्नातमपार्थं । वक्ष्यमाणान्योन्याश्रयशङ्कानुत्थितेय

(१) अथवक्ष्यमाणेन पदजन्यपदार्थोपस्थितेरासत्तिविधया शाब्दबोधिहेतु-
त्वित्येवार्थः ।

समूहालम्बनपदोपस्थितिमादाय सर्वत्रास्याः^(१) सत्त्वेनामज्ञानासन्न-
विभागव्याघातापत्तेर्यत् । न च भेदगर्भमव्यवधानं विवक्षणीयं, प्रागु-
क्तदोषानुवृत्ते^(२) एतज्ज्ञानस्य उक्तरूपेण कारणत्वे मानाभावात् ।

केचित्तु अव्यवधानेनेति विशेषणे द्वितीया, अव्ययप्रतियोगि-
पदञ्च अव्ययप्रतियोगिन उपस्थितिर्यस्यादिति व्युत्पत्त्या अव्ययप्रति-
योग्युपस्थापकशब्दपर, तथाच तत्पदार्थान्विततत्पदार्थशब्दबुद्धौ
तत्पदे तत्पदाव्यवधानमासत्तिः, न तु उपस्थितीनामव्यवधानं
विवक्षितं, भोमिश्लोकादौ च लिप्यादिकृपदोषविशेषादव्यवधानभ्र-
मेणान्वयबोधः । न चेव श्लोकादौ योजनयाव्यययोधा न स्यात्
वक्ता इदं व्यवधानेनोचरितमिति विशेषदर्शनेन भ्रमासम्भवादिति
वाच्यः । योजनयोपस्थितवाक्यान्तरादेव तत्रान्वययोधात् न तु
श्लोकादितः, अव्यवधानस्याननुगुणत्वेन भेदाभेदसाधारण स-
परमाधारणञ्च निर्वान्य^(३) तेनैकलङ्काधुपस्थापितयो कृति-वर्त्तमान-
त्वाद्योरन्वयमोधेऽपि न काप्यनुपपत्तिरित्याहुः । तदप्यसत्, वक्ष्य-
माणान्योन्याश्रयशङ्कानुत्थिते तात्पर्यादिज्ञानसत्त्वेऽव्यवधानज्ञानाभा-
वेऽपि शब्दबुद्धेरानुभविकत्वाच्च ।

(१) व्यासत्ते ।

(२) एकलङ्काधुपस्थापककृति वर्त्तमानत्वयोरन्वयमाधस्यत्वेऽव्याप्तेरित्यादिरीय
सत्त्वादित्यर्थः ।

(३) शब्दबोधाननुगुणं स्वभसाधिकारस्यान्वये सति स्वप्रागभावाधिकारण
समयप्रागभावाधिकारणो यः क्षयस्तदवच्छेदनोत्पत्तिकत्वं न तु भेद
गर्भमिति ।

विशेषणक-कर्म-कर्तृ-करणाधिकरण-क्रियादिक्रमिकप-
दज्ञानजन्यक्रमिकपदार्थस्मृतीनां न यौगपद्यं सम्भवति
आशुतरविनाशिनां क्रमिकाणां मेलकानुपपत्तेरिति
कथं तावत्पदार्थान्वयबोधः विशेषणज्ञानसाध्यत्वादि-

न्यास्तु ननु वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासन्निरुक्ता सा च
ग्रान्धोरेव तथाच तस्यामप्यसक्तिः कारणं सापि ग्रान्धबोधरूपैव
तस्याच्च यदि अपरासक्तिः कारणमुच्यते तदा अत्रवक्ष्या फलीभूता
चेत्तदान्योन्याश्रय इत्यत आह, 'मा चेतीत्याहुः ।

प्रसङ्गात् अन्यबोधनिर्वाहकपदजन्यपदार्थोपस्थितिपरिपाटीं
प्रदर्शयितुमाग्रहते, 'अपेति ।

न्यास्तु वृत्त्या पदधीजन्यपदार्थोपस्थितियेदासन्निरुक्ता नाना-
विशेषणकस्थले^(१) कथमन्यबोधः पदार्थोपस्थितौनामैकदाभावादि-
त्याग्रहते, 'अपेतीत्याहुः ।

'मेलकं' मिलनं । न च सकलपदगोचरैकस्मरणाभावेऽपि
प्रत्येकपदानुभवजनितप्रत्येकपदार्थस्मरणादितसंस्कारेभ्य एव सक-
लपदार्थगोचरमेकस्मरणं सम्भवति तथाच सकलपदगोचरैकस्मरण-
पर्यन्तानुधावनं विफलमिति वाच्यं । प्रकारान्तरेण पदार्थोपस्थितेः
ग्रान्धबोधादेतन्नाम् पदज्ञानजन्यन्योपपत्तये तथानुधावनात् । 'विशे-
षणज्ञानसाध्यत्वादिति 'विशेषण' पदार्थं, तदुपस्थितिषाध्यत्वादि-

(१) रसो गुणो वासो चैव इत्यादिस्थले ।

शिष्टज्ञानस्येति चेत्, औचप्रत्येकपदानुभवजन्यसंस्कारमेलकादेकदैव तावत्पदस्मृतिः तत एकदैव तावत्पदार्थस्मृतौ सत्यां वाक्यार्थानुभवः । न चान्यविषयक-

त्यर्थः, वृत्त्या पदधौजन्येत्यादिः, 'विशिष्टज्ञानस्य' शब्दादनुभवस्य, 'मेलकात्' स्मृतात्, 'एकदैव तावत्पदस्मृतिरिति' सकलपदगोचरस्मृतिरित्यर्थः । ननु औचेण प्रत्येकपदानुभवोऽपि न सम्भवति तथा चि'द्योत्पत्तिः, ततो द्वितीयक्षणे घटनिर्विकल्पकमकारोत्पत्तिश्च, अथ तृतीयक्षणेऽकार-तत्त्वनिर्विकल्पकं घटविशिष्टधीः टोत्पत्तिर्घकारनाशश्च, चतुर्थक्षणे अत्वविशिष्टधीः ट-टत्वनिर्विकल्पकमकारनाशश्चरमाकारोत्पत्तिश्च तदानीञ्च घकारभानं न सम्भवति प्रत्यक्षं प्रति विषयस्यापि हेतुत्वात्, ततः पञ्चमक्षणे टत्वविशिष्टज्ञानमकार-तत्त्वनिर्विकल्पकं टकारनाशः तदानीं प्रायमिकाकारभानं न सम्भवति प्रत्यक्षं प्रति विषयस्यापि हेतुत्वात् । ततः षष्ठक्षणे अत्वविशिष्टबुद्धि-अकारनाशौ, तदानीं टकारभानं न सम्भवति तदभावात् । तथाच कर्षं वर्षसमूहात्मकपदंगोचरओचासुभवः । न च पूर्वपूर्ववर्णोपनयसहितान्त्यवर्णसन्निकर्षात्पदंगोचरयोचासुभव इति वाच्यं । वदिरिन्द्रियजप्रत्यक्षे उपनीतं विशेषणतयैव भासत इति नियमेन प्रत्येकवर्णसमूहमुख्यविशेष्यकपदप्रत्यक्षोपनयमर्थ्यादया श्रावणत्वासम्भवात् पदप्रत्यक्षे प्रत्येकं सर्वस्यैव वर्णस्य मुख्यविशेष्यत्वात् । न च पूर्ववर्णोऽन्त्यवर्णे विशेषणतया तत्र भासत इति वाच्यं । पूर्ववर्णोऽन्त्यवर्णविशेषणनिवामकस्य तत्सम्बन्धस्याभावादिति । मैत्र्यं ।

संस्कारेण नान्यत्र स्मरणमिति वाच्यं । वाक्यार्थानुपपत्त्या फलबलेन संस्काराणां परस्परसहकारेण

घादिमसुदायमात्रं न घटादिपद ट-घादेरपि घटपदत्वापत्ते अपि तु अद्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन पूर्वपूर्ववर्णग्रहदुत्तरोत्तरवर्ण एव पदं तच्च अवणाम् दृश्यं पूर्वपूर्ववर्णोपनयनकारेणाद्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धोत्तरोत्तरवर्णं विशेषणतया पूर्वपूर्ववर्णग्रहमश्वत्वात् ।

यत्तु घटमात्रकालौनम्रागभावप्रतियोगित्वं समानकालौनत्वसम्बन्धेन घटत्वमश्वत्वात् वा घटपदत्वमिति । तत्र । घट इत्यस्यापि घटपदत्वापत्तेरित्यस्य विकारेण ।

'अन्यविषयकसंस्कारेण' अन्यमात्रविषयकसंस्कारेण, 'नान्यत्र स्मरण' नान्यविषयकस्मरणं, तद्विषयकसंस्कारो न तत्स्मरणजनक इति यावत्, यथायुतन्तु न मङ्गच्छते घटत्वविषयकसंस्कारेण घटत्वान्यघटविषयकस्मरणजननात् दृष्टौ पुरुष इतिविशिष्टसंस्कारेण तादृशविशिष्टस्मरणजननाच्च अभिचारापत्तेः^(१) घट-पटविषयक-प्रायेकसंस्काराभावाच्च न घट पटयोः समूहात्म्यनस्मरणमित्यभिमानः । तथाच सर्वत्र कथं समूहात्म्यनरूपतावत्पदार्थस्य नाना-पदार्थगोचरसमूहात्म्यनसंस्कारस्थले तत्सम्भवेऽपि^(२) प्रायेकपदार्थ-मात्रविषयकनानासंस्कारस्थले तदसम्भवात् इति भावः । 'फलबले-

(१) तादृशसंस्कारस्य पुरुषान्यदशविषयकत्वादिति भावः ।

(२) सम्भाव्यविषयकसंस्कारेणैव तदस्यविषयकस्यजननात्समूहात्म्यनसंस्कारान् समूहान्मनसस्तत्पक्षेऽपि वाचकाभावादिति भावः ।

तत्रैकस्मरणकल्पनात् । प्रत्येकवर्णसंस्काराणामिवा-

मेति सर्व्वत्र सकलपदार्थगोचरैकस्मरणरूपस्य फलस्य प्रमाणमिद्व-
 तेनेत्यर्थः, तदन्यथाशुपपत्त्येवेति शेषः । कचिच्च 'फलकल्पन इति
 पाठ' तत्र सर्व्वत्र सकलपदार्थगोचरैकस्मरणे प्रमाणमिद्वे इत्यर्थः,
 'संस्काराणां' प्रत्येकपदार्थमात्रगोचरसंस्काराणामपि, 'तत्र' सकल-
 पदार्थेषु, 'एकस्मरणकल्पनात्' एकस्मरणजनकताकल्पनात्, इदञ्च
 परदृष्ट्याशुस्मरणमात्रं । वस्तुतस्तु घट-पटेन्द्रियमधिकार्याभ्यां प्रार्थ-
 समाजपक्षघट-पटसमूहालम्बनप्रत्यक्षत्वं सर्व्वथासैव 'संस्काराणामेकदै-
 वोद्बोधकताभादार्थसमाजगता एकदैव तावत्पदार्थस्मृतिरित्यत्रापि
 न किमपि बाधकं । 'प्रत्येकवर्णंति, 'वर्णपद पदपरं, 'पटस्मरणे'
 तावत्पटस्मरणे, यथायुति प्रत्येकवर्णसंस्कारेभ्य आशुपूर्वाविशेषविशि-
 ष्टात्माकस्य पटस्य स्मरणशुपपत्तेः । ननु घटपटस्मरणानन्तरं घट-
 पदार्थाम्पदयोः समूहालम्बनोपस्थितिस्ततः कार्य्यन-आनीपदयोः समू-
 हालम्बनोपस्थितिमातोऽनुभवसामग्र्या धरुवत्त्वादघट-कर्म्मत्वयोरन्य-
 योधः तत आनीपदोपस्थितिजन्यानयनोपस्थितिराख्यातोपस्थितिश्च
 समूहालम्बनरूपा, ततोऽनुभवसामग्र्या धरुवत्त्वादघटविशिष्टकर्म्मत्व-
 स्थानयनेऽन्ययबोधः इत्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिमात्रस्य सात्यनुभ-
 वसाधारणस्य शाब्दधीहेतुत्वेन 'पट-वर्णत्वयोः स्मरणस्य नातोऽपि
 शाब्दधीधात्मकविषयद्वयतादृशोपस्थितिमत्त्वेनानयने तदन्ययबोधे
 बाधकाभावान् तत आप्यातार्थहेतुपस्थितिमातो घटवत्कर्म्मत्वविशि-
 ष्टानयनस्य एतावन्वयबोध इत्याद्याकारेण अवान्तरवाक्यार्थान्य-

नन्यगतिकतया पदम्भरणे । अथ “यद्यदाकाङ्क्षितं
योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते । तेन तोनान्वितः स्वार्थः
पदैरेवावगम्यते” । न चैवमन्वयान्तराभिधानं न स्यात्
विरम्य व्यापाराभावादिति वाच्यं । एवमपि प्रथम-
मनन्वये हेत्वनुपन्यासात् उत्तरस्य हीदं सामग्री-

धबोधपूर्वकमेव महावाक्यार्थान्वयबोधमश्ववात् किं पदपदार्थसमू-
हाल्लम्बनम्भरणेनेत्याशङ्कते, ‘अयेति, स्वार्थाकाङ्क्षित स्वार्थयोग्य यद्यत्
सन्निधानं प्रपद्यते स्वार्थापस्त्रित्यव्यवधानेनोपस्थितिविषयो भवति
तेन तेनैवान्वित स्वार्थः, ‘पदैरेवाभिधीयते’ पदैः प्रथममनुभा-
ष्यते, (१) अनन्तर महावाक्यार्थबोध इत्यन्वयः, तथाच किं पदपदा-
र्थयोः समूहाल्लम्बनम्भरणेनेति भावः । ‘न चैवमिति, ‘एव’ घटा-
दिपदेनैकवारमवान्तरवाक्यापान्वयबुद्धिजनने, ‘अन्वयान्तरेति पुन-
श्चल्लम्बनमहावाक्यार्थज्ञानं न स्यादित्यर्थः, ‘विरम्येति, शब्दबुद्धि-
कर्माणां (१) ‘विरम्य’ एकवारं फलं जनयित्वा, ‘व्यापाराभावात्’ पुनः
फलान्तरजनकत्वाभावादित्यर्थः, शब्दस्य जनितान्वयबोधत्वेन निरा-
काङ्क्षादिति भावः । ‘एवमपीति अनन्वये अवान्तरवाक्यार्थ-
बोधानुत्पादे, न हि प्रयोजनवृत्तिभिर्या सामग्री कार्यजनार्थ-
तीति भावः । ‘उत्तरस्य हीति, ‘उत्तरस्य’ महावाक्यार्थबोधस्य,

(१) ‘पदैरेवावगम्यते’ इत्यत्र ‘पदैरेवाभिधीयते’ इति रक्षस्यल्लम्बनमत पाठः ।

(१) शब्द-ज्ञानं कियेत्तत्त्वज्ञानमिति ।

वैकल्यं न पूर्वस्येति चेत्, अस्तु तावदेवं तथापि चरमं
तावत्पदार्थघटितवाक्यार्थानुभवे उक्तैव गतिरनन्य-

‘इदं’ निराकाङ्क्षत्वरूपं, ‘न पूर्वस्य’ नावान्तरवाक्यार्थबोधस्येत्यर्थः,
तथाच भवन्मतेऽपि सामयौसत्वेनावान्तरवाक्यार्थबोधस्य दुर्व्यारतया
तात्पर्यविषयान्वयबोधस्याजननाच्च निराकाङ्क्षत्वमित्यवश्यं स्वीकर-
णीयमिति भावः । ‘अस्तु तावदिति, कचिदिति शेषः । ‘एवमिति
विनापि समूहालम्बनभरणं खण्डवाक्यार्थबोधद्वारा महावाक्यार्थबोध-
इत्यर्थः, ‘चरममिति चरमोक्तं धातुर्थमादाय कर्त्तृ-करणाधिकरणा-
दीनां पदार्थानामन्वयबोध इत्यर्थः, यच्च मिथो विशेषण-विशेष्यभा-
वानापन्नानां कर्त्तृ-करणाधिकरणादीनां चरमोपस्थितायामेकस्यामेव
क्रियायामेकत्र इयमिति न्यायेनान्वयबोधस्तत्वेति कसितार्थः, ‘उक्तैव
गतिरिति समूहालम्बनपदार्थस्यतिरेव गतिरित्यर्थः, न हि तत्र
कर्त्तादीनां परस्परमवान्तरान्वयबोधः सम्भवति, परस्परमयोग्यता-
दिति भावः । यदा ‘चरम’ खण्डवाक्यार्थबोधोत्तरक्रमिकचरमपदो-
पस्थिति-चरमपदार्थोपस्थित्योरमन्तरं, ‘तावत्पदार्थघटितवाक्यार्थानु-
भवे’ महावाक्यार्थबोधे, यच्च घट-कर्त्तृत्वबोधान्वयबोधानन्तरं नी-
पदार्थबोधोपस्थितिर्न तु तिपदोपस्थितिरुद्बोधकविरहात्, ततो घट-
विशिष्टकर्मत्वस्य नीधान्वयबोधः तदुत्तरमेव तिपदोपस्थितिः^(१)
ततः तिपदार्थोपस्थितिः तदनन्तरं महावाक्यार्थबोधस्तत्वेति तु

इत्यत्र खण्डवाक्यार्थबोधात्मकपदार्थोपस्थितितोऽपि महावाक्यार्थ-
 बोधे बाधकाभावः, तस्या अपि तादृशजन्यतासम्बन्धेन पदज्ञानविशि-
 ष्टत्वादिति चेत्, न, शाब्दानुभवाभिन्नजन्यतायाः कारणतावच्छेदक-
 घटकत्वे गौरवात्, सतिभिन्नजन्यतामात्रसम्बन्धेन पदज्ञानविशिष्ट-
 पदार्थस्यतिलेन तादृशजन्यतामात्रसम्बन्धेन पदज्ञानविशिष्टपदार्थो-
 पस्थितित्वेन वा साधवाद्देतुनालिखिताय्यभिचारकरूपस्यागुरुताया-
 मेव सन्दिग्ध्यभिचाररूपेण कारणत्वकल्पनाभावात् । वस्तुतस्तु
 पदज्ञानविशिष्टपदार्थस्यतिलादिकमपि न प्रवेष्टते परन्तु विल-
 षणतत्तदर्थविषयकत्वेनैव तत्तदर्थविषयकशब्दत्वावच्छिन्नं प्रति हे-
 तुता, वैलक्षण्यञ्च पदजन्यपदार्थस्यतिभिन्नशब्दबुद्धिसामान्यजनक-
 तावच्छेदकतया पदजन्य-तत्तत्पदार्थस्यतिभिन्न-तत्तत्पदार्थशब्दबु-
 द्धिजनकतावच्छेदकतया वा साधवात् सिद्धः स्यतिसंख्याप्यो जाति-
 विरोधः । सति-शाब्दानुभवसाधारणपदार्थोपस्थितिमात्रस्य हेतुत्वे
 च न वैजात्येन हेतुत्वसम्भवः स्यतिल-शब्दत्वाभ्यां साङ्ख्यापत्तेः ।
 न च तवापि वैजात्येन हेतुत्वे यत्र पदजन्यपदार्थस्यतादुद्बोध-
 कान्तरवशादुच्छृङ्खलपदार्थान्तरस्यापि भानं तत्र तत्पदार्थस्यापि
 शब्दबोधापत्तिः जातेरांशिकत्वाभावादिति वाच्यं । शब्दबोधोप-
 धायकपदजन्यपदार्थस्यतानुच्छृङ्खलपदार्थान्तरभावे मानाभावादिति
 प्राङ्गः । तदमन्, अस्तु साधवान् सर्वत्र पदार्थस्यतेरेव शब्द-
 धीहेतुत्वं तथापि विरोधे विरोधमिति न्यायेनैव शब्दबोधो
 न तु निशिष्टवैशिष्ट्यविधयेत्युक्तमयुक्तमेव, यत्र हि खण्डवाक्यार्थ-
 बोधोत्तरं समूहात्मनपदार्थस्यतिः तत्रार्थसमाजयस्तस्य विशिष्ट-

गतिकत्वात् । अत्र वदन्ति, सन्निधिर्न पदजन्यवान्वय-
बोधहेतुः द्वारमित्यादौ अध्याहृतेनापि पिधानादिना
अन्वयबोधदर्शनात् । न च पिधेहीति शब्द एवा-

वैशिष्ट्यविधया महावाक्यार्थशब्दबोधस्य दुर्नारितात् खण्डवाक्या-
र्थबोधात्मकस्यैव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिययस्य सत्तात् । न
हि सामान्यतो विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणताव-
च्छेदकप्रकारकनिययस्य हेतुतायामपि सत्तित्वं तन्त्रमिति हतं
विस्तरेण । 'अत्र वदन्तीति, प्राभाकरा इति शेषः । 'सन्निधिः'
पदाणोपस्थितिः, तच्छब्दबुद्धौ पदजन्यैव तदुपस्थितिर्न हेतुरिति
संशयार्थः, किन्तु तदुपस्थितिमात्रं तदन्वयप्रतियोग्यपदस्यापकथत्-
किञ्चित्पदज्ञानचेति भावः । अन्यथा^(१) पदमात्राश्रयणेऽप्युक्तं तत्त्व-
पदाणोपस्थितिमादायान्वयबोधापत्तेः, 'अध्याहृतेनापीति पदज्ञानं
विना सूतेनापीत्यर्थः, 'अन्वयबोधदर्शनादिति, तथाच किं एकल-
पदगोचरप्रदर्शनेति भावः । वस्तुतस्तु तथाच कथं^(२) कृत्वा पद-
जन्यपदाणोपस्थितिरावृत्तिरिति भावः । अत्र शब्दज्ञानजन्यघटो-
पस्थितित्वं घटशब्दबुद्धिजनकतावच्छेदकस्य वेत्यादिविप्रतिपत्तिः ।
यदा घटमुत्पत्तिविशेषकशब्दबोधत्वं घटवृत्ततया शब्दज्ञानजन्य-

(१) 'अन्यथा' अन्वयप्रतियोग्यपदस्यापकथयत्किञ्चित्पदज्ञानपेक्षतदुपस्थि-
तिमात्रस्य हेतुत्वे इत्यर्थः ।

(२) न च शब्दविचारादित्यादिः ।

ध्याहियते, अनुपयोगात् । अर्थस्यैवान्वयप्रतियोगित्वेनोपयोगित्वात् आवश्यकत्वाच्च । अर्थापत्तेरुपपादकविषयत्वात् । न च शब्दमात्रमुपपादकं, अपि

व्याप्यं न वेत्यादिविप्रतिपत्तिः, तेन न्यायनघेनापि जातिविशेष-
स्यैव जनकतावच्छेदकतया पदज्ञानजन्यत्वादेर्जनकतावच्छेदककोटा-
वप्रवेगेऽपि न चितिः । अत्रापि विधिकोटिर्नैयायिकानां निषेध-
कोटिरर्थाभ्याहारवादिनां प्राभाकराणां, न्यायनघेऽपि घटवृत्त-
पदज्ञानं विनापि घटस्य संसर्गविधया भानाद्वाधवारणाय विरोध-
तात्वेनोपादानं, घटनिष्ठवृत्तिज्ञानं विनापि द्रव्यपदादिना सत्त्व-
या घटप्रकारेण घटवतो बोधनाप्नुयेति, यदि च द्रव्यत्वादिरूपेण
पटादौ शक्तिप्रहादेव साधवज्ञानसहकारेण द्रव्यादिपदाद्रव्यत्वादि-
रूपेण घटादिज्ञानमभ्युपगम्यते तदा तु साधवज्ञानाजन्यत्वेनापि
शब्दबोधो विरोध्य इति दिक् । 'न चेति, तचेति शेषः, 'अध्या-
हियते' स्मर्यते, 'अनुपयोगात्' अप्रयोजनकत्वात्, (१) तथाच शब्द-
ज्ञातौ मानाभाव इति भावः । 'अन्वयप्रतियोगित्वेन' अन्वयबोध-
विषयत्वेन, तदुपस्थितेरेवेति शेषः, अर्थोपस्थितिद्वारा तस्यापुप-
योगित्वमस्येवेत्यनुशयादाह, (२) 'आवश्यक इति पिधेहिशब्दोपस्थितिं'
कल्पयित्वापि पिधानरूपपदार्थोपस्थितिकल्पनस्याकलाच्चेत्यर्थः । हेतु-
नारमाह, 'अर्थापत्तेरिति 'अर्थापत्तेः' अनुपपत्तिकरणकार्यापत्तेः,
'उपपादकविषयकत्वात्' साक्षादुपपादकमात्रविषयकत्वात्, तथाचास्य

(१) निष्प्रयोजनकत्वादिति ख०, ग० । (२) इत्यस्मिन्सादाहेति ग० ।

तु तदर्थः, अवश्यकस्यार्थसाहचर्येण दैववशसम्पन्न-
शब्दस्मृतेरन्यथासिद्धेः, अन्यथा पदबोधितस्यैवार्थस्या-

पुरुषस्य पिधानोपस्थापकपदोपस्थितिं विना द्वारमिति वाक्यात्
पिधानशब्दबुद्धिरनुपपत्तेत्यनुपपत्तिकरणकार्यापत्तौव विधेदिशब्दो-
पस्थितिं कल्पनीया, तच्च न सम्भवति अर्थापत्तेः साक्षादुपपादकमा-
त्रविषयकत्वनियमादिति भावः । इदमापाततः, एवं सति दिवा-
भोजिनो दैवदत्तस्य पीनत्वान्यथातुपपत्त्या रात्रिभोजित्वमपि न
विद्येत भोजनस्य साक्षात्पीनत्वानुपपादकत्वादिति श्रेयं । 'शब्द-
मात्रं' पिधानोपस्थापकशब्दोपस्थितिः, 'उपपादक' साक्षादुपपादकं,
'तदर्थः' तदर्थोपस्थितिः । ननु यत्र दैवशोभ शब्दस्मरणं तेन
वार्थस्यति, तत्र यदि पिधानशब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति शब्द-
ज्ञानविशिष्टपिधानोपस्थितित्वेन कारणत्वं क्लृप्तं तदान्यथापि तदु-
पस्थापकशब्दोपस्थितिर्वश्यं कल्पनीयेत्यत आह, 'अवश्यकस्येति
पिधानशब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति कारणतावच्छेदकत्वेमावश्यं कल्प-
नीयेत्यर्थः', (१) 'अर्थसाहचर्येण' अर्थोपस्थितित्वस्य जन्यतासम्बन्धेन
सहचरितत्वेनेत्यर्थः, 'अन्यथासिद्धेरिति जन्यतासम्बन्धेनान्यथासिद्धि-
निरूपकत्वादित्यर्थः, तथाच तथापि शब्दज्ञानविशिष्टपिधानोपस्थि-
तित्वेन (२) कारणत्वमिति भावः । 'अन्यथेति' अस्मान्यथासिद्ध-
निरूपकत्वे इत्यर्थः, 'पदबोधितस्येवेति पदजन्यपिधानाद्युपस्थिति-

(१) शब्दज्ञानविशिष्टपिधानोपस्थितित्वेन कारणतावच्छेदकत्वेनावश्य-
कल्पनीयेत्यर्थ इति ग० ।

(२) शब्दज्ञानविशिष्टपदार्थोपस्थितित्वेनेति ग० ।

न्वयबोधकत्वमिति नियमशक्तिकल्पनापत्तेः । स्वार्थान्वयपरत्वाच्चब्दानां द्वारमिति न पिधानान्वयबोधक-

त्वेनैवान्वयबोधजनकत्वमित्यर्थः, 'नियमेति' गुरुधर्मण नियमशक्तेः
कारणतायाः कल्पनापत्तेरित्यर्थः, गुरुधर्मस्य कारणावच्छेदकत्वक-
ल्पनापत्तेरिति तु फलितार्थः ।

केचित्तु ननु यच्च दैववशेन शब्दार्थयोर्बन्धोरेवोपस्थितिस्तच्च
यदि पिधानशब्दबुद्धिर्भावच्छिन्नं प्रति पिधानोपस्थापकपदोपस्थितेः
कारणत्वं क्लृप्तं तदान्यथापि तदुपस्थापकशब्दोपस्थितिरवश्यं कल्प-
नीयेत्यत आह, 'अवश्यकस्येति' पिधानशब्दत्वावच्छिन्नं प्रति हेतु-
त्वेनावश्यकस्येत्यर्थः, 'अर्थः' पिधानोपस्थितिः । तथाच तत्रापि
पिधानोपस्थापकपदोपस्थितेर्न कारणत्वमिति भावः । 'अन्येति' स्य
विवरणं 'पदबोधितस्येति', 'अन्वयबोधकत्वं' अन्वयबोधविषयत्वं,
'इतीति' इति स्त्रीकार इत्यर्थः, 'नियमेति', 'नियमः' विशेषधर्मः,
पदजन्यपदार्थोपस्थितिस्त्वमिति यावत्, तेन शक्तेः कारणतायाः
कल्पनापत्तेरित्यर्थः । न चेष्टापत्तिः, गौरवादिति भाव इत्याहुः ।
तदमत्, 'अवश्यकस्येत्यादेर्नन्वित्यादिना वक्ष्यमाणेन यौनहत्यापत्तेः ।
शङ्कते, 'स्वार्थेति', 'स्वार्थान्वयपरत्वात्' शब्दोपस्थापितार्थमात्रान्वयबो-
धजनकत्वात्^(१) स्वानुपस्थापितार्थशक्यपदज्ञानं विना स्वानुपस्थापि-
तार्थबुद्ध्यजनकत्वादिति यावत्, तच्छक्यपदज्ञानस्य तच्छब्दबुद्धौ
हेतुत्वादिति भावः । 'न पिधानेति' पिधानशक्यपदज्ञानं विना न

(१) शब्दोपस्थापितमुख्यार्थमात्रान्वयबोधजनकत्वादिति ख० ।

मिति तदन्वयबोधार्थमवश्यं शब्दकल्पनमिति चेत् ।
न । लक्षणायां व्यभिचारात् तवाप्याश्रितेन कर्वा-
न्वयबोधाच्च । अथ द्वारपदसहभावमात्रं पिधेहिशब्द-
स्य कस्यते लाघवात् । न च पिधानाभिधायकानेक-

पिधानान्वयबोधकमित्यर्थः, 'शब्दकल्पन' पिधेहिशब्दोपस्थितिक-
ल्पनं, 'लक्षणायां' लक्षणाव्यये व्यभिचारादित्यर्थः, घोषादि-
पदस्य तौरशकपदज्ञानं विनापि तौरान्वयबुद्धिजनकत्वादिति भावः ।
ननु तद्वृत्तपदज्ञानत्वेन हेतुत्वमतो न व्यभिचारः^(१) इत्युच्यते, राह,
'तवेति, 'तत्र' नैयायिकस्य मतेऽपि, पक्षतीत्युक्ते 'आश्रितेन' अनु-
मितेन, 'कर्वा' चेष्टादिना, अन्वयबोधाच्चेत्यर्थः, इदञ्च प्राचीननै-
यायिकमतानुसारेण नव्यमते तथापि प्रथमान्तचेष्टादिपदाध्या-
हारादेवान्वयबोधादिति बोध्यं । 'द्वारपदसहभावमात्रं' द्वारपदो-
पस्थितिमामानाधिकरण्यात्मात्रं, 'पिधेहिशब्दस्य' पिधेहिशब्दोपस्थि-
तेः, द्वारपदोपस्थित्याधिकरणे पिधेहिशब्दोपस्थितिमात्रं कस्यते ।
तु उच्यते, अपिधानोपस्थितिरित्यर्थः, 'लाघवादिति, अपाधाहार-
पक्षे यत्र पिधेहिशब्दमात्रं प्रयुक्तं तथापि पिधेहिशब्दज्ञानमप्येव
पिधानान्वयबुद्धिजनकत्वं कल्पनीयं दारमित्येतावन्मात्राचोक्तौ द्वारप-
दज्ञानमप्येव तज्जनकत्वं कल्पनीयमिति कारणतादयकल्पनायां गौर-
वमित्याभिमानः । ननु पिधानोपस्थापकानेकशब्दो वसन्ते विनिग-

(१) तदापि आनुपमतादिगतोरन्वयबुद्ध्यादिपदसहभावमात्राचोक्तिरिति भावः ।

शब्दोपस्थितौ विनिगमकविरहः, संस्कारतारतम्यात्
पदविशेषस्मृतेरिति चेत् । न । आकाङ्क्षादिमत्प्रति-
योग्यन्वितस्वार्थपरत्वस्य कृतत्वात् लाघवेनार्थाध्याहा-
रात् । न च श्रुतपदानि लब्धप्रयोजनानीति कथम-

मनाविरहेण कस्योपस्थितिर्भवितुमीत्याशङ्क्य निराचष्टे, 'न चेत्या-
दिना, 'संस्कारेति यदिपथकसंस्कारयोर्दुर्गुणश्च तस्यैव स्मृतेरि-
त्यर्थः, क्वचिदनैकस्मृतावयवतेरित्यपि द्रष्टव्यं । तदिदं न कृतमि-
त्याह, 'आकाङ्क्षादिमदिति आकाङ्क्षादिमत्पिधानादिरूपप्रविषो-
ग्यन्वितेत्यर्थः, 'आकाङ्क्षादिमदिति तु स्वरूपकथनं, 'स्वार्थपरत्वस्य'
स्वार्थान्वयबोधजनकत्वस्य, 'कृतत्वात्' भवतापि दारमित्यादौ दार-
पदज्ञानस्य दारकर्षकपिधानानुकूलकृतिमानित्येतादृशान्वयबोधज-
नकलाञ्छीकारादित्यर्थः^(१) ।

केचित्तु दारमानयेत्यादौ पिधानलाघणिकस्यले पिधानान्वि-
तस्वार्थान्वयबोधजनकत्वस्य दारपदे कृतत्वादित्यर्थः, लाघणिकपद-
ज्ञाननुभावकत्वादिति भाव इत्याहुः ।

'लाघवेनार्थाध्याहारादिति लाघवेनार्थाध्याहारकल्पनादित्यर्थः,
पिधेदिशब्दोपस्थितिं कल्पयित्वापि तदर्थोपस्थितिंरवश्यं कल्पनीये-
त्युभयकल्पनायां गौरवादिति भावः । 'न चेति, 'लब्धप्रयोजनानि'
जनितशब्दबोधानीत्यर्थः, 'अथाहते' अर्थे, 'तात्पर्यं' आकाङ्क्षा,

(१) इत्येतादृशान्वयबोधजनकत्वाञ्छीकारादिति भाव इति क०, ख० ।

प्यध्याहृते तेषां तात्पर्यमिति वाच्यं । श्रुतार्थान्वयानुपपत्त्या अध्याहृते तात्पर्यात् । कथं तर्ह्योदनं पंचतीत्यत्र समभिव्याहृतमाचान्वयः कलायादेरपि स्मृतत्वात् इति चेत् । न । तात्पर्यनियमादित्यवेदियत्परः शब्दः स हि शब्दार्थः, अन्यथा तत्रापि दैववशस्मृतकलायपदोपस्थापितेनान्वयबोधः^(१) स्यात् अयं दैवदत्त ओदनमित्यादिवाक्ये क्रियापदाध्याहाराभावेन कर्तुरनभिधानात् तृतीया. स्यात् इति चेत् । न ।

जनितान्वयबोधनेन निराकाङ्क्षत्वात्, असम्भते तु युतपदे आकाङ्क्षादिविरहेऽपि न चतिः अध्याहृतपदे एवाकाङ्क्षाभवादिमिति भावः । 'श्रुतार्थान्वयानुपपत्त्येति तात्पर्यविषयोभूतान्वयबोधानुपपत्त्येत्यर्थः, 'तात्पर्यात्' आकाङ्क्षाभवात् । 'कथं तर्ह्येति यद्यच्छ्रुतपदार्थेऽपि पक्षितिरपि हेतुरित्यर्थः, 'समभिव्याहृतेति चच्छ्रुतकलायाद्युपस्थितिद्वारापि समभिव्याहृतमाचान्वय इत्यर्थः, 'तात्पर्यनियमात्' तात्पर्यज्ञानस्य नियामकत्वात्, 'यत्परः' यत्तात्पर्यकः, 'शब्दार्थः' शब्दजन्यज्ञानविषयः, 'अन्यथा' तात्पर्यज्ञानस्यानिधामकत्वे, 'तत्रापि' तत्र, 'ओदनं पंचतीत्येति शेषः, 'दैववशस्मृत्येति दैववशस्मृत्येत्यर्थः, कश्चित् नवेव पाठः, 'उपस्थापितेन' कलायाम्, 'अनभिधानादिति आध्यात्मिकादिना अबोधमादित्यर्थः, 'तृतीयेति.

(१) दैववशस्मृतकलायपदोपस्थापितेनान्वयबोध इति म० ।

अध्याहृतपञ्चतिपदेनापि कर्तुरनभिधानात्, कर्तृ-
संख्याभिहितेति चेत् । न । देवदत्तस्य पाक इत्यत्रापि
तृतीयापत्तेः, तात्पर्यतस्तत्र व्यवस्येति चेत्, तुल्यं । ननु

द्वारं पिधेहीत्यादौ पिधानशब्दानुभवे पिधानोप-
स्थापकपदत्वेन जनकत्वमिति चेत् । न । अन्यप्रतियो-
ग्युपस्थापकपदत्वेन जनकत्वात् न तु तदुपस्थापक-
भावत्पदत्वेन गौरवात् । एवं पिधानान्वयबोधेऽपि ।

शब्दले यच्च कर्तुं-तद्गतसङ्ख्यान्यतरामिधायककृदाख्यातान्तक्रियापदं
वक्तुरभिप्रेतं तच्च न ज्ञनीया यच्च तु न तदभिधायककृदाख्यातान्त-
क्रियापदं वक्तुरभिप्रेतं तच्च ज्ञनीयेति वैधाकरणस्यतेस्तात्पर्यादिव
द्विषदन्न शब्दमिदमिदौ-न ज्ञनीया तच्च पक्षनिषेधस्य वक्तुरभिप्रेत-
त्वात् । न चैवं शब्दाद्याद्वारं मिश्रित एवेति वाच्यं । पदस्य वक्तु-
रभिप्रेतत्वेऽपि श्रोत्रा तदन्वयाद्वारादिति भावः । 'अन्यप्रतियोगीति
पिधानान्वयप्रतियोगीत्यर्थः, तदन्वयशब्दां निराकरोति, 'न मिति,
'तदुपस्थापकेति पिधानान्वयप्रतियोग्युपस्थापकेत्यर्थः, 'गौरवादित्युप-
पन्नचर्चः, भावत्पदस्य कुत्राप्यसंभवाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं । 'एवं तादृश-
पदं, पिधानान्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदमिति भावत्, 'पिधाना-
न्वयबोधेऽपीति चत्वाच्चतपिधानान्वयबोधम्यलेऽपीत्यर्थः, तथापि
पिधानान्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदस्य द्वारमित्यन्त्रेव सत्त्वादिति भावः ।
ननु भावत्वात् तदुपस्थापकपदत्वेन तत्प्राप्त्यवबुद्धित्वेन चेत्-चेत्तुमद्भावी-
न तु तदन्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदत्वेन गौरवादित्यत आह, 'अन्य-
चेति तदन्वयबोध प्रति तदुपस्थापकपदत्वेनैव कारणत्वे इत्यर्थः,
'गोपेति गोप-भाषणिकशब्दे अन्यबोधभाषापक्षेऽप्येतित्यर्थः, 'तयोः'
गोप-भाषणिकपदयोः, 'अननुभावकत्वात्' यथायांनुपस्थापकत्वात्,

अन्यथा गौण-लाक्षणिकयोरन्वयबोधो न स्यात् तयो-
रननुभावकत्वादिति ॥

प्रवाहादिरूपग्रन्थोपस्थितिरेव लाक्षणिकारिक्त्या न लाक्षणिकपदो-
पस्थितिरिति प्राचीनसिद्धान्तादिति भावः । तदयमथाध्याहार-
पूर्वपक्षमिच्छ्यते, तच्छब्दमुक्तौ पदजन्येव तदुपस्थितिर्हेतुरिति न
निघमः तच्छब्दमुक्तौ पदज्ञानविशिष्टतदुपस्थितित्वेन विजातीय-
तद्विषयकत्वेन वा हेतुत्वकल्पनामपेक्ष्य साधनेन तदुपस्थितित्वेन
हेतुत्वौचित्यात् पदज्ञानविशिष्टत्वाप्रवेशादतिरिक्तजातिकल्पनाविर-
हाच्च द्वारमित्यादौ अध्याहृतेनापि पिधानादिना अन्वयबोधदर्श-
नेन तदा कार्यं कारणभावे व्यभिचाराच्च । न च तत्रापि पिधेहि-
शब्द एवाध्याहृत इति वार्थः । गोरवाग्मानाभावाच्च । न च
पिधानशब्दमुक्तिं प्रति शक्ति-लक्षणान्यतरसम्बन्धेन^(१) पिधान-
प्रकारकवृत्ततावच्छेदकधर्मावच्छिन्नशब्दविशेष्यकज्ञानत्वेन हेतुतया
पिधेहिशब्दस्मृतिरावश्यकतीति वार्थः । तादृशकार्य-कारणभावे मा-
नाभावात् । न चैवमोदनं पक्षतीयुक्ते कारणतया स्मारितस्य आ-
काशस्य प्रायश्चादिनोपस्थितस्य कल्पायादेयावयवबोधोपस्थितिरिति
वार्थः । सति तात्पर्यपक्षे दृष्टापत्तेः, अन्यथा तत्रापि मोदनं पक्षती-
युक्तं देववत्सलकल्पायपदोपस्थितेन कल्पायेनावयवबोधस्य दुष्परि-
त्यादिति दिक् ।

(१) इति शब्दसम्बन्धेनेति म०, ग० ।

इति श्रीमद्भक्तेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाख्यतुरीयस्तोत्रे आसत्तिवादपूर्वपक्षः ॥०॥

इति श्रीमदपुराणाद्य-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
आसत्तिवादपूर्वपक्षरहस्यम् ॥०॥

अथासत्तिवादसिद्धान्तः । .

उच्यते, क्रियापदोपस्थापिता क्रिया, कारकपदोप-
स्थापितश्च कारकं परस्परमाकाङ्क्षति न तूपस्थिति-
मात्रं अन्यथा द्वारं कर्मता पिधेहि, द्वारं पिधानं
कृतिरित्यत्रापि क्रिया-कर्माध्याहार इवान्वयबोधप्रसङ्गः

. अथासत्तिवादसिद्धान्तरहस्यम् ।

‘क्रियापदेति धातुपदेत्यर्थः’, ‘क्रिया’ पिधानादि, ‘कारकपदेति
अमादिपदेत्यर्थः’, ‘कारकं’ कर्मतादि, ‘आकाङ्क्षतीति परस्परं शा-
ब्देच्छाविषयो भवतीत्यर्थः’, ‘अन्यथेति यथाकथञ्चिदुपस्थितक्रियादि-
मात्रमैव परस्परं शाब्देच्छाविषयत्वे इत्यर्थः’, ‘क्रिया-कर्माध्याहार-
इवेति क्रिया-कर्मात्मरूपाध्याहार इवेत्यर्थः,^(१) इदञ्च पदसा-
रितपदार्थजिज्ञासा आकाङ्क्षेत्याचार्य्यमतेन, नन्यमथे ॥ कर्मवा-
दिविग्रेयकाधेयतासंभर्गकदारप्रकारकशब्दबोधे द्वारमित्यानुपूर्वी-
विग्रेयस्य कृतिविग्रेयकानुकूलसंभर्गकपिधानप्रकारकशब्दबोधे च
पिधेहीत्यानुपूर्वीविग्रेयस्य आकाङ्क्षात्मभावशकम्, अन्यथा द्वारं
कर्मत्वं पिधेहि द्वारं पिधानं कृतिरित्यत्रापि तादृशान्वयबोधापत्ते-

(१) क्रिया-कर्माध्याहार इवेत्यर्थ इति ख० ।

क्रियायाः कर्मणश्चोपस्थितेस्तुल्यत्वात् । एवंविधपदो-
पस्थापिते परस्परमांकाङ्क्षा नास्तीति चेत्, तर्ह्याका-
ङ्क्षायां पदविशेषोपस्थापितत्वं तन्त्रं न तूपस्थितिमात्रं;
अर्थविशेषेऽसाधुत्वान्नाचान्वयबोध इति चेत्, न, पिधे-
हीति पदं विना द्वारमित्यस्याप्यसाधुत्वात् तदर्थ-
योगे साधुत्वस्य तुल्यत्वात् साधुत्वज्ञानस्यान्वयबोधे-

रिति केवलं पिधेहीत्युक्तौ द्वारमित्यस्य केवलं द्वारमित्युक्तौ पि-
धेहिपदस्याध्याहार आवश्यक इति ध्येयं । 'एवंविधेति द्वारं कर्म-
तेत्यादिपदेत्यर्थः, 'आकाङ्क्षा' शाब्दबोधेच्छा, 'आकाङ्क्षायां' परस्परं
शाब्दबोधेच्छायां । ननु द्वारं कर्मत्वमित्यादौ भेदान्वयबोधे असाधु-
त्वज्ञानमेव प्रतिबन्धकमित्याशङ्कते, 'अर्थविशेषे असाधुत्वादिति द्वारं
कर्मत्वमित्यादौ भेदान्वयबोधे असाधुत्वादित्यर्थः, तच्चासाधुत्वञ्च तद-
जनकतया पाणिन्याद्यभिप्रेतत्वं, 'असाधुत्वादिति क्रिया-कर्मभावेना-
न्वयबुद्ध्यजनकतया पाणिन्याद्यभिप्रेतत्वादित्यर्थः ।' ननु साधुत्वस्य^(१)
फलोज्जेयतया यवान्वयबोधो न दृश्यते तत्रैवसाधुत्वं कल्प्यते, न हि
द्वारमित्यथ पिधेहिपदं विना नाश्वयबोध इत्युभयमिद्वमित्यद्वे-
राच्च,^(२) 'साधुत्वज्ञानमेति निरुद्धासाधुत्वाभावज्ञानमेत्यर्थः, तयाच
जमकौभूतं ज्ञानं विषटयत एव ज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया नासाधुत्व-

(१) असाधुत्वमेति म० ।

(२) इत्युभयमिद्वमित्यद्वेराच्चेति म० ।

प्रयोजकत्वाच्च गौरवादपभ्रंशादप्यन्वयबोधाच्च । न
चाभासंसर्गग्रहः, बाधकाभावात् । तस्मात् क्रिया-

ज्ञानं प्रतिबन्धकमिति भावः^(१) । गौरवेणान्यथामिद्विमुक्ता व्यभि-
चारमप्याह, 'अपभ्रंशादपीति साधुत्वेनाज्ञायमानादपीत्यर्थः, 'अप'
अपभ्रंशस्यले, 'बाधकाभावादिति संसर्गग्रहे बाधकाभावादित्यर्थः,
साधुत्वज्ञानस्य^(२) हेतुत्वाभिष्टेरिति भावः । ननु द्वारं कर्मलं
पिधेहि द्वारं' पिधानं कृतिरित्यादावेकदेशनिराकाङ्क्षस्यले क्रिया-
कर्मभावेनान्वयबोधे दृष्टापत्तिः सत्येकदेशसाक्षात्तत्वे अन्यप्रति-
योग्यन्तरस्य यथाकंपञ्चिदुपस्थितेरेव शब्दधीहेतुलाभ्युपगमेन
प्रत्यक्षानुमानादिना तदुपस्थितिवञ्चिराकाङ्क्षपदजन्योपस्थितेरपि
शब्दबोधे बाधकाभावात् । न चानुभवविरोध इति वाच्यं । तथा
सन्ति पदजन्यपदार्थोपस्थितिं विना नान्वयबोध इत्यनुभवादेव
शब्दाध्याहारमिद्व्या विवादपर्याप्तिः । न चैवं कृत्यादिविग्रेयक-
'पिधानादिप्रकारकान्वयबोधे पिधेहीत्याद्यानुपूर्वीविग्रेयात्मकाका-
ङ्क्षाज्ञानस्य हेतुत्वमुपेयते न वा, आद्ये अथाध्याहारस्यले एकदेश-
निराकाङ्क्षस्यले च व्यभिचारः, अन्ये द्वारं कर्मलं पिधाने कृति-
रित्यादिमभ्रंनिराकाङ्क्षस्यलेऽपि द्वारकर्मकपिधानानुक्कुलकृतिमानि-

(१) तथाच शब्दबोधे असाधुत्वभावं न माह्यात् प्रतिबन्धकं अपि तु

जनकीभूतज्ञानविघटकतयेति भावः ।

(२) तत्र व्यभिचारादिव्यादिः ।

पदस्य कारकपदेन कारकपदस्य क्रियापदेन सहा-
न्यवबोधकत्वं न त्वेकं विनाऽपरस्य । अपि च स-

त्याद्यन्वयबोधापत्तिः अर्थोपस्थितेऽनुपपत्त्यादिति वाच्यं । तत्तदा-
नुपूर्वोविशेषात्मकाकाङ्क्षानिययस्य स्वाद्यवहितोत्तरवर्त्ति-तादृश-
तादृशान्वयबुद्धिं प्रत्येव हेतुतया व्यभिचाराभावात् अर्थोपस्था-
दित्यन्वीयान्वयबोधस्य तदव्यवहितोत्तरवर्त्तित्वाभावात्^(१) । न चैवं
सर्वनिराकाङ्क्षस्येऽपि अर्थोपस्थादिरित्यलवत् द्वारकर्मकपिधाना-
नुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधापत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यं । द्वारकर्मकपिधा-
नानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधो हि द्विविधः, द्वारमिच्छाद्यानुपूर्वो-
निययान्वयवहितोत्तरवर्त्तिद्वारप्रकारक-कर्मत्वविशेषकान्वयबोधत्वात्-
॥ विधेहीत्याद्यानुपूर्वो-निययान्वयवहितोत्तरवर्त्ति-पिधानप्रकारक-
कृतिविशेषकान्वयबोधत्वात्प्रत्ययस्य तदतिरिक्त्यालोकः । तथाच अन्य-
तरविशेषसामग्रीविरहादेव सर्वनिराकाङ्क्षस्ये न तावृशान्वयबोधः ।
एतेन^(२) यथाकथञ्चित्पदार्थोपस्थितिमात्रस्य हेतुत्वे प्रतियोग्युपस्था-
पकपदमात्राश्रयणेऽपि यत्किञ्चिदर्णभ्रामदशाद्यो लक्ष्मणपदार्थोप-
स्थितिमात्राच्छब्दबोधप्रसङ्गः तथाच भट्टमताविशेषः । न च तद-
न्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदत्वेन हेतुतया न तत्रान्वयबोध इति वाच्यं ।
साक्षात्परम्परामाधारस्य तदन्वयप्रतियोगित्वस्यानुगतानतिप्रसक्तस्य

(१) तदव्यवहितोत्तरवर्त्तित्वादिति ख०, ग० ।

(२) उक्तविशेषसामग्रीविरहादेवकारविशेषेनेत्यर्थः ।

कर्मकक्रियापदयोगं विना द्वितीयानुपपत्तिः, न हि क्रियापदार्थयोगे द्वितीया, घट आनयनं कृतिरित्यत्रापि द्वितीयापत्तेः, तथाच पुण्येभ्य इत्यत्र स्पृहयति-

दुर्बलत्वात् तदुक्तपदज्ञानत्वापेक्षया गृह्यत्वाच्चेत्यपि निरस्तं । तथापि विशेषणमयीविरहादेव शाब्दबोधामावोपपत्तेरित्यस्वरसादाह, 'अपि चेति ।

केचित्तु ननु पदस्मारितपदार्थजिज्ञासा नाकाङ्क्षा अजिज्ञासोरपि शाब्दबोधात्, नाथानुपूर्व्योविशेषः तद्विज्ञानानुगततया अमलकार्य-कारणभावापत्तेः, किन्तु घटः कर्मत्वमित्यादिपदविशेषा-अन्यपदार्थोपस्थितिरेवाकाङ्क्षा सा चार्थाध्याहारस्थलेऽप्यस्ति नास्ति च सर्वनिराकाङ्क्षस्थले एकदेशनिराकाङ्क्षस्थले चेति ॥ तत्रान्वय-बोधः किं पदाध्याहारेणेत्यहवेराह, 'अपि चेतीत्याहुः । तद्वत्, भेदभूटानां^(१) विशेषण-विशेष्यभावे विनिगमनाविरहेषानमलकार्य-कारणभावापत्तेः अन्वयप्रतिषेधोऽप्युपस्थापकपदमात्राश्रयणेऽपि पदार्थोपस्थितिमात्राच्छान्दबोधस्य दुर्बलत्वाच्च तदन्वयप्रतिषेधोऽप्युपस्थापकपदत्वेन हेतुत्वस्य उक्तक्रमेण वक्तुमशक्यत्वादिति ध्येयम् । 'सकर्मकक्रियापदयोगं विनेति सकर्मकक्रियापदेकवाक्यताभिप्रायविषयत्वं विनेत्यर्थः, 'द्वितीयानुपपत्तिरिति द्वितीयायाः साधुत्वानुपपत्तिरित्यर्थः,^(२) 'पाणिनि-चान्द्राद्यनुशासनकटंभिसूत्रैव निर्णेतत्वाद-

(१) पदविशेषाजन्त्येवचान्तर्गतभेदभूटानामित्यर्थः ।

(२) एकवाक्यत्वं सकर्मकक्रियापदसहकारेण स्वार्थबोधकत्वं ।

पदाध्याहारं विना चतुर्थ्यनुपपत्तिः । यदि स्पृहयति-
 पदार्थयोगे चतुर्थी तदा पुष्पमिच्छतीत्यत्रापि स्यात्
 स्पृहयतीच्छतिपदयोरेकार्थत्वात् । अथ साधुत्वार्थ-
 द्वारं पुष्पेभ्य इत्यत्र पिधेहि-स्पृहयतिपदाध्याहारो-
 ऽनुमन्यते न त्वन्वयबोधार्थं तस्यान्वयप्रतियोगिविज्ञा-
 नादेवोपपत्तेरिति चेत्, तर्हि क्रियापदयोगं विना न
 कारकविभक्तिः, कारकपदयोगं विना न तदन्यययोग्यं
 क्रियापदमिति केवलकारकपदे क्रियापदाध्याहारः,
 केवलक्रियायाञ्च कारकपदाध्याहारः साधुत्वार्थमाव-
 श्यक इति तज्जन्योपस्थितिरन्वयबोधोपयिक्ती तस्मात्

ति^(१) भावः । साधुत्वञ्च धर्मविशेषजनकत्वं अधर्माजनकत्वं वा,
 'क्रियापदार्थयोग इति वस्तुगत्या सकर्मकक्रियापदस्य द्योऽर्थसद-
 न्वितस्वार्थबोधकत्वाभिप्रायविषयत्व एवेत्यर्थः, 'द्वितीयेति, साध्वीति
 श्रेयः, 'द्वितीयापत्तेः' द्वितीयाद्याः साधुत्वापत्तेः, 'चतुर्थ्यनुपपत्तिरिति
 कर्मत्वपरचतुर्थ्याः साधुत्वानुपपत्तिरित्यर्थः, 'चतुर्थी' कर्मत्वपरचतुर्थी,
 साध्वीति श्रेयः । 'साधुत्वार्थमिति द्वितीयादेः साधुत्वार्थमित्यर्थः, 'न
 कारकविभक्तिरिति साध्वीति श्रेयः, 'तज्जन्योपस्थितिरिति द्वार-

(१) सकर्मकक्रियापदमहकारेणैव स्वार्थबोधकपदावृत्तौ साया उक्त-
 त्वादित्यर्थः ।

क्रिया-कारकपदोपस्थापितयोरेव क्रिया-कारकयोः प-
रस्परमन्वय इति शब्दाध्याहार एव । कर्त्राक्षेपे तु
वक्ष्यामः ॥

मित्यादावध्याहारस्येऽपि पदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिरन्वयबोधौ-
पयिकीत्यर्थः, तथाच नोक्तव्यभिचार इति भावः । 'तस्मादिति
व्यभिचाराभावेनेति श्रेयः । नन्वेवं पक्षतौत्यादौ कर्त्राक्षेपस्येऽपि अतु-
मितेन चैवादिना कथमन्वयबोधः तत्र नये पदजन्यपदार्थोपस्थि-
तेरेव शब्दबोधाङ्गत्वादित्यत आह, 'कर्त्राक्षेप इति, तथापि
प्रथमान्तचैवादिपदाध्याहारादिवान्वयबोधः न तनुमितचैवादिना,
कर्तुराक्षेपलभ्यत्वप्रवादस्याप्ययमेवार्थः, (१) न तनुमानलभ्यत्वमिति
भावः । इदमापाततः गेह इत्यादिपदं विनापि यच्च घटोऽस्ती-
त्याद्यभिहितं तत्र गेह इत्यादिपदं विनापि साधुतया पदाध्याहा-
राभावेन व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् सकर्मकक्रियादियोगस्य द्विती-
यादेः साधुतानियामकत्वेऽभिप्रायशून्यमूर्खाभ्यापकाद्युक्तविष्णुपूजये-
दित्यादिविधिराक्षेपसाधुलापत्तेः अभिप्रायघटितस्य सकर्मक-
क्रियायोगस्य तत्राप्यभावात् (२) । किञ्च साधुत्वार्थं वक्तुरेकवाक्य-
नाभिप्रायविषयत्वरूपस्य सकर्मकक्रियापदादियोगस्यावश्यकत्वेऽपि
श्रोतुष्टादृशपदाध्याहारस्य कथमावश्यकत्वं । न च हेतुविधया

(१) व्यध्याहतप्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमेवार्थः इति ग० ।

(२) व्यभिप्रायघटितक्रियापदयोग्यम्याभावादिति ख० ।

पदाध्याहारं विना चतुर्थ्यनुपपत्तिः । यदि स्पृहयति-
पदार्थयोगे चतुर्थी तदा पुष्पमिच्छतीत्यत्रापि स्यात्
स्पृहयतीच्छतिपदयोरेकार्थत्वात् । अथ साधुत्वार्थ-
हारं पुष्पेभ्य इत्यत्र पिपेहि-स्पृहयतिपदाध्याहारो-
ऽनुमन्यते न त्वन्वयबोधार्थं तस्यान्वयप्रतियोगियिज्ञा-
नादेशोपपत्तेरिति चेत्, तर्हि क्रियापदयोगं विना न
कारकविभक्तिः, कारकपदयोगं विना न तदन्वययोग्यं
क्रियापदमिति केवलकारकपदे क्रियापदाध्याहारः,
केवलक्रियायाञ्च कारकपदाध्याहारः साधुत्वार्थमाव-
श्यक इति तज्जन्योपस्थितिरन्वयबोधौपयिकौ तस्मात्

ति^(१) भावः । साधुत्वञ्च धर्मविशेषजनकत्वं अधर्माजनकत्वं वा,
'क्रियापदार्थयोग इति वस्तुमत्त्वा सकर्षकक्रियापदस्य योऽर्थमाद-
न्तिस्वार्थबोधकत्वाभिप्रायविषयत्वं एवेत्यर्थं, 'द्वितीयेति, साध्वीति
श्रेय, 'द्वितीयापत्ते' द्वितीयाया साधुत्वापत्ते, 'चतुर्थ्यनुपपत्तिरिति
चतुर्थपरचतुर्थ्या साधुत्वानुपपत्तिरित्यर्थं, 'चतुर्थी' चतुर्थपरचतुर्थी,
साध्वीति श्रेय । 'साधुत्वार्थमिति द्वितीयादे साधुत्वार्थमित्यर्थं, 'न
कारकविभक्तिरिति साध्वीति श्रेय, 'तज्जन्योपस्थितिरिति द्वार-

(१) सकर्षकक्रियापदसदृशकारेणैव स्वार्थबोधकपदाद्द्वितीयाया उक्त
तादित्यर्थः ।

क्रिया-कारकपदोपस्थापितयोरेव क्रिया-कारकयोः प-
रस्परमन्वय इति शब्दाध्याहार एव । कर्त्तृक्षेपे तु
वक्ष्यामः ॥

मित्यादावध्याहारस्येऽपि पदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितिरन्वयबोधो-
पयिकीत्यर्थः, तथाच नोक्तव्यमिषार इति भावः । 'तस्मादिति
व्यभिचाराभावेनेति शेषः । नन्वेवं पक्षतीत्यादौ कर्त्तृक्षेपस्येऽपि अतु-
मितेन चैवादिमा कथमन्वयबोधः तत्र नये पदजन्यपदार्थोपस्थि-
तेरेव शाब्दबोधाङ्गत्वादित्यत आह, 'कर्त्तृक्षेप इति, तथापि
प्रथमान्तचैवादिपदाध्याहारादेवान्वयबोधः न त्वनुमितचैवादिमा,
कर्त्तृराक्षेपलभ्यत्वप्रवादस्याप्ययमेवार्थः, (१) न त्वनुमानलभ्यत्वमिति
भावः । इदमापाततः गेह इत्यादिपदं विनापि यत्र घटोऽस्ती-
त्याद्यभिहितं तत्र गेह इत्यादिपदं विनापि साधुतया पदाध्याहा-
राभावेन व्यभिचारश्च दुर्वारत्वात् सकर्मकक्रियादियोगश्च द्विती-
यादेः साधुतानियामकत्वेऽभिप्रायशून्यमूर्खाध्यापकाद्युक्तविष्णुपूजये-
दित्यादिविधिशक्यस्याप्यसाधुतापत्तेः अभिप्रायघटितस्य सकर्मक-
क्रियायोगस्य तत्राप्यभावात् (२) । किञ्च साधुत्वार्थं वक्तुरेकवाक्य-
तामभिप्रायविषयत्वरूपस्य सकर्मकक्रियापदादियोगस्यावश्यकत्वेऽपि
श्रोतुस्तदृशपदाध्याहारस्य कथमावश्यकत्वं । न च हेतुविधया

(१) अध्याहृतप्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमेवार्थं इति ग० ।

(२) वाभिप्रायघटितक्रियापदयोग्यम्याभावादिति ख० ।

इति श्रीमद्भक्तेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाख्यतुरीयखण्डे आसत्तिवादः ॥०॥

सकर्मकश्रियापदादिषोणस्य साधुलभापकतया साधुलज्ञानार्थं तज्-
ज्ञानमावश्यकं तदेव पदाध्याहार इति धार्यं । साधुलज्ञानस्य
शाब्दबोधाहेतुतया तदज्ञानेऽपि अतिविरहात्, अस्तु वा भ्रम्हा-
ध्याहार आवश्यकस्यपि तन्मन्त्रपदायोपस्थितित्वेन कुतो हेतुत्वं
साधवात् पदायोपस्थितित्वेनैव हेतुत्वस्योचितत्वात्तथाच कोदन्तं
पश्यतीत्यादौ अति तात्पर्यप्रहे धराकपक्षिदुपस्थिततामात्र-कलाया-
देरप्यन्यमोक्ष एवेत्यध्याहारपक्ष एव सम्यगित्यवधेयं^(१) ।

इति श्रीमदपुराणाय-तर्कशायीविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये आसत्तिवादरहस्यम् ॥

^(१) --दमिति धेयमिति श. ।

अथ तात्पर्यवादः ।

तात्पर्याधीनं' शब्दप्रामाण्यं तत्र तत्परत्वं न
तत्साध्यकत्वं पदार्थ-तत्संसर्गयोः शब्दासाध्यत्वात् । अथ

अथ तात्पर्यवादरहस्यम् ।

आमन्ति निरूप्य तात्पर्यं निरूपयितुमाह, 'तात्पर्याधीनमिति
तात्पर्याधीनं तात्पर्यज्ञानस्याप्यधीनं, 'शब्दप्रामाण्यं' शब्दस्यानुभवज-
नकत्वं, तात्पर्यस्य ज्ञानमपि शब्दस्य सहकारोति कलितार्थः । एते-
नासत्या स च शब्दबोधस्तत्रैककार्यतुकूलत्वं यद्वनिरिति सूचितं,
यद्यपीतरस्तेतरपदेत्यादिना तात्पर्यं प्रागेव निरूपितं, तथापि
परमतनिराकरणाद्य पुनरयमारम्भ इति सूचितं । तत् परं यस्य
च तत्परस्तस्य भावस्तात्पर्ये, परशब्दस्य कार्यवाची, तथाच तत्का-
र्यकत्वमेव तात्पर्यं, भवति च घटादिपदं घटादिप्रतीतिकार्यकम्
अतो घटादिप्रतीतिपरमिति यथाश्रुतशब्दार्थमाशङ्क्य निराकरो-
ति, 'तत्रेति, विषयत्वं सप्तम्यर्थः, अन्यथास्य 'तत्परत्वमित्यनेन,
तथाच तद्विषयीभूतं तत्परत्वमित्यर्थः, 'तत्साध्यकत्वं' तत्कार्यकत्वं ।
यदा 'तत्र' तात्पर्यं, निष्ठत्वं सप्तम्यर्थः, 'तत्परत्वमिति भावप्रधानो
निर्देशः, एवं 'तत्साध्यकत्वमित्यपि, तथाच तच्चिदं तत्परत्वत्वं न
तत्साध्यकत्वमित्यर्थः, 'शब्दासाध्यत्वादिति शब्दाजन्यत्वादित्यर्थः,

तद्वाचरप्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यकत्वं तत्परत्वं, तच्च भाव्या-
 र्थस्य साक्षात् भूतार्थस्य तु प्रशंसा-निन्दावाक्यस्य प्रशस्त-
 निन्दितार्थप्रतिपादनद्वारा लाक्षणिकस्य लक्षणौघवि-
 षयप्रवृत्ति-निवृत्तिजनकत्वं तत्परत्वमिति चेत्, न, त-
 त्परत्वे तज्ज्ञानं जनयित्वा तच्च प्रवर्त्तकत्वं तत्प्रवर्त्तक-

त्वच्च तत्परत्वमिति परस्पराश्रयात् । लाक्षणिकस्यान-
नुभावकत्वेऽपि लक्षणायपरत्वात् काव्यादेः स्वरूपा-

यन्नोपधायकत्वञ्च, 'इति परस्पराश्रयादिति तद्वोचरप्रयत्नफलोपधाने
मिति तदुपधायकत्वज्ञानात्तच्छब्दबोधस्तच्छब्दबोधे आत एव त-
द्गोचरप्रयत्नोपधानमित्यन्योन्याश्रय इति भावः । न च तद्गोचर-
प्रयत्नस्वरूपयोग्यतावच्छेदकपरत्वं तत्परत्वमिति वाच्यं । तदवच्छेद-
कस्वरूपापरिचयादिति भावः । ननु तद्गोचरप्रयत्नोपधायकत्वस्य
सौक्तिकप्रत्यक्षं न हेतुर्येन तदुपधानं विना तदुपधायकत्वज्ञानं न
स्यात् किन्तु तद्गोचरज्ञानमात्रं तथासायेतन्नतदुपधायकत्वस्यापि
यथाकथञ्चिदुपनयादिवशाज्ज्ञानं भविष्यतीत्युच्यते, 'लाक्षणिक-
स्येति, 'अनुभावकत्वेऽपीति, अनुभवजनकत्वं विना^(१) प्रयत्नाजनक-
त्वादिति^(२) भावः । शक्ति-लक्षणाव्यतिरिक्तसम्बन्धेन तदत्^(३)पदज्ञान-
त्वपेक्ष्य साधवाच्छक्तिसम्बन्धेन तदव्ययप्रतियोगिसत्पदज्ञानत्वेनैव
हेतुता शक्तिमपेक्ष्य लक्षणायाः शक्यमन्यथात्मकत्वेन गृह्यताम्,
गङ्गायां घोष इत्यादौ च घोषादिपदमेव तीराद्यनुभावकं न तु
गङ्गादिपदं तस्य तीराद्यव्ययप्रतियोगिशक्तत्वाभावात्, अव्ययप्रति-
योगित्वञ्च साक्षात् परस्पराश्रयान्निरूपकत्वं, तच्चाभेदेऽपि, तेन
घटादिपदस्य च घटाद्यनुभावकत्वानुपपत्तिः भर्त्सलाक्षणिकपक्षे च

(१) अनुभावकत्वं विनेति ख० ।

(२) प्रयत्नजनकत्वात्मिकादित्येति ख० ।

(३) अव्ययप्रतियोगिसदित्यर्थः ।

स्थानमात्रपरत्वेनापि पर्यवसानाच्च । ननु तद्वबुद्धिजन-
कत्वं तत्परत्वं प्रशंसा-निन्दावाक्यमपि प्रशस्त-निन्दि-
तस्वार्थधीहेतुत्वेन तत्परमेव, तच्च ज्ञानं प्रशस्ते सर्वं
प्रवर्तते निन्दिताच्च निवर्तते इति स्वविषये प्रवृत्ति-

शब्दबोध एव नोत्पद्यते किन्तु पदार्थोपस्थितिमात्रमिति साव-
धिकम्यामनुभावकूलवादिनां प्राचां निगमः^(१) । ननु गङ्गादिस्वा-
धिकपदस्यापि तीराद्यनुभवजनकपदार्थोपस्थितिद्वारा तद्गोचरप्रसङ्ग-
जनकत्वमस्येव, पदार्थोपस्थितिर्गङ्गादिपदादेश, शब्दाद्यनुभवजनकत्वं
सुगमं तच्च किन्तु तन्ममभिव्याहृतशक्यपदस्येव प्राचीनमिद्वान्ता-
दित्यस्मरमादाह, 'कात्यादेरिति, 'खरूपाख्यानमात्रपरत्वेनापीति^(२)
तद्गोचरज्ञानमात्रजनकत्वेनापीत्यर्थः, मात्रपदात् प्रयत्नवच्छेदः,
'पर्यवसानाच्च' तत्परत्वाच्चेत्यर्थः, इदमुपलक्षणं विद्यादेरपि दृष्टमा-
धनत्वादिपरत्वं न स्यात् तद्गोचरप्रयत्नजनकत्वादित्यपि द्रष्टव्यं ।
मन्त्रेण परिणतिपुरवभाषणमित्यादि प्रशंसा-निन्दावाक्यं प्रवृत्ति-
निवृत्तिपरमिति व्यवहारो न स्यात् तच्च प्रवृत्ति-निवृत्तिगोचर-
ज्ञानाजनकत्वादित्यत आह, 'तच्चेति, 'ज्ञानं' प्रशस्त-निन्दितस्वार्थ-
ज्ञानं, 'प्रशस्ते' प्रशस्तत्वेन ज्ञाते, 'निन्दितात्' निन्दितत्वेन ज्ञातात्,
'तत्परमुच्यते' इति प्रशंसा-निन्दावाक्यं प्रवृत्तिनिवृत्तिपरमुच्यते-

(१) निगमं इति स० । निगमं इति च० ।

(२) मरुपाख्यानमात्रेति स० ।

निरुन्ती जनयतीति तत्परमुच्यते इति चेत् । न । ..
 गौण-लक्षणाधिक्योरननुभावकत्वात् तद्वुद्धिजनने त-
 त्परत्वमित्यन्योन्याश्रयाच्च । तज्जननयोग्यत्वमिति चेत्,
 तर्ह्येकचोच्चारणे नानार्थे नानार्थपरत्वं लक्षणायाच्च
 मुख्यार्थपरत्वं स्यात् योग्यतायाः सत्त्वात् । नापि तत्-
 प्रतिपाद्यकत्वं, तात्पर्यं विना न तथैत्यन्योन्याश्रयात् ।

इत्यर्थः, तथाच तात्पर्यव्यवहारोभाक् इति भावः । 'गौण-लक्ष-
 णिकयोरिति' गौण-तदितरलक्षणाधिक्योरित्यर्थः, गो-वृषावामये-
 त्यादाविव सादृश्यमन्वयेन लक्षणा गौणीरुक्तिः यथा चन्द्रपदस्य
 सुखे, 'अननुभावकत्वादिति । यद्यपि तस्याननुभावकत्वेऽपि पदा-
 र्थापस्थितिमादाय लक्षणसामान्यं, तथापि लक्षणे बुद्धिपदमनुभव-
 परमित्यभिप्रायात्^(१) । यद्वा 'अननुभावकत्वात्' संसर्गज्ञानजनक-
 त्वात्, तथाच तयोः संसर्गपरत्वं न स्यादिति भावः । एवमग्रेऽपि,
 'तद्वुद्धिजनने' तदनुभवोपधाने, 'तत्परत्वं' तत्परत्वज्ञानं, लक्षणे
 बुद्धित्वेन प्रवेष्टे अन्योन्याश्रयोऽपि संसर्गमादाय बोध्यः अन्यथा पदा-
 र्थापस्थितिं प्रति तात्पर्यज्ञानस्याहेतुतया तामादायैवान्योन्याश्रय-
 परीक्षारादित्यवधेयं, एवमग्रेऽपि सर्वत्र बोध्यं । 'एकचोच्चारण इति
 एकमात्रप्रतीतीच्छयोच्चारण इत्यर्थः, 'लक्षणायाच्चेति वक्तुर्लक्षणीय-
 मात्रप्रतीतीच्छायाच्चेत्यर्थः, 'तद्व्यतिपाद्यकत्वमिति स्वजन्यप्रतिपत्ति-

प्रशंसा-निन्दावाक्यस्य^(१) प्रत्ययाद्यप्रतिपादकत्वात् स्था-
न्यत्वस्याप्रतिपादकत्वाच्च । अथ गङ्गापदं स्वार्था-
विनाभावि तीरं प्रतिपादयत्तत्परमिति चेत् । न ।

विषयताकत्वमित्यर्थः, विशेषण-विशेष्यभावभेदाच्च पूर्व्वतो भेदः अन्यत्
मर्थं पूर्व्ववत् । 'प्रत्ययादीति, तथाच तत्परत्वव्यवहारो न स्था-
दिति भावः । 'अप्रतिपादकत्वात्' अन्यतुभावकत्वात्, 'स्वार्थावि-
नाभावोति स्वार्थाविनाभावसम्बन्धेन तीरं प्रतिपादयदित्यर्थः, इदञ्च
तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नस्वार्थाविनाभावरूपप्रत्ययसम्बन्ध एव लक्षणा
न तु सम्बन्धसामान्यमिति प्राचीनमतानुसारेण, तथाच तत्प्रति-
पाद्यतुक्लृप्तसम्बन्धवत् तत्परत्वं, सम्बन्धः प्रकृतिलक्षणा च, पद-पदार्थ-
सम्बन्धप्रश्न एव पदार्थस्य प्रतिपादना संशयप्रतिपाद्यतुक्लृप्त इति संशय-
मादाद्यापि नाव्याप्तिरिति भावः । 'तेन विनेति स्वार्थाविनाभावेन
विनेत्यर्थः । ननु मञ्जुसम्बन्धी पुरुषस्तादात्म्येन मञ्जुव्याप्य एव एवं
पुरुषान्तरमपि तादात्म्येन येन केनचित् सम्बन्धेन मञ्जुव्याप्यमेव
स्वार्थाविनाभावश्च लक्षणात्वे व्याप्यदिशि तादात्म्यसम्बन्धनिर्णयेऽपि
व्यापकदिशि सम्बन्धानियमादित्यवचेराह, 'गङ्गादिपदमिति गङ्गा-
दिपदं मञ्जुव्याप्यत्वं तीरपरस्य भुज्ये व्यादिति व्येकना, 'भुज्ये'
भुज्यमात्राभिप्राये भुज्यार्थप्रतीतीच्छयोद्धारणे इति यावत्, 'गङ्गा-
दीत्यादिना तीरेतरपरिग्रहः, तीरस्य वृथगुपादानात्, 'अविना-
भावस्य' स्वार्थाविनाभावस्य, इदमुपलक्षणं सर्वस्यैव सर्वदा सर्वपरत्वं

(१) प्रशंसा-निन्दावाक्यस्येति श्रु० ।

मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्र तेन विनापि पुरुषे तात्पर्यात्
गङ्गादिपदं मत्स्यादिपरं मुखे तीरपरञ्च स्यात्
अविनाभावस्य तादवस्थ्यात् । मुखे बाधके सतीति
चेत्, तर्हि मुखार्थपरतैव न स्यात् न स्याच्च गच्छ
गच्छसीत्यत्र गमनाभावपरत्वं । उच्यते । तत्प्रयोजन-
कत्वं तत्परत्वं तदर्थश्च प्रतीतिः प्रवृत्ति-निवृत्ती च,

छात्रवशाया अद्यावत्तकलादित्यपि बोध्यं । प्रवृत्तातिथ्यान्निवारक-
विशेषणमाशङ्कते, 'मुखे बाधके सतीति मुख्याभिप्राये बाधके सती-
त्यर्थः, मुखार्थप्रतीतीच्छ्यानुचरितले सतीति यावत्, 'तर्हीति,
इदमुपसर्पणं तीरप्रतीतीच्छयोच्चारणे मत्स्य-भृश्यादिपरं स्यात् येन
केनचित् सम्बन्धेनाविनाभावश्च तथापि सम्भवादित्यपि बोध्यं ।
'गच्छ गच्छसीत्येति । गच्छ गच्छसि चेत् कालं पन्थागः सन्तु ते
शिवाः । ममापि जन्म तथैव भूयादयत्र गतो भवान् ॥ इति
विदेशगमनोद्यतं भर्तारं प्रति उत्कण्ठितायाः प्रियाया वाक्य-
द्वयार्थः, 'गमनाभावपरत्वमिति व्यञ्जनया गमनाभावपरत्वमित्यर्थः,
मुख्यार्थाभिप्रायाभाववन्नविरहादिति भावः । श्लोकार्थस्तु हे काल
त्वं गच्छसि चेत् गच्छ ते तत्र पन्थागः शिवाः कल्याणरूपीः सन्तु
किन्तु ममापि जन्म तथैव भूयादयत्र भवान् गत इति गमित्य-
तीत्यर्थं अत्यन्तमुत्कण्ठितत्वात् करुणापाटवेन तथाभिधानं तस्मा-
द्भवदेशान्तरगमनानन्तरमेव मम भरणं भविष्यतीति त्वया न
गन्तव्यमिति व्यङ्ग्यार्थः । 'तदर्थयेति 'तत्प्रयोजनकत्वमित्यत्र तच्छ-

प्रयोजनत्वञ्च न साध्यत्वं अन्योन्याश्रयात् । नापि
प्रतिपाद्यच्छाविषयत्वं, यस्य यदिच्छाविषयः तं प्रति
तत्परत्वापत्तेः । तदर्थसाध्यत्वेन इच्छानियम इति चेत् ।
न । इह धूम इत्यत्र जन्य-आप्यभेदेन साध्यस्य बहु-

व्याप्येत्यर्थः, 'साध्यत्वं' उपधायकत्वं, 'अन्योन्याश्रयात्' उक्तान्योन्या-
श्रयतादवस्थानात्, 'प्रतिपाद्येति' तद्गोचरप्रतिपाद्येच्छाविषयत्वं तत्पर-
त्वंमित्यर्थः, 'प्रतिपाद्यः' श्रोता, भवति च यस्माच्छब्दादेतत्प्रतीति-
र्भवन्नितिप्रतीतिगोचरेच्छायाः शब्दोऽपि विषय इति भावः । 'यस्येति,
श्रोतुः पुरुषस्येति श्रियः, 'यदिच्छाविषयः' यद्यदन्तुशब्दगोचरसमू-
हात्मनेच्छाविषयः, 'तं प्रति' तत्पुरुषं प्रति, 'तत्परत्वापत्तेरिति'
तत्तदन्तुपरत्वापत्तेरित्यर्थः । 'तदर्थसाध्यत्वेनेति' तत्तच्छब्दार्थविशेषक-
समाध्यत्वप्रकारकत्वेनेत्यर्थः, स्वपदं शब्दपरं, तथाच स्वसाध्यत्वप्रकारक-
तद्गोचरेच्छाविषयत्वं तत्परत्वं, तच्छब्दार्थः 'प्रतीतिः प्रवृत्ति-निवृत्ती-
चेत्युक्तमेव, भवति चास्माच्छब्दादमुक्तगोचरप्रतीतिर्भवतु चमुक्तगोचर-
प्रवृत्त्यादिवा भवन्नितिच्छा प्रतीति-प्रवृत्त्यादौ शब्दसाध्यत्वप्रकारिका-
साध्यत्वस्य षष्ठ्यर्थत्वादिति भावः । 'इह धूम इतीति इह धूम-
शब्दो धूम-तत्प्रवृत्तिपर इतिवाक्यमैकदेशोक्तीर्त्तम्, तथाच इह
धूमशब्दो धूम तत्प्रवृत्तिपर इत्यर्थेत्यर्थः, 'साध्यस्य' साध्यपदार्थस्य,
'वाक्यभेदेति' एवमेष परशब्दस्य विभिन्नप्रकारकज्ञानजनकत्वप्रसङ्गा-
दित्यर्थः, धूमपर इत्यनुरोधान् साध्यत्वप्रकारकेच्छाया चभिधेयत्वात्

विधतया वाक्यभेदप्रसङ्गात् पुमिच्छाया नियन्तुमश-
क्यत्वात्, किन्तु प्रतिपादकेच्छाविषयत्वं तत्परत्वं, यः
शब्दः वक्ता यदिच्छया प्रयुक्तः स तत्परः, सा चेच्छा

धूमस्य धूमपदजन्यत्वाभावेन स्वजन्यत्वप्रकारकेच्छायास्तत्र बाधितत्वात्
धूमप्रवृत्तिपर इत्यसुरोधाच्च स्वजन्यत्वप्रकारकेच्छाया अभिधेयत्वात्
धूमगोचरप्रवृत्तेर्धूमपदजाय्यत्वाभावेन जाय्यत्वघटितस्य तत्र बाधित-
त्वादिति भावः । यदा 'वाक्यभेदप्रसङ्गात्' परशब्दज्ञानभेदप्रसङ्गात्,
परशब्दस्यावृत्तिप्रसङ्गादिति यावत्, सद्युच्चरितेत्यादियुत्पत्तेरिति
भावः । नन्वित्यं वाक्यभेदे इष्टापत्तिरेव अन्यथा सिद्धान्तेऽप्यगति-
रित्येचेर्दीपान्तरमाहं, 'पुमिच्छाया इति श्रोतुरिच्छाया इत्यर्थः,
तथाच यत्र वक्तुरेकगोचरप्रतीताविच्छा श्रोतुस्य तद्विरुद्धप्रतीतौ तत्र
विरुद्धप्रतीतिपरत्वप्रसङ्ग इति भावः । 'प्रतिपादकेति, 'प्रतिपादकः'
वक्ता, 'इच्छाविषयत्वं' जनकतासम्बन्धेन तत्प्रकारकेच्छाविशेष्यत्वं जन्य-
तासम्बन्धेन तद्विशेष्यकेच्छाप्रकारत्वं वा, एतदेव विवृणोति, 'यः शब्द-
इति, 'यदिच्छया' जनकतासम्बन्धेन तत्प्रकारकेच्छया जन्यतासम्बन्धेन
यद्विशेष्यकेच्छया वा, 'प्रयुक्तः' अनुसंहितः, तथाच जनकतासम्बन्धेन
तत्प्रकारकविच्छाविशेष्यत्वं जन्यतासम्बन्धेन तद्विशेष्यकविच्छाप्रका-
रत्वं वा तत्परत्वं विनिगमकाभावात्. भवति चायं शब्दोऽमुकप्रती-
तिमान् भवतितीच्छाया जनकतासम्बन्धेन प्रतीतिप्रकारिकायाः^(१)

(१) अयं शब्दः अमुकप्रतीतिमान् भवति इति जनकतासम्बन्धेन प्रतीति-
प्रकारकेच्छाया इति ख० ।

प्रतिपाद्यधी-प्रवृत्ति-निवृत्तिविषयेति तत्परत्वं । ना-
नार्थात् सिष्टादनेकपदार्थान्वितैकक्रियापदात् मुख्य-
लाक्षणिकपराचावृत्त्या क्रमेणानेकपदार्थज्ञानं न त्वे-

विशेष्यः शब्दः असुकगोचरप्रतीतिरेतच्छब्दाद्भवन्तीच्छाया जन्मता-
ममत्वेन प्रतीतिविशेषिकायाश्च प्रकारः शब्द इति प्रतीतिपरत्वं
शब्दस्य, एतेन प्रवृत्त्यादिपरत्वमपि व्याख्यतं, किन्तु प्रतीतिपरत्वमेव
च शाब्दबोधोपयोगि न तु प्रवृत्त्यादिपरत्वं अर्थपरत्वव्यवहारस्तु तद्गो-
चरप्रवृत्तिपरत्वनिवृत्त्यभोभाक् इति भावः । नन्वेवं वक्तृवाक्यस्य श्रोतुः
शाब्दबोधप्रवृत्त्यादिपरत्वं न स्यात् वक्तुरिच्छायाः श्रोत्रशाब्दबोधाद्यवि-
षयकत्वादित्यत आह, 'सो चेति वक्तृनिष्ठा चेत्यर्थः', 'प्रतिपाद्यः' श्रोता,
'विषया' विषयापि । नन्वेव नामार्थादौ एकदा वक्तुरनेकप्रतीतीच्छया
अनेकार्थप्रतीतिप्रसङ्ग इत्यत आह, 'नामार्थादिति, 'नामार्थात्' ह्यर्था-
दिपदात्, 'सिष्टात्' श्रेतो धावतीत्यादौ श्रेतादिपदात्, 'अनेकेति घटं
पटञ्चानदेत्यादिवाक्यादित्यर्थः', 'भ्रूयेति भ्रूय-भाषणिकबोधकाद्गङ्गा-
यां घात-मत्स्यौ क इत्यादौ गङ्गादिपदादित्यर्थः, 'आवृत्त्येति तत्-
व्याप्यमित्यस्य पदस्य पुनरनुमन्त्यागमावृत्तिः, नेदीयस्त्वान्तरमित्यस्य
पदस्य पुनरनुमन्त्यागमनुवृत्तिः, 'द्वीयस्त्वान्तरमित्यस्य पुनरनुमन्त्या-
गमनुवृत्तिः, भा च विद्युत्तावभोक्म-मण्डूकप्रति-गङ्गाश्रोतोवदिति
विधा, 'अद्युतशब्दानुमन्त्यागमव्याहार इति बोध्यः' । 'महदुच्चरित-

कदैव, सकृदुच्चरितस्य सकृदर्थपरत्वनियमेनैकचोच्चारणे अनेकार्थपरत्वाभावादिति सकलतान्त्रिकैकवाक्यतया^(१) वदन्ति ।

वयन्तु ब्रूमः^(२) । अनेकपदार्थप्रतीतीच्छया एकमुच्चारणं^(३) भवत्येव पुमिच्छायामियन्तुमशक्यत्वात् ।

येति एकपदविषयकैकज्ञानस्येत्यर्थः, 'सकृदर्थपरत्वनियमेन' सकृदर्थमाज्ञानुभवजनकत्वनियमनिस्ययेन, अनेकार्थानुभावकत्वनियमनिस्ययेनेति यावत्, "सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं वमयतीति सिद्धान्तादिति भावः । 'एकचोच्चारणे' एकस्मिन् वाक्ये, 'अनेकार्थपरत्वाभावादिति एकदा अनेकार्थप्रतीतिपरत्वाभावादित्यर्थः, उक्तनियमनिस्ययरूपविशेषदर्शनेन वक्तुरेकदा अनेकार्थप्रतीतीच्छानुत्पत्तेरिति भावः । न चैकदा सूर्य-चन्द्रोभयादिप्रतिपादकपुष्पवन्तादिपदज्ञाने कृति-वर्तमानलैक्यादिप्रतिपादके लङादिपदज्ञाने कृतिमाध्यन्तेष्टाधनलादिप्रतिपादके विद्यादिपदज्ञाने कर्मान्तैक्यादिप्रतिपादके द्वितीयादिपदज्ञाने दिव्यादिपदज्ञाने चायं नियमोव्यभिचारौति वाच्यं । यद्यप्येदे एकैकपदमात्रविषयकज्ञानस्यापि नानार्थविषयकानुभवजनकत्वमनुभवसिद्धं तदतिरिक्तपदमप्यत्र एव एतन्नियमाभ्युपगमात्, तच्च घटपद-पटपदादिकमेव^(४) । न च तथापि घटौ घटा इत्यादौ एक-

(१) सकलतान्त्रिकाणामेकवाक्यतयेति श्रुतिः ।

(२) अथ ब्रूम इति ख० ।

(३) अनेकार्थप्रतीतीच्छया एकचोच्चारणमिति क० ।

(४) घटपद-पटपदादिकमेवेति क० ।

यदि च तदुच्चारणं नानेकार्थपरं तदावृत्तिरपि न
स्यात् तात्पर्यनिर्वाहार्थमावृत्तिकल्पनात् । अन्य-
यैकपरेऽपि तदापत्तेः । अतएव तदुच्चारणस्य उभय-

घटपदमात्रविषयकप्रामेयैव नामाघटप्रत्यायनाद्वाभिचार इति वाच्य ।
अतएव तच्च स्वरूपैकमेवाभ्युपगमात् तथाच सुप्तघटपदप्रतिषम्भाना-
दिव घटान्तरबोधः स्वरूपैकमेव विना घटादिपदाद्विवक्षनादितो
नामाघटविषयकबोधस्तत्प्रसिद्ध एवेति प्राचीनमतमिगम्यः ।

‘नियन्तुं’ विशेषदर्शनेन निवर्त्तयितुं, तच्छेषाप्रतिबन्धकत्वे मा-
त्रमात्रादिति भावः । इदमुपलक्षणं विशेषदर्शनस्याभार्यधिकताच्चे-
त्यपि बोध्यं । ‘तदावृत्तिरपि न स्यादिति तदावृत्तिकल्पनापि न
स्यादित्यर्थः, ‘तात्पर्येति, ‘तात्पर्यनिर्वाहार्थं’ तात्पर्यविषयान्वय-
बोधनिर्वाहार्थे, ‘आवृत्तिकल्पनादिति तथा आवृत्तिकल्पना-
दित्यर्थः, ‘अन्यथा’ तात्पर्यविषयान्वयानुपपत्तिं विनाप्यावृत्तिकल्पने,
‘एकपरेऽपि’ घटोऽस्तीत्यादावपि, ‘तदापत्तेः’ तदावृत्तिकल्पना-
पत्तेः, (१) इदमुपलक्षणं अनेकार्थं तात्पर्यावस्थे आवृत्त्येवार्थे कथ-
मन्यपबोधः आवृत्त्या बोधनोपे अर्थे बहुमतात्पर्याभावात्, किञ्च
बहुमतादुदाभिप्रायाभावेऽपि यच्च विशेषदर्शनात् योतुमभयपरत्वं
भ्रमस्तच्च युगपदभयानुभवो दुष्कार इत्यपि द्रष्टव्यं । ननु अने-
कार्थतात्पर्यमन्तेऽपि न युगपदनेकार्थानुभवः एकैकमात्रविषयक-
शाब्दबुद्धिमत्त एवमन्ततावच्छेदकमादित्यत आह, ‘अतएवेति यत-

(१) तदावृत्तिरपि न स्यादिति म० ।

परतायां नादृष्टिकल्पणं तस्मात्तुल्यवदनेकार्थोपस्थि-
तो तात्पर्यादिज्ञाने युगपदनेकान्वयबोधो भवति
सामर्थ्यास्तुल्यत्वात् प्रथममेकस्यान्वयबोधो न तद-
न्यस्येति^(१) नियन्तुमशक्यत्वाच्च । अयं विवादाध्या-
सितमद्वयपदोच्चारणं एकपदैकशक्तिविषयमेकमेवानु-

एव न तादृशकार्य-कारणभावोऽत एवेत्यर्थः, 'तदुच्चारणमेति एकै-
कस्यैव सङ्गादिपद-पुष्पवन्तादिपदस्येत्यर्थः, 'उभयपरतायामिति
वृत्ति-वर्त्तमानत्वं-सूर्य-चन्द्रोभयादिपरतापदे इत्यर्थः, 'तुल्यवदिति
युगपदित्यर्थः, 'सामर्थ्यास्तुल्यत्वादिति एकदा सर्वव्याप्तेवानुभावक-
सामर्थ्योक्तत्वादित्यर्थः । ननु सङ्गादिपद-पुष्पवन्तादिपदातिरिक्तस्यैव
तादृशकार्य-कारणभाव इत्यत आह, 'प्रथममिति । 'अवेति एकमा-
त्रानुभवजनकतयोभयवादिमिद्वे अद्वयपदोच्चारणेऽग्रतः मिद्वयमाधन-
वारणाय 'विवादाध्यासितमिति विवादाध्यासिततद्व्यानेकार्थतात्पर्या-
काङ्क्षादिज्ञानसमवहितत्वं,^(२) पदज्ञानस्यैवानुभावकतया बाधवारणाय
'उच्चारणमिति, 'उच्चारणं' ज्ञानं, पक्षतावच्छेदकमामानाधिकरूपेण
माय्यमिद्वेहृदयवाचावेष्टाद्यं पश्यतीत्यादौ समुहालम्बनादपदद्वयानु-
सन्धाने नाग्रतो बाधः, 'एकपदेति, मन्मथैव पदज्ञानस्यान्वयप्रति-
योगिपदार्थान्तरविषयकानुभवजनकत्वादपमिद्विवारणाय 'एकश-
क्तिविषयमिति । यद्यप्येकशक्तिविषयस्यैव ज्ञेयत्वात्पक्षितया तद्व्यप-

(१) प्रथममेकस्यान्वयबोधोऽवन्तर्हं तदन्वयमेतीति क० ।

(२) विवादपदमिति विवादपदस्य ज्ञाने कार्यतात्पर्याकाङ्क्षादिज्ञानसमवहित-
त्वमिति ख०, ग० ।

यदि च तदुच्चारणं नानेकार्थपरं तदावृत्तिरपि न
स्यात् तात्पर्यनिर्वाहार्थमावृत्तिकल्पनात् । अन्य-
थैकपरेऽपि तदापत्तेः । अतएवं तदुच्चारणस्य उभय-

घटपदमात्रविषयकज्ञानेनैव नानाघटप्रत्यायनाद्यभिचार इति वाच्यं ।
अतएव तत्र सङ्घैकदेशाभ्युपगमात् तथाच सुप्रघटपदप्रतिबन्धाना-
देव घटान्तरबोधः सङ्घैकगोपं विना घटादिपदादिवचनादितो
नानाघटविषयकबोधस्त्वप्रसिद्ध एवेति प्राचीनमतनिगम्यः ।

‘नियन्तु’ विशेषदर्शनेन निवर्त्तयितुं, तस्येष्टाप्रतिबन्धकत्वे मा-
नाभावादिति भावः । इदमुपलक्षणं विशेषदर्शनस्यावश्यकत्वाच्चे-
त्यपि बोध्यं । ‘तदावृत्तिरपि न स्यादिति तदावृत्तिकल्पनापि न
स्यादित्यर्थः, ‘तात्पर्यमिति, ‘तात्पर्यनिर्वाहार्थं’ तात्पर्यविषयान्वय-
बोधनिर्वाहार्थं, ‘आवृत्तिकल्पनादिति तया आवृत्तिकल्पना-
दित्यर्थः, ‘अन्यथा’ तात्पर्यविषयान्वयानुपपत्तिं विनाप्यावृत्तिकल्पने,
‘एकपरेऽपि’ घटोऽस्तीत्यादावपि, ‘तदापत्तेः’ तदावृत्तिकल्पना-
पत्तेः^(१) इदमुपलक्षणं अनेकार्थं तात्पर्यासत्वे आवृत्त्येवाद्ये कथ-
मन्वयबोधः आवृत्त्या बोधनीये अर्थे वक्तुं तात्पर्याभावात्, किञ्च
वक्तुं तात्पर्याभावाभावेऽपि यत्र विशेषादर्शनात् श्रोतुम्भयपरत्वं
भ्रमस्तत्र पुनपदभयानुभवो दुर्भार इत्यपि द्रष्टव्यं । ननु अने-
कार्थतात्पर्यवत्तेऽपि न पुनपदनेकार्थानुभवः एकैकमात्रविषयक-
शब्दबुद्धिमत्तया शब्दजन्यतावच्छेदकतादित्यत आह, ‘अतएवेति घट-

(१) तदावृत्तिकल्पनापत्तेरिति श्रु० ।

परतायां नादृत्तिकल्पणं तस्मात्तुल्यवदनेकार्योपस्थि-
तौ तात्पर्यादिज्ञाने युगपदनेकान्वयबोधो भवति
सामग्यास्तुल्यत्वात् प्रथममेकस्यान्वयबोधो न तद-
न्यस्येति^(१) नियन्तुमशक्यत्वाच्च । अथ विवादाध्या-
सितमक्षपदोच्चारणं एकपदैकशक्तिविषयमेकमेवानु-

एव न तादृशकार्य-कारणभावोऽन एवेत्यर्थः, 'तदुत्तरणस्येति एके-
कस्यैव सङ्गादिषद-पुष्पवन्तादिपदस्येत्यर्थः, 'उभयपरतायामिति
ज्ञानि-वर्तमानस-सूर्य-चन्द्रोभयादिपरताग्रहे इत्यर्थः, 'तुल्यवदिति
युगपदित्यर्थः, 'सामग्यास्तुल्यत्वादिति एकदा सर्वशान्तेवानुभावक-
सामयोजनत्वादित्यर्थः । ननु सङ्गादिषद-पुष्पवन्तादिपदातिरिक्तस्यैव
तादृशकार्य-कारणभाव इत्यत आह, 'प्रथममिति । 'अयेति एकमा-
त्रानुभवजनकतयोभयवादिभिद्वे अक्षपदोच्चारणेऽग्रतः सिद्धमाधम-
वारणाय 'विवादाध्यासितमिति विवादाध्यासितत्वज्ञानेकार्यतात्पर्या-
काङ्क्षादिज्ञानसमवहितं,^(२) पदज्ञानस्यैवानुभावकतया बाधवारणाय
'उच्चारणमिति, 'उच्चारणं' ज्ञानं, पञ्चतावच्छेदकमामानाधिकरक्षेण
साध्यभिद्वेहदेष्टव्यत्वाच्चाक्षेपणं पश्यतीत्यादौ समूहाद्यन्मनाक्षपदद्वयानु-
बन्धाने नाश्रितो बाधः, 'एकपदेति, सर्वस्यैव पदज्ञानस्यान्वयप्रति-
योगिपदार्थान्तरविषयकानुभवजनकत्वादप्रसिद्धिवारणाय 'एकश-
क्तिविषयमिति । यद्यप्येकशक्तिविषयतस्य केवलाश्रयितया तदोप-

(१) प्रथममेकस्यान्वयबोधोऽनन्तरं तदन्यस्येतीति क० ।

(२) विवादपदमिति विवादपदत्वज्ञानेकार्यतात्पर्याकाङ्क्षादिज्ञानसमवहित-
त्वमिति ख०, य० ।

यदि च तदुच्चारणं नानेकार्थपरं तदावृत्तिरपि न
 स्यात् तात्पर्यनिर्याहार्यमावृत्तिकल्पनात् । अन्य-
 यैकपरेऽपि तदापत्तेः । अतएव तदुच्चारणस्य उभय-

घटपदमात्रविषयकज्ञानेनैव ज्ञानाघटप्रत्यायनश्रुतिवार इति वाच्यं ।
 अतएव तत्र सव्यपैक्येष्टाभ्युपगमात् तथाच शुभ्रघटपदप्रतिमभाषा-
 देव घटान्तरबोधः सव्यपैक्येष्टं विना घटादिपदादुद्विगधनादितो
 ज्ञानाघटविषयकबोधस्तत्र सिद्ध एवेति प्राचीनमतनिगमः ।

‘नियन्तु’ विशेषदर्शनेन निवर्तयितुं, तस्यैवाप्रतिबन्धकत्वे भा-
 नाभावादिति भावः । इदमुपलक्षणं विशेषदर्शनसाधारण्यविकल्पाद्ये-
 त्यपि बोध्यं । ‘तदावृत्तिरपि न स्यादिति तदावृत्तिकल्पनापि न
 स्यादित्यर्थः, ‘तात्पर्येति, ‘तात्पर्यमिवांशार्थं’ तात्पर्यविषयान्वय-
 मोधनिर्वाहार्थं, ‘आवृत्तिकल्पनादिति तथा आवृत्तिकल्पना-
 दित्यर्थः, ‘अन्यथा’ तात्पर्यविषयान्वयानुपपत्तिं विनायावृत्तिकल्पने,
 ‘एकपरेऽपि’ घटोऽश्लीत्यादावपि, ‘तदापत्तेः’ तदावृत्तिकल्पना-
 पत्तेः, (१) इदमुपलक्षणं अनेकार्थं तात्पर्यामत्वे आवृत्त्येवापि कथ-
 मन्वयबोधः आवृत्त्या बोधनीये अर्थं वक्तुमात्यर्थाभावात्, किञ्च
 वक्तुमाद्युपनिषादाभावेऽपि यत्र विशेषादर्शनात् श्रोतुमभ्यपरत्व-
 भ्रमस्तत्र युगपदभयानुभवो दुर्वार इत्यपि द्रष्टव्यं । ननु अने-
 कार्थतात्पर्यमत्वेऽपि न युगपदनेकार्थानुभवः एकैकमात्रविषयक-
 ग्राम्बुद्धिमत्तया ग्रन्थत्रयनावच्छेदकत्वादित्यत आह, ‘अतएवेति घट-

(१) तदावृत्तिकल्पनापत्तेरिति ख० ।

भावयति एकपदोच्चारणत्वात् घटपदोच्चारणवत् ।

पदे वा^(१) तस्यापि निवेशः कार्यं इति । 'एकपदोच्चारणत्वादिति
एकाक्षपदविषयकज्ञानत्वादित्यर्थः, अन्यथा साधे विग्रिथाक्षपदोपा-
दानाद्भूमिचारापत्तेः, साधे हेतौ वाक्षपदस्यै यत्तत्पदं निवेश्य
सामान्यतोऽप्यभिरवसेया, तेन घटपदोच्चारणस्य न दृष्टान्तत्वविरोधः ।
अत्रेणाक्षं पश्यतीत्यादौ समूहाक्षम्वनाक्षपदद्वयानुमन्त्राने व्यभिचार-
वारणाय एतौ चक्षपदविशेषणं, पञ्चतावच्छेदकसामानाधिकार्येन
साध्यविच्छेदहेतुत्वाच्च भागाभिहितं दोषाय । यद्यप्येकाक्षपदविष-
यकत्वं नाक्षपदद्वयाविषयकत्वे सत्यक्षपदविषयकत्वं,^(२) अत्रेण विभी-
तकं पश्येत्यादौ विभीतकपदाक्षपदमोचरसमूहाक्षम्वने व्यभिचारात्,
नायक्षपदसमानप्रकृतावच्छेदकक्षपदद्वयाविषयकत्वे सत्यक्षपदविष-
यकत्वं,^(३) यच्च क्रमिकाक्षपद-विभीतकपदज्ञानाभ्यां क्रमिकविभिन्ना-
क्षपदज्ञानाभ्यां वा समूहाक्षम्वनमनार्थविषयकशब्दबोधस्तत्राक्षपद-
ज्ञाने व्यभिचारापत्तेः । तथापि स्वविषयाक्षपदनिष्ठान्योन्याभाव-
प्रतियोगिदक्षपदसमानप्रकृतावच्छेदककं पदं तद्विषयकज्ञानावि-
शिष्टत्वे सत्यक्षपदशक्तिविशेष्यनिष्ठसमभिव्याहृतपदान्तरकक्षणाज्ञाना-
विशिष्टज्ञानत्वं विवक्षितं, परमविशिष्टान्तोपादायाद्वेषेण घट पश्ये-
त्यादौ घटपदस्यासौ सचणादशायां घटपदाक्षपदमोचरसमूहाक्षम्वने

(१) यत्रैव वा सत्कृतापदेनेति क० ।

(२) यक्षपदविषयकज्ञानत्वमिति ख० ।

(३) यक्षपदविषयकज्ञानत्वमिति ख० ।

तादवस्थं, तथाप्येकग्रन्थविषयत्वं सूत्रविषयाद्यपदनिष्ठग्रन्थविषयत्वं,
 रूपदं पक्षीभृतज्ञानपरं, विषयत्वञ्च विग्रेय्यत्वं, अन्यथा जाति-तत्-
 संसर्गयोरप्यनुभवजननादप्रसिद्धापत्तेः, सिद्धसाधनवारणाय 'एकमे-
 वेत्यवधारणं, अन्वयप्रतियोगिपदार्थान्तरं आत्मादिकक्षादायाप्रसि-
 द्धितादवस्थ्यात् 'एकमिति, नानार्थविषयकस्यतिजमनाद्वाधः
 क्षादित्यतोऽनुभवत्वेनोपादानं जनकत्वञ्च फलोपधायकत्वं, स्वरूप-
 योग्यत्वे साध्ये बाधापत्तेः, तेन सूत्रविषयाद्यपदनिष्पितग्रन्थविग्रे-
 यैकमात्रानुभवोपधायकत्वं साध्यं पर्यवसितं । यद्यपि तादृगैकमा-
 त्रानुभवोपधायकत्वं न तादृगैकभिन्नानुभावकत्वे सति तादृगे-
 कानुभावकत्वं, अन्वयप्रतियोगिपदार्थान्तरं आत्मादिकक्षादायाप्रसि-
 द्धितादवस्थ्यात्, तथापि तादृग्रन्थविग्रेय्यदयानुभावकत्वे सति
 तादृग्रन्थविग्रेय्यानुभावकत्वं बोध्यं, तच्च सूत्रविषयाद्यपदनिष्ठग्रन्थ-
 विग्रेय्यं यत्तत्त्वजन्यग्रन्थबोधविषयस्य सिद्धान्तोन्माभावाप्रतियोगिसूत्र-
 जन्यग्रन्थबोधविषयसूत्रविषयाद्यपदनिष्ठग्रन्थविग्रेय्यकत्वं, न तु तादृग्र-
 न्थविग्रेय्यदयविषयकानुभावजनकत्वे सति तादृग्रन्थविग्रेय्यानु-
 भवजनकत्वं, क्रमिकनानाविषयकानुभवजनकत्वमादायार्थान्तरापत्तेः,
 'अन्योन्याभावस्य प्रतियोग्यवृत्तिर्विध्यः, तेजोभयान्नोन्याभावादिक-
 मादाय ॥ दोषः^(१) । यदि, चाकाशादिपदात्काशयत्न-स्वाश्रयत्वा-
 दिना नामाग्रन्थसमन्तरं नैकदोषप्रकारेणाश्रयबोधस्तदा वि-
 ग्रेय्यपदस्थाने प्रकारपदं निवेद्यापि साध्यान्तरं बोध्यं, अपेक्षं सत्यन्त-

भावयति एकपदोच्चारणत्वात् घटपदोच्चारणवत् ।

पदे वा^(१) तस्यापि निवेशः कार्यं इति । 'एकपदोच्चारणत्वादिति
एकाक्षपदविषयकज्ञानत्वादित्यर्थः, अन्यथा साध्ये विगिण्याक्षपदोपा-
दानाद्वाभिचारापत्तेः, साध्ये हेतौ चाक्षपदस्थले यत्तत्पदं निवेश
सामान्यतोऽप्यतिरवशेषा, तेन घटपदोच्चारणस्य न दृष्टान्तत्वविरोधः ।
अक्षेणार्थं पश्यतीत्यादौ समूहालम्बनाक्षपदद्वयानुबन्धने व्यभिचार-
वारणाय एकेत्यक्षपदविशेषणं, -पञ्चतावच्छेदकसामानाधिकार्येन
साध्यसिद्धेर्दृष्टेः शब्दाच्च भागासिद्धिर्न दोषाय ।' यद्यप्येकाक्षपदविष-
यकत्वं नाक्षपदद्वयाविषयकत्वे सत्यक्षपदविषयकत्वं,^(२) अक्षेण विभी-
तकं पश्येत्यादौ विभीतकपदाक्षपदगोचरसमूहालम्बने व्यभिचारात्,
नाक्षपदसमानग्रक्यतावच्छेदककपदद्वयाविषयकत्वे सत्यक्षपदविष-
यकत्वं,^(३) यच्च क्रमिकाक्षपद-विभीतकपदज्ञानाभ्यां क्रमिकविभिन्ना-
क्षपदज्ञानाभ्यां वा समूहालम्बनमनार्थविषयकशब्दबोधकत्वाक्षपद-
ज्ञाने व्यभिचारापत्तेः । तथापि स्वविषयाक्षपदनिष्ठान्दोषाभाव-
प्रतिधोगियदक्षपदसमानग्रक्यतावच्छेदककं पदं तद्विषयकज्ञानावि-
शिष्टत्वे सत्यक्षपदशक्तिविशेष्यनिष्ठमभिधायतपदान्तरस्य चणाज्ञाना-
विशिष्टज्ञानत्वं विवक्षितं, चरमविशिष्टान्तोपादात्वादक्षेण घटं पश्ये-
त्यादौ घटपदस्थाचे स्वतणादशायां घटपदाक्षपदगोचरसमूहालम्बने

(१) यच्चैव वा सक्तपदेनेति क० ।

(२) यद्यपदविषयकज्ञानत्वमिति ख० ।

(३) यद्यपदविषयकज्ञानत्वमिति ख० ।

॥ व्यभिचारः, अन्योन्याभावश्च प्रतियोग्यवृत्तिर्बाधः, (१) वैशिष्ट्यश्च स्वाव्यवहितकालावच्छेदेनैकात्म्यवृत्तित्वं, स्वाव्यवहिततत्त्व स्वस्वपूर्वा-
न्तरस्वस्वव्यवसाधारणं, (२) ज्ञेन यवानुभवसामर्थ्यादिप्रतिबन्धकत्वमेव
विनश्यद्वस्त्वान्नपदस्वरणादिभौतकादिपदस्य त्याग्यात्मिकाद्यपदान्तर-
स्य त्याग्यात्मिका वा अन्नपदार्थस्य तिमृतोविभौतकादिपदार्थस्य तिमृतो
मिहितत्वा ग्राह्यबोधोपधानं तत्राप्यपदज्ञाने न व्यभिचारः, स्वभि-
न्नाद्यपदज्ञानाविशिष्टत्वेनापि विशेषणीयं, तेनैकस्वेवाद्यपदस्य क्रमे-
णावृत्त्या यत्र नानार्थविषयकः ग्राह्यबोधस्तत्र न व्यभिचारः । न च
तथापि अस्ते अचाणीत्यादौ व्यभिचारस्तत्र एकेनैवाद्यपदज्ञानेन
नानाबोधोपधादिति वाच्यं । तत्र स्वरूपैकग्रेषामुपगमेन नानाद्यपद-
स्वरणादेव नानाबोधोधात् स्वरूपैकग्रेषां विना नानाबोधस्तस्मिन्निष्ठः ।
न च घटपदोच्चारणस्य दृष्टान्तनानुरोधेन यत्तद्वा सामान्यतोऽप्या-
प्तिरेवादरक्षणीया तत्रापि चन्द्र-सूर्याद्युभयोपस्थापकपुष्पवन्तादिपद-
ज्ञाने करणलैक्येयौ बोधकत्वातीत्यादिविभक्तिज्ञाने च व्यभिचार-
इति वाच्यं । तत्तत्पदार्थविषयकत्वे सतीत्यनेनापि ज्ञानविशेषणात् ।
यदि च घटपदोच्चारणं अतिरेकेण दृष्टान्तः अन्वयदृष्टान्तश्च एक-
मात्रबोधकतपोभयवादिभिर्द्वयमप्यपदज्ञानं तदा तद्विशेषणानुपादा-
नेऽपि न सति । न च तथापि कारणान्तरविलम्बेन यत्र फलविल-

(१) अन्यथा हेतुप्रसिद्धिरिति भावः ।

(२) तथाप्यत्र - स्वाव्यवहितत्वं स्वस्वपूर्वाधिकारसमयभ्रंशानधिकार-
कत्वे सति स्वप्रागभावाधिकारसमयप्रागभावानधिकारयत्नः ।

यद्वा एकवोच्चारणे नानाशक्त्या नानार्थाननुभावकं

मस्तत्र व्यभिचार इति वाच्यं । अक्षपदवाच्यनिष्ठतात्पर्याकाङ्क्षादि-
ज्ञानसमवहितत्वेनापि विगेषणादिति भावः । 'घटपदोच्चारणवदिति
एकपरघटपदज्ञानवदित्यर्थः, नानापरघटपदज्ञानस्य पक्षसमत्तात्,
'यदेति, अक्षपदमेव पक्षः, साध्ये च 'नानार्थेति स्वरूपकथनं, नाना-
शक्त्यानुभावकत्वमात्रं विवक्षितं, तच्चानुभावकत्वमात्रस्य साध्यत्वे
अनुभावकेऽज्ञातोबाध-व्यभिचारावतः 'नानाशक्त्येति स्वीयमानाशक्त्ये-
त्यर्थः, अन्यथा सर्वस्यैव पदस्यान्वयप्रतियोगिपदार्थान्तरविषयकानु-
भवजनकत्वेन तद्दोषतादवस्थ्यात्, शक्तिपदं शक्यतावच्छेदकपरं,
तेनेत्यरेच्छारूपायाः शक्तेरेकत्वेऽपि न चतिः, प्रकारत्वं द्वितीयार्थः,
तथाच स्वीयमानाशक्त्यतावच्छेदकप्रकारकानुभवजनकत्वाभावः साध्यः,
तथाच धावन्ति अक्षपदशक्यतावच्छेदकानि प्रातिस्निकरूपेषोपादाय
प्रत्येकं स्वरूपशक्यतावच्छेदकीभूततत्प्रकारकानुभवजनकत्वे सति तदित-
रस्वरूपशक्यतावच्छेदकप्रकारकानुभवजनकत्वाभावंकूटः साध्यः समूहास-
त्वनरूपैवानुमितिः, तादृशविशिष्टाभावकूटत्वमेव वा साध्यतावच्छेद-
कमिति तु निष्कर्षः । तादृशानुभवजनकत्वश्चापेक्षायां पश्येत्यादौ
अक्षपदद्वयविषयकसमूहासम्बन्धे प्रसिद्धं, एकस्यैवाक्षपदस्याष्टाद्यादि-
क्रमेणानेकार्थबोधकत्वात् ज्ञानकारणतावादिगमे पदस्यानुभावक-
त्वाच्च बाध-व्यभिचार-सिद्धसाधनापत्तिरित्यत उक्तं 'एकवोच्चारण-
इति स्वभावविषयकज्ञानधामान्ये इत्यर्थः, (१) तादृशविशिष्टाभाव-

नानार्थत्वात् एकपरनानार्थपदवदिति चेत् । न ।
अनेकार्थानुभवसामग्रीसत्त्वेन बाधितत्वात् सामग्री-
विरहस्योपाधित्वाच्च । अतएवाक्षमानयेत्युक्ते भिन्न-

वत्सुखमात्रविषयकज्ञानमामान्यकमिति तु फलितार्थः, सामान्यपदो-
पदिनाच्च तादृशयत्किञ्चिदेकज्ञानमादाय नाश्रितः सिद्धसाधनमर्था-
न्तरं वा, अत्रेणचं पश्येत्त्यादौ समूहात्मनःसात्मकपदद्वयानुसन्धा-
नमादाय व्यभिचारवृत्तयश्च सुमात्रविषयकेति, सुमात्रविषयकत्वन्तु
सुशक्तविशेषे स्तनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगिपदवृत्तिज्ञानाविशिष्टत्वं,
तेनात्रेण विभीतकं पश्येत्त्यादौ विभीतकपदाद्यपदगोचरसमूहात्त-
न्मनादाय न व्यभिचारः न वा अत्रेण घटं पश्येत्त्यादौ घटपदस्यात्रे
सत्त्वणादश्रयां घटपदाद्यपदगोचरसमूहात्तन्मनादाय व्यभिचारः,
अन्यत्वं पूर्ववत् । 'नानार्थत्वादिति यावन्ति अत्रपदप्रकृतावच्छेद-
कानि प्रातिस्निकरूपेणोपादाय प्रत्येकं तदवच्छिन्नशक्तिकत्वं सति
तदितरधर्मावच्छिन्नशक्तिकत्वं हेतुः', समूहात्मनः परामर्शः, यत्तद्भ्यां
सामान्यतोव्याप्तिः, पुष्पवन्तादिपदान्यत्वेन विशेषणञ्च तत्र व्यभिचारः,
एवं यस्य पदस्य विवक्षितं ज्ञानमप्रसिद्धं तदन्यत्वेनापि विशेषणी-
यमिति भावः । 'सामग्रीविरहश्च' नानार्थानुभवसामग्र्यमवहित-
तस्य^(१) । 'अतएवेति एकदा एकस्मात्पदादनेकार्थबोधसामग्रीमत्वा-

(१) सामग्रीविरहमेत्यादि समवहितत्वस्येत्यन्तं पाठ उ०, ग० पुस्तक-
द्वये नास्ति ।

प्रकरणादिनां भिन्ने तात्पर्यप्रमायां भेदे वा प्रति-
पाद्ययोरेकदैवादृष्टिं विनानेकार्थप्रतीतिर्न तु तत्रैको
विलम्बते, एवं घटं पटं वा आनयेत्यनयनस्योभय-
परत्वे एकदैवान्वयबोधो न त्वादृष्टिः वाक्यभेदस्त्वर्थ-
भेदात् न ज्ञानभेदात् । गङ्गायां जलं घोषश्च प्रति-
वसतीत्यत्र^(१) गङ्गापदस्य युगपत्प्रवाह-तीरयोस्तात्पर्य-
ग्रहे तयोर्द्वयोरप्येकशेषस्थितौ जल-घोषयोरेकदैवा-
न्वयबोधः । न च युगपदृष्टिद्वयापत्तिः, इष्टत्वात्,

देवेत्यर्थः, 'प्रतिपाद्ययोः' श्रेयोः, तथाच यदा नानापुरुषस्य एकदा
नानार्थानुभवस्तथा एकस्यापि अन्यथा साधवात् एकदा नानार्थानु-
त्तुभावेकत्वव्युत्पत्त्या नानापुरुषस्यापि स न स्यादिति भावः । 'आन-
यनस्य' आनयनप्रतिपादकपदस्य,^(२) 'उभयपरत्वे' उभयव्यक्तिपरत्व-
ग्रहे । नन्वेवं भिन्नवाक्यताव्यवहारो न स्यादित्यत आह, 'वाक्येति
वाक्यभेदव्यवहारस्त्वित्यर्थः, 'अर्थभेदादिति, न तु ज्ञानभेदादिति
भावः । 'दृष्टिद्वयापत्तिः' दृष्टिद्वयज्ञानस्य शब्दबोधजनकत्वापत्तिः,
'इष्टत्वादिति' सुस्थार्थानुभवसामग्री-सत्त्वार्थानुभवसामग्र्योः सप्र-
तिपत्तवत् परस्परविरोधित्वे मानाभावादिति भावः । नन्वेवं यद्वैः
प्रवेष्टयेत्यादौ सुस्थार्थान्वयानुपपत्तिविरहस्थले सत्त्वार्थशब्दबुद्धि-

(१) तिष्ठतीत्येति ख० ।

(२) आनयनस्येति च आनयनप्रदस्येति पाठः अस्मिन्नुपपत्तिविरहस्थले सत्त्वार्थशब्दबुद्धि-

नानार्थत्वात् एकपरनानार्थपदवदिति चेत् । न ।
अनेकार्थानुभवसामग्रीसत्त्वेन वाधितत्वात् सामग्री-
विरहस्योपाधित्वाच्च । अतएवाक्षमानयेत्युक्ते भिन्न-

वत्समाचविषयकज्ञानसामान्यकमिति तु फलितार्थः, सामान्यपदो-
पदिनाच्च तादृशयत्किञ्चिदेकज्ञानमादाय नाश्रयः सिद्धमाधनमर्था-
न्तरं वा, अत्रेणाच्च पश्यतीत्यादौ समूहालम्बनात्मकपददयानुसन्धा-
नमादाय व्यभिचारवृत्तयः समाचविषयकेति, समाचविषयकत्वन्तु
स्रग्नक्तिविशेष्ये स्तनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगिपदवृत्तिज्ञानाविशिष्टत्वं,
तेनात्रेण विभीतकं पश्येत्यादौ विभीतकपदाक्षपदगोचरसमूहाल-
म्बनमादाय न व्यभिचारः न वा अत्रेण घटं पश्येत्यादौ घटपदस्यात्रे
लक्षणादशयां घटपदाक्षपदगोचरसमूहालम्बनमादाय व्यभिचारः,
अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । 'नानार्थत्वादिति यावन्ति अक्षपदशक्यतावच्छेद-
कानि प्रातिस्विकरूपेणोपादाय प्रत्येकं तदवच्छिन्नशक्तिकत्वे सति
तदितरधर्मावच्छिन्नशक्तिकत्वं हेतुः, समूहालम्बनः परामर्शः, यत्तद्भा-
सामान्यतोव्याप्तिः, पुष्पवत्तादिपदान्यलेभ्यः विशेषणञ्च तत्र व्यभिचारः,
एवं यस्य पदस्य विवक्षितं ज्ञानमपसिद्धं तदन्यलेभापि विशेषणी-
यमिति भावः । 'सामग्रीविरहस्य' शानार्थानुभवसामग्र्यसमवहित-
त्वस्य^(१) । 'अतएवेति एकदा एकस्मात्पदादनेकार्थबोधसामग्रीसत्त्वा-

(१) सामग्रीविरहस्येत्यादि समग्रहितत्वस्येवन्त पाठ ख., ग. पुस्तक-
द्वये नास्ति ।

प्रकरणादिना भिन्ने तात्पर्यप्रमाणां भवे वां प्रति-
पाद्ययोरेकदैवावृत्तिं विनानेकार्थप्रतीतिर्न तु तत्रैको
विलम्बते, एवं घटं पटं वा आनयेत्यवानयनस्योभय-
परत्वे एकदैवान्वयबोधो न त्वावृत्तिः-वाक्यभेदस्त्वर्थ-
भेदात् न ज्ञानभेदात् । गङ्गायां जलं घोषश्च प्रति-
वसतीत्यत्र^(१) गङ्गापदस्य युगपत्प्रवाह-तीर्गयोस्तात्पर्य-
ग्रहे तयोर्द्वयोरप्येकदोषम्यितौ जल-घोषयोरेकदैवा-
न्वयबोधः । न च युगपद्वृत्तिद्वयापत्तिः, दृष्टत्वात्,

‘देवेत्यर्थः’, ‘प्रतिपाद्योः’ श्रेयो, तथाच यथा मानामुक्तस्य एकदा
नानार्थानुभवस्तथा एकस्यापि अन्यथा साधवात् एकदा मानार्थान-
नुभावकत्वव्युत्पत्त्या नानामुक्तस्यापि न न सादिति भावः । ‘आन-
यनस्य’ आनयनप्रतिपादकपदस्य,^(२) ‘उभयपरत्वे’ उभयव्यक्तिपरत्वे-
ग्रहे । नन्वेवं भिन्नवाक्यताव्यवहारो न स्यादित्यत आह, ‘वाक्येति
वाक्यभेदश्चकारस्त्वित्यर्थः’, ‘अर्थभेदादिति, न तु ज्ञानभेदादिति
भावः । ‘वृत्तिद्वयापत्तिः’ वृत्तिद्वयज्ञानस्य ग्राह्यबोधजनकत्वापत्तिः,
‘दृष्टत्वादिति मुख्यार्थानुभवसामर्थी-लक्ष्यार्थानुभवसामर्थ्योः सत्प्र-
तिपक्षवत् परस्परविरोधित्वे मानाभावादिति भावः । नन्वेव यद्यौः
प्रवेष्टयेद्यादौ मुख्यार्थानुपपत्तिरिहकृते लक्ष्यार्थशब्दबुद्धि-

(१) तिष्ठतीत्यनेति ख० ।

(२) आनयनस्येति च आनयनपदस्येति घाट अस्मान्नवमुक्तकृत्वाये वर्तते ।

तात्पर्याद्वि वृत्तिः, न तु वृत्त्यनुरोधात् तात्पर्यं, गौण-
साक्षणिकयोरुच्छेदापत्तेः तात्पर्यनिर्वाहार्थं वृत्तित्वेन

दशायां नियमतो मुखार्थशब्दबोधोपापत्तिः सत्प्रसादाः शब्दसम्बन्धा-
त्मकत्वेन सत्प्रसाद-सत्प्रार्थयोरुपस्थितिकाले शक्ति-शब्दार्थयोरवश्य-
मुपस्थितेरित्यत आह, 'तात्पर्याद्वि' तात्पर्यज्ञानसहकाराद्वि-
त्यर्थः, 'वृत्तिरिति, शब्दबोधोपधायिकेति शेषः, तथाच मुखार्थं
तात्पर्यज्ञानाभावदशायामेव सत्प्रार्थमात्रशब्दबोध इति भावः ।
ननु वृत्तिज्ञानार्थमेव तात्पर्यज्ञानस्यापेक्षितत्वादभ्यतः सिद्धे वृत्ति-
ज्ञाने तात्पर्यज्ञानसत्त्वमकिञ्चित्करमित्यत आह, 'न' निति,
'वृत्त्यनुरोधात्' वृत्तिज्ञानानुरोधात्, 'तात्पर्यं' तात्पर्यज्ञानं, अपे-
क्षितमिति शेषः किन्तु शब्दबोधहेतुतयेति भावः । शब्दबोध-
हेतुत्वे पुनश्चाह, 'गौण-साक्षणिकयोरिति च' पक्षे पक्षीः प्रवे-
शयेत्यादौ मुखार्थान्वयानुपपत्तिविरहस्यत्वे गौण-साक्षणिकार्थ-
शब्दबोधयोरित्यर्थः, मुखार्थानुभवसामग्री-सत्प्रार्थानुभवसामग्रीः
सत्प्रतिपक्षवत् परस्परविरोधित्वादिनसत्त्वेति शेषः, 'उच्छेदापत्ते-
रिति तात्पर्यज्ञानस्य शब्दबोधाहेतुतया मुखार्थं तात्पर्यान्वये-
ऽप्युभयानुभवसामग्रीसत्त्वादिति भावः । ननु न भवत्येव तच्च साक्षणि-
कार्यशब्दबोधः किन्तु गङ्गायां घोषइत्यादौ यच्च मुखार्थान्वयानु-
पपत्तिज्ञानं तत्रैव साक्षणिकार्थबोधइत्यत आह, 'तात्पर्यनिर्वा-
हार्थमिति मुखार्थवाधस्यत्वे तात्पर्यविषयसत्प्रार्थान्वयबोधार्थमि-
त्यर्थः, 'वृत्तित्वेन' शब्दबोधकारणीभूतज्ञानविषयसम्बन्धत्वेन, 'तयो',

तयोः कल्पनात् । मुख्य-लाक्षणिकयोरेकैकमात्रपरत्वे
तु युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः । अनेकान्वयबोधपरत्वे वृत्ति-
द्वयविरोधस्य दोषत्वे परिभाषापत्तेः, यत्र मुख्यार्थे शीघ्र-
त्वेन प्रथममन्वयबोधः अनन्तरं लाक्षणिकान्वयबोधः
तच्चावृत्तिरेव तस्मात् युगपत्तात्पर्यग्रहे सति नावृत्तिः
किन्त्वनेकार्थपरत्वे सत्येव यत्र तात्पर्यग्रहक्रमादन्वय-
बोधक्रमः तच्चावृत्तिः प्रथमोच्चारणस्य पर्यवसितत्वादिति ।
एवञ्च लोके क्लृप्तत्वात् वेदेऽपीदं तात्पर्यमिति
तस्य पौरुषेयत्वं ।

गौणी-तदितरलक्षणयोः । 'एकैकमात्रपरत्वे तु' एकैकमात्रपरत्वग्रहे
तु, 'वृत्तिद्वयविरोधः' वृत्तिद्वयज्ञानस्य शाब्दबोधजनकत्वाभावः,
'परत्वे' परत्वग्रहे, 'वृत्तिद्वयविरोधस्य' विरोधिवृत्तिद्वयज्ञानस्य,
'दोषत्वे' परस्परफलप्रतिबन्धकत्वाभिधाने, 'परिभाषापत्तेरिति तद-
भिधानस्य स्वशास्त्रमात्रपरिभाषापत्तेरित्यर्थः, 'शीघ्रत्वेन' प्रथमोपस्थि-
तत्वेन, 'तच्चावृत्तिरेवेति, प्राथमिकपदज्ञानस्य नष्टत्वादिति भावः ।
'तात्पर्यग्रहक्रमादिति' शाब्दशामर्थ्यकारण्युपपत्त्यर्थः, 'प्रथमोच्चार-
णस्य' प्राथमिकपदज्ञानस्य, 'पर्यवसितत्वादिति' नष्टत्वादित्यर्थः, 'इदं
तात्पर्यमिति' बहुविच्छागर्भतात्पर्यमित्यर्थः, 'शाब्दप्रयोजकमिति
शेषः, 'तस्य' वेदस्य, 'पौरुषेयत्वमिति' पुरुषप्रणीतत्वमित्यर्थः, नच
पुरुषकण्ठादिजन्यत्वं पुरुषप्रयोजकजन्यत्वं वेति भावः ।

नन्वसु तात्पर्यासुरोधाद्वेदस्य पुरुषप्रणीतत्वं तथापि नित्यज्ञा-

अथ मीमांसकाः यथोच्चारणपूर्वकत्वात् उच्चारणं
वेदे परतन्त्रं तथा तात्पर्यमपि तात्पर्यपूर्वकमेवेति

नादिमप्रणीतत्वन्तु^(१) कुतः पूर्वपूर्वाध्यापकपरम्पराप्रणीतत्वेमेव तदु-
पपत्तेरित्यभिप्रायेण शङ्कते, 'अचेति, 'मीमांसकाः' ईश्वरस्य वेदकर्तृत्वा-
नभ्युपगन्तृमीमांसकाः, 'उच्चारणपूर्वकत्वादिति भजानीयोच्चारणभा-
षेयत्वादित्यर्थः, भाषायाश्च ममानानुपूर्वीकत्वं, उच्चारणं ज्ञानं, तस्या-
पेक्षत्वं च तज्जन्यवाक्यार्थज्ञानस्य वाचात्परम्परया वा प्रयोज्यत्वं, 'उच्चा-
रणं वेद इति करणपाटवाद्यजन्यं वेदस्योच्चारणमावमित्यर्थः, उच्चा-
रणश्च तदनुकूलकण्ठाद्यभिघातः तदनुकूलप्रयत्नो वा, 'परतन्त्रमिति
भजानीयोच्चारणानपेक्षं यत्तदन्वमित्यर्थः, अन्यथा साध्यादिशेषापत्तेः,
अथ च मीमांसकस्य स्वमते दृष्टान्तः, नैयायिकमते ईश्वरीय-
वेदोच्चारणस्यैव भजानीयोच्चारणभाषेयत्वाभावादाक्यार्थज्ञानं ततो-
वाक्यार्थप्रतीतीत्या ततोवाक्यार्थप्रतीतिरूपेष्टमाधनताज्ञानाद्वाक्ये-
त्या ततो वाक्यरूपेष्टमाधनताज्ञानात् कण्ठाद्यभिघातादौ प्रय-
त्नमन्तः कण्ठाद्यभिघात इति क्रमेणेश्वरीयकण्ठाद्यभिघातादेः तन्म-
ध्यस्थं वा तज्जन्यवाक्यार्थज्ञानप्रयोज्यत्वाभावात् । न च परंत्येऽपि
वाक्यार्थप्ररणाधीनवेदोच्चारणस्य शुकीयवेदोच्चारणस्य च न यथो-
क्तक्रमेण भजानीयोच्चारणजन्यवाक्यार्थज्ञानप्रयोज्यत्वमिति वाच्यं ।
अतिसूत्रेऽपि कारण्येषावस्य वाचात्परम्परया भजानीयोच्चारण-

परतन्त्रं न तु कस्यापि प्रथमं तात्पर्यं अनादित्वात्
पूर्वपूर्ववाक्यार्थज्ञानेच्छयोच्चारणमुपजीव्याग्रिमाग्रिमस्य
तदिच्छयोच्चारणात् तदिच्छया तदुच्चारणमेव हि तत्-
परत्वं लोक-वेदसाधारणं, सा चेच्छा स्वतन्त्रा परतन्त्रा

जन्यवाक्यार्थानुभवाधीनत्वेन परस्परया प्रयोज्यत्वमभवात् श्रुत्या-
प्यानुपूर्वीज्ञानानुपूर्वीगोचरेच्छादिकसेन वेदोच्चारणं आनुपूर्वीज्ञान-
वत्प्रियचकस्यानुपूर्वीप्रयोगाधीनं, तस्यानुपूर्वीप्रयोगस्यावगमं साक्षात्प-
रस्परया सजातीयोच्चारणजन्यवाक्यार्थज्ञानाधीन इति तत्रापि
परस्परया प्रयोज्यत्वमभवादिति भावः । 'तात्पर्यमपीति वेदगोचर-
तात्पर्यमपीत्यर्थः, 'तात्पर्यपूर्वकमिति सजातीयगोचरवक्तृतात्पर्य-
ज्ञानसापेक्षमित्यर्थः, सापेक्षत्वञ्च पूर्ववत्तज्जन्यवाक्यार्थज्ञानस्य साक्षा-
त्परस्परया प्रयोज्यत्वं, 'परतन्त्रमिति सजातीयगोचरवक्तृतात्पर्य-
ज्ञानानपेक्षं यत्तदन्यदित्यर्थः, 'कस्यापि' वेदवक्तुः, 'प्रथममिति
सजातीयगोचरवक्तृतात्पर्यज्ञाननिरपेक्षमित्यर्थः, । ननु सर्गाद्यकासी-
नवेदवक्तृतात्पर्यस्य सजातीयगोचरवक्तृतात्पर्यज्ञानसापेक्षत्वमनुपपन्न-
मित्यत आह, 'अनादित्वादिति सर्गविच्छेदरहितत्वादित्यर्थः, (१)
'पूर्वपूर्वेति पूर्वपूर्वाध्यापकस्येत्यर्थः, 'उपजीव्येति' वाक्यार्थज्ञानद्वारा
उपजीव्येत्यर्थः । ननु स्वतन्त्रतदिच्छयोच्चारणमेव तत्परत्वं कथम-
ध्यापकतात्पर्येण निर्वाह्यमित्यत आह, 'तदिच्छयेति, 'लोक-वेद-

वेति न. कश्चिद्विशेषः, तदवधारणञ्चानादिमीमांसा-
परिशोधितन्यायाद्वेद इत्युभयवादिसिद्धं, अतस्तात्प-
र्यान्नुरोधेन वेदस्य न पौरुषेयत्वं । नन्वर्थज्ञानं विनो-
च्चरितवेदात् कथमर्थधीः वाक्यार्थज्ञानं विना तदिच्छ-
योच्चारणाभावात्, प्रतिपुरुषमुच्चारणभेदादिति चेत्,
तर्हि पद्यमानभारतादपि तथामृतादर्थधीर्न स्यात्
व्यासेन यत्प्रतीतीच्छया उच्चारणं कृतं तज्जातीयत्वात्
अर्थज्ञानं विनापि पद्यमानभारतादर्थधीरिति चेत्,
तर्हि वेदेऽपि तुल्यं, तत्तात्पर्यकजातीयत्वस्य नित्या-

साधारणमिति, शब्दप्रमाप्रयोजकमिति शेषः, साधवादिति भावः ।
'कृतम्नेति' सजातीयगोचरवकृतात्पर्यज्ञाननिरपेक्षेत्यर्थः, 'परतम्नेति'
तत्सापेक्षेत्यर्थः, 'अनादिमीमांसा' साधवादिज्ञानात्मकतर्कः, 'परि-
शोधितेति' महत्तमेत्यर्थः, 'न्यायः' अनुमानं, 'पौरुषेयत्वमिति' नित्य-
ज्ञानादिमप्रणीतत्वमित्यर्थः । यद्यपि तन्मतेऽप्रसिद्धिस्तथापि वेद-
वकृतात्पर्यस्य ॥ नित्यत्वमित्यर्थः । 'अर्थज्ञानं विनेति' शुकापुञ्चरि-
तादित्यर्थः, 'अर्थधीरिति' विशेषदर्शिनोऽर्थधीरित्यर्थः, 'तदिच्छया'
वाक्यार्थज्ञानेच्छया । मनु पुरुषान्तरस्य तद्वाक्यार्थप्रतीतीच्छा वर्तत-
एव तदिच्छयैवोच्चरितोऽयं वेद इत्यत आह, 'प्रतिपुरुषमिति,
'उच्चारणभेदात्' वाक्यभेदात्, 'तथामृतात्' अर्थज्ञानं विनोच्चरि-
तात्, 'तज्जातीयत्वादिति, सजात्यमानुष्यां विवक्षितं, 'वेदे' तथा-

मकत्वात् अन्यथा पद्यमानवेदात्तवाप्येयं धीर्न स्यात्
ईश्वराप्रणीतत्वात् । अथ वेदः पौरुषेयः वाक्यत्वात्
भारतादिवत् इति चेत्, को वेदः, अनुगतधर्माभावेन
तस्य शाखासु नानार्थत्वात्, तथाहि न मुख्यवेदपद-
प्रयोगविषयो वेदः मुख्यार्थाकथनात् । नापि शाखा-
समुदायः, तस्य वेदनिरूप्यत्वात् समुदायस्याप्रति-
पादकत्वेन वाक्यत्वासिद्धेश्च । नापि स्वर्गकामादिवाक्यं,

भूतवेदे, 'पद्यमानवेदादिति शुक-सूखादिपद्यमानवेदादित्यर्थः, 'तव'
वेदाधिकस्य । ननु मम ईश्वरीयवाक्यार्थप्रतीतीच्छामादाय तत्रोप-
पत्तिरित्यत आह, 'ईयरेति, प्रतिपुरुषं वाक्यभेदादिति भावः ।
उच्चारणस्य स्वातन्त्र्ये सिद्धे अर्थसिद्धमेव तात्पर्यस्यापि स्वातन्त्र्यं
स्वतन्त्रोच्चारणव्यक्तिमूलभूतवाक्यार्थप्रतीतीच्छाव्यक्तेरेव स्वतन्त्रत्वादित्यभिप्रेत्योच्चारणस्य स्वातन्त्र्यमेव साधयितुं शङ्कते, 'अथेति,
'कोवेदः' किं वेदत्वं, 'मुख्येति, 'प्रयोगः' वृत्तिः, तथाच मुख्या या
वेदपदवृत्तिसदाश्रय इत्यर्थः, वेदपदशक्यत्वमिति तु फलितार्थः,
शक्यतावच्छेदकज्ञानं विना शक्यशक्तिज्ञानं न सम्भवतीत्यभिप्रायेणाह,
'मुख्यार्थेति अनुगतशक्यतावच्छेदकज्ञानाभावादित्यर्थः, । 'नापीति,
सर्वत्र 'वेद' इत्यनुषज्यते, 'तस्येति, वेदैकदेशस्य शाखात्वादिति भावः ।
अन्वयानुभवोपधायकत्वं वाक्यत्वमित्यभिप्रायेणाह, 'समुदायस्तेति,
'अप्रतिपादकत्वेन' अन्वयानुभवानुपधायकत्वेन, 'अभिद्धेयेति अनुप-
धायकत्वज्ञौ भागाभिद्धेयेत्यर्थः, यदा व्यासज्यवृत्त्यधिकरणताकाभाव-

स्मृति-भारतादेरपि तथात्वात् । नापि सन्दिग्धकर्तृक-
वाक्यं, वादिनोर्निश्चयात् । वाद्यनुमानयोस्तुल्यत्वेन मध्य-
स्यस्य संशय इति चेत्, तर्ह्यनुमानाभ्यां तस्य संशयो-
मध्यस्यसंशयप्रश्नानन्तरञ्चानुमानमित्यन्योन्याश्रयः ।
नापि विवादाध्यासितं वाक्यं, अनुगतधर्मं विना वि-
वादस्याप्यभावात् भारतादावपि तत्सम्भवाच्च । नापि

मभ्युपेत्येदं, तथाच स्वरूपाभिद्वेयेत्येवार्थः । 'स्वर्गकामादौति शब्द-
तदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थकवाक्यमित्यर्थः ।
'सन्दिग्धेति सन्दिग्धपौद्गपेयत्वकेत्यर्थः, 'निश्चयान्' अन्यतरकोटि-
निश्चयान्, 'वाद्यनुमानयोरिति पौद्गपेयत्वापौद्गपेयत्वसाधकवाद्यनु-
मानयोरित्यर्थः, 'तुल्यत्वेनेति, अप्रामाण्यसंग्रथादिति श्रेयः, 'मध्यस्यस्य
संशय इति तच्चान्यकोटिद्वयस्यैव मध्यस्य मानसः संशय इत्यर्थः,
'अनुमानाभ्यामिति, कोटिद्वयस्यैवेति श्रेयः, 'संग्रथप्रश्नानन्तरमिति,
प्रश्नोन्नेयमंग्रथानन्तरमित्यर्थः, पक्षतावच्छेदकज्ञानं विना अनुमाना-
सम्भवादिति भावः । इदमुपपन्नं भारतादावपि^(१) कदाचिन्
तादृगसंग्रथमग्नवेमंग्रथः मिदमाधनापत्तिरित्यपि बोध्यं । 'विवा-
देति भौमांसकानामपौद्गपेयत्वप्रतिपत्तिविशेषत्वमित्यर्थः, 'अनुगत-
धर्मं विनेति अनुगतधर्मं विशेष्यतावच्छेदकं विनेत्यर्थः, 'विवादस्येति
अपौद्गपेयत्वप्रतिपत्तिविशेषत्वस्यापीत्यर्थः, 'अभावात्' अनुगतता-

महाजनानां वेदाकारानुगतव्यवहारात् वेदत्वं जातिः,
देवदत्तीयत्वाद्यनुमापकशब्दवृत्तिजातिभिः सङ्करप्रस-
ङ्गात् । किञ्च पौरुषेयत्वं न तदर्थधीजन्यत्वं तदुच्चारण-
धीप्रभवत्वं वा, अध्यापक-तदुभयधीजन्यत्वेन सिद्ध-
साधनात् । नाप्युच्चारणस्य सादित्वं, प्रत्युच्चारणस्य
सादित्वात् । नापि स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वं, पथभानवेद-

भावात्, तत्तद्व्यङ्ग्यतावच्छेदकत्वेऽपि विग्रेयतावच्छेदक-
धर्मभेदेन विग्रेयताभेदादिति भावः । यस्तु तादृशप्रतिपत्तिविग्रेय-
तात्वेनानुगम इत्यत आह, 'भारतेति, 'देवदत्तीयत्वाद्येति, इदमा-
पाततः तादृशजातीनां कार्य्यतावच्छेदकतया ननात्वेऽपि चतिविर-
हात् । वस्तुतस्तु वेदत्वं जातिः प्रत्येकवर्णपरिषमाप्ता व्याप्त्यवृत्ति-
र्वा, चाद्ये प्रत्येकवर्णवर्ण्येऽपि तत्प्रत्यक्षापत्तेः । न च पूर्वपूर्ववर्णानु-
भवजन्यस्कारमहकतेन्द्रियवेधां परमवर्णवृत्तिरिति वाच्यं । परमवर्णा-
तिरिक्तमकवर्णवर्ण्येऽपि तदवहातृकत्वादिना सादित्वं दुर्न्वारत्वात् ।
न च कल-सत्त्वादिव्याप्यं गानेति वाच्यं । अनुगतत्वानुपपत्तेः । न
द्वितीयः, जातिरतवात्वादित्येव तत्त्वं । माध्यं विकल्पयति, 'किञ्चेति,
'तदर्थेति वेदार्थेत्यर्थः, 'तदुच्चारणेति वेदानुपूर्वो विग्रेयेत्यर्थः,
'सादित्वमिति तत्रापि साधुच्चारणजन्यत्वं साध्यमित्यर्थः, 'सादित्वं'
प्रागभावप्रतियोगित्वं, उच्चारण कण्ठाक्षभिधातः, 'प्रत्युच्चारणस्येति
उच्चारणमात्रस्यैवेत्यर्थः, तथाच सिद्धसाधनमिति भावः । 'स्वतन्त्रेति
मजातीयोच्चारणानपेक्षकप्रयत्नजन्यत्वमित्यर्थः, अतः 'नापीत्यादिना

भारतयोस्तदभावात् । तज्जातीयः स्वतन्त्रपुरुषप्रणीत-
इति चेत्, तर्हि पद्यमानभारतं व्यासस्य न ममेति
कथं स्यात्, स्वातन्त्र्यञ्च यद्युच्चारणव्यक्तौ तदा ममा-
प्युच्चारणसामान्ये न व्यासस्यापि । किञ्च स्वतन्त्रपु-

त्रयेतनेन न पौनरुक्त्य, 'पद्यमानेति, तथाचांग्रतोवाच-व्यभिचार-
विति भावः । 'तज्जातीय इति, तथाच स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतजातीयत्वं
साध्यमिति भावः । 'तर्हि' इति पद्यमानभारतस्य स्वतन्त्रपुरुषप्रणीत-
जातीयत्वं वदता तत् स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतं न भवतीत्युक्तं भवति,
तथाच पद्यमानभारतं व्यासस्येति व्यवहारो न स्यात् तदीयत्वव्य-
हारं प्रति सजातीयोच्चारणानपेक्षतदीयप्रयत्नजन्यत्वस्य नियामकत्वात्
अथ^(१) साक्षात्परम्परया तदीयप्रयत्नप्रयोजकत्वेन तदीयत्वव्यवहार-
नियामकं तदा न ममेति व्यवहारः कथं स्यादित्यर्थः । साजात्यं
तत्तद्भक्तिमेव विवक्षितं शब्दत्वेन वेति विकल्प्य दूषणान्तरमाह,
'स्वातन्त्र्यञ्चेति स्वार्तगव्यघटकसाजात्यनिरूपकत्वञ्चेत्यर्थः, 'उच्चारण-
व्यक्ताविति तद्भक्तिमेव इत्यर्थः, 'ममापीति ममापि वेदानुकूलयत्नः
सजातीयोच्चारणानपेक्ष इत्यर्थः, तथाचास्मदादिप्रवक्ष्यमादाय मिदं
साधनमिति भावः । 'उच्चारणसामान्य इति शब्दत्वे इत्यर्थः, 'न
व्यामस्यापीति न व्यामस्यापि भारतानुकूलप्रयत्नः सजातीयोच्चारणा-
नपेक्षः वेदोच्चारणमापेक्षतादित्यर्थः, तथाच व्यभिचार इति भावः ।
ननु साजात्यमानुष्यां विवक्षितमित्यस्येति, 'किञ्चेति, 'सत्यौ

(१) अथेत्यस्य यदोक्त्यर्थः ।

रूपप्रणीतजातीयत्वं यदि साध्यते तदाद्यभारते स्मृतौ च वाक्यत्वमनैकान्तिकं, न हि तज्जातीयं स्वतन्त्रपुरुष-प्रणीतमस्ति । अथ स्वतन्त्रकृतसजातीयं स्वतन्त्रपुरुष-प्रणीतमिति साध्यमनिर्धारितविशेषः^(१) जीवी क्वचिदस्तीति वदिति चेत् । न । पश्यमानभारते व्यभिचारात् । अथार्थं प्रतीत्य तदर्थपरतया प्रतिसन्धीयमानपदत्वं पौरुषेयत्वं तस्य प्रथमभावश्यकत्वात्, अत-

चेति आद्यस्तौचेत्यर्थः, 'न हि तज्जातीयमिति, तत्पूर्वमिति शेषः, तथाच तज्जातीयतस्य भेदघटितत्वात्कृतप्रत्ययस्य चातीतार्थकत्वाद्यभिचार इति भावः ।' ननु वेदजातीयं पचः स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वं सार्थं पचतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन च साध्यसिद्धिरुद्देशा अतः पचमानवेदे नांशतोबाध इत्याशङ्कते, 'अथेति, 'स्वतन्त्रकृतसजातीयमिति वेदसजातीयमित्यर्थः, 'इति साध्यमिति इति पचतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनाहुमेवमित्यर्थः । ननु सर्गाधिकालीनोवेदः पच इदानीन्तनोवा, आद्ये आश्रयासिद्धिः परंसे बाध इत्यत-उक्तं 'अनिर्धारितविशेषमिति अविषयीकृतपचनिष्ठविशेषमित्यर्थः, वेदत्वेनैव पचत्वादिति भावः । अत्र च साधनक्रियाविशेषणत्वात् द्वितीया, 'पचमानेति, 'नांशतोबाधाभावेऽपि व्यभिचार इति भावः । 'अथेति, 'अर्थं प्रतीत्येति स्वरूपकथनं, 'तदर्थपरतयेति स्वार्थप्रती-तीत्येत्यर्थः, 'तथेति स्वार्थप्रतीतीच्छारूपस्य तत्परत्वमेत्यर्थः,

एवानुच्चारितोऽपि मौनिश्लोकः पौरुषेय इति चेत् ।
न । अर्थज्ञानवताध्यापकेन सिद्धसाधनात्, अन्यथा
पद्यमानवेद-भारताभ्यां व्यभिचारात् । अतएव
वेदत्वं स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतवृत्ति वाक्यवृत्तिधर्मत्वात्
भारतत्ववदिति निरस्तं । स्वतन्त्रप्रणीतत्वं हि वा-
क्यार्थगोचरयथार्थज्ञानचिह्नापयिष्योच्चारणं तथाच
तथाविधाध्यापकेन सिद्धसाधनं । एतेन वक्तृत्वानुवक्तृ-

‘अतएवेति उच्चरितवमुपेक्ष्य प्रतिसन्धीयमानलोपादनादेवेत्यर्थः ।
ननु सञ्जातीयोच्चारणानवेक्षणरूपेण स्वातन्त्र्येण प्रतीतौ च विग्रेह-
णीयेत्यत आह, ‘अन्येति स्वातन्त्र्यविग्रेहप्रसङ्गे इत्यर्थः, ‘पद्य-
मानवेदेति, इदञ्च पद्यमतेऽपि व्यभिचारस्य सन्दिग्धानैकान्तिकतया
दोषत्वमये, ‘अतएव’ सिद्धसाधन-व्यभिचाराभासेव, ‘वाक्येति
योग्यताविशिष्टवाक्येत्यर्थः^(१), तेन बाध्यस्य यथार्थत्वव्यतिरेकस्य योग्य-
वाक्यवृत्तिधर्म न व्यभिचारः । ‘चिन्त्यापयिषया’ जननेच्छया,^(२)
‘तथाविधेति’ अर्थज्ञानवतेत्यर्थः, उक्तरूपेण स्वातन्त्र्येणैकाग्रविग्रेहणे तु
पद्यमानवेदादिवृत्तिरुद्देश्यमिवादी व्यभिचार इति भावः । ‘एते-
नेति’ पद्यमानवेद-भारतयोर्यव्यभिचारेत्यर्थः, ‘वक्तृत्वानुवक्तृत्वयोरिति,
सञ्जातीयध्वंसाव्याप्योच्चारणकर्तृत्वं वक्तृत्वं, तन्नाप्योच्चारणकर्तृत्वमनु-

(१) योग्यताविशिष्टवाक्येत्यर्थ इति तत्त्व ।

(२) बाध्यार्थज्ञानजननेच्छयेति तत्त्व ।

त्वयोर्भेदस्य लोकसिद्धत्वात् सवक्तृकत्वं साध्यमिति
निरस्तं । नापि सजातीयोच्चारणनपेक्षोच्चारणं पौरु-
षेयत्वं पद्यमानवेदे बाधात् भारते व्यभिचाराच्च ।
उच्यते, शब्द-तदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्य-

वक्तृत्वमिति भावः । भेदस्य लोकसिद्धत्वादिति, तथाच नाध्यापा-
केन सिद्धसाधनं तस्य वक्तृत्वाभावादिति भावः । 'सजातीयेति सजा-
तीयस्य यदुच्चारणं ज्ञानं तद्वनपेक्षं तदप्रयोज्यं यदुच्चारणं कण्ठाद्य-
भिघातजन्यजन्यत्वमित्यर्थः, पूर्वं तादृशप्रयत्नजन्यत्वं साध्यमिह च
तादृशकण्ठाद्यभिघातजन्यत्वमिति भेदान्न पौनरुक्त्यं, साजात्यमातुपूर्व्या
विवक्षितं, प्रयोज्यत्वञ्च स्वजन्यवाक्यार्थज्ञान-तदिच्छादिद्वारा पूर्वोक्त-
क्रमेण बोध्यं, 'पद्यमानवेद इति, पद्यतावच्छेदकधामानार्थिकरण्येन
साध्यसिद्धेर्दृष्टत्वे च' यथासदादीनां वेदसमानातुपूर्वीकं वाक्यं
करणापाटवादिना दैववशसम्पन्नं तत्रागतः सिद्धसाधनमिति भावः ।
किं वेदत्वमिति पद्यतावच्छेदकप्रत्यये समाधत्ते, 'शब्देति शब्दातिरिक्तं
शब्दोपजीविप्रमाणातिरिक्तञ्च यत्प्रमाणं तज्जन्यप्रमितिर्विषयार्थको-
पस्यदन्त्यत्वे सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानेनाजन्योद्यः प्रमाणशब्दत्व-
मित्यर्थः, तत्रावेदमेव पद्यतावच्छेदकमिति भावः । अथ व्यासादि-
चातुपादिप्रत्यक्षजन्ये दृष्टार्थकभारतादौ दृष्टार्थकायुर्वेदादौ शान्ति-
व्याप्तिवारणाय सत्यन्तं, इत्यञ्च तदुभयातिरिक्तं प्रमाणं चतुरादिरेव
तज्जन्यप्रमितिर्विषयार्थकतया तथोर्नातिव्याप्तिः । न च दृष्टार्थक-

वेदस्य लक्ष्यतया कथं तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यं । परैस्तस्य वेदना-
भ्युपगमेन तस्मात्तल्लक्ष्यतादन्यथा तत्र सत्यन्तप्रतीकामावेनाप्यापत्तेः
तस्य वेदनामावेऽपि पुराण-वेदस्याख्यानादेरिवाध्ययननिषेधोवाच-
निकः शङ्कादीनां ।

यत्तु नेहे भट्टोऽस्तीत्यादिप्रत्यक्षग्रन्थे नेहे घटोऽस्तीत्यादिलौकिक-
वाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तमिति, तच्च, वक्ष्यमप्युक्त्वा अदृष्ट-
जनकाध्ययनविषयत्वे सतीत्यनेनापि विशेषणीयतया तत्रातिव्याप्ति-
विरहान् ।

प्रमित्यविषयार्थकत्वमात्रोक्तावगमव इति जन्यान्तं प्रमितिविशे-
षणं, शब्दोपजीव्यतिरिक्तत्वमात्रस्य प्रमाणविशेषणत्वेऽप्यवगमवः शब्दो-
पजीव्यतिरिक्तेन प्रमाणेन वेदाद्यात्मकशब्देन वेदार्थस्य प्रमापणादतः
शब्दातिरिक्तत्वमपि प्रमाणविशेषणं, शब्दपदस्य शब्दज्ञानपरं, अन्यथा
शब्द-तदुपजीव्यतिरिक्तप्रमाणेन वेदाद्यात्मकशब्दज्ञानेन वेदार्थस्य
प्रमापणादवगमवतादवस्थान् शब्दस्य अप्रमाणत्वास्य तमादाया-
वगमवः, शब्दज्ञानातिरिक्तमात्रोक्तावगमवः शब्दज्ञानातिरिक्त-
प्रमाणेनानुमानेन वेदार्थस्य प्रमापणादतदुभयातिरिक्तत्वमुपात्तं,
इत्येवानुमानेन साध्यादिप्रमिद्वयं वेदस्यापेक्षणावगमवः । नन्वत्र
शब्दोपजीवित्वं न शब्दग्रन्थत्वं व्याप्तिप्रानादेरप्यतथालेनावगमवापत्तेः ।
भावि तन्मुमुक्षुत्वं, तथापि चतुरादेर्दीपदानादिप्रवृत्त्यादिभूतका-
दृष्टद्वारा विधितव्यमुक्ततया तज्जन्योपनीतमानमादायामवगमाभा-
वेऽपि श्रवणेन्द्रियजन्योपनीतमानविषयार्थकतादप्यापत्तेः श्रवणस्य
नियतया अदृष्टद्वारापि शब्दाभूतकत्वान् आत्म-मनःप्रमृतिमित्य-

प्रमाणजन्यानुमित्यादिविषयार्थकतया असम्भवापत्तेः । अथ द्वितीय-
प्रमाणपदमसाधारणप्रमाणपरं तेभाक्त-मनःप्रवृत्तिप्रमाणमादाय ना-
सम्भवः, प्रमित्यविषयार्थकेत्यत्र प्रमित्यत्र समयतादिभिर्द्वेभ्यः स्वज-
न्यज्ञानसामानाकारत्वेन च विशेषणीया, स्वपदमन्वयप्रतियोगि-
वाक्यपरं तेन अथवाजन्योपनीतमानमादाय नाव्याप्तिः, न वा आत्मा
इच्छावानात्मनादित्याद्यनुमितिविषयपक्षिद्विर्धने स्वर्गकामोप-
जेतेत्यादिवेदेऽव्याप्तिः, न वा अभिधेयं प्रमेयवत् अभिधेयत्वादि-
त्यादि सामान्यप्रत्यक्षमिति ज्ञानमूलकानुमितिविषयार्थकत्वात्^(१) अस-
म्भवः । न च तथासत्यदृष्टस्य जन्यमापहेतुतया अचुरादेर्जन्यप्रमाण-
मापहेत्वादृष्टद्वारा विधिवाक्यमूलकत्वेन अवयवेव शब्दमूलक-
प्रमाणातिरिक्तसाधारणप्रमाणत्वात् अवयवयोग्यार्थकदृष्टार्थकभार-
तादावतिव्याप्यापत्तिरिति वाच्यं । अदृष्टादारकशब्दमूलकत्वस्य
विधत्तत्वेन अचुरादेरपि तादृशप्रमाणातिरिक्तसाधारणप्रमाणतया
तज्जन्यप्रमितिविषयार्थकत्वेन तच्चातिव्याप्तिविरहात्, अदृष्टादारक-
शब्दमूलकप्रमाणस्य विशेषणज्ञानादिविधया शब्दजन्यपदार्थापक्षिति-
वाक्याणां नुभवप्रयोन्यानुमानव्यक्तिरेव प्रसिद्धा । न चैवं मेघांदिपुं
शब्दजनकमित्यादिदृष्टार्थके भारतादौ तादृशवेदे चातिव्याप्तिः
शब्दज्ञानातिरिक्तादृशशब्दमूलकप्रमाणातिरिक्तसाधारणप्रमाणज-

(१) सामान्यवृत्त्यान्त्यानुमादज्जन्यानुमितिविषयार्थकत्वादिभ्यः, शब्द-
मूलकत्वव्यवर्तनाय सामान्यवृत्त्याज्जनेति अभिधेयतमपेक्षतादि-
सामान्यवृत्त्याज्जनेत्यर्थः ।

न्यस्वज्ञानममानाकारतदर्थविषयकोभयवादिषिद्धप्रमितेरप्रसिद्धेः
 शब्दस्य च चतुरास्ययोग्यत्वादुभेयांदेश्य अवशायोग्यत्वात् मनःप्रभ-
 तेषु साधारणत्वात् अनुमानादेर्विशेषज्ञानविधया शब्दज्ञानजन्य-
 त्वेनादृष्टाद्वारकशब्दमूलकत्वादिति वाच्यं । शब्दमूलकत्वपदेन शब्द-
 वृत्तिज्ञानप्रयोज्यताविशेषस्य विवक्षितत्वात् तथाचातुमानजन्यप्रमि-
 तिविषयार्थकत्वादेव न तथातिव्याप्तिरिति चेत् । न । तादृशप्रमा-
 णातिरिक्तासाधारणप्रमाणेन वेदनिष्ठाकाङ्क्षादिज्ञानेन वेदार्थस्य
 शाब्दबोधजननादसम्भवापत्तेः, आकाङ्क्षादिज्ञानसाकाङ्क्षादिति-
 कानुमितिकरणत्वेन विमिश्रद्वन्द्वतया धारावाहिकद्वितीयशब्द-
 बोधकारणत्वेन साक्षाधारणप्रमाणात्, शाब्दबोधान्यत्वेन प्रमिति-
 विशेषणे शब्दज्ञानातिरिक्तत्वस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अथ यस्म्यस्व-
 ज्ञानज्ञानममानाकारज्ञानसामान्यं साक्षात्परम्परयातिपरम्परया अदृ-
 ष्टाद्वारकशब्दज्ञानजन्यज्ञानप्रयोज्यं तत्वं शब्दोपजीविप्रमाणत्वं, स्वप-
 द्मन्यत्वप्रतियोगिवाक्यपरं, स्वज्ञानज्ञानममानाकारत्वञ्च स्वज्ञानज्ञानं
 यच्च यच्च येन येन रूपेण यदयद्विषयौकरोति तच्च तन्न तेन तेन
 रूपेण तत्तदवगाहित्वं, इत्यस्य मनसोऽपि न वेदम्यले तदतिरिक्त-
 प्रमाणत्वं मनसा वेदार्थगोचरानुभूतजननेऽवग्रह साक्षात्परम्परया
 अतिपरम्परया वा वेदज्ञानजन्यवेदार्थज्ञानापेक्षणात्, एवं वेदनिष्ठा-
 काङ्क्षादिज्ञानमपि न तदतिरिक्तप्रमाणं तेनापि वेदार्थगोचरशब्द-
 बोधजननेऽवग्रहं शब्दज्ञानजन्यपदार्थापत्तिरपेक्षणात् एवं क्रमेणात्म-
 मनोयोगप्ररीरादेरपि न वेदम्यले तदतिरिक्तप्रमाणत्वं, लौकिक-
 वाक्य-दृष्टार्थकभारतादिम्यले लौकिकवाक्य-भारतादिज्ञानं तत्तन्म्य-

चक्षुरादिर्न निरुक्तशब्दोपजीविप्रमाणत्वमिति वाच्यं । उभयत्र अस्मिन्-
 ज्ञानाप्रयोगत्वेन तादृशज्ञानसामान्यस्य विशेषणीयत्वात् । शब्दा-
 नुभवजनितस्मृतिपरम्पराधीनानुमितिविषयतया वेदार्थस्याशक्य-
 इत्यतः परम्परयातिपरम्परया वेति, अदृष्टस्य कार्यमात्रहेतुत्वेन
 चक्षुरादिना मेहे घटोल्लीत्यादौ लौकिकवाक्यार्थविषयकज्ञानजनने-
 ऽपि नियमतोऽदृष्टद्वारा विधिजन्यज्ञानापेक्षणात् तादृशप्रमाणाति-
 रिक्तप्रमाणजन्यप्रमितिविषयार्थकस्याप्रमिद्धा असम्भव इत्यतोऽदृष्टा-
 दारेति, शब्दज्ञानप्रयोग्यत्वमाधोक्तौ भेदादिक शब्दजनकमित्या-
 दिशब्दघटितदृष्टार्थकभारतादौ तादृशवेदे चातिव्याप्तिः प्रमाणमा-
 नेषैव तदर्थगोचरज्ञानजननेऽवगमं शब्दज्ञानापेक्षणादतः शब्दज्ञान-
 जन्यज्ञानेति । न चैवमपि तदतिव्याप्तिपदव्याप्ता प्रमाणमापेक्षैव
 तदर्थगोचरज्ञानजनने शब्दज्ञानजन्यस्य शब्द-शब्दत्वविशिष्टज्ञानस्य
 नियमतोऽपेक्षणादिति वाच्यं । इत्या शब्दज्ञानजन्यज्ञानस्य विव-
 क्षितत्वात् । न चैवं शब्दातिरिक्तविशेषणत्ववेद्यस्य वेदाद्यात्मकशब्देन
 वेदार्थगोचरज्ञानजनने^(१) अवगमं शब्दज्ञानजन्यपदार्थापत्तिरपेक्ष-
 णात् शब्दोपजीविप्रमाणातिरिक्तत्वविशेषणेनेव तथापि वारणात्
 शब्दज्ञानजन्यवाक्यार्थानुभवप्रयोग्यमित्युक्तौ च वेदगतपदजन्यपदार्थ-
 स्मृतिजन्यानुमानेन वेदार्थस्य प्रमाणपदमग्रापत्तेरिति वाच्यं ।
 यस्मिन्पदेन शब्दज्ञानजन्यज्ञानद्वारा यस्मिन्मनस्य विवक्षितत्वात्
 वेदार्थगोचरशब्दबोधस्य शब्दज्ञानजन्यज्ञानद्वारा न वेदाद्यात्मक-

(१) वेदार्थगोचरानुभवजन्य इति न० ।

शब्दजन्य इति तद्विर्भावः । अखण्डभेदप्रतियोगिघटकतया
जन्यत्वविशेषस्य संसर्गपरिचायकतया वा अतिव्याप्याद्यारुक्तेऽपि
न शब्दज्ञानाजन्यज्ञानदारेत्यस्य वैयर्थ्यं, नोपादेयमेव वा शब्दाति-
रिक्तत्वं विशेषणं, मूले च शब्द-शब्दोपजीवीत्यत्र द्वितीयशब्द-
पदस्य ज्ञानपरतया शब्दज्ञानोपजीवीति समुदायार्थः । न चात्मा
शब्दजन्यज्ञानवानित्यादिशब्दे शब्दबोधघटितदृष्टार्थकभारतादौ
तादृशवेदे चातिव्याप्तिः प्रमाणमात्रेणैव तदर्पगोचरज्ञानजननेऽवश्यं
शब्दज्ञानजन्यवार्थज्ञानस्य साक्षात् परम्परया वा अपेक्षणात्
ज्ञानज्ञाने^(१) साक्षात्परम्परया वा विषयतया ज्ञानस्य प्रयोजक-
त्वादिति वाच्यं । यतः प्रमाणान्तरजन्यज्ञाने शब्दजन्यत्वभ्रमात्तपैव
सामान्यकक्षणप्रत्यासत्त्या शब्दजन्यज्ञानस्य ज्ञानं तत्तत्तज्ज्ञानसह-
कारेणैवानुमाणादात्मनिष्ठशब्दजन्यज्ञानवत्त्वग्रहस्तपैव तदनुमान-
जन्यतदर्थविषयकज्ञानस्य शब्दज्ञानजन्यज्ञानप्रयोज्यत्वाभावात्तज्जन्य-
प्रमितिविषयार्थकत्वेनातिव्याप्तिविरहात् । द्वितीयप्रमाणपदस्य स्वरूप-
कथनं, प्रमितिविषयार्थकज्ञाने च प्रमितिपदं स्वरूपज्ञानसमा-
नाकारानुभवमात्रपरं तादृशज्ञानमात्रपरं वा, प्रमात्रपर्यन्तप्रवेष्टे
प्रयोजनविरहात्, स्वरूपज्ञानसमानाकारेतिविशेषणात् प्रमेयत्वा-
भिधेयत्वादिभामान्यकक्षणप्रत्यासत्तिजज्ञानाधीनेन प्रमेयमभिधेयव-
दित्यनुमित्यादाकज्ञानेन सर्वस्यैव वेदार्थस्य विषयीकरणेऽपि ना-
स्यत्वं इति । नैव । आत्मा शब्दवानित्यादिशब्दस्वरूपविशिष्टघटित-

दृष्टार्थकभारतादौ तादृशवेदे चानित्याग्रे प्रमाणमाशेषैव तदर्थ-
विषयज्ञानजननेऽवश्यं शाब्दत्वजातिज्ञानमपेक्ष्यते उक्तज्ञाने च^(१)
साक्षात्परम्परया वा शाब्दबोधस्य ज्ञान प्रयोजक जातिपक्ष-
व्यक्तिपक्षप्रयोज्यत्वनियमात्, शाब्दबोधविषयकज्ञाने च साक्षात्-
परम्परया वा विषयविधया शाब्दज्ञान प्रयोजकमिति तस्यापि
निरुक्तशब्दोपजीविप्रमाणतिरिक्तप्रमाणजन्यप्रामिति विषयार्थकान्य-
त्वादिति । उच्यते । शाब्दज्ञान परम्परया अतिपरम्परया वा
शाब्दज्ञानप्रयोज्यं यज्ज्ञानं तदतिरिक्तज्ञानविषयार्थकान्यत्वे
सतीति सत्यन्तार्थः, प्रमाण-तत्त्वान्यत्वादिप्रवेगे प्रयोजनविरहान्,
परम्परया अतिपरम्परया वा शाब्दज्ञानप्रयोज्यातिरिक्तेन वेदात्मक-
शब्दजन्यशाब्दबोधेन वेदार्थस्य विषयीकरणादसम्भववारणाय शाब्द-
ज्ञानातिरिक्तेति ज्ञानविशेषण, शाब्दज्ञानातिरिक्तज्ञानेनानुमि-
त्यादिना वेदार्थस्य विषयीकरणादसम्भव इति परम्परया अति-
परम्परया वा शाब्दज्ञानप्रयोज्यातिरिक्तेति ज्ञानविशेषण, इत्यच्चातु-
मित्यादेः माध्यमनिष्ठादिद्वारा परम्परया वेदज्ञानप्रयोज्यत्वाच्चा-
सम्भवः । शाब्दज्ञानप्रयोज्यत्वं सूत्रजन्यज्ञानसमानाकारकज्ञानजन-
कत्वेन शब्दोपशेषणीयं सूत्रदममन्यत्वप्रतियोगिवाक्यपर, तेना-
दृष्टस्य कार्यमन्त्रे हेतुतया ज्ञानमात्रस्येवादृष्टद्वारा परम्परया
गङ्गास्नानादिसोधकविधिवाक्यज्ञानप्रयोज्यत्वेऽपि न तादृशज्ञानान्य-
ज्ञानाप्रामिद्धिः, गङ्गास्नानादिसोधकविधिवाक्यस्य नेष्टे घटोऽस्तीति

(१) तज्ज्ञाने चेति वृ० ।

लौकिकवाक्यसमानार्थकत्वाभावात्, न वा आत्मा शब्दवानित्या-
दावतिव्याप्तिः आत्मा शब्दवानित्यादिमानसलौकिकप्रत्यक्षानुमि-
त्यादेरपि स्वसमानार्थकशब्दज्ञानप्रयोज्यातिरिक्ततया शब्दज्ञाना-
तिरिक्ततया च तद्विषयार्थकत्वात् आत्मा शब्दवादित्यादिमान-
सप्रत्यक्षादेः स्वविषयशब्दबोधजनकौभूतशब्दज्ञानप्रयोज्यत्वेऽपि तस्य
शब्दस्यात्मा शब्दवानिति वाक्यासमानार्थकत्वात् । नापि वेदगत-
प्रत्येकपदजन्यप्रत्येकपदार्थोपस्थितिप्रयोज्यानुमितिर्विषयार्थकतया अ-
सम्भवः प्रत्येकपदस्यापि वेदजन्यज्ञानसमानाकारकज्ञानजनकतया
पदार्थोपस्थितिमूलकानुमितेरपि तादृशशब्दज्ञानप्रयोज्यत्वात् । अत-
एव शब्दघटितदृष्टार्थकभारतादौ^(१) तादृशदृष्टार्थकवेदे च नाति-
व्याप्तिः तदर्थविषयकज्ञानमात्रस्य शब्दज्ञानप्रयोज्यत्वेऽपि^(२) स्वजन्य-
ज्ञानसमानाकारकज्ञानजनकशब्दज्ञानप्रयोज्यत्वात् । न च तथापि आत्मा
शब्दप्रत्यक्षसमवायीत्यादिरूपशब्दघटितदृष्टार्थकभारतादौ तादृश-
दृष्टार्थकवेदे चातिव्याप्तिः अत्मा शब्दप्रत्यक्षसमवायीतिशब्दस्यापि
तदर्थान्तर्गतत्वेन^(३) तदर्थविषयकज्ञानमात्रस्यैव स्वजन्यज्ञानसमानाका-

(१) भेष्यादिकं शब्दजनकमित्यादिदृष्टार्थकभारतादाविवक्ष्यम् ।

(२) विशेषज्ञानादिविधया साक्षात्कारणीभूतशब्दज्ञानप्रयोज्यत्वस्य
तत्र स्वीकारे व्यापारद्वारा कारणीभूतशब्दज्ञानप्रयोज्यत्वस्य निश्चि-
वेदार्थविषयकशब्दबोधे न्याय्यत्वात् परमव्याख्याने शब्दातिरिक्तपद-
व्यर्थभेदेति ध्येयं यदि तच्च न स्वीक्रियते तदा व्यप्रापि व्यस्वीकारादत-
एवेत्यादिकमसङ्गतमित्यपि ध्येयम् ।

(३) व्याप्तेत्यादिवाक्यार्थान्तर्गतत्वेनेत्यर्थः ।

रज्ञानजनकशब्दज्ञानप्रयोष्यत्वादिति वाच्यं । शब्दज्ञानप्रयोष्यपदेन
 शब्दवृत्तिज्ञानप्रयोष्यताविशेषश्च विवक्षितवान् । न च तथाप्यात्मा
 शब्दवानित्यादावतिव्याप्तिस्तद्व्याप्ता आत्मा शब्दवानितिवाक्य-
 जन्यशब्दबोधश्च आत्मा शब्दवानितिवाक्यार्थतया तदर्थविषयक-
 ज्ञानमात्रस्यैव शब्दबोधद्वारा^(१) आत्मा शब्दवानितिवाक्यवृत्ति-
 ज्ञानप्रयोष्यत्वादिति वाच्यं । यथायं घट इत्यादियत्किञ्चिच्छब्दे
 शब्दत्वं गृहीत्वा तथैव सामान्यलक्षणप्रत्यागत्या निखिलशब्दबोधस्य
 ज्ञानं तत्तत्तैव ज्ञानेनात्मा शब्दवानिति निखिलशब्दबोधप्रका-
 रिकानुमितिस्तथैव तदनुमितियन्त्रेस्तदर्थविषयिकाया आत्मा
 शब्दवानितिवाक्यवृत्तिज्ञानप्रयोष्यत्वात् सामान्यलक्षणजन्यज्ञाने
 विषयसादेतुत्वात् सामान्यलक्षणजन्यज्ञानस्योभयवादिभिहृत्वाभावे-
 ऽपि तदनुमितियन्त्रेभयवादिभिहृत्वात् परमपे शब्दत्वप्रकारक-
 यत्किञ्चिच्छब्दज्ञानादेव निखिलशब्दबोधप्रकारकतदनुमितियन्त्रे-
 स्तत्पक्षेः । न च तथापि शब्दवृत्तिज्ञानप्रयोष्यता सुसप्तं दुःसा-
 मन्निवृत्ति सुषमावृत्तिधर्मत्वादित्यनुमित्या विषयोक्तार्थक-
 वेदेऽप्याग्निः किं वज्रं प्रमेयताभिधेयत्वादिसामान्यलक्षणप्रत्या-
 गतिज्ञानाधीनेन प्रमेयमभिधेयवदित्यनुमित्यात्मकज्ञानेन सर्व-
 स्यैव वेदार्पणं विषयोक्तत्वाद्यमग्नय एवेति वाच्यं । तदन्यज्ञानस्य^(२)
 सान्यज्ञानमभावाकारत्वेन विशेषणीयत्वात्, सान्यज्ञानमभावाका-

(१) विषयविषया शब्दबोधद्वारात्त्वर्थः ।

(२) शब्दवृत्तिज्ञानप्रयोष्यत्वात्निखिलज्ञानस्येति तत् ।

रत्नञ्च स्वजन्यज्ञानविषयिताविषयत्वविषयिताशून्यत्वं, स्वजन्यज्ञानं यत्र यत्र येन येन रूपेण यद्यद्विषयीकरोति तत्र तत्र तेन तेन रूपेण तज्जदवमाहितं वा, स्वपदमन्यत्वप्रतियोगिवाक्यपरं, अतएव वेदस्यापि यत्किञ्चिदर्थस्य थागादेरिच्छानुनित्यादिविषयत्वेऽपि नाप्याप्तिः, अतएव च वेदैकदेशो न वेदः यद्विनिष्टभागस्य तादृश-
 ज्ञानाविषयार्थकत्वं तस्यैव तत्त्वात् । न च तथापि मान्यत्वादन्यथा-
 नुपपत्त्या योगजधर्मस्यापि निर्विकल्पकजनकतया योगजधर्मजन्य-
 स्वजन्यज्ञानसमानाकारप्रत्यक्षविषयार्थकत्वाद्वेदस्यासम्भवः मोक्षहेतु-
 अवणाप्रयोज्यत्वेन तदन्यज्ञानस्य विग्रेषणेषुऽपि सुखत्वसामान्यलक्षण-
 प्रत्यासत्तिजस्वर्गीयसुखज्ञानजन्येन सुखं दुःखासम्भिन्नं सुखत्वादित्यादिकूटक्षिप्तकानुमानेन “यस्य दुःखेनेत्यादिवेदार्थस्य विषयी-
 करणादप्याप्तिः तादृशेश्वरज्ञानविषयार्थकत्वादसम्भवश्चेति वाच्यं ।
 उभयवादिषिद्धत्वेऽपि तदन्यज्ञानस्य विग्रेषणीयत्वात् योगजधर्म-
 प्रत्यक्ष-कूटक्षिप्तकानुमित्योर्मगवज्ज्ञानस्य च प्राभाकराषिद्धत्वात् ।
 न च तथापि वेदार्थस्य योगजधर्ममूलकानुमानविषयत्वादसम्भव-
 इति वाच्यं । कारणवाधेन तदनुमितिव्यक्तेः प्राभाकराषिद्धत्वात्,
 मोक्षहेतुअवणाप्रयोज्यत्वेन वा तदन्यज्ञानं विग्रेषणीयं । अथ तथापि
 प्रमेयत्वादिषामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या वेदगतपदार्थ-वेदगतपदार्थता-
 वच्छेदकानां ज्ञानं ततः प्रमेयत्वादिरूपेण वेदगतपदार्थेषु प्रमेय-
 तादिरूपेण वेदगतपदार्थतावच्छेदकानां प्रमेयत्वादिहेतुना अनु-
 मितिरुतः प्रमेयत्वादिभोषेण केवलपदार्थतावच्छेदकप्रकारेण केवल-
 पदार्थानां स्मरणं ततस्तत्प्रकरणसदकारेणानुमानादेदजन्यज्ञानसमा-

नाकारज्ञानमिति क्रमेण वेदार्थस्य तादृशज्ञानविषयतादमश्रयः ।
 न च तादृशानुमानजन्यवेदजन्यज्ञानसमानाकारज्ञान कारणवाधेन
 न प्राभाकरदिहं तेन सामान्यलक्षणानभ्युपगमादिति वाच्यं । तेन
 सामान्यलक्षणानभ्युपगमेऽपि पक्षतावच्छेदक-साध्यतावच्छेदकादिप्र-
 कारेण यत्किञ्चिद्विज्ञानमादेव पक्षानवच्छेदकाश्रये यावति साध्य-
 तावच्छेदकावयवाणां यावतामनुमित्यभ्युपगमात् कारणवाधाभावा-
 दिति चेत्, न, भोषस्य मज्जधा निवारितत्वात् प्राचामसम्मतत्वात् ।
 न च तथापि सुखमादिसामान्यलक्षणया खण्ड्यः सुखादेरपक्षित्या
 'सुखं दुःखाभाविमिथ्यादिप्रत्यक्ष-तन्मूलकानुमित्यादिसम्भवेन तदि-
 यथार्थकत्वादमश्रय इति वाच्यं । तज्ज्ञानातिरिक्तेनापि ज्ञानस्य
 विशेषणौघत्वादिति सत्यन्तदलनिष्कर्षः ।

वस्त्रिमा विद्वन्तीत्याद्यथोग्यशास्त्रजन्यज्ञानसमानाकारज्ञानस्य
 भ्रममनियमेन सम्यक्वाचमिहूतया तथातिव्याप्तिः, एवं ह्यंशवि-
 त्यादिस्तोत्रेष्वतिव्याप्तिः तस्य निरर्थकत्वेन सत्यन्तदलस्य तथापि
 मत्वात् मन्त्र-प्राज्ञपरोर्वेदमितिभियुक्तस्य स्मरणात्तस्यासत्त्वत्वात्तदतः
 प्रमाणशब्दस्यमिति, स्तोत्रस्य च निरर्थकतया न प्रमाणशब्दत्वं तस्य
 वेदत्वाभावेऽप्यथयमनियेधो वाचनिक एव शूद्रादीनामिति भावः ।
 प्रमाणशब्दस्य प्रमितिजनकतया नैवाधिकविह्वलशब्दत्वं तेन धरत्ये-
 चितेः सकर्तृकनबोधकवेदे^(१)माश्याप्तिः । न चैवं तद्यद्येऽप्रमाणोभूत-
 चितिःसकर्तृवेतिवादिवाक्येऽतिव्याप्तिः^(२) तस्य शब्दाप्रयोष्यचितिः-

(१) यतो ज्ञा इमावि भूतानि नापन्त इत्याद्याकारवेदे इत्यर्थः ।

(२) भारतादिवाक्येऽतिव्याप्तिरिति ख० ।

सकलकेत्याद्यनुमितिविषयार्थकत्वेऽपि तादृशानुमितेरीश्वरविद्वेषि-
प्राभाकरासिद्धत्वात् तेनासत्स्यातेरनद्वौकारादिति^(१) वाच्यं । स्वज-
न्यान्तदलेनैव^(२) तस्य निरसनीयत्वात् तच्चातुषदमेव स्फुटीभवि-
ष्यति । स्वर्गसाधनत्वाद्यनुमापकाग्रमेधादौ आत्म-भनःप्रभृतिनित्य-
प्रमाणवर्गेषु चातिव्याप्तिवारणाय शब्दलोपादानं, मन्वादिस्मृति-
भारतादावतिव्याप्तिवारणाय जन्यान्तं, तस्य वेदजन्यवाक्यार्थज्ञान-
जन्यत्वात् वेदादयं प्रतीत्य स्मृत्यादिप्रणयनात्, शब्दपदं वाक्यार्थ-
पदश्चात्र स्वरूपकथनं, जन्यज्ञानाजन्येत्येव विवक्षितं तथोर्निवेष्टे
प्रयोजनविरहात्, न्यायनये वेदस्यापीश्वरीयज्ञानजन्यत्वादसम्भववार-
णाय जन्यपदं, जन्यज्ञानजन्यता च फलोपधानरूपा याद्या तेन
वेदज्ञानं प्रत्यपि जन्यज्ञानस्य स्वरूपयोग्यत्वेऽपि नासम्भवः ।

यस्तु शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानेत्यस्य शब्दज्ञानेत्यर्थः, इति तत्र,
भारतार्थस्मरणजन्यभारतेऽतिव्याप्तेः तस्य स्मरणजन्यत्वेन शब्दज्ञाना-
जन्यत्वात्, शब्दज्ञानाजन्यतपदेन शब्दज्ञानामयोर्व्यन्तविवक्षणेऽपि
भारतगतप्रत्येकपदजन्यप्रत्येकपदार्थस्मृतिसङ्गकारेण भनवा अनुमा-
नादिना वा विशिष्टभारतार्थं प्रतीत्य प्रयुक्ते भारतेऽतिव्याप्तेः । न
च जन्यज्ञानाजन्येत्युक्तौ सत्यन्तविशेषणं प्रमाणशब्दलुमित्यथ प्रमाण-
विशेषणश्च व्यर्थमिति वाच्यं । द्रष्टव्यार्थकवेदे अतिव्याप्तिवारणाय
सत्यन्तस्य र्झङित्यादिस्तोत्रे अतिव्याप्तिवारणाय प्रमाणत्वविशेष-
णलोपादानात् ।

(१) अन्यथास्यातेरनद्वौकारादिति ख० ।

(२) शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यदलेनेत्यर्थः ।

अथ परमये ईश्वरानभ्युपगमात् अन्यज्ञानाजन्यत्वं न कापि वेद-
 इत्यसम्भवः । न च तन्मते वेदस्य नित्यत्वात् नासम्भवं इति वाच्यं ।
 तथा सति वर्णानां नित्यत्वं विना तदुपलब्धवेदानुपूर्वा नित्यत्वा-
 सम्भवेन शब्दमात्रस्यैव नित्यतया भारतादेरपि नित्यत्वाद्भारताश-
 वतिय्याप्तितादवस्थादिति चेत्, न, अन्यज्ञानाजन्यत्वपदेन अन्य-
 ज्ञानजन्यत्वेन यत्रैवाधिकमिदं तदन्वयस्य विवक्षितत्वात् । अतएव
 तन्मतेऽपि अन्यपदानुपादानेऽसम्भव इति अन्यपदं सार्वकं, अखण्ड-
 भावघटकत्वाच्च न स्वमते नैयायिकमिद्वैत्यस्य वैयर्थ्यं, स्वमतमाप-
 साधारण्यस्य च तस्य देयमेव, शुकाद्युक्तवेदसमानार्थकस्यादे-
 रपि तावत्पदनिवृत्त्यजन्यज्ञानजन्यत्वात्वातिव्याप्तिः, एवं यस्यादि-
 कृते वर्णोपपत्तिस्वीकृत्यैव यन्मोक्षितस्यत्यादावपि नातिव्याप्तिः
 तस्यापि वादकजन्यज्ञानजन्यत्वात्, साध्याद्यभिघातजलाद्यादौ
 मानाभावः साध्याद्यभिघातस्य वर्णोपपादकत्वे मानाभावात्, तत्-
 पूर्वमवगमं कल्पितं अन्यज्ञानजन्यत्वेन तस्यैव 'वर्णोपधानात्मकजन्य-
 ताद्याक्षर्य' यन्मात्रं ज्ञानत्वेन वर्णत्वेन कार्यत्वेन च कार्य-कारण-
 भावात् । न च तथापि भगवदुच्चरितमनुसृत्यादावतिव्याप्तिरिति
 वाच्यं । तस्य भगवदुच्चरितत्वे मानाभावात्, भगवद्गोता च वेद-
 एव तथैव "भगवद्गोतासूपनिर्दिष्टमिति श्रवणादिति न तथाति-
 व्याप्तिः, यस्तु वा तदन्वयमपि विशेषणं वेदातिरिक्ते शब्दोपगोवि-
 प्रमाणमात्रमप्यर्थं भगवदुक्तवाक्यान्तरे मानाभावात् ।
 अथ साध्यादिन्याप्तिप्रपाद्याधूनि कोकवेदे सति-भारतादेरपि
 प्रगोथ प्रगुक्ते ईश्वरश्रमस्य वेदे साध्याप्तिः तस्य न्यायनये अन्य-

प्रमित्यविपर्ययकत्वे सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्य-
प्रमाणशब्दत्वं वेदत्वम्, ईश्वरीयप्रमायाः^(१) अजन्यत्वात्,

ज्ञानजन्यत्वादिति चेत्, न, प्रमाणशब्दत्वपदेन एतादृशप्रमाणशब्द-
जातीयत्वस्य विवक्षितत्वात् साजात्यस्याधुपूर्व्यां तेन नातिप्रसङ्गः, तथा
साजात्यत्वाभावे च शब्दत्वपदं इत्यद्यादिवेदमादायैव सर्वत्र
लक्षणसङ्गतिः नित्यानुमेयवेदस्योभयवाचसिद्धतया न लक्ष्यः तेन
तद्वानुपूर्व्यो विरहेणोक्तजातीयत्वाभावेऽपि न क्षतिः । न च भगव-
दुक्तवेदस्याख्याने वेदैकदेशे वातिव्याप्तिरिति वाच्यं । अदृष्टजन-
काध्ययनविषयतावच्छेदकावच्छिन्नत्वे धर्मीत्यनेनापि विशेषणीयत्वात्
वेदस्याप्यादेरध्ययनं हि नादृष्टजनकमिति ।

उक्तानामु वेदत्वमखण्डोपाधिः तच्च बावहर्ष्यखण्डे वेदव्यवहारः
प्रमाणसिद्धत्वावतुस व्याख्ययति तेन प्रत्येकवर्ण्यखण्डे न तत्रत्यत्वं,
यदा शक्तिविशेषसम्बन्धेन पदवत्त्वं तत्त्वं^(२) यथा धातुव्याख्यातत्वादि,
विशेषपदोपादानाच्च वेदसंश्रयकरीरादावतित्याप्तिः सम्बन्धानु-
गमस्यादोषतया शक्यतावच्छेदकमेवेन शक्तिरूपस्य सम्बन्धस्य नाना-
त्वेऽपि न क्षतिः । अन्यस्य प्रकृतौपयिकपक्षतावच्छेदकसाधनिर्वचन-
पर इति प्राङ्गरिति संबन्धः ।

नन्विदं कुतो वेदत्वं वेदानामीश्वरीयवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वेताज-
न्यान्तद्वैद्यसामग्र्यवित्तादित्यत आह, ईश्वरीयप्रमाया इति ईश्व-

(१) ईश्वरप्रमाया इति क०, ख० ।

(२) वेदपदवचनेन वेदत्वमिति ख० ।

वेदार्थस्यानुमानादिविषयत्वेऽपि अनुमानादेष्वेदोप-
जीवकत्वात् । स्मृतीनां भारतादिभागस्य च वेद-
समानार्थकत्वेऽपि शब्दजन्यधीजन्यत्वात् वेदार्थं प्रतीत्य
तत्प्रणयनात् । सजातीयोच्चारखानपेक्षोच्चरितजाती-

रीयवाक्यार्थज्ञानस्येत्यर्थः, तथाच शब्दजन्यत्वविशेषणेनैव तद्वारण-
मिति भावः । शब्दोपजीव्यतिरिक्तदक्षस्य व्यावृत्तिं वृत्ततो दर्श-
यति, 'वेदार्थस्येति, 'अनुमानादौति अनुमित्यादीत्यर्थः, आदि-
पदादुपमितिपरिषद्, 'यच्च दु खेनेत्यादिस्वर्गपदादिशक्तिपादक-
वेदार्थस्योपमिति विषयतादिति भावः । 'अनुमानादे' अनुमि-
त्यादेः । शब्दजन्यत्वदक्षस्य व्यावृत्तिं वृत्ततो दर्शयति, 'स्मृतीनामिति
'भारतादिभागस्य' भारतादेर्भागविशेषस्य दृष्टार्थसेतुभारतापेक्ष-
दिशस्येति यावत्, 'वेदसमानार्थकत्वेऽपि' तादृशप्रमित्यविषयार्थक-
त्वेऽपि । किञ्च पौरुषेयत्वमिति शब्दप्रश्ने समाधत्ते, 'सजातीयेति
स्वसमानजातीयवाक्यस्य यदुच्चारणं ज्ञानं तद्वत्पेक्षं तदप्रयोज्य-
यदुच्चारणं कष्टाद्यभिप्रातः प्रयत्नो वा तत्त्वजन्यजातीयत्वमित्यर्थः,
स्वसमानजातीयत्वं तत्त्वजन्यजातीयत्वस्यानुपूर्वां विवक्षितं, इत्यस्या-
व्यापकोच्चारणमादाय न विदूषाधनं, पूर्वाव्यापकोच्चरितवेदज्ञाना-
वेदार्थज्ञानं ततो वेदार्थप्रतीतिरूपेष्टसाधनताज्ञानादेदे इच्छा ततो
वेदरूपेष्टसाधनताज्ञानात् तत्तदनुकूलकष्टाद्यभिप्रातादौ प्रयत्नशत-
कष्टाद्यभिप्रातः इति कमेष्टाव्यापकोच्चारणस्य पूर्वाव्यापकोक्तस्वम-
मानानुपूर्वीकवाक्यज्ञानप्रयोज्यत्वनिष्पत्तादिति भावः । वेदाद्वारतापं

यत्वं पौरुषेयत्वं, आद्यभारतेऽपि तज्जातीयत्वान्न
व्यभिचारः । अथवा वेदत्वं सजातीयोच्चारणानपेक्षो-

प्रतीत्यैवाद्यभारतप्रणयनाद्भारते व्यभिचारवारणाय स्वसमानजा-
तीयेति, एवञ्च तस्य विजातीयवेदज्ञानप्रयोज्यत्वेऽपि स्वसमानजा-
तीयभारतज्ञानाप्रयोज्यत्वाच्च व्यभिचारः, पश्यमानवेद-भारतयो-
र्बाध-व्यभिचारवारणाय सजातीयत्वमिति अतएव वेदसमानानु-
पूर्वीकभारत-सुत्याद्योरपि न व्यभिचारः, तथाप्याद्यवेदमादाय
तज्जातीयत्वसम्भवात् प्रयोज्यत्वपदेन स्वजन्यवाक्यार्थज्ञानद्वारा प्रयो-
ज्यत्वमेव विवक्षितं अन्यथा भारते व्यभिचारापत्तेः आद्यभारतो-
च्चारणस्यापि भारतनिष्ठभारतार्थप्रतीतिरूपेष्टमाधनताज्ञानात्मकस्य
भारतज्ञानस्य प्रयोज्यत्वात् । न चास्मदादीनां वेदसमानानुपूर्वीकं
वाक्यं करणापाटवादिना दैवव्यग्रसम्बन्धं तत्र तदेदवाक्ये तादृश-
तदाक्योच्चारणजन्यलघत्वेन तदाक्यमादायाग्रतः सिद्धसाधनं एवं
चुनाच्चरन्त्याद्येनोच्चरितस्मार्त्यादितोवाक्यार्थं प्रतीत्य दैवव्यग्रद्वयत्र
वेदसमानानुपूर्वीकं वाक्यमुच्चरितं तत्र तादृशोच्चारणजन्यलघत्वेन
तदाक्यमादायाग्रतः सिद्धसाधनं इति वाच्यं । पञ्चतावच्छेदकाव-
च्छेदेन साध्यसिद्धेर्दृष्टेयत्वात्, अतएव निखिलवेदासांमेकधर्मावच्छे-
देन पक्षे ग्रन्थगतो गिगर्व इति (१) दिक् । 'तज्जातीयत्वादिति,
तज्जातीयत्वस्य भेदाघटितत्वात् निष्ठाप्रत्ययार्थातीतत्वस्य साविव-
चितत्वादिति भावः । 'सजातीयोच्चारणेति सजातीयोच्चारणानपे-

वेदार्थस्यानुमानादिविषयत्वेऽपि अनुमानादेर्वेदोप-
जीवकत्वात् । स्मृतीनां भास्तादिभागस्य च वेद-
समानार्थकत्वेऽपि शब्दजन्यधीजन्यत्वात् वेदार्थं प्रतीत्य
तत्प्रणयनात् । सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चरितजाती-

रीयवाक्यार्थज्ञानस्येत्यर्थः, तथाच शब्दजन्यत्वविशेषणेनैव तद्वारण-
मिति भावः । शब्दोपजीव्यतिरिक्तदक्षस्य व्यावृत्तिं वृत्ततो दर्श-
यति, 'वेदार्थस्येति', 'अनुमानादौति अनुमित्यादौत्यर्थः, आदि-
पदादुपमितिपरिणहः "यत्र दुःखेनेत्यादिस्वर्गपदादिप्रतिपादक-
वेदार्थस्योपमिति विषयत्वादिति भावः । 'अनुमानादेः' अनुमि-
त्यादेः । अत्रन्यान्तदक्षस्य व्यावृत्तिं वृत्ततो दर्शयति, 'स्मृतीनामिति,
'भारतादिभागस्य' भारतादेर्भागविशेषस्य दृष्टार्थकेतरभारताद्येक-
देशस्येति यावत्, 'वेदसमानार्थकत्वेऽपि' तादृशप्रमित्यविषयार्थक-
त्वेऽपि । किञ्च पौरोषेयत्वमिति बाध्यप्रत्ये समाधत्ते, 'सजातीयेति
स्वसमानजातीयवाक्यस्य यदुच्चारणं ज्ञानं तदन्वयेन तदप्रत्यक्ष-
यदुच्चारणं कष्टाद्यभिधातः प्रयत्नो वा तत्त्वव्यजातीयत्वमित्यर्थः,
स्वसमानजातीयत्वं तत्त्वव्यजातीयत्वस्यानुपूर्वा विवक्षितं, इत्यच्चा-
ध्यापकोच्चारणमादाय न सिद्धमाधनं, पूर्वाध्यापकोच्चरितवेदज्ञाना-
देदार्थज्ञानं ततो वेदार्थप्रतीतिरूपेष्टमाधनतां ज्ञानाद्देद इच्छा-ततो
वेदरूपेष्टमाधनताज्ञानात् तत्रतदनुकूलकष्टाद्यभिधातादौ प्रयत्नस्ततः
कष्टाद्यभिधात इति क्रमेणाध्यापकोच्चारणस्य पूर्व्याध्यापकोक्तस्वस-
मानानुपूर्वीकवाक्यज्ञानप्रयोज्यत्वनिश्चयमादिति भावः । वेदाद्वारतापे

यत्वं पौरुषेयत्वं, आद्यभारतेऽपि तज्जातीयत्वान्न
व्यभिचारः । अथवा वेदत्वं सजातीयोच्चारणानपेक्षो-

प्रतीत्यैवाद्यभारतप्रणयनाद्भारते व्यभिचारवारणाय स्वमानजा-
तीयेति, एवञ्च तथा विजातीयवेदज्ञानप्रयोज्यत्वेऽपि स्वमानजा-
तीयभारतज्ञानाप्रयोज्यत्वात् व्यभिचारः, पद्यमानवेद-भारतयो-
र्बाध-व्यभिचारवारणाय सजातीयत्वमिति अतएव वेदसमानानु-
पूर्वीकभारत-सत्युच्चारणेऽपि न व्यभिचारः, तथाप्याद्यवेदमादाय
तज्जातीयत्वमन्वात् प्रयोज्यत्वपदेन सृजन्यवाक्यार्थज्ञानद्वारा प्रयो-
ज्यत्वमेव विवक्षितं अन्यथा भारते व्यभिचारापत्तेः आद्यभारतो-
च्चारणस्यापि भारतनिष्ठभारतार्थप्रतीतिकूपेष्टमाधनताज्ञानात्मकस्य
भारतज्ञानस्य प्रयोज्यत्वान् । न चास्मदादीनां वेदसमानानुपूर्वीकं
वाक्यं करणायट्वादिना देववृक्षसम्बन्धं तच्च तदेववाक्ये तादृश-
तद्वाक्योच्चारणजन्यत्वसत्त्वेन तद्वाक्यमादायाग्रतः सिद्धसाधनं एवं
धुनादरन्यायेनोच्चरितस्यार्थादितोवाक्यार्थं प्रतीत्य देववृक्षादयश्च
वेदसमानानुपूर्वीकं वाक्यमुच्चरितं तत्र तादृशोच्चारणजन्यत्वसत्त्वेन
तद्वाक्यमादायाग्रतः सिद्धसाधनं इति वाच्यं । पद्यतावच्छेदकाव-
च्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात्, अतएव निखिलवेदानामेकधर्मावच्छे-
देन पक्षे ग्रन्थशतो निगम्ये इति (१) दिक् । 'तज्जातीयत्वादिनि,
तज्जातीयत्वस्य भेदाघटितत्वात् निष्ठाप्रत्ययार्थोत्तीतत्वस्य आविव-
क्षितत्वादिति भावः । 'सजातीयोच्चारणेति सजातीयोच्चारणानपे-

स्वरितवृत्तिप्रमाणतावच्छेदकवाक्यवृत्तिधर्मात्वात् स्मृति-
त्ववत् । यद्वा वेदाः शब्दाजन्यवाक्यार्थगोचरयथार्थ-
ज्ञानजन्याः प्रमाणशब्दत्वात् भारतवत् । न च पक्ष-
माने वेदे बाधः भारते मन्वादिस्मृतौ च व्यभिचारः
तेषां द्विकर्तृकत्वात्, तादृशज्ञानजन्यजातीयत्वं वा
साध्यं, तथाप्येतदभावादेव वेदेऽपौरुषेयत्वव्यवहारः ।

सोऽस्वरितजातीयमात्रवृत्तिर्न, तेन दैववशमप्यवेदमादाय न सिद्ध-
साधनं, द्वितीयमुच्चारणं वा पूर्ववत् अर्थज्ञानविशिष्टत्वेन विशेष-
णीयं, 'प्रमाणतेति, अवेदान्तीन्तनवेदादिमात्रवृत्तितत्त्वज्ञानित्वेदा-
न्तीन्तनवेदत्वादिधर्मं व्यभिचारवारणाय 'प्रमाणतावच्छेदकेति,
प्रमाणतावच्छेदकत्वं अध्ययनानुष्ठानान्यतरविधिविषयतावच्छेदकत्वं,
भवति च "स्वाध्यायोऽप्येतच्चः" "स्मृतिरध्यातव्येत्यादिविधिविषय-
तावच्छेदकं वेदत्व-स्मृतित्वादि, सस्वरितत्वस्य शब्दधर्मनादयमेधत्वादौ
व्यभिचारवारणाय^(१) 'वाक्यवृत्तीति, अशमेधत्वादेरपि "अशमेधेन
यजेतेत्याद्यनुष्ठानविधिविषयतावच्छेदकत्वात् । वस्तुतस्तु प्रमाणता-
वच्छेदकत्वमध्ययनविधिविषयतावच्छेदकत्व, 'वाक्यवृत्तीति च स्व-
रूपकथनमिति श्रेयम् । 'शब्दाजयेति शब्दज्ञानाप्रयोऽप्येत्यर्थः,
तेन न तादृशसूत्रादिजन्यत्वमादायाग्रतः सिद्धसाधनमपान्तरं वा,
आनुपूर्वीपदार्थज्ञानजन्यतयाग्रतः सिद्धसाधनमपान्तरस्य वार-

^(१) — दधर्मात्वादशमेधत्वादावर्थवृत्तिधर्मं व्यभिचारवारणायेति श. ।

नन्वप्रयोजकमिदं वाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानपूर्वकत्व-
मेव शब्दप्रामाण्ये तन्त्रं न तु तादृशज्ञानस्य शब्दा-
जन्यत्वमपि गौरवात्, अन्यथा वेदेऽपि तव द्विकर्तृक-
त्वेन प्रामाण्यं स्यात् लोके तथा दर्शनात्, एवञ्च
अनादिमीमांसासिद्धान्तायेनावगततात्पर्यात् वेदादर्थं
प्रतीत्य पूर्वपूर्वाध्यापकेन उच्चरिताद्देवादुत्तरोत्तर-
स्याप्यध्ययनतदर्थप्रतीतिरित्यनादितैवातः किं स्वत-
न्त्रपुरुषेण तत्प्रयोजनस्य परतन्त्रादेव सिद्धेः । किञ्च

णाय 'वाक्यार्थेति स्ववाक्यार्थेत्यर्थं इति द्रष्टव्यं । 'तादृगेति, अत्र
स्वजातीयेति शब्दविशेषणं देयं तेन स्वतः भारते च न व्यभि-
चारतादवस्थः, 'एतदभावादिति स्वमानजातीयोच्चारणानपे-
क्षोच्चरितजातीयत्व-शब्दाजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यजातीयत्वगौरवादि-
त्यर्थः, 'अन्येति प्रत्यक्षादिना गृहीतार्थकलौकिकवाक्ये तथा
दर्शनेन तत्कल्पने इत्यर्थः, 'लोके' लौकिकवाक्ये । 'मीमांसासिद्धेति
लाघवादिज्ञानसिद्धतेत्यर्थः, 'न्यायः' अनुमानं, 'अध्ययनतदर्थप्रती-
तिरिति अध्ययने मति तदर्थप्रतीतिरित्यर्थः, ततो वेदप्रयोग इति
शेषः । 'स्वतन्त्रपुरुषेणेति स्वजातीयोच्चारणानपेक्षवेदोच्चारयिष्ठपुरु-
षेणेत्यर्थः, 'परतन्त्रादेवेति तादृगोच्चारणसाधेयवेदोच्चारयिष्ठपुरु-
षादेवेत्यर्थः । ननु सर्गाद्यकालीनवेदप्रयोगस्य वेदजन्यवाक्यार्थज्ञान-
प्रयोजनं न सम्भवति प्रसूये वेदोच्छेदादतो भगवत्सिद्धिरित्यत-
श्चाह, 'किञ्चेति, 'पूर्वकाल इति' हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नमित्यपीव

पूर्वकालो न वेदशून्यः कालत्वात् वर्तमानकालवत् ।
 न चांग्रे बाधः श्रंग्रे चाश्रयासिद्धिः, श्रंगत्वेनानुपादा-
 नात्, पूर्वकालो न वेदशून्य इत्युद्देश्यप्रतीतेरसिद्धेः
 नाशतः सिद्धसाधनं, तथा पूर्वकालीनं वेदाध्ययनं
 गुरुव्ययनपूर्वकं अध्ययनत्वात् इदानीन्तनाध्ययन-
 वत् । न च लिप्यनुमितवेदाध्ययनेन व्यभिचारः, लि-
 पेरध्ययनपूर्वकत्वात् । न चैवं भारताध्ययनमपि तथा
 स्यात्, तस्य भारतादावेव व्यासादिकर्तृकत्वेन कथना-
 दिति । उच्यते । वेदप्रामाण्याधीनं तत्प्रामाण्यमित्या-

पक्षतावच्छेदकत्वात् पूर्व्वेति एतत्पूर्वकाल इत्यर्थः, 'न वेदशून्य इति,
 यद्यपि वेद्वामित्येव बहुभुक्तिं तथापि पराभिमतवेदशून्यत्वाभा-
 वप्रकारकसिद्ध्यर्थमिदमभिधानं, 'श्रंग्रे' प्रलयकृते, 'अंग्रे' चेति
 सर्गाकाले चेत्त्यर्थः, 'आश्रयासिद्धिः' सिद्धसाधनात् पक्षताभावः,
 'श्रंगत्वेन' विप्रित्य प्रलयत्वादिना, 'उद्देश्यप्रतीतेरिति पक्षतावच्छेदका-
 वच्छेदेन प्रतीतेरित्यर्थः, 'गुरुव्ययनेति, 'पूर्वकत्वं' प्रयोक्तृत्वं, अन्यथा
 पूर्ववर्गादाध्ययनपूर्वकत्वेन सिद्धसाधनात्, 'गुर्व्वेति' सूक्ष्मकथनमिति
 मन्तर्यं, 'अध्ययनत्वात्' वेदाध्ययनत्वात्, 'अतो' न व्यभिचारः ।
 'लिपेरप्येति, साक्षात्परपरामाधारणप्रयोक्तृत्वमात्रस्य प्रवेगादिति
 भावः । 'न चैवमिति, भारताध्ययनं भारताध्ययनपूर्वकं भारता-
 ध्ययनतादित्यनुमानसम्भवादिति भावः । 'तस्येति, तथाच बाधास्य

त्माश्रयः । न च पूर्ववेदप्रामाण्याधीनमुत्तरवेदप्रामाण्यमिति व्यक्तिभेदमादाय नात्माश्रय इति वाच्यं । एवं तत्पूर्वस्थापि तत्पूर्वप्रामाण्यात् प्रामाण्यमित्यनवस्थानात् । अनादित्वादयमदोष इति चेत् । न । मूलभूतप्रमाणान्तराभावात् अन्यपरम्परापातात् । स्वतः प्रमाणं वेद एव सर्व्वं च वेदे मूलमिति चेत् । न । सर्व्वेषामेव परवेदापेक्षत्वेन स्वतः प्रमाण्याभावात् । अतएव आचारात् स्मृतिः स्मृतेराचार इत्येव विश्वासवीजपरानपेक्षमूलभूतप्रमाणाभावादन्धपरम्पराभयेन तच्च

सिद्धिरिति भावः । 'आत्माश्रय इति वाक्यार्थवचार्थज्ञानपूर्वकत्वेन वेदप्रामाण्यं तज्ज्ञानप्रामाण्यञ्च प्रमाणीभूतवेदजन्यत्वाधीनमिति परम्परया वेदजन्यप्रामाण्याधीनं वेदप्रामाण्यमित्यात्माश्रय इत्यर्थः, 'मूलभूतेति, वेदजन्यप्रामाण्यमित्यादौ पूरणीयं, 'प्रमाणान्तराभावादिति स्वतः प्रामाण्याभावादित्यर्थः, 'अन्धपरम्परेति प्रमाणाभ्यामप्यस्वतः प्रामाण्यमूलकत्वव्याप्तिभङ्गप्रसङ्गादित्यर्थः, स्वतस्त्वञ्च स्वेतरप्रामाण्याधीनप्रामाण्यकेतरत्वमित्यर्थः, 'वेदे' वेदजन्यज्ञाने, 'परवेदापेक्षत्वेनेति परवेदप्रामाण्याधीनप्रामाण्यकत्वेनेत्यर्थः, 'विश्वासवीजेति प्रामाण्यमीत्यव्यापकेत्यर्थः, 'परानपेक्षेति स्वेतरप्रामाण्याधीनप्रामाण्यकेतरेत्यर्थः, 'अन्धपरम्परेति स्मृतिजन्यज्ञानस्याप्रामाण्यप्रसङ्गभयेनेत्यर्थः । ननु वेदप्रामाण्यमप्यपरवेदप्रामाण्याधीनं महाजनपरिग्रहादेव

वेदमूलकत्वकल्पना । अनादिमहाजनपरिग्रहादनादि-
 वेदप्रवाहप्रामाण्यावधारणेऽपि तन्निर्वाहकेतरानपेक्ष-
 मूलभूतप्रमाणाभावेनानाश्यास एव अन्यथा स्मृत्याचा-
 रयोरप्येवं प्रामाण्यावधारणे प्रमाणमूलकत्वकल्पना^(१)
 न स्यात् । तस्मादाश्यासवीजपरानपेक्षेश्वरप्रत्यक्षमूल-
 कत्वादेव वेदस्य प्रामाण्यं महाजनपरिग्रहादवधा-
 र्यते । एतेनानुमानमपि निरस्तं । मूलभूतप्रत्यक्षं
 विना वेदप्रामाण्यानुपपत्त्या साध्याभावसिद्धौ बाधात् ।

तत्राप्रामाण्यावधारणादित्यत आह, 'अनादीति, 'परिग्रहादिति'
 'महाजनपरिग्रहादित्यर्थः, 'परिग्रहः' अध्ययनाध्यापन-तदर्थानुष्ठा-
 नादि, 'तन्निर्वाहकेति महाजनपरिग्रहनिर्वाहकं यन्महाजनानां
 ज्ञानजनकं प्रमाणं तद्रूपेतरप्रामाण्याधीनप्रामाण्यकेतरमूलभूतप्रमा-
 णकत्वाभावेनेत्यर्थः, 'अनाश्यास एवेति वेदजन्यप्रमाया अप्रमाल-
 प्रसङ्ग एवेत्यर्थः, 'एवमिति महाजनपरिग्रहेणेत्यर्थः, 'प्रमाणमूलक-
 त्वेति वेदमूलकत्वेत्यर्थः, 'आश्यासवीजेति प्रामाण्यवीजेत्यर्थः, 'परान-
 पचेति नित्येत्यर्थः, 'ईश्वरप्रत्यक्षेति ईश्वरौघोपादानप्रत्यक्षेत्यर्थः,
 'अनुमानमपीति अध्ययनपक्षकानुमानमपीत्यर्थः, 'प्रत्यक्षं विना'
 नित्यप्रत्यक्षमूलकत्वे विना, 'प्रामाण्यानुपपत्त्या' स्ततः प्रामाण्यानुप-

(१) प्रमाणांतरमूलकत्वेनेति ख०, ग० ।

ननु वेदो न पौरुषेयः असमर्थमाणकर्तृकत्वादिति
बाधकमस्त्विति चेत् । न । कपिल-कणाद-गौतमैस्त-
च्छिष्यैश्चाद्यपर्यन्तं वेदे सकर्तृकत्वस्मरणस्य प्रतीयमान-
त्वात् । न च मूलभूतानुभवाभावात् स्मरणानुपपत्तिः,
पौरुषेयत्वानुमानादेवासुभवात् । अस्मरणमेव तत्र
बाधकमिति चेत् । न । एवं सत्यस्मरणानुभवयोर-

पत्त्या । सत्प्रतिपक्षमाशङ्कते, 'नञ्चिति, वेदत्वं न पौरुषेयवृत्ति
अभ्ययनविधिविषयतावच्छेदकत्वे सति सार्वमाणकर्तृकावृत्तित्वात्
व्यतिरेकेण भारतन्तं । दृष्टान्त इत्यत्र तात्पर्यं, यद्यत्रुते "वा ते
भवन्वित्यादौ व्यभिचारादिति मन्त्राद्यं, सार्वमाणकर्तृकत्वं सति-
बोधितपौरुषेयत्वकत्वं, तादृशस्मृतिरमररूपत्वेऽपि कपिलादीनां
दर्शनकर्तृणां तादृशस्मृतिज्ञानसत्त्वाद्भेदः स्वरूपासिद्ध इति समा-
धत्ते, 'कपिलेति, 'सकर्तृकत्वस्मरणस्येति पौरुषेयत्वबोधकस्मृतेरि-
त्यर्थः । 'मूलभूतेति स्मृतिकर्तृत्वंदे पौरुषेयत्वानुभवाभावादित्यर्थः,
तद्बोधकमूलभूतश्रुतिविरहादिति भावः । 'स्मरणानुपपत्तिः' स्मृति-
प्रणयनानुपपत्तिः, 'अनुभवादिति स्मृतिकर्तृत्वंदे पौरुषेयत्वानुभवा-
दित्यर्थः, तथाचानुमानाद्वेदे पौरुषेयत्वमवधार्य स्मृतिप्रणयनमिति
भावः । 'अस्मरणमेवेति अत्र स्मरणपदं स्मरणार्थकज्ञानपरं, स्मृति-
कर्तृत्वंदे 'पौरुषेयत्वविषयकस्मरणाभाव एवेत्यर्थः, 'तत्र बाधकमिति
वेदगोचरपौरुषेयत्वानुभवादिबाधकमित्यर्थः, स्मृतिकर्तृत्वाद्गोचर-
स्मरणाभावेन तद्गोचरानुभवाभावः साधनीयइति भावः । 'अस्म-

न्योन्याश्रयात् । अग्रे तदर्थस्मरणाभावेऽपि प्रमाणस्या-
नुभावकत्वात् । न हि भाविस्मरणमपेक्ष्य प्रमाणमनु-
भावकं । “तस्मात्तपस्तेषानाद्यत्वारो वेदा अजायन्त
कृचः सामानि जज्ञिरे” इति कर्तृश्रवणात् “प्रति-
मन्वन्तरश्चैषा श्रुतिरन्या विधीयते” इत्यादिकर्तृ-
स्मरणाच्च । पौरुषेयत्वे बाधकं विना अर्थवादमाद्यत्वं
वक्तुमशक्यत्वात् । “स्वयम्भूरेष भगवान् वेदो गीत-

रणमनुभवयोरिति अस्मरणमनुभवविद्योरित्यर्थः । स्मरणाभावेना-
नुभवाभावसाधने व्यभिचारमप्याह, ‘अपेक्षे इति, उपेक्षात्मकज्ञानसंक्षे-
पे इति प्रेषः, अप्रयोजकत्वमप्याह, ‘न हीति, भगवतो वेदकर्तृत्वे वेदस्य
पौरुषेयत्वात्तुमानं प्रमाणमुक्त्वा श्रुतिं स्यतिमपि^(१) प्रमाणयति,
‘तस्मादिति, ‘तपस्तेषानात्’ परमेश्वरात्, ‘कृच’ वेदभागविशेषः,
सामानि तथा, ‘कर्तृश्रवणात्’ भगवतो वेदकर्तृत्वबोधकत्वमुते,
‘अन्येति विभिन्नानुपूर्वोक्त्यर्थः, इति सध्ददायः, विभिन्नव्यक्तित्वेति
तु परमार्थः, आनुपूर्वोभेदकल्पनार्था गौरवात्, ‘कर्तृस्मरणादिति
भगवतो वेदकर्तृत्वबोधकस्यतेरित्यर्थः । ‘अर्थवादमाद्यत्वं’ श्रुति-
माद्यत्वं । ननु वेदस्य नित्यत्वबोधकभारताद्येव वेदस्य पौरुषेयत्वे
बाधकमिति तदस्मादश्रयायामाह, ‘स्वयम्भूरिति नित्य इत्यर्थः, ‘एष-

(१) श्रुति-स्यवो अपोति ल० ।

स्त्वया पुरा । शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः कर्त्तारोऽस्य न
कारकाः” इति महाभागवतपुराणीयवाक्यस्य श्रुति-
विरोधेनान्यत्र तात्पर्यात् । न च कार्यपरमेव प्रमाणं,
कर्त्तृस्मरणस्य सर्व्ववाविध्यर्थत्वात् सकर्त्तृकत्वार्थवादस्य
स्वर्ग-नरकार्यवादस्येव “ईश्वरमुपासीत” इति विधि-
श्रेयत्वाच्च । साधयिष्यते च सिद्ध्यर्थस्य प्रामाण्यं । न
चैवमानन्दोऽपीश्वरे स्यादिति वाच्यं । तत्र मानान्तर-
विरोधात् । पुरुषस्य धर्म-प्रमादादिभूयिष्ठत्वेन वेदे

भगवानित्यपि वेदस्य विशेषणं । ‘कार्यपरमेवेति विधिसमभिव्या-
हृतमेवेत्यर्थः, ‘तस्मादित्यादिविध्यसमभिव्याहृतत्वात् न प्रमाण-
मिति भावः । ‘कर्त्तृस्मरणस्येति कर्त्तृत्वबोधकत्वत्तेरित्यर्थः, ‘अविध्य-
र्थत्वादिति विध्यसमभिव्याहृतत्वादित्यर्थः, तथाच भारतादेरपि
व्यासादिकर्त्तृकता न स्यादिति भावः । ‘सकर्त्तृकत्वार्थवादस्येति
“तस्मादित्यादिविध्यसमभिव्याहृतवाक्यस्येत्यर्थः, ‘स्वर्गेति “यस्य
दुःखेनेत्याद्यर्थवादस्येत्यर्थः, ‘विधिश्रेयत्वाच्चेति, अर्थवादस्याप्रामाण्य-
वादिनापि विधिप्रयोज्यतात्पर्यवादस्य प्रामाण्याभ्युपगमादिति भावः ।
‘सिद्ध्यर्थस्येति विध्यसमभिव्याहृतवाक्यस्येत्यर्थः । ‘न चैवमिति, “नित्यं
विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्याद्यर्थवादसत्त्वादिति भावः । ‘तच्चेति, सुख-
त्वावच्छेदेन पुण्यशब्दकल्पनात् तजानन्दपदेन दुःसाभावाभिधा-
नादिति भावः । ‘भूयिष्ठत्वेनेति वक्तृतरदोषाद्यवत्त्वेनेत्यर्थः, ‘वेदे’

नाश्यास इति चेत् । न । धर्मिग्राहकमानेन नित्य-
सर्वज्ञत्वेन सिद्धे तत्र दोषाभावादिति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाख्यतुरीयखण्डे तात्पर्यवादः ॥

कचिदेदं, 'अनायासः' अप्रामाण्यप्रसङ्गः, कर्तृधर्मादिदोषजन्य-
सम्भवादिति भावः ।

इति श्रीमदपुराणाय तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये तात्पर्यवादरहस्यम् ॥

अथ श्रुत्यानित्यतावादः ।

ननु तथाप्यप्रयोजकं पौरुषेयत्वानुमानं नित्य-

अथ श्रुत्यानित्यतावाद्दृष्टम् ।

‘नित्येति नित्यत्वे च निर्दोषत्वं तेनैव प्रामाण्योपपत्तेरित्यर्थः ।
न च निर्दोषत्वं न प्रामाण्यप्रयोजकं तेषां वर्णमात्रस्यैव नित्यतया
विषम्बादिवाक्यमात्रेऽपि तत्त्वज्ञादिति वाच्यं । निर्दोषत्वपदेन दोषा-
जन्यानुपूर्वीकत्वस्य विवक्षितत्वात्, आनुपूर्वी च तन्मते शब्दममवेत-
पदार्थान्तरं वा च वेदे नित्या अन्यत्र तन्नित्या, अन्यथा वर्णानां
सर्वत्र नित्यत्वेन नित्यानित्यविभागो न स्यात् । न चैवं नित्यत्वं
न निर्दोषत्वप्रयोजकं सदोषवाक्येऽपि तत्त्वज्ञादिति वाच्यं । नित्यत्व-
पदेनापि नित्यानुपूर्वीकत्वस्य विवक्षितत्वादिति ।

केचित्तु नित्यत्वेन निर्दोषत्वेन चेति प्रयोजकद्वयपरतया^(१)
व्याचक्षुः^(२) । तदसत् । नित्यत्वं यदि यथाश्रुतं तदा विषम्बादिवाक्य-
मात्रेऽतिशक्तिः, आनुपूर्वीविशिष्टानां वर्णानां सर्वत्र नित्यत्वात्,
यदि च नित्यानुपूर्वीविशिष्टत्वं तदा लौकिकवाक्यमात्र एवा-

(१) प्रयोजकत्वपरतयेति ख० ।

(२) व्याचक्षुरिति ख० ।

निर्दोषत्वेनैव तत्प्रामाण्योपपत्तेरिति चेत् । न । वर्णानां
 अनित्यत्वेन तत्समूहस्य सुतरामनित्यत्वात् । न च
 तदसिद्धं, तथाहि वर्णात्मकः शब्दोऽनित्यः समवेतत्वे
 सत्युत्पत्तिमत्त्वात् घटवत् । न च हेत्वसिद्धिः, उत्पन्नो

व्याप्तेः । एतेन नित्यमविशिष्टनिर्दोषतयेति विशिष्टप्रयोजकपरतया
 व्याख्यानमपि पराप्तं । नित्यव-निर्दोषत्वे यदि यथाश्रुते तदा
 विशिष्टादिवाक्यमात्र एवातिव्याप्तिः, नित्यत्वं यदि नित्यानुपूर्वी-
 कत्वं तदा लौकिकवाक्यमात्र एवातिव्याप्तिः निर्दोषत्वाप्रवैयर्थ्यापत्तिश्च ।
 यदि च नित्यत्वं यथाश्रुतं निर्दोषत्वं दोषाज्ज्ञानानुपूर्वीकत्वं तदा,
 नित्यत्वाप्रवैयर्थ्यादिति दिक् ।

यद्यप्येकमपि निर्दोषत्वं न प्रामाण्यप्रयोजकं विशिष्टादिशुद्धादि-
 वाक्येऽतिव्याप्तेः प्रतीतिार्यविपरीतप्रत्यायनेच्छाया दोषलभते^(१) भा-
 न्प्रतारकवाक्येभ्योऽप्येव, तथरपि प्रसङ्गादपानामनित्यत्वं व्यवस्थाप-
 यितुं तदोपमुपेक्ष्य वर्णानामनित्यत्वे तद्वृत्त्यानुपूर्वी अनित्यत्वं
 साधयति, 'वर्णानामिति, 'तत्समूहस्य' वर्णवृत्त्यानुपूर्वीविशेषण,
 'सुतरामिति, अन्यथा अनेकसमवेतव्यभिचर जातित्वनिधमेनानुपूर्वी-
 जातित्वापत्तेरिति तद्वर्णानामनित्यत्वं । 'तथा हीति पक्षतावच्छेदक-
 धामानाधिकरणेन साध्यविच्छेदहेतुत्वेनांगतः सिद्धधाधनवारणाय
 'वर्णात्मक इति वर्णशब्दवाच्य इत्यर्थः, तेन रूपादावर्थान्तरवारणाय
 'ग्रन्थ इति, ध्वने व्यभिचारवारणाय 'समवेतत्वे मतीति, 'अन्यत्वेति

(१) प्रतीतिार्येणादि मत इत्यन्तं वाच्यं उपलक्ष्ये नास्ति ।

गकारः इट्टायामुत्पद्यमानोऽस्ति कोलाहल इति प्रत्य-
यात् । न च व्यञ्जकाभावात् प्रागनुपलब्धस्योपलब्धि-
मात्रं तस्य, उत्पन्नो गकार इति प्रत्ययात् । न चाय-
मौपाधिकः, अन्योत्पत्तावगृह्यमाणायामपि तदनु-
भवात् । न च स्मर्यमाणारोपः, बाधकाभावात् ।
अन्यथा घटोत्पत्तिरपि न सिद्धेत् ।

यन्तु श्रोचानुविधानात् पदं शृणोमीत्यवाधितानु-
व्यवसायात् श्रोचादन्तेन ग्रहीतुंशक्यत्वाच्च 'श्रोत्र-
ग्राह्यैवानुपूर्वी' सा च धममानकालीनप्रागभावप्रति-
योगित्वं दृश्येति प्रागभावप्रतियोगित्वमुत्पत्तिमत्त्वं

कण्ठ-तात्वाद्यभिघातादेरभावादित्यर्थः, अथच प्रागनुपलम्भो हेतुः,
'तच्छ' उक्तप्रत्ययस्य, विषय इति श्रेयः । 'उत्पन्न इति उत्पत्त्यवगा-
हितमनुभवमिदमित्यर्थः, 'औपाधिकः' भ्रमरूपः, 'अगृह्यमाणायाम्'
अनुभूयमानायां, अयमुत्पन्नो गकार इत्यादिप्रत्ययादवगणानामु-
त्पत्तिमत्त्वं साधितं ।

अन्ये तु श्रानुपूर्वीप्रत्ययादेव वर्णानामुत्पत्तिमत्त्वं मिश्रती-
त्याहुः, तन्मत्तमुपन्यस्य दूषयति, 'यत्त्विति, 'पदमिति श्रानुपूर्वी-
विशिष्टवर्णमित्यर्थः, तस्मैव पदत्वान्, 'धमानकालीनेति, तद-
ध्वंसाधिकरणक्षणानुत्पत्तिकत्वे मतीति विशेषणीयं, तेन विन-

वर्णस्य प्रत्यक्षमिति, तन्न, घञ्ञानानन्तरज्ञानविषयत्वं
 टस्थानन्तर्यं तयोरानुपूर्व्यौ सा च मनसैव गृह्यते घट-
 पटज्ञानयोरिव । तदुपनीता च श्रोत्रविषयः । ननु
 स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञावाधितमिदमित्येकैका-
 एव गकारादिष्वक्तयः । यद्यपि प्रत्यभिज्ञाया नित्यत्वं
 न विषयस्तथापि नाशकत्वाभिमतशब्दान्तरादीनां

मितोद्धरिते नातिप्रभङ्गः, 'प्रत्यक्षमिति शानुपूर्व्यौप्रत्यक्षादेव वि-
 द्ममित्यर्थः^(१), 'घञ्ञानेति, अथवा मौनिष्ठोक्ताव्याप्तेरिति भावः ।
 न चेधुरोक्तत्वेन ज्ञानानन्तर्याधिसंवादस्याप्तिरिति वाच्यं । घञ्ञा-
 नानन्तरमव्यवधानेन टज्ञानं भवन्नित्यभिप्रायविषयत्वे तात्पर्यात्,
 यद्यपि च इकादिवाक्ये न तथाभिप्रायमव्यवधानापीदरमादायैव
 तत्त्वभावः । नन्वेवं चा श्रोत्रपाद्या न स्यादित्यंत आह, 'सा चेति,
 'घट-पटज्ञानयोरिवेति घट-पटज्ञानयोरानन्तर्यमिवेत्यर्थः, 'तदुप-
 नीता' भागसोपनीता,^(२) पदं गृह्योमीत्यनुव्यवसाये लौकिक-
 विषयतानुभयो विरोधभावे एवेति इदं । 'इदमिति अनित्य-
 तानुमानमित्यर्थः, 'एकैकाएवेति एकैका नित्या एवेत्यर्थः, 'शब्दा-
 न्तरादीनामिति, 'सादिना तदुत्तरोत्पन्नपदार्थान्तरपरिपक्षः,

(१) इतिव टस्थोत्पत्तिमत्त्वं सिद्धं यत् वर्णान्तरस्याविवक्षितं ।

(२) तथाच भागसोपनयेनैव आशये तद्वन्नमिति भावः ।

अन्तरासम्भवेऽपि तावत्कालीनतां गकारस्य गृह्णा-
तीति “तावत्कालं स्थिरञ्चैनं कः पश्चान्नाशयिष्य-
तीति पराभिमतश्रुतिनाशित्वव्यतिरेकान्नित्यताया-
मेव पर्यवस्यति । न च धर्मिणो गकारस्य भेदेऽपि
एकजातीयत्वेन प्रत्यभिज्ञा, तथा सति तज्जातीयोप-
मितिः स्यान्न तु स एवायमिति । अथ तारत्व-मन्दत्व-
विरुद्धधर्माध्यस्तविषयत्वेन सा न प्रमाणं । न च
तारत्वादीनां स्वाभाविकत्वं विरुद्धत्वञ्चासिद्धं, मन्द-
स्थरो गकारस्तारान्मन्दोऽन्य इत्यनन्यथासिद्धप्रत्यक्षात्
तत्सिद्धेः । न ह्यपां शैत्य-द्रवत्वे स्वाभाविके इत्युच्यते
प्रत्यक्षादन्यत् प्रमाणं । तत् किं यो यद्गतत्वेन भासते

‘तावत्कालीनतां’ चिरकालीनगकाराभिज्ञतां, “श्रुतिनाशित्व-
व्यतिरेकादिति, विरुद्धविनाशित्ववाधसङ्कतादिति श्रेयः, विरुद्ध-
विनाशित्वाभावस्योभयव्यतिरेकत्वादिति भावः । ‘पर्यवस्यतीति’ वर्णः
पर्यवस्यतीत्यर्थः, तथाच वर्णो नित्यः विरुद्धविनाशित्वाभावे सत्यां-
श्रुतिनाशित्वाभावादित्यनुमेवमिति भावः । ‘सा’ अभेदप्रत्यभिज्ञा,
‘स्वाभाविकत्वं’ वर्णवृत्तित्वं, स्वाभाविकत्वे हेतुमाह, ‘मन्द इति
मन्दो गकारस्तारो गकारइत्यर्थः, विरुद्धत्वे हेतुमाह, ‘तारादिति,
मन्दत्वावच्छेदेन तारभेदपक्षादिति भावः । ‘तत्सिद्धेरिति’ तयोः
शब्दवृत्तित्व-विरुद्धत्वयोः सिद्धेरित्यर्थः । आशङ्कते, ‘तत् किमिति,

स तद्वन्मैव तथा सन्ति रक्तः पटः स्रोहितः स्फटिक-
 इत्यादावपि तथा स्यादविशेषात्, न, रक्तत्वादीना-
 मन्यधर्मत्वस्थितौ स्फटिकादीनाञ्च तद्विरुद्धधर्मत्वे
 स्थिते जवाकुसुमादेरन्वय-व्यतिरेकानुविधानाद्वाधेन
 तच्च भ्रान्तत्वात् । न चेह तारत्वादेरन्यधर्मत्वेनोप-
 स्थितिः । नापि गकारादीनां तद्विरुद्धधर्मवत्त्वं, नाप्य-
 न्यस्य तारत्वादिधर्मिणोऽनुविधानं । न चावश्यं
 स्वीकृतवायोरेव धर्मास्तारत्वादयोगकारादिगतत्वेन
 भासन्ते इति वाच्यं । स्पर्शाग्रहे त्वसौ व्यापाराभावेन
 त्वचा तदग्रहात् । न च अवसा-तदग्रहः, अवायवीय-
 त्वेन वायुमावधर्माग्राहकत्वाच्चक्षुर्वत् । तारत्वादयो

‘तथा छातृ’ रक्तत्वादे स्फटिकादिधर्मत्वं स्यात्, ‘अन्यधर्मत्वेति
 स्फटिकादीतरधर्मत्वव्यवस्थितावित्थर्थः, प्रमाणान्तरमाह, ‘स्फटि-
 केति, हेतुम्भरमाह, ‘जयेति, ‘अभ्ययेति, स्फटिकादौ रक्तत्वप्रत्यये
 इत्यादिः, ‘वाधेन’ रक्तत्वाभावस्य प्रमाणभिरुल्लेखेन, ‘अनुविधानमिति,
 तारत्वादिप्रत्यय इति शेषः । ‘न चावश्यमिति भवतामपि तार-
 मन्दप्रभ्योत्पत्तौ विप्राप्तोयवायुर्योगस्य नियामकत्वादिति भावः ।
 ‘स्पर्शाग्रहे’ स्पर्शाविषयकत्वात्कारे, ‘व्यापाराभावेन’ जन्मत्वाभावेन,
 ‘अवायवीयत्वेन’ अवायवीयवहिरिन्द्रियत्वेन, तेन समक्षि न लीयि-

या न वायुधर्माः श्रावणत्वात् कादिवत्, वायुर्वा न
श्रावणमात्रग्राह्यधर्मोमूर्त्तत्वात् पटवत्, अतएव न
तारत्वादयो वायुधर्मध्वनिधर्माः वायुधर्मस्य ध्वनेर-
ग्रहात् । न च ध्वनिरूपः शब्दो नभोवृत्तिरेव तथा
सति तद्धर्मतारत्वादियुक्तः श्रावसेति वाच्यं । तारोऽयं
गकार इत्येव ध्वनीनामस्फुरणात् तत्कारणाभावाच्च ।
न च व्यक्त्त्या विना जातिस्फुरणं, तस्यां व्यक्तिसमा-
नसंवित्संवेद्यत्वात् । न च स्मर्यमाणतारत्वाद्यारेयः,

‘चाये, (१) माचपदं यत्ता-द्रव्यत्ववारणाय, एतदुत्तरं च सर्वत्र यथा-
योग्यं माचपदमप्याह्वये । ‘अतएवेति, वक्ष्यमाणध्वनेरग्रहादिति-
दोषादेवेत्यर्थः, ‘अग्रहादिति श्रावणमात्रग्राह्यधर्ममावादित्यर्थः, तथाच
व्यक्तिग्राहं विना कथं जातिग्राह इति भावः । ननु ‘तारत्वादिनैव
ध्वनेः स्फुरणमभ्युपगम्यतामसि आह, ‘तत्कारणेति गकाराद्युत्पत्ति-
समये ध्वनिकारणीभूतस्य शब्दादेरभावादित्यर्थः । ननु तारत्वा-
दिकं जातिविशेषकस्य शब्दवृत्तिर्नैऽपि तन्निमित्तमकृतया वायुनिष्ठं
वैजात्यमावगच्छं तथाच साधवात् तदेवाभु किं शब्दवैजात्याकारे-

(१) न चायं हकारं लौकिकप्रत्यक्षावगच्छतामेव तच्च मनसो व्यावृत्तिमिति
कथं विशेषणमिति वाच्यं । आत्मज्ञानस्यैव मनोऽनन्तत्वात्, यत्र च
लौकिकवियवित्वावच्छिन्नवस्तुताप्रवेशे व्यभिचारवस्तुताप्रतिपक्ष-
विषये बोध्यं ।

बाधकाभावात् प्रथमतस्तारत्वाद्यद्वयप्रसङ्गाच्चेति । मैवं ।
 तारत्वादयो न गकारादिजातयः गत्वादिना सङ्कर-
 प्रसङ्गात् । न च नानैव तारत्वं, ताराकारानुगत-
 प्रत्ययाभावप्रसङ्गात् । न च सजातीयसाक्षात्कारप्रति-
 बन्धकतावच्छेदकशब्दवृत्तिजातित्वेन नानातारत्वेऽप्यु-

पेति गौरवमेव बाधकमित्यस्वरमादाह, 'प्रथमत इति बाधक-
 विग्रहितगकारादिवृद्धिं विनेत्यर्थः, बाधकविग्रहितधर्मीज्ञानस्य सार्थ-
 भाषारोपे हेतुत्वादिति भावः ।' 'सजातीयेति साध्यस्य सजातीये-
 त्यर्थः, 'प्रतिबन्धकतावच्छेदकेति ज्ञानविषयतया प्रतिबन्धकताव-
 च्छेदकेत्यर्थः, मन्दबुभुक्षारिरहविग्रहितारक्षौकिकसाक्षात्कारत्वेन
 शौकिकविषयितया तारशब्दत्वेनैव वा कार्यसहवर्तितया प्रति-
 बन्धकत्वादिति भावः । तारशब्दस्य स्वरूपतो न प्रतिबन्धकः^(१)
 देशान्तरे तारशब्दस्येऽपि मन्दशब्दस्याप्यहापत्तेः बाधकतारत्वा-
 अथपदे बाधकमन्दतायपक्षो न जायते तादृशमन्दतायपक्षमात्रा-
 कारं प्रति तादृशतारत्वायपक्षमात्राकारत्वेन प्रतिबन्धकत्वं तेन
 सर्वेषामेव शब्दानां किञ्चिदपेक्ष्य तारत्व-मन्दत्वेऽपि च न घटति,
 प्रतिबन्धकाभावकूटस्य हेतुः तेनैकविधमन्दतायपक्षे नानाविधता-
 रत्वायपक्षस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि न घटति । अत्र सावर्ण्यविज्ञाभाव-
 मात्राकारप्रतिबन्धकतावच्छेदके गत्वाद्यौ मधुरतरशब्देनोत्कट-

(१) स्वरूपस्य प्रतिबन्धक इति सू० ।

बाधकाभावात् प्रथमतस्तारत्वाद्यप्रसङ्गाच्चेति । मैवं ।
तारत्वादयो न गकारादिजातयः गत्वादिना सङ्कर-
प्रसङ्गात् । न च नानैव तारत्वं, ताराकारानुगत-
प्रत्ययाभावप्रसङ्गात् । न च सजातीयसाक्षात्कारप्रति-
बन्धकतावच्छेदकशब्दवृत्तिज्ञातिन्वेन नानातारत्वेऽप्यु-

येति गौरवमेव बाधकमित्यस्वरथादाय, 'प्रथमत इति सादृश्य-
विशिष्टगकारादिवृत्तिं विनेत्यर्थः, सादृश्यविशिष्टधर्मिज्ञानस्य कथं-
भाषारोपे चेतुनादिति भावः ।' 'सजातीयेति ज्ञानयथसजातीये-
त्यर्थः, 'प्रतिबन्धकतावच्छेदकेति ज्ञानविषयतया प्रतिबन्धकतावि-
च्छेदकेत्यर्थः, मन्दबुधत्वाविरहविशिष्टतारसौक्तिकासाक्षात्कारत्वेन
सौक्तिकविषयितया तारशब्दवत्त्वेनैव सा कार्यसहवर्तितया प्रति-
बन्धकत्वादिति भावः । तारशब्दसु सङ्कपतो न प्रतिबन्धकः^(१)
देयान्तरे तारशब्दवत्त्वेऽपि मन्दशब्दस्यापचापत्तेः सादृश्यतारत्वा-
श्रयणहे सादृश्यमन्दत्वाश्रयणहो न जायते सादृश्यमन्दत्वाश्रयणात्-
कार मति सादृश्यतारत्वाश्रयणात्कारत्वेन प्रतिबन्धकत्वं तेन
सर्वेषामेव श्रवणा किञ्चिदपेक्ष्य तारत-मन्दत्वेऽपि च न सतिः,
प्रतिबन्धकाभावकूटस्य चेतुः तेनैकविधमन्दत्वाश्रयणहे नानाविधता-
रत्वाश्रयणहस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि न सतिः । अत्र सावच्छिन्नाभाव-
साधनकारप्रतिबन्धकतावच्छेदके मत्तादौ मधुरतरमन्देनोत्कट-

(१) सङ्कपस्य प्रतिबन्धक इति श्रु- ।

विषयरूपतया स्रग्गादिगृहप्रतिबन्धकशब्दवृत्तिमधुरतरले चाति-
 व्याप्तिवारणाय स्वाश्रयसजातीयेति, साजात्यञ्च गुणत्वव्याप्यजात्या
 तेन स्रग्गादेर्गुणत्वादिना मधुरतरशब्दसजातीयत्वेऽपि न वृत्तिः ।
 न चैवं मधुरतरशब्दस्य स्वसमासजातीयकटुशब्दपक्षं प्रत्यपि प्रति-
 बन्धकतया सजातीयसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकं मधुरतर-
 शब्दत्वं एवं गत्वावच्छिन्नाभाषसाक्षात्कारस्यापि गकारविषयक-
 तथा गत्वादिकमपि सजातीयसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
 मिति वाच्यं । गुणत्वव्याप्यजात्या स्वाश्रयसजातीयसाक्षात्कारमाध-
 वृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबन्धकताया विवक्षितत्वात्
 मधुरतरशब्दस्य च स्वाविषयकसाक्षात्कारत्वावच्छेदेनैव^(१) प्रतिब-
 न्धकत्वात् उत्कटमधुरतरस्यापि रसान्तरसाक्षात्कारप्रतिबन्धक-
 तथा तज्ज्वातावतिप्रसङ्गवारणाय शब्दवृत्तिपदं, समवायेन शब्दवृ-
 त्तितालाभाय जातिपदं, तेन मधुरतरनिष्ठोत्कर्षस्यापि कासिक-
 तथा शब्दवृत्तित्वेऽपि न तद्दोषताद्वयस्य । न च प्रतिबन्धकताव-
 च्छेदकत्वं यदि तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वं तदा तारत्वेऽसम्भवः मन्दबुभुक्षा-
 विरहसहकृततारत्वेनैव तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वात्, अथ^(२) तत्कोटि-
 प्रविष्टत्वं तदा मन्दबुभुक्षाविरहाग्रे मन्दत्वस्यापि प्रवेशान्मन्त्वे-
 ऽप्यतिप्रसङ्ग इति वाच्यं । प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वपदेन ज्ञानविषय-
 तथा प्रतिबन्धकतावच्छेदकसमवेततया तत्कोटिप्रविष्टत्वस्य विव-

(१) एवं गत्वावच्छिन्नसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ स्रग्गादि-
 साधारण्याय साक्षात्कारत्वाप्रवेशाच्च नोक्तदोष इति बोध्यं ।

(२) अथेत्यस्या यदौत्तर्यः ।

चिन्तात् । ननु तथापि तारबुध्वाविरहविशिष्टमन्दबुध्वाविरह-
 तममन्दशब्दाच्चात्कारत्वेन तारशब्दशब्दं प्रति प्रतिबन्धकतां
 मन्दत्वेतिप्रसङ्गः । न च मन्दशब्दज्ञानं जायतां मन्दशब्दानुभवे
 जायतामित्यादिभेदेन तच्छब्दश्चात्कारो जायतां तत्पुरुषोक्त-
 शब्दश्चात्कारो जायतामित्यादिभेदेन च मन्दबुध्वाया अननु-
 'गमात् कथमेककूपेण हेतुः^(१) मन्दशब्दाच्चात्कारेच्छालेनानुगमे
 प्रमेयं जायतामित्यादेरपि बहुदापत्तेरिति शङ्क्य । तत्तद्विच्छा-
 न्यमन्दशब्दाच्चात्कारेच्छालेनानुगमादिति चेत्, न, तत्तद्विच्छान-
 मन्दबुध्वावैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वेन प्रतिबन्धकताया विशेषणीयतात् ।

साध्यव्यक्त्या तारबुध्वाविरहविशिष्टमन्दबुध्वात्वेन मन्द-
 बुध्वावैव । यामानाधिकरणप्रत्यक्षत्वावस्था तारशब्दशब्दप्रतिबन्धिका न
 तु मन्दशब्दाच्चात्कारत्वमपि तत्र प्रवेष्ट इत्याहुः । तद्वत् । मन्द-
 शब्दात्वेऽपि तादृशेष्वपि तारशब्दाविरहप्रसङ्गाद्विद्यापत्तौ चानु-
 भवविरोधान् ।

मायानु प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वपर्याप्त-
 धिकरणत्वावस्थायाच्चात्कारत्वमपि, मन्दशब्दाच्चात्कारत्वमपि न तथा
 बुध्वाविरहवैशिष्ट्यादेरपि तत्र प्रवेष्टान् । न चैव तारशब्दशब्दप्रतिबन्धक-
 तापि बुध्वाविरहवैशिष्ट्याव प्रवेष्टादिति वाच्यं । मन्दबुध्वा-
 विरहविशिष्टतारशब्दाच्चात्कारत्वेन हि न प्रतिबन्धकत्वं किन्तु
 तारशब्दशब्दकाजीममन्दशब्दशब्दे मन्दबुध्वा हेतुः, कार्यतावच्छे-

(१) कथमेवैव रूपेण हेतुत्वमिति ख० ।

गमः, तदप्रतिसन्धानेऽपि तारत्वानुगतप्रत्ययात् । तारत्व-मन्दत्वे च न शब्दवृत्तिजाती सप्रतियोगिकत्वात् ।

दक्ष न तारशब्दग्रहकालौनमन्दशब्दसाक्षात्कारत्वं तथा सति तारशब्दावस्थेऽपि मन्दबुभुक्षान्वये तारशब्दग्रहकालौनमन्दशब्द-साक्षात्कारापत्तेः किन्तु मन्दबुभुक्षोत्तरमन्दशब्दसाक्षात्कारत्वं,^(१) इत्यत्र, तारशब्दग्रहकाले सामान्यसामयीमर्यादया मन्दसाक्षात्-कारवारणाय तदकालौनमन्दसाक्षात्कारे केवलं तारशब्दसाक्षात्-कारत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वमिति तारशब्दसाक्षात्कारत्वस्य तत्पर्या-प्त्यधिकरणत्वादित्याहुः । तदसत् । कार्य-कारणभावद्वयकल्पने गौणत्वात् साक्षात्काराभावाच्च । न च तत्रापि विशेषण-विशेष्यभावेन त्रिभिर्गमनाविरहात् कार्य-कारणभावद्वयमिति^(२) वाच्यं । तथापि तत्रापि कार्य-कारणभावचतुष्टयात्^(३) तत्तदिच्छान्यमन्दबुभुक्षोत्तर-त्वस्य कार्यतावच्छेदकघटकतया कार्यतावच्छेदकगौरवं पुनरधिक-मिति दिक् ।

‘तदप्रतिसन्धानेऽपि’ तादृशावच्छेदकत्वाप्रतिसन्धानेऽपि, तादृश-प्रत्ययस्य कदाचिदपस्थाप्यभावादाच्च, ‘तारत्व-मन्दत्वे चेति, ‘न शब्द-

(१) मन्दबुभुक्षीविशिष्टमन्दशब्दसाक्षात्कारत्वमिति ख० ।

(२) विशेषण-विशेष्यभावभेदेन कार्य-कारणभावद्वयमिवीति ख० ।

(३) मन्दबुभुक्षोत्तरत्व-मन्दसाक्षात्कारत्वयोस्तात्तुत्तरत्व-मन्दसाक्षात्-कारत्वयोश्च विशेषण-विशेष्यभावभेदात् इत्यर्थः । न चोत्तरत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुत्वाच्च विशेष्यप्रवेश इति वाच्यं । अनुत्तरत्वेऽपि तथा सम्भ-वात् प्रकृत्यासङ्गतेरिति ध्येयम् ।

नापि तारत्व-मन्दत्वयोर्विरोधः, य एव गकारस्तार-
 आसीत् स एवेदानीं मन्द इति समयभेदेन वक्तृभेदेन
 च तयोरेकत्वप्रतीतिः । तारोऽयं न तारतरस्तारा-
 म्भेदोऽन्य इति भेदप्रतीतिरस्तीति चेत्, न, धर्मिणो-
 ऽभेदे भासमाने विशिष्टधर्मभेदप्रतीतिर्धर्मभेदविषय-
 त्वात् । एकच घटे लोहितोऽयं न श्यामइदानीमिति
 प्रतीतिवत् । न च तीव्रेण गकारेण मन्दगकाराभि-

हन्तीति, तथाच अन्वयवृत्तिव्यतिरिक्तया वाच्यमवस्था इति भावः ।
 'अन्वयवृत्तीति स्वरूपकथनं तेन तस्यैव वाच्यसिद्धिः' (१) 'व्यतिरिक्त-
 कत्वादिति वाच्यविषयमादित्यर्थः, अयमगकारः अयमगकारान्-
 वत्येव प्रत्ययादिति भावः । रुपादिहस्तुत्कर्षापकर्षव्यतिरिक्तव्यतिरिक्त-
 व्यभिचार इति भावः । अन्वयवृत्तिव्यतिरिक्तमभ्युपेत्याह, 'नापीति,
 'आसीदिति उपलब्ध इत्यर्थः, अन्वयव्यतिरिक्तमभ्युपेयत्वात् । 'वक्तृभेदेन
 चेति, य एव देवदेवेन तार उच्यते स एव देवेन अन्व-
 यव्यतिरिक्त इति वक्तृभेदेन चेत्यर्थः, 'तयोः' तारत्व-मन्दत्वयोः, तारो-
 ऽयं ॥ तारतर इति दृष्टान्तात्, 'असीति, 'अधिकृत्यभेदमत्यभिधा-
 वाधिकृति श्रेयः । 'भासमान इति प्रमाणसिद्ध इत्यर्थः, 'धर्मिणि
 तारत्वादधिकृत्यभेदविषयमादित्यर्थः, 'तीव्रेणेति तीव्रगकारमावा-
 त्कारेणेत्यर्थः, मन्दमुभयविरहवृत्तयेनेति श्रेयः, 'व्यतिरिक्तव्यतिरिक्त-
 इति भावः ।

(१) अन्वये तु कृतव्यतिरिक्तव्यतिरिक्तव्यतिरिक्त इति भावः ।

भाषन्ते दर्पणधर्मा इव मुखादौ तद्वद्वक्ष्यन्त्यस्पर्शपुर-
स्कारेण कर्णशब्दकुलीत्वगिन्द्रियेण तार-मन्दजनकवायू-
नां त्वयाप्युत्कर्षापकर्षस्थोद्भूतस्पर्शस्य च स्वीकारात्
श्रोत्रेणैव वा । चक्षुर्गदेर्यन् वायुधर्मग्रहस्तत्रायोग्यत्व-
मुपाधिः, अन्यथा श्रोत्रेण स्वगुणो न गृह्येत इन्द्रिये

ककारसाधारणताराकारानुगतप्रत्यक्षानुपपत्तिप्रसङ्गादिति भावः ।
न चैव गतादिकमपि वायुधर्मोऽस्तु तारत्वादिवत् दर्पणस्पर्श-
एवास्तु साधवादिति वाच्यं । य एव यकारस्वार आसीत् य-
एवेदानीं मन्द इतिवत्ककारादौ यकारादित्वेन प्रत्यभिज्ञाविरहो
प्रत्युत ककाराङ्गकारोऽप्य इत्यादिप्रतीतेरिति वदन् । 'स्पर्शपुर-
स्कारेणेति स्पर्श विषयोऽर्थवैयर्थ्यः', 'कर्षेति कर्षणशब्दवच्छेदेन
मगिन्द्रियमभिकर्षणेत्यर्थः, यथा चक्षुर्मौल्यकारवच्छिन्नत्वगिन्द्रियमभि-
कर्षण्येव धूलिगर्भपाङ्कजं तथा कर्णशब्दवच्छिन्नत्वगिन्द्रियमभि-
कर्षण्येव ताम्रगर्भपाङ्कजमिति भावः । अत एवाव्यायच्छेदेन मगि-
न्द्रियमभिकर्षणं न तद्वद्वक्ष्यमिति । 'वच्छेपेति, अन्यथा कार्यवैयर्थ्यं
न स्यादिति भावः । 'उद्भूतस्पर्शमेति, तत्र इवानुद्भूतस्पर्शश्च वायोः
शब्दाजनकत्वादिति भावः । अथैव कुष्ठानुपहतत्वात् तच्च गृह्येत^(१)
तार भूतमीत्यनुपहतत्वात्वापत्तिरित्येतत् आह, 'श्रोत्रेणेवेति, 'तद्व-
द्वक्ष्यमित्यनुपपद्यते, 'अन्यथेति यद्वक्ष्यदर्शनमात्रात् कर्षणे इत्यर्थः,

(१) कर्षणवच्छिन्नकुष्ठानुपहतत्वात् यादृक्च न साधविधि उ० ।

तथा दर्शनात्, चक्षुर्वा न पार्थिवरूपग्राहकं अपार्थि-
वेन्द्रियत्वात् रसनवत् इत्याद्यपि स्यात् । अथ योग्यो-
योग्येन यद्व्यते स्वगुणः परगुणो वा, योग्यता च फल-
वलेन कल्प्यते, तर्हि श्रीचस्यापि वायुधर्मग्रहे तुल्यं ।
न च तारो गकार इत्येव वायोरप्रतीतिः, वायुत्वेना-
प्रतीतावपि तारत्वादिनैव तत्प्रतीतिः, यथा अम्लित्वे-
नाप्रतीतावपि अयोगोलके लोहित इति प्रतीतिः ।
ननु वायु-शब्दयोस्त्वचा श्रीचेण वा ग्रहे केन तारोऽयं
गकार इत्यारोप इति चेत्, न, उभयेन्द्रियग्राह्ययोर-
संसर्गाग्रहात् संसर्गव्यवहारः । अस्तु वा त्वगिन्द्रियोप-

‘तथा दर्शनादिति स्रगुणाद्याहकलदर्शनादित्यर्थः, ‘न पार्थिवरूपेति,
रसनादेः पृथिवीसमवेतसक्तायाहकतया व्यभिचारवारणाय रूपपदं,
तच्च रचेतरगुणपरं, अतएव प्राप्ते व्यभिचारवारणाय हेतावपा-
र्थिवेति, तत्रः पक्षमन्तया^(१) व्यभिचारो न दोषाय, त्वग्राह्यत्वेनापि
वा गुणो विशेषणीयः । ‘न चेति, त्वक् च वायुपदं विना न तद्-
वृत्तिजातिग्रहसमर्पेति भावः । त्वचा तारत्वग्रहपक्षे इदं^(२) ‘वायु-
त्वेनेति, वायुत्वञ्च तन्मते त्वचो योग्यत्वेऽपि दोषादग्रह इति भावः ।
त्वचा तारत्वग्रहपक्षे शङ्कते, ‘नन्विति, परमतेनाह, ‘अस्तु वेति,

(१) प्रतिबन्धिमुद्रया तत्रापि तस्य साध्यत्वमिति भावः ।

(२) चान्यथा वाक्यग्रहापेक्षा न स्यात् ।

नीतस्य श्रोत्रेणारोपः श्रोत्रेणैव वा तारत्वग्रहोऽपीत्युक्तं,
उत्पत्तिमच्चच्चासिद्धं तत्प्रतीतिः श्रुतपूर्वोऽयं गंकार-
इति प्रत्यभिज्ञानवाधितत्वात् । ननु प्रत्यभिज्ञैव तथा
वाधिता गत्वजात्यौषाधिकोऽभेदप्रत्ययो गकारे सम्भव-
तीत्युक्तमिति चेत्, न, गत्वजातेरसिद्धेः भेदे भासमाने
ह्यभेदप्रतीतिर्जातिमालम्बते । न च गकारभेदप्रतीति
रस्ति, तारत्व-मन्वत्वे अपि न भेदहेतु य एव तार-
स एवेदानौ मन्द इति प्रत्यभिज्ञानात्, गकारानित्य-
त्वेऽपि तथा सम्भवतीति चेत्, तर्हि नित्यत्वेऽपि कर्ण-

स्वमतेऽन्यथाख्यातेरभावात् । 'तथेति उत्पत्तिप्रतीत्येत्यर्थः, 'बाधि-
नेति व्यासभेदविषयत्वेन बाधितेत्यर्थः, न व्यक्तभेदविषयेति यावत्,
किन्तर्हि तस्या विषय इत्यत आह, 'गमेति, 'गत्वजातेरिति
गकारस्यैकत्वेनैकव्यक्तिमाचष्टिनादिति भावः । ननु जातेरसिद्धा-
वयानुगतधर्मान्तरमभेदप्रत्यभिज्ञाविषयः स्यात् यदप्ये कौलाचल-
धौरित्यतो दोषान्तरमाह, 'भेद इति, 'भासमाने' अनुभवमिदं,
अन्यथा घटादिव्यक्तभेदप्रत्यभिज्ञानमपि दक्षशलाञ्जलि^(१) छा-
दिति भावः । ननु तारत्वादिविरुद्धधर्मैष भेदोऽनुगेय इत्यत आह,
'तारमेति, 'भेदहेतु' भेदानुमापकौ, कश्चित् तथैव पीठः, 'य एवेति,
तथाच विरुद्धताभावाच्च भेदसिद्धत्वमिति भावः । 'गकारानित्यत्वे-
ऽपि' गकारस्योत्पत्तिमत्त्वेऽपि, 'तथेति व्यक्तभेदप्रत्यभिज्ञेत्यर्थः,

(१) घटार्थव्यासभेदप्रत्यभिज्ञानेऽपि दक्षशलाञ्जलिरेति सू० ।

शष्कुलीत्वगिन्द्रियोपनीतवायुधर्मोत्पत्तेरुपाधित्वं सम्भवति । न च वायोरप्रतीतिः, उत्पन्नत्वेनैव तत्प्रतीतेः लोहितत्वेनेव जवाकुसुमस्य स्फटिके । अस्तु वा प्रागनुपलभ्यमानत्वे सति उपलभ्यमानत्वेन उत्पन्नस्य सादृश्येन स्मृतोत्पत्तिमत्त्वारोपः । न चैवं घटादावपि नोत्पत्तिः सिद्धेदिति वाच्यम् । कुलास्तव्यापारानन्तरमनुभूयमानघटस्य तद्व्यापारात् प्रागनुभूयमानेन घटेन ज्ञाभेदोभासते किन्तु भेद एवेति तच्च प्रागसत्त्वे सत्त्वं सिध्यति, गकारे तूत्पत्तिप्रतीत्यनन्तरं कण्ठतास्वादिव्यापारात् पूर्वमनुभूयमानगकारेणाभेदप्रत्ययात्^(१) दीपवत् स व्यञ्जक एव । अथ शब्द उत्पद्यते

आरोपरूपत्वादिति भावः । तर्हि तुल्यव्यापतयोत्पत्तिमत्त्वप्रत्ययस्यापि धर्मत्वं सम्भवतीत्याह, 'तर्ह्येति', 'उपाधित्वमिति आरोपत्वमित्यर्थः, 'तथापि विनिगमकाभावादुत्पत्तिमत्त्वं सन्दिग्धमिति भावः^(१) । अनुभूयमानारोपं निषेधति, 'न चेति', 'स्फटिक इति, तादात्म्येनेति शेषः । ननु तदानौ नियमतो वायोन्तारत्वेनानुभवकल्पने वायुत्वानुभवप्रतिबन्धकदोषकल्पने च मानाभावो गौरवश्चेत्यत आह, 'अस्तु वेति', सादृश्यमहं विना तादृशधीरसिद्धेवेति भावः । 'मः' कण्ठतान्वादिव्यापारः, 'व्यञ्जक एव' शब्दस्य व्यञ्जक एव, 'उत्कर्षेति

(१) अभेदप्रत्ययिज्ञाभादिति स०, अ० ।

(१) सन्दिग्धव्यञ्जकमिति भाव इति स० ।

उत्कर्षवत्त्वे सति अपकर्षवत्त्वात् माधुर्यवत् अतएवा-

परममहत्त्वे व्यभिचारवारणाय विधेयं, परमाणुपरिमाणे महत्त्वापे-
क्षयापहृष्टे व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं । न च तथापि परमाणो-
रप्युत्पन्नं ब्रह्मकाण्डनापेक्षयोत्पद्यमानदोषतादवस्थमिति वाच्यं ।
अपकर्षपदेन स्वाभ्यवप्राप्तौ यप्रतियोगिकापकर्षस्य विवक्षितत्वात्
स्वपदमपकर्षपरं, साक्षात्तच्च गुणलब्ध्याप्यव्याप्यतात्मा^(१) । न वै
सत्यन्तवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । अद्विष्टमापेक्षया प्रत्यक्षापकर्षे दीप्तो-
भाचारम्भकपरमाणुगतोपलब्धत्वे व्यभिचारवारकत्वात् । स्वाभ्य-
वमानाधिकरणद्वयविभाजकोपाधिमहत्तित्वेन सत्तातीत्यं विधेय-
णीयं तेन सर्वरसाद्यपेक्षयापहृष्टे तत्पुष्पादिरमाद्यपेक्षया चोत्पद्ये
जलपरमाणुरमादौ न व्यभिचारः प्रसरमापेक्षया तथापकर्षविर-
हात्, स्वपदमपकर्षपरं । यदि च परमाणुपरिमाणे ब्रह्मकपरि-
माणपेक्षयापि नोत्कर्षास्ति किन्त्वपकर्ष एव तन्मात्रमापहृष्टत्वेन
सुमन्वितात्, अधिकरेप्रत्यापकमेव परिमाणस्योत्पद्यमिति
गुणकिरणवक्ष्यमाचार्यैरभिहितमाह, तदा तु सत्तातीत्येनानुपा-
दाय तादृशोपाधिमहत्तियप्रतियोगिकत्वेनापकर्ष एव विधेयणीयः ।

केचित्तु प्रकृत्यस्य सतीत्यनेन विधेयत्वाच्च परमाणुपरिमाणादौ
व्यभिचारः । न च सत्यन्तवैयर्थ्यं, हेतुदमे तात्पर्यात्, किन्त्वप-
कर्षपटितहेतौ प्रत्यक्ष विधिरिन्द्रियजन्येन विधेयणीयमन आत्म-
परिमाणस्य प्रत्ययेन न तच्च व्यभिचार इति प्राज्ञः ।

^(१) महत्त्वस्य परिमादत्वेन सत्तातीत्ये, यि तथाप्याद्यप्यपरिमाणा न
तथापि तच्च सत्यन्तं सतीत्ये नदपेक्षयापकर्षवत्त्वमिति भावः ।

नित्यत्वमिति चेत् । न । तारत्व-मन्दत्वयोरुत्कर्षापकर्ष-
योगकारे पूर्व्वन्यायेनासिद्धेः सिद्धौ वा जातिसङ्करभये-
नोत्कर्षापकर्षयोर्जात्योः रसत्व-शब्दत्वव्याप्ययोर्नानात्वेन
रसशब्दसाधारण्याभावात् । अतएव सजातीयसा-
क्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकसामान्यमुत्कर्षः तत्प्रति-
बन्धसाक्षात्कारविषयतावच्छेदकसामान्यमपकर्ष इति
साधारणो हेतुरपास्तः । तारत्वादेर्गकारजातित्वा-
सिद्धेः । साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकमूर्त्तगुणत्वस्याश्रौ-

• अनुमितानुमाने गौरवादाच्च, 'अत एवेति, 'अनित्यत्वमिति,
ग्रन्थे साधनीयमिति शेषः । 'साधारण्येति, तथाच शब्दवृत्त्युत्कर्षा-
पकर्षघटितव्याप्तिरेवाभिद्धेति भावः । 'सजातीयेति, अत्र हेतुद्वये
तात्पर्यं, गगन-परमाणुपरिमाणवृत्तिजात्योर्निर्द्वन्द्वप्रतिबन्धकतावच्छे-
दकत्व-प्रतिबन्धतावच्छेदकत्वयोरसत्त्वेन व्यभिचाराभावादुभयनिवेष्टे
प्रयोजनविरहादिति शेषः । अमूर्त्तमात्रवृत्तिद्वित्वादौ^(१) साध्या-
व्यापकतया 'साधनावच्छिन्नेति, इदञ्च सन्निहितहेतुद्वयापेक्षया
अन्यथा सुखादौ कर्मणि च साध्याव्यापकत्वापातान्, 'गुणपदञ्च
समवायेन मूर्त्तवृत्तितात्त्वाभावात्, ध्वनिय वायुधर्म इति मतेनेद-
मिति न ध्वनौ साध्याव्यापकता, 'अश्रौवेति ओचाग्राह्यगुणत्वस्ये-
त्यर्थः, नातः ओक्संयोगादौ व्यभिचारः, ध्वनिभिन्नभावत्वावच्छिन्न-

(१) अवृत्तिमात्रद्वित्वादविति ख० ।

त्रत्वस्य चोपाधित्वात् अग्रयोजकत्वाच्च । न हि कार-
णाधीन एव उत्कर्षोऽपकर्षय, परममदिति परमाणौ
च परिमाणे प्रत्येकं सत्त्वात् । न चोभयस्यैकव सत्त्वं
कारणप्रयोज्यं, एकैकवद्द्वयोरपि प्रत्येकमेकत्वात् । स्वा-
देतत् श्रोत्राद्यापारानन्तरमिदानीं श्रुतपूर्वो मकारो
नास्ति विनष्टः कोलाहल इति प्रतीतिः प्रत्यक्षमेव
शब्दानित्यत्वं विनाशिभावत्वेनोत्पत्तिमत्त्वानुमानाद्वा,
प्रत्यक्षप्रतियोगिकाभावत्वेन हि प्रत्यक्षत्वं ध्वंसस्य घट-

साध्यथापकत्वं^(१) योर्ध्वं तेन ध्वनि-तद्व्ययोर्यं साध्यथापकता, अस्म-
न्मते शब्दादेरुपपत्ते ध्वनेः षड्विंशद्वेषकालस्य च व्यवर्त्तनात्
पक्षेतरत्वं उत्कर्षवत्ते यतीति पूर्वोक्तहेतौ श्रोत्रान्तरमाह, 'अग्रयो-
जकत्वाच्चेति । 'नञ्जालीयेत्यादिहेतुपरत्वे 'परममदतीत्याद्यपि न पन्व-
विरोधान् चतुर्लोकतर्कमाशङ्क्य भिराकरोति, 'न' इति । 'प्रत्येक-
मेकत्वादिति, तथाच प्रत्येकवृत्तानियामकारदेव एकसौभयवत्सोप-
पत्तेर्न तत्र भकारणकत्वं प्रयोजकमिति भावः । 'श्रोत्राद्यापारा-
नन्तरमिति श्रोत्र-मनःसंयोगानन्तरमित्यर्थः । ननुत्पत्तिमत्त्वमेवा-
नित्यत्वं तत्र न प्रत्यक्षमिदमित्यतश्चाह, 'विनाशिभावत्वेनेति,
'उत्पत्तिमत्त्वानुमानादेति, 'शब्दानित्यत्वमित्यनुपपत्ते, 'अभावत्वेन'
ध्वंसनेन, तेन न सूक्ष्माभाव्याभावे व्यभिचारः, 'ध्वंस्य' शब्द-

(१) ध्वनिनिवृत्तरत्वावच्छिन्नसाध्यथापकत्वमिति सू० ।

ध्वंसवत् न तु विनाशग्रहे प्रतियोगिसमवायिप्रत्यक्षत्वं
तन्तं धर्माभावस्य प्रत्यक्षत्वापत्तेः । तदिन्द्रियाग्राह्ये-
ऽपि प्रतियोगिसमवायिनि गन्ध-रसाभावयोर्ग्रहणाच्च ।
नोभयं गौरवात् स्मृतघटसंयोगध्वंसाप्रत्यक्षत्वापाताच्च ।
न च प्रतियोगियोग्यत्वस्य तन्त्रत्वे वायुस्पर्शध्वंसोऽपि
प्रत्यक्षः स्यात् इति वाच्यम् । आश्रयनाशजन्यस्य तस्य

ध्वंसस्य, 'विनाशग्रहे' विनाशप्रत्यये, 'धर्माभावेति धर्मध्वंसेत्यर्थः ।
नतु स्वप्नाद्वेन्द्रियाग्राह्यप्रतियोगिसमवायिवृत्तिनाशत्वं^(१) ध्वंसप्रत्यक्ष-
तन्त्रमित्यत आह, 'तदिन्द्रियेति, 'गन्ध-रसाभावयोः' गन्ध-रस-
ध्वंसयोः । नतु तदिन्द्रियाग्राह्यप्रतियोगिकध्वंसत्वं प्रतियोगिसम-
वायिनो लौकिकप्रत्यक्षत्वस्य स्यं नाशप्रत्यये तन्त्रमित्यत आह,
'नोभयमिति, 'स्मृतघटेति स्मृतघटयोर्ग्रहणयोगध्वंसप्रत्यक्षं भूतलादौ
तस्याभावप्रसङ्गादित्यर्थः, तदानीं प्रतियोगि-समवायिनोलौकिक-
प्रत्यक्षविरहादिति भावः । यदा कदाचित् प्रत्यक्षविषयप्रतियोगि-
समवायिकनाशत्वस्य प्रयोजकत्वे च मानाभाव इति हृदयं^(२) । 'प्रत्यक्षः
स्यादिति वायौ प्रत्यक्षः स्यादित्यर्थः, अन्यथा कासादौ तत्प्रत्यक्षा-
भ्युपगमादिष्टापत्तेः समावात् । 'आहवेति, वायुघटितेन्द्रियसन्निकर्ष-
विरहादिति भावः । नन्वेतावता शब्दध्वंसप्रत्यक्षसम्भवेऽपीदानीं ओत्रे

(१) खं प्रतियोगि तद्व्याहकेन्द्रियाग्राह्यो यन्मत्समवायौ तद्वृत्तीत्यर्थः ।

(२) तथाच गौरवादिव तदपि न वाच्यमिति भावः ।

प्रादुर्भूतसन्निकर्षाभावात् । किञ्च यस्य सत्त्वं यथा-
नुपलब्धिविरोधि तस्याभावस्तत्र मृच्छते इति योग्या-

युतपूर्वा गकारो नास्तीत्यव्यन्ताभावप्रत्यक्षाभावः अधिकरणतया
तदेतिहासिनाद्यभावप्रत्यक्षे^(१) तद्योग्यताविशिष्टप्रतियोगिमत्तादुपल-
ब्धिरूपाया योग्यानुपलब्धेर्हेतुत्वात् अन्यथा जलपरमाणौ प्रथिवी-
नान्तीत्यपि प्रत्यक्षापत्तेः । न च मरुदुद्भूतकृपवदिन्द्रियमन्त्रविश्रे-
यताया इव प्रथिवीत्याद्यभावप्राप्तकत्वात्तदभावादेव न तादृश-
प्रत्यक्षमिति वाच्यं । तथापि भूतजले प्रथिवीत्याभावमन्निकर्षद्वयाया-
मुपनीतजलपरमाणुप्रकारेण तादृशभौतिकप्रत्यक्षस्य दुष्कारमात् ।
न च तदानीं तादृशप्रत्यक्षे दृष्टापत्तिरेव “जलपरमाणौ प्रथिवी-
नाभावमाप्तात्कारो न भवतीति प्रामाणिकप्रसादस्य च जलपरमाणु-
घटितमन्निकर्षेण प्रथिवीनाभावमाप्तात्कारो न भवतीत्यर्थ इति
वाच्यं । जलपरमाणुमन्निकर्षद्वयायां प्रथिवीनाभ्युपयोग्यवस्तुत्वा-
दन्निकर्षस्यावश्यकतया प्रथिवीनाभावभौतिकभावात्कारकावश्यक-
तेन तत्र जलपरमाणुघटितमन्निकर्षजन्यताभावस्य अवबन्धिर्निरूपणा-
पत्तेरित्यतोऽप्यन्ताभावस्यमप्युपपादयति, “किञ्चेति, “यस्य सत्त्वं
मिति प्रतियोगितावच्छेदकमन्त्रेण यदुपलब्धिश्चिदस्य सत्त्वमित्यर्थः,
“यत्र” अधिकरणे, “यनुपलब्धिविरोधि” स्वावच्छिन्नवेद्यव्यावगाहि-
भौतिकप्रत्यक्षाभावाभावात्कारकं स्वावच्छिन्नवेद्यव्यावगाहिभौतिक-
प्रत्यक्षापादकमिति यावत्, “तस्याभावः” तदुपलब्धिश्चिदस्य नाभावः,

^(१) तद्विनिर्देशक आलोच्यगुणविशेषकप्रानावचनात् तत्त्वव्यापारक-
रम् ।

नुपलब्धार्थः । अतएव पृथिवीत्वाभावो जलीयपरमाणौ
न प्रत्यक्षः प्रत्यक्षश्च वायौ रूपाभावः^(१) । अस्ति च

‘तच्च गृह्यते’ आधाराधेयभावसम्बन्धेन तदिग्रहितया साक्षात्-
क्रियते । अत्र भूतस्मादौ समवायादिना घटसत्त्वेन समवायादिना
घटोपलम्भस्यापादनसम्भवादतौन्द्रियसंयोगादिना घटाभावप्रत्यक्षा-
पत्तिवारणाय प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनेत्युक्तं, यद्वर्मावच्छिन्नेत्यु-
पादानान्मनसि महत्त्वधमानाधिकरणोद्भूतरूपाभावयाचुषोर्नोद्भूत-
रूपत्वावच्छिन्नाभाव इत्यवधेयं । ‘पृथिवीत्वाभाव इति जलपरमाणौ
पृथिवीत्वं नास्तीति न साक्षात्कार इत्यर्थः, जलपरमाणुर्यदि
पृथिवीत्ववान् स्यात् पृथिवीत्ववैशिष्ट्यावगाहितलौकिकचाचुषविषयः
स्यादित्यापादनस्य जलपरमाणादौ व्यभिचारेणसम्भवादिति भावः ।
‘वायौ रूपाभाव इति वायानुद्भूतरूपाभाव इत्यर्थः,^(२) वायुर्यदि
महत्त्वे सति चतुःसन्निकर्षादिमत्त्वे च सत्युद्भूतरूपवान् स्यात्तदो-
द्भूतरूपवैशिष्ट्यावगाहितलौकिकचाचुषविषयः स्यादित्यापादनसम्भवा-
दिति भावः । यद्यप्येवं जलपरमाणावपि पृथिवीत्वाभावसाक्षात्कारो
दुर्वारः जलपरमाणुर्यदि महदुद्भूतरूपवत्त्वे सति चतुःसन्निकर्षादि-
मत्त्वे च सति पृथिवीत्ववान् स्यात्तदा पृथिवीत्ववत्तयोपलभ्येतेत्या-
पादनस्य सुकरत्वात् । न च पञ्चावृत्तिधर्मानिप्रेषितेन यद्वर्मा-
वच्छिन्नसत्त्वेनेति विवक्षितमिति वाच्यं । एवमपि जलपरमाणुर्यदि

(१) महति वायौ रूपाभाव इति क० ।

(२) महति वायानुद्भूतरूपाभाव इत्यर्थं इति ख० ।

तथा शब्दे तस्य सत्त्वे समवधाने च प्रतीतिप्रसङ्गात् ।
निरधिकरणाभावप्रतीतिर्नास्तीति चेत्, न, इहेदानौ

गन्धवदणुभिचत्वे^(१) सद्युद्भूतरूपवत्त्वे सति चक्षुःसन्निकर्षादिमत्त्वे च
सति दृष्टिवीत्वान् स्थापयता दृष्टिवीत्ववन्मयोपलभ्येतेत्यापादनसम्भ-
वेन तत्र दृष्टिवीत्वाभाववाच्यपक्ष इत्यारम्भात्, तथापि पञ्चादृष्टि-
धर्मेण प्रतियोगिषाद्वैक्यतिरिक्तेन चाविमेषितेन यदुभयोपलब्ध-
वत्त्वेनेति विवक्षितं गन्धवदणुभिचत्वादिरुद्धं^(२) प्रतियोगिषाद्वैक्य-
तिरिक्तमेवेति भातिप्रसङ्ग इत्यभिप्रायः । न चैतस्य योग्यानुपलब्ध्य-
र्हत्वे^(३) घटवति भूतत्वे घटाभावसौक्ष्मिकप्रत्यक्षधर्मासम्भवः तत्र
वास्तवघटवत्त्वेनापादनसम्भवादिति वाच्यं । अस्या अभावसौक्ष्मिक-
प्रत्यक्षमनोययोगित्वादिति दिक् । विस्तरस्त्वसत्त्वतादुमानरहस्ये
व्यतिरेकिप्रत्येकलुप्त्यर्थः । प्रकृते शोचयति, 'चक्षि वेति, 'तस्य सत्त्वे'
समवायेन शब्दस्य सत्त्वे, 'समवधाने च' मनःसंयोगे च, 'प्रतीति-
प्रसङ्गादिति शब्दप्रत्यक्षापादनसम्भवादित्यर्थः, यदि मनःसंयुक्तत्वे
सति शब्दवान् स्थापयता शब्दवन्मयोपलभ्येतेत्यापादनस्य निरूपद्रव-
त्वादिति भावः^(४) । 'निरधिकरणेति अधिकरणानवगाहिनीत्यर्थः,
अधिकरणस्य प्रकृते भागं न सम्भवति श्रोत्रस्याधिकरणस्य श्रोत्र-

(१) गन्धवद्विग्रह इति ख० ।

(२) गन्धवद्विग्रहादिरुद्धेति ख० । -

(३) योग्यानुपलब्ध्यपदार्थत्वं इति ख० ।

(४) यदि मनःसंयुक्तत्वे सति शब्दवत् स्थात् तदा यत्त्वमहात्माकार-
विग्रह स्यादित्यापादनस्य निरूपद्रवत्वादिति भाव इति ख० ।

शब्दो नास्तीति प्रतीतेः । तस्मात् यथाधिकरणे देशे
समये वा प्रतियोग्यवर्त्तते तत्र तदभावो निरूप्यते ।
अतएव सद्भ्यामभावो निरूप्यते इत्युक्तं, शब्दाभावस्य
च स्वतएवेन्द्रियसन्निकृष्टत्वात् नाश्रये सन्निकर्षापेक्षा ।
इन्द्रियविशेषणतया नाभावग्रहणमिति चेत् । न ।

योग्यतादित्याशयः, 'इति प्रतीतेरिति इत्युपनीतश्रोत्रादिविषयक-
प्रतीतेरित्यर्थः । नन्वेवं योग्यप्रतियोगिकध्वंसस्य कुचचिदधिकरणे
प्रत्ययं भवति कुचचिन्नेत्यत्र किं नियामकं अधिकरणयोग्यत्वस्य तत्र
नियामकत्वानभ्युपगमादित्यत आह, 'तस्मादिति, 'यच' यच्चैव, (१)
'देशे' दिगुपाधौ, 'प्रतियोगी वर्त्तत इति प्रतियोगी प्रतियोगि-
मन्वीपक्षभ्रमापादयितुं शक्नोतीत्यर्थः, 'तत्र तदभाव इति तत्रैव
तदभावो निरूप्यत इत्यर्थः, न तु तस्यापि योग्यत्वं तन्मिति
भावः । 'अतएवेति यत एव अधिकरणयोग्यत्वं न शब्दाभाव-
प्रत्यये तन्त्रं अतएव, 'सद्भा' प्रामाणिकाभ्यामधिकरण-प्रतियोगिभ्यां
अभावो निरूप्यत इत्येवोक्तं न तु योग्याभ्यामधिकरण-प्रतियोगि-
भ्यामित्युक्तमित्यर्थः । ननु श्रोत्रस्य श्रोत्रासम्बद्धतया शब्दाभावे
इन्द्रियसम्बद्धविशेषणत्वाभावात् कथं प्रत्यक्षत्वमित्यत आह, 'शब्दा-
भावस्येति, 'स्वतएव' साक्षादेव, 'आश्रये' शोचे, 'इन्द्रियेति, तथाच
शब्दाभावो नाश्रयः अभावस्येति साक्षात्कारकारणेन्द्रियसम्बद्ध-

अयोग्यत्वस्योपाधित्वात् । अन्यथा गुणस्य संयुक्त-
समवायेन अदृष्टदर्शनात् न समवायेन शब्दग्रहः
स्यादिति । मैवं । सत एव हि शब्दस्य व्यञ्जकविरहा-
दनुपलब्धिमात्रं न तु भ्रंसः, तत्तद्व्याप्येतरसकलतदुप-

निशेषतारहितत्वादित्यनुमेयमिति भावः । 'अयोग्यत्वस्येति अयो-
ग्यत्वं विषयतया साक्षात्काराजनकत्वं योग्यानुपलब्धिरहितत्वं वा ।
'अन्येति अदृष्टादृष्टनमात्रेण 'कल्पने इत्यर्थः । 'स्यादेतदिति
प्रज्ञायां समाधत्ते, 'मेवमिति, 'अनुपलब्धिमात्रमिति कदाचिद-
नुपलब्धिमात्रमित्यर्थः । ननु गकारादेः सर्वदा सत्त्वे सोपे इदानीं
श्रुतपूर्वा गकारो नास्तीति प्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यत आह, 'तत्त-
द्व्याप्येति प्रतियोगि-प्रतियोगिव्याप्येतरप्रतियोग्युपलब्धकथावत्कारण-
विशिष्टप्रतियोगिमत्तानुपलब्धिस्थाया योग्यानुपलब्धेरभावादित्यर्थः,
श्रुतपूर्वा गकारो नास्तीति प्रत्यक्षाभिद्वेति प्रेयः, अथ प्रति-
योगिमत्तानुपलब्धिमात्रोपादाने अन्धकारदृष्टायां निमोलितनयन-
दृष्टायां सपुष्पादिदृष्टायाश्चाभावप्रत्यक्षापत्तिरतीन्द्रियमात्रप्रतियो-
गिकाद्यन्ताभावप्रत्यक्षापत्तिश्चातो विशिष्टान्तं, अतीन्द्रियमात्रप्रति-
योगिकाद्यन्ताभावश्रद्धे च प्रतियोग्युपलब्ध्याप्रसिद्धा नातिप्रसङ्गः,
प्रतियोग्युपलब्धपदस्य तदिन्द्रियजन्यप्रतियोगिकौत्तिकप्रत्यक्षपरत्वात्,
यावदित्युक्ते अन्धकारादावपि घटाद्यभावधाचुषापत्तिः चतुः-
संयोगादित्यवप्रतियोगिप्रसङ्गकयत्किञ्चित्कारणसत्त्वादनुपलब्धदुपादानं,
भावप्रत्यक्षदृष्टायां प्रतियोगि-तदिन्द्रियव्यतिक्रमादेः प्रतियोगि-

लभकसमवधाने तदनुपलब्धिरूपयोग्यानुपलब्धेरभा-
वात् । प्रतियोग्युपलभकव्यञ्जकवायोरभावात्, विनष्ट-

यादृकयावदन्तर्गतस्य सर्वव्याप्त्यभावादव्याप्तिवारणायैतरान्न यावत्-
कारणविशेषणं, प्रतियोगीन्द्रियसन्निकर्षश्च प्रतियोगिव्याप्य एव ।
॥ चैवमतीतानागतचक्षुरादिव्यक्तीनामपि तादृशघटादिपादकत्वात्
यावत्प्रतियोग्युपलभकसमवधानं न क्षपौत्यसम्भव इति वाच्यम् ।
प्रतियोगि-तद्वाप्येतरभिष्ठानि तदिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षनिरूपि-
तानि यावन्ति कारणतावच्छेदकानि स्वाश्रयसम्बन्धेन तद्वैशिष्ट्यस्य
विवक्षितत्वात् । ननु तथाप्यत्र व्याप्यताया व्याप्यदिशि प्रतियोग्युप-
लभकतावच्छेदकसम्बन्धः प्रतियोगिदिशि च तादात्म्यं घटकं तेना-
तीतानागतघटाद्यभावप्रत्यये प्रतियोगिनिष्ठमहत्त्वोद्भूतरूपादेर्व्यव-
च्छेदः इत्यत्र प्रतियोगीन्द्रियसन्निकर्षादेर्न व्यवच्छेदः तस्येन्द्रियेऽपि
सत्त्वेन प्रतियोग्यव्याप्यत्वात् प्रतियोग्युपलभकतज्ज्ञानव्यक्तित्वावच्छि-
न्नानामपि प्रतियोगिव्याप्येतरतया असम्भावपत्तेः स्वाश्रयनाशजन्य-
संयोगनाशस्य प्रत्यये व्यभिचाराच्च व्यासज्वलतिगुणप्रत्ययहेतोर्धा-
वदाश्रयसन्निकर्षस्य तादृशप्रतियोग्युपलभकयावदन्तर्गतस्याभावात्,
अतएव कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्याप्यत्वाभिधानेऽपि न निस्तारः
प्रतियोगीन्द्रियसन्निकर्षादेः प्रतियोगिविनाशवच्छेदोऽपि सत्त्वेन तस्यापि
कालिकसम्बन्धेन प्रतियोग्यव्याप्यत्वात् आलोकादेर्घटत्वादिव्याप्य-
तयाऽन्वकारेऽपि घटत्वाद्यभावचाक्षुषापत्तेरिति चेत्, न, प्रति-
योगि-तद्वाप्यपदेन प्रतियोग्युपलभकसाधारणकारणस्य विवक्षितत्वात्
प्रतियोग्युपलभकसाधारणकारणत्वञ्च यादृशप्रतियोगिपादकेऽस्यपि

प्रतीतिरपि त्वगिन्द्रियोपनीतव्यञ्जकवायुस्पर्शध्वंसीपा-
धिकैव । वायुर्नोत्पादकः किन्तु व्यञ्जकः इत्यत्र किं
विनिगमकमिति चेत् । न । इदानीं श्रुतपूर्वो गकारो
नास्ति विनष्टः कोलाहल इति प्रतीत्यनन्तरं पुनः
श्रवणे श्रुतपूर्वोऽयं गकारः पुनः स एवायं कोलाहल-
इति प्रत्यभिज्ञानमेव, घटध्वंसप्रतीत्यनन्तरञ्च स एवायं
घट इति न प्रत्यभिज्ञानमिति तत्र विनष्टप्रतीत्या

यादृशाभावप्रत्यक्षं तत्तद्वृत्तिमेव वाच्यमिदञ्च संशङ्गाभावप्रत्यक्षे
हेतुः शरीन्द्रियान्योन्याभावप्रत्यक्षश्ले प्रतिशेद्युपलभकाप्रसिद्धे-
रुपलभपदस्य लौकिकप्रत्यक्षपरत्वादिति दिक् । ननु तथापि विनष्टः
कोलाहल इति प्रतीत्या ग्रन्थस्य ध्वंससिद्धिरित्यत आह, 'विनष्ट-
प्रतीतिरपीति, 'वायुस्पर्शध्वंसेति, न्यायनये वायोरतीन्द्रियतया
वायुध्वंसपरहाय वायुस्पर्शानुधावनं । न च वायुस्पर्शध्वंसोऽपि कथं
त्वगिन्द्रियोपनीतः आश्रयनाश्रयनस्य तस्य घातकेन्द्रियसन्निकर्षा-
भावादिति वाच्यं । कालस्य पङ्क्तिरित्युक्त्या^(१) कालघटित-
सन्निकर्षेण काले तस्य तस्या प्रत्यक्षसम्भवादिति भावः । वायोर-
व्यञ्जकत्वे शीघ्रानुपलब्धिः सम्भवत्येवेत्यभिप्रायेणाग्रदत्ते, 'वायुरिति,
'किं विनिगमकं' किं प्रमाणं । 'प्रत्यभिज्ञानमेवेति, 'विनिगमक-
मित्यनुपपद्यते । नन्वेवं घटादेरपि चाधवाश्रित्यन्तमस्तु विनष्टप्रती-

(१) इदञ्च समवानुसारादुक्तं, वस्तुनो न्यायमतेऽपि तथा कल्पने काल-
स्यातीन्द्रियत्वेऽपि न चतिसप्तैवानुभवात् ।

ध्वंस एव सिध्यति । अतएव तारत्व-तारतरत्व-
मन्दत्व-मन्दतरत्वप्रतीतीनां भ्रमत्वकल्पनाद्वरं प्रत्य-
भिज्ञानमात्रस्य भ्रमत्वकल्पनमित्यपास्तम् । एतासु
सतीष्वप्यभेदप्रत्यभिज्ञानात् । स्यादेतत् शब्दः प्रयत्न-
साध्यः तदनभिव्यञ्जत्वे सति तदनन्तरमुपलभ्यमान-

तेरन्यदौयध्वंसविषयत्वेनैवोपपत्तेरित्यत आह, 'घटध्वंसेति । 'अत-
एवेति, 'अपास्तमित्येतेनान्वयः । 'एतासु सतीष्विति तारत्व-
तारतरत्वादिप्रतीतीनां यथार्थत्वेऽपीत्यर्थः, 'अभेदप्रत्यभिज्ञानादिति
यथायामभेदप्रत्यभिज्ञानसम्भवादित्यर्थः, तत्प्रतीतीनां स्वाश्रयव्यञ्ज-
त्वात्मकपरम्परासम्बन्धेन^(१) वायुनिष्ठतारत्वाद्यवगाधित्वादिति भावः ।
'तदनभिव्यञ्जत्व इति, प्रतिबन्धकविधूवनद्वारा प्रयत्नव्यञ्जे घटत्वादौ
व्यभिचारवारणाय सत्यन्नं प्रयत्नजन्यलौकिकसाक्षात्काराविषयत्वपरं,
काक्षादौ व्यभिचारवारणाय 'तदनन्तरमुपलभ्यमानत्वादिति तद-
न्वय-व्यतिरेकानुविधायिलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः, यो यजन्य-
लौकिकसाक्षात्काराविषयत्वे सति यदन्य-व्यतिरेकानुविधायि-
लौकिकसाक्षात्कारविषयो भवति स तत्सम्बन्ध इति सामान्यमुखौ
व्याप्तिर्नातो अन्यमात्रस्य प्रयत्नजन्यतया यदन्य-व्यतिरेकानु-
विधायित्वार्थकस्य तदनन्तरपदस्य वैयर्थ्यं, दण्डाद्यवभिव्यञ्जे पटादौ
दण्डादिजन्यत्वाभावेन सामान्यतो व्याप्तौ व्यभिचारवारणाय तदु-

(१) स्वाश्रयजन्यत्वात्मकपरम्परासम्बन्धेनेति ख० ।

त्वात् षटवत्, अभिव्यञ्जकत्वं हि इन्द्रियसम्बन्धप्रतिबन्धकापनायकत्वादिन्द्रियसन्निधापकत्वादा^(१) कुद्योत्सारणेनेव षटादीनां, तदुभयमपि शब्दे न सम्भवति नित्यसमवेतत्वेनावरणापनयन-सन्निधापनयोरभावात् ।

पादानात् । न च प्रयत्नानभिव्यङ्गायामपूर्वदेवदत्तनादिजातौ व्यभिचार इति वाच्यम् । जातिमत्त्वे सतीति विशेषणात्, इत्यस्य सामान्यतोक्ताप्रौ चतुरादिमादाय घटादिवृत्तिरूपादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं । न च शब्दस्यापि नुभूत्यावगात् कर्णशक्नुकवच्छिन्नमनःसंयोगद्वारा प्रयत्नव्यङ्गत्वादविद्विरिति वाच्यं । तद्विशेषशब्दस्य षष्ठीकरणादिति भावः । सामान्यतोक्त्याश्रयिप्रायेण वृष्टान्तः षटवदिति, तच्च प्रतिबन्धकविधुननद्वारा प्रयत्नव्यङ्गत्वेऽपि तन्तुसंयोगादिमादाय बाध-हेतुसत्तादिति भावः^(२) । सत्यन्तविशेषस्य स्वरूपाधिर्हि निराकरोति, 'अभिव्यञ्जकत्वं हीति, प्रयत्न-हीति शेषः । 'इन्द्रियसम्बन्धेति विषयेन्द्रियसम्बन्धेत्यर्थः, 'इन्द्रिय-सन्निधापकत्वादिति विषयस्येन्द्रियनिकटदेशानयनद्वारा इन्द्रिय-सन्निकर्षजननादेत्यर्थः, 'कुद्योत्सारणेनेवेति पूर्ववद्दृष्टान्तः, 'नित्य-समवेतत्वेनेति औचसमवायकूपेन्द्रियसन्निकर्षस्य नित्यत्वेनेत्यर्थः, 'आवरणापनयनेति इन्द्रियसन्निकर्षस्य प्रतिबन्धकापनयनेत्यर्थः, 'सन्निधापनेति विषयस्येन्द्रियसन्निकटदेशानयनद्वारेन्द्रियसन्निकर्ष-

(१) इन्द्रियसन्निकर्षायापकत्वादेति च ।

(२) षटप्रत्यये तन्तुसंयोगस्याहेतुत्वेऽपि तत्त्वत्त एव षटप्रत्ययद्वारिति भावः ।

नापि श्रोत्रसंस्कारात्, इन्द्रियसंस्कारस्य उन्मीलना-
लोकादेः सकृदिन्द्रियसम्बन्धयोग्यसर्वार्थोपलब्ध्यनुकूल-
संस्कारजनकत्वं दृष्टं तद्वदायुरपि सकृदेव सर्व्वशब्दो-
पलब्ध्यनुकूलं श्रोत्रे संस्कारमादध्यात्, तथाच सर्व्व-
शब्दोपलब्धिः स्यात् । तदुक्तं “सकृच्च संस्कृतं श्रोत्रं सर्व्व-
शब्दान् प्रकाशयेत् । घटायोन्मीलितं चक्षुः पटं न हि

जननेत्यर्थः, ‘श्रोत्रसंस्कारादिति श्रोत्रसंस्कारदारेत्यर्थः, प्रयत्नस्य
शब्दव्यञ्जकत्वमिति शेषः । संस्कारश्च परमते पदार्थविशेषः, अस्म-
न्मते च वायुसंयोगादिरूपसहकारिणा समवधानं, ‘इन्द्रियसंस्कारस्य’
इन्द्रियसंस्कारकस्य, कश्चित्तथैव पाठः, ‘सकृदिति युगपदित्यर्थः,
‘इन्द्रियसम्बन्धेति इन्द्रियसम्बद्धो योग्यो यावामर्थस्तदुपलब्धीत्यर्थः,
‘तदत्’ उन्मीलनादिवत्, ‘वायुरपीति, ‘अपिना प्रयत्नसङ्घः, तेन
न प्रकृतसङ्गतिः, (१) ‘सकृदेव’ युगपदेव, ‘सर्व्वशब्देति भवन्मते
शब्दानां नित्यैकतया सर्व्वेषामेव शब्दानामिन्द्रियसङ्घिष्ठत्वादिति
भावः । ‘तथाचेति, युगपदेवेति शेषः, ‘सकृच्चेति युगपदेवेत्यर्थः,
शब्दानां नित्यैकत्वे इत्यादिः । ननु यज्जिज्ञासया संस्कार उत्पा-
दितस्तदेव बोधयतीत्यत आह, ‘घटायेति घटजिज्ञासयेत्यर्थः, ‘न
युध्यत इति न बोधयतीत्यर्थः, युगपत् सर्व्वशब्दोपलब्धिं निरा-

न बुध्यते” ॥ अथान्वय-व्यतिरेकाभ्यां कार्ये प्रतिनियत-
जनकजन्यत्ववच्छेदेषि प्रतिनियतव्यञ्जकव्यञ्जत्वमि-
ति चेत् । न । वर्या हि न प्रतिनियतव्यञ्जकव्यञ्जाः

कर्तुमाशङ्कते, ‘अथेति, ‘प्रतिनियतजनकेति परस्परजनकेत्यर्थः,
‘ग्रन्थेऽपि’ ककारादिष्वपि, ‘प्रतिनियतेति परस्परव्यञ्जकव्यञ्जत्वमि-
त्यर्थः, ‘वर्णां हीति, ‘न प्रतिनियतव्यञ्जकव्यञ्जाः’ परस्पा-
रव्यञ्जकव्यञ्जा इत्यर्थः, व्यञ्जकत्वं तद्विषयकसाक्षात्कारजनकत्वं,
व्यञ्ज्यत्वं तज्जन्यसाक्षात्कारविषयत्वं । ननु परस्परपदार्थत्वस्य दुर्बल-
त्वाच्चेदमनुमानं । न च तदर्थं एतद्वर्णव्यञ्जकव्यञ्जत्वलाभात्, एतदर्थं
तद्वर्णव्यञ्जकव्यञ्जत्वाभाव एव परस्परव्यञ्जकव्यञ्जत्वत्वं तथाचैवं
प्रयोगः ककारः खकाराव्यञ्जकव्यञ्जत्वाभाववान् खकारसमानदेशेऽपि
वृत्तिं तत्समानैन्द्रियसाक्षात्वात्^(१) एवं खकारं पचीकृत्य ककारा-
व्यञ्जकव्यञ्जत्वाभावः साध्यः सामान्यमुखी व्याप्तिरिति वाच्यं ।
तद्वृत्तिकत्वसमानदेशसमानैन्द्रियसाक्षात्-तद्वृत्तिकत्वपक्षे^(२) व्यभिचा-
रात् इत्यक्तस्य एकलाव्यञ्जकावधिज्ञानव्यञ्जत्वात् । न च इत्यक्त-

(१) कसाक्षात्कारात्पारस्परविषयव्यञ्जकव्यञ्जत्वसंयोगत्वेन हेतुत्वं एवमन्यत्र
एवञ्च वादव्यञ्जत्वमेव ककारादाविति न तदभाव इति मौमासक-
मानं, नैवाधिकमते च वादुसंयोगानां वर्णोत्पादकत्वमेव न व्यञ्जकत्वं
तथाच व्यञ्जकत्वस्यात् सिद्धिः ।

(२) एकमात्रवृत्तिपक्षमेकपक्षकत्वं, समग्रमात्रवृत्तिपक्षकत्वं द्वि-
पक्षकत्वं यमन्यदपि ।

एकावच्छेदेन समानदेशत्वे सति समानेन्द्रियग्राह्यत्वात्

यच्चक्रमवधिज्ञानमेकत्वायच्चक्रमेव न पृथक्त्वसाक्षात्कारस्य निय-
मत एकत्वसाक्षात्काररूपत्वादिति वाच्यं । तद्व्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वाभावो
हि न तद्विषयकसाक्षात्काराजनकजन्यसाक्षात्कारविषयत्वाभावः,
सिद्धसाधनापत्तेः^(१) ककारव्यञ्जकविलक्षणवायुसंयोगस्यापि ककार-
खकारोभयविषयकसमूहालम्बनसाक्षात्कारजनकत्वेन खकारसाक्षा-
त्कारजननस्वरूपयोग्यत्वात्,^(२) किन्तु तत्साक्षात्कारत्वावच्छिन्नाजनक-
जन्यसाक्षात्कारविषयत्वाभावो वक्तव्यः, तथाच व्यभिचार एव ।
भवति ह्येकत्वसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नाजनकत्ववधिज्ञानजन्यसाक्षात्कार-
विषय एकपृथक्त्वं । न च तद्विषयकसाक्षात्कारानुपधायकजन्य-
साक्षात्कारविषयत्वाभावस्तर्ह्यः, तथाच न सिद्धसाधन तन्मते ख-
कारविषयकसाक्षात्कारानुपधायकवायुसंयोगस्यापि ककारसाक्षात्का-
रजनकत्वादिति^(३) वाच्यं । तथापि तद्व्यष्टैकपृथक्त्वसमानदेश-
समानेन्द्रियग्राह्ये तद्व्यष्टैकत्वे व्यभिचारात्, एकत्वस्य पृथक्त्वसाक्षा-
त्कारानुपधायकस्यावधिज्ञानविरहकालीनालोकसंयोगस्य व्यङ्ग्यत्वा-
दिति, नैवं, एकवर्णस्य स्थाव्यञ्जकव्यङ्ग्यापरवर्णव्यञ्जकव्यङ्ग्यभिन्नत्व-

(१) मीमांसकमतोऽपि साध्यसत्त्वे विन्विवादादिति भावः ।

(२) खकारसाक्षात्कारजनकत्वादिति क० । तथाच तन्मतेऽपि कादे-
नियेकतया तद्व्यञ्जकवायुसंयोगस्यापि तद्विषयकसमूहालम्बनात्मक-
सविषयकव्यङ्ग्यत्वसिद्धिसाक्षात्कारजनकत्वेन तदवच्छिन्नभेदाकृत्व-
दिति भावः ।

(३) तथाच व्यवधिज्ञानम्याप्येकत्वसाक्षात्कारोपधायकत्वात् व्यभिचारः ।

घटैकत्वपरिमाणवत् । न चावयवसंयोग-बहुत्वव्यञ्जका-

मेव हि परस्परव्यञ्जकव्यञ्जितं, तथाचैवं प्रयोगः, ककारः
स्वायञ्चक्यश्चकारकत्वे सति खकाराव्यञ्जकव्यञ्जं यद्यत्तन्निजः
खकारसमानदेशे सति खकाराद्वेन्द्रियप्राप्तत्वात् यद्यत् समान-
देशे सति यद्वाद्वेन्द्रियाप्राप्तं तत् स्वायञ्चक्यव्यञ्जकत्वे सति
तद्व्यञ्जकव्यञ्जं यद्यत्तदन्यदिति सामान्यतो व्याप्तिः, इत्यस्य मोक्ष-
व्यभिचारः एकलस्य प्रयक्त्याव्यञ्जकव्यञ्जताभावात् । स्वायञ्चक-
व्यञ्जितश्च स्वभावात्कारत्वावच्छिन्नान्नकण्टककारणताप्रतियोगिक-
कार्यतायाः^(१) लौकिकभावात्कारविषयतया श्रवणैककलं, यथा-
मुते सिद्धसाधनपत्तेः । खकारव्यञ्जकवायुसंयोगविशेषस्यापि खकार-
ककारोभयविषयकसमूहात्तन्मनसात्कारजनकत्वेन ककाराभावा-
त्कारजनकत्वात् तस्मिन्नेऽपि खकारे ककाराव्यञ्जकव्यञ्जताभावेन
स्वायञ्चक्यश्चकारकत्वे सति खकाराव्यञ्जकव्यञ्जितस्य ककारे-
ऽभाववत्तान् । न च सिद्धसाधनवारणाय स्वभावात्कारत्वावच्छि-
न्नान्नकण्टकभावात्कारविषयतमेव तदस्त्विति वाच्यं । तद्व्यटैकत्वं
समानदेश-समानेन्द्रियप्राप्ते तद्व्यटैकप्रयत्ने व्यभिचारात् । भवति
हि प्रयक्त्यभावात्कारत्वावच्छिन्नान्नकात्म-मनःसंयोगादिजन्यभावा-
त्कारविषय एकत्वं एकत्वाव्यञ्जकावभिज्ञानव्यञ्जमप्येकप्रयत्नमिति
कारणता क्षेत्रभाववृत्तिनेन विशेषणौघा, स्वपदश्च तच्छब्दवाच्य-
परं, अन्यथा तद्व्यटैकत्वसमानदेश-समानेन्द्रियप्राप्ते तद्व्यटैकप्रयत्ने

(१) सभावात्कारत्वावच्छिन्नान्नकावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यताया-
इति ख० ।

सञ्ज्यभिधारतादवस्थान् एकवन्तापि प्रुष्टमाधात्कारनावच्छि-
 पात्रनकृतयोः सञ्ज्यमाधात्कारमात्रप्रतिबन्धकदोषविशेषाभावात्त-
 न्नात्, एकत्वेनेकत्वमाधात्कारत्वेन न कार्य-कारणभावः किन्तु
 तत्तद्भक्तिनेन तत्तद्भक्तिमाधात्कारत्वेन, अतएव एकत्वान्तरवृत्तिकार-
 णताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकतया तद्वृत्तेकत्वस्य न सञ्ज्यभिधारः,
 एवं तदव्यञ्ज्यवृत्तमपि तन्माधात्कारनावच्छिद्यत्रनकृतिका-
 रणताप्रतियोगिककार्यताया औक्तिकमाधात्कारविषयतया चाप्ये-
 दकत्वं, अन्यथा भवन्तेऽपि^(१) ककारव्यञ्जकवायुसंयोगविशेषस्यापि
 ककार-चकारोभयविषयकमनुशास्यनमाधात्कारजनकत्वेन ककार-
 व्यञ्जकत्वात् ककारे चकाराव्यञ्जक्यत्वाभिपक्षत्वेन सिद्धमाधना-
 यत्नेः । न च सिद्धमाधनवारण्या तत्माधात्कारनावच्छिद्यत्रनक-
 रणत्वमाधात्कारविषयत्वेन तद्वृत्त तन्मते ककारस्य चकारमाधात्-
 कारमावच्छिद्यत्रनकः ककारव्यञ्जकवायुसंयोगविशेष एव तत्रान्य-
 माधात्कारविषयत्वेन तद्विषयताभावात् सिद्धमाधनभावादिति
 वाच्यं । तथा सति तद्वृत्तेकवृत्त्यक्तममानन्द-समानेन्द्रियपात्रे
 तद्वृत्तेकत्वे सञ्ज्यभिधारात् । भवति ऐकत्वाव्यञ्जकावधिज्ञानव्यञ्ज-
 मेकवृत्त्यक्तमेकवृत्त्यक्तमाधात्कारनावच्छिद्यत्रनकात्ममनःसंयोगा-
 दिजन्यमाधात्कारविषयोऽप्येकत्वमिति, इत्यस्य एकत्वस्यापि साधा-
 त्कारविषयतया चात्म-मनःसंयोगादिजन्यतानवच्छेदकत्वात् सञ्ज्य-
 धारः, अपापि कारणता स्वेतरभाववृत्तित्वेन । विशेषणीया स्वपदं
 साधीभूतान्योन्याभावप्रतियोगिपरं, अन्यथा तद्वृत्तेकवृत्त्यक्तममान-

(१) तन्मतेऽपीति ख० ।

देश-समानेन्द्रियपाक्षतद्वृत्तेकले सगन्धविचारतावस्थान् । भवति
 श्लोकतथाचात्कारत्वावच्छिन्नाजनकावधिज्ञानवृत्तिकारणताप्रतियो-
 गिककार्यतायाः साचात्कारविषयतया अवच्छेदकसैकपृथक्त्वं एक-
 पृथक्त्वसाचात्कारतावच्छिन्नाभ्रवक्षैकत्व-तत्साचात्कारमात्रप्रतिष-
 भकहोषविशेषाभावयोः साचात्कारविषयतया अवच्छेदकसैकत्व-
 मिति^(१) ।

पिष्टचरणान्तु तदव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्व-स्वाव्यञ्जकव्यङ्ग्यतत्त्वतोभयाभाव-
 एव परस्परव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वाभावः । तथाचार्थं प्रयोगः, ककारः स्व-
 कारव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्व-स्वाव्यञ्जकाव्यङ्ग्यस्वकारतातोभयाभावश्चान् स्वकार-
 समानदेशेनेति स्वकारस्यासत्त्वेन्द्रियपाक्षतात्, यद्यत्समानदेशेने
 सति यद्वाहनेन्द्रियपाक्षं तत्तदव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्व-स्वाव्यञ्जकव्यङ्ग्यतत्त्वतो-
 भयाभाववद्भवतीति सामान्यतो व्याप्तिः । प्रथमदृष्टाभावमात्रस्य
 साधने तद्वृत्तेकत्वसमानदेश-समानेन्द्रियपाक्षे तद्वृत्तेकपृथक्त्वे
 व्यभिचारः एकपृथक्त्वसैकत्वावच्छिन्नावधिज्ञानव्यङ्ग्यतात्, इत्यस्य
 स्वाव्यञ्जकव्यङ्ग्यकत्वकसाभावेन^(२) समयाभावपक्षात् व्यभिचारः ।
 परमदृष्टाभावमात्रस्य साधनेऽपि एतद्वृत्तेकपृथक्त्वसमानदेश-
 समानेन्द्रियपाक्षे तद्वृत्तेकले व्यभिचारः, एकमस्य स्वाव्यञ्जकावधि-
 ज्ञानव्यङ्ग्यपृथक्त्वकतात्, इत्यस्य पृथक्त्वव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वाभावेनोभया-
 भावपक्षात् व्यभिचार इति शङ्कः । अत्रापि तदव्यञ्जकव्यङ्ग्यता-
 दिकं पूर्ववद्दोषं ।

(१) कार्यतावच्छेदकसैकत्वमिति स. ।

(२) स्वाव्यञ्जकव्यङ्ग्यतत्त्वताभावेनेति छ. ।

'एकावच्छेदेनेति, तेन समभेकावच्छेदेन^(१) तत्प्रमानदेशने
 सति तत्प्रमानेन्द्रियपाक्षनादित्यर्थः, इदं च व्याप्यतेरप्यवच्छेदक-
 नाभ्युपगमेनान्यथा परेषां प्रत्यक्ष नित्यैकतया काष्ठिकदेशिका-
 व्याप्यवृत्तितयोरभावेन स्वरूपाभिधायकः । अथ स्त-स्तवधि-
 ज्ञानमात्रव्यक्त्यर्थोऽधिकरणप्रत्यक्षकृतयोर्विभिनमंस्तानविशेषधीयज्ञा-
 योय मोत्याद्यनयोऽभिचारवारणाय 'समानदेशने सतीति सम-
 नियतदेशने मनोत्यर्थः, अन्यथा समानाधिकरणयोरपि परस्पर-
 राभावसमानाधिकरणयोर्मन्त्रावधिकषट-पटवृत्तिदिष्टप्रत्यक्ष-पटाव-
 धिकषट-मठवृत्तिदिष्टप्रत्यक्षयोः स्त-स्तवधिज्ञानमात्रव्यक्त्यर्थोऽभि-
 चारापत्तेः^(२) विभिनमंस्तानविशेषधीयज्ञायोः पाषाणत्वव्याप्यपटत्व-
 पाषाणत्वयोर्विचारापत्तेय^(३) । न चैवमपि भिन्नभिन्नावधिनिवृ-
 पितसमनियतैकप्रत्यक्षकृतयोः व्यभिचार इति वाच्यं । अवधिभेदेनैक-
 प्रत्यक्षकृतभेदाभावात् । समनियतदेशत्वञ्च समवायेन विवक्षितं^(४)
 तेनाभाववाचात्कारं प्रति प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि षट-पटत्व-
 योरन्योन्याभावाद्यन्ताभावयोर्न व्यभिचारः । एकस्यैव वस्तुषट्पा-
 दिरप-भूलावच्छिद्यवृत्तिनिवृत्तयोगयोः स्त-स्तवच्छेदकप्रत्यक्षयोर्वि-
 चारवणाय एकावच्छेदेनेति^(५) । न चावच्छेदकादिपक्षे न संयो-

(१) तेन समानाकारावच्छेदेनेति ख० ।

(२) इमो ही अस्मान् एषक् इत्यादिप्रतीतिविशेषं दिष्टप्रत्यक्षादिकं हित-
 वदुभयवृत्तौति बोध्यं ।

(३) एतेन तद्व्याप्यदेशत्वमपि निराकृतं ।

(४) एतेन तदसमवाय्यसमवेतत्वे सति तत्समवायिसमवेतत्वं पक्षितं ।

(५) समवायावच्छिन्नाभेयतायां एकदेशावच्छिन्नत्वं बोध्यं ।

गादियत्तद्देतुः किन्त्वावश्यकत्वादवच्छेदकावच्छेदेनेन्द्रियसन्निकर्ष एव
 हेतुरिति^(१) कथं व्यभिचार इति वार्थः । तद्देतुत्वाभिमानेनेतद्वि-
 शेषणोपादानात् । नन्वेवमेकदेशावच्छिन्नलोकावच्छेदकग्राह्यावच्छेदेन
 वरणदयावच्छिन्नाभ्यां श्येनेन मध्यवृत्तसंयोगाभ्यां स्रस्त्रावच्छेदक-
 वरणपटवच्छिन्नाभ्यां व्यभिचारो दुस्वारः तयोः श्येनवरणदयावच्छि-
 न्तलेऽप्येकग्राह्यावच्छिन्नतया सत्तात् एकदेशावच्छिन्नतपदेनान्यूनान-
 तिरित्तदेशावच्छिन्नत्वविषयस्य समानदेशत्वविशेषणवैयर्थ्यादिति चेत्,
 न, वरणदयावच्छिन्नयोः श्येन-वृत्तसंयोगयोर्था संयोगव्यक्तिर्यद्देश-
 व्यापिनी तत्र परस्परया तद्देशभागोऽवच्छेदको न तु सम्पूर्णा ग्रा-
 ह्योभयत्रावच्छेदिकेति यथाश्रुतेनैव तत्र व्यभिचारनिरास इत्यभि-
 प्राधात् । वस्तुतस्तु^(२) अभावसाक्षात्कारं प्रति प्रतियोगिज्ञानस्य
 हेतुतया घटत्वात्पक्षाभाव-घटात्त्वोभ्याभावयोर्व्यभिचारवारणाय स-
 मानदेशत्वपदं समवायसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वार्थकं, स्र-स्र्वावधिज्ञानमाप-
 यन्नयोः समानकालीन-व्यधिकरणपृथक्त्वयोर्व्यभिन्नसंस्थानविशेष-
 धीयन्नयोर्गोचरावयवयोर्व्यभिचारवारणाय तेन सममेकावच्छेदेनेति
 तेन सममनूगानतिरिक्तावच्छेदकावच्छेदत्वे सतीत्यर्थकं, न तु तद-
 वच्छेदकावच्छेदत्वे सतीत्यर्थकं^(३) अतो व्यधिकरणपृथक्त्वयोरपि

(१) तथापि समवायस्येकादिप्रियस्यापि नात्यन्तत्वं विशेष्यकतेविशिष्टा-
 नुयोगिज्ञानाभासानुपपन्नात् ।

(२) सम्पूर्णग्राह्याया एकावच्छेदकत्वालुभवात् व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वस्य
 सिद्धान्तनिवृत्त्यावाह वस्तुवस्तुवि ।

(३) न तु तदवच्छेदत्वे सतीत्यर्थकमिति यत् ।

कालरूपैकावच्छेदकावच्छेदत्वमन्वाद्य तद्दोषतादवस्थं तयोः काले
 स्वस्वाश्रयरूपविभिन्नावच्छेदकावच्छेदत्वात् । न च तत्र कालरूपै-
 कावच्छेदकमादाय व्यभिचारतादवस्थावारणाय एकदेशावच्छेदत्वमेव
 विवक्ष्यतां किमन्यूनानतिरिक्तत्वप्रवेष्टेनेति वाच्यं । तथापि परस्पर-
 राभावसमानाधिकरणयोरप्येव समानाधिकरणयोर्मठावधिकघट-
 पटवृत्तिदिष्टयकत्व-पटावधिकघट-मठवृत्तिदिष्टयकत्वयोः स्वस्वाव-
 धिज्ञानमात्रव्यङ्ग्ययोर्व्यभिचारापत्तेः विभिन्नसंस्थानविशेषधीयङ्गयोः
 पाषाणत्वव्याप्यघटत्व-पाषाणत्वयोर्व्यभिचारापत्तेश्च तेषां यत्किञ्चिदा-
 श्रयमादाय काले एकदेशावच्छेदत्वात् । न चैकदेशावच्छेदेन सम-
 वायसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वमर्थोऽस्त्विति वाच्यं । परनये वर्णानामेकतया
 समवायसम्बन्धेनाव्याप्यवृत्तित्वाभावात् समवायसम्बन्धेन वृत्ताववच्छे-
 दकविरहेण स्वरूपासिद्ध्यापत्तेः व्याप्यवृत्तेरवच्छेदके मानाभावात्,
 उक्तविवक्षायास्तु वर्णानां समवायसम्बन्धेन व्याप्यवृत्तित्वेऽपि काले
 कालिकसम्बन्धेनाव्याप्यवृत्तित्वादाश्रयरूपावच्छेदकमादायैव हेतु-
 सभावः । न चैवं न्यायनये भागासिद्धिः सर्वेषां वर्णानामन्यूनान-
 तिरिक्तावच्छेदकावच्छेदत्वाभावादिति^(१) वाच्यं । एकसाक्षात्कार-
 विषयौभूतानां वर्णानां पचत्वात्, एवञ्च सकारसाक्षात्कारविषयः
 ककार इत्यादिक्रमेण पचता, अन्यूनानतिरिक्तावच्छेदकावच्छेदत्वस्य
 स्थानवच्छेदकानवच्छेदतत्काले घटि तदन्वच्छेदकानवच्छेदत्वं । न
 च परनये शब्दस्यावच्छेदकाप्रसिद्ध्या अनवच्छेदकत्वमप्रसिद्धमिति
 वाच्यं । परनयेऽपि शब्दस्य कालिकसम्बन्धेन काले वृत्तावाश्रय-

(१) विभिन्नज्ञातोत्पत्तिकानामतथात्वमिति भावः ।

अथच्छेदकत्वेन तदवच्छेदकमधिदेरित्येव तत्त्वं^(१) । तत्पुरुषोपा-
 पेक्षानुद्धिजन्यदिनादिषाच्चात्कारत्वावच्छिन्नं प्रति तदौपापेक्षानुद्धि-
 जन्यदित्वादिना हेतुनाभ्युपगमात् विभिन्नपुरुषोपापेक्षानुद्धि-
 जन्यदित्वाद्योर्थमिष्टारवारणाय तत्समानेन्द्रियप्राप्तत्वादिति तदर्थस्य
 तद्वाचकवहिरिन्द्रियव्यक्तिप्राप्तत्वमतो नोक्त्यभिचारः, यदपेक्षा-
 नुद्धिजन्यं यत् दितं तत् तत्पुरुषेन्द्रियस्यैव प्राप्त्यमित्येकेन्द्रियप्राप्त-
 त्वाभावात् प्राप्त्य-पादकत्वयोः प्रसङ्गोपधानमभेदात् तद्विषयकसौ-
 क्ष्मिकसाक्षात्कारविषयत्वं वा तदर्थः । न च परस्परव्यञ्जकविभि-
 न्नावधिज्ञानव्याप्त्योर्विभिन्नावधिकदीर्घत्वेकप्रयत्नत्वयोर्द्व्यभिचार इति
 वाच्यं । स्वरूपेण परिमाणवहे नावधिज्ञानापेक्षा किन्तु हस्त-वित-
 स्थापवच्छिन्नवपहे^(२) इति स्तानुयायिनात् । वाच्ये च कारवन्ता
 भाववृत्तित्वेन विशेषिता तेन परस्परव्यञ्जकपित्तदूरत्वादिदोषा-
 भावजन्ययोः साक्षात्कारविवक्षतया अवच्छेदकयोः शैत्य-परिमाणयो-
 र्द्व्यभिचार इति ।

पित्तशरणाम् प्रकारान्तरेणाप्यनुमानं परिष्कुर्वन्ति, तथाहि
 वाच्ये परस्परव्यञ्जकव्याप्तत्वं परस्परविषयकसाक्षात्कारविषयत्वं
 तद्विषयकसाक्षात्कारविषयत्वं साविषयकसाक्षात्कारविषयत्वत्वो-

(१) तदनाश्रयत्वेन तदवच्छेदकत्वमिति भावः ।

(२) यथावयवविकल्पवहे इत्यर्थः, यथाच यथा अवधिज्ञानं विनापि
 स्वरूपत एव हस्तत्वेन न यद्य तथा न परिमाणत्वेन दीर्घत्वेन वा
 परिमाणवत्त्वं अवधिज्ञानं विनापि दीर्घं इत्यादि व्यवहारात् किन्तु
 तद्व्याप्यं इत्यादावेव तदवच्छेदकत्वमिति भावः ।

भयाभाव इति यावत्, तदविषयकसाक्षात्कारविषयत्व-विषयिता-
सम्बन्धेन तत्साक्षात्कारनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकलोभया-
भाव इति तु निष्कर्षः । तदयं तिर्गलितप्रयोगः ककारः खका-
राविषयकसाक्षात्कारविषयत्व-विषयितासम्बन्धेन खकारविषयकसाक्षा-
त्कारनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकलोभयाभाववान् खकारेण
सैकावच्छेदेन समानदेशत्वे सति समानेन्द्रियग्राह्यत्वात् इति पूर्ववत्
सामान्यसुखी व्याप्तिः, साधे उभयदक्षप्रयोजनन्तु पूर्ववत् तद्वृष्टैक-
लैकपृथक्त्वयोर्थपापयं बोध्यं, उभयत्रैव साक्षात्कारोलौकिकोबोध्यः
अन्यथा अलौकिकप्रत्यक्षमादाय तद्वृष्टैकलैकपृथक्त्वयोर्थभिचारा-
पत्तेः अलौकिकं प्रत्यक्षमादाय बाधापत्तेः । अथ न्यायनये बाधः
एकैकशोऽपि वर्णसाक्षात्काराभ्युपगमात् । न सैकावच्छेदेन वर्तमा-
नानामेव वर्णानां पक्षमिति^(१) वाच्यं । वर्णानां क्रमिकोत्पन्नत्वेनै-
कावच्छेदेन वर्तमानानामप्येकैकशः साक्षात्कारादिति चेत्, न, एक-
साक्षात्कारविषयौभूतानां वर्णानां पक्षत्वात्, एवञ्च खकारसाक्षा-
त्कारविषयौभूतः ककार इत्यादिकक्षेपे पक्षत्व^(२) । न चैवं मिदु-
साधनमिति वाच्यं । परनये ककार-खकारादीनामेकैकत्वेन तेषा-
मेव प्रत्येकमभिव्यक्तेः, हेतौ च यत्तज्ज्ञां सामान्यतोव्याप्तौ समनि-
यतदेश-कालयोरेकपुरुषचक्षुर्मात्रग्राह्ययोर्ध्वसविशेषयोर्व्यभिचारवार-
णाय समानदेशत्वे सतीति समवायसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वे सतीत्यर्थकं,
नूलापावच्छिन्नयोः समनियतेन्द्रियग्राह्यतत्पुरुषोपसंयोगयोः संयो-

(१) पक्षत्वसिद्धिरिति ख० ।

(२) पक्षत्वं बोध्यमिति ख० ।

तथायमेवेदं नान्यथा तादृशद्वय-तदवयवद्वययोगयोरेकधा-
 खावच्छेदेन चरुदधावच्छिन्नयोः स्वेन-वृत्तसंयोगयोर्विभिन्नकाले
 एकपुरुषावप्रतीतयोऽयं व्यभिचारवारणाय तेन सममेकावच्छेदे-
 नेति तेन सममनूनामतिरिक्तावच्छेदकावच्छेदने सतीत्यर्थकं, अतः
 कावच्छेदकावच्छेदकमादाय प्राक्कावच्छेदकावच्छेदकमादाय च न त-
 द्दोषतादवस्थं अन्तूनामतिरिक्तावच्छेदकावच्छेदकमप्यपूर्ववद्वोभं ।
 अपेक्षं समनियतेन्द्रिययाज्ञ-समनियतकालव्यधिकरणरूपद्वयादिषु
 व्यभिचारः । न च तेषां विभिन्नावयववच्छेदनात् न व्यभिचार-
 इति शब्दः । कृपादीनां दैयिकायाप्यवृत्तित्वविरहेण तेषामवयवा-
 वच्छेदने नानाभावात् एकत्र धर्मिणि भावाभावयोर्विरोधेनैवावच्छे-
 दकभेदाभ्युपगमादिति चेत्, न, व्यधिकरणरूपादीनां काले का-
 लिकसमयेन कृतो परस्परविभक्त्या स्त्राज्याणामवच्छेदकत्वेन
 व्यभिचाराभावात् । समनियतव्यप-रसाद्यर्थव्यभिचारवारणाय विप्रैर्यं,
 तदप्यं परस्परव्यभिचयव्यभिचयान्नं स्त्राज्यावच्छिन्नव्यभिचय-
 तत्त्वेन सति तद्व्यावच्छिन्नव्यभिचयान्नमिति यावत्, न तु तद्व-
 व्यावच्छिन्नव्यभिचयव्यभिचयान्नं, तद्व्यपयकलौकिकसाक्षात्कारविष-
 यत्वे वा, नावेकवृत्तव्यभिचयव्यभिचयव्यभिचयव्यभिचयव्यभिचयव्यभिचय-
 पत्तेः अवधिज्ञानविरुद्धमायां विना वृत्तत्वं सदा स्वयं विना
 स्वयं वृत्तव्यभिचयव्यभिचयव्यभिचयव्यभिचयव्यभिचयव्यभिचय-
 दिभिपुरुषोपायेषामुद्भिन्नव्यभिचयव्यभिचयव्यभिचयव्यभिचयव्यभिचय-
 व्यभिचारः यादव-व्यवस्थयोः कालोपधानपटितत्वात् । न च
 तदापेक्षैकव्यभिचयव्यभिचयव्यभिचयव्यभिचयव्यभिचयव्यभिचय-

व्यङ्गेनावयविनोत्पलत्वव्यञ्जकदीपाव्यङ्गेन तन्नौलिम्बा
घटवृत्तिपृथक्काव्यञ्जकाव्यङ्गेनैकत्वेन वा व्यभिचारः ।

त्कारविषययोः समनिधतेन्द्रियषास्त्रयोः समनियतस्तेष्व-द्रवत्ववृत्ति-
विशेषयोर्व्यभिचार इति वाच्यं । दीपविरहदशायां परस्पराविष-
यकसाक्षात्कारविषयत्वस्य साध्यत्वादिति सङ्क्षेपः ।

एकवर्णस्यापरवर्णाव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वाभाव एव^(१) प्रतिनियतव्यञ्जक-
व्यङ्ग्यत्वाभावः स एव च साध्य इति श्रमेण यत्तज्ज्ञां सामान्यतो व्या-
प्तावयविनमादायावयववृत्तिसंयोग-वज्जलयोस्तत्पञ्चवृत्तिनौलिरूपमा-
दायोत्पलत्वे एकत्वमादाय चैकपक्षकत्वे क्रमेण व्यभिचारमाशङ्कते,
'न' चेत्यादिना 'व्यभिचार इत्यन्तेन, 'अवयवसंयोगेति अवयवसंयोग-
वज्जलयोर्व्यञ्जकस्याश्रयभेदसदृशव्यङ्गेनावयविना करणभूतेनेत्यर्थः,
अवयवसंयोग-वज्जलयोरिति^(२) शेषः, 'व्यभिचार इत्यपेतनेन सम्बन्धः,
तयोरेवयवव्यञ्जकस्याश्रयभेदसदृशव्यङ्ग्यत्वादिति भावः । अथासध्यवृत्तित्वे
सतीत्यनेन^(३) हेतोर्विशेषपक्षेऽप्येतद्व्यभिचारवारणसम्भवादाह, 'उत्पल-
त्वेति, 'तन्नौलिषेति उत्पलनौलिबा करणभूतेनेत्यर्थः, उत्पलन इति
शेषः, 'व्यभिचार इत्येतनेन सम्बन्धः, दीपो नोत्पलनौलिमव्यञ्जकः

(१) श्वकारेण सत्यन्तदलव्यवच्छेदः ।

(२) अवयविनमादायावयववृत्तिसंयोगेऽवयवताना वज्जले चेत्यर्थः ।

(३) यत्र चास्यासध्यवृत्तित्वं नैकमावृत्तिधर्मावच्छिन्नपञ्चमिकत्वं सं-
योगे तदमावात् परन्तु यावदाश्रयभेदसदृशापेक्षसदृशविषयत्वादिक-
मित्यभिप्रायः ।

देन दृश्यभावात् । बहुत्व-पृथक्त्वव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वञ्च अव-
यव्येकत्वयोरिति न परस्परव्यभिचारिव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वं,
अतएव नीला वलाकेत्यत्र रूप-परिमाणयोरङ्गनिखात-

कपालिका अवयविनि तु कपालिकैव साधादयच्छेदिकेति भावः ।
इदमुपलक्षणं साध्यस्य परस्परगर्भतया साध्यसत्त्वादपि न तत्र व्यभिचारः ।
अवयव्युत्पत्तनीलित्त्वोर्निर्दृक्तावयवसंयोगोत्पत्तत्वाव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वाभावा-
दित्यपि बोध्यं । अवयविनमादायावयववज्जले घटैकत्वमादाय घटै-
कवृथकत्वे च व्यभिचारं परस्परघटितसाध्यसत्त्वेनोद्धरति, 'वज्जलेति
वज्जत्व-पृथक्त्वव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वं वज्जत्व-पृथक्त्वाव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वं तदुभ-
यसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नजनकवृत्तिकारणतामतिधोमिककार्यतायाः
साक्षात्कारविषयतयावच्छेदकत्वाभाव इति यावत्^(१) 'न परस्परव्य-
भिचारिव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वमिति न निर्दृक्तपरस्परव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वमित्यर्थः,
'अतएवेति भाववृत्तिकारणताघटितनिर्दृक्तपरस्परव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वरूप-
साध्यसत्त्वादेवेत्यर्थः, 'नीला वलाकेति, 'वलाका' वक्तृपंक्तिः, तस्माच्च
मेघसन्निधानरूपदोषवशात् शुक्लपद्मेऽपि परिमाणयतः कदाचिच्च-
बुधा दूरत्वादिदोषवशात्^(२) परिमाणयद्मेऽपि शुक्लपद्म इति पर-
स्परव्यञ्जकतत्तद्दोषाभावव्यङ्ग्यत्वाच्च व्यभिचारसम्भवो ध्येयः । 'अङ्गनिखा-
तेति अङ्गनिखातवर्गेऽङ्गनिखननरूपदोषवशात् परिमाणयद्मेऽपि

(१) तत्रापि विवक्षितसंख्यनदत्तत्वाभावात् साध्यसत्त्वमिति भावः ।

(२) कदाचिदङ्गनिखातादिदोषवशादिति क०, इदृशपाठस्य व्यङ्ग्यविर-
यादिदोषवशादित्यर्थः, आदिना दूरत्वादियदिग्रहः ।

वंशसङ्ख्या-परिमाणयोर्वा न व्यभिचार इति । मैवं ।

मङ्गायतः दोषविशेषान्तरवशाच्च मङ्गाया अगच्छेऽपि परिमाणग्रह इति परस्परव्यञ्जकतत्तदोषाभावश्चान्नाङ्गाभिवारसम्भव इति भावः ।

पितृवरणाभां मते लेकवर्णस्यापरवर्णाविषयकसाक्षात्कारविषय-
त्वाभाव एव प्रतिनियतव्यञ्जकव्यञ्ज्यत्वाभाव इति श्रमेण भक्त्या
सामान्यतो व्याप्तावयवनिष्ठसंयोगवञ्जत्वमादायावयविनि^(१) उत्पत्त-
वृत्तिनीलमादायोत्पत्तिले घटवृत्त्येकवृत्त्युत्पत्तमादाय च तदेकत्वे व्यभि-
चारमागच्छते, 'न चेत्यादिना, 'अवयवसंयोग-वञ्जत्वव्यञ्जकावृत्त्येनेति
अवयवसंयोग-वञ्जत्वाविषयकसाक्षात्कारविषयेष्वेत्यर्थः, संयोग-वञ्ज-
योर्घटौ आद्ययभेदयद्वयमपि हेतुतया तेन विनाय्यवयविनो पक्षादिति
भावः । 'उत्पत्तिलेनेति, नीलरूपाविषयकदोषजन्योत्पत्तिसाक्षात्कारविष-
येषोत्पत्तिलेनेति व्युत्क्रमेण^(२) भोजना, 'वृषकृत्वाव्यञ्जकवृत्त्येनेति वृष-
क्षादिविषयकसाक्षात्कारविषयेष्वेत्यर्थः, परस्परानगच्छेदकानवच्छे-
तरूपहेतुविशेषणाभावादेवावयवसंयोगोत्पत्तनीलमादायावयवयुत्पत्त-
त्वयोर्न व्यभिचार इति समाधत्ते, 'अवयवसंयोगेति, 'अवयववृत्तिनो-
रित्युभयपक्षेव समधत्ते, नीलस्रोतवृत्तिकालावच्छेदेनावयववृत्तिव्याप्त-
व्यवृत्तिवृत्तिव्यावयविनो दैमिकं उत्पत्तत्वस्य कालिकं पठते विव-
क्षितं एतेनावयवसंयोगनोत्पत्तरूपयोरवयववृत्तिसमानवच्छेदकानवच्छे-
दनं नाम्नोत्पत्तिवृत्तिं, अवयवसंयोगस्यावयवयनवच्छेदकदेशावच्छे-
ध-

(१) पूर्ववृत्त्ये संयोगादावेव व्यभिचार इति तद्वैपरीत्यमिति ।

(२) अतृकमस्य नोक्तिमवदोतरवृत्तयोपाया उत्पत्तत्वस्यदोतरमनुसन्धानं ।

त्वात् नौलस्य चोत्पलत्वानवच्छेदककालावच्छेद्यत्वात् उत्पलत्वस्य
नित्यतया कालस्य तदनवच्छेदकत्वात् । इदमुपलक्षणं अवयवसंयोगे-
ऽवयव्यनवच्छेदकावयव्युत्पत्तिप्राक्कालावच्छेद्यत्वमपि बोध्यं । उत्पल-
त्वेऽपि नौलरूपानवच्छेदकानवच्छेद्यत्वं नास्तीत्याह, 'उत्पलत्वस्य चेति
उत्पलत्वस्य नौलरूपानाश्रयेऽपि वर्तमानत्वेनेत्यर्थः, तथाचोत्पल-
त्वस्य काले नौलरूपानवच्छेदनौलैतरस्यासयावच्छेद्यत्वात् न नौला-
नवच्छेदकानवच्छेद्यत्वमिति भावः । 'एकावच्छेदेन वृत्त्यभावादिति
परस्परानवच्छेदकानवच्छेद्यत्वाभावादित्यर्थः, इदमुपलक्षणं उत्पलत्वे
परस्परानवच्छेदकानवच्छेद्यत्वरूपहेतुविशेष्यदत्ताभावात्^(१) बाध्यस्य पर-
स्परगर्भतया बाध्यत्वत्वाच्च न नौलरूपमादाय व्यभिचारः उत्पलवृत्ति-
नौलरूपस्योत्पलत्वाविषयकषाचात्कारविषयत्वाभावादित्यपि बोध्यं ।
अवयववज्जत्वमादायावयवविनि^(२) घटैकपृथक्त्वमादाय घटैकत्वे व्यभि-
चारं परस्परघटितबाध्यत्वेनोद्भूयति, 'वज्जलेति वज्जत्व-पृथक्त्ववि-
षयकषाचात्कारमात्रस्यैव विषयत्वञ्चेत्यर्थः, तथाच वज्जत्व-पृथक्त्व-
योरवयव्येकत्वाविषयकषाचात्कारविषयत्वाभावेनोभयाभावरूपमाद्य-
वृत्तमिति भावः । 'परस्परव्यभिचारिव्यञ्जकत्वज्ञानं' परस्परविषयक-
षाचात्कारविषयत्वं, 'अतएवेति दोषाभावगर्भबाध्यत्वत्वादेवेत्यर्थः,
'रूप-परिमाणयोरिति, अत्र 'परिमाणपदं बलाकानिष्ठशुक्लपादके-
न्द्रियमानपाद्वत्वाकापरिमाणव्यभिचरं, अन्यत्र निरुक्तसमानेन्द्रिय-
पाद्वत्वाभावादेव व्यभिचारस्यासम्भवादिति दिक् ।

(१) उत्पलत्वस्य नौलरूपमादायकत्वमिन्द्रियपाद्वत्वादिति भावः ।

(२) अवयववज्जत्वमादाय तत्समनित्यतकालेऽवयवविनीति ख० ।

वर्णाः प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्गाः आश्रयेण सह समा-
नेन्द्रियाग्राह्यत्वात् गन्धवत् इत्यापाततः सत्प्रतिपक्ष-
त्वात् ।

‘वर्णा इति, पूर्वोपवर्णितसाध्यस्य प्रतियोग्येवात्र सार्थं, पक्षोऽपि
पूर्ववदेव, ककारत्वाद्यवच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वं तेन न्यायमये
नाग्रतः सिद्धसाधनं, ‘आश्रयेणेति खकाराद्याश्रयप्राप्तेन्द्रियाग्राह्य-
त्वादिति यथाश्रुतोऽर्थः, यद्यदाश्रयप्राप्तेन्द्रियाग्राह्यं तत्तेन समं
निरूपप्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्गं यथा रसेन गन्ध इति सामान्यतो
व्याप्तिः । यद्यप्यवयवतौन्द्रियशृणुकादौ घटादिदृष्टिगुणरूपादिकमा-
दाय व्यभिचारः उपनीतमागमादाय सिद्धसाधनापत्त्या प्रतिनियत-
व्यञ्जकव्यङ्गमस्य साध्यस्य लौकिकसाक्षात्कारविषयत्वपटितत्वेन तत्र
साध्याभावात्, तथापि मञ्जुव्यासेन लौकिकसाक्षात्कारविषय-
तदाश्रयप्राप्तेन्द्रियग्राह्यत्वं हेतुर्था विवक्षितः, इत्यस्य शृणुकादौ^(१)
ग्राह्यत्वाभावादेव ॥ व्यभिचारः । घटादिदृष्टिगुणरूपादिकमादाय
तद्दृष्टिगन्धादौ व्यभिचारवारणाय लौकिकसाक्षात्कारविषयेति
तदित्यस्य विशेषणं । न च तथापि खकाराद्याश्रयस्य गगनस्य
प्राप्त्यासिद्ध्या पक्षे हेतुसिद्धिरिति वाच्यं । परन्तु गगनस्यापि
खकाराद्याश्रयस्य साधुपत्त्या साहकप्रसिद्धिसम्भवात्, अप्राप्तेन्द्रि-
याग्राह्ये लौकिकसाक्षात्कारविषयतदाश्रयकत्वं वा विवक्षणीयं लौ-
किकसाक्षात्कारविषयेति च तदित्यस्य विशेषणमिति दिक् । अत्र

(१) अतोन्द्रियव्यापित्वेन यत् ।

वस्तुतस्तु अनन्यथासिद्धप्रत्यभिज्ञानबलेनाभेदसिद्धौ
प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वसाधकस्यैव वस्तवत्वं, शब्दस्य
शब्दजनकत्वञ्च शब्दनाशकत्वं वीचीतरङ्गन्यायेनोत्प-
त्तिकल्पनञ्च कल्पनमेव शब्दस्य शब्देऽजनकत्वाद्ना-
शकत्वाच्च अन्यथाद्यशब्दवत् । एतेन सामान्यवत्त्वे

समूहालम्बनमाद्यात्कारमात्रविषयधोर्गन्धयोः प्रामाणिकत्वे च तत्र
अभिचारो दुर्वार इति ध्येयं । 'आपाततः सत्यतिपक्षतादिति
वक्ष्यमाणयुक्ता अस्याधिकबलत्वेन समानबलताभावाच्च सत्प्रति-
पक्षनमित्यत उक्तं 'आपातत इति ।

'अनन्यथासिद्धेति अभेदं विनामुपपद्यमानेत्यर्थः । ननु शब्दस्य
नित्यत्वे शब्दस्य शब्दजनकत्वादिकं कथमुपपद्यत इत्यत आह,
'शब्दस्येति, 'वीची-तरङ्गन्यायेनेति कदम्बगोक्षकन्यायेन शब्दोत्पादस्य
गौरवपराहतत्वात्तत्परित्यागः, 'कल्पनमेवेति मानाभावादिति भावः ।
साधकाभावमुक्त्वा बाधकमप्याह, 'शब्दस्येति, 'अन्यथाद्येति वर्णात्मकः
शब्दो न शब्दजनको न वा शब्दनाशकः वर्णनादन्यशब्दवदाद्य-
शब्दवद्येत्यर्थः, परमये प्रतियोगिप्रसिद्धिर्ध्वनिजनके तच्चाश्रये च,
अन्यत्वं शब्दाजनकत्वं, आद्यत्वं शब्दानाशकत्वं, न्यायनये शब्दभावस्य
दृष्टान्तलासम्भवादुभयोपादानं । तत्रये च वर्णमात्रमेव दृष्टान्तः,
'इत्यपास्तमिति इति वर्णानित्यत्वसाधनमपास्तमित्यर्थः । अत्र जातौ
ध्वसे च अभिचारवारणाय सत्यन्तं, परमाण्वादौ अभिचारवार-
णाय विरोधद्वलं, अलौकिकप्रत्यक्षमादाय तदोपतादवस्थवारणाय

सत्यस्मदादिवहिरिन्द्रियजप्रत्यक्षत्वात् इत्यपास्तं, प्रत्य-
भिज्ञानवाधात् शब्दत्व-गत्वादेरसिद्धेश्च, तस्माच्छब्दो-
नित्यः व्योमैकगुणत्वात् तत्परिमाणवत्, श्रोत्रग्राह्य-
त्वात् शब्दत्ववत्, विशेषगुणान्तरासमानाधिकरणैक-

लौकिकत्वलाभायें 'अस्मदादौति, आत्मनि व्यभिचारवारणाय
'नहिरितौति ध्येयं । 'एतेनेत्येव विवृणोति, 'प्रत्यभिज्ञेति, 'अवि-
ज्ञेयेति जातिवाचिज्ञेयेत्यर्थः, 'आदिपदात् सत्ता-गुणमादिपरि-
पक्षः, तथाच सत्यन्तविशेषणस्य स्वरूपासिद्धिरिति भावः ।
मीमांसकः समतनुपसंहरति, 'तस्मादिति, 'व्योमैकगुणत्वादिति
व्योममात्रगुणत्वादित्यर्थः, व्योमीयमयोगादौ व्यभिचारवारणाय
मात्रपदं व्योमान्वाचमवेतार्थकं, अतस्तत्रैव समवायस्थानित्यतया
घटादिसमवायेऽस्तस्यैव च प्रागभावे व्यभिचारवारणाय गुणपदं
समवेतार्थकं, व्योमत्वस्यादृष्टान्वद्भूतत्वं न तु प्रज्ञाश्रयत्वं, तथा
सति तादात्म्येन शब्दस्यैव हेतुत्वसम्भवादिनराग्रवेद्यपत्तेः, ध्वनिश्च
वाच्यरीय इति न तत्र व्यभिचारः, व्याप्यवृत्तित्वे सतीत्यनेन वा
विशेषणीयं, ध्वनित्वाव्याप्यवृत्तिः वशात्प्रत्यक्षप्रत्यक्ष च प्रत्यभिज्ञा-
वक्षेन व्याप्यवृत्तिरिति न कोऽपि दोषः । 'श्रोत्रग्राह्यत्वादिति,
ध्वनिश्च कर्षप्रभृत्प्रवृत्तिप्रत्यक्षनिन्द्रियग्राह्य इति न तत्र व्यभिचारः,
'प्रवृत्तवृत्तिरिति व्याप्यत्वे दृष्टान्तः, परन्तु प्रवृत्तस्थोपाधितया
श्रोत्रग्राह्यताभावेन हेतोरसिद्धेस्तस्मात्ते च पञ्चिन्द्रियवेद्यः काको
दृष्टान्तः, 'विशेषगुणेति, अथ घटादिनिष्ठमभादौ व्यभिचारवार-

वृत्तिगुणत्वात् समयपरिमाणवत्, पृथिवीतरनित्यभूत-
विशेषगुणत्वात् अपाकजत्वे सति नित्यैकसमवेतत्वात्

णाय 'असमानाधिकरणान्तं शब्दभिन्नविशेषगुणसमानाधिकरणा-
र्थकं, शब्दस्यापि शब्दात्मकविशेषगुणसमानाधिकरणत्वात् स्वरूपा-
सिद्धिवारणाय शब्दभिन्नेति, अखण्डाभावघटकत्वाच्च न वैषम्यं,^(१)
'विशेषपदमपि स्वरूपासिद्धिवारकं, वायुस्पर्शश्च तादृशासमानाधि-
करण इति न तत्र व्यभिचारः, काष्ठाकाग्निष्ठदित्यादौ व्यभिचार-
वारणाय 'एकवृत्तीति, एकवृत्तित्वं एकमात्रवृत्तित्वमुभयासमवेतत्व-
मिति यावत्, समवाये^(२) व्यभिचारवारणाय 'गुणपदं समवेतार्थकं ।
न' च मनोनिष्ठकर्मे-वेग-परत्वापरत्वेषु व्यभिचार इति वाच्यं ।
तन्मये मनसो विभुतया तत्र तेषामनभ्युपगमात्, मनसो विभुत्वा-
भावे तु गुणपदं विभुसमवेतपरमिति न काण्यनुपपत्तिः । 'समय-
परिमाणवदिति महाकालपरिमाणवदित्यर्थः, 'पृथिवीतरेति, पर-
माणुगन्नादौ व्यभिचारवारणाय 'पृथिवीतरेति भूतविशेषणं,
जलावयविरूपादौ व्यभिचारवारणाय 'नित्येति भूतविशेषणं, भूत-
पदं ज्ञानादावनैकान्तिकत्ववारणाय, भूतत्वमात्मभिन्नत्वमात्रं, नभो-
घटसंयोगादौ व्यभिचारवारणाय 'विशेषेति, ध्वनिय यदि वायु-
परमाणुगुणोऽपि तदा तदन्यत्वेनापि विशेषणीयं, 'अपाकजत्वेति,

(१) अन्यथा शब्दभिन्नत्वस्य व्यभिचारावारकविशेषव्यवस्था वैषम्यसम्भव-
इति तात्पर्यं ।

(२) तन्मते तस्य नानाभादनित्यत्वाच्चेति भावः ।

अक्षपरमाणुरूपवत्, अव्यासज्यवृत्तित्वे सति अनात्म-
विभुगुणत्वात् कालपरिमाणवत्, विषये बाधकश्च प्र-
त्यभिज्ञानमेवेति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्ता-
मणौ शब्दाख्यतुरीयखण्डे शब्दानित्यतावादपूर्वपक्षः ।

परमाणुगन्धादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं तेजःसंयोगासमवायि-
कारणकान्त्यर्थकं । न च तेजस्यरोर-कण्ठाद्यभिघातजन्यवर्षपु
न्यायनये भागाविवक्षितिरिति वाच्यं । तदतिरिक्तस्य पक्षत्वात्, अक्षा-
वयविरूपादौ व्यभिचारवारणाय 'नित्येति भूतविशेषणं, भूतपदस्य
ज्ञानादावनैकान्तिकत्ववारणाय,^(१) भूतपदशून्यपाठे तु अपाकजल-
मेव सामान्यतः संयोगासमवायिकारणकान्त्यर्थं वाच्यमतो ज्ञानादौ
न व्यभिचारः । आद्यशब्देतरशब्दस्य पक्षत्वाच्च न न्यायनये भागा-
विवक्षितः, नभो-घटसंयोगादौ व्यभिचारवारणाय 'एकेति, 'एकसम-
वेतनमव्याप्त्यवृत्तिगुणत्वं तेन अक्षपरमाणुद्वयसंयोगे परमाणुकर्तृत्वे
च न व्यभिचारः, वेगस्य गतिवन्तानः, परत्वापरत्वमपि संयुक्त-
सर्वांगभूयस्याभ्योपपत्त्यमेव अतः परमाणुनिष्ठेषु तेषु न व्यभिचारः,
तदन्त्येन वा विशेषणोपमिति भावः । 'अव्यासश्चेति, संयोगादौ
व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं, ज्ञानादौ व्यभिचारवारणाय 'अनात्मेति,

(१) 'निरभूतैकसमवेतत्वादिति सूत्रपाठमनुसृत्य भूतपदस्य व्यावृत्तिरार्थं
उक्तं ।

घटादिस्थग्रे अभिचारवारणाय 'विभित्तिः, तच्चये घटादिसमवाये
 अभिचारवारणाय गुणपदं समवेतार्थकमिति दिक् । तदयं शब्दा-
 नित्यत्वपूर्वपक्षनिष्कर्षः । लाघवात् ककारादयो वर्णा नित्या एकैका
 एव, विनष्टः ककारः उत्पन्नः ककार इत्यादिप्रत्ययस्य प्रागुपलब्ध्या-
 नुपलभ्यमानत्वरूपदोषश्राद्धान्तः । न च वर्णानां नित्यत्वे घट-
 पदत्वादिकं दुर्बलं अत्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन घटवृत्तादेक्षत्वात्
 अत्यवहितोत्तरत्वस्य नित्यत्वेष्वस्मादिति वाच्यं । घञानामन्तर-
 मध्यवधानेन दृष्टानं भवन्नित्यभिप्रायविषयत्वसम्बन्धेन घटवृत्तस्यैव
 तत्त्वात्, शुकाद्युक्ते च शिबकस्येश्वरस्य वाभिप्रायमादाय तत्सम्भवः ।
 अथ सर्वेषां ककारादीनामेकत्वे तार-तारतर-मन्द-मन्दतरादि-
 विज्ञापप्रत्ययानुपपत्तिः । न चैकस्यामेव ककारादियत्नौ तारत्व-
 तारतरत्व-मन्दत्व-मन्दतरत्वादिनामाधर्माभ्युपगमाच्च तादृशप्रत्यया-
 नुपपत्तिरिति वाच्यं । तारत्वादेस्तुल्यव्यक्तिवृत्तित्वे जातिरूपत्वानु-
 पपत्तेः । न च भवन्तीऽपि तारत्वादेर्जातित्वमसिद्धं कल गला-
 दिना सङ्करप्रवृत्तादिति वाच्यं । कल-गलादिष्वनानातारत्वादि-
 स्त्रीकारात् । न च तारत्वादिकं वा नाना कल-गलादिकं वेत्यथ
 विनिगमनाविरह इति वाच्यं । कल-गलादेर्नानात्वे तार-मन्द-
 साधारण-कः-ख-इत्याद्याकारानुगतप्रत्ययानुपपत्तेः^(१) अधिकजाति-
 कल्पनापत्तेः^(२) । न च मयापि तार-तारतर-मन्द-मन्दतरकका-
 रादियत्नौनां परस्परभेदोऽभ्युपेयत एव परन्तु समानजातीय-

(१) तार-मन्दसाधारणककार-खकारानुगतप्रत्ययानुपपत्तेरिति क० ।

(२) अयं पाठः खण्डके नास्ति ।

ककारादिव्यक्तौनामेव नामेदोऽभ्युपेयत इति वाच्य । तथापि तारत्वं तारतरत्वादेर्जातिरूपत्वानुपपत्तिं तारत्वादेः ककार-खकारादिभेदेन विभिन्नताभ्युपगमे एकव्यक्तिवृत्तिनात् अन्यथा कल-स्रत्नदिना सङ्करादिति चेत्, न, तारत्वादेः कलादिव्याप्यमानाजा-तिमे ककार-खकारादिषाधारणताराद्याकारानुगतप्रत्ययानुपपत्तेः । न च तदसिद्धिः, अनुभवापत्त्यात् । तस्मान्नारत्वं तारतरत्वादिकमनु-गतत्वासाधनाच्च ककार-खकारादिष्वर्थाधारणमेकमेवास्त्वप्युपाधिः, तच्च स्वर्णमेकस्यामेव ककारादिव्याक्तौ वर्तत इति न सादृश्यप्रत्य-यानुपपत्तिः । अत एव य एव ककारस्त्वार आसीत् य एवेदानीं मन्द इति प्रतीतिरपि साधु पश्यते । विशदववायोर्यञ्जकतया च न स्वर्णं न तारत्वादिसर्वधर्मणश्च तार मन्दाद्युत्पत्तिनियमायै वायुनिष्ठवैलक्षण्यं तथाप्यभ्युपगमात् । न चैव तारोऽयं न तारतर-स्त्वाराम्बन्धोऽन्य इत्यादिप्रत्ययानुपपत्तिरिति वाच्य । शिखौ विगट्ट-इत्यादिप्रतीतिवद्विशेषभेदप्रतियोगित्वस्यैव विगिष्टे नेनावगाहनात् । न च तारककारादिषाच्चात्कारस्य कार्यवद्भावेन मन्दककारादि-षाच्चात्कारप्रतिबन्धकत्वात् तयोर्भेदसिद्धिरिति वाच्य । तारत्वप्रका-रक-ककारादिषाच्चात्कारस्य मन्दत्वप्रकारकसाच्चात्कारप्रतिबन्धक-त्वेनाभेदेऽपि तदुपपत्तेः । अस्तु वा तारत्वं-तारतरत्वादिकं वायु-निष्ठैव जातिरुक्तदोषविशेषवशाच्छब्दनिष्ठतया^(१) भाषते दर्पण-निष्ठतया मुष्ठादिरिव, तार-तारतराद्युत्पत्तिनियमायै वायुनिष्ठ-वैलक्षण्यं तवाप्यावश्यकतया तस्यैव साधवेन तारत्वं तारतरत्वादि-

(१) तत्तदोपपत्त्याच्छब्दनिष्ठतेति ख० ।

इत्युक्तमिति तन्नाम् । न च तस्य वायुधर्मत्वे अत्रावा कर्षं तद्वत्तः
 कर्षं प्रकृत्यन्तरेण तन्निमित्तोपनीतस्य तस्य अत्रोपनीतभावाभ्युप-
 गमे तारत्वं स्थानीयानुसारायापत्तेः श्रुतमोक्षानुसारायाप-
 पत्तेरिति वाच्यं । वायुनिष्ठत्वात्तरस्य अत्रावाप्येवमपि तार-
 तादिसंयोगत्वाभ्युपगमात् योग्यतायाः फलवत्त्वकस्य तन्नाम् । न च
 अत्रावा वायुनिष्ठतारत्वादित्यत्राभ्युपगमे योषधंयुक्तमत्रावापत्ति-
 रिहप्रत्यासत्तित्वकस्यनापत्तिरिति वाच्यं । अत्रावाप्येव तारत्वादेः
 अवशा पश्चात्^(१) वक्ष्यमाणक्रमेण विवक्षितवायुसंयोगस्य तार-
 तादिसंयोगत्वादेवातिप्रसङ्गविरहात् । एतेन एकस्मिन्नेव ककारे
 तारत्व-मन्दत्वादिमकलधर्मास्त्रोकारेऽस्मात् ककारादयं ककारात्तार-
 इति प्रत्ययानुपपत्तिः सप्रतियोगिकतारत्वस्य सन्निवृत्त्यापत्त्यात् स-
 प्रतियोगिकतारत्वस्यापि सन्निवृत्त्याभ्युपगमे तारत्वेनोपलभ्यमानककार-
 तावपि सापेक्षया तारत्वप्रत्ययमस्मात् । न च तत्रापि तार-
 तादेर्जातिरूपतया सप्रतियोगिकतारत्वप्रत्ययानुपपत्तिर्भातिः सप्रति-
 योगिकताभावनियमादिति वाच्यं । जात्यन्तरस्य भावाभावेन
 सप्रतियोगिकत्वविरहेऽपि तारत्वादिजातेः सप्रतियोगिकत्वे बाध-
 काभावादित्यपि परास्तं । वायुनिष्ठतारत्वादेरेव ककारादिप्रति-
 योगिकतया ककारादौ धर्मोपपत्तेः । यदि च ककारादौ तार-
 तादिप्रत्ययस्य तारोऽयं न तारतरस्ताराग्रन्दोऽन्य इत्यादिप्रत्य-
 यस्य च प्रमानमप्यनुभवसिद्धं तदा सन्तु तार-तारतर-मन्द-मन्द-

(१) प्रकृत्यन्तरेण तद्विषयान्विताकारः । यत्र कर्षं प्रयोग्यत्वे मानाभावादिति भावः ।

तरादित्यक्तय एवैकैकाः तार-मन्दादयस्तु परस्परविभिन्ना एव^(१) ।
 ननु तथापि ककार-गकारादीनां नित्यत्वे ककाराद्येकशब्द-
 साक्षात्कारदशायां गकारादिसर्वशब्दसाक्षात्कारापत्तिः सर्वेषामेव
 शब्दानां सर्वदा कर्षशब्दकुञ्जवच्छेदेन सत्तादिति चेत्, न, न्यायनये
 ककाराद्युत्पादकतत्तद्विलक्षणवायुसयोगश्चेवाश्रयते ककारादिषा-
 खात्कारजमक्तया तद्विरहादिव युगपत् सर्वशब्दोपलब्ध्यसम्भवात्
 कण्ठाद्यभिघातश्च तत्तद्विलक्षणवायुक्रियासम्पादकतया परस्परयोप-
 युज्यते । ननु न्यायनये यथावच्छेदकतासम्बन्धेन ककाराद्युत्पत्तिस्तत्र
 समवायसम्बन्धेन तत्तद्विलक्षणवायुसयोग इति सामानाधिकरण्य-
 प्रत्यासत्त्या वायुसयोगानां ककारादिहेतुत्वमतो न कर्णान्तरे वायु-
 सयोगात् कर्णान्तरे ककाराद्युत्पत्तिः तत्पुरुषोपशब्दलौकिकसा-
 खात्कार प्रति तत्पुरुषोपश्रोत्रसमवायस्यावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तत्-
 पुरुषोपकर्षविवरण वा विषयनिष्ठतया हेतुत्वमते न पुरुषान्तरौप-
 कर्णवच्छेदेनोत्पन्नशब्दस्य पुरुषान्तरेण यद्वयं, भवस्ये च तत्तद्वि-
 लक्षणवायुसयोगानां ककारादिषाखात्कार प्रति कया प्रत्यासत्त्या
 हेतुत्व अथवहितपूर्ववर्तितामात्रेण हेतुत्वे युगपत् सर्वशब्दोपलब्धे-
 दुन्वारत्वात् सर्वदैवावयव यत्किञ्चित्कर्षवच्छेदेन तत्तद्विलक्षण-
 वायुसयोगसत्तात् कर्षस्य ज्ञानानवच्छेदकतया यत्कर्षवच्छेदेन
 ककारादिषाखात्कारस्तत्र विलक्षणवायुसयोग इति क्रमेण हेतुत्वस्य
 यत्तुमशक्यत्वात् स्वीयकर्षवच्छिन्नविलक्षणवायुसयोगत्वेन हेतुत्वे प्रति-

(१) तथाच ताम्रकाराद्युपगतव्यवहारस्य घटादिव्यवहारवदुपपादनोप-
 इति भावः ।

कर्णे तत्तत्पुरुषभेदेनानन्तकार्य-कारणभावापत्तेः । न च तत्तद्विलक्षण-
वायुसंयोगः समवायघटितसामानाधिकरणप्रत्यासत्तात्मनिष्ठ एव
ककारादिषाच्चात्कारहेतुः विलक्षणवायुसंयोगस्तु फलवत्कल्प्यतया
ककारादिषाच्चात्कारदशायामेव तस्यात्मनि सन्नान्तातिप्रसङ्ग इति
वाच्यं । आत्मनो विमुखात् एकस्य पुरुषस्य कर्णावच्छेदेन विलक्षणवायोः
संयोगदशायां सर्वेषामेव पुरुषाणामात्मनि तदवच्छेदेन विलक्षण-
वायोः संयोगस्यावश्यकत्वादतिप्रसङ्गतादवस्थात् । न हि संयोग-
निष्ठं विलक्षणं जनकतावच्छेदकं, कार्यजन्यतावच्छेदक-संयोगजन्यताव-
च्छेदकजात्योर्गान्नात्वापत्तेरपि तु वायुनिष्ठमेवेति चेत्, न, ममापि
तत्र तत्तद्विलक्षणवायुसंयोगावां शरीरनिष्ठतया ककारादिषाच्चा-
त्कारहेतुत्वात् । न चैवं इच्छाद्यवच्छेदेन विलक्षणवायोः संयोगस्यापि^(१)
ककारादिषाच्चात्कारजनकत्वापत्तिरिति वाच्यं । कर्णावच्छिन्न-
विलक्षणवायुसंयोगत्वेन हेतुत्वात् पुरुषान्तरीयकर्णस्य न पुरुषान्त-
रीयशरीरनिष्ठसंयोगावच्छेदकः विलक्षणवायोः संयोगस्तु फलवत्-
कल्प्यतया ककारादिषाच्चात्कारदशायामेव तस्य शरीरे सत्त्वेन
इच्छाद्यवच्छिन्नविलक्षणवायुसंयोगस्तु हेतुत्वेऽपि घटिविरहाच्च ।
इत्येव श्रोत्रसमवायादेरपि न प्रत्यासत्तित्वं तत्तद्विलक्षणवायुसंयो-
गानां व्यञ्जकत्वस्यावश्यकतया तत् एवातिप्रसङ्गमङ्गत्वात् । न च तथापि
न्यायनये विलक्षणवायुसंयोगानां कत्वादिकमेव समवायसम्बन्धेन
कार्यतावच्छेदकं भवन्मते तु कषाच्चात्कारत्वादिकं^(२) अतो गौरवं

(१) विलक्षणवायोः संयोगस्तु सत्त्वेऽपीति ख० ।

(२) तत्र तु ककाराच्चात्कारत्वादिकमिति ख० ।

न्यायनयेऽनन्तककारादिव्यक्तिकल्पनं तत्पुरुषौयशब्दलौकिकसाचा-
 त्कारं प्रति तत्पुरुषौयश्रोत्रसमवायादेर्हंतुत्वकल्पनञ्च फलमुखमिति
 वाच्यं । ममापि लौकिकविषयतासम्बन्धेन ककारादिव्यक्तेरेवावच्छे-
 दकत्वात् ककारादिव्यक्तेरेकैकतया ककार-कत्वयोरविशेषात् । न
 च तथापि लौकिकविषयत्वस्य स्वरूपसम्बन्धार्थकस्याननुगततया
 कार्यतावच्छेदकतानियामकसम्बन्धगौरवमिति वाच्यं । समवायवत्
 लौकिकविषयत्वस्यापेक्षैवानुगतस्य साधवेनाभ्युपगमात् तवापि
 समवायस्यैकत्वेन समवायसम्बन्धावच्छिन्नकल्पाधारत्वेनैव प्रतियोगि-
 त्तिस्वरूपसम्बन्धात्माश्रय्य कार्यतावच्छेदकतानियामकसम्बन्धत्वेन स-
 म्बन्धाननुगमनिबन्धनगौरवस्य तुल्यत्वाच्च । न च तथापि तव
 कलादिरूपेण कादिव्यक्तिरवच्छेदिका न्यायनये तु स्वरूपतः
 कलादिव्यक्तिरिति साधवमिति वाच्यं । ममापि स्वरूपतः कका-
 रादिव्यक्तेरवच्छेदकत्वात् । न च जात्यतिरिक्तपदार्थस्य किञ्चि-
 द्दूर्ध्वप्रकारेणैव भाननियमात् कथं कादिव्यक्तेः स्वरूपतोऽवच्छेदक-
 त्वमिति वाच्यं । स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वेऽपि कार्य-कारणभावपक्षे क-
 लादिरूपेणैव भानात् । न हि जात्यतिरिक्तपदार्थस्य किञ्चिद्दूर्ध्व-
 प्रकारेण भाननियमवत् किञ्चिद्दूर्ध्वप्रकारेणावच्छेदकत्वमित्यपि
 नियमः, मानाभावात् । अथ तथापि लौकिकविषयतया कथ-
 न्निवच्छेदिका लौकिकविषयतया कत्व वेत्यत्र विनिगमकाभावात्
 तत्र कार्य-कारणभावद्वयापत्तिः । न च कत्वस्यावच्छेदकत्वेऽपि वि-
 लक्षणवायुसंयोगाभावद्वयाया ककारसाचात्कारापत्तेर्वारणाय क-
 कारव्यक्तेरवच्छेदकत्वावश्यकत्वमेव विनिगमकमिति वाच्यं । एवं

अति विस्तृष्टवायुसंयोगाभावदशायां कत्वसाक्षात्कारापत्तेर्वारणाय
 कत्वस्य अवच्छेदकत्वावश्यकत्वादिति चेत्, न, ककारादिविषयक-
 कत्वसाक्षात्कारस्यास्तीकृतया ककारसाक्षात्कारसामर्थ्यविरहादेव त-
 दानीं कत्वसाक्षात्काराभावसम्भवेन कत्वसावच्छेदकत्वानावश्यकत्वात्,
 कोलाहलस्यले कत्वाविषयकस्यापि साक्षात्कारस्य भवेन कव्यक्तेरव-
 च्छेदकत्वस्य आवश्यकत्वादिति सङ्क्षेपः ।

इति श्रीमयपुराणाय-तर्कवागीशचिरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
 शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये शब्दानित्यतावादपूर्वपरहस्यम् ॥

अथ शब्दानित्यतावादसिद्धान्तः ।

अथोच्यते । गकारादिव्यक्तयोर्नैकैकाः, अस्ति च शुक्-सारिका-मनुष्यप्रभवेषु स्त्री-पुंसतद्विशेषप्रभवेषु च गकारादिषु स्फुटतरवैलक्षण्यात् स्वरूपतोभेदप्रथा द्रुक्षुरादिमाधुर्यवत् । न चैयमौपाधिकी भेदप्रतीतिः, न हि विदितकुङ्कुमस्य कुङ्कुमारुण्या तरुणीति-

अथ शब्दानित्यतावादसिद्धान्तरक्षणम् ।

‘अस्ति चेति बोधेनो अस्ति हीत्यर्थः, ‘तद्विशेषेति स्त्री-विशेष-पुरुषविशेषेत्यर्थः, ‘स्फुटतरवैलक्षण्यादिति अनुभवविद्वैलक्षण्येन हेतुनेत्यर्थः, ‘स्वरूपतोभेदप्रथेति अन्वयाभावस्वरूपपरस्पर-भेदप्रतीतिरित्यर्थः, ‘द्रुक्षुरादिमाधुर्यवदिति रजुमाधुर्य-क्षोर-माधुर्यादिवदित्यर्थः, यन्मन्तादिति, ‘माधुर्यं मधुरोरसः, तथाच तच्च प्रपावैलक्ष्येन हेतुमा परस्परभेदप्रतीतिरित्यर्थः, ‘ौपाधिकीति परस्परयान्यनिष्ठवैधर्म्यविषयेत्यर्थः, ‘भेदप्रतीतिः’ यथोक्त-गकारादिषु वैलक्षण्यानुभवः, अन्यनिष्ठवैधर्म्यविषयत्वं दूषयति, ‘न हीति, ‘कुङ्कुमारुण्या तरुणीतिवदिति कुङ्कुमारुण्या तरुणीति-प्रत्यये कुङ्कुमारुण्यवदित्यर्थः, ‘स्त्री-पुंसादिप्रभेदनमिति स्त्री-पुं-

वत् स्त्री-पुंसप्रभवत्वमानुभविकमुपाधिः,^(१) इन्द्रिया-
सन्निकर्षेण स्त्री-पुंसादिभेदमविदुषोऽपि शब्दभेद-
प्रत्ययात्, यतोऽनुमापयन्ति शुक्लशब्दोऽयं स्त्रीशब्दो-
ऽयमित्यादि अन्यथान्योन्याश्रयात्, तत्रभवत्वे ज्ञाते
भेदप्रत्ययस्तस्माच्च तदनुमानमिति । न च कृपा-
णान्वय-व्यतिरेकानुविधानात् कृपाणे सुखदीर्घत्ववत्
औपपत्तिकमौपाधिकत्वं, अन्यानुविधानाभावात् । अथ

षादिनिष्ठं वैलक्षण्यमित्यर्थः, स्त्री-पुंसप्रभवत्वमिति पाठेऽप्ययनेषार्थः,
'अनुभविकं' अनुभवविद्धं, 'उपाधिरितिकर्षव्युत्पत्त्या परस्परया
आरोपप्रकारोभूतमित्यर्थः, 'इन्द्रियासन्निकर्षेण' इन्द्रियसन्निकर्षा-
दिविरक्षेण, 'शब्दभेदेति, 'भेदः' वैलक्षण्यं, तदज्ञानेऽपि भेदप्रत्यय-
इत्यत्र मानमात्रं, 'यत इति, तेनैव चेतुनेति श्रेयः । 'अन्यथा'
तज्ज्ञानानन्तरमेव शब्दभेदप्रत्यये, 'तत्रभवत्वे' स्त्री-पुंसादिनिष्ठ-
वैलक्षणे, 'भेदप्रत्ययः' शब्दनिष्ठवैलक्षण्यप्रत्ययः, 'तस्माच्च' शब्द-
निष्ठवैलक्षण्यज्ञानाच्च, 'अनुमानमिति स्त्री-पुंसादिनिष्ठवैलक्षण्यानु-
मानमित्यर्थः, 'कृपाणान्वयेति यदा कृपाणे अर्थप्रतीतिसिद्धैव सुखे
दीर्घत्वारीपो न पुनरादर्शादौ तत्रत्ययदग्रायामित्यन्वय-व्यतिरे-
कानुविधानादित्यर्थः, 'कृपाणे सुखदीर्घत्ववदिति कृपाणनिष्ठतया
भाषमानस्य सुखस्य दीर्घत्वप्रत्ययवदित्यर्थः, 'औपपत्तिकमिति

(१) स्त्री-पुंसादिप्रभेदत्वमानुभविकमुपाधिरिति पाठान्तरं ।

व्यञ्जकवायोरेव वैलक्षण्यं शुकादिगकारगतत्वेन भा-
सते वायोरुपलब्धिस्तेनैव रूपेणेति चेत् । न । ग-
कारगतत्वे बाधकाभावात् । न चामेदप्रत्यभिज्ञानं
बाधकं, न हि य एव शुकशब्दः स एव स्त्रीशब्द इति
प्रत्यभिज्ञानं, अन्यथा तेषु भेदज्ञानाभावेन वक्तृविशे-
पानुमानं न स्यात् । न चाभिव्यञ्जकवायोरेव वैल-
क्षण्यं शुकाद्यनुमापकं, तस्य गकारावृत्तित्वात् तच्च

अन्वय-व्यतिरेकान्यथानुपपत्त्यादिषिद्धमित्यर्थः, 'वैपाधिकत्वमि-
ति, शब्दनिष्ठवैलक्षण्यप्रत्यक्षं यथाक्वचित् सार्वभाषारोपरूपत्व-
मित्यर्थः । न च कृपाणे मुखदीर्घन्तारोपस्यानुभूयमानारोपरूपत्वमेव
न तु सार्वभाषारोपरूपत्वमिति कथं दृष्टान्तत्वमिति वाच्यं ।
यादृशं दीर्घत्वं कृपाणे तादृशदीर्घत्वञ्च मुखे आरोपाभावेन तस्यापि
सार्वभाषदीर्घन्तारोपरूपत्वमित्यभिप्रायात् । 'व्यञ्जकवायोरि-
ति, वायुनिष्ठवैलक्षण्यं तत्रापावश्यकतादिति भावः । 'गकार-
गतत्वेन भासत इति, प्रतीतिस्तु परम्परासम्बन्धेन प्रमाख्या माघात्-
सम्बन्धेन भ्रमरूपेव वेद्यन्वदेतदिति भावः । व्यञ्जक विना कथं जा-
तिशब्द इत्यत आह, 'वायोरिति, वायुत्वन्तु दीर्घाञ्च भासत इति
भावः । ननु शब्दस्य ध्वंसादिकल्पनागौरवमेव बाधकमित्यत आह,
'अन्यथेति, 'अन्यथा' तादृशप्रत्यभिज्ञाने, 'भेदज्ञानाभावेन' ज्ञाय-
मानवैलक्षण्याभावेन, 'तस्येति, तथाच गकारं पक्षीइत्य श्काद्यु-
चरितने स्याध्वे वायुनिष्ठवैलक्षण्यं न पचधर्मत्वमिति भावः ।

धारोपे अनुमितेभ्रान्तत्वापातात् । तस्मात् यथा
 क्षणा गौः शुक्ला गौरिति भेदे भासमाने गकारानु-
 गतप्रतीतिर्गोत्वमालम्बते तथा शुक्लादिगकारेषु भेदे
 भासमानेऽयं गकारोऽयमपि गकार इति बुद्धिर्गत्वमा-

लम्बते इति प्रत्यभिज्ञा च भेदप्रथा चोपपद्यते । किञ्च
गत्वादिकं यदि न जातिस्तदा कोलाहलप्रत्ययो न
स्यात् तथा हि नगरादौ बहुभिर्वर्णानामेकदोषारणे
दूरस्थेनानभिव्यक्तगकारादिवर्णविभागं कोलाहलमात्रं
श्रूयते । न च तत्र वर्णान्यस्य ध्वनिरूपस्य शब्दस्य श्रुतिः

वैकल्येनापि परम्परया एकाद्युच्चरितत्वानुमानसम्भवः । अस्तु वा
वायुं पक्षीकृत्य शुक्लकण्ठाद्यभिहितत्वं^(१) साधूकृत्य एकौषत्वा-
नुमानमित्युत्तरात् ककारादेरेकैकत्वे कल-खत्वादिजात्यनुपपत्त्या
तेषां भेदं साधयति, 'किञ्चेति, 'गत्वादिकमिति, गत्वादिजातेरा-
वयवकले व्यक्तिभेदेऽप्यावयवक इति गूढाभिसम्भिः, 'कोलाहलप्रत्यय-
इति कोलाहलव्यवहार इत्यर्थः, 'वज्रभिः' जनेः, 'वर्णानां' वर्णानां
वर्णानां, 'दूरस्थेनेति, दूरस्थत्वं इत्याद्यपेक्षया न तु शास्त्रप्रत्यापेक्षया
सकृत्सावच्छिन्नस्यैव शब्दस्य ग्रहादिति श्रेयं । 'अनभिव्यक्तेति अन-
भिव्यक्तत्वादिजातिकमित्यर्थः, 'कोलाहलमात्रं' शब्दसमूहमात्रं,
'श्रूयते' यत् श्रूयते, तदेव कोलाहलव्यवहारविषय इति श्रेयः^(२) ।
तथाच वर्णत्वावान्तरकत्वादिजातिमत्तया अप्रतीयमानशब्दसमूह-
त्वमेव कोलाहलत्वं तच्च गत्वादिजात्यभावे न सम्भवतीति भावः ।
नन्वप्रतीतध्वनिनावान्तरजातिकध्वनियक्तिममूह एव कोलाहल-
व्यवहारविषय इत्यत आह, 'न चेति, 'तत्र' कोलाहलव्यवहार-

(१) शुक्लकण्ठाद्युच्चरितत्वमिति सू० ।

(२) इति भाव इति क० ।

सम्भवति, तदभिव्यञ्जकमेरौताडुनादेरभावात् । न च वर्णाभिव्यञ्जका एव ध्वनिव्यञ्जकाः, सन्निधानेऽपि श्रूयमाणे वर्णे तच्छ्रवणप्रसङ्गात् । न च वर्णाभिव्यञ्जका वायुभिरेव दूरे ध्वनिमात्रमभिव्यज्यते, कव्यञ्जकस्य गव्यञ्जन इव वर्णव्यञ्जकस्य ध्वनिव्यञ्जनेऽसामर्थ्यात् तत्समर्थशब्दादेरभावाच्च । न च तत्र शब्दत्वमेव प्रतीयते न शब्दः, व्यक्त्यग्रहे जात्यग्रहात् । न चाभिव्यञ्जको वायुरेव कोलाहलत्वेन प्रतीयते, शब्दत्वेन प्रत्ययात्

स्युक्ते, 'तदभिव्यञ्जकेति ध्वन्युत्पादकेत्यर्थः, ध्वनीनामनित्यतया^(१) यथाश्रुतासङ्गतेः । 'ध्वनिव्यञ्जकाः' ध्वन्युत्पादकाः । 'दूर इति दूरत्वसहकारादित्यर्थः, तथाच सन्निधानेऽपि ध्वनिर्जायत एव व्यञ्जकाभावात् न श्रूयत इति भावः । ननु फलबलादूरत्वोपहितानां वर्णव्यञ्जकानामेव तत्र सामर्थ्यं स्यादित्यत आह, 'तत्समर्थेति ध्वनिजनकेत्यर्थः, तथाच कृतकारणं विना फलं तत्र ध्वनिः स्यात् । न चात्र ध्वनौ शब्दादेर्न कारणत्वं किन्तु एतद्विजातीयध्वनावेवेति वाच्यं । गौरवात् मानाभावाच्चेति भावः । अगृह्यमाणव्यक्तिकशब्दत्वमेव कोलाहलत्वं स्यादित्याशङ्क्य निराचष्टे, 'न चेति । 'अभिव्यञ्जकेति ककारादिव्यञ्जकेत्यर्थः, अगृह्यमाणान्योन्यभेदिकाः परस्परविभिन्नाः गकारादिव्यक्तय एव कोलाहल-

सन्निधावपि तथा प्रत्ययप्रसङ्गाच्च । गकारादिग्रहेऽपि
तेषां परस्परभेदाग्रहात् कोलाहलधीरिति चेत्, न,
तेषु वैधर्म्याभावात् तदभावेऽन्योन्याभावस्याभावात्
स्वरूपग्रहणात् समीपे बहुगकारेषु भेदाभावेन तद्-
ग्रहे कोलाहलधीप्रसङ्गाच्च । अनेकवर्णोच्चारणस्य तद्धे-
तुत्वे दूरेऽपि तदप्रत्ययापत्तेः । तस्मादवश्यं गत्वादि-
जातिरूपेया यद्ग्रहे गकारादिग्रहेऽपि कोलाहलबुद्धि-

व्यवहारविषय इत्याशङ्कते, 'गकारादौति, 'परस्परभेदाग्रहादिति
परस्परनिष्ठो यो भेदस्तस्याग्रहादित्यर्थः, वैधर्म्यान्वोन्याभावस्वरू-
पां भेदान् क्रमेण विकस्य दूषयति, 'तेष्विति, गत्वादिजातेस्त्व-
यानभुपगमादिति भावः । 'तदभावे' वैधर्म्याभावे, 'अन्योन्याभाव-
स्याभावादिति अन्योन्याभावस्य वैधर्म्याव्याप्यत्वादिति भावः । ननु
वैधर्म्यान्तराभावेऽपि स्वरूपमेव तादात्म्येण वैधर्म्यमस्तु स्वरूपमेव
वा भेदो वाच्यः तस्य भेदत्वेनाग्रहान् कोलाहलप्रत्ययः सादित्यस्त्व-
रसादविद्यमानभेदाग्रहो नियामको विद्यमानभेदाग्रहो वेति
विकस्य आद्ये दोषमाह, 'समीप इति, 'बहुगकारेषु' बहुभिर्ग्रह-
रितेषु गकारेषु, 'तदग्रह इति, तद्ग्रहे च तवान्यथाख्यात्यापत्ति-
रिति भावः । द्वितीये दोषमाह, 'अनेकेति, 'तद्धेतुत्वे' कोला-
हलधीहेतुत्वे, 'दूरेऽपीति, बहुभिरेकदा गकारोच्चारणेऽपीति त्रैषः,
'अवश्यं गत्वादिजातिरिति, गत्वादिजात्यभुपगमेऽनेकगकारादित्य-
श्रित्यतएव सिद्ध्यतीति भावः । ननु यन्तु कोलाहलबुद्धि-चर्यदेशान्य-

व्यपदेशौ । अस्ति च शब्दस्य कोऽपि च जातिविशेषः
श्रोत्रग्राह्यः यस्मात् प्राच्यादिदिग्देशविशिष्टशब्दप्रभव-
त्वमनुमीयते, अव्यपदेश्यत्वेऽपि द्रष्टृक्षीरादिमाधुर्या-
वान्तरवत्तत्त्वात् । अन्यथा दिग्देशविशिष्टशब्दा-
दीनां ग्रहे श्रोत्रस्यासामर्थ्यात् तत्प्रतीतिर्न स्यादेव ।
तथापि गत्वादिना परापरभावानुपपत्त्या शुकादि-

चानुपपत्त्या गत्वादिका जातयः एवमपि शुकादिप्रभवा एकैका एव
सन्तु ककारादिव्यक्त्य इत्यत आह, 'अस्ति चेति, 'यस्मात्' जाति-
विशेषाद्धेतोः, 'प्राच्यादीति, तथाच शुकककारलस्यापि तत्तद्देश-
प्रभवंस्वरूपवैजात्याभेदाद्भेद इति भावः । ननु प्राचीप्रभवत्वादेर्जाति-
रूपस्य एव तदाव्यपककारादीनां नाशालं तदेव कुत इति चेत्, न,
प्राच्यादिप्रभवशुकीयाद्येकैकककारादिविषयकत्वेनैव तादृशव्यक्तिप-
क्षेऽपि प्राच्यादिप्रभवत्वं तदप्रभवत्वमन्देशात् प्राच्यादिप्रभवत्वादेर्ग-
त्वादिव्याप्यजातिविशेषत्वावश्यकत्वात् जातिविशेषस्वीकारे च दोष-
वशात् तादृशजात्यवदकाशे एव तादृशसंग्रहोपपत्तेः, इत्यस्य कदम्ब-
गोष्ठकन्यायेन शब्दोत्पत्तौ अन्यथा एकव्यक्तौ प्राचीप्रभवत्वादेरसम्भ-
वात् वीचि-तरङ्गन्यायेनोत्पत्तौ च देशान्तरेऽपि तादृशशब्दजश-
ब्दोत्पत्त्या देशान्तरजन्यतावच्छेदकजात्या सहस्रप्रसङ्गाच्च, 'ग्रहेति
दृष्टान्तार्थे, शुकादिकमपि बोध्यं । 'अव्यपदेश्यत्वेऽपि' कश्चिन् पदस्य
प्रवृत्तिनिमित्तताभाववत्त्वेऽपि, 'तत्त्वत्वात्' प्राच्यादिप्रभवत्वजाति-
वत्त्वात् । 'अन्यथा' तादृशवैजात्यास्वीकारे, 'परापरभावानुपपत्त्येति

गकारादिषु न जातिविशेषा इति चेत्, शुक्कका-
रादिषु क्त्वादिव्याख्या नानाजातिभिन्ना तथा प्रत्येकं
शुक्ककारादिषु शुकादिप्रभवत्वमनुमाय तद्व्यवहारः,
न तु शुक्ककारादिषु एका जातिरस्ति शुक्कप्रभवत्वा-
द्यनुमापिका तद्व्यवहारकारिका वा, गत्वादिना सङ्कर-
प्रसङ्गात्, गत्वन्तु न नाना अननुगतत्वेन ततोऽनु-
गतव्यवहारानुपपत्तेः । अतएव तारत्वमपि गत्वादि-

व्याख्य-व्यापकभावानुपपाद्येत्यर्थः, गत्वशून्येऽपि खकारादौ शुकादि-
प्रभवत्वजातिवत्त्वात् शुकादिप्रभवत्वशून्येऽप्यन्यप्रभवगकारादौ गत्वा-
दीनां सत्त्वादिति भावः । 'तथा' गत्वव्यापनानाजात्या, शुकादि-
प्रभवत्वं शुकादिप्रयोज्यत्वं, एवं देशप्रभवत्वमपि देशप्रयोज्यत्वं,
अन्यथा कर्णप्रयुक्त्यवच्छिन्ने शब्दजन्यशब्दे तत्त्वजन्यताभावादसम्भ-
त्तापत्तेः, शुक्कप्रयोज्यवृत्तिश्च जातिविशेषः शुक्क-तद्देशजन्यताव-
च्छेदकजातिव्यापक एव, तादृशजातेः शुक्क-तद्देशजन्यतावच्छेदक-
जात्यानुमानश्च व्यतिरेकिणैवान्वयव्यवहाराभावात्, तादृशजन्यता-
वच्छेदकजात्यानुमानश्च तदन्यदेशाप्रभवत्वेऽपि सति तद्देशप्रभवत्वा-
दिना व्यतिरेकिणैव । 'तद्व्यवहारः' शुकादिप्रभवोऽयं गकार इति
व्यवहारः, 'सङ्करप्रसङ्गादिति गत्वाभाववति खकारे शुक्कप्रभवत्वस्य
तदभाववति चान्यप्रभवगकारे गत्वस्य च सत्त्वात् शुक्कप्रभवगकारे
तयोः समावेशाच्चेति भावः । 'नाना' शुक्कप्रभवत्वादिव्याख्य-विरुद्ध-
भेदेन नाना, अनुगततद्गतव्यवहारानुपपत्तेरिति भावः । यद्यपि

व्याप्यं नाना न तु गत्वं, तन्निश्चयेऽपि गत्वसन्देहश्च
व्याप्यतावच्छेदकरूपानिश्चयात् । न चानुगतव्यवहा-
रानुपपत्तिः, सजातीयसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेद-
कत्वेनानुगतेन नानातारत्वेऽनुगतव्यवहारसम्भवात्,
तदज्ञाने व्यवहारासिद्धेः । तारत्व-मन्दत्वे न जातीय-
सप्रतियोगिकत्वात् इति चेत्, न, तारत्व-तारतरत्वादय-
उत्कर्षादिरूपा जातिविशेषा एव ते चाश्रये गृह्य-
माण एव गृह्यन्ते न तूत्कर्षावध्यपेक्षाः यथा मधुर-

ककार-खकारसाधारणशुकप्रभवत्वप्रकारकानुगतव्यवहारानुपपत्तेस्त-
चापि साम्यमेव तथापि तादृशानुगतबुद्धिरप्रामाणिकीत्यभि-
प्रेत्येत्युक्तमिति भावः । 'अत एव' गकारानुगतव्यवहारानुप-
पत्तेरेव, 'न तु गत्वमिति', नानेति श्रेयः । ननु तारत्वादेर्ग-
त्वादिव्याप्यत्वे तन्निश्चयो न स्यादित्यत आह, 'तन्निश्चयेऽपौ-
ति तारत्वादिनिश्चयेऽपौत्यर्थः', 'व्याप्यतावच्छेदकेति तारत्वादि-
भिन्नगत्वादिव्याप्यतावच्छेदकरूपाभावादित्यर्थः', तारत्वादेर्वायुधर्म-
त्वेनाव्याप्यत्वादिति भावः । इदन्तु पररीत्या परं प्रत्युत्तरं, स्वमते
तु व्याप्यत्वेनाज्ञानदृशायामेतावृश्चनिश्चयेऽपि संग्रहोपपत्तिर्बोद्ध्या ।
'अनुगतव्यवहारानुपपत्तिः' ककार-गकारादिमाधारणतार-इत्या-
कारकानुगतव्यवहारानुपपत्तिः । 'सप्रतियोगिकत्वात्' अवधिनिरूप-
णाधीननिरूपणकत्वान् । 'न तूत्कर्षावध्यपेक्षाः' न तूत्कर्षावधि-

तरत्वादय उक्तार्थव्यवहारं इतरसापेक्षाः कुर्वन्ति
तथा मन्दाद्यपेक्षया तारत्वादिव्यवहारं, उत्कर्षस्तु जा-
तिरूपादन्योऽस्तम्भावित एव, गकारे तु नैवं, अन-
न्यथासिद्धभेदप्रत्ययवलेन वक्तृविशेषानुमानवलेन च
तत्सिद्धेर्गत्व-कत्वव्याप्यतन्नानात्वस्वीकारात् । तवापि

विपरिष्येद तत्प्रतीतिः । 'तारत्वादिव्यवहारमिति, तारत्वादि-
जातयः कुर्वन्तीति शेषः । अतः तारत्वादीनां जातित्वे सिद्धे
व्यवहारार्थमवश्यपेक्षायां न दोषः । एवं विस्मयप्रतीतिवक्ष्यामुक्त-
वृत्तिकलेऽपि तारत्वं मन्दतत्त्वं जातिद्वयं घटल-कचमलादौ भावा-
भाव इति न नेतादुप्रजातिद्वयमिति सख्यदायः । ननु नाना-
गकारेषु उपाधिनैव गकारानुगतमतिरस्तु तत्कथमतुगतव्यवहारा-
न्यायानुपपत्त्या व्यापकजातित्वं गम्यन्तेत्यत आह, 'गकारे तु नैवमिति,
'नैवं' न व्यापकजातिकल्पकाभावः, अत्र हेतुमाह, 'अनन्ययेति
अनुगतधर्मावगाहिप्रत्ययवलेनेत्यर्थः, ककार-खकारादिधाधारण-
शक्येय इत्याकारकानुगतप्रतीतिस्त्वसिद्धेति भावः । ननु देवदत्त-
प्रभवत्वादुपाधिमैवानुमतमुद्धुपपत्तौ किन्तु प्रभवत्वात्तेत्यत आह,
'वन्निति वक्तादिविशेषो देवदत्तप्रभवत्वादि', तथाच वक्तृविशेषरूपो-
पाधिरपि न जातिविशेष विना सिद्ध्यतीति तत्स्वीकार आवश्यक-
इति भावः । 'तन्नानानेति शक्येयत्वादेर्गत्व-कत्वव्याप्यनानाजातित्व-
स्वीकारादिव्यर्थः ।

केचित्तु 'गकारे तु नैवमित्यस्य यथा कल-खलादिव्याप्यनाना-

वायुवृत्तित्वे शुकादिककार-गकारादिव्यञ्जकवायूनां
विजातीयत्वं वाच्यं तथाच ककारव्यञ्जकवायुत्व-
व्याप्यं^(१) यदि शुक्वर्णाभिव्यञ्जकवायुत्वं तदा शुक्-
गकारव्यञ्जकवायौ^(२) न स्यात्, अथ व्यापकं तदा
सर्वं एव कव्यञ्जकवायवः शुक्वर्णाभिव्यञ्जकवायवः

जात्या शुक्प्रभवत्वमनुमाय शुकीयककार-खकारादिषाधारणेषु
शुकीयत्वव्यवहारस्य शुकीये गकारे गत्वव्याप्यमानाजात्या शुकीय-
त्वमनुमाय न तद्व्यवहारोऽपि तु गत्वव्याप्यैकजात्यैवेत्यर्थः, शुकीयत्व-
व्याप्यतायां किं प्रमाद्यमत-प्राह, 'अनन्यथाविद्धेत्यादि, तथाचानु-
गतप्रतीतिनिर्वाहय गलादिप्रतीतिनिर्वाहय च यत्नजातेः शुक्-
तद्व्यगकारसाधारणत्वेऽनाद्यत्वा तद्व्याप्यमिति भाव इत्याहुः ।

अपरे तु यद्येक एव शुकीयो गकारस्तथैकव्यक्तिवृत्तितया
शुकीयत्वस्य जातिनाभावाच्चात्या शुक्प्रभवत्वमनुमाय शुकीयत्व-
व्यवहारो नेत्याह, 'गकारे तु नैवमिति, एतच्च ते च गत्वादिः
शुकीयत्वजातिसापेक्षत्वे किं मानमिति शङ्कायां समाधत्ते, 'अनन्यथे-
त्यादि पूर्वोक्तार्थकमित्याहुः ।

'तवापीति, 'वायुवृत्तित्वे' शुकीयत्वादिविजातीनां वायुवृत्तित्वे,
'विजातीयत्वं' गकारव्यञ्जकवायुविजातीयत्वं, 'न स्यादित्यस्य शुक्-

(१) ककारादिव्यञ्जकवायुत्वव्याप्यमिति क० ।

(२) शुक्ककारव्यञ्जकवायवमिति क० ।

स्युस्तस्माद्वायुदृत्तित्वेऽपि तासां नानात्वभावश्चकं ।
 अथास्तु स्त्री-पुंसादिगकारभेदस्तथापि यावद्वक्तृभेद-
 मनन्ता एव नित्या वर्णाः प्रत्यभिज्ञानादिति चेत्,
 अस्त्युत्पाद-विनाशप्रतीतौ सत्यामपि स एवायं गकार-
 इति प्रत्यभिज्ञा, अस्ति हि तदनन्तरमप्युत्पाद-वि-
 नाशप्रथा । न चोत्पादप्रतीत्यभेदप्रत्यभिज्ञयोरन्यत-
 रस्य परस्परं विद्यायान्यद्बाधकमस्ति, न धानयोः
 परस्परं बाध्य-बाधकभावे विनिगमकं येनैकभ्रान्त-
 त्वेनाविरोधः स्यात् । कथं वा भेदाभेदज्ञानयोरन्य-

वर्णाभिधान्नाकवायुसमित्यादि, 'तासां' शुक्लीयलवातीना, उत्पा-
 दादिप्रत्यय-प्रत्यभिज्ञायोः परस्परप्रतिबन्धेन प्रत्यभिज्ञाया व्यक्तभे-
 दावगाधिलासम्भवेनावायत्या तत्वातीयाभेदावगाधनाच्छब्दस्य नि-
 त्यतायां न प्रमाणत्वमिति समवधत्ते, 'अस्त्युत्पादेत्यादिना 'प्रमाण-
 यितु न शक्यत इत्यन्तेन । ननु यदि व्यक्तिभेदज्ञानाज्ञाने प्रत्यभिज्ञा
 तदेवाविरोधाय प्रत्यभिज्ञाया विषयभेदकल्पना युज्यते तदेव न,
 परन्तु यदोत्पत्त्यभेदव्याप्यतया तज्ज्ञानकाले कदाचिद्व्यक्तिभेदपह-
 एव प्रथमो जातस्तदा तत्प्रतिबन्धकवशात् प्रत्यभिज्ञा न जायत-
 एवेति विनिगमनाविरहेणोभयोरेव प्रमाणतया प्रत्यभिज्ञाया-
 नित्यत्वे प्रमाणत्वमनुमेवेत्यन आह, 'कथं वेति, तथाच तादृश-
 भेदपरेऽपि तदुत्तरचक्षेऽनुभवविद्धां प्रत्यभिज्ञाविषयभेदकल्पनां

वावधारितं परस्परप्रतिबन्धकत्वं परिभूय प्रथमं तयो-
रेकसत्त्वेऽप्यपरोत्यत्तिप्रसङ्ग इति सङ्कटप्रविष्टत्वेन प्रत्य-
भिज्ञानं शब्दनित्यत्वे प्रमाणयितुं न शक्यते । नन्वे-
वमुत्पत्तिमत्त्वादिनाप्यनित्यत्वसिद्धिः कथं, इत्थं, उत्पा-
दादिवृद्धि-प्रत्यभिज्ञयोरप्यवश्यं विषयभेदः, एकविष-
यत्वे विरोधेनैकानन्तरमपरानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । एवञ्च
भेदे भासमाने प्रत्यभिज्ञायाः सजातीयत्वं विषयो
न व्यक्त्यभेदः । न चैवं तज्जातीयोऽयमिति स्यात् न
तु सोऽयमिति वाच्यं । तज्जातीयत्वप्रतीतेरपि सोऽय-
मित्याकारदर्शनात् यथा सैवेयं गाया तदेवेदमौषधं
बहुभिः कृतं मयापि प्रत्यक्षं क्रियमाणमस्तीत्यादौ । न

विना कथं स्यादित्यपेः, 'इति सङ्कटेति, तथाच प्रत्यभिज्ञा तज्जा-
तीयभेदावच्छन्नेति भावः । ननूत्पादादिप्रत्ययानामेव विषयभेदः
कल्प्यतां विनिगमकाभावात् इत्यञ्च कथं तेषां शब्दानित्यत्वे प्रमाण-
त्वमित्याशङ्कते, 'नन्विति, सिद्धान्तयति, 'इत्यमिति, प्रत्यभिज्ञाया-
स्तज्जातीयत्वावगाहने साधकमाह, 'एवञ्चेति, 'व्यङ्ग्यभेदः' तद्वृत्तित्वा-
वच्छिन्नप्रतिषेधिताकभेदाभावः, 'इति स्यात्' इत्यभिज्ञापः स्यात् ।
ननु गायावृत्तितद्वृत्तित्वमानुपूर्व्येव इत्यञ्च तावदर्शसमूहस्यानुपूर्व्ये
तस्य च नित्यैकतया तदन्तावच्छिन्नाभेदविषयत्वेनेवोपपत्तौ तत्प्रत्यभि-
ज्ञायास्तज्जातीयत्ववच्छन्नमवच्छादकमेवेत्यत आनुपूर्व्या नाना-

हि तावद्वर्णमात्रमानुपूर्व्यं, जरा-राज-नदी-दीना-
दिषु तन्मानात्वात्, किन्तु तदुच्चारणान्तरमुच्चारणं
तज्ज्ञानानन्तरं ज्ञानं वा तच्च नानेति तद्वती गाथापि
नानैव । नचाभेदे भासमाने उत्पादादिबुद्धिरेवान्य-
स्योत्पादादिकमवगाहते, गकारगतत्वप्रतीतेर्धान्तत्व-
प्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः, अभेदे भासमाने तद्विरुद्ध-
धर्मवत्त्वममानुदयात् विनिगमकाभावेनोभयस्यापि

स्मरेव बाधयति, 'न चीति, 'तच्च नानेति, तथाच तादृशानुपूर्व्या-
त्मकतत्त्वज्ञानावच्छिन्नभेदाभावस्य तादृशानुपूर्व्यरूपेदन्तविशिष्ट-
वैशिष्ट्यावगाहितं न बाधयति तादृशानुपूर्व्या इदानीमवस्थेन
विशेषणविषयकतद्भासभावत् अतस्तादृशानुपूर्व्यमानजातीयानु-
पूर्व्यवच्छिन्नभेदाभाव एव विषयो वाच्यः, तथाच तदेव तज्जातीय-
त्वावगाहनमिति भावः । 'इति' इतिचेतोः, 'तद्वती' तादृशानु-
पूर्व्यमती, 'गकारगतत्वप्रतीतेः' पूर्वानुभूतगकाराद्विशेष्यं गकार-
इति प्रतीतेः, 'अभेदे भासमाने' प्रथमं भेदाभावरूपविशेषदर्शने
विरोधिनि षति, 'तद्विरुद्धधर्मवत्त्वममानुदयात्' तदिपरोक्षज्ञानानु-
दयात्, 'विनिगमनाविरहेणेति,^(१) उभयोर्यापार्थस्य उत्पादादि-
प्रत्ययस्य तदौघोपादानादिविषयकत्वे प्रत्यभिज्ञायाश्च तज्जातीयत्वा-

(१) विनिगमकाभावेनैकस्य विनिगमकाविरहेणेति अस्तिचिन्तामण्युक्तस्य
पाठः ।

यथार्थत्वाच्च, कुतस्तर्हि तस्या अभेदो विषयः, न च प्रथमं न भेदप्रथा अतएव भेदसत्त्वे तदज्ञानात् कश्चित् सा भ्रान्ता, तस्माद्यच्च भेदप्रतीतिस्तदितरबाधकाबाध्या तच्च प्रत्यभिज्ञैव न भवति भवन्ती वा तज्जातीयत्वमा-
लम्बते, न तु भ्रान्ता, विशेषदर्शने भ्रमानुदयात् । अपि च यथा शङ्खादिध्वनीनां उत्पत्ति-विनाशप्रत्ययात्

वगादित्व एव सिद्धतीति तथात्वमावश्यकमिति भावः । 'तस्याः' प्रत्यभिज्ञायाः, 'यच्च भेदप्रतीतिरिति, 'तदितरबाधकाबाध्या' 'तदि-
तरेण' प्रत्यभिज्ञेतरेण, 'बाधकेन' अप्रामाण्यत्वादिना, 'अबाध्या'
अस्फुटिता न भवतीत्यर्थः, । ननु वर्णानामुत्पादविनाशकल्पनापे-
क्षयोत्पादादिप्रत्ययानां भ्रमलक्षण्येनैव युक्तेत्यत्राह, 'अपि चेति ।

ननु कलाद्यविषयकप्रत्ययविषयवर्णस्थोमलं न कोलादलत्वं ता-
दृशोपाध्यप्रतिबन्धानेऽपि कोलादलप्रत्ययादन्वया रूपत्वादिकमपि
चतुर्मात्राद्यगुणत्वाद्युपाधिरेव तन्मतेऽपि स्यात् किन्तु शब्दलमि-
वाद्यष्टधर्मान्तरं कोलादलत्वमत एव कलाद्यविषयकप्रत्ययविषय-
स्थोपनीतभानदशायामपि गृहीतभेदकवर्णस्थोमः कोलादल इत्या-
कारको नानुभवः तच्च धर्मान्तरं दूरत्वादित्युक्तमतः सविधाने न
गृह्यते इत्यत्र आह, 'अस्ति चेति, 'शब्दस्य' वर्णस्य, 'प्राच्यादिदिशां
गौड-वज्रादिदेशानां, 'विशिष्टशङ्खादीनाञ्च, 'प्रभवत्वं' प्रयोज्यत्वं,
यस्मादनुमीयत इत्यर्थः, तेन श्रूयमाणवर्णवक्त्रीनां तत्तद्दिगाद्य-
जन्यत्वेऽपि न व्यभिचारः । शङ्खे वैशिष्ट्यं विस्तारणमुत्कारमहितत्वं,

तारत्वादिविरुद्धधर्मसंसर्गाच्चानित्यत्वे सैवेयङ्गुर्जरीत्या-
दिप्रत्यभिज्ञा तज्जातीयत्वविषया तथा वर्णप्रत्यभि-
ज्ञापि । अन्यथा ध्वनयोऽपि नित्याः स्युः उत्पत्ति-वि-

‘आदिना विपक्षीप्रवृत्तेरुपपत्तः, सङ्कारिविशेषवशात् यन्मादेरपि
वर्णोत्पादकत्वमते चेदं । ननु दिग्देशप्रयोज्यधर्मासाधारणपद-
ग्रन्थतानवच्छेदकत्वाज्जातिव्याप्त्युपपत्तिरित्यत आह, ‘अव्यपदेश्यत्वे-
ऽपीति असाधारणपदग्रन्थतानवच्छेदकत्वेऽपीत्यर्थः, ‘माधुष्यांवाभार-
वदिति, ‘अन्यथा’ दिगादिप्रयोज्यजातीनामसत्त्वे, ‘न स्यादेवेति, तथाच
तादृशजात्यतुरोधात् गकारव्यञ्जोर्ना नानात्वादवश्यं गकाराद्यनुगत-
माध्यं गत्वादिजातिरभ्युपेतयेति तदवच्छिन्नामेदविषयिष्ठेव प्रत्य-
भिज्ञा भविष्यतीति न्यायमतनिगमः । ग्रहते, ‘तथापीति, ‘परा-
परैति, शुकीयत्वादिर्कं कल्पमानाधिकरणजातिभिर्न अव्यभिचा-
रिकत्वव्यभिचारिणान् रूपत्वादिवद्गुणत्वादिवदेति भावः । ककारगत-
शुकीयत्वस्य कलाव्यभिचारिणादुक्तहेतोः स्वरूपाधिद्विरित्याशयेन
परिहरति, ‘शुकेति । ननु कलादिव्याप्यायाः शुकीयत्वजातेर्गानात्वे
ककारादावनुगतः शुकीयत्वव्यवहारः कथं स्यादत आह, ‘तथा
चेति^(१) तादृशानानाप्रात्या चेत्यर्थः, ‘शुकादिप्रभवनं’ तत्प्रयोज्यत्वं,
ग्रहते, ‘न चेति,^(२) निरस्यति, ‘गत्वादिनेति, गत्वं विना शुकीयत्वं
सकारे शुकीयत्वं विना च गत्वं स्वीकृते वर्तमानं शुकीय-
गकारे नियः महोर्ध्वमिति भावः ।

(१) ‘तदेवञ्च’ तथा चेतिपाठः क्वचिन्मूलपुस्तके वर्तते इति ।

(२) इदृशस्याशाने ‘न लिख्य’ न चेतिपाठो युज्यते ।

ननु सादृश्यमिथा गत्वादिक्मेव शुक्तीयत्वादित्यर्थं नाना कथं
 नोच्यते इत्यत आह, 'गत्वन्विति, 'अननुगतत्वेनेति, यद्यपि नाना-
 भिरेव गत्वजातिभिर्गकारेषु कण्ठावच्छेदविलक्षणप्रयत्नप्रभवत्वमनु-
 माय तेनैव गणेशप्रकृतानवच्छेदकजातिमदर्शनेनैव वा^(१) अनुगतगकार-
 व्यवहारः सम्भवत्येव तादृशोपाध्यप्रतिसन्धानेऽपि गकारानुगतमत्या
 अनुगततस्त्रीकारे तु शुकप्रभवत्वाद्युपाधेरप्रतिसन्धानेऽपि शुकोक्त-
 गकारादिनानावर्णजन्यनुगतमत्यतुरोधात् तेष्वपि शुकप्रयोज्यजाति-
 प्रसक्तो दुर्भारः, तथापि शुकादितत्तप्राणिप्रयोज्यजातिर्द्यदि कत्वा-
 दिपञ्चाग्रज्जातिव्यापिका तदा प्राणिग्रतसमुच्चरितेषु ककारादि-
 पञ्चाग्रदर्शेषु तत्तप्राणिप्रयोज्यजातिग्रतस्त्रीकारेऽतिरिक्तपञ्चाग्रज्जा-
 तिकल्पनागौरवं स्यात् कत्वादिपञ्चाग्रज्जातीनां तत्तप्राणिप्रयोज्य-
 जातिव्यापकत्वे तु प्राणिग्रतसमुच्चरितेष्वपि कादिपञ्चाग्रदर्शेषु कत्वा-
 दयः पञ्चाग्रदेव जातयो न तु ज्ञतानि इत्येव गत्वादिजातेरनुगतत्वे
 मूलयुक्तिः, इदं तु बोध्यं कत्वव्याप्यशुकप्रभव-तत्तद्देशप्रभवतारत्वमेकं
 एवं ककारादिवर्णान्तरेष्वपि जन्यतावच्छेदकजातेरननुपगमेऽपि
 चतुर्भावादित्यया शुक्तीयत्व-तद्देशप्रभव-तारत्वादीनां जातिषाङ्क-
 र्थापत्तेः शुकप्रभवत्व-तद्देशप्रभवत्व-तारत्वजातीयसाक्षात्कारप्रतिबन्ध-
 कतावच्छेदकब्रह्मजातिनाद्युपाधिभिरेव ककारादिष्विवान्यदेशीय-
 ककारादिष्वपि शुक्तीयत्वाद्यनुगतबुद्धेः सम्भवात् शुककत्वमेव सामान्यं
 तद्व्याप्यश्च तारत्व-तद्देशप्रभवत्वमेकं शुकगकारस्य तद्देशप्रभवतारत्व
 सत्त्वेन जातिद्वयस्त्रीकारे सादृश्यादित्यपि वदन्ति । 'अतएवेति

मन्त्रादेरनुगतत्वादेवेत्यर्थः, ननु तारत्वस्य मन्त्रव्याप्यत्वे तन्निश्चयदृष्टार्था-
 गतमन्देशो न स्यादित्योच्यते नित्यस्य सत्त्वादेत आह, 'तन्निश्चय-
 इति, 'व्याप्यतावच्छेदकरूपानिश्चयादिति, तादृशेषु चिद्दर्शनस्यैव
 व्याप्तिस्मारकत्वात् इति भावः । व्यापकसामानाधिकरण्याप्य-
 भिप्रायेणैव वाच्यं यन्त्रः । ननु तारत्वस्य नानात्वे ककार-गकारादिषु
 तार इत्यनुगतव्यवहारः कथं स्यादित्याशङ्कते, 'न चेति, परिहरति,
 'समातीयेति, इत्यच्च तद्वकारादयं शब्दस्त्वार इत्यत्र पञ्चम्यर्थः तादृश्यं,
 तच्च शब्दग्राह्यात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकजातिमत्पदार्थवसितस्य तार-
 पदार्थस्यैकदेशे शब्देऽन्वितं, तेन गकाराद्यात्मकशब्दग्राह्यात्कारप्रतिब-
 न्धकतावच्छेदकजातिमानयं शब्द इत्याकारकस्तथान्वयबोधः । न च
 महात्मादिगतोत्कर्षस्यैव तारत्वस्यापि सावधिकत्वे बाधकाभावाद्-
 वधित्वमेव पञ्चम्यर्थ इति वाच्यम् । तथा सति तद्वकारापेक्षया
 मन्देशपि वर्णं तद्वकारान्तारोऽयमिति प्रयोगापत्तिः तादृशवर्णगतो-
 त्कर्षस्यापि सापेक्षया मन्दशब्दात्तारग्राह्यात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेद-
 कत्वात् तद्वकारावधिकत्वाच्च अन्यथा तद्वकारादसौ मन्द इत्यपि प्रयोग-
 स्तत्र न स्यात्, यदेव हि वैजात्यात्मकापेक्षया तारत्वं तदेवान्यापे-
 क्षया मन्दत्वमित्यभ्युपगमात्, अतएव कुवलयमहत्तादुत्कृष्टं विज्जमहत्त्वं
 इत्यत्रापि पञ्चम्या नावधिनमर्थस्तथा सति विज्जमहत्तादुत्कृष्टं कुव-
 लयमहत्त्वमित्यपि प्रयोगापत्तिः कुवलयनिष्ठस्य सर्वपाद्यपेक्षयोत्कर्षस्य
 विज्जमहत्तावधिकतनियमादन्यथा विज्जमहत्तादप्युत्कृष्टं कुवलयमहत्त्वं
 इत्यपि प्रयोगो न स्यादेकमहत्तापेक्षया उत्कर्षस्यैवापरमहत्तापेक्ष-
 यापकर्षरूपतात् किन्तु कुवलयमहत्तादिज्जमहत्त्वमुत्कृष्टमित्यत्रापि

तादर्थ्यमेव पञ्चम्यर्थः, तच्च परिमाणसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेद-
कीभूतजातिपर्यवसितस्य उत्कर्षपदार्थस्य एकदेशे परिमाणेऽन्वितं,
तेन कुबलयमहत्वात्मकपरिमाणोपरसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छे-
दकीभूतजात्याश्रयो विन्वमहत्त्वमित्याकार एव तत्रान्वयबोधः,
साश्रयावृत्तिद्वयसमवेतत्वसम्बन्धेनोक्तमहत्त्वसापेक्षमहत्त्वसाक्षात्का-
रप्रतिबन्धकतादिति मिश्राद्यनुयायिनः ।

परे तु तुल्यव्यक्तिवृत्तिकमपि तारत्वं मन्दत्वञ्च नैकं किन्तु
जातिद्वयमेव विज्ञापणबुद्धिषिद्धत्वात् घटल-कलसमलयोर्भेदे प्रमाण-
विरहादैक्यस्वीकारान्नयाच गकारावधिकं यन्मन्दत्वं तदिति तद्गका-
रावधिकस्य तारत्वस्य विरहान्तद्गकारावधिकतारव्यवहारासम्भवाद-
वधित्वमेव पञ्चम्यर्थः । न च तारत्वस्य सावधिकत्वे जातित्वं न
स्यात्, अप्रयोजकत्वादभ्यया संयोगादेः सावधिकत्वे गुणत्वं न स्यादिति
संयोगादयोऽपि निष्प्रतियोगिका एवेति किं न ब्रूयाः, एवञ्च कुब-
लयमहत्वादुक्तं विन्वमहत्त्वमित्याद्यापि नोक्तकसेवान्वयबोधः कचि-
तदिशा उक्तमहत्त्वसापेक्षमहत्त्वसाक्षात्कारप्रतिप्रतिबन्धकत्वे प्रमा-
णाभावात् शक्तिर्षविरहादेव महत्त्वावृतस्य चुद्रस्य परिमाणाग्रह-
सम्भवात् अन्यथा तत्राप्यप्रतीकारात् घटमहत्त्वादुक्तमग्नमहत्त्वसै-
दिकमुखादुक्तं स्वर्गमुखमित्यादौ तादृग्भुव्यासम्भवात् गगनमह-
त्त्वादेर्घटमहत्त्वसाक्षात्कारं प्रत्यविरोधित्वात् किन्तु तत्राप्यवधित्वमेव
पञ्चम्यर्थः, स चोत्कर्षपदवाच्यात्मक एवोत्कर्षपदस्यार्थेऽन्वितः, तथाच
कुबलयमहत्त्वावधिकं यदुत्कर्षपदवाच्यं तद्विन्वमहत्त्वमित्याकारक-
एव तत्रान्वयबोधः तत्तदुपार्थकपदोत्तरपञ्चत्वास्तत्तद्व्यञ्जितस्वार्था-

वधितस्य तदुक्त्यर्थं भिन्नादृत्तिस्वरूपसम्बन्धेनैव उत्कर्षपदार्थं धर्मिणि
अवयवोपं प्रति साक्षाद्भवादेव विस्मयमहत्तादुल्लष्ट कुवत्तयमहत्त-
मित्यादिप्रयोगस्यासम्भवादिति प्राञ्जः ।

सूतक्यास्तु तारतम्योत्कर्षत्वादिकश्चाद्यष्टमेव धर्मान्तरं स्त्रीकुम्भा-
पास्तुष्टैव सावधितमाश्रयन्तः कथितव्यवहारमुपपादयन्ति, तच्चिन्त्यं ।

ग्रह्यते, 'तारतेति, 'सप्रतियोगिकत्वादिति स्वेतरज्ञानाधीन-
प्रत्यक्षसामान्यकनादित्यर्थः, आद्यापत्तादिजातौ व्यभिचारसन्नेऽपि
स्वरूपाभिद्या परिहरति, 'तारतेत्यादिना, 'उत्कर्षरूपा इति
जातिने हेतुगर्भविशेषणं, अतएव वक्ष्यति, 'उत्कर्षस्त्वित्यादि, 'न
निति उत्कर्षस्य योऽवधिसृज्ज्ञानसापेक्षा मृद्वने रति पूर्वसाधनः ।
नन्वेवमाश्रयपक्षोत्तरमेवायं तार इत्यादिव्यवहारः स्यादत आह,
'उत्कर्षव्यवहारमिति उत्कर्षार्थकतर-तमादिप्रयोगमित्यर्थः, 'इतर-
सापेक्षा इति स्वधर्म्मिकया सजातीयगोचरसाक्षात्कारप्रतिबन्धकता-
वच्छेदकजातिमलसप्तशोत्कर्षत्वं बुद्ध्या सहकृता इत्यर्थः, 'कुम्भं नीत्यस्य
मधुरादिप्रत्यक्षमिति शेषः, प्रकृतिप्रत्यक्षयोगुष्ण-वर्धनस्योत्तरशो-
त्कर्ष एव तर-तमयोरनुपपत्तयः इति भावः । 'मन्दाद्यपेक्षयेति
मन्दादिज्ञानमपेक्षेत्यर्थः, 'तारत्वादिव्यवहारमिति, 'तारत-तार-
तरत्वादयः' 'कुम्भं नीति च इयमनुपपद्यते, तथाचाश्रयसन्निकर्षा-
दृद्धमाशेषेऽपि तारत्वादौ मन्दसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकजाति-
त्वस्य तारतम्यं न मृद्वीतमतस्तदानीं न तारतम्यव्यवहारस्याद्रूपेणैव
तारत्वादौनां तारपदप्रत्ययतावच्छेदकत्वादिति भावः । ननु गकार-
शोत्कर्षवन्ने मधुरतरौ रस इत्यादिक इव गतरः मन्द इत्यपि

व्यवहारः स्यादत आह, 'गकारे तु नैवमिति गगब्दे तु न मधुरादि-
 शब्द रवोत्कर्षार्थकतर-तमादिव्यवहार इत्यर्थः, गकारस्य गपदशक्यता-
 नवच्छेदकतया सजातीयभावात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकजातिमत्त्व-
 मास्य तर-तमादिव्यवहारं प्रत्यक्षित्वात्कारत्वादिति भावः । ननु
 गकारो नोत्कर्षवान् तर-तमप्रत्ययाप्रकृतिशब्दत्वादित्यथा कत्वादिना
 सङ्गरप्रसङ्गादत आह, 'अनन्येति, 'भेदः' वैलक्षण्यं, 'वक्तृविशेषः' शुका-
 दिः । ननु शुकीयत्वापुत्कर्षस्य शब्दवृत्तित्वे कत्वादिभिः साङ्गर्थ्यमिया
 नानात्वं वाच्यं तद्वरं व्यञ्जकवायुनिष्ठमेकैकं साधवात् तत्कल्प्यतां
 आश्रयव्यञ्जकचक्षणपरम्परासम्बन्धेनैव तादृगैकजात्या गकारादिषु
 शुकीयत्वव्यवहारसमवादात् आह, 'तवापीति, शुकीयत्वादिजातेरिति
 शेषः । 'तामां' शुकीयत्वादिजातीनां, शङ्कते, 'अथेति, 'अनन्ता एवेति,
 नित्याभिरेव तत्तद्वर्ण्यक्तिभिस्तद्वक्तुरनुमानसमवादादिति भावः । 'प्रत्य-
 भिज्ञानादिति च एवायं शुकीयः ककार इत्यादिप्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः,
 निरूपति, 'अस्ति रीत्यादिना 'न शक्यते' इत्यन्तेन, 'बाधकं' अप्रामा-
 ण्यज्ञापकं, 'अनयोरिति च एवायं गकारो नायं तद्वकार इत्याकारक-
 भेदाभेदज्ञानयोरित्यर्थः, 'भेदोऽप वैधर्म्ये, इदानीमुत्पन्नत्वादिकमि-
 त्यपि कथितम् । 'सङ्कटप्रविष्टत्वेनेति नित्यतायाश्चकधर्मसाधकतया स-
 न्दिग्धत्वेनेत्यर्थः । ननूकदिशोत्पत्तिमत्त्वज्ञानमपि सङ्कटप्रविष्टत्वेनेति
 तदपि कथमनित्यत्वे प्रमाणीकर्तव्यमित्याशङ्कते, 'नन्वेवमिति, उत्तर-
 यति, 'इत्यमिति, 'विरोधेनेति, पूर्वानुभूतव्यक्तिभेदस्येदानीमुत्पादस्य
 च मियो आवर्तकधर्मत्वेन परस्परपक्षविरोधित्वादिति भावः । वि-
 ययभेदमाह, 'एवमेति 'न व्यक्तभेदः' न पूर्वानुभूततत्त्वज्ञानाव-

च्छिन्नाभेदः, 'इति स्यात्' इत्याकाराभिलापः स्यात्, 'तज्जातीय-
 वेति । न चैवं तज्जातीयोऽयं गकारः सोऽयं गकार इत्यनुभवयोर्वै-
 लक्षण्यानुभवापत्तापप्रसङ्गः, प्रथमे तद्वृत्तिगत्वजात्यवच्छिन्नस्य द्वितीये
 तद्वृत्तिगत्वावच्छिन्नस्याभेदः सन्निरुद्धगकारे भासत इत्येव स्फुटतरवै-
 लक्ष्यसम्भवात् । यत्तु तज्जातीयोऽयं गकार इत्यत्र गत्वजात्यव-
 च्छिन्नस्य च एवायं गकार इत्यत्र गत्वावच्छिन्नस्य चाभेदो भासते
 इत्येव वैलक्ष्यमिति तन्मुष्कं, तथा सत्ययं घटो घट इत्यनेवायं
 गकारो गकार इत्यन्वयस्य उद्देशविधेयतावच्छेदकवोरेक्षेणासम्भवा-
 पत्तेरिति धेयं । ननु आनुपूर्व्यो विरोधावच्छिन्नतत्तदण्येकोमपर्थव-
 दितयोः पूर्वापरगाथाव्याप्तोरेवाभेदसम्भवात् सैवेयं गाथा इत्यत्र
 शब्दनित्यतावादिनां मते तज्जातीयत्वस्यावगाहनमसिद्धमत आह,
 'न हीति, मौनिलोकस्थानुपूर्व्यं समादयितुमाह, 'तज्ज्ञानेति,
 व्याख्याततत्त्वमेतत् । ननु सन्निरुद्धगकारस्य प्रत्यभिज्ञायाः पूर्वा-
 नुभूतव्यक्त्यभेदसिद्धावुत्पत्तिमत्त्वप्रतीतावन्यदीयोत्पत्तिर्भासते इत्येव
 विषयभेदः किं न स्यादित्याशङ्कते, 'न चेति, निरस्यति, 'गकार-
 गत्ववेति, 'अभेद इति पूर्वानुभूतव्यक्त्यभेदस्य विषयदशायां तदि-
 दृष्ट्येदानीमुत्पद्यमानत्वादिधर्मस्य भ्रमाभस्यवादित्यर्थः, पूर्वानुभूत-
 तद्वृत्तिगत्वस्याधुनातनोत्पत्त्यभावावच्छेदकतया तद्वृत्तिगत्वस्यैव व्यावर्तक-
 धर्मदर्शनविधयाऽधुनातनोत्पत्तिमत्त्वभ्रमविरोधितादिति भावः । ननु
 तद्वृत्तिगत्वावच्छेदेनाधुनातनोत्पत्त्यभावस्यानिययदशायासेवाधुनायमु-
 त्पद्यो गकार इति भ्रमे बाधकाभाव इत्यत आह, 'विनिगमयेति,
 'उभयस्येति च एवायमिदानीमुत्पद्योऽयमिति ध्यानदयस्येत्यर्थः ।

नाश-तारत्वादिप्रतीतीनां प्रत्यभिज्ञानबलेनौपाधिक-
त्वात् । न च वर्णेषु तारत्वेनैव भासमाना ध्वनय-
उपाधयः सम्भवन्ति, न तु ध्वनिषु वर्णास्तज्जनककण्ठ-
ताल्वाद्यभिघाताभावादिति वाच्यं । वर्णोच्चारणदशा-
यामपि गुर्जरीकादिजनकानामभावात् । तस्मात्
उत्पत्ति-विनाश-तारत्वादिप्रत्ययस्य प्रत्यभिज्ञानस्य च
तुल्यत्वे द्वयोरपि नित्यत्वमनित्यत्वं वा । न चोभयोरपि

पृच्छति, 'कुतस्तर्ह्येति, 'तस्याः' प्रत्यभिज्ञायाः, 'अभेदः' पूर्वानु-
भूतव्याप्यभेदः, उत्तरं, 'यवेति, 'कचित्' शृङ्गादौ, 'घा' तद्भजनमि-
तिप्रभिज्ञा, 'तदितरेति प्रत्यभिज्ञेतरस्य बाधकप्रमाणस्य बाध्या
नेत्यर्थः । 'न तु भ्रान्तेत्यस्य व्याप्यभेदानवगाहितयेत्यादिः, 'विशेषस्य'
व्याप्यभेदस्य, 'दर्शने' विरोधिनि यतीति श्रेयः । ननु गत्वादिक्म-
खण्डोपाधिकरूपमेवास्त्वित्यतः प्रतिबन्धिमाह, 'अपि चेति^(१) ।

'प्रत्यभिज्ञानबलेनेति सैवेयं गुर्जरीत्यादिप्रत्यभिज्ञाबलेनेत्यर्थः,
'औपाधिकत्वादिति साचात्परम्परया बान्धनिष्ठोत्पादादिविषयक-
त्वादित्यर्थः । 'उपाधयः सम्भवन्तीति वर्णनिष्ठतया प्रतीयमानस्यो-
त्पादादेराश्रयाः सम्भवन्तीत्यर्थः, 'तज्जननेति ध्वन्युत्पादद्वयायां
वर्णप्रमककण्ठाद्यभिघाताभावादित्यर्थः । न च तदानीं वर्णानुत्पादेऽपि
साध्यमानतस्त्रिष्ठोत्पादादिरेव साचात् परम्परया ध्वनौ भासत इति
वाच्यम् । तदानीं वर्णभावे तस्मान्निधिरूपदोषविरहात् आश्रयमा-

(१) ननु गत्वाद्यविषयकेत्यादिः प्रतिबन्धिमाह अपि चेतीत्यन्तः पाठः क्षुधित्
टोकापुस्तके वर्तते, परन्वयमेव पाठः समुपपन्नत्वेन प्रतिभाति ।

नित्यत्वमेव, उक्तन्यायेन प्रत्यभिज्ञायास्तज्जातीयत्व-
विषयत्वात् । किञ्च यदि व्यङ्ग्यः शब्दः स्यात् तदा
वाङ्मालोकाभावे घटस्येव व्यञ्जकाभावे शब्दस्यानुप-
लम्भात् तत्संशयः स्यात्, न त्विहेदानौ शब्दो नास्तीति

त्रिधरूपपरस्परसम्बन्धविरहाच्च साक्षात् परस्परया वा न भानसम्भव-
इत्यभिप्रायात् । 'वर्णोच्चारणेति, तथाच वर्णोच्चारणदृष्टायामपि न
ध्वनेरुत्पादनियम इति भावः । इदन्तु समाधिशौक्यादुक्तम् । वस्तु-
तस्तु वर्णाद्युत्पादेऽपि वायुनिष्ठोत्पादादेस्तन्निष्ठतारत्वादिवैलक्षण्यस्य
च ध्वनिनिष्ठोत्पाद-विनाश-तारत्वादिप्रतीतीनां साक्षात् परस्परया
वा विषयत्वसम्भवादित्यपि बोध्यम् । 'उभयो' ध्वनिवर्णयोः, 'उक्त-
न्यायेनेति ध्वनौ साक्षात्सम्बन्धोत्पादादिप्रत्ययस्य भ्रमत्वप्रसङ्गेनेत्यर्थः,
'प्रत्यभिज्ञाया' शेषेण गुर्जरौल्यादिप्रत्यभिज्ञायाः, 'तज्जातीयत्वविष-
यत्वादिति तज्जातीयत्वादिविषयकत्वस्यैव तथानुमतत्वादित्यर्थः,
'तज्जातीयत्वादिपदान् गुर्जरौल्याद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्तद्भूत-
भेदपरिग्रहः । ननु साधवाङ्मनेरपि नित्यताभ्युपगमे साक्षात्सम्बन्धो-
त्पादादिप्रत्ययस्य भ्रमत्वमेवोपेयम् इत्युच्यते । 'किञ्चेति, 'वाङ्मा-
लोकाभाव इति वाङ्मालोकस्य घटादित्यञ्चकक्षाभावे इत्यर्थः,
'व्यञ्जकाभाव इति विलक्षणवायुसयोगरूपव्यञ्जकक्षाभावे इत्यर्थः,
'तत्संशयः स्यादिति शब्दसंशयः स्यादित्यर्थः, 'नित्यः' प्रात्यक्षिक-
तन्निष्ठः, प्रतियोगि तत्त्वसन्निकर्षादीतरसकलप्रतियोग्युपलम्भकमह-
तानुपलम्भेरभावपाक्षिकाया अभावादिति भावः । इदमप्यापातत

निश्चयः तस्माद्वर्णो न नित्योऽनित्यो वा सत्त्वे

शब्दाभावप्रत्ययस्यैव प्रतियोगिसन्निकर्षादिमध्ये यन्त्रकवायुसंयोग-
स्यापि प्रवेगेन तादृशाणुपलब्धिसत्त्वात्^(१) अभावभेदेन योग्यानुप-
लब्धिभेदात् शाब्दैक्यस्यानुपादेयत्वात् । वस्तुतस्तु घटादिप्रतिबन्धिरिव
शब्दानित्यत्वे मानं तत्राप्येकजातीयानां सर्वेषां घटानामेकत्वस्य
नित्यत्वस्य च साधवेनौचित्यात् अवयवसंयोगादीनां यन्त्रकतथैवोप-
लम्भकादाचित्कत्वनिर्वाहात् उत्पादादिप्रत्ययस्थान्योत्पादादिमादा-
द्यैव सम्भवात् । ननु तस्मात्प्रत्ययेन तत्समवेतनाश्रयेण च नाश-नाशक-
भावात् कपालनाशे घटनाशस्य दुर्भारतया घटस्य नित्यत्वसम्भवः ।
न च जात्यादिनाशवारणाय स्वप्रतियोगिजन्यत्वस्य नाशकतावच्छे-
दकसम्बन्धतया घटादेर्मित्यत्वेन प्रतियोगिजन्यत्वविरहादेव न नाश-
इति वाच्यम् । साधवात् स्वप्रतियोगिसमवेतत्वस्यैव नाशकतावच्छे-
दकसम्बन्धत्वादनन्तघटादिकल्पनायाः फलमुखत्वात् सत्त्वेन ध्वंसत्वेन
नाश-नाशकभावान्तरादेव जात्यादेरनाशलोपपत्तिः अनन्तप्रतियो-
गिजन्यत्वस्य नाशकतावच्छेदकसम्बन्धत्वकल्पनामपेक्षातिरिक्तैकनाश-
नाशकभावकल्पनाया लघुत्वादिति चेत्, न, तुल्ययुक्ता कपाल-कपा-
लिकादेरपि नित्यत्वस्य सुवचत्वात् तत्राश्रेण घटादिनाशस्य दुर्बच-
त्वात् । किञ्चैवं सुखादिप्रतिबन्धिरपि तत्र मानं तत्रापि पूर्व-
वर्षानुभूतमेव सुखमस्मिन्नपि वर्षेऽनुभूयत इति प्रत्यभिज्ञासत्त्वा-
दित्यास्तां विस्तरः । 'न नित्य इति न ध्वंसाप्रतियोगीत्यर्थः,

सत्युत्पत्तिमत्त्वात्, अस्मदादिवहिरिन्द्रियमाद्यत्वे सति
जातिमत्त्वात्, अस्मदादिप्रत्यक्षगुणत्वाद्वा, आत्मैकत्व-
प्रत्यक्षत्वपक्षे प्रत्यक्षविशेषगुणत्वात्, व्यापकसमवेत-

साधवादाह, 'अनित्य इति ध्वजप्रतियोगीत्यर्थं, 'सत्त्वे सतीति,
समतेनाद्यं हेतुः, 'अस्मदादौति, नित्यगुणादौ व्यभिचारवारणाय
सत्यन्तं मानसेतरलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वार्थकं, आत्मनि व्यभिचार-
वारणाय मानसेतरेति, आद्यान्वभिव्यग्रदस्य पक्षत्वात् पक्षताव-
च्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देशत्वाद्वा न भागासिद्धि-
र्दीपाय, सामान्यादौ व्यभिचारवारणाय 'जातिमत्त्वादिति,
जातिपदं समवेतमात्रपरमिति भावः । साधवादाह, 'अस्मदादौति
लौकिकप्रत्यक्षविषयगुणत्वादित्यर्थं, आत्मनि जात्यादौ व्यभिचार-
वारणाय 'गुणेति, नित्यगुणे च व्यभिचारवारणाय विषयान्तः ।
नन्वात्मैकत्व-परिमाणयोर्व्यभिचार इत्यत आह, 'आत्मैकत्वेति,
तत्परिमाणमपि बोध्यं, 'विशेषगुणत्वादिति, लौकिकप्रत्यक्षविषये-
त्यत्रापि सम्बध्यते, 'व्यापकसमवेतेति विश्वसमवेतेत्यर्थः । यद्यप्यत्र
व्यापकसमवेतेति अर्थः, तथापि व्यापकसमवेतविशेषगुणत्वात् प्रत्यक्ष-
विशेषगुणत्वादिति - हेतुद्वये तात्पर्यं, प्रथमे व्यापकत्वं द्रव्यत्वव्याप्य-
जातिरहितत्वं, तेन भगवच्छ्रानादौ न व्यभिचारः । न च द्वितीय-
हेतोः पूर्वाद्भेदः, अत्र विशेषपदस्य सख्या-परिमाणान्यपरत्वात्
आत्मसमवेतान्यपरत्वाद्वा, तत्र विशेषगुणपदस्य परिभाषिकतत्पर-
त्वात् अतएव गौरवात्तत्परित्यागेनान्यस्योपादानं । यदा विशेषपदं

प्रत्यक्षविशेषगुणत्वात्, अनात्मप्रत्यक्षगुणत्वात्, अव्या-
प्यवृत्तित्वात्, ईश्वरज्ञानञ्च न तथा, तत्प्रयोजकारणा-
भावात्, वहिरिन्द्रियव्यवस्थाहेतुगुणत्वात्, भूतप्रत्यक्ष-

प्रत्यक्षान्वितं तथाच प्रत्यक्षविशेषगुण इति षष्ठीसमासात् प्रत्यक्ष-
विशेषविषयगुणत्वादित्यर्थः कश्चित्, प्रत्यक्षस्य विशेषोमानसेतर-
लौकिकत्वरूप इति । न च तन्मये नौखादेरेकैकतया नित्यतया
च घटादिरूपे व्यभिचार इति वाच्यं । तस्यापि पक्षसमत्वादिति^(१)
न कायमुपपत्तिः । एक एव हेतुः परन्तु तन्मते रूपादेरेकैकतया
नित्यतया च तत्र व्यभिचारवारणाय समवेतान्तं, प्रत्यक्षपदद्वयासाक्ष्ये
भगवज्ज्ञानादौ व्यभिचारणायेत्यपि द्रष्टव्यं इति शङ्क्यः । 'अनात्म-
प्रत्यक्षगुणत्वादिति प्रत्यक्षत्वे सत्यात्मान्वगुणत्वादित्यर्थः, आत्मैकत्वादौ
व्यभिचारवारणाय आत्मान्येति, 'प्रत्यक्षपदानन्तरं' 'विशेषेतिपाठे प्रत्य-
क्षविशेषोलौकिकप्रत्यक्ष इत्यर्थः, 'अव्याप्यवृत्तित्वादिति समवाय-
सम्बन्धेनावच्छिन्नवृत्तिकत्वादित्यर्थः, संयोगात्यन्ताभावादौ नित्यरू-
पादेरपि कालेऽवच्छिन्नवृत्तिकत्वात् नित्यरूपादौ व्यभिचारवारणाय
समवायसम्बन्धेनेति । 'न तथा' नाव्याप्यवृत्तिः, 'तत्प्रयोजकेति
अव्याप्यवृत्तितासाधकेत्यर्थः, 'कारणाभावात्' प्रमाणाभावात्, परेषां
शब्दस्याव्याप्यवृत्तित्वे विवादात् । हेतुन्तरमाह, 'वहिरिति वहि-
रिन्द्रियवाच्यगुणत्वादित्यर्थः, 'भूतप्रत्यक्षगुणत्वादिति प्रत्यक्षत्वे सति
भूतगुणत्वादित्यर्थः, आत्मैकत्व-परिमाणयोर्व्यभिचारवारणाय 'भूतेति,

(१) तथाच पक्षे षष्ठ्यसमे व्यभिचारो न दोषायेति भावः ।

गुणत्वात्, उत्कर्षांपर्कपंशब्दप्रवृत्तिनिमित्तजातिमत्त्वा-

प्रत्यक्षं. लौकिकं बोध्यं । 'उत्कर्षांपर्कपंशब्दप्रवृत्तिनिमित्तेति उत्कर्षांपर्कपदशब्देत्यर्थः, 'प्रवृत्तिनिमित्तेति यथायुतन्तु न सङ्गच्छते उत्कर्षांपर्कपंयोरेव जातिरूपतया जातिनिष्ठधर्ममेव तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्, अत्रोत्कर्षपदशब्दजातिमत्त्वमात्रोक्तावाकाश्यादिमहत्त्वे व्यभिचार इत्यपकर्षपदशब्देति जातिविशेषणं, तावन्मात्रोक्तौ द्व्यणुकपरिमाणपेक्षयापक्षे परमाणुपरिमाणे व्यभिचार इत्युत्कर्षपदशब्देति । न च परमाणुपरिमाणं द्व्यणुकद्व्यणुपरिमाणपेक्षयोत्कृष्टमेव न त्वपक्षद्व्यणुतांशे तद्योत्कृष्टतादिति वाच्यं । अधिकदेशव्यापकत्वेनैव परिमाणयोत्कृष्टत्वं न्यूनदेशव्यापकत्वेनैव च परिमाणस्यापक्षद्व्यणुमिति मतेन तस्याभिधानात् । न चैकस्याजातेरभयपदशब्दलाभादसिद्धिरिति वाच्यं । एकस्या एव जातेः किञ्चिदपेक्षयोत्कर्षत्वेन किञ्चिदपेक्षयापकर्षत्वेन चोभयपदशब्दलात् समवायसम्बन्धेन तादृशधर्मवत्त्वलाभाय जातिपदं, अतितारातिमन्दशब्दयोय मामाभाव इति न तत्र भागासिद्धिः मध्यविधशब्दस्य वा पक्षत्वं । न च असुपरमाणुरेषे पृथिवीपरमाणुरपेक्षयोत्कर्षवति शर्करारमापेक्षया अपकर्षवति च व्यभिचार इति वाच्यं । रूपवदसम्बन्धेन सतीत्यनेन विशेषणीयत्वात्, इदञ्चाणुपदं धन्यकदेव वक्ष्यति, वायुमहत्त्व-वेग-सुखादिकञ्च दृष्टान्तः, वायुस्पर्शं च न किञ्चिदपेक्षयोत्कर्षांपर्कपांति तत्परमाणुस्पर्शं न व्यभिचारः ।

अंचित्तु 'उत्कर्षांपर्कपदस्योत्कृष्टापक्षदस्येत्यर्थः, इत्यञ्च

इत्यादि, रसत्वादिव्याप्यजातेर्नानात्वेऽपि तादृशप्रवृत्ति-
निमित्तत्वस्य साधारण्यात् । न चात्र साधनावच्छिन्नस्य
पञ्चधर्मावविच्छिन्नस्य वा साध्यस्य व्यापकः स्पर्शवत्सम-

प्रवृत्तिनिमित्तपदं यथाश्रुतमेव जातिपदञ्च सार्थकं, तदनुपादाने
ननुदपेक्षयापकष्टः द्रष्टुकापेक्षया चोत्कष्टः परमाणुरिति प्रयोग-
विषये परमाणौ तादृशप्रवृत्तिनिमित्तपरमाणुपरिमाणमादाय
व्यभिचारापत्तेः, जलपरमाणुरसे व्यभिचारशोक्तकसैषैव वारणीय-
इत्याहुः । तदसन्, उत्कष्टापकष्टग्रन्थवोवाङ्मयेन पदत्वाभावात्,
उत्कष्टापकष्टग्रन्थयोः पदत्वेऽपि उत्कर्षापकर्षात्मकजात्याश्रयस्यैव
तच्छब्दत्वेन परमाणुपरिमाणस्य तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावाच्च, उक्त-
प्रयोगे चोत्कष्टापकष्टग्रन्थयोर्वाच्यकत्वादित्यास्तां विस्तरः ।

ननु जलपरमाणुरसे वृद्धिवीरसापेक्षयोत्कर्षापकर्षवति व्यभिचार-
इत्यतश्चात्र, 'रसत्वादौति, 'नानात्वेऽपि' उत्कर्षापकर्षार्थकनानापद-
ग्रन्थत्वेऽपि, 'तादृशप्रवृत्तिनिमित्तत्वमेति उत्कर्षापकर्षपदग्रन्थतादृश-
जातिमतो जलपरमाणुरसस्येत्यर्थः, 'साधारण्यादिति रूप-रससाधा-
रण्यादित्यर्थः, तथाच रूपवदसमवेतत्वे सतीत्यनेन विभेदणीयमिति
भावः । 'साधनावच्छिन्नेति, इदञ्च वहिरिन्द्रियग्राह्यगुणत्वादेर्हेतुत्व-
पक्षे बोध्यं । उत्कर्षापकर्षगर्भहेतुत्वपक्षे (१) सुखादौ साध्याद्यापकत्वात्,
अत एव सर्वत्र हेतौ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वासम्भवादाह,
'पञ्चधर्मेति वहिरिन्द्रियग्राह्यगुणत्वादिरूपपञ्चधर्मेत्यर्थः, 'स्पर्शवत्सम-

(१) उत्कर्षापकर्षगर्भहेतोरवच्छेदकत्व इति ख०, म० ।

वेतत्वं उपाधिः, सर्व्वं वर्णात्मकशब्दपक्षीकरणे
 व्योमगुणेष्वनित्येषु ध्वनिषु साध्याव्यापकत्वात्स्पर्शवत्-
 पदस्य पञ्चमाक्षव्यावर्त्तकत्वेन पक्षेतरत्वाच्चेति । यदा
 च वर्णा एव न नित्यास्तदा कैव कया पुरुषविद-
 द्वाधीनानुपूर्व्यादिविशिष्टवर्णसमुद्गरूपाणां पदानां,
 कुतस्तगाच्च तत्समूहरूपस्य वाक्यस्य कुतस्तमाच्च
 तत्समूहस्य वेदस्येति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
 शब्दाख्यतुरीयखण्डे शब्दानित्यतावादसिद्धान्तः ॥

वेतत्वमिति, साधनव्यापकतापरिहाराय 'स्पर्शवदिति, 'सर्व्वं चेति
 सर्व्वं वाक्ये इत्यर्थः, 'वर्णात्मकेति, तथाच ध्वने पञ्चवर्हिर्भूतत्वात्तत्र
 साध्याव्यापकत्वमिति भावः । ध्वनेरपि नित्यत्वमते वाक्यवैयर्थ्यमते
 च तत्र साध्याव्यापकत्वमभवादाह, 'स्पर्शवदिति, 'पञ्चमाक्षव्यावर्त्त-
 कत्वेनेति उक्तसाधनवतो मध्ये पञ्चमाक्षैव व्यावर्त्तकत्वेनेत्यर्थः,
 यथायुते अणुपरिमाणदेरपि व्यावर्त्तनादभङ्गते, 'पक्षेतरत्वादिति
 पक्षेतरत्वमुच्यतादित्यर्थः । ननु माम्बु वर्णां नित्यमपि पद-
 वाक्यभेदाच्च नित्या एवेत्यत आह, 'यदा चेति, 'तत्समूहरूपस्य'
 पदसमूहरूपस्य, 'तत्समूहस्य' वाक्यसमूहस्य ॥

इति श्रीमदपुराणाय-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
 शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये शब्दानित्यतावादसिद्धान्तरहस्यः ॥

अथोच्छन्नप्रच्छन्नवादः ।

तथापि परतन्त्रपुरुषपरम्पराधीनतया प्रवाहावि-

अथोच्छन्नप्रच्छन्नवादरहस्यं ।

ननु तथाप्यप्रयोजकं सतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वरूपपौद्गल्यत्वानुमाने वेदस्य ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वाभावेऽपि प्रवाहाविच्छेदरूपनित्यत्वादेव प्रामाण्योपपत्त्या प्रामाण्यान्यवानुपपत्तिरूपानुसूततर्कविरहादित्यभिप्रायेण गुरुः ब्रह्मते, 'तथापीति वेदस्य ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वाभावेऽपीत्यर्थः, 'परतन्त्रेति स्थाय्योच्चारणनपेक्षोच्चारणकृत्वानुपूर्वीभिन्नानुपूर्वीकतयेत्यर्थः, स्वपदं भेदप्रतियोग्यानुपूर्वीपरं । वस्तुतस्तु स्थाय्येतिस्थाने स्वसजातीयान्ययेति वक्तव्यं तेन परमये वर्णानामनित्यत्वाभ्युपगमे वर्णानामिव तत्तत्समवेतानुपूर्व्या अपि नाप्रातृ वाक्यभेदेनानुपूर्वीभेदस्यावश्यकत्वेऽपि न चतिः, इत्यथ स्वमये प्रवाहाविच्छेदहेतुत्वं तेन न्यायनये तादृशानुपूर्वीभिन्नानुपूर्व्यप्रसिद्धावपि न चतिः ।

केचित्तु 'परतन्त्रेत्यादेः स्वसजातीयोच्चारणनपेक्षोच्चारणकान्यतयेत्यर्थः, स्वपदं भेदप्रतियोगिवाक्यपरं, इदञ्च न्यायनये घटादावेव

च्छेदमेव नित्यत्वं ब्रूमः इति चेत्, न, स्मृत्याचारानुमितानां शाखानामुच्छेददर्शनात् । स्यादेतत्, विवादपद-

प्रसिद्धमित्याहुः । तदपत्, पृथक्स्थापूर्वास्तुपूर्वोक्तवाक्यं सुलोच्चरिते तादृगानुपूर्वोक्तवाक्ये प्रवाहाविच्छेदव्यभिचारित्वादिति धेयं ।

‘प्रवाहाविच्छेदमेवेति, स्वसजातीयानधिकरणकालकान्त्यत्वं ‘प्रवाहानिच्छेदः’, स्वसजातीयतन्त्रं स्वरूपास्तदास्तुपूर्वोक्तवत्त्वं स्ववृत्त्यानुपूर्वोक्तसजातीयानुपूर्वोक्तवत्त्वं वा, तेन परमये वर्षानामनित्यत्वाभ्युपगमे वाक्यभेदानुपूर्वोक्तभेदस्यावश्यकत्वेऽपि न चतिः, सजात्या च तत्तदास्तुपूर्वोक्तवृत्तिवैलक्षण्येन भेदकूटप्रवेशाच्च न प्रवाहाविच्छेदानुगम इति भावः । ‘शाखानामिति अष्टकामङ्गलादिकर्तव्यताबोधकानामित्यर्थः, ‘उच्छेददर्शनात्’ सजातीयानधिकरणे तत्तत्कालेऽदर्शनात्, तथाच प्रवाहाविच्छेदोऽसिद्ध इति भावः । प्रत्यक्षसिद्धवेदजातीया अनित्या एव स्मृत्याचारानुमितवेदास्तु चावत्काष्ठमनधीता अस्तुतानुमितस्वभावा नित्या एव नावच्छिन्ना इति मत्तन्तरमाशङ्कते, ‘स्यादेतदिति, अत्र वेदत्वं अध्ययनविषयत्वमप्य न वा, प्रत्यक्षविषयत्वमप्य न वा, अनित्यत्वमप्य न वेत्यादिविप्रतिपत्तिर्विधिकोटिर्नैयायिकानां निषेधकोटिर्मङ्गल-होलाकाद्याचारानुमितवेदानां अष्टकादिविषयकस्मृत्यनुमितवेदानां अतीन्द्रियत्व-नित्यत्वस्वीकर्तृणां गृहणां, ‘विवादपदमित्यादि प्रत्यक्षवेदमूलकस्मृतावग्रतः सिद्धसाधनवारणाय, ‘विवादपदमिति उच्छेदमूलताविवादपदविषय इत्यर्थः, इदानीं मानप्रत्यक्षविषयवेदसमानविषयभेदरेति या-

तत्त्वं' अलौकिकत्वं, प्रत्यक्षादिमूलकेतरत्वमिति यावत्, प्रब्धोपजी-
विप्रमाणमूलकभ्रान्तवाको व्यभिचारवारणाय 'महाजनपरिमृष्टो-
तेति, 'महाजनत्वं' प्रमात्मकप्रवर्त्तकज्ञानवत्त्वं, 'परिमृष्टोत्तत्वं' तज्ज्ञा-
यमानार्थकत्वं । न चैवं मन्त्रक्षपकत्वात्मानवत् समाधेयं । प्रत्यक्ष-
खण्डिशास्त्रमते आयुर्वेदस्य तन्मते तु नित्यानुनेयवेदस्य विदुत्तेन
च तत्र व्यभिचारवारणाय 'सृतिर्नादिति वेदमित्रवाक्यमादित्यर्थः ।
नतु वेदमूलकत्वं वेदजन्यत्वं तथाच बाधः सृतिं प्रति वेदार्थज्ञान-
स्यैव चेतुस्तात् प्रत्यक्षवेदमूलकस्यैवापि तदभावेन दृष्टान्तासिद्धि-
येत्यत आह, 'वेदेति,'^(१) 'जन्यत्वं' प्रयोज्यत्वं, अन्यथा सृतितः अर्थे

(१) 'तथापीति, न चैवं खलु' प्रमाद्यपुदयाविश्रान्तादन्वपरम्परापत्तिः,
तेषामुपदेशेन वेदार्थदर्शितया खलु प्रामाण्यात् तथाच तदधीनमेव प्रामा-
ण्यमस्तु किमौचरेमेति भावः । वेचित्त्वं प्रमाद्याविच्छिन्नत्वत्त्वं यद्विद्यत्वं तेन
यदिर्हीयत्वं तत एव प्रामाण्यमस्त्वित्यर्थः इत्याहुः । 'उच्छेदेति, यथाच
प्रमाद्याविच्छेदोऽस्ति इति भावः । सूत्राचारानुमितश्रुत्यां खलु एव
उच्छिन्नवेदात् तदर्थज्ञापकत्वेनानुमितात् सूत्राद्युपपत्तिरिच्छाह, 'स्यादेत-
रिति, यत्र वेदस्य बाध्ययवविषयत्वव्याप्तं न वेति विपत्तिरिति । प्रत्यक्षवेद-
मूलकसूत्रावर्गश्रुतं विद्वत्साधनमित्यत आह, 'विवादेति, उच्छिन्नमूलकत्वनिवा-
दित्यर्थः, प्रत्यक्षवेदमूलान्तेष्वत्र तात्पर्यम् । न्यायादिमूलकसूत्रावर्गश्रुतो बा-
धादाह, 'अपूर्वबोधिकेति, अपूर्वप्रमापिकेत्यर्थः, वेदसमानार्थेत्यत्र तात्पर्यं,
अपूर्वस्यैव वेदार्थत्वात् वेदस्यापि पक्षत्वेऽश्रुतो बाधादाह, 'सृतिरिति,
वाक्यमिदमे' 'नवदेवन्तं, अन्यथा तस्यानुभावरक्तानुपपत्तेः । यत्तु उच्छिन्न-
वेदमूलकत्वान्तरादाह, 'नवदेवन्तं, उच्छिन्नस्यासत्त्वात् यत्रकत्वं इति,
तत्र, वेदमूलकपदेनैव वदिराकरणात्, उच्छिन्नवेदस्यापि पूर्वे सूत्रार्थानुभव-

मूलकस्मृतिवत्, वेदमूलकत्वञ्च वेदजन्यानुभवजन्यत्वं
ज्ञानद्वारा ज्ञायमानस्यैव वेदस्य स्मृतिहेतुतयानुमानं,

प्रतीय स्रतौ अभिचारापत्तेः, तथाच वेदमूलत्वं वेदप्रयोज्यत्वं
इति भावः । अस्तु वा जनकत्वमेव मूलत्वमित्यत आह, 'ज्ञानेति
स्वस्मानुभवेत्यर्थः, काको वा वाच्यः । ननु ज्ञानयवहितस्य कारणत्वं

जनकत्वाच्च । 'अविगीतेति, सोममूलकस्मृतेर्विगीतत्वात्तद्वामूलकस्मृतेर्महा-
जनापरिहृतीतत्वादेरस्यास्मृतितात् पितृवमुपात्तं । महाजनस्यादृष्टार्थि-
पुत्रस्य इत्यवधेयमित्याहुः । तच्चिक्यं, एवं हि महाजनपदेनैव सोममूलक-
स्मृतिवारणे 'अविगीतपदवैयर्थ्यापत्तेः, न हि सोममूलकस्मृतिरपि अयु-
ष्टार्थिपुत्रपरिहृतीता, किन्तु सोमार्थिपरिहृतीतैव, अमादिना तथा
परिमण्डे न्यायमूलकस्मृतावपि तथा सम्भवे अभिचारात्तादरस्यापत्तेः ।
अन्ये तु स्मृतित्वं शब्दतदुपश्रौतिप्रमाणातिरिक्ताप्रमाणाद्यन्यप्रसिद्धिविधया-
यंकाभिप्राये सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यवाक्यत्वं, तेन लौकिकप्राप्तये न्या-
यादिमूलकस्मृतौ वेदे च न अभिचारः, यदस्य चैवं वन्देतेत्यादिबौद्धागम-
मूलस्मृतौ अभिचारादाह, 'महाजनेति, ज्ञेयेनाभिचरन् यजेतेत्यादिवेद-
मूलकस्मृतौ अभिचारः साध्यं वेदपदस्य विधिपक्षत्वेन तत्र साध्यात्तादिरित्यत-
आह, 'अविगीतेति, विधित्वञ्च निधिद्वयकादृष्टाप्रतिपादकरेत्तमतो न
कणञ्च मत्तयेदित्यादिवेदगूचकस्मृतौ न अभिचार इति वदन्ति । केचित्तु
अग्नौकिकादिगीतस्मृतित्वादिति हेतुपक्षं, न्यायप्रत्यक्षमूले तु लौकिकपौ,
पुनश्चस्मृतिर्विगीतेति, स्मृतित्वञ्च अपिप्रसिद्धोक्तमर्थं, तेन वेदगुणास्मृतिः,
सायनि-मन्वादिस्तु स्मृतिरेवेत्याहुः । ननु वेदमूलत्वं वेदपरम्पराधारस्य-
तथापि निर्विद्यतीति उपनिषद्वेदमूलत्वेनार्थान्तरमव आह, 'वेदेति
आरक्षान्तरं ।

कुविन्दस्येव ज्ञानादिव्यवहितस्य पटे, न तु कारणकार-
णता, वेदे सत्येव तत्प्रतिसन्धाने स्मृतिप्रणयनात्,
वेदार्थस्मृतिता च प्रसिद्धिसिद्धा, स्मृत्यर्थश्च स्मृतित एव
उपस्थितः । न च स्मृत्यर्थबोधकवेदानुमाने स्मृत्यर्थ-

न कापि दृष्टमित्यत आह, 'कुविन्दस्येवेति, 'आदिना चिकीर्षापरि-
ग्रहः । पूर्वमतं व्यवच्छिन्नमिति, 'न तु कारण-कारणतेति, वेदमूलत्व-
मिति श्रेयः । नन्वेवं स्मृतितोऽर्थं प्रतीत्य विरचितेदानीन्तनस्मृतौ
अभिचार इत्यत आह, 'वेदे सत्येवेति, 'एवकारः 'तत्प्रतिसन्धाने'
इत्यनन्तरं शीघ्रं, वेदसत्त्वे तत्प्रतिसन्धान एव स्मृतिप्रणयनादित्यर्थः,
तथाच तादृगस्मृतेरेवासिद्धत्वेन न अभिचार इति भावः । इदमा-
पातत, वेदजन्यवाक्यायानुभव विनापि स्मृतितोऽर्थं प्रतीत्य स्मृति-
प्रणयनस्यानुभविक्तत्वात् । अप्रयोजकतनिरासायाह, 'वेदार्थेति वेद-
समानार्थस्मृतिता महाजनप्रसिद्धिसिद्धेत्यर्थः, तथाच यदीय वेद-
जन्यानुभवजन्या न स्यात् तदा महाजनानां वेदसमानार्थकप्रसिद्धि-
सिद्धा ॥ स्यात् इत्येवानुक्ततर्क इति भावः ।

केचित्तु दृष्टान्ते माध्यमैक्यपरिहारायाह, 'वेदार्थेति वेद-
मूलस्मृतिता चेत्यर्थः, दृष्टान्ते इति श्रेय इत्याहुः ।

ननु स्मृत्यर्थस्य प्राप्तज्ञानात् तदर्थानुभावकत्वेन वेदस्थानुमाना-
सम्भवात् कथं तेन रूपेष्वनुमितवेदान् सर्वत्र वाक्यायधीरित्यत-
आह, 'स्मृत्यर्थयेति । 'स्मृत्यर्थबोधकेति स्मृत्यर्थबोधकत्वेन वेदानु-

रूपवेदार्थस्य विषयत्वात् वेदोऽनुवादकः ज्ञानान्तरो-
पनीतस्य विशेषणत्वेन विशिष्टबुद्धिसम्भवात्, पाक-
कृतौ मानसप्रत्यक्षायां पाकस्य संज्ञासंज्ञिज्ञाने संज्ञायाः

मान इत्यर्थः, 'अनुवादक इति, सर्वज्ञानेन प्रकारेणानुमितवेदार्थ-
प्रत्यय इत्यर्थे वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । 'ज्ञानान्तरेति विमिश्र-
दृष्टीतामंशगकस्य स्थायवहितपूर्ववर्तिज्ञानान्तरोपनीतस्यैव विशेषण-
त्वेनेत्यर्थः, अनुमितेः स्मृत्यर्थाविषयकत्वेऽपीति शेषः, 'विशिष्टबुद्धि-
सम्भवात्' तद्विशिष्टबुद्धिसम्भवात्, तद्विशिष्टबुद्धिरेव तद्विशिष्ट-
बुद्धित्वात्, अत एव विशेषणज्ञानान्तरं तददृष्टीतामंशगविशेष-
ज्ञानं विशेषणाविषयकमपि विशिष्टबुद्धिः तच्चापानुमितेः स्मृत्यर्थ-
विषयकलाभावाद्यानुवादकत्वमिति भावः । न च तथापि तदेव
'ज्ञानान्तरमादायानुवादकत्वमिति वाच्यं । न हि यदा कदाचित्
प्रतीतप्रत्यायकतामानेकानुवादकत्वं, तथा सति सर्वसैवानुवादकता-
यत्तेः, अपि तु समानकालीनानुभवान्तरविषयविषयकप्रतीतिजन-
कत्वं तत्, ज्ञानान्तरं वेदजन्यानुभवसमयवृत्ति तत्समय एव तच्चा-
प्रात्, 'विशिष्टबुद्धिविषयलाभसम्भवादिति काचित्कः पाठस्तु प्रामा-
दिकः । तद्विषयत्वेऽपि तद्विशिष्टबुद्धिनिमित्तजन-नव्यतेनेव दृष्टान्त-
भावे, 'पाककृताविति, पक्ष्यर्थे यत्प्रती, 'मानसप्रत्यक्षायां' मानस-
भावात्कारे, 'पाकस्येति, अग्रिम इवग्रन्थोऽयं सञ्ज्ञाया इत्यत्र च
सम्यधते, पाककृतेमानसप्रत्यक्षे यथा पाकस्य विशिष्टबुद्धिनिमित्तार्थः,
तथापि हि पाको न विषयः नचिर्विषयकलौकिकप्रत्यक्षजनने मनसो

ज्ञानायद्यार्थत्वे तदनुव्यवसाये भ्रमविषयस्यैव, अन्यथा भ्रान्त-भ्रान्तिप्रसङ्गरापत्तिः न तु शब्दार्थोऽनुमानस्य विषयः तस्यासिद्धत्वेनाजनकतया स्मृत्यव्यापकत्वात् ।

असामर्थ्यात् अलौकिकप्रत्यासत्तेर्गुरुभिरनङ्गीकारादिति भावः । न च पाककृतेर्मानसप्रत्यक्षं कथं पाकविशिष्टबुद्धिः तद्विशेषणकबुद्धेरेव तद्विशिष्टबुद्धिनात् पाककृतेर्मानसप्रत्यक्षे पाको न विशेषणं स्थाव-
रितपूर्ववर्तिज्ञानविषयस्यैव तन्मते विशेषणत्वात् पाकज्ञानस्य च पाककृतिकाले एव नाग्रादिति वाच्यं । छप्यनन्तरं स्मृतिरूपपाक-
ज्ञानसत्त्वात् कथमन्यथा नैयायिकनयेऽपि तत्र पाकभावं ज्ञाननक्ष-
प्रत्यासत्तेरभावात् । 'सञ्ज्ञेति नामविशिष्टनामिप्रत्यक्षे यथा मामं-
विशिष्टबुद्धित्वमित्यर्थः, तच्चापि हि सञ्ज्ञा न नामिप्रत्यक्षविषयः
सञ्ज्ञायाः शब्दरूपत्वेन चक्षुरादेरयोग्यत्वात् अलौकिकप्रत्यासत्तेर्गुरु-
भिरनङ्गीकारादिति भावः । 'ज्ञानायद्यार्थत्वं इति ज्ञानायद्यार्थत्व-
मते, 'तदनुव्यवसाये' भ्रमानुव्यवसाये, 'भ्रमविषयस्येवेति भ्रमविषयस्य
रजतत्वादिर्भया विशिष्टबुद्धित्वमित्यर्थः, ज्ञानायद्यार्थत्वे इत्यत्रापि,
'अन्यथेति, 'अन्यथा' भ्रमानुव्यवसायेऽपि भ्रमविषयस्य रजतत्वादि-
रिदमग्रे विशेषणतया भावे, 'सङ्करः' अभेदं भ्रमत्वेनेत्यर्थः, स्मृत्य-
र्थस्यानुमितिविषयत्वे बाधकमाह, 'न त्विति, 'तस्य' वेदार्थस्य,
'अपिद्धेतिनेति स्मृत्युत्पत्तिपूर्वमसत्त्वेन मानाभावेन चेत्यर्थः, 'अजनक-
तया' स्मृत्यजनकतया, 'स्मृत्यव्यापकत्वात्' स्मृत्यननुमेयत्वात्, कार्येण
कारणानुमाने विधेयकोटौ कारणस्यैव विषयत्वमिति तद्विद्वान्नात्,

स च वेदो नित्यमनुमेय एवानुमितादेवार्थमवधार्य
स्मृतिप्रख्यनसम्भवात् । नन्वासंसारमपठितस्य न वे-

अतएव गुरुनये कार्येण कारणानुमाने व्यापकतावच्छेदकमपि न
भाषते किन्तु व्यापकमात्रं तेन विनापि उक्तक्रमेण विग्रियुद्धेः
सम्भवादिति भावः ।

नन्यासु कार्येण कारणानुमाने विधेयकौटौ विधेयान्ने साक्षाद्-
विधेयत्वेनाकारणीभूतस्य न भानमित्येव तत्सिद्धान्तः, अतएव
व्यापकतावच्छेदकस्य वज्रितादेरकारणत्वेऽपि न भानानुपपत्तिरिति
प्राज्ञः ।

नन्वेतावताएकाबोधकस्मृतिमूलभूतवेदविद्भावपि तस्य कथमु-
च्छेदाभावविद्धिः कथं वा तस्यानुच्छेदत्वे इदानीं न प्रत्यक्षमित्यत-
आह, 'स च वेद इति, साधवारिति श्रेयः, 'नित्यमनुमेय एवेति
नित्यमेवानुमेय एवेति योजना, 'नित्यमेवेत्यस्य सर्वकालमेवेत्यर्थः,
प्रोक्तं कुटिलं नदीत्यादिवच्च व्यापकमपि द्वितीया, 'अनुमेय-
एवेत्येवकारेण ऐन्द्रियकत्ववच्छेदः, तथाच साधनतर्कसङ्कारा-
दुक्तानुमानादेव तदुच्छेदाभावविद्धिरतीन्द्रियत्वोपगमेन न प्रत्यक्ष-
मिति भावः । ननु तस्यातीन्द्रियत्वे कथं ततोऽर्थं प्रतीत्य स्मृतिप्र-
ख्यनमित्यत आह, 'अनुमितादिति, स्मृतिधारया अनादित्वेन
मन्वादिस्मृतेः पूर्वमपि स्मृत्यन्तरथा मन्वेन पक्षमन्वादिमिति भावः ।
न च स वेदो न पञ्चाग्रद्वर्षान्तर्गतः प्रत्येकं तेषामनित्यनसाधनेन
नित्यनसाधनत्वरितिरिक्तताभावादिति वाच्यं । तावद्वर्षान्तर्गत एव

दत्त्वं उत्पत्तितोऽभिव्यक्तितो मौनिस्योक्तवदभिप्रायतो
वानुपूर्वोऽहीनवर्णमात्रस्य निरर्थकत्वात् । ज्ञानजनक-
समभिव्याहारस्यानेकत्वे विशेषाननुमानाच्चेति चेत् ।
न । स्मृत्यर्थज्ञापकत्वेनैव ज्ञातस्य वेदस्य स्मृत्यर्थानुभा-

नित्योऽतीन्द्रियः कदापि वेमाध्यनुष्ठार्थमाशौ यः कश्चिदर्थ एव स-
इत्यभ्युपगमात् युधमाष्वर्षेरेव वा नित्यस्य ग्रन्थसाधनत्वात् ।
वस्तुतस्तु तावदर्थान्तिरिक्त एव सः । न च तदतिरिक्तवर्णस्याभाव-
इति वाच्यं । एतदनुमानादेव तस्य सिद्धिरिति तस्मत्तन्निष्कर्षः ।
'उत्पत्तित इति उत्पत्तिघटितानुपूर्वोऽहीनस्येत्यर्थः, स्यात् एक-
वर्णोत्पत्त्यनन्तरमपरवर्णोत्पत्तिः, इदञ्च न्यायनये, 'अभिव्यक्तिरिति
अभिव्यक्तिघटितेत्यर्थः, स्याच्च एकवर्णज्ञानानन्तरमपरवर्णज्ञानं, इदञ्च
गुणनये, 'अभिप्रायत इति अभिप्रायघटितेत्यर्थः, स्याच्च एकपदोप-
स्थितेरनन्तरमपरपदोपस्थितौ तात्पर्यं, इदञ्च उभयमते, 'निरर्थक-
त्वात्' अन्वयबोधप्रकारकत्वात् । ननु आनुपूर्वोविशेषविशिष्ट एवा-
नुमेय इत्यत आह, 'ज्ञानजननेति, 'अनेकत इति अष्टकाः कार्याः
कार्या अष्टका इत्याद्यनेकविधत्वसम्भावेन विशेषरूपेष्वनुमानासम्भ-
वादित्यर्थः, विशेषरूपेण व्याप्तिज्ञानाभावादिति भावः । 'स्मृत्यर्थेति,
अथ स्मृत्यर्थत्वरूपेण स्मृत्यर्थज्ञापकत्वज्ञानं न कारणं किन्तु विशिष्ट-
तत्तदर्थज्ञापकत्वज्ञानं ॥ तदर्थमाह बुद्धेः हेतुः, अन्वयबोधप्रकारस्तु
प्रत्येकतत्तदर्थज्ञापकत्वप्रकारकत्वज्ञानात् प्रत्येकतत्तदर्थोपस्थितिः तद-
नन्तरं इति वक्तव्यमात्रयोरेव एकपदोपस्थाप्यानामपि परस्परमन्वय-

वक्तृत्वात् । न हि शाब्दबोधे निश्चितपदानुपूर्व्यो हेतुः,
व्यभिचारात् । पदस्य वर्णविशेषानुपूर्व्यो नियमेऽपि
तत्तद्वर्णानुपूर्व्योऽप्यपदविशेषत्वेन न हेतुत्वं हस्त-करा-
दिपदानां प्रत्येकं व्यभिचारात् । किन्त्वव्यभिचारितदर्थ-
ज्ञापकत्वेन ज्ञातस्य लाघवादावश्यकत्वाच्च, तदर्थज्ञा-
पकत्वज्ञानार्थमेव क्वचिद्वर्णक्रमस्वरविशेषाणामुपयो-
गः । अतएव वर्णलोपादौ कुशमानयेति सकारसन्देहे

बोधः । यदा मध्ये तत्तदर्थोपस्थितिं विनैव तत्तदर्थान्वधानुभवः
विशेषणज्ञानस्य तन्मतेऽहेतुत्वादिति श्रेयं । ननु तथापि आनुपूर्व्यपि
हेतुः तद्व्यतिरेके कथं शाब्दधीरित्यत आह, 'पदस्येति, 'तत्तदर्थेति'
घोत्तरट्णादिनेत्यर्थः, 'वस्येति पर्यायान्तरेण शाब्दबोधे तस्या अपि
व्यभिचारादित्यर्थः, 'किन्त्वव्यभिचारोति, 'अव्यभिचारि' अनुगमं,
वर्णसाधारणमिति यावत्, 'लाघवादिति व्यभिचारलघुनाथ विशेषे-
पक्षेऽप्यनुपूर्व्यादिना अनेककार्य-कारणभावकल्पने गौरवादित्यर्थः,
'आवश्यकत्वादिति, सादि-त्यादिवर्णलोपस्यले सुप्रवर्णविशेषानिश्च-
यान्तदर्थज्ञापकत्वज्ञानस्यैव हेतुत्वेनानुसरणीयत्वादिति भावः । ननु
अद्यानुपूर्व्यो न प्रयोजिका तदा यथा नदीशब्दश्रवणे नद्या अवयव-
बोधः तथा दीनेतिश्रवणेऽपि तदवयवबोधापत्तिरित्यत आह, 'त-
दर्थेति, प्रकृते च तदिनापि तदर्थज्ञापकत्वमप्यस्ति न तदपेक्षेति
भावः । 'स्वरविशेषाणामिति श्रवणोदीत्यादिः, 'अतएवेति यत एव
तदर्थज्ञापकत्वज्ञानमात्रं प्रयोजकमतएवेत्यर्थः, 'वर्णलोपादाविति

स्त्रिपावुच्चारणे वा हस्त-करसन्देहेऽपि वाक्यार्थबोधः ।
ननु क्रमिकपदवत्त्वं वाक्यत्वं । न चात्र पदक्रमः, अनु-
च्चार्यमाणतयोच्चारणाधीनस्य युगपदनुमीयमानतया
बुद्धाधीनस्य वा तस्याभावादिति चेत्, न हि क्रमिक-
पदवत्त्वं वाक्यत्वं, गौरश्च इत्यादावभावात् किन्तु विशि-
ष्टार्थपरशब्दत्वं तच्चाप्याप्त्येव । अथानुच्चार्यमाणस्य
न वाक्यत्वं न वा अर्थानुभावकत्वमिति चेत्, न,

स्यादि-त्यादावित्यर्थः, सुप्रवर्णविशेषानिश्चये इति शेषः, 'आदिपदा-
दर्शविकारसङ्ग्रहः, 'वाक्यार्थबोध इति, तदर्थज्ञापकत्वस्य निश्चया-
दिति भावः । न च ध्वन्यसाधारणमानुपूर्वो ज्ञानमात्रं हेतुरस्त्विति
वाच्यः । सम्बन्धितावच्छेदकविधया हि पदार्थमुपस्थापयन्तो अन्वयबो-
धायोपपद्यन्ते । न च सम्बन्धितावच्छेदकसमये सम्बन्धनिश्चय इति ।
'क्रमिकपदवत्त्वमिति क्रमवत्पदघटितत्वमित्यर्थः, 'उच्चारणाधीनत्वेति
एकपदोच्चारणविषयत्वरूपस्योच्चारणघटितत्वमित्यर्थः, 'बुद्धाधीनत्वेति
एकपदज्ञानोत्तरज्ञानविषयत्वरूपस्य बुद्धिमत्त्वमित्यर्थः, 'तस्य' पद-
क्रमस्य, 'अभावात्' वाक्यत्वाभावात्, तथाचाव्याप्तिरिति भावः ।
'विशिष्टार्थपरशब्दत्वमिति विशिष्टप्रतिपत्त्यनुकूलशक्तिमत्त्वमित्यर्थः,
यथाश्रुते विशिष्टप्रतिपत्तीच्छयोच्चरितत्वरूपस्यापि तस्य नित्यानुमे-
येऽसम्भवादिति शेषः । पूवापरभावेनोच्चार्यमाणपदवत्त्वस्य व्याप्य वाक्य-
त्वमित्यभिप्रायेण ग्रह्यते, 'अथेति, 'अनुच्चार्यमाणस्य' पूवापरभावे-

लिप्यनुमितानामपि वाक्यत्वात् अर्थबोधकत्वाच्च, लि-
पितुल्या च स्मृतिः । किञ्च वाक्यमुच्चार्यते न तूच्चार-
णादाक्यत्वं, अन्यथा वाक्यमुच्चारयेत्ववानन्वयापत्तिः,
अनुच्चारितमौनिश्लोक्य वाक्यं न स्यादुच्चारणदशा-
याच्च वाक्यत्वे वाक्यस्यासत्त्वमेव स्यात् एकदा तावत्प-

मानुच्चार्यमाणपदममूहस्य, 'लिप्यनुमितानामपीति, कदाचिदपि
केनाप्यनुच्चारितानां वाक्यानामिति श्रेयः । 'उच्चार्यमाणेत्यत्र वर्त-
मानत्वस्य ग्रानप्रत्ययार्थत्वात् । पूर्वापरभावेन स्रजनकवर्तमानोच्चारण-
विषयपदममूहत्वं वाक्यत्वव्यापकमभिमतं उच्चारणं कृतिरित्यभिप्रा-
येण दूषणान्तरमाह, 'किञ्चेति, 'वाक्यमुच्चार्यते' वाक्यत्ववि-
शिष्टमुच्चारणकर्म, 'न तु' न च, 'उच्चारणादिति, पूर्वमिति श्रेयः,
पूर्वापरभावेन स्रजनकवर्तमानोच्चारणविषयपदममूहत्वस्य वाक्यत्व-
व्यापकतया व्यापकाभावेन व्याप्याभावात् तेषां विशिष्टस्य उच्चा-
रणकर्म्मत्वानुपपत्तिः तेन रूपेण प्रागसत्त्वात् क्रियानिमित्तत्वरूप-
कारकत्वासम्भवात्, अस्मान्कते संसारस्थानन्ततया वाक्यत्वविशिष्टं
यदाकयश्चिदाक्यं पूर्वमस्त्येवेति भावः । ननु विशिष्टस्य बोद्धारण-
कर्म्मत्वमित्यत आह, 'अन्येति वाक्यत्वविशिष्टस्योच्चारणकर्म्मत्वे
इत्यर्थः, 'अननयापत्तिः' द्वितीयार्थकर्मत्वे वाक्यत्वविशिष्टानन्वया-
पत्तिः । ननु घटं जानातीत्यादाविवान्नापि द्वितीयार्थो न कर्मत्वं
अन्यथा तदाक्यमुच्चारयेदित्यत्रान्वयानुपपत्तिस्तत्रापि दुर्वारित्यस्ये-
राह, 'अनुच्चारितेति, कदाचिदपि केनापीत्यादिः, 'वाक्यस्य'

दानां उच्चारणाभावात् । न च कृत-क्रियमाण-करिष्य-
माणोच्चारणस्य वाक्यत्वं, समुदाये प्रत्येकस्याभावात् ।
तस्मादर्थविशेषज्ञापकत्वेनैव ज्ञातादर्थविशेषधौः । अत
एवास्ति वह्निलिङ्गमितिशब्दात् प्रतीते धूमे वह्ने-

वाक्यत्वम् । 'न च कृतेति कृत-क्रियमाण-करिष्यमाणोच्चारणविषय-
पदसमूहस्येत्यर्थः, 'समुदाय इति कुत्रापि पदे उच्चारणविषयत्वं
नास्तीत्यर्थः, सामान्यत उच्चारणविषयत्वस्याग्निद्याहकमानाभाव इति
भावः । ननु विशेषरूपेणाज्ञातं ज्ञायमानकरणं क्वं न तु जनय-
तीत्यत आह, 'अत एवेति यत् एव विशेषरूपेणाज्ञातमपि ज्ञाय-
मानकरणं क्वं जनयति अतएवेत्यर्थः, (१) 'लिङ्गं' व्याप्य, 'अनुमान-

(१) ननु वेदार्थप्रमापकत्वं स्मृतित्वञ्च स्मृतेर्वेदानुमानात् प्रागनुपस्थित्वा-
नुगतस्मृतिपदप्रवृत्तिनिमित्तापरिच्छयाच्च दुर्ज्ञेयमत्र व्याह, 'वेदार्थेति वेदा-
र्थता स्मृतिता चैवार्थः, तथापि या वेदार्थरूपमाप्नुष्टार्थप्रमापकत्वेन स्मृतिवत्
च प्रसिद्धा तादृशेव वेदमूलकत्वविवादविषयः पक्षः । न च विवादविषय-
तावच्छेदकापरिच्छयः, उभयनिष्ठान्यतरकोटिकाभ्युपगमस्येव तत्त्वाविति भावः ।
साध्याप्रसिद्धिं परिच्छाति, 'स्मृत्यर्थ' इति, 'चानन्तरेति । न च तादृश-
ज्ञानगोचरत्वैव वेदार्थस्य वेदोऽनुवादक इति वार्त्तं, न हि यथाकथञ्चि-
दुपस्थितार्थबोधकतामात्रेणानुवादकता । भा भूदेकदा वेदार्थाध्यामे पुन-
स्त्वेव तदर्थबोधनवतात् तदेदम्यानुवादकता तदिनापि तेन कदाचिदर्थ-
बोधात् अपि तदवस्थापेक्षयाविरुपेक्षप्रमापकबोधितार्थप्रमापकतया, सं-
शय-तर्कांन्प्रेक्षादिबोधितार्थप्रमापकत्वान् प्रत्यक्षवेदानां । न च स्मृति-

रनुमानं, न तु तदर्थज्ञापकत्वेन ज्ञातात् पदादर्थज्ञान-
मात्रं स्यात् न तु संसर्गधीः, घटः कर्मत्वमानयनं
भावना तद्वोधकमिति ज्ञानेऽपि घटमानयेतिवाक्या-

मिति, भवन्मते इत्यादि., अन्यथा तस्मिन् व्यापतावच्छेदकज्ञान-
स्यानुमितिहेतुत्वेन तच्चानुमितेरसिद्धेरस्यकतापत्तेः । 'ज्ञानमात्रं
कारणमात्रं, 'तद्वोधकं' घट-कर्मत्वानयन-भावनादीनां बोधकं'
तदर्थबोधकत्वस्यापि ज्ञानप्रदर्शनाय इदं, 'घटमानयेतीति व्यतिरे-
कदृष्टान्तः, तस्माच्चयान्वयबोधसुयान्वयबोधाभावादित्यर्थः, 'अन्वय-
प्रकारेति अन्वयप्रतिषेधोक्त्यर्थः, 'पदविशेषश्च' घटादिपदस्य, 'तदु-
त्थापितेति तद्व्यपदिष्टितेत्यर्थः, 'ज्ञापकत्वमात्रेण' तदर्थज्ञापकत्व-

निर्हरेत्तत्रमात्रं अवग्रहापेक्षणीया वा, सूत्रार्थबोधराघरादप्यनुमानसम्भवेन
तच्चानुमितपेदस्यापि तदर्थबोधकत्वादिति भावः । 'तस्येति, कार्येण कार-
णानुमाने अकारणस्य न तद्विषयत्वमिति परसिद्धान्त इति प्रागेव कथना-
दिति भावः । 'उत्पन्नित्व इति व्याप्यमते, 'अभिव्यक्तित्व इति गुणमते,
'अभिप्रायत इति उभयमते । 'अभिधारादिति, घटमानयानय घटमि-
नुमात्रा वाक्याभ्यामन्वयधीदर्शनादिति भावः । 'अव्यभिचारोति चतुर्गते-
त्यर्थः । ननु यद्यनुपूर्वी न प्रयोजिका तदा नदी-द्वेनेत्यादावविशेषापदि-
क्षित्यत आह, 'तदर्थेति । उच्चारणमर्गं वाक्यत्वं मा भूदुच्चारणव्याप्यन्तु स्वा-
दित्याशङ्कते, 'अथेति । ननु विषयानुमितमपि कदाचिदुच्चार्यते एवेत्यचे-
राह, 'विशेषेति, उच्चार्यमाणत्वं वर्तमानोच्चारणविषयत्वमिति न तदर्था-
न्तर्भावेन दूष्यमिदं, न केवलं शब्दे हीतिरियमपि तु ध्यायमानकरणमात्रस्यैव
आप्य-ज्ञापकत्वज्ञानं वामयौत्याह, 'अथएवेति, इति व्याख्यानारम्भः ।

दिवान्वयबोधाभावात् । एवञ्चान्वयप्रकारकर्मत्वाद्युप-
स्थापकविभक्त्यादिमत्पदविशेषस्य तदुत्थापिताकाङ्क्षा-
देश्च ज्ञानं वाक्यार्थधीहेतुरतो न तैर्विना ज्ञापकत्व-
मात्रेण ज्ञातादर्थधीः, हस्त-करादिसन्देहे कुशमानये-
त्यादौ विभक्त्यादिज्ञानादेव वाक्यार्थानुभव इति, मैवं,
न हि तत्तद्विभक्त्यादिमत्पदविशेषत्वेन वाक्यार्थधी-
हेतुत्वं, अननुगमात्, किन्तु घटः कर्मत्वमित्याद्यन्वय-
विरोधिपदाजन्यपदार्थोपस्थितिस्तथा सा चेद्वाप्यस्ति ।
वस्तुतस्तु नानापदात् पदार्थोपस्थित्यनन्तरं वाक्यार्थ-

मात्रेण, हस्त-करादिसन्देहस्य वर्णानुपूर्व्या व्यभिचारोऽपि विभक्त्यादि-
ज्ञानस्य न व्यभिचार इत्यत आह, 'हस्तेति, 'तत्तद्विभक्त्येति
अमादिविभक्त्यर्थः, 'पदविशेषत्वेनेति घटादिपदत्वेनेत्यर्थः, 'अननु-
गमादिति, कलसमानस्य घटावानस्य इत्यादितोऽप्यन्वयबोधादिति
भावः । 'घटः कर्मत्वमित्यादीति, 'अन्वयविरोधीति पदविशेषण ।
ननु अन्वयविरोधित्वं अन्वयानुकूलविभक्त्यादिशून्यत्वं वाच्यं तथाच
विभक्त्यादिरहितनित्यानुमेयवेदान् कथमन्वयबोध इत्यस्वरसादाह,
'वस्तुतस्तु', 'तथैवेति तत्तद्विभक्त्यादिमत्तत्पदविशेषज्ञानत्वेने-
त्यर्थः, 'सामर्थ्ये', तत्तत्पदविशेषज्ञानस्य हेतुत्वं न आन्दबोधमात्रे
व्यभिचारान् अननुगमाच्च किन्तु तत्तदन्वयानुभवविशेषे, एवञ्च
प्रत्यक्षेण तदर्थज्ञापकत्वज्ञानमेव कारणं न तु तत्तत्पदविशेषज्ञान-

बोधे तथैव सामग्री अनुमितवेदाद्वाक्यार्थानुभावे
विलक्षणैव सा स्मृत्यर्थज्ञापकत्वेनैव ज्ञातस्य स्मृत्यर्थानु-
भावकत्वात् धर्मिग्राहकप्रमाणेन तस्य तथैव सिद्ध-
त्वात् । तवेश्वरस्येवाशरीरस्य कर्तृत्वे । अतएव वर्ण-
पदविभक्त्यादिविशेषघटितत्वेनाज्ञातस्याखण्डस्य स-
खण्डस्य वा वाक्यार्थानुभावकत्वात् पदार्थस्थानीयस्तस्य

मिति भावः । 'तथैव' स्मृत्यर्थानुभावकत्वेनैव, 'कर्तृत्वं इति, धर्मि-
ग्राहकमानेन सिद्धत्वमिति शेषः, यथा अन्यत्र स्मृत्यकारणशरीर-
विरहिणोऽपि ईश्वरस्य कर्तृत्वं धर्मिग्राहकमानसिद्धं तथान्यत्र स्मृत-
सांमयविरहिणोऽपि नित्यानुमेयवेदस्यानुभावकत्वं धर्मिग्राहक-
मानसिद्धमित्यर्थः, अन्यथा घटादिकार्यविशेषे विशिष्टस्येव कर्तृत्वं
दृष्टमित्यङ्गुरोऽपि कर्तृत्वं स्यात् कथमीश्वरस्य, 'अतएव' तथैव धर्मि-
ग्राहकमानसिद्धत्वादेव, 'पदार्थस्थानीयस्तस्य वाक्यार्थः' इत्यन्तो नैको-
पन्यः, 'अखण्डस्य' वर्णान्तराघटितशरीरस्य, 'सखण्डस्य' तद्घटित-
शरीरस्य, 'वाग्रब्ध इवार्थे, अनेनैव वर्णात्मकस्य तस्य सिद्धेरिति
' धेयं । 'पदार्थस्थानीयः' पदार्थोपस्थितीयः, 'तस्य वाक्यार्थः' तज्जन्य-
वाक्यार्थः, यथा पदार्थोपस्थितौ न पदान्तरापेक्षा तथा तज्जन्ये
शब्दबोधेऽपीत्यर्थः ।

केचित्तु यस्मिन् चक्षे पदार्थस्मरणं तस्मिन्नेव चक्षे तज्जन्ये
शब्दबोधे न पदार्थस्मरणरूपव्यापारान्तरापेक्षेति भाव इत्याहुः ।

ननु तस्याखण्डत्वे वर्णसमूहत्वरूपं पदत्वं पदसमूहत्वरूपं वाक्यत्वञ्च

वाक्यार्थस्तत्र वर्षसमूहः पदं पदसमूहोवाक्यमित्य-
 चापि ततो ग्रहः प्रमाणशब्दत्वमात्रेण तस्य सिद्धेः
 अन्यथा कृतहेतुं विना सोऽनुभावक इत्यादौ तदसि-
 द्धावाग्रयासिद्धिः सिद्धौ वा बाधः तेन विनेव सर्वा-
 नुपपत्तिं परिभूय तदनुभावकत्वस्य धर्मिग्राहकमान-
 सिद्धत्वात् । अतएव कश्चित् स्तुति-निन्दाभ्यां कल्पित-

कथं स्यादित्यत आह, तथेति नित्यानुमेयवेद इत्यर्थः, 'वर्षसमूह
 पदमिति वर्षसमूहरूप पदत्वमित्यर्थः', 'पदसमूहा वाक्यमिति
 पदसमूहरूपश्च वाक्यत्वमित्यर्थः, अस्तीति शेषः, 'प्रमाणशब्दत्वमा-
 चेति, 'मात्रपदान् पदत्वं वाक्यत्वयोर्यच्छेदः, 'सिद्धे' धर्मिग्राहक
 मानमिदं, 'अन्यथा' ग्राह्यबाधभावे एव तत्तदिभक्त्यादिभक्त्या
 हततत्तापदविशेषस्य हेतुत्वे, 'स' नित्यानुमेयवेदः । विग्रहयति,
 'तेनेति कृतहेतुनेत्यर्थः, कृतहेतारयेचित्तत्वे तत्रानुभावकत्वस्यैवा-
 सम्भवादिप्रतिष्ठसमभित्याहारविग्रहस्यानुमातृसम्यक्त्वादिति भावः ।
 त्वयेदमवगच्छ स्तुति निन्दास्यते मन्त्रमामित्याह, अतएवति अतएव .
 ग्राह्यबोधभावे न तत्तदिभक्त्यादिभक्त्याहततत्तापदविशेषस्य
 हेतुत्वं अतएव, 'कश्चित्' तदर्थज्ञापकत्वज्ञानमात्रादयन्त्रबोध-
 इत्यर्थः, 'अतोति' 'तरति' मृत्यु तरति मल्लइत्या योऽयमेधेन
 यजेत" इति वाक्येत्यर्थः, निन्देति यो बाह्यज्ञानवशरेत्त एतेन
 धातपेदिति वाक्येत्यर्थः, अत्र विधिवाक्यस्यायवपादिति भावः । न

विधि-निषेधकवेदार्थमधिगत्य प्रवृत्ति-निवृत्तौ । अन्यथा
विधि-निषेधकानां नानाप्रकारकत्वेन विभक्त्यादिवि-
शेषवत्पदस्थानुमानुमशक्यत्वात् न ततोऽर्थधीः स्यात् ।
तथापि वक्तृज्ञानानुमानानन्तरमिवानुमितानुमा-
नादेव वाक्यार्थसिद्धेर्लौकिकवाक्यवद्देदस्थानुवादपत्वं
स्यादिति चेत्, न, धर्मिग्राहकमानेन स्मृत्यर्थज्ञापक-
तया ज्ञातात् सम्भूतसामग्रीकत्वेनानुपदमेव वाक्यार्थ-

बोधोदयात् अपेक्षणीयान्तराभावात्, अनुमानस्य व्याख्यादिज्ञानापेक्षितत्वेन विलम्बितत्वात् । न च वेद-
स्यापि योग्यतादिज्ञानापेक्षिततया विलम्बः, तन्निर-
पेक्षबोधकस्यैव धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वात् योग्यतादि-
विशिष्टसैवानुमानाद्वा, एवं मङ्गलाचारस्याविगीत-
शिष्टाचारत्वेन कर्त्तव्यतामनुमाय सा कर्त्तव्यता वेदबो-
धिता असौकिकाविगीतशिष्टाचारकर्त्तव्यतात्वादिति
तद्वोधकत्वेनानुमितवेदाम् कर्त्तव्यताधीस्ततः प्रवृत्तिः ।

तादिज्ञानेति, 'आदिपदान् तात्पर्यपरिपक्षः । ननु बोधकत्वमुक्तानु-
मानात् सिद्ध्यति न तु निरपेक्षबोधकत्वमित्यत आह, 'योग्यता-
दौति, 'योग्यता' अवाधितार्थकत्वं, स्रतिस्थलीयं प्रकारमाचारे-
ऽप्यतिदिशति, 'एवमिति, 'मङ्गलाचारश्च' आचारविषयमङ्गलञ्च,
कश्चित् मङ्गलस्येत्येव पाठः, 'कर्त्तव्यतामिति वस्तवदतिष्ठाननुबन्धौष्ठ-
साधनत्वसमानाधिकरणकृतिषाधत्वमित्यर्थः, हेतौ इष्टसाधनातामि-
भ्रमाजन्यत्वं सिद्धत्वं, अविगीतत्वं वस्तवदतिष्ठानजनकत्वं एतद्व्यञ्जा-
चारविशेषणं, आचारत्वं आचारविषयत्वं, आचारः कृतिः, विवेचि-
तमिदमग्राभिः प्रत्यक्षरहस्ये । 'सा कर्त्तव्यता' मङ्गलीयकर्त्तव्यता,
'असौकिकेति कर्त्तव्यताविशेषणं, असौकिकत्वं शब्द-तदुपजीवि-
प्रमाणातिरिक्तप्रमाणाद्यन्यमित्यविषयत्वं, 'अविगीतत्वं' शिष्टाचार-
विशेषणं, 'आचारपदं' आचारविषयपरं, 'कर्त्तव्यतान्तात्' तन्निष्ठ-
कर्त्तव्यतान्तात्, 'कर्त्तव्यताधीः' मङ्गलकर्त्तव्यताधीः । अनुमानदयं

ननु स आचारो वेदबोधितकर्तव्यताकः तादृशाचार-
त्वादित्यनुमितवेदात् तत्कर्तव्यताधीः, विभक्त्यादिकं
विनानुमितवेदात् तत्कर्तव्यताज्ञानाभावात् मङ्गलमा-
चरेदित्येवंरूपस्य च वेदस्य नानुमानं तथा व्याप्त्यभा-

व्यर्थे एकस्मादेव वद्यमाणानुमानात् प्रकृतनिर्वाणदिति कस्यचिन्मतं
वृषयति, 'नन्विति, 'स आचारः' आचारविषयो मङ्गलादिः, 'तादृ-
शाचारत्वात्' अविगीतशिष्टाचारविषयत्वात्, हेतुमाह, 'विभक्त्या-
दिकमिति, 'अनुमितवेदात्' उक्तरूपेणानुमितवेदात्, 'तत्कर्तव्यतेति
मङ्गलविषयककर्तव्यताज्ञानासम्भवादित्यर्थः । न चैवं स्वमते एव कथ-
मनुमितवेदात् विभक्त्यादिकं विना मङ्गलकर्तव्यताबोधः सति-
त्यले एव वा कथं विभक्त्यादिकं विनानुमितवेदादाकार्यबोध इति
वाच्यं । अहमिति विशेषवाधके पक्षतावच्छेदकेऽप्यनुमितिरिति निय-
मादस्मन्मते मङ्गलकर्तव्यतां पक्षयित्वा वेदबोधितत्वानुमाने मङ्गले-
ऽपि वेदबोधितत्वानुमानादुत्तरत्वात् वेदस्य मङ्गलबोधकत्वसदृश-
त्वात् विभक्त्यादिकं विनापि मङ्गलविषयककर्तव्यताबोधः अन्य-
तरस्यैव शस्यमानात्तन्मते कर्तव्यताया वेदबोधितत्वसदृशेऽपि मङ्गले
वेदबोधितत्वापत्त्यात् वेदस्य मङ्गलबोधकत्वसदृशत्वाभावेन विभक्त्यादिकं
विना कर्तव्यतामात्रज्ञानसम्भवेऽपि मङ्गलविषयकबोधस्यासम्भवात्
तज्ज्ञापकत्वेन ज्ञानस्यैव तदनुभावकत्वादिति भावः । ननु विभ-
क्त्यादिमभिव्याहृतवेद एव उक्तरूपेणानुमेय इत्यत आह, 'मङ्गल-
मिति, 'व्याप्त्यभावादिति, सामान्यधर्मस्य हेतुत्वादिति भावः ।

वात्, तस्मात् तस्य कर्त्तव्यतामनुमाय तदोधकवेदानुमानं, प्रथमं कर्त्तव्यताज्ञानेऽपि वेदानुमानं अविनाभावात् । न च तत एव प्रत्यक्षवेदानुमानं, प्रत्यक्षत्वे उच्छेदानुपपत्तेः शाखान्तरवत् ।

‘तस्य’ मङ्गलस्य, ‘तदोधकवेति’ मङ्गलकर्त्तव्यताबोधकेत्यर्थः । नन्वेव प्रथमेव प्रवर्त्तकज्ञानोत्पत्तौ ह्यत वेदानुमानेनेत्यत आह, ‘प्रथममिति, ‘अविनाभावादित्युपलक्षणं चातुमानिक्कर्त्तव्यताप्रामाण्यशङ्काप्रवृत्तेन ततः प्रत्यक्षसम्भवादित्यपि बोध्यं, एतच्च ‘ततः प्रवृत्तिरिति प्रागुक्तमपि सङ्गच्छते इति ध्येयः । ‘तत एव’ उक्तवेदमूलकलसाधकादेव, ‘प्रत्यक्षत्वं इति, प्रत्यक्षविषयत्वस्य उच्छेदाभावव्याप्यत्वादिति भावः । तथाचानुमाने बाध इति भावः । ‘उच्छेदः’ अध्वनविषयत्वाभावः, नातस्तन्मतेऽभिद्धिः^(१) ।

(१) ‘इतीति, तच्च विभक्त्यादिसमभिव्याहारमुन्नीयान्वयधीस्तत्त्वोपनयनगतोऽप्यन्वयधीरेव नैवाश्रयः । ननु घटः कर्मत्वमित्यादावभेदान्वयपक्षरूपशोभ्यत्वात् तत्तदन्वयविरोधिपदान्यत्र बाधः तथानुगमस्तदवश्य एवेति तावदाद्विभक्त्यादिमत्पक्षत्वेनैव तद्व्यहोऽस्त्वित्यसुरसेन मतान्तरमाह, ‘वस्तुतस्त्विति, प्रतिबन्धाभिप्रायेण दृष्टान्तमाह, ‘तवेति, ‘अतएवेति तथा धर्मिण्याहकमानसिद्धत्वादेवेत्यर्थः, तद्व्यहृतत्वेनाप्रातस्थेत्वस्य विवरणं ‘अखण्डस्य’, ‘अखण्डस्य’ तद्व्यहृतत्वेन प्रातस्थस्य, ‘वाञ्छोऽनास्थाया इवापीति वा । ‘पदार्थेति आहत्य वाक्यार्थं एव प्राप्तये न तु पदार्थस्मरणवान्तरस्यापराधेऽप्यर्थः, तर्हि अथ वेदत्वमित्यवस्थाह, ‘प्रमावेति, तथापि न तद्व्यहृतं वेदत्वं किन्तु प्रमावशब्दव्यहृतं तथावाप्यस्येवेति भावः । तथाप्युक्तसमग्री कथ्येत्याह, ‘अतएवेति, ‘अनुमितेति, एते सूक्तार्थाः

यत्तु अष्टकाः कर्तव्याः कार्या अष्टका इत्येवंरूपमेव
वाक्यमनुमेयं उपस्थितत्वात्, एवञ्च तत्रैवार्थे प्रतिपुरुष-

‘उपस्थितत्वादिति, यस्मान्नुमितिपूर्वममये यदुपस्थितं तस्य

परस्परं संसर्गवन्तः वेदजन्यानुभवविषयतादित्यादेरित्यर्थः, अत्र नाविषयत्वं
न वाऽप्राधान्येन विषयत्वं इत्यनुवादकत्वावश्यकौति भावः । ‘योग्यतादि-
ज्ञानेति, ‘आदिषदात् तत्पर्यादिपरिग्रहः । अभ्युपगमवादेनाह,
‘योग्यतादीति, उक्तरीतिमाचारस्य वेदोपपत्तिदिशवि, ‘एवमिति, एतदनु-
मानं प्रत्यक्षप्रकाशे व्याख्यातं । ‘सा’ मङ्गलाचारस्येत्यर्थः, तथाच
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिरिति मते . मङ्गलाचारविशिष्ट-
कर्तव्यताया वेदबोधितत्वात्तुमितौ समानसंविद्वत्त्वेद्यतया मङ्गलाचारवि-
शिष्टकर्तव्यताबोधकत्वेन वेदसिद्धेतत्तत्तद्वैः तदर्थं प्रापकत्वज्ञानमात्रस्यैवात्र
सामग्रीत्वात् तदिदमाह, ‘तद्वैधकत्वेनानुमितवेदादिति, ‘नन्विति, अत्र
कर्तव्यतामात्रबोधकत्वेन वेदसिद्धेर्न ततो मङ्गलाचारविशिष्टकर्तव्यताबोधः
स्यादिति भावः । न च नञ्प्रतीत्यर्थपञ्चांगोपनया अत्रापि मङ्गलकर्तव्यता-
बोधकत्वेनैव तत्सिद्धिरिति वार्थः । वस्तुगत्वा या मङ्गलकर्तव्यता तद्वैध-
कत्वेन सिद्धावपि मङ्गलाचारबोधकत्वेनासिद्धेस्तद्वैधकत्वानुपपत्तेः । न ह्या-
काशः औचग्राह्यगुण इत्यनुमितावाकाशेऽपि औचग्राह्यत्वभानसम्भव इति,
तर्हि मङ्गलाशं विभक्त्यादिसमभिव्याहाररूपनामद्येव बोधयतित्यत आह,
‘विभक्तौति अनुमितवेदे विभक्त्यादिसमभिव्याहाररूपसामग्र्यभावादित्यर्थः ।
तर्हि तत्त्वमभिव्याहृत एवानुमोयतामिव्यत आह, ‘मङ्गलमिति, ‘तस्येति
मङ्गलाचारस्येत्यर्थः, ‘तद्वैधकत्वेति मङ्गलाचारविशिष्टकर्तव्यताबोधकत्वस्येत्यर्थः,
‘अविनाभावादित्युपलक्षणं अन्यपरम्परानिराख्यानप्राप्तार्थस्येवपि द्रष्टव्यं, एवं
‘ततः प्रवृत्तिरिति पूर्वोक्तमपि सङ्गच्छते इति ध्येयं । अत्र च कथं नानु-
वादकत्वमिति चिन्त्यं । इति व्याख्यानम् ।

मन्यान्यवेदानुमानं न दोषाय एकार्थानेकपदोपस्थितौ
वानेकवाक्यानुमानमेवेति, तन्न, आचारतो वेदानु-
माने मङ्गलमाचरेदित्याद्यन्यतरोपस्थितौ नियमाभा-
वात् । अनेकवेदकल्पने च स्वानुभवविरोधः, मनु-
स्मृतिमूलञ्चानेकं वाक्यं नावश्यकमिति कथमाधुनि-
कोऽनेकमनुमिनुयात् । न च स्मृत्यर्थबोधकोवेदः स्मृति-
सदृश एवानुमेयः नियमतः स्मृतेरुपस्थितत्वात् इति
वाक्यं । तदर्थस्मृतेरपि नानाप्रकारकत्वात् तस्य च
प्रदोषादौ अनुस्मरितवेदस्येव वेदत्वं श्रोत्रप्रवृत्त्याह-

तदेव उपनीतं मनुमिता भावते इति नियमादिति भावः ।
'न दोषायेति, सामग्रीवस्तुष्वित्यनेन प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वादिति
भावः । ननु यच्च एकस्मिन्नेवार्थे अनेकवाक्योपस्थितिस्तत्र का
गतिरित्यत आह, 'एकार्थेति, 'वेदानुमाने' वेदानुमानद्वयायां,
दूषणान्तरमाह, 'अनेकेति, 'स्वानुभवेति अनुमातुसाधनमप्युक्त-
मानुमानान्तरेण वेदस्य नानाप्रकारकत्वाभावविशेषादित्यर्थः । एवं
स्मृतिमूलकवेदानुमानेऽप्याह, 'मनुस्मृतीति मन्यादिस्मृतीत्यर्थः,
छात्रादेकस्यैव तन्मूलस्य कल्पनादिति भावः । 'मानेति, तथाचा-
नेकवेदकल्पने स्वानुभवविरोध इति भावः । वस्तुतोऽनुमित्तावुपनी-
तमाने मानाभाव इति श्रेयः । 'तस्य च' नित्यानुमेयस्य च, 'प्रदोषेति
यथा प्रदोषकाले तेषामप्युच्चारणाविषयत्वेऽपि च वेदस्तथायमपीत्यर्थः,
'श्रोत्रेति, स्वरूपयोग्यतावच्छेदकस्य वर्णनं श्रोत्रसमवेतविशेषण-

तथा च शब्दत्वं वाक्यत्वमर्थबोधकत्वादित्येतदेव युक्तं
स्मृत्याचारेण चानुमितो वेदोऽर्थं बोधयतीति पूर्वपूर्व-
खानुमितवेदात् उत्तरोत्तरस्मृत्याचाराविति नान्यपर-
म्परा शब्दार्थशक्तिग्रहवत् स्वतः प्रमाणमूलकत्वात् ।
तस्मान्नित्यानुमेयत्वं वेदस्य न तूच्छेद इति । श्रवीष्यते ।
उच्छिन्नवेदादर्थं प्रतीत्य स्मृत्याचारयोरुपपत्तेः न सा-
म्यन्तरकल्पनं यतएव नाश्रयासिद्धिर्वाधो वा स्मृत्या-

त्वात् । न च नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलोपधानप्रसङ्ग इति वाच्यं ।
तेर्नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलाश्रयत्वावनियमस्यानङ्गीकारादिति
भावः । 'पूर्वपूर्वेणेति पूर्वपूर्वस्मृत्यादिनेत्यर्थः, 'नान्यपरम्परा'
नाप्रामाण्यवन्नेदः, 'ग्रन्थेति यथा शब्दशक्तौ व्यवहारसिद्धिकालुमा-
णादिमूलं तथाचापि वेदमूलमित्यर्थः, 'नित्यानुमेयत्वमिति नित्यत्वे
सत्यनुमेयत्वमित्यर्थः, 'न तूच्छेदः' न तु ध्वंसः । 'उच्छिन्नेति, न
तदर्थशापकत्वज्ञानमेव सर्वत्र साम्यमस्त्विति वाच्यं । तदभावेऽपि
श्रूयनापवाक्यात् योग्यतादिप्रतिषन्धानेऽप्यवद्वर्जनादिति भावः ।
कृतज्ञानघोषं विना न सोऽनुभावक इत्यत्र तदुक्तं दोषमुद्धरति,
'अतएवेति^(१) । नन्वेवमिदानीं विभक्त्यादिविग्रिष्टस्य मङ्गलमाचरे-
दित्यादिवा तस्य वेदस्यानुमातुं शक्यत्वादनुमितवेदात् कर्तव्यता-

(१) 'यत्त्विति, यथाच विभक्त्यादिसमभिव्याहारेण यथाशुमानात्र साम-
प्रन्तरकल्पनमिति भावः । यद्यपि तादृशभेदेन कर्म न व्याप्तिप्रथाप्युपनीत-
भानमतेनेह बोध्यं । 'श्रोत्रेति, कलादेरेव तदतच्छेदकत्वादिति भावः ।

चारानुमितवेदस्यास्माभिरभ्युपगमात् । इदानीञ्च^(१)
 स्मृतेरर्थं प्रतीत्याचाराच्च कर्तव्यतामनुमाय प्रवृत्तिः ।
 न चैवं किं वेदेनेति वाच्यं । तुल्यत्वात् अविनाभावाच्च
 तत्कल्पनं तुल्यं तथाच स्मृत्याचारयोर्वेदजन्यानुभव-
 मूलत्वानुमानादेव पञ्चधर्मतावत्त्वात् प्रत्यक्षवेदमूलक-
 त्वसिद्धिः । अन्यथा तस्यानुभावकत्वाभावेन मूलत्वा-

ज्ञानासम्भवेन कथं प्रवृत्तिरित्यत आह, 'इदानीञ्चेति । 'एवं'
 कृत्यर्थज्ञानादितः प्रवृत्त्युपपत्तौ, 'किं वेदेनेति किं वेदानुमाने-
 नेत्यर्थः, 'तुल्यत्वात्' तथापि तुल्यत्वात्, 'कल्पनं' वेदानुमानं, 'पञ-
 धर्मेति' अप्रत्यक्षे वेदमूलकत्वेन बाधादित्यर्थः, पञ्चधर्मतावलम्बेन
 दर्शयति, 'अन्यथेति, अप्रत्यक्षे बहुकारिभूतानुपूर्व्यादिज्ञानाभावात्
 सामान्यन्तरकल्पनस्य गौरवपराहततादिति भावः । अनुमितेभ्यो-
 पकृतावच्छेदकप्रकारकलनियममभिप्रेत्य स्वपक्षे स्थापनां दर्शयति,

'वाक्यत्वमिति, व्याचारमूलाभिप्रायेणैवं तेन न पौनख्यमिति वाहुः । ननु
 स्मृत्याचारमूलत्वं स्मृत्याचारयोरेवास्तु किं वेदेनेति श्रद्धा निरस्तवि,
 'स्मृतोति, 'उच्छिद्नेति, न च तदर्थं प्रापकत्वञ्चालमेव खल्वेव सामान्यमिति
 वाच्यं । तदभावेऽपि श्रूयमाद्यवाक्याद् योग्यतादिपठितवन्तानेऽप्यधीर्दर्शनात्
 वाक्यादयस्यापूर्वत्वेन तन्प्रापकत्वेन प्राप्त्यभावाच्च इति भावः । 'अन्यथेत्यादि-
 प्रागुक्तमुद्धरति, 'नतरथेति ।

(१) तन्निदर्शनी विवक्षादिविशिष्टस्यानुमानमशक्यतात्तर्यं प्रापकत्वेनैवा-
 नुमितस्याञ्चिद्वेदस्यानुभावकत्वमिति सामान्यन्तरकल्प्यमावश्यकमित्यत-
 आह, 'इदानीञ्चेति, तथाच प्रवृत्तत्वादश्रयायेव परं तस्यानुभावकत्वमिति
 न तत्त्वन्दनमिति भावः । 'नन्विति, तथाच प्रामाणिकं गौरवमिति भावः ।

नुपपत्तेः । तस्मात् स्मृत्याचारानुमितो वेदः प्रत्यक्षोऽध्य-
यनविषयश्च वेदत्वात् सम्मतवत्, अन्यथा सामग्र्यन्तर-
कल्पने गौरवप्रसङ्गः । ननु स्तुति-निन्दार्यवादेन
कल्पितात् विधि-निषेधकवाक्यात् कथमर्थमवगम्य
प्रवृत्ति-निवृत्तौ, न हि तत्र वर्ण-पद-विभक्ति-विधि-
प्रत्ययक्रमविशेषाणामनुमानं सम्भवति, व्यभिचारा-
दिति चेत्, न, स्तुति-निन्दावाक्याभ्यां प्रवृत्ति-निवृत्ति-
पराभ्यां प्रवृत्ति-निवृत्तिहेतुरर्थ एव कल्प्यते चाधवात्

‘तस्मादिति, अध्ययनपदेन अदृष्टजनकाध्ययनं बोध्यते तेन चेतौ न
वैयर्थ्यं, प्रथमसाधे तु वाक्यत्वमेव चेतुतया विवक्षितं । अप्रयोजक-
तमाशङ्क्याह, ‘अन्येति, ‘सुतीति स्तुति-निन्दारूपो योऽर्थवाद-
स्तेनेत्यर्थः, ‘अर्थवादः’ विधिषमभिव्याहृतं वाक्यं ‘कल्पितात्’ अनु-
मितात्, ‘प्रवृत्ति-निवृत्तिहेतुरिति प्रवृत्त्यादिहेतुज्ञानविषय इत्यर्थः,
स च द्रष्टृसाधनत्वादिकमनिष्टसाधनत्वञ्च, ‘कल्प्यते इति सोमो
राजानममृतात् सोमो ब्राह्मणानां राजा इत्यादौ सोम इष्टसाध-
नीभूतोपासको वेदे स्तूयमानत्वात् वायुर्वै चेपिष्ठा देवता वाद्यर्थं
श्वेतमासमेवेत्यर्थवादः, वायुवदित्यनुमीयते इत्यर्थः, ‘सोमः’ चन्द्रः,
‘स्तूयमानत्वात्’ उत्कर्षवत्त्वेनावधारणात्, ‘चेपिष्ठा’ चिप्रकलदाक्षी,

‘अर्थ एवेति द्रष्टृसाधनत्वादिकमनिष्टसाधनत्वबोध्यर्थः, ‘गौरवादिति, व्यवश-
कार्यकल्पनेनैवोपपत्तेरिति भावः । ‘उक्तेति विभक्त्वादिमतोऽनुमानमशक्यत्वात्
सामग्र्यन्तरकल्पने गौरवमित्यर्थः, ‘व त्विति, ‘तत्कल्पनापि’ कार्यकल्पनापी-

न तु विधायक-निषेधकवाक्यं गौरवात् उक्तदोषाच्च,
यच्च चार्थवादादेव तदर्थ्यावगमः “तरति मृत्युमित्यादौ
तच्च न तत्कल्पनापि । अथ तस्याध्ययनविषयत्वे

‘वायव्यं’ वायुदेवताकं, दृष्टान्ते येतच्छागच्छासम्भनमेवोपासना गौर-
वितहेतुक्रियाया एवोपासनत्वात्^(१) ‘गौरवादिति विध्यनुमानं ततश्च
विधेरर्थधीरिति ज्ञानदशकल्पने विधिस्वरूपकल्पने च गौरवा-
दित्यर्थः, ‘उक्तेति, तादृशलिङ्गाभावादित्यर्थः । ‘तदर्थेति प्रवृत्त्यादि-
हेतुज्ञानविषयार्थावगम इत्यर्थः, ‘तरतीति “तरति मृत्युं तरति
मद्यावत्यां योऽयमेधेन यजेत” इत्यन्तविधिप्रतिरूपके इत्यर्थः, ‘न
तत्कल्पनापीति नार्थकल्पनापीत्यर्थः, ‘अपिः’ शब्दकल्पनं समुचि,
नोति । न चानुवादात् कथं यागे प्रवृत्तिः प्रवृत्तिहेतुज्ञानविष-
येष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वयोरनवगमनात् विधेरेव तदुपोधकत्वात् इति
वाच्यं । हेतु-हेतुमतोर्बिडित्यत्र पूर्वसूत्रात् चकारानुवृत्तेः चकारस्य
■ ऋद्धसमुच्चायकत्वात् ऋद्धोऽपि क्वचित् साध्य-साधनबोधकत्वात्,

(१) सोमो राजानममृतादित्यादि गौरवितहेतुक्रियाया एवोपासनत्वा-
दित्यन्तः पाठः आदर्शपुस्तकालुलूप एव मुद्रितः परमन्वयं पाठः सम्यक्परि-
मुद्धत्वेन न प्रतिभाति ।

त्यर्थः, ‘अपि’ सामर्थ्यान्तरकल्पनं समुचिनोति । ननु कृतिसाध्येष्टसाधनत्वं
तर्हि कस्यापि इत्यवश्यं तद्विधायकं विधिकल्पनं, किञ्च तादृशस्य विधेयत्वव्याप्यः
त्वादवश्यं तत्कल्पनमिति । ऋद्धं इष्टसाधनत्वं यौक्तिकस्य कृतिसाध्यत्वमिति
क्वपि तच्च ऋद्धोऽनभिहितत्वात् इति चेत्, अत्र केचित्, सिद्ध-साध्यमभि-
व्याहारेण सिद्धं साध्यायोपबृज्यत इति व्युत्पत्तिचिन्ताकथा प्रतीतिरित्याहुः ।

स्यशाखात्वस्याप्रयोजकत्वात् । यद्यपि वेदसहस्रशाखा-
विदो व्यासादयः सन्त्येव, तथाप्यध्ययनाभाव एव
शाखोच्छेदः । ननु शाखोच्छेदे वर्ण-पदवाक्यहानिश-
ङ्क्या प्रत्यक्षवेदादपि वाक्यार्थ-प्रयोगयोरनिश्चये वैदि-
कव्यवहारमात्रं लुप्येतेति चेत्, न, श्रूयमाणमात्रस्यैव
महाजनपरिमृहीतत्वात् तन्मात्रबोधिताङ्गेतिकर्तव्यत-

दीनां सत्तात् कथं तदुच्छेद इत्यत आह, 'यद्यपीति, 'अध्ययना-
भाव इति निमित्तधर्म्मो उच्चारणाभावनिमित्तक उच्छेद इत्यर्थः,
'वाक्यार्थ-प्रयोगयोरिति, प्रयोगो मन्त्रादिशरीरं । न च श्रूयमाण-
रूपवाक्यार्थप्रतीतौ किं बाधकमिति वाच्यं । तात्पर्याप्रज्ञात् ।
'परिमृहीतत्वं' अध्ययनाद्यापनविषयत्वं, 'तन्मात्रेति श्रूयमाणमात्रे-
त्यर्थः, 'इतिकर्तव्यता' कर्मपरिपाटी, 'अनुष्ठेयमानत्वात्' कर्मणः
क्रियमाणत्वात्, वर्णादिहानिशङ्काविरहेणेति शेषः । यदि वर्ण-
पदहानिश्च स्यात् तदा तदवच्छिन्नस्य शाखात्वाभावेन तेषां तद-
ध्ययनादिकं तन्मात्रबोधिताङ्गेतिकर्तव्यतया कस्यानुष्ठानस्य विरुद्धे-
तेति भावः । प्रयोगविषयोऽप्येवमेव बोध्यः श्रूयमाणमात्रस्य महाजन-
परिमृहीतत्वात् अन्यथा यदि वर्ण-पदहानिः स्यात् तदा तदव-

दावतद्गुणसम्बन्धानवद्भौहिवशादर्थवादान्तरे यत्र वदवगमस्तत्र न तत्-
कल्पनमत्र तु तत्त्वन्वयमेवेत्याहुः । विधेयत्वव्याप्तिर्यद्यस्ति तदाऽप्यविवादा-
वान् चान्यत्र प्रत्यक्षयन्तु न तथैवेव ब्रूमः । वस्तुतो प्रयोजकत्वादविनाभाव एव
नेति भावः । 'शाखात्वस्तेष्वेव, तन्मत इति शेषः । अनिश्चयो नानुमेयपदार्थ-

यैव शिष्टैरनुष्ठीयमानत्वाच्च तदर्थनिश्चयात् । न च
उच्छिन्नशाखाबोधितेतिकर्तव्यताशङ्कया एकस्मिन्नपि
कर्मण्यनाश्वसप्रसङ्गः, नानाशाखेतिकर्तव्यतापूरणीय-
त्वात् तस्येति साम्यतं, सन्ति हि तत्तत्कर्मणि नानाशा-
खाबोधितसकलेतिकर्तव्यताबोधनायैव नमेव कालक्रम-
भाविनमनाश्वसमशङ्कमानैर्महर्षिभिः प्रणीता महा-
जनपरिपृच्छीताः स्मृतयश्चेति नानाश्वसः । अन्यथा

चिन्त्यन् मन्त्रत्वाभावेन तेषां तदध्ययनादिकं विरुध्येतेति भावः ।
नपेवं उच्छिन्नशाखाबोधितकर्तव्यताशङ्कया श्रिष्टानां कर्मभाषानुष्ठा-
नमेव न स्यात् इत्याशङ्कते, 'न चेति, 'अनाश्वसः' निष्कल्पप्रवृत्त्य-
भावः, पूर्वं प्रायश्चित्ताखैकदेशावच्छेदेन शङ्काधीनः कर्मलोपः परि-
ष्कृतः सस्यति उच्छिन्नशाखाबोधितार्थशङ्काधीनः च परिक्रियत इति
भेदः । 'अनाश्वसः' उच्छिन्नशाखाबोधितेतिकर्तव्यतासन्देहः । 'नाना-
श्वस इति नेतिकर्तव्यतासन्देह इत्यर्थः, इदमुपपन्नार्थं तन्मापबो-
धितेतिकर्तव्यतायैव शिष्टैरनुष्ठीयमानत्वाच्च सन्देह इत्यपि बोध्यं ।
अत एव यत्र स्यतिर्नास्ति तत्रापि न सन्देहः अन्यवोच्छेदानभ्युपगमे
सर्वप्राधान्यादिनां प्राधान्यबोधितेतिकर्तव्यतासन्देहः दितिकर्त-
व्यतानिश्चयो न स्यादित्याह, 'अन्यपेति, 'नार्थनिश्चय इति तत एवेति-

ब्रूयत आद्यं, 'विदत्तं चेति, 'अथ एवेत्यस्य विवरणं, 'बाधादिति, 'विशिष्टेति,
यदि च सामान्यतोऽन्यवमत्वादित्वा मध्यतं, यदि वा तावदस्यतमात्रं वेदत्व-
समानाधिकरणमिति साध्यं तदा बाध एव भूत्वा, यदा एवदस्वरसादेवाह,
'धर्मेति, 'अथ दत्तादिति, उपपन्नमय्यादयेदं बोध्यं, तत्रापि शिष्टप्राधान्यानु-

एकस्य सकलशाखानवगमात् शाखान्तरबोधितेति कर्त्तव्यतासंशयेनैकशाखातो नार्थनिययः स्यात् ।

यत्तु विभक्त्यादिमत्तत्त्वपदानां तत्समुदायानाञ्च प्रत्यक्षत्वन्तेष्वपि कश्चिद्देदः तत्रायं समुदायो वेद इत्यनियय एव नित्यानुमेयार्थः, वेदत्वं वा तथानुमेयमिति, तन्न, प्रत्यक्षवेदातिरिक्तवाक्ये तदभियुक्तानां महाजनानां वेदत्वाभावनिययात् । अतएव वेदत्वं तच्च

कर्त्तव्यतानिययो न स्यादित्यर्थः । 'प्रत्यक्षत्वमिति इदानीमपि प्रत्यक्षत्वमित्यर्थः, 'नेष्वपीति तेष्वेवेत्यर्थः, 'कश्चिद्देद इति यः कश्चिद्देदस्तवेत्यर्थः । ननु अनिययो न नित्यानुमेयशब्दार्थ इत्यस्मिन्सादाय, 'वेदत्वं वेति, 'तच्च' यत्किञ्चिद्देदे, तथाचायमेव नित्यानुमेयशब्दार्थ इति भावः । 'वेदातिरिक्तेति वेदत्वेन निखीयमानातिरिक्तेत्यर्थः, 'वाक्ये' प्रत्यक्षसिद्धवाक्ये, 'वेदत्वाभावनिययादिति, तथाच वेदस्य भिद्यत्वाच्चलमनायातमिति भावः । यद्यपि निश्चायकं प्रमाणं दुर्बलं तथापि पूर्वपूर्वेषां वाक्यमेव तथेत्यभिप्रायः^(१) ।

सारमिति भावः । न च सूत्रावविषयज्ञः, अनपेक्षेति विद्येयस्यादित्याहुः । 'नाध्ययनेति चट्टट्टेत्वध्ययनविधयत्वमित्यर्थः । 'तदमारारिति, न हि तादृशानुपूर्वीर्विग्रहः केनचित्तत्वापाद्यत्व इति भावः । 'यन्वरूपसमादिति, देवदत्तप्रभवत्वाद्यनुमापकत्वादिभिः सद्भिरप्रसङ्गादिति भावः । यद्यपि शब्दतदुपगोचीत्यादिरूपवेदत्वानुमाने शोक्तोपपत्त्यापि वेदस्य नित्यानुमेयत्वविनादे वेदत्वस्य तयात्वसाधने व्यर्थान्तरमिति तात्पर्यं, इति व्याख्यानतरम् ।

नानुमेयं बाधात् विशिष्य यस्याज्ञानाच्च धर्मवेदना-
जनकत्वञ्च वेदत्वं नानुमेयं तज्जनकत्वस्य प्रत्यक्षत्वात्,
नाध्ययनविषयत्वं तदभावात्, न जातिरनभ्युपगमा-
दिति ।

‘अतएवेति, विवृणोति, ‘बाधादिति, ‘विशिष्येति, व्याप्यवत्तयेत्यर्थः,
कौटुम्भश्च वेदत्वं तच्चानुमेयमित्याह, ‘धर्ममिति धर्मज्ञानजनकत्वमि-
त्यर्थः । न च निषेधवाक्याभ्यासिः तस्य धर्माबोधकत्वादिति वाच्यं ।
धर्मपदस्यापूर्वभाषपरत्वात् तस्यापि निषेधापूर्वबोधकत्वात् । न च
संज्ञावतिप्रसङ्गः, अपौरुषेयत्वस्य प्रयोगोपाधित्वात् । न च स्तोमे-
ऽभ्यासिः, तस्यालक्ष्यत्वादिति धेयं । ‘प्रत्यक्षत्वादिति उपनयसहकारेण
मनोवेदनादित्यर्थः, तथाच चिद्व्याधनाच्चातुमानमिति भावः ।
‘अध्ययनेति अदृष्टविशेषजनकाध्ययनविषयत्वमित्यर्थः, यथाश्रुतस्या-
तिप्रसक्तत्वेन वेदरूपत्वासम्भवात् अध्ययनविषयत्वमात्रस्य प्रत्यक्षचिद्व-
त्वेन ‘तदभावादित्युत्तरस्यन्यासस्तत्रैव । बाधमाह, ‘तदभावादिति,
‘अनभ्युपगमादिति त्वया सुषमताजातेरनभ्युपगमात् कल-खत्वादिवान्ना
जातिषाद्वयं चेति भावः ।

भट्टास्तु सत्याचारानुमितो वेदः इदानीमप्यबाध्ययनगोचरो
न त्वन्येति वेदः प्रनुद्ध एव न तु नित्यानुमेयो न वा उच्छ्रम-
इत्याहुः । तदस्य गौरवान्मानाभावाच्चेति द्रष्टव्यं ।

स्यादेतत् स्मृत्याचारयोर्वेदमूलत्वे तयोच्चेदादिवि-
वादस्तदेव त्वसिद्धं, तथा हि वेदसमानार्था महाजन-
परिमृहीता च स्मृतिः स्वार्थोपस्थित्यनन्तरं स्मृत्यर्थानु-
भावकवेदानुमाने लिङ्गं तथाच प्राथम्यात् साध्यप्रसि-
द्ध्यर्थमुपजीव्यत्वाच्च स्मृतेरेवापूर्वादिवाक्यार्थज्ञानमस्तु
किं वेदेन तदर्थस्य स्मृतित एव सिद्धेः अपूर्वस्यापि

तटस्थ शङ्कते, 'स्यादेतदिति, (१) 'वेदेति वेदसमानार्थकत्वे-
नाभिमतैत्यर्थः', 'लिङ्गमिति यथोभूय तदनुमानप्रयोजितैत्यर्थः,
तादात्म्येन स्मृतिरेव वा लिङ्गमित्याशयः, 'प्राथम्यादिति प्रथमं
स्मृते स्मृत्यर्थस्य वावश्यकोपस्थितिकत्वादित्यर्थः, 'साध्यप्रसिद्ध्यर्थमिति
स्मृतिज्ञानं विना स्मृतित साध्यघटकौभूतस्मृत्यर्थज्ञानाद्यभवादिति
भावः । 'तदर्थस्येति दृष्टवाधनत्वादिव्यापनद्वारा वेदप्रयोजनस्य
प्रवृत्त्यादेरित्यर्थः, किञ्च उक्तरूपेणानुमितवेदार्थप्रत्यये स्मृतिज-
ज्ञानमात्रस्य आपकत्वेन वेदस्यानुवादकतापत्तिरित्याह, 'अपूर्वस्या-
पीति अपूर्वस्य यदि वेदेकमन्यत्र स्मृत्यदा वेदस्य स्मृतितो ज्ञात-
मात्रआपकत्वं न स्यान्नपेव, किन्तु शब्दैकमन्यत्रमत 'स्मृतितो
ज्ञातस्य' स्मृतिज्ञातमात्रस्य आपकत्वेनेत्यर्थः ।

(१) तटस्थ प्रभवतिष्ठते, 'स्यादेतदिति, 'तदर्थस्येति वेदप्रयोजनस्य
प्रवृत्त्यादेरित्यर्थः, वेदं विनापि अपूर्वोपस्थितावपूर्वत्वव्याघात इत्यत आह,
'शब्दैकेति, न तु शब्दविशेषवदैकवेद्यत्वं, गौरवादिति भावः । ननु वेद

शब्दैकगम्यत्वेन स्मृतितोषातस्यं घापकत्वेनानुवादक-
तापत्तेय, सा च स्मृत्यन्तरादित्यनादिरेव स्मृतिधाराव-
श्यकी । अन्यथा मनुस्मृतेः पूर्व्वन्तवापि वेदानुमानं न
स्यात् । सर्वा च स्मृतिः स्मृतिजन्यवाक्यार्थप्रमाजन्य-
त्वेन महाजनपरिग्रहीतत्वेन च प्रमाणमिति नान्यपर-
म्परा, प्रत्यक्षा च स्मृतिः स्मृतिमूलं नानुमिता अनुमि-

उपाध्यायान्तु ननु स्मृतितो यदि अपूर्व्वान्दिवाक्यार्थज्ञानं तदा
अपूर्व्वं च वेदैकगम्यममायातमित्याह, 'अपूर्व्वं चापि शब्दैकगम्य-
मेति, तथा च वेदैकगम्यमेव अविद्वमिति भावः । श्रुतीयानां
स्मृतन्मो प्रत्यः, वृषणान्तरमाह, 'स्मृतिर इतीत्याहुः ।

'अनुपादकतापत्तेयेति, वेदकेत्यादिः । ननु वेदमन्तरेण
मन्त्रादिसंस्मृतिरेव कथं भविष्यति वाक्यप्रयोगं प्रति वाक्यार्थज्ञानस्य
चेतुत्वादित्याह, 'सा चेति, प्रलयादिकं नास्तीति भावः ।
'तवापीति नित्यानुमेयतावादिनस्तवेत्यर्थः, पक्षीभूतस्यत्यन्तराभा-
वादिति भावः । मन्त्रेवं वेदामूलकत्वे स्मृतावप्रामाण्यग्रहा स्यादि-
त्यत आह, 'सर्वा चेति, 'प्रमाणं' निश्चितप्रामाण्यकं । न चैवं
मूलभूतनानागतिकल्पनायेवचा ॥ एकवेदकल्पनेव लघीयसीति ।

विना मूलाभावे, स्यादितरेव च स्यादित्यत आह, 'सा चेति, प्रलयादिकं
नास्तीत्यभिमानः । उत्पादकमुक्त्वा प्रामाण्यघापकमप्याह, 'महाजनेति,
पूर्व्वस्मृतिरतोन्मिया चेत् तदा किमपराजं नित्यानुमेयवेदेनेत्यत आह,

तवेदवत्तस्याननुभावकत्वात् । वेदार्थस्मृतिताप्रसिद्धिस्तु
 प्रत्यक्षवेदमूलस्मृतिसाहचर्येण भ्रमात् प्रत्यक्षवेदाबोधि-
 तलोभ-न्यायमूलस्मृताविव तान्त्रिकाणां सिद्धाभासज-
 न्यवेदमूलत्वभ्रमाद्वा भवन्ती न सम्भवन्मूलान्तराणां
 वेदमूलकत्वं कल्पयति । अथ स्मृतिरिव तद्देदमूलक-
 त्वप्रसिद्धिरपि महाजनपरिग्रहीता एवञ्च सा वेदमूल-
 त्वनिबन्धना अविगीतमहाजनपरिग्रहीतवेदमूलत्वप्र-

षायं । सिद्धान्तेऽस्य बोधनात् । स्मृतिरपि निर्यातुमेवैव स्मृतिमूल-
 मस्तित्यत आह, 'प्रत्यक्षा चेति, कथं तर्हि तस्य वेदसमानार्थकत्व-
 प्रसिद्धिरित्यत आह, 'वेदार्थेति, 'प्रसिद्धिः' शब्दहारः, 'वेदाबोधितेति
 वेदाबोधितार्थकेत्यर्थः, प्रत्यक्षधममुक्त्वा आनुमानिकं तमाह, 'सि-
 द्धेति स्मृतितादिसिद्धाभासजन्यवेदमूलकत्वभ्रमादित्यर्थः । ननु महा-
 जनपरिग्रहीततया वेदमूलकत्वप्रसिद्धिर्भ्रममूलकत्वकल्पनमग्रस्यमि-
 ति ग्रहते, 'अथेति, 'महाजनेति, 'परिग्रहोऽपि प्रामाण्यनिक्षयो-
 बोधः, 'वेदमूलकत्वेति वेदमूलकत्वयथार्थधीज्येत्यर्थः, 'अविगीतेति,
 अविगीतवेदमूलकत्वप्रसिद्धित्वात् महाजनपरिग्रहीतवेदमूलकत्वप्र-
 सिद्धित्वात् इति हेतुद्वये तात्पर्यं, अन्यथा 'अविगीतेत्यस्य वैयर्थ्या-

'प्रत्यक्षा चेति, तर्हि वेदमूलत्वेन महाजनतया कथं तत्प्रसिद्धिरित्यत-
 आह, 'वेदार्थेति, 'साहचर्येणेति प्रत्यक्षसममभिप्रायं, 'भ्रमात्' वेद-
 मूलकत्वभ्रमादित्यर्थः, 'वेदाबोधितत्वं' वेदाबोधितार्थत्वं, 'सिद्धेति' विवादा-
 स्तदं स्मृतिर्वेदमूला स्मृतितात् इति भ्रमादित्यर्थः । ननु सङ्ग्रहेणैव उक्तं

सिद्धित्वात् प्रत्यक्षवेदमूलस्मृतौ तत्प्रसिद्धिवत्, एवं वेदार्थताप्रसिद्धिरपि । अन्यथा महाजनपरिग्रहीतानादरे वेद-स्मृत्योरपि प्रामाण्यं न स्यादिति चेत्, न, यूपइत्यादिस्मृतेस्तत्प्रसिद्धौ व्यभिचारात्, कृतलोभादित एव तत्सम्भवात् विचारकाणां विप्रतिपत्तेश्च तत्र तत्प्रसिद्धौ विगानं महाजनानामिति चेत्, न, पत्तेः, अविगौतलं वेदमूलकत्वभ्रमानधीनत्वेन शिष्टनिर्णीयमानत्वं, महाजनपरिग्रहीतलञ्च महाजनेनिर्णीतप्रामाण्यकत्वमिति हेतोर्भेदः, 'तत्प्रसिद्धिर्वादिति, 'वेदार्थतेति वेदसमानार्थताप्रसिद्धिरपीत्यर्थः, वेदसमानार्थतायथार्थधीन्येति शेषः । अतःकुक्षं तर्कमाह, 'अन्यथेति, 'अन्यथेत्यस्यैव विवरणं 'महाजनपरिग्रहानादर इति^(१) । 'युपेति युपे युपे इत्तिनो बहुधा इति लोभादिमूलकस्मृतावित्यर्थः, 'तत्प्रसिद्धौ' वेदमूलकत्वप्रसिद्धौ । शङ्कते, 'कृतेति, 'तत्सम्भवात्' इत्यादेः सातिषम्भवात्, 'विगानं' वेदमूलकत्वप्रमाधीनत्वेन निश्चयाभावात् प्रा-

(१) महाजनपरिग्रहीतानादर इत्यत्र महाजनपरिग्रहानादर इति पाठान्तरं ।

कृत इत्यत आह, 'सम्भवन्मूलेति, तथाचासम्भवन्मूलान्तरत्वमेव तत्रोपाधिरित्याभासत्वमेवेति भावः । 'एवमिति वेदार्थताप्रसिद्धिः वेदार्थतानिषन्धना 'सादृश्यवेदार्थताप्रसिद्धित्वादित्यर्थः, 'अन्यथेत्यस्य विवरणं 'महाजनपरिग्रहानादर इति । मूलमिच्छित्वाह, नूतेति, असम्भवन्मूलान्तरत्वमेव गौतलं विचारकाणां तत्त्वेन प्रतिपद्यविषयत्वं वा लिङ्गविशेषणमित्याश्रये, 'कृतेति, व्यभिचान्निगुडपाठवति, 'अथापीति, तथाच सारुपासिद्धिरिति

अत्रापि मूलान्तरसम्भवाद्विप्रतिपत्तेश्च विगानमेव
तेषां । अतएव स्मृतीनां न्यायमूलत्वे सम्भवति वेद-
मूलत्वप्रसिद्धावपि न वेदमूलत्वं । न च वेदमूलेऽय-
मिति कृत्वा स्मृतेर्महाजनपरिग्रहात् तन्मूलत्वं, वेदमू-
लेयमिति प्रथमं ज्ञातुमशक्यत्वात् शक्यत्वे वा किमनु-
मानेन । न च वेदमूलत्वेन प्रकारेण महाजनपरिग्रहः,
असिद्धेः, मन्वादिस्मृतित्वेन पूर्वमहाजनपरिग्रहेणोक्त-

माध्यनिश्चयाभावः, 'तेषामिति, तथाच हेतुद्वयमेव स्वरूपासिद्धिमिति
भावः, 'प्रसिद्धावपि' प्रसिद्धियत्नेऽपि । नचिय सतिर्वेदमूला वेदमू-
लेयमिति कृत्वा महाजनपरिग्रहीतत्वादिति तदनुमेयमित्याशङ्कते,
'न चेति, 'परिग्रहः' निययः, 'तन्मूलत्वं' वेदमूलत्वं । ननु किं वेदमूलत्वं
तद्विधेयक-वेदमूलत्वंप्रकारकमहाजननिययविषयत्वं, वेदमूलकत्वप्र-
कारकमहाजननिययविधेयत्वमात्रं वा, आद्ये वेदमूलकत्ववदेतदि-
त्येव प्रथमं दुर्ग्रहमित्याह, 'वेदेति, प्रापन्त्य तदनुमानापेक्षया,
तथाच हेतोरज्ञानरूपासिद्धिरिति भावः । अन्यमाशङ्क्य निराक-
रोति, 'न चेति, 'परिग्रहः,' निययमुख्यवेदकत्वसाधक इति श्रेयः,
'असिद्धेरिति, तादृगनिययस्यैवाचानभ्युपगमादिति भावः । ननु
तदसिद्धौ प्रामाण्यनिययसम्भवेन कथं महाजनानां तदनुमानं

भावः । न चाकिमीदृशं वेदानिबिद्भत्वमिति नासिद्धिरिति वाच्यः । तथा
सति न्यायादिमूलास्मृत्येवैतद्विद्भो यमिषारापत्तेः । वस्तुतोऽप्रयोजकत्व
बोध्यः । अत्रापि स्वरूपासिद्धिमद्वयं स्वरूपासिद्धिमाह, 'न चेति । आद्यादेऽपि

रोत्तरेषां परिग्रहादनुष्ठानाद्युपपत्तेः, एवं होलाकाद्या-
चारेऽपि वेदलिङ्गेनैव कर्तव्यताज्ञानोपपत्तेः किं वेदेन,
तदर्थस्य लिङ्गादेवोपपत्तेः । अविगीतालौकिकविष-
यकशिष्टाचारस्य वेदमूलत्वदर्शनात् वेदानुमाने चावि-
गीतशिष्टाचारत्वेन भोजनाद्याचारेऽपि वेदमूलः स्यात्,
वेदं विनापि तत्कर्तव्यताधीसम्भवात् न तदर्थं वेद-

वेदमूलकत्वनिश्चयादेव प्रामाण्यनिश्चय इत्यत आह, 'मन्वादीति,
मन्वादिस्मृतित्वेन पूर्वमहाजनपरिषदेष चेति हेतुद्वयं, अत एव
ऋषिचकारसन्निहितोऽपि यातः । 'उत्तरोत्तरेषां' महाजनानां,
'परिषदात्' प्रामाण्यनिश्चयान्, सर्वैः स्मृतिवदाचारोऽपि न वेद-
मनुमाययतीति व्यवसाययति, 'एवमिति, 'होलाकाद्याचारेऽपि'
होलाकादिक्रियायामपीत्यर्थः, 'वेदलिङ्गेन' अविगीतशिष्टाचारवि-
षयत्वेन, 'तदर्थंस्वेति कर्तव्यतादिज्ञानद्वारा वेदप्रयोजनस्य प्रवृ-
त्त्यादेरित्यर्थः, 'अविगीतेति, 'अविगीतत्वं बलवदनिष्ठाननुपस्थितं
परवारादिप्रवृत्तौ व्यभिचारादिवारणाय, 'अलौकिकत्वं प्रत्यक्ष-
गृहीतेष्टमाधनताकविषयान्वत्तं भोजनाद्याचारे व्यभिचारवारणाय,
'प्रिष्टेति, 'प्रिष्टत्वं दृष्टमाधनतांशे भ्रमरहितत्वं चैत्यवन्दनाद्याचारे
व्यभिचारवारणाय, एवमलौकिकत्वविशेषमपि त्यज्यतां गौरवा-
दित्यत आह, 'अविगीतेति, 'न तदर्थं वेद इतीति, तथाचा-

वेदमूलत्वं निरस्यति, 'एवमिति, 'तुल्यमिति, तथाचाप्रयोजकत्वमुपपत्तेरिति
भावः । सिद्धसाधकमाह, 'अनुमायस्वेति, 'अन्यथा' सापेक्षस्याप्रमादत्वे, 'न

इति इहापि तुल्यं । आचार-कर्त्तव्यतानुमानयोरना-
दित्वेनाचाराणां कर्त्तव्यत्वानुमानमूलकत्वात् नान्यपर-
म्परा । न च पूर्वानुमानसापेक्षमुत्तरानुमानमिति
स्वतन्त्रप्रमाणमूलकत्वाभावात् सा, व्याप्ति-पक्षधर्मता-
सत्त्वेन सर्वेषां स्वतन्त्रप्रमाणत्वात् । नापीतरप्रामाण्या-
धीनं सर्वस्य प्रामाण्यमिति न निरपेक्षत्वं, प्रत्यक्षादे-
रपि तथात्वापत्तेः । एतेन विषादपदमाचारो निर-
पेक्षप्रमाणमूलकः अविगीतमहाजनाचारत्वात् प्रत्य-
क्षवेदमूलाचारवदिति निरस्तं । अनुमानस्य निरपेक्ष-

प्रयोजकत्वमिति भावः । 'नान्यपरम्परेति न भ्रममूलकत्वग्रहेत्यर्थः,
'वा' अन्यपरम्परा, स्वातन्त्र्यं हि प्रमारूपे पक्षे जननीये प्रमाणा-
न्तरनिरपेक्षत्वं, स्रगोऽपि तस्मात्माध्यानधीनप्रामाण्यकृतं वा, चाद्यं
प्रकृतेऽप्यधीत्याह, 'व्याधीति, 'सर्वेषामिति कर्त्तव्यतानुमानानामि-
त्यर्थः, 'अन्यं' निरस्यति, 'नापीति, 'सर्वस्य' कर्त्तव्यतानुमानस्य,
'तथात्वमिति' अस्मात्तन्त्रत्वापत्तेरित्यर्थः, प्रत्यक्षादिप्रामाण्यस्यापि अनु-
मानप्रामाण्याधीनविद्विक्त्वादिति भावः । अधीनतयापि दुर्वच-
साद्येत्यपि बोध्यं । 'अविगीतेति, 'अथाविगीतत्वं वक्ष्यदतिष्ठामनुव-
न्धिजं, महाजनत्वं रसमाधनताग्नि भ्रमशून्यत्वं, प्रमारूपे पक्षे जननीये
प्रमाणान्तरानपेक्षत्वं स्वातन्त्र्यमित्यभिप्रायेणाह, 'अनुमानस्येति,
येति, आचारो वेदमूला वेदमूलकत्वं दर्शित्वेतित्यर्थः । 'अथ प्रामादिकं-
दर्शित्वेति' इति वा दर्शित्वमार्थं वा, चाद्ये रौपमाह, 'अविद्वेति' इति अन्यतरा-

प्रमाणत्वात् प्रमाणमूलत्वेनैव हेतोरुपपत्तेः निरपेक्ष-
त्वस्य गौरवेणाप्रयोजकत्वाच्च । न च सापेक्षत्वेन न
प्रमाणात्, व्याख्यादिसत्त्वात् । अन्यथा प्रमाणे निरपे-
क्षस्य वैयर्थ्यात् । न चाचारे वेदमूलत्वप्रसिद्धेस्तदनु-
मानं, असिद्धेः व्यभिचारादन्यथोपपत्तेश्च । न च वेद-
मूलत्वेनैव महाजनपरिग्रहात्तथा, न हि वेदमूलोऽय-

तथाच सिद्धसाधनमिति भावः । 'हेतोः' अविगीतमहाजनाचारत्वस्य ।
'सापेक्षत्वेन' पूर्वपूर्वांतुमानसापेक्षत्वेन, 'न प्रमाणात्', उत्तरोत्तरातु-
मानस्येति शेषः, 'अन्यथा' सापेक्षस्य प्रमाणाभावे, 'निरपेक्षस्य' निर-
पेक्षत्वविशेषणस्य, प्रमाणपदेनैव सापेक्षस्य वारणादिति भावः । 'न चेति
अयमाचारो वेदमूलकः वेदमूलकत्वप्रसिद्धत्वादिति प्रकारेणैवेत्यर्थः,
'असिद्धेरिति, तादृशप्रसिद्धेरेव तैरनभ्युपगमादिति भावः । 'व्यभि-
चारादिति लोभमूलके आचारे व्यभिचारादित्यर्थः, अप्रयोजकता-
माह, 'अन्यथेति न्यायादिमूलकाचारवदन्यथोपपत्तेर्न वेदमूलत्वनि-
त्यर्थः । 'परिग्रहात्' निश्चयात्, 'तथा' वेदमूलत्वं, पूर्वं स्मृतेः स्मृति-
मूलत्वे इदमाश्रितं इदादीनामाचारस्येति इति न पौनरुक्त्यं ।
पूर्वं वेदाज्ञानरूपासिद्धिमाह, 'न हीति । ननु वेदमूलकत्वप्रकारक-

'सिद्धेरित्यर्थः, अन्ये त्वाह, 'व्यभिचारादिति, न्यायादिमूलकाचार इति
शेषः । 'अन्यथेति, न्यायादिमूलकाचारवन्मूलान्तरसम्भवात्तथाप्राप्तप्रयोजकत्व-
मिति भावः । पूर्ववदसिद्धिमाह, 'न हीति । 'न चेति वेदमूलत्वेन महाजन-
परिग्रहीतोऽयमिति कृत्वा महाजनपरिग्रहमात्रस्यैव हेतुत्वेऽधिकस्य व्यर्थ-

मिति कृत्वा महाजनानां तत्परिग्रहः, वेदमूलत्वस्य
प्रथमं ज्ञातुमशक्यत्वाच्छक्यत्वे वा किमनुमानेन । न च
वेदमूलत्वेनैव महाजनपरिग्रहीतोऽयमाचार इति
ज्ञात्वा तत्र महाजनपरिग्रहः, गौरवादसिद्धेय । पूर्व-
महाजनपरिग्रहादेवोत्तरीयत्वेऽपि परिग्रहादनुष्ठानेऽप-
पत्तेः । तादृशस्मृत्याचारयोर्वेदमूलत्वेन व्याप्तेर्वेदसिद्धि-

महाजननियमविषयत्वेन महाजननियमो हेतुरस्तु इत्यत आह, 'न
चेति, 'महाजनपरिग्रहः', परिग्रहे हेतुरिति शेष, 'गौरवादिति
मूलभूतवेदकल्पने गौरवादित्यर्थः', तथाचाप्रयोजकत्वमिति भावः ।

केचित्तु वेदमूलत्वेन महाजनपरिग्रहीतत्वस्यैव हेतुत्वे द्वितीय-
महाजनपरिग्रहस्य वैयर्थ्यादित्यर्थ इत्याहुः ।

'अविद्वेष्टेति तादृशनियमस्यैवाविद्वेष्टित्वार्थः । ननु महाजन-
प्रवृत्तावेव तद्विषयत्वेन कर्तव्यताज्ञानं स्यात् नैव च कथं स्यात्तस्य
कर्तव्यताज्ञानाभावादित्यत आह, 'पूर्वेति पूर्वपूर्वमहाजनाचार-
विषयत्वेनेवत्यर्थः', 'उत्तरोत्तरेषां परिग्रहादिति उत्तरोत्तरमहा-
जनानां कर्तव्यतानियमादित्यर्थः, 'अनुष्ठान' प्रवृत्तिः । 'तादृशेति
अविगीतादिरूपेत्यर्थः । यद्यपि आचारसूत्रे इदमाशङ्कितं तथापि

तद्विषयार्थः, वेदमूलत्वकल्पने शोभते तथाचाप्रयोजकत्वमिष्यते । 'अविद्वे-
ष्टेति वेदगुणत्वस्याव विनापि परिग्रहोपपत्तेरनुष्ठानहेतोरसिद्धेस्त्यर्थः ।
तदेव स्पष्टयति, 'पूर्वनि, पूर्वपूर्वमहाजनाचार-
प्रवृत्तिः, 'तादृशेति ।
पूर्वपूर्वमहाजनपरिग्रहीतत्वस्यैव हेतुत्वेऽपि तद्विषयार्थः ।

रिति चेत्, न, असम्भवमूलान्तरत्वस्योपाधित्वात् ।
अन्यथा स्मृति-न्यायमूलस्मृतेरपि वेदमूलत्वप्रसङ्गः ।
अस्तु वा स्मृत्याचारयोरनादित्वं । न चाचारात् स्मृतिः
स्मृतेराचार इत्यन्धपरम्परा मूलभूतप्रमाणाभावात्
इति वाच्यं । स्मृत्याचारयोरुभयोरपि प्रमाणत्वात् ।
अन्यथा न ततो वेदानुमानमपीति । उच्यते । प्रलये
पूर्वस्मृत्याचारयोरुच्छेदात् सर्गादौ नित्यसर्वज्ञेश्वरप्र-
णीतवेदमूलत्वं स्मृत्याचारयोः । अन्यथा मूलाभावे-

बुधणान्तरदानाय तत्राणुज्ञावितमिति ध्येयं । 'असम्भवमिति,
नन्विदं प्रत्यक्षवेदमूलकस्मृतिमूलके साध्याव्यापकं । न च वेद-
तदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणमूलकत्वमर्थः, साधनव्यापकत्वादिति,
नैवं, साधनव्यापकतासंशयेन सन्दिग्धोपाधिलक्षणात् प्रत्यक्षवेद-
मूलकत्वं वा तस्यार्थः, 'अन्यवेति असौक्तिकत्वं विषय्य अविगीत-
महाजनपरिगृहीतस्मृतित्वेन हेतुत्व इत्यर्थः, पूर्वपूर्वस्मृतेरुत्तरोत्तर-
स्मृतिरिति पूर्वमुक्तं इदानीमाचारात् स्मृतिः स्मृतेराचार इत्याह,
'अस्तु चेति । नैयायिकः समाधत्ते, 'प्रलय इति, 'वेदमूलत्वमिति
वेदजन्यज्ञानजन्यत्वमित्यर्थः, तदानीं स्मृत्याचारान्तरयोरभावादिति
भावः । ननु मन्वादीनां पूर्वसर्मानुभूततत्तदर्थस्मरणोद्देशाचारादि-

स्मृतेराचार इत्याह, 'अस्तु चेति, 'उच्छेदादिति, नित्यानुभवेवेदवादिमते-
ऽपीदं बोध्यं । 'मन्वादीनामिति तथाच तत्राणुज्ञावितरेव तन्मूलमस्य किं
॥२॥

नान्यपरम्पराप्रसङ्गः । न च मन्वादीनामतीन्द्रियार्थ-
दर्शित्वं, तदुपायश्रवणादेस्तदानीमभावात् । पूर्वसर्ग-
सिद्धसर्वज्ञमन्वादय एव ते इति चेत्, न, प्रमाणाभा-
वात् । स्मृत्याचारयोः प्रमाणमूपत्वमेव तत्कल्पकमिति
चेत्, न, प्रतिसर्गं तेषामन्यान्यत्वकल्पने गौरवमित्ये-
कस्यैव नित्यसर्वज्ञस्व कल्पनात् । न च स्मृतय एव
तत्प्रणीताः, तासां मन्वादिकर्तृकत्वेन स्मृतौ बोधनात्

इत्यपत्ते किं घटेनेत्यत आह अन्यचेति सर्गादौ आचारादिजनक-
तज्ज्ञानस्य वेदजन्यत्वाभावे इत्यर्थं, 'मूलाभावेनान्यपरम्परेति
तद्विज्ञप्तिरिति अनाद्यासप्रसङ्ग इत्यर्थं, वेदमूलकत्वं स्मृतिमूलकत्वं
प्रियाचारमूलकत्वादिज्ञानानामेव विद्यासमूलत्वादिति भावः । 'न
च मन्वादीनामिति, तथाच प्रत्यक्षमूलत्वात् तद्विन् ज्ञाने नाप्रा-
माण्यमिति भावः । 'पूर्वसर्गेति पूर्वसर्गसम्बन्धत्व-वर्त्तमानयोगज-
धर्मजनितविश्वविषयसाक्षात्कारवन्त इत्यर्थं, 'प्रमाणाभावादिति
मन्वादीनां सर्वज्ञत्वे इति श्रेयः । तेषां मन्वादीनां, 'नित्य-
सर्वज्ञयेति नित्यसर्वविषयकज्ञानवत् कल्पनादित्यर्थं, तद्वचनादेव
सर्गादौ स्मृत्याचाराविति भावः । तत्प्रणीता ईश्वरप्रणीता, तथाच
किं घटेनेति भावः । 'स्मृताविति "वत्तारो धर्मग्राह्यास्तौ मनु-

'एवमैवति, तथाच मन्वादीनां सर्वज्ञत्वमुक्तिं शाब्दसर्वविषयकज्ञान
वत्त्वमिति भावः । 'हालाति, 'स्मृताविति "वत्तारो धर्मग्राह्यास्तौ

स्मृतावेव स्मृतीनां वेदमूलत्वस्मरणाच्च । एवञ्च स्मृत्या-
चारयोर्महाजनपरिमहादेदमूलत्वसाधकमपि भग-
वति प्रमाणं । अतएव “प्रतिमन्वन्तरञ्चैषा श्रुतिरन्या
विधीयते” इत्यागमोऽपि । एवञ्च पूर्वं प्रत्यक्षमूलावेव
स्मृत्याचारौ, अग्रे च कालक्रमेणायुरारोग्य-बल-अज्ञा-
ग्रहण-धारणादिशक्तेरहरहरपचीयमानत्वात् तदध्य-
यनविच्छेदेन शाखोच्छेदात् स्मृत्याचाराभ्यामेव कर्त्त-

विष्णु-धर्मोऽद्विराः” । इत्यादिप्रस्तावित्यर्थः, ‘स्मृतावेवेति “यः क-
स्यिन् कस्यचिद्वृत्तेः मनुना परिकीर्तितः । यः सर्वोऽभिहितो वेदे”
इत्यादि प्रस्तावित्यर्थः, ‘भगवतीति परम्परया भगवति प्रमाणमि-
त्यर्थः, ‘अतएवेति यत एव प्रलये विच्छेदे भगवता वेदः प्रणीयते
अतएवेत्यर्थः, ‘उपसंहरति, ‘एवञ्चेति, ‘प्रवृत्तिरिति, ‘आनुपूर्व्यादि-
विप्रिष्टम्य वेदस्यानुमातुमशक्यत्वात् तस्याननुभावकत्वादिति भावः ।
नन्विदानीमाचारलिङ्गकशानादेव प्रवृत्तिस्तर्हि वृणांदावपि तथा-

व्यतामधिगत्य प्रवृत्तिः । नन्वेवं स्मृतिरस्तु वेदमूला
मङ्गलाद्याचारस्त्वौश्वरादेव भविष्यति घट-लिप्यादि-
सम्प्रदायवदिति चेत्, न, बहुव्यापारघटितस्य तत्तदा-
चारस्य गुरुत्वेन ^(१)मङ्गलमाचरेदित्यादिवाक्यस्यैव ला-
घवेन कल्पनात् । न च मङ्गलादिपदशक्तिग्रहार्थमा-
चार आवश्यक इति वाच्यं । स्वर्गादिपदवद्वाक्यार्थे त-
दुपपत्तेः । अतएव यच्च वचनमात्रात् परप्रतिपत्तिरुप-

पत्तिरिति शङ्कते, 'नन्वेवमिति, 'मङ्गलाद्याचारः' आद्यमङ्गलाचारः,
'ईदरेति ईदरस्याचारादित्यर्थः, 'घट-लिप्यादीति, यद्यपि स्मृति-
रस्याचारवदौश्वराचारमूला सत्यवति तथाप्यदृष्टार्थकस्मृतेर्वेदमूलक-
नातुरोपेन स्मृतौ नाशङ्कितं । 'बहुव्यापारेति वाक्यापेक्षया बहु-
तरकायादिव्यापारसाध्येत्यर्थः, 'तत्तदाचारश्चेति पूजादिरूपमङ्ग-
लारिक्रियाया रत्नार्थः, 'मङ्गलमिति, तच्चानुपूर्वीविशेषोऽविवक्षितः
तदनुमानकावशवात्, 'शक्तिग्रहार्थमिति, ईदरस्यैव प्रयोज्य-
प्रयोजकदेशं परिमृष्टं प्रथमं शक्तिप्राप्तकलादिति भावः । 'स्वर्गा-
दिपदवदिति, यथा स्वर्गादिपदस्य "यस्य दुःखेन यन्निधमित्या-
दिवाक्यस्य शक्तिग्रहस्तथा मङ्गलादिपदस्यापि तदुपपत्तेरिति,
तथाच वाक्यपदकोभूतस्य शक्तिपदः प्रकारान्तरादिति भावः ।
मङ्गलपदं भक्ति-श्रुत्यादिपरं. अतएवेति यत एव व्यापारापेक्षया

(१) 'मङ्गलमाचरेदिति देवताशुकारिकमाचरेदित्यर्थः, तदपि वास्तवा-
निमित्तं, यद्यपि इदानीमानुपूर्वीविशेष एव वेदस्यैव तदनुमानमिति ।
'अतएवेति वाक्यापेक्षया व्यापारस्य गुरुत्वादित्यर्थः । नन्वेव वाक्यस्य

नाचारः परीक्षकाणां, तस्य च वेदत्वं नेश्वरप्रणीतत्वेन
शक्तिग्रहणार्थतद्वचने व्यभिचारात्, किन्तु तादृशा-
चारस्य वेदमूलत्वनियमादिति । स्यादेतत्, प्रलये
सत्येयमेव तत् स एव तु नास्ति प्रमाणाभावात् इति

वाक्यस्य लघुत्वमतएवेत्यर्थः, 'परीक्षकाणां' पण्डितानां । ननु
सर्गादौ सत्याचारान्वयानुपपत्त्या मूलभूतं मिदं तस्य वेदत्वं कुतः
ईश्वरप्रणीतत्वं शक्तिग्रहणार्थतद्वचने व्यभिचारादित्यत आह, 'तस्य
चेति, 'तद्वचनं इति घटमानयेत्यादितद्वक्तव्य इत्यर्थः', 'किन्त्विति,
इदमुपलक्षणं तस्य ईश्वरज्ञानजन्यत्वादेव शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वं
वृष्टार्थकत्वाभावादेव सत्यान्दष्टं तथाच किमपर आशङ्कते वेदत्वे
इत्यादि द्रष्टव्यं । 'प्रलये सतीति काले कार्यद्रव्याधिकरणभेदे सती-
त्यर्थः', 'एवमेतदिति, 'एतत्' अष्टकादिवोधकं सत्यादिकं, 'एव' वे-
दमूलमित्यर्थः, 'स एव' काले कार्यद्रव्याधिकरणभेदे एव, यथान्युते

कस्मिन् तथापि तस्य वेदत्वं कुत इत्यत आह, 'तस्य चेति, 'तद्वचने' घट-
मानयेत्यादौ, 'किन्त्विति । न चात्राप्रयोजकत्वं तथाच शक्तिप्राप्तक-
तद्वचनदत्तं तन्मूलं तद्वक्तव्यस्यापि वेदत्वं नास्त्विति वाच्यं । शब्दं तदुपजीवी-
त्यारिणस्तस्याज्ञानत्वेन तस्य वेदत्वादन्वयान्त्रमेधेन भवेतेत्यादेरप्यवेदत्व-
'श्रद्धा' एव इति भावः । उपोद्घातसङ्कृतिमाह, 'स्यादेतदिति, 'काले यूप-
उत्तरं काशीपाणि दिगुपाध्यादिकमपि बोध्यं । एतच्च घटप्रागभावस्याकारश-
यधितया अर्थान्तरं मा भूदिति वाच्यम्परेणैव, तेन कार्यद्रव्याधिकरण-
त्वेन कार्यद्रव्याधिकरण्यभिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् कथामन्यातयात्वात् पञ्च-

चेत्, न, काल-कपालान्यावृत्तिघटप्रागभावः कार्यद्रव्या-
व्यानाधाराधारः कार्यद्रव्यानधिकरणकार्याधिकरण-

सिद्धसिद्धिव्याघातात् । तथाच कालो न कार्यद्रव्यानाधारः तदन्ता-
प्रमित्यविषयत्वादिति फलितं । अथ सुखादिसिद्धिमाह, 'काल-
कपालेति, कार्यद्रव्यानाधारत्वं कार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तित्वं तथाच
कालादेः कौरालोकादिकार्यद्रव्याधारत्वभामान्याभावेन तद्वृत्ति-

धर्मतावलेन तादृशकालसिद्धिरिति । न च दिशार्थान्तरं तादृशकालासिद्धौ
दिशोऽपि तादृशसिद्धे, न होदानौ कापि दिक् सकलकार्यमव्ययस्य,
तथाच तादृशकालावच्छेदकत्वेनैव दिशोऽपि तादृशसिद्धिरिति तत्सिद्धिर-
प्राप्त्यैव । न च भूतनादिवृत्तित्वेनार्थान्तरं, घटप्रागभावाधिकरणभूतभूतत्वादे-
कार्यद्रव्याधिकरणत्वनिमित्तात् प्रागभावस्य प्रतियोगिसमावदेष्टत्वात् । न च
कालस्यापि कार्यद्रव्याधिकरणत्वेन तद्वृत्तत्वाभावाद्वाध इति वाच्यं । अखण्डस्य
तत्वालेऽप्येककालोपाधि तत्वालेन बाधाभावात् । घटप्रागभाव एतत्प्रागो-
घटस्य प्रागभाव तेन वृत्तप्रत्ययसिद्धिः, अतएव प्रागित्यपि, एकदैव तन्म-
मज्ञाप्यनाम इति मतेनेह । केचित् एतद्वत्प्रागवृत्तित्वं कार्यद्रव्ये
विद्वेष्यमभिप्रायुः । अतएव खण्डप्रत्ययसिद्धये द्वितीयस्याधे कार्याधिकरण-
घटं तस्यैव खण्डप्रत्ययपरार्थत्वात् । यत्तु महाप्रत्ययेनार्थान्तरादेषाप
'वृत्तिः, तत्र, प्रागभावस्य महाप्रत्ययवृत्तित्वाभावादेह तदनमभावात्, का-
र्याधिकरणत्वस्य भावकार्याधिकरणत्व, 'अभावत्वादिति । नन्विदं कार्य-
द्रव्यानधिकरणान्योन्याभावे व्यभिचादि अन्योन्याभावस्य प्रतियोगिताव-
च्छेदानामाधिकरणत्वेन तत्र व्याघातकत्वादिति चेत्, न, तस्यापि कार्य-
द्रव्याधिकरणे किञ्चावच्छिन्नकाले कालेन पक्षसमत्वात् अन्यथा दिशस्य
व्याघातात् ।

तन्मादाधारान्तरं स्यादिति तद्वृत्तित्वे नाधस्योरणाय पक्षे 'काल-
कपालान्यावृत्तिरिति, काल-कपालान्यावृत्तिनञ्च सप्रतियोगिसम-
वायिनि वृत्तावपि नायथासिद्धिः । यद्यपि कपालस्यापि कालोपा-
धितया कालान्यावृत्तौत्यावश्यकं, तथापि शब्द एव कालोपाधिरि-
ति निष्कृष्टमतेनेदं, कपालपदञ्च सप्रतियोगिसमवाधिपरं, तेनो-
दासीनतादृशकपालान्तरसिद्ध्या नार्थान्तरं । घटध्वंसप्रागभावे बाध-
वारणाय घटपदं, घटप्रागभावतावच्छेदेन च कार्यद्रव्यामधि-
करणवृत्तित्वसिद्धिरुद्देश्ये तेन भाविप्रत्ययसिद्ध्या नार्थान्तरं, 'वृत्त-
प्रत्ययसाधमादित्यनुपदं वक्ष्यमाणतया अस्मानुमानस्य वृत्तप्रत्यय-
साधकत्वात्, खण्डप्रत्यये कार्यगुणादिसत्त्वान्तराप्रत्यये प्रागभावा-
सत्त्वात् स्मरते बाधवारणाय साधे द्रव्यपदं । न चैवमपि तदानीं
ब्रह्माण्डान्तरे कार्यद्रव्यसत्त्वादबाधः युगपत् सर्वब्रह्माण्डप्रत्ययाभावा-
दिति वाच्यं । कार्यद्रव्यस्य एतद्ब्रह्माण्डौघत्वेन विशेषणत्वात् । यस्तुत-
रदानीं ब्रह्माण्डान्तरसत्त्वे मानमेव नासीत्येवैव तदभावस्यापि
बाधनात् । कार्यद्रव्यामधिकरणत्वाच्च समन्वयसामान्येन बोध्यं, अन्यथा
संयोगेन समवायेन वा चतुर्धिकरणमोक्तौ सृष्टिकासीनसम्बन्धाद्या-
त्मककालवृत्तितया सिद्धसाधनं, कालिकसमन्वेन तदुक्तौ बन्ध-
नायक कालोपाधित्वानुक्तीकर्मते कपालवृत्तितया सिद्धसाधना-
पत्तेः । वृत्तिनञ्च प्रतियोगिसमवाचिनि सादृशविशेषणताविशेषेण
प्रागभावसादृशविशेषणता-कालिकान्यतरसमन्वेन विवक्षितं, अन्यथा
कालिकसमन्वेन वृत्तिनाभिधाने तथैव प्रागसिद्धेः संयोग समवा-
याभ्यां तदभिधाने प्रागभावस्य पक्षे बाधायत्ते, समन्वयसामान्येन

तदभिधाने विशेषणताविशेष्यकाशादित्तितमादायार्थान्तरता-
पत्तेः यद्योक्तान्यतरसम्बन्धेन काल-कपालान्यावृत्तित्तित्तयेव पञ्चविशे-
षणत्वात् । न चैवमपि कथं प्रसज्यसिद्धिरिति वाच्यं । कपालस्य
कार्यद्रव्यानधिकरणमिच्छत्वसम्भवात् पञ्चधर्मतावलेन कालस्यैव ता-
दृशस्य सिद्धेः । न च कालमिच्छदिग्विशेषसिद्ध्यर्थान्तरं, तदन्यावृत्ति-
त्वविशेषणेतैव तद्वारणादिति । नचच महाप्रसज्यपूर्ववृत्तित्तित्त-
मादायार्थान्तरं प्रसज्ये द्रव्यगुणादीनां क्रमेण नाशान्भुपगमात् तत्-
पूर्ववृत्तित्तयापि कार्यद्रव्यानधिकरणत्वात् । न च प्रागभावस्य तदु-
भयवृत्तित्तत्वाभादेव नार्थान्तरमिति वाच्यं । गुरुणा तस्याविना-
शिनोऽभ्युपगमादित्यस्तरसात् साध्यान्तरमात्रं, 'कार्यद्रव्येति, उक्त-
रीत्या महाप्रसज्यं तत्पूर्ववृत्तित्तमादाय नार्थान्तरवारणाय 'कार्याधि-'
करणेति, 'कार्यपदस्य अविनश्यदवस्थविनाशपरं, तेन ध्वंसं विनश्य-
दवस्थगुणादिकं वादाय न तदोपतादस्यं । त्रैयं दर्शितदिष्टावशेषं ।

मिश्रास्तु प्रागभावस्य महाप्रसज्य-तत्पूर्ववृत्तित्तत्वाभादेव
पूर्ववृत्तित्तयापि महाप्रसज्य-तत्पूर्ववृत्तित्तमादाय नार्थान्तरं किन्तु कार्य-
द्रव्यानधिकरणत्वविशिष्टकार्याधिकरणत्वस्यैव स्रष्टृप्रसज्यस्य स्रष्टृ-
प्रसज्यत्वरूपतया तत्साधनाय द्वितीयसाध्याऽभिधानमिति यावत् (१) ।
तदसत् । प्रागभावस्य महाप्रसज्य-तत्पूर्ववृत्तित्तित्तत्वे साधनात्
कार्यद्रव्यानधिकरणत्वे सति प्रागभावत्वस्यैव स्रष्टृप्रसज्यत्वरूपतया
यद्योक्तस्य स्रष्टृप्रसज्यत्वानात्मकत्वादिति ।

(१) तस्मादुक्तस्य साध्यान्तरप्रसज्यपदार्थतया तत्साधनाय विशिष्टं प्रति-
भासते कार्येति तत्रमिश्रं मिथैः ।

वृत्तिर्वा अभावत्वात् आकाशवृत्त्यन्योन्याभाववदिति

न च कार्यद्रव्यानधिकरणान्योन्याभावादौ कार्यद्रव्यानधिकरणस्य प्रमाविशेष्यत्वाधिकरणान्योन्याभावादौ च व्यभिचार इति वाच्यं । प्रसक्तकालेऽपि कालिकसम्बन्धेन तेषामन्योन्याभावसत्त्वात् दैशिकविशेषणताविशेषेणैव प्रतियोगितावच्छेदकान्योन्याभावयोर्विरोधात् । न च द्वितीयसाधे महाप्रसक्त्यात्मकध्वसे महाप्रसक्त्याव्यवहितपूर्ववृत्तिपदार्थध्वसे च व्यभिचार इति वाच्यं । एतत्कासीनाभावत्वस्य तत्र चेतुःत्वात् । न च तस्मिन्नेत्यर्थविशेषणत्वं महाप्रसक्त्यानङ्गीकारादिति वाच्यं । समते च तदभावात् । 'आकाशेति, साध्यसत्त्वप्रदर्शनायाकाशवृत्तिसोपादानं, तच्चोपसक्तत्वं आकाशवृत्तिमन्दप्रागभाववदिति च दृष्टान्तान्तरं बोध्यं । न आकाशस्य शौराशोकादिकार्यद्रव्याधारतया दृष्टान्ताभिद्धिरिति वाच्यं । तथा प्रतीत्यभावेन तस्य तदाधारत्वाभिद्धेः कार्यद्रव्यसंयोगितामात्रेण कार्यद्रव्याधारत्वे वैपरीत्यस्यापि दुर्वारत्वापत्तेरिति भावः । 'वृत्तप्रसक्त्यसाधनादिति वृत्तप्रसक्त्यत्वेन वृत्तप्रसक्त्यसाधनादित्यर्थः, घटप्रागभावत्वावच्छेदेन कार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तित्वस्य वृत्तप्रसक्त्यं विनानुपपत्त्या पक्षधर्मता-वत्त्वाद्वृत्तप्रसक्त्यनुरूपेण तत्सिद्धेः, वृत्तत्वस्य नैतत्सर्गाव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वमपि तु तत्सर्गपूर्ववर्त्तित्वमात्रं तेन घटप्रागभावत्वावच्छेदेन वृत्तप्रसक्त्यवृत्तित्वं न बाधितमिति भावः । भाविषर्गोऽयघटप्रागभावापि वृत्तप्रसक्त्यमादायेव कार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तित्वसम्भवेन घटप्रागभावपक्षकानुमानाच्च भविष्यत्प्रसक्त्यत्वेन सिद्धिसम्भव इत्यतो-

वृत्तप्रलयसाधनात् । एवमेव घटध्वंसं पक्षीकृत्या-
गामिप्रलयसाधनं । यदा घटः कार्यद्रव्यानधिकरण-

ध्वंसं पक्षीकृत्य भाविप्रलयं साधयति, 'एवमिति, अप कार्य-
द्रव्यानधिकरणकार्याधिकरणवृत्तित्वं साध्यं, प्रथमसाधे महाप्रलय-
साधनान्तरापत्तेः पक्षे घटपदं नत्कास्तीनघटपरं, यतो न परम-
ध्वसे बाधो न वा वृत्तप्रलयेऽप्यान्तरं । न चैवमपि महाप्रलयपूर्वज्ञेन
चिद्वसाधनं प्रलये द्रव्यगुणादीनां क्लेशेनाग्राभ्युपगमादिति
वाच्यं । कार्याधिकरणत्वं हि अविनश्यदवस्थविनश्यधिकरणत्वं
ब्रह्माण्डहेतुदृष्टाधिकरणत्वं वा । न चैवं आकाशगुणान्योन्याभावस्य
कथं दृष्टान्तत्वं आकाशछादुष्टाधिकरणनाभावादिति वाच्यं । 'चदृ-'
ष्टाधिकरणान्यस्यापि प्रकृते दृष्टान्तत्वसम्भवात् । एतत्कास्तीनपदार्थ-
प्रतियोगिकत्वञ्च हेतौ विशेषणं देयं अत्रापि अभावसमाचक्ष्य महा-
प्रलयाप्यवहितसंगीत्यघटध्वसे यथिचारापत्तेरिति ध्येयं । 'या-
गामिप्रलयसाधनमिति भाविप्रलयनेन भाविप्रलयसाधनमित्यर्थः,
एतत्कास्तीनपदध्वसे कार्यद्रव्यानधिकरणकार्याधिकरणवृत्तित्वस्य
भाविप्रलयं विनाशुपपत्त्या पक्षधर्मतावसाद्भाविप्रलयनेन भाविप्रल-
यसिद्धिरिति भावः । प्रकारान्तरेण गामिप्रलयं साधयति, 'यदेति,

(१) न चैवमन्योन्याभावेन प्रतियोगितावच्छेदकविरोधनिवृत्तमव्यापति,
आपविशेषः कार्यद्रव्यानधिकरणकत्वम् इति प्रतीत्यभावेन दृश्यतया तस्मा
तरवधिकरणकमेऽपि इदानीं कार्यद्रव्यानधिकरणान्योन्याभाव इति प्रतीत्या
कार्यनेन तस्य तदधिकरणताभ्युपगमात् । अतएव कार्यद्रव्यान्योन्याभावेन विव-

कार्याधिकरणवृत्तिध्वंसप्रतियोगौ कार्यत्वाच्छब्दवत् ।

‘घटः’ एतत्कालीनघटः, अतो न महाप्रसयाव्यवहितसर्गवृत्तिघटे बाधः, काष्ठकपालान्यवृत्तिध्वंसाप्रतियोगित्वेनापि घटो विशेषणीयः तेन दिगाकाशादिवृत्तित्वेन नार्थान्तरं, महाप्रसयेनार्थान्तरवारणाय चाधो ‘कार्याधिकरणेति’, ‘कार्यपदमविनश्यदवस्थविनाशिकार्यपरं, तेन विनश्यदवस्थकार्यमादाय न तद्दोषताद्वयस्य, न वा महाप्रसयाव्यवहितमाकाशमादायार्थान्तरं, तत्त्वमवेतमुक्तनाशादृष्टादिनाशयोर्गुणपदेव स्वीकारेण तत्काशस्याविनश्यदवस्थेनाधिकरणस्याभाव्यात् प्रागभावोपादानेन भाविप्रसयसिद्धिरतो ‘ध्वंसेतीति भावः । ‘कार्यत्वादिति एतत्कालीनभावकार्यत्वादित्यर्थः, तेन ध्वंसे महाप्रसयाव्यवहितसर्गोपकार्यं न व्यभिचारः । अतीतानागत-

तया काव्यवृत्तित्वेऽपि देयतया काशो नाधिकरण्यं काशः काष्ठमित्र इति प्रतीत्यापत्तेः । नन्वेतदेव कथमिति चेत्, न, अवन्यगत्या वृत्तिभेदेन तथाभ्युपगमादित्याहुः । द्वितीयसाधे त्वभावत्वमनाद्यभासत्वमतएवान्योन्याभावत्वपर्यन्तमुक्तं दृष्टान्ते, तेन महाप्रसयाव्यवहितव्यवहार्यध्वंसे न व्यभिचारः । केचित्तु एतत्कालीनाभावत्वादित्यत्र तात्पर्यमित्याहुः । न चाकाशस्य धौराणिककारिकार्यपदवादादतथा दृष्टान्तासिद्धिरिति वाच्यं । तथा प्रतीत्यभावेन तस्य तदधिकरणत्वानुपपत्ते, संयोगिवाभावेन तत्रास्ति वैपरीत्यापत्तेरिति भावः । प्रसङ्गादहं, ‘घटध्वंसमिति, न च स्वतृत्तालोपद्वयनाशकानेनार्थान्तरं द्रव्यगुणादीना क्रमेण नाशादिति ग्राह्यं । सूक्ष्मकाशोपाधिभिन्नत्वेन कार्याधिकरणत्वस्य विशेषणात् गुणपदेव सर्वनाश इत्यन्ये । न च महाप्रसयाव्यवहितवृत्तिकार्यध्वंसे व्यभिचारः, स्वतृत्तालोपद्वयनाशकानेनार्थान्तरं । ‘कार्येति, पूर्ववत् महाप्रसयपूर्वध्वंसेनार्थान्तरं, ‘कार्यत्वात्’

वत् । सर्व्वं च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नं साध्यं प्रतीयते
इति एककाचे शून्यता लभ्यते । न च पवनपरमाणू-
नामपि पक्षत्वेनांगतः सिद्धसाधनं, पक्षधर्म्मतावललभ्य-

कावच्छिन्नत्वात् द्रव्यत्वादिति यावत् । न च साध्यस्य केवलान्वयि-
तया प्रमेयत्वादित्येव कथं न कृतमिति वाच्यं । तस्यापि हेतुन्तर-
त्वात् । न च महाप्रलयमादायार्थान्तरं, अदृष्टाधिकरणत्वेन पक्षता-
वच्छेदककावच्छिन्नत्वात्, कालपदस्य सूत्रकालपरं तेन तादृश-
क्षणमावच्छिन्ना नार्थान्तरमिति सन्तर्प्यं । 'सर्व्वचेति, बाधाद्यनव-
तरिदशायामिति शेषः । 'एककाले' एककालावच्छेदेन, 'पवन-
परमाणूनां' नष्टपवनारम्भकपरमाणूनां, 'अंगतः सिद्धसाधनमिति,'
तस्य दृष्टान्तत्वात् अपक्षत्वे प्रत्ययसिद्धिरिति भावः । उद्देश्य-
प्रतीतैरसिद्धेर्नांगतः सिद्धसाधनमित्याह, 'पक्षेति एककाकावच्छि-
न्नसाध्येत्यर्थः । ननु मा भूत् सिद्धसाधनं तथापि अपि तस्य दृष्टा-

साक्षाद्भवत्वमिति वाच्यं । शब्दवदृष्टादावपि कुम्भकारादिविशेषप्रयोज्य-
जातिरूपत्वेन तत्र तथापि क्वमिच्छात् । केचित्तु असादितावच्छेदक-
धर्म्मत्वादित्यर्थः, असादितस्य अभातोपधर्म्मकस्याप्यप्रत्ययप्रतिषेधित्व-
मित्याहुः । 'यककालोना इति, सार्व्वेकं इत्यपि पुरषोयं, अन्यथा मनसि
अस्मिन्नेति बाधायते', 'उपादेयपक्षस्य उपोपादेयव्यपक्षारम्भया बाधा-
यते' गुणादिगुणात् अणुोपादेयशून्यतामावाह, शून्यपदस्य तादाचित्-
कमावपरत्वात्, अतएव 'आत्मकत्वादिति हेतुवत्', अन्यथा मेघतारि-
यादौ च कियेतेति भावः । कार्य्यधर्मावकाशोक्ततादृशधर्मकतादाचित्-
कतापेक्षं इति वाच्यं चेन्न न महाप्रलयदेवतासिद्धेः, 'आत्मकत्वात्'

साध्याप्रतीतेः, अभेदानुमानवच्च पक्षस्य दृष्टान्तत्वा-
विरोधः । यद्वा परमाणवः कार्यद्रव्यानधिकरण-
वृत्तिकार्यवन्तः नित्यद्रव्यत्वात् आकाशवत्, भूगोलक-

त्वं पक्षस्य दृष्टान्तत्वविरोधादित्यत आह, 'अभेदेति धूमवान्
वस्त्रिमान् आलोकात् यथा महानवमित्याद्यनुमानवदित्यर्थः, नि-
श्चितसाध्य-साधनवत्त्वं हि दृष्टान्तत्वप्रयोजकं न तु पक्षान्यत्वमपीति
भावः । 'परमाणव इति, यद्यप्येकपरमाणुपक्षत्वेऽप्युद्दिष्टं सिद्ध्यति
तथापि सर्व एव प्रसूये दोषूयमानाः कार्यद्रव्यविरहिण एव तिष्ठन्ति
इति बोधनाय बहुवचनं, 'कार्येति, परमाणूनां कार्यद्रव्यानधिकर-
णाभावात् तादृशकालसिद्धिः, अत्र दिगन्तत्वं कार्यद्रव्यानधि-
करणे विशेषणं तेन न तादृशदिगर्थान्तरं न तु परमाणाकाश-
संयोगमादाय सिद्धसाधनं, द्वितीयकार्यपदस्यैकाश्रितकार्यपरत्वात्
अतो न ध्वंसमादाय महाप्रसूयेनाप्यर्थान्तरं, 'नित्यद्रव्यत्वादिति,
कपालादौ व्यभिचारवारणाय 'नित्येति, गुणादौ व्यभिचारवा-
रणाय 'द्रव्येति । न चेद्वरे व्यभिचार इति वाच्यं । नित्येऽपि

द्रव्यममवाधिकारकत्वात्, अत्रापि उक्तसाध्याभाववति मनप्रभृतौ व्यभि-
चारपक्षे, 'सर्वत्रेति, यथावैवं तथोक्तमनुमानप्रकाशे । 'न चेति, यथाक्षत्वे-
ऽपीच्छया सिद्धिरिति भावः । उद्देशप्रतीत्यसिद्धेर्भावात् सिद्धसाधनमित्याह,
'अक्षेति, 'अभेदेति, निश्चितसाध्यवत्त्वं दृष्टान्तत्वे प्रयोजकं न तु पक्षान्य-
त्वमपीति भावः । 'परमाणव इति, यत्रैव पार्थिवपरमाणुपक्षत्वेऽपीष्टसिद्धि-
रिति बोध्यं । अत्र 'कार्यवन्त इत्यत्र 'कार्यपदस्यैवतत्त्ववृत्तिभावकार्यपरं

सन्तानोऽयं भूगोलकसन्तानानधिकरणवृत्तिध्वंसप्रति-
योगी कार्यत्वात् घटवत् । यद्वा एतत्कर्मातिरिक्तानि

कान्तिकाधारत्वाभ्युपगमेन तथापि साध्यसत्तादिति भावः । ईदृ-
शान्यत्वेन आत्मान्यत्वे वा विशेषणीयं इति कथितं, तदमतं, परमा-
णादेव व्याख्याभिद्वयप्रसिद्धोरन्यतरापत्तेः ।

अत्र च कार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तिसम्बन्धवद्वृत्त्यनेकाधितान्यभाव-
कार्यवत्त्वं साध्यत इत्याकाशेश्वरवृत्तित्वादिकमादाय साध्यसत्ताज्ञ
व्यभिचारः साध्ये चोपरञ्जकविशेषणं न दोषाद्येत्याहुः ।

‘भूगोलेति, ‘भूगोक्तः’ बहुपण्डं, द्रष्टुं वा, ‘सन्तानः’ समूहः,
इदञ्च स्वरूपकथनमात्रं प्रत्येकपक्षतायामणुद्देश्यमित्येः । ‘कार्यत्वात्’
इदानीन्तनभावकार्यत्वात्, तेन चरमसर्गोत्पत्त्ये ध्वसे न व्यभिचारः ।
‘एतदिति, कथित इति कार्यद्रव्यं, न तु सन्दः, प्रसूये परमाणु-
कर्मणामभ्युपगमात् । यद्यपि कर्मत्वावच्छेदेन यत्किञ्चित्कर्मप्रति-
बन्धकत्वमाधनेऽपि उद्देश्यमिदं भवति, तथापि पक्षातिरिक्तत्वे

तेन परमात्माकाशसंयोगादिना न सिद्धसाधनं न वा महाप्रपञ्चेनापान्तरं ।
कृपाकादौ व्यभिचारादाह, ‘विन्येति, मोलावौ व्यभिचारादाह, ‘द्वयेति,
न चेश्वरे व्यभिचारः, तदव्ययेनापि विशेषणात् । यद्यतो ‘भावपदं’ न दैर्घ्यं,
‘कार्यपदं’ जातिमत्परं, तथाच ज्ञानादिकमादाय ईश्वरे साध्यसत्ताज्ञ व्यभि-
चारः । सावकार्याधिकरणत्वमपि कार्यद्रव्यानधिकरण्यविशेषणं यतो महा-
प्रपञ्चकालीनमुक्तमादाय वाचान्तरमिति । ‘भूगोलेति, व्यवपदानामादायो-
द्धारये भूगोलव्याधुना नाज्ञादर्थान्तरमिष्यत उक्तं ‘सन्तानेति, कार्याधिक-
रणत्वमपि विशेषणं देवं तेन महाप्रपञ्चेन वाचान्तरं, ‘कार्यत्वात्’ भावकार्य-

कर्माणि एतत्प्रतिबन्धकप्रतिबन्धानि कर्मत्वात् एत-
त्कर्मवत् । न चात्र व्यभिचारशङ्का, सर्वेषामेवंरूप-
त्वाद्नेवभावे च स्वभावप्रच्यवात् । अन्यथा निय-

दृष्टान्तत्वमित्याभिमानेन 'एतत्कर्मातिरिक्तानीति पञ्चविशेषणं,
'एतत्प्रतिबन्धकेति, एतावता पञ्चधर्मातायत्नात् सकलकार्यद्रव्यप्रति-
बन्धक एकः कालः सिद्ध्यतीति मित्याः, तदसत्, एतावता सकल-
कार्यद्रव्योत्पत्तिप्रतिबन्धकमसिद्धावपि कार्यद्रव्यानधिकरणकाला-
सिद्ध्या प्रज्ञयासिद्धेः तदानीं द्रव्यानुत्पादेऽपि उत्पन्नद्रव्याणां भवे
बाधकाभावात् । वस्तुतस्तु 'एतत्कर्मातिरिक्तानीति एतत्कर्मानधि-
'करणकालेत्यर्थः, तत्प्रतिबन्धकश्च कालिकविशेषणतया तन्निष्ठान्यो-
न्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं, एवञ्च सकलद्रव्यानधिकरण एकः
कालः प्रसिद्ध इति तत्त्वं । 'न चात्रेति, 'सर्वेषामिति सर्वेषामेव
हेतूनां, 'एवंरूपत्वात्' साध्यव्यभिचारित्वनिश्चितत्वात्, 'अनेव-
भावे' साध्यव्यभिचारित्वे, 'स्वभावः' अनौपाधिकत्वात्तुभवः, 'प्रच्य-
वात्' प्रच्यवापत्तेः, तथाचानौपाधिकत्वमेव व्यभिचाराभावनिश्चाय-

त्वात्, 'एतत्कर्मातिरिक्तानीति, अत्र प्रतिबन्धकं प्रतिबन्धस्वरूपयोग्यत्वं बोध्यं तेन
जनितेन भागेन नष्टेऽपि कर्माणि साध्यसत्त्वाच्च बाधो व्यभिचारो वा, तथाच
'पञ्चधर्मातावलेन सकलकार्यप्रतिबन्धकतया एकः कालः सिद्ध्यतीति भावः ।
न च कर्मत्वमेव पञ्चतावच्छेदकमस्त्विति वाच्यं । पञ्चान्यस्येव दृष्टान्तत्वमिति-
मतेनोक्तत्वादित्येके । व्याप्तिग्रह एव साध्यनिश्चिप्रसङ्गादित्यगरे । 'एवंरूप-
त्वादिति एतत्प्रतिबन्धस्वरूपयोग्यत्वादित्यर्थः । 'समावेति, कर्मतावच्छेदे-

मेऽपि नियमान्तरापेक्षांयामनवस्थितेः । आगमोऽप्य-
मुमेवार्थं संवतदीति ह्यतं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥

कमिति भावः । ननु निरुपाधिरयमिचार इत्यत्र नियमे को
नियामक इत्यत्र आह, 'अन्यथेति । नन्वनौपाधिकत्वानुभव एवा-
नौपामसिद्धः । न च पचेतरत्वादपि तादृशः सम्भवतीति वाच्यं ।
कार्यद्रव्यानुपादानदेशकालत्वादेः सम्भवात् पचेतरत्वस्याप्यस्येतुकूल-
तर्के सन्दिग्धोपाधित्वसम्भवात् अन्यथा अयं घट एतद्रूपाद्यतिरिक्त-
धर्मवान् घटत्वात् अपरघटवदित्यगो रूपाद्यतिरिक्तातीन्द्रियधर्म-
सिद्धेर्दुर्वारत्वापत्तेः । अयं आस्ता केपु केपुचित् यमिचारग्रहा न तु
एककालीनसर्वे परमाणव इत्यत्र तथा हि द्रव्यमेवासमवायिका-
रणमन्यतयान्वनिखिलद्रव्यगुणमित्यविवादं, आदावपि द्रव्योत्पत्ति-
प्राक्पक्षमथे निखिलद्रव्यगुणमित्यत्र केयामपि सन्देहः । न च तद्यापि
अनुकूलतर्काभावे कथं व्याप्तिग्रह इति वाच्यं । कर्मण्यव्याप्ति-
घाटकत्वादिति चेत्,^(१) न, एतादृशानुमानादपि व्याप्तिरिति
प्रागभावाधिकरणकालीनाः सर्वे परमाणवः चावतृचमवेतकार्थ-
शून्या द्रव्यत्वात् उत्पत्तिकालावच्छिन्नघटवदित्यनुमानात् प्रागभाव-

(१) तथा ह्येत्यादि चेदित्यन्तः पाठ आदर्शानुरूप एव मुद्रित परन्त्वयं
पाठः सम्यक् परिगृह्येन न प्रतिभाति ।

नैव तादृशसंभावनिर्णयदिति भावः । ननु तादृशसंभाव एव किं नियामक-
मित्यत्र आह, 'अन्यथेति, तथापि नियामकान्तराभिधानप्रसङ्गे तेनैव
प्रत्यक्षपर्याप्तो बाधान्तरावतारो न स्यादित्यत्रवस्यार्थः । तदिदमुक्तं 'ह्यतं प्रस-

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाख्यतुरीयखण्डे उच्छ्वस-प्रच्छन्नवादः ॥०॥

काञ्चावच्छेदेनापि सकलपरमाणूनां धावत्सममेतत्कार्यं गृह्यत्वविद्या-
यतेः । द्रव्यं हि यत्रैव धावत्समं निरवयवञ्च तत्रार्थं उत्पत्तिका-
ञ्चावच्छेदेन निश्चितसमवेतकार्यं गृह्यमित्यविवादं अन्यमपि महा-
प्रक्षयावच्छेदेन निश्चितकार्यं गृह्यमित्यत्रापि भवतां न विप्रति-
पत्तिरित्यस्मरमादाह, 'आगमोऽपीति, 'संवदति' संवदितं प्रमा-
पयति, अस्मिन्नेव पक्षे प्रमाणं धावत्, श्रूयते हि "सदेव धौम्येद-
मथ आधोदेकमेवादितोऽयमिति अर्थः, 'एकं' एकत्वव्यापोगि,
'अदितोऽयं' वेदत्रमेव, 'अथ' प्राक्, 'धौम्येति' सम्बोधने, तेन प्राक्
निधं द्रव्यमेव आधोत् न कार्यद्रव्यमित्यागतं, प्राणभावाधिकरण-
कार्यद्रव्यगुणकाञ्चा एव "नाहो न रात्रिरित्यागमेऽप्यनुमन्नेय इति
दिक् ॥

इति श्रीमदुराणाय-तत्त्वचिन्तामणिविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरस्ये
शब्दाख्यतुरीयखण्डे उच्छ्वसप्रच्छन्नवादः ॥

**तत्त्वचिन्तामणौ। शब्दखण्डे शब्दाप्रामाण्यवादादि-
उच्छन्न-प्रच्छन्नवादान्तभागस्य सूचीपत्रं ।**

विषयः ।	पृष्ठ ।
शब्दप्रामाण्यलक्षणं	१०
शब्दाप्रामाण्यवादिबौद्धमतं	१४
तत्खण्डनं	१७
शब्दाप्रामाण्यवादिजरणीमांशकमतं	२३
तत्खण्डनं	२५
शब्दाप्रामाण्यवादिमहाकुरादिमतं	६२
तत्खण्डनं	१०२
क्षमते शब्दस्य प्रामाण्यान्तत्त्वव्यवस्थापनं	१०३
आकाङ्क्षावादपूर्वपक्षः	१०५
आकाङ्क्षावादिभिद्धान्तः	२००
योग्यतावादपूर्वपक्षः	२१५
योग्यतावादविद्धान्तः	२६२
आसत्तिवादः	२८६
तात्पर्यवादे परमतखण्डनं	३१८
तात्पर्यवादे क्षमतव्यवस्थापनं	३२४
तात्पर्यवादे सौमासकमतं	३४०
तत्खण्डनं	३४८
शब्दानित्यतावादपूर्वपक्षः	३७४
शब्दानित्यतावादविद्धान्तः	३२३
उच्छन्न-प्रच्छन्नवादः	४६५